קורות היהודים בתורקיה
וארצות הקדם

חלק חמשי

משנת תצ״א עד שנת תקס״ז
1730—1807

מאת

שלמה א. רוזאניס
(מחבר דברי ימי ישראל בתוגרמה)
(ושפה אחת ודברים אחדים)

סופיא, תרצ״ז — תרצ״ח

דפוס „המשפט״ — סופיא

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2021

HISTOIRE DES ISRAELITES DE TURQUIE

(Turquie, Serbie, Bulgarie, Bosnie, Albanie et Grèce)

ET DE L'ORIENT

(Syrie, Palestine, Egypte etc.)

V partie

1730 — 1807

par

SALOMON A. ROSANES

(Auteur des Divré Yemé Israel betogarma et de la Philologie hebraïque)

Sofia 1937 — 1938

Imprimérie „Amichpat" — Sofia

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2021

למזכרת

אוהבי וידידי הרופא המובהק

ד״ר יצחק בן מנחם חמיך (מרוסניוק)

D-r ISAAC MENAHEMOFF (de Roustchouk)

né á Bercovitza, Février 1872 — נולד בביירקוביצה, אדר תרל״ב
נפטר לעולמו בעיר ספאלאטו (דלמטיא) ביום ה׳ אדר תרצ״ו

והובא לקבורות בסופיא ביום ט׳ אדר תרצ״ו
Split, 28 Février — Sofia, 3 Mars 1936

מאת

אוהבו המתאבל והמתיסר עליו

המחבר

כל הזכיות שמורים ביד המחבר ויורשיו

COPYRIGHT

Tous droits reservés.

תודה

למוסדות ולנדיבים, שהואילו לתמוך כידי להדפסת החלק הזה:

א) המוסד משה מונטיפיורי, בלונדון. חמשים לירה שטירלינג, בתור תמיכה לחלק הזה וליתר החלקים, בהשתדלותו של הפרופיסור ד"ר אברהם שלום יהודה, ובהשתדלותו של מר משארלה סיבאג־מונטיפיורי בלונדון.
ב) הכלוב הספרדי Cercio Español, סופיא.
ג) הלשכה של בני ברית "גומונד בן־נלי רוסצ'וק.
ד) חברת "חסד ואמת" תחת השגחת הלשכה בני ברית רוסצ'וק.
ה) "אוצר גאולה" סופיא.
ו) דאק אסיאו סופיא.
ז) אלבירט איסקוביץ' סופיא.
ח) יוסף מירקאדו סופיא.

ובכלל הברכה, הנני אסיר תודה לחברי הועד לפרסום ספרי
מר ד"ר אשר חננאל, רב הכולל במופיא
והרופא מר ד"ר מאקס מנחם
בעד עזרתם המוסרית.

קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם
חלק חמשי משנת תצ״א עד תקס״ז (1730—1807)

תכן הענינים:

פרק א׳, שלטן מחמוד הראשון, תצ״א־תקט״ו (1730—1754) ושלטן עשמאן השלישי תקט״ו־תקי״ח (1754—1757) . . . . עמ׳ 1—75
פרק ב׳, שלטן מוסטאפה השלישי, תקי״ח־תקל״ד (1757—1774) ושלטן עבד־אל־חמיד הראשון, תקל״ד־תקמ״ט (1774—1780) עמ׳ 76—137
פרק ג׳, שלטן שלים השלישי, תקמ״ט־תקס״ז (1789—1807), ושלטן מוסטאפה הרביעי תקס״ז (1807) . . . . עמ׳ 138—206
פרק ד׳, מדינת בגדד, דמשק, ארם צובא, סוריא, וארץ ישראל, תצ״א־תקס״ז (1730—1807) . . . . עמ׳ 207—328
פרק ה׳, מדינת מצרים תצ״א־תקס״ז (1730—1807) . . . . עמ׳ 328—346
בתי הדפוס בתורקיה תצ״א־תקס״ז (1730—1807) . . . . . עמ׳ 346—364
ציון א׳, הג׳ודיזמו והלאדינו . . . . עמ׳ 365—389
ציון ב׳, הרבנות הראשית באנדרינופלא . . . . עמ׳ 389—410
ציון ג׳, הפירמאן הניתן ליהודי יעקב מבצרה . . . . עמ׳ 410—414
ציון ד׳, בית הכנסת בווידין . . . . עמ׳ 415
ציון ה׳, לתולדות התקיפים ממשפחת אני־מאן . . . . עמ׳ 415—417
ציון ו׳, קדמוניות העדה ברקוב׳יצה . . . . עמ׳ 417—418
ציון ז׳, השיך דהיר אבן עומר ונס טבריא . . . . עמ׳ 418—434
ציון ח׳, משכיל שיר על חמי טבריא, לר׳ משה חיים לוצאטו . עמ׳ 434—436
ציון ט׳, הסכמת על המדורין בקושטנדינא משנת התקפ״ו . . . עמ׳ 436—438
ציון י׳, על המלבושים היקרים בירושלם משנת התק״ח . . . . עמ׳ 439—440
הערות והוספות לחלק הרביעי . . . . עמ׳ 440—443
הערות ותיקונים לחלק החמשי . . . . עמ׳ 443—447
להתימת החלק החמשי . . . . עמ׳ 447
חבורי שיש להשיגם על ידי . . . . עמ׳ 448
לוח א׳ חתימות . . . . בסוף הספר
לוח ב׳ חתימות . . . . „ „
תמונת ר׳ שלמה שלם . . . . „ „
תמונת ר׳ משה בכמהר״ר רפאל . . . . „ „
דף מפנקס הקהל בשאראי משנת תצ״ב . . . . „ „
פרוכת מק״ק גדול בירושלם כעת במוזיאום במוניך . . . . „ „
מכתב בקשה מכוללות האשכנזים בטבריא לעדות הספרדים . „ „
גט שחרור שפחה . . . . „ „
תמונת יחזקאל נבאי עורך „איל ישראלית“ . . . . „ „
תמונת יעקב פראנק . . . . „ „
תמונת חוה בת יעקב פראנק . . . . „ „

קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם
חלק חמישי פרק א׳

שלטן מחמוד הראשון (תצ״א–תקט״ו 1730–1754)
ושלטן עשמאן השלישי (תקט״ו–תקי״ח 1754–1757)

מלוכה השלטן מחמוד א׳ — מלחמת אוסטריא — בריח פאסארוביץ — הבארון משה לופז די אגילר — השלטן עשמאן ג׳ — היהודים התקיפים — ר׳ שמואל הלוי — ר׳ אהרן רוזאניס — ר׳ אפרים נבון — ר׳ יצחק ב׳ דוד — ר׳ יעקב כולי — ר׳ אברהם חיים רוזאניס — ר׳ שמואל אמאטו — שלובאק — ר׳ יוסף דוד — ר׳ משה אמארילין — ר׳ יצחק ן׳ שנג׳י — ר׳ יוסף מולכו — ר׳ יוסף מנמיקין — האנוסים בשלוניק — אנדרינופלא — ר׳ אליעזר נחום — משפחת נירון ובכסוהרים — סופיא — בלגרד — בושנה — מונאסטיר — אישטיפ — יאנינה — לאריסה — פטרץ — ברוסה — מאגניסיאת — אזמיר — רודוס — איי חיוס —

בעלות על כסא המלוכה השלטן מחמוד הראשון, ככר בטל זיו כנסת ישראל בתוגרמה, ופנה הוד העם אשר בימי מאתים וחמשים שנה האיר פני הגולה, אז יצא מהיהדות התוגרמית כל הדרה לבלתי שוב אליה, ואז בא הקץ גם למעמד החמרי והמוסרי הנעלה לבני ישראל בעיר הבירה, וביתר ערי המדינה. התקופה היותר חשכה ליהודי ארצות הקדם החלה בימים ההם, מכל עברים נראה נטיה לאחור והמורה כבירה בהליכות עם ישראל לרעה, בחיים החברותים והסרינים. כל התקוות שהיו למפח נפש, כל המעשים שנתנו את ישראל לחרפה בעיני הגוים ולמנוד ראש בלאומים, בכת והלך רוחם של הולמים הוזים או רואים ובראים בימי ששים שנה, כל אלה המחזות שבאו והיו בעקיו של המשיח השקר שבתי צבי ולהקת נביאיו, כל אלה לא הספיקו להביא את ראשי הדורות ומנהיגיהם לכלל דעה נפש, כי באה העת לשים קץ פעם אחת להזיה והקבלה המשיחית, ולהכחיד מקרב ישראל המקור אשר ממנו שאבו כל בעלי ההזיה: „הזהר והקבלה״.

כה באו מהומות הדשות לעולמו של ישראל, וכה פשתה המספחת הזאת, ותטיל זוהמתה בהתורה הטהורה לכסות פניה ולהעיב את יפעתה; האמת נתנה להאמר שמצב הקיסרית העשמאנית היה כל כך רעוע, שחסרו התנאים הנחוצים להתפתחות חיי חברה ישראלית מתוקנה ומסונלה, להעמיד מקרבה אנשים רבי עלילה וגדולי דעה, כאשר היה בימי קדם, ראשי הקהלות, עיני העדות, נתעו ללכת בדרכי חשך, היו כחולמים ולא ידעו במה יכשלו. רק מעטים נמצאו בין הרבנים בתקופה ההיא שעסקו בתלמוד ובתורה הנגלית, והעם היה שקוע כל כך בבערות, עד אשר לא יכול להבחין בין טוב ובין רע, ולא ידע להוקיר שרידי חמד האלה

וכן

וכן הדור ההוא כתב: „ובדורנו זה רבו כסו רבו המזלזלין את תלמידי חכמים בפניהם ושלא בפניהם, וכמעט חרפת אדם לוקח כל הנקרא בשם תלמיד חכם, דכשהאדם רוצה לבזות את חבירו קורא לו חכם בלשון בזיון, וכשקוראים את תלמיד חכם אין קוראין אותו בשמו דרך כבוד, אלא „הכם״ סתם, בקול רם וכדרך קלון, ואין איש שם על לב לשוב מעבירה זו״[1]).

הרבנים על הרוב היו כעם השקוע בבערות, „ואינם יודעים הדינים כי אם כמצות הנשים מלומדה, על פי השלחן ערוך ועל פי המנהג שנוהגים בעיר גדולה שסביבותם, ובסה צוחו בברוכיא שלוחי דרחמנא דארץ ישראל שעוברים בארצם, ורואים בהם כנגע צרעת״[2]) והמעטים שבהם, יחידי סגולה שעסקו בספרות, לא היו מאורות גדולות לא כבשו דרכים חדשים, ולא בראו חרשות כעצם, אבל בימי תקופה כהה כזאת, לעת דלדול כחות האומה, יהל גם אורם כאור יקרות מתוך חשכת העתים ההם.

וחלשות התורה היה כל כך מורגש בין העם, בפרק ההוא בארצות הקדם, עד שרוב האנשים לא היו מבינים הדברים היותר פשוטים וכתבי הקדש בעצמם, וכל הספרים שירשו מאבותיהם ואבות אבותיהם היו מונחים בקרן זוית, ומחסר ידיעה וקריאה גברה הבערות בין העם, כי בשפה הספרדית בעצמה לא היו ספרים מצויים בפרק ההוא, כי אם שנים שלשה: „הנהגת החיים״ או „ריג׳ימיינטו די לה וידה״ לר׳ משה אלמושנינו, „שלחן הפנים״ שהוא תרגום „השלחן ערוך״ „וחובת הלבבות״ או „אובליגו די לוש קוראשוניש״, אמנם הספרים האלה, לא לבד שהיו יקרים ואינם נמצאים בידי כל אדם, אלא שסגנון לשונם היה ספרדי־קאשטיליאני כאשר היו מדברים יהודי ספרד בראשית בואם לתוגרמה, ובהמשך העתים השפה הספרותית היתה להמונית, באופן שרוב הענינים לא היו עוד מובנים להמון העם הקורא בספרים האלה, ועוד זאת כי הספרים האלה הם קטנים והקורא בם ילמוד אותם בזמן מועט; ראו זאת איזה רבנים הדואגים להנהגת העם, ויחשבו כי השעה צריכה להדפיס ספרים גדולי הכמות בספרדית.

בראש הבוראים תקופת הספרות הספרדית, היה ר׳ יעקב כולי איש ירושלם, שהתישב בפרק ההוא בקושטנדינא, שעמל וטרח לחבר הספר היותר גדול בספרות הלועזית, הנקרא „מעם לועז״, והיה בדעתו לחבר על כל ספרי הקדש, אך לא הספיקה לו השעה, ויכתוב חבורו רק על ספר בראשית, וחלק שמות. לאשרו נמצא אז בעיר הבירה איש חכם ועשיר ר׳ יהודה מזרחי, שהספיק ביד נדיבה להוצאות הדפוס כי רבו, והספר הגדול הזה היה כמו אבן יסוד לספרות הספרדית בתוגרמה, שפרחה והכתה עד ימינו אלה.

בתוך ענני הערפל שכסו שמי היהדות התוגרמית בתקופה הזאת, נראה כמו שני כבבים מזהירים הם המדפיסים ר׳ יונה בן יעקב ור׳ בצלאל הלוי, ושניהם היו מגזע אשכנזים שנדדו לארצות הקדם והם התפרדו במרוצת העתים, הראשון התישב בקושטנדינא, והשני בשלוניק, ושניהם הדפיסו ספרים רבים באותיות

1) שלחן גבוה, א״ח סי׳ תר״ן 2) שם, יו״ד הי״א ס״ א׳

באותיות יפות, יותר מכל מה שהיה לפניהם, ופעולתם נמשכה ימים רבים, כי רבי יונה הדפיס בחייו, ואחריו עברו בניו ונכדיו בעוד חצי מאה שנה, ויותר, ר' בצלאל יסד בית דפוסו בשנת תי"ק, ויוצאי חלציו החזיקו בבית הדפוס אחרי מאה ושבעים שנה בלי הפסק, עד התחלת מלחמת העמים בשנת תרע"ה.

ביום השלישי לשבוע א' לחג הסכות שנת ה' תצ"א (28 ספתמבר 1730 ט"ז ריביול־אויל 1143 להיג'ירה) לעת ערב, נכתר השלטן מחמוד הראשון בכתר העשמאנים, והוא היה כבר בן שלשה וארבעים שנה, ראשי המורדים שהמליכוהו במקום השלטן אחמד השלישי, היו שני יניצ'ירים פשוטים פאטרונה־האליל ומוסליה, והשלטן כדי שלא להיות כפוי טובה לעריצים האלה, היה ממלא חפצם ורצונם, וכן היה שהרימו ראש, עיותו משפט, ויגזלו את העם עד שלא יכלו שאת עולם, והוויזר הגדול מחמד פחה פגע בם ויהרגם, ויעש שפטים באנשי החיל הרגליים מפריעי השלום והסדרים, ויחזק רסני הממשלה מבפנים, אחרי כן ערך המלחמה עם הפרסים ויכבוש איזה ערים, ובסוף התם ברית השלום עם השאך הפרסי תאחמספ.

בעת ההיא מרד השר הפרסי תאחמס־קולי־כאן באדוניו, ויערוך המלחמה עם התוגרמים, ויצר על בגדד ימים רבים, מושל העיר הזאת אחמד פחה הראה גבורתו ויתחזק, עד אשר בא הויזר החדש טופאל־עשמאן פחה לעזרתו, ויכה את הפרסים בחדש אב תצ"ג (יולי 1733) אך בסוף נהרג בשדה המלחמה, ובעמל רב עלה בידי העשמאנים לכרות ברית שלום עם השאה החדש נאדיר (תצ"ה 1735). בפרק ההוא הרוסים ערכו מלחמה עם התוגרמים במדינת קרים, והאוסטריים שלחו חיילותיהם בצפון המדינה, השר המצביא סיקינדורף פרץ בבושנה, והנשיא הילדבורגהאוזן פרץ בסרביא, האשכנזים נצחו בתחילת הקרב שמנה ערים וביניהן העיר המבוצרה ניש, אך באחרונה גברה יד התוגרמים, והויזר יגן־מחמד־פחה הכה את הנוצרים בכל המלחמות.

לא עברו ימים רבים והויזר הזה הוסר מפקודתו, ובמקומו הורם אל־האג'י מחמד פחה, שהיה מקדם מושל מצרים, הוא אזר חיל ואחרי הכותו את האוסטריים בסביבות בילוגראדה, צר על העיר הזאת ויכבשה ביום י"ח תמוז תצ"ט (26 יולי 1739 י"ח ריביול־אחיר 1152 להיג'ירה), אחרי שעמדה עשרים ושתים שנה בידי הנוצרים. במעט כרתו ברית שלום השלטן מחמוד והקיסר קרלוס הששי, והנה קרה מקרה שהיה בידו להפריע השלום בכל מדינות האברופה, ביום 20 אוקטובר 1740 (תק"א), מת הקיסר קרלוס ובתו הרכה בשנים מריא תרסיא ירשה כסא המלוכה, אז לטשו כל מלכי אברופה עיניהם על הממשלה הזאת להלקה ביניהם, ולוא השתמשה תוגרמה בשעה המוכשרת ההיא, כמעט שעלה בידה להשיב כל המחוזות שנקרעו ממנה חמשה וחמשים שנה לפני כן, אמנם השלטן נמלא רחמים על הממשלה שעמדה בראשה אשה רכה, ויעדק מכתבים למלכי אברופה להגן על הקיסרית הזאת, אמנם עמי אברופה לא שמעו לעצתו ויתחרו עם הממשלה הזאת[3], בגלל הדבר הזה הקיסרית האוסטרית הכירה טובה לנתיני תוגרמה היושבים במדינתה, המקרה הזה הועיל הרבה ליהודי ארצות המזרח שישבו באוסטריא כאשר נראה מיד.

על

3) Turquie דף 342

על פי הברית של כ״ב אלול תע״ח (— 21 אוגוסטה 1718) בפאסארוויטץ, נתיני תוגרמה הרשו לשבת בטח בכל האוסטריא, ובכן התחזקו במעמדן העדות היהודיות־התוגרמיות בווינה, טימישואר ובודון, ויהי כעלות הקיסרית מריא תרסיא על כסא המלוכה, בראש העדה הספרדית בווינה, עמד איש עשיר מבני אנוסים בספרד ושמו דון דיינו די אגילאר בנצרותו, וביהדותו משה לופיץ פירייר, (נולד בערך שנת ת״ס וסת בלונדון בשנת תקכ״ה) ודרך לונדון ואמשטרדם בא לווינה, ויהי לעזר גדול לממשלת אוסטריה, בעצתו ובעסקיו, בימי הקיסר קרלוס הששי, הרויחה הממשלה הרבה במנופוליה של הטאבאק, ובשכר פעולתו הורם למעלת בארון, הוא היה יקר רוח ועניני עמו ואמונתו היו בעיניו יותר יקרים מעניניו הפרטיים[4].

בשנת תק״ב (14 מארסו 1742) כאשר יצאה פקודה מאת הממשלה לשים כסף ענושים על יהודי מיהרן חמשים אלף זהובים, עמד הבארון די אגילאר לפני הקיסרית, ובהשתדלותו הנמרצה עלה בידו להטות לב הקיסרית לבטל הגזרה הזאת; כשלשה שנים אחרי כן נגזר גירוש על יהודי ביהם ומיהרן, אז עמד עוד הפעם הבארון בפרץ, ובהשתדלותו בטלה הקיסרית הגזרה הרעה ביום 15 מאיי 1745, אמנם בשנת 1748 (תק״ח) לבקשת ההגמון הבישוף ממאדריד שהלהיב לב הקיסרית נגד הבארון שהיה בתחילתו נוצרי והתיהד אחרי כן, גזרה המלכה גירוש על כל יהודי עיר הבירה ווינה, והגזרה היתה כמוסה עדין, והנה הגיע הדבר לאזני הבארון די אגילאר, ובידעו שלא יעלה בידו הפעם להטות לב הקיסרית לחסד, שלה רץ מיוחד לטימישואר לאוהבו אברהם אמינו ראש העדה הספרדית בעיר ההיא, ועל ידו שלח רץ מיוחד אל העדה בקושטנדינא.

בימים ההם היה איש ימינו של תוזיר הגדול התקיף יהודה ברוך, ובהשתדלותו, הודיעו הענין אל השלטן מחמוד, כי נתיניו היהודים צפוים להגרש למרות תנאי הברית בין תוגרמה ואוסטריא, והשלטן שהתרגז על הענין הזה שלח ג׳אאוש או ציר פרטי אל הקיסרית בלוית איש יהודי ושמו קורוניל, וכהגיעם לווינה, הקיסרית מריא תרסיא קבלה אותם ותאות לבטל הגזרה, הבארון די אגילאר שלא הפיק עוד לסמוך על הנס, גמר בדעתו לעזוב עיר הבירה האוסטריה, אמנם לא על רגל אחת עלה בידו לסדר כל עסקיו הנפוצים לרוב, ויארכו לו שם הימים.

בשנת תקי״ג בעבור על פני העיר הזאת הרב מבלגראדו ר׳ שלמה שלם בדרך מסעו לאשכנז לדרוש ברופאים על חולשתו וכאביו, ולהדפיס ספריו, התעכב איזה ימים בווינה, ויתארח בארמון השר הזה, וכה ידבר בהקדמתו לספרו דברי שלמה (פראנקפורט דאודרה, שנת תקי״ד) „באתי לעיר המלוכה ווינה יע״א, שהיה שם איש שר וגדול ליהודים, השר המרומם לכבוד ולשם ולתפארת שכולו כלא הכדים, משה לופיס פירירא נר״ו, יהי שמו לעולם עד עמוד כהן לבוש הבדים, אשר

4) Zeitung der Judentum 1894 עמוד 657, ר׳ דוד קויפמאן בספר השנתי „אוצר היהדות״ (ספר ב׳ עמוד 118), וספר „מגילה כדיסי״ הוצאת באומגרטן (ברלין 1895 עמוד 10 - 53) עוד ראה ספר הקהים. Luzero de la pacencia 1885 (גליון 4—3) „מזרח ומערב״ (ירושלם תרצ״א) עתון Neuzeit לשנת 1888 (גליון 15).

אשר שם ביתו תרמה בית ועד לחכמים, חכו ממתקים וכלו מחמדים, הוא המסביר פנים המאירות, מקבל את כל האדם בסבר פנים יפות, תהילתו בקהל חסידים, כבוד עשה לי, ראו הביא אותי הביתה בחבה יתרה נודעת, מסך על שלחנו כשלחנם של מלכים, אכול ושבוע והותר, סילי דמישב כפרים עם נרדים, הנה כי כן יבורך גבר, וביתו נאוה קדש וזרעו לברכה, יציצו וישמחו ששון ושמחה ישיגו עד כל ימי עולם".

בשנתים ימים אחרי כן השר פירירה העתיק מושבו ללונדון ושם נפטר בערך שנת תקכ"ה[5]).

כנראה שמן העת שהתרחקו היהודים ממערכות הדפלומטיא, ברצונם או שלא ברצונם התוגרמים לא ידעו עוד מהלך הענינים המדיניים באירופה, ולא הכירו ערך השעה המוכשרת להטיב מצבם, הם הלכו בעינים סגורות אל כל אשר נשאם הרוח. בפרק ההוא היה בתוגרמה איש נכור חיל נוצרי שקבל עליו דת מחמד, ושמו בנצרותו בוניב'אל (Bonneval) נולד בצרפת בשנת תל"ה (1675), ובא לקושטנדינא בהיותו כבן חמשים שנה לקבל דת מחמד, ונודע בשמו אחמד פחה, הוא חנך גדוד הסורים בתותחים על פי הסדר היותר חדש באירופה, ולוא שמעו התוגרמים לעצתו ולעצת הציר הצרפתי הקונדי דיסאליר (Desalleurs), הנקל היה להטיב הרבה מצבם המדיני, אמנם הזהב האנגלי פעל פעולתו בקרב אנשי מועצת הדיואן, עד אשר כרתה תוגרמה ברית עם רוסיא ואוסטריה בשנת תק"ח (1748), ואף שהיא שמרה תנאי הברית, הרוסים והאוסטריים הפרו אותם בכל עת מצוא, ותוגרמה ראתה בקר רוח ולא מחתה בידם, ולמרות שהכרית הרים באיזה צדדים מעמד תוגרמה בין יתר העמים, הוא היה היסוד להכין חמר מפלתה, לא עברו שנים רבות והשלטן מחמוד שהיה חלש מטבעו, מת מיתה פתאומית ביום הרביעי כ"ז כסלו תקט"ו (13 דקמבר 1754 = 26 סאפר 1168), בעזבו הכתר לאחיו עשמאן השלישי.

השלטן עשמאן השלישי בעלותו על כסא המלוכה היה כבר בן שלש וחמשים שנה, ובכל זאת היה מלא כח וחפץ להרים מצב ממשלתו, ראשית פעולתו היה להרוג הוזיר הגדול עלי פחה שהיה עושק ורוצץ המון העם, ובמקומו הרים מחמד־רגיב־פחה שהיה מלפנים משנה למלך במצרים, כי השלטן אהב לעשות צדק ומשפט עם כל נתיניו בלי הבדל דת ומצב, אמנם אסונות רבות באו בתכן על הממשלה, בתחילת שנת תקט"ז (1755) היתה תבערה גדולה בעצם ארמוני המלכות, והסופרים התוגרמים יתארו בצבעים חיים השרפה הזאת, שהגיעה עד ארמון השלטן עד שנשרף חלק אחד ממנו כמו כן חלק אחד מהמסגד סי"ט — סופיא, בשנתים ימים אחרי כן השלטן חלה, והרופאים עשו ניתוח בצלעו שלא עלה לו יפה, וימת ביום הראשון ט"ז חשון תקי"ח (29 אוקטובר 1757 = 15 סאפר 1171).

כמו שככב הצלחת ממשלת עשמאן החל להחשיך בתקופה הזאת, כן גם ענני חשך וערפל החלו לכסות שמי היהדות התוגרמית, כבעט כלה הוה של ר' יהודה רוזאנים, השכיב האחרון שהאיר כנסת ישראל בארצות הקדם, ור'

חיים

---

5) שם, שם. בקהלת היהודים הספרדים בוינה נשמרו עד היום רימונים של כסף שנתנו במתנה מאת הבארון פירירא-אגילר, ולזה אחד בעזרת הקהל לשם הבארון.

חיים קמחי העשיר ותלמיד חכם במקום אחד, העמוד הימיני שנשען עליו בית ישראל בקושטנדינא, נפטר לעולמו ביום ג׳ י״ד אייר ת״ן, לדאבון לב העדה הגדולה בעיר הבירה[6]. בדור היתום הזה, האנשים שהיה להם משא ומתן עם השרים היושבים ראשונה במלכות היו מתי מספר, הסאראפ כאשי או שלחני הראשי של הוזיר הגדול היה השר יהודה ברוך[6a] ועוד איזה רופאים שהיו יוצאים ונכנסים בחצר המלכות ר׳ יצחק ג׳יליבי הרופא מחבר ספר „שמאל ישראל" שבוכנו מליצה יפה על כל „שין" שמאלי שבמקרא, עם חבור „שפת אמת" על השרשים (נדפס בקושטנדינא, תפ״ב—תפ״ג), ר׳ יוסף הרופא אביו של ר׳ יעקב ן׳ יוסף (מחבר שמן הטוב) ר׳ דוד הלוי אשכנזי[7] ור׳ יהודה האנדאלי שבא משלוניק[8].

עוד היו יהודים אחרים פה ושם עוסקים אצל שרי המלכות בתור שולחנים[9], אך השפעתם היתה חלשה ומצומצמת עד שכמעט לא נודעה פעולתם לטובת אחיהם, מלבד השר יהודה ברוך שעלה בידו להטות לב השלטן מחמוד א׳ לשלוח ציר מיוחד לקיסרית מריא תרסיא כאשר גזרה גירוש היהודים מוירנה, אך בזה היה יותר דרישת זכיות נתיני תוגרמה, על פי תנאי הברית בין תוגרמה ואוסטריא, ממה שהיה נשית חסד ליהודים; בימים ההם היו גם שני רופאים יהודים פרטים ר׳ דוד הלוי „רופא לכל בשר" תלמיד ר׳ משה הכהן, ובעל הזכרונות קורא אותו: „החכם השלם ומהולל מאד... ויהי דוד בכל דרכיו משכיל" ובאחד מקרוביו קרה מקרה ששר אחד מן הקרובים למלכות, הפקיד בידי אביו סך שלשה עשר אלף זהובים, ואבנים טובות ומרגליות, כמנהג כל הפחות להפקיד בידי שולחניהם היהודים, פתאום נדחה השר ממשמרתו ונהרג, וכאשר חייב למלכות סך גדול ולא היה לו מה לשלם, גם השלחני היהודי נפטר לעולמו, והנה קם איש יהודי להלשין למלכות על הסך הנשאר בידי יורשי היהודי השלחני, והוצרך הבן האחד להוציא סך כסף להנצל מן ההואנה שהיו מטילים עליו, אמנם יתר יורשי השלחני מאנו לשלם חלק ההוצאות באמרם שרק על הבן הבכור של השלחני ערערו, ומה להם ולצרה הזאת, הרופא ר׳ דוד שהיה נוגע בענין הזה, הורה שלפי דעתו יש לחלק הירושה אחרי נכוי ההוצאות, ואתו הסכימו רבני קושטנדינא[10], ושני לו היה הרופא ר׳ יוסף פואה שהיה עשיר ומקובל, והספיק הוצאות הדפוס לס׳ ראשית חכמה (שנת תצ״ז).

לגאון ותפארת העדה הקושטאית, נמצאו בתוכה נדיבים ועשירים שהזילו מכספם ביד נדיבה להוצאות הדפוס, אף שספרים רבים שיצאו לאור בפרק ההוא, לפי תוכנם לא היו ראוים להיות נדפסים, בין הנדיבים הגדולים היו משה ן׳ מנחם שונצינו שהיה מיוצאי ובאי חצר המלכות, ובני דורו קראו אותו „שר וגדול ליהודים"[11], „וראשי אלפי ישראל מחזיקים ידי רשים והלשים... מקימי דגל התורה ולומדיה, גבירי קושטנדינא יע״א, הלא המה כמהר״ר אברהם יואל, וכמוה״ר

6) משנה למלך, הקדמה ר׳ יעקב כולי

6a) ראה ארותו ס׳ הברי אמה לר׳ יצחק ב׳ דוד (קושטא׳ תק״ך), הקדמה.

7) שויה בהרי באסאן, הקדמה · 8) שני מאורות הגדולים, שער הספר

9) כהונת עולם, ס׳ ה׳ · 10) שם, ס׳ כ״ב ה׳ · 11) משאת משה, חלק ג׳ הקדמה

וכמוה״ר יצחק משולם, וכמהר״ר יעקב קורדוביר[12], ר׳ יהושע שונצינו שהדפיס ס׳ וקנו „נהלה ליהושע", והספיק בידי ר׳ יצחק אלמושנינו להדפיס ספר אביו ר׳ יוסף אלמושנינו, עדות ביהוסף (חלק ב׳), וכריה משה אנג׳יל „גדול העיר"[13], החכם הנגיד ר׳ יצחק באסאן נין ר׳ יחיאל באסאן, שהדפיס על הוצאותיו פסקי זקנו בשם „שו״ת מהר״י באסאן".

לרגלי השרפה הגדולה של שנת תע״ה[14]) ושנת הקט״ז, רוב היהודים שישבו בעצם העיר קושטנדינא או אשתאמבול, ברחו אל הפרברים הקרובים, וכן נראה שהתיישבו במספר רב בגלאטה, באורטה־קיואי[15]), ובפירי פאשה[16]), וכן מצד האסיאתי בקוסקונג׳וק[17]); וקרוב לפרק ההוא בנו הקהל סאידר שענינו היותר גדול[18]).

מלבושי היהודים הפרטים להם היו: החלוק (קאמישה camisa) והמכנסים מיריעה לבנה או צבועה הנקראת „מושקוף בייזי (moskof-besi) ולמעלה מהמכנסים היו לובשים ה„שאלבאר" (salvar) מיריעת צמר גפן לבנה ועבה הנקראת „יילקין בייזי" (Yelken-besi) ולמעלה מסנה ג׳ינטיאן (cintiyan) מבגד שהיה על הרוב מצבע אדום, גם היו אזורים אזור לפי תבורת אלג׳זייר ונקרא על כן „ג׳יזאיירי"[19]) ולמרות שהתורגמים לבדם היו נוהגים ללבוש בגדים מיוחדים להם, לא היו אוסרים את היהודים ללבוש כמוהם, כמו המצנפת הירוק שמשימים על ראשיהם הקדושים שבהם, והצניף הלבן וכצבע הארגואני, הנקרא „עאלי" (אדמדם), והמנעלים הלימוניים המיוחדים ליתר ההון העם המחסדני, על כן באה השאלה לפני הרבנים אם מותר לישראל ללבוש הבגדים האלה ואף שהיה נ״י שהורה לאסור, רוב הדעות היו להתיר[20]) אם התוגרמים בעצמם אינם מקפידים בזה, כאשר היה בימים הראשונים.

לפי ההסכמות הקדומות, הרבנים והרופאים לא היו פורעים מסים לא למלכות ולא לקהל, וגם כל מי שאינה משנת יזה, עוד תקנו בפרק ההוא שכל המפור שלשלם מסים אינו רשאי לתת לבתו בתור נדוניא יותר משבע מאות גרוש[21]), וזה יראה כי בעת ההיא הרגילו לתת נדוניות גדולות וסכומים עצומים כדי להשיא את בנותיהם. היהודים היו עוסקים בכל ענפי המסחר, ויש מי שהיה חופר מכרות להוציא מתוכן כסף ומתכות אחרות, ובעל הזכיונות מפיץ מעט אור על הפירות המכרות בפרק ההוא: ראובן בעל „מוקעאתא" שזיכו לו מצד המלכות באקלים אחד, ועל ידי פועלים חוצב מהחר כסף וכו׳, החופר היה משלם הפועלים או „ריאייה" (אנשי המדינה) מכיסו, ומכל הכסף הנמצא, היה חייב לתת למלכות „המירי" (מס) ששים למאה, והנותר היה לו לרוח ולהספקת ההוצאות, והכל היה תלוי ברצון שרי המלכות שלקחו פתאום מידו הזכות הזה ונתנוהו לאחר, ועל כן הוצרך לפיזור ממון כדי לקחת בידו הזכות ההוא, באופן שלא היה קנין גמור „מפני שהמלך לא הקנה לו גוף קרקע המוקעאתא, רק פירותיו, וגם בפירות אין לו בהם הקנאה גמורה, כי אם בשירצה המשנה מוציאם מידו ונותנם לאחר"[22]).

---

12) עדות ביהוסף, חלק א׳ הקדמה	13) פרי הארץ, חלק א׳ הקדמה	14) Turquie דף 323
15) כהונת עולם, ח״ב ס׳ ל״ח	16) שני מאורות הגדולים, ח״א ס׳ י׳
17) כהונת עולם, ח״ב ס׳ ל״ח	18) שם, ס׳ א׳	19) שם, ס׳ מ״ב
20) שם, ס׳ [illegible]	21) כהונת עולם, ח״ב ס׳ ל״ה	22) שם, ס׳ ס״ה

כראש הרבנים בפרק ההוא עמד ר׳ שמואל הלוי נכד ותלמיד ר׳ שמואל הלוי הראשון, והוא היה חברו של ר׳ יהודה רוזאניס ואחיו הגדול של ר׳ יצחק הלוי שכבר בא זכרו, ועוד היה לו אח אחר תלמיד חכם פשוט[23]) בקושטנדינא, הוא היה חולק עם ר׳ יהודה רוזאניס בדבר הלכה, וביפרט בהלכות אישות וזכיה ומתן, ולמרות זה הרב הראשון היה חולק לו כבוד[24]), וכן הדור ההוא קורא אותו: „איש על העדה תדול ליהודים עטרת לראשי הודי והדרי" [25]). בשנת תפ״ז נסמנה לרב הכולל בעיר הבירה[26]), ויעמד במשמרתו כעשרה שנים עד יום סותו[27]) בערך שנת ת״ץ.

עוד היו שם ר׳ בנימן קאזיש שבא מאנדרינופלא, ר׳ חיים ן׳ שנני, ר׳ אליה נאליסידי הרב הזקן, ר׳ אהרן ששון בן אחותו של ר׳ חיים כנכנשתי שחבר פסק גדול הנקרא „הן ישלח" ור׳ יהודה רוזאניס מזכירו לטובה בחבורו משנה למלך (הלכות אישות), ר׳ אהרן רוזאניס אחיו הצעיר של ר׳ יהודה שנולד בקושטנדינא בשנת תכ״ט בערך, וילמוד בישיבת ר׳ שמואל הלוי הזקן, הוא שלח ידו במסחר, ויעש עושר עד שבני דורו היו מכנים אותו צנתרת הזהב[28]), ובכל זאת הקדיש חלק מעתותיו לעיונים והוראה ופעמים רבות נמנה לדיין[29]). הוא נשא לאשה את רחל בת קרובו ר׳ אברהם יוסף רוזאניס ובשנת תק״י בערך נסע עמה ירושלימה, ושם נמנה בין רבני העיר, ובעל הזכרונות ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי, כתב שנשא ונתן עמו בדבר הלכה בהיותו בירושלם, ושם נפטר לעולמו זקן ושבע ימים, ויקבר בהר הזתים, וזאת כתובת מצבתו:

והאבן הזאת אשר שמתי מצבה לעדות, כי
כאהרן בחר ה׳, זה היום אשר קויתי
בת קול יוצא מבית קברי: קומי אורי כי פרח מטה
אהרן, ותצא מן המקום לחזות בנעם ה׳, וכי
ישאלך בנך מחר לאמר: מי האיש הלזה? אהרן בחיר ה׳
עדיו בהותמיו זכין לו רב וגדול ליהודים החכם השלם
דיין המ[צויין] זרע קדש כמוהר״ר
אהרן רוזאנים תנצב״ה נפטר יום עשירי לחדש כסלו
שנת הת״ך.

שם ר׳ אהרן רוזאניס נזכר לברכה בהקדמת ר׳ יעקב כולי על ס׳ פרשת דרכים לר׳ יהודה רוזאניס (קושטנדינא שנת תפ״ה) וכהקדמת משנה למלך (קושטנדינא שנת תצ״א) שהוא ואחיו הגדול ר׳ חיים רוזאניס הספיקו ביד נדיבה הוצאות הדפוס ושם מכנה אותם: שני צנתרות הזהב, עוד

23) אזולאי, בערך יצחק הלוי
24) משנה למלך, הלכות זכיה ומתן
25) שם, שם,
26) אזולאי, בערך יצחק הלוי
27) משאת משה, ח״ב ע״ג
28) פרשת דרכים, הקדמה
29) בידי נמצא התיפתו על גט שחרור ביום ט״ו סיון תצ״ח ביחד עם התכנים בנימן קאזיש ושמואל ן׳ יהודה.

עוד נזכר שמו בשאלות ותשובות פאת נגב לר׳ נסים נבאי (ס׳ כ״ב) על ענין ההקדשות שלו כאשר הלך לירושלם, ר׳ אהרן הוליד בן אחד ושמו מרדכי שנפטר בחיי אביו, ובשנת תקי״ נזכר כבר בברכת המים (בני אברהם אהיעז ס׳ כ״ו) והוא הוליד בן שנמנה בין רבני עיר הבירה, ושמו בשם זקנו ר׳ אהרן, (בני אברהם ס׳ ס׳ מיום כ״ד תמוז תקכ״ו).

ברשימה שהובאה בס׳ המעלות לשלמה (מערכת גדולים אות ת׳) נזכר ר׳ אהרן רוזאניס בין החכמים האחרונים שהיו יחידי בית המדרש לחסידים בירושלם, שיסד ר׳ שלום שרעבי מתימן, וזה היה בשנים האחרונות לימי חייו, אשתו רחל נפטרה לעולמה איזה שנים אחריו ונקברה קרוב לקברו.

ובפרק ההוא היה בין רבני עיר הבירה, ר׳ ראובן מזרחי אשר בא זכרו בחלק הרביעי, הוא היה בן החסיד והעניו גזע היחס ר׳ חנניה מזרחי מזרע הגאון ר׳ אליה מזרחי[30], נולד בערך שנת תל״ה, כנראה הוא התחנך בישיבת ר׳ שמואל הלוי, ומימי נעוריו נחשב בין הפוסקים והמטיפים בעירו, עד שנמנה לדרשן בק״ק גבעת שנבנה מחדש במגרש אורטה־קיואי אחרי השרפה של שנת תע״ז, רוב דרשותיו הדפיס בקבץ הנקרא בי מעין גנים (מדף 83 עד 162) הוא היה בוחר בפסוק אחד של פרשת השבוע, וזה היה נושא מאמר שעליו יסד דרושו, לפי רוח בני דורו בנטיה יותר מדאי אל תורת הסוד[31]. בשנת תי״ע כתב ביאורו על הטור חלק אורח חיים, כשנתים ימים אחרי כן הגיע לקושטנדינא השליח הירושלמי ר׳ אברהם יצחקי בנסעו לאמשטרדם, ויתוכח עמו בדבר הלכה[31a], בשנה ההיא או שלאחריה נאלץ לנדוד לאזמיר, ומשם ערך דבריו לאוהבו ר׳ יעקב בכמוהרר ישראל ששון: „אף שהורחקתי נדוד, אפנה על ידי כתבים[31b] אך נראה הדבר שלא ארכו לו הימים שם, ובהיותו בעיר ההיא נשאל על ענין מסחר, כי בידוע באזמיר רבו הסוחרים האירופים לבוא בכל עת, והם היו משתמשים רק בסרסורים יהודים, ויקר מקרה שיהודי אחד הלך לקושטנדינא ועל ידי הוצאות רבות השיג כתב מהורמנא דמלכא ומצד האמבאשאדור (ציר), לקונסול שבאזמיר שראוי הוא להתמנות לסרסור, ובכן נכנסו בשער שני סוחרים מחוץ למדינה שהגיעו שם, אחר איזה זמן יהודי אחר דבר על לב הסוחרים להפקיד אותו לסרסור, בהיות שהוא יותר בקי בעניני מסחר[31c], בעסל יד עלה בידי ר׳ ראובן לפשר ביניהם, כי אותו בחרו לעיין בדיניהם.

אחרי שובו לעירו, ר׳ ראובן התמיד לעסוק בהוראה, הוא היה מריץ דבריו לר׳ יעקב ששון ולר׳ יהודה רוזאניס, בפרט על ענין בעלי אניה יהודים שהיו מביאים יינות של יהודים ואינם יהודים למגרש אסתנבול, שהיה עליהם לשלם מן השכר שהיו מקבלים כל כך מעות לשר הגמל בוסטאנג׳י־באשי, וכן ליאסאקג׳י (שומר) ולבאש־יאסאקג׳י (ראש השומרים), אך התשובת ר׳ יהודה רוזאניס לא הגיעה לידו, כי כנראה נפטר לעולמו או אולי היה מוטל על ערש דוי[31d]; מלבד השאלות שהריצו לו מעצם עיר הבירה, נשאל ממצרים על ענין שלשה חברים שהיו בשותפות בבוג׳צירליק של סחורות מצרים

30) מעין גנים, הקדמה — 31) שם, דף רי״ב — 31a) שם, דף ב׳ א׳

31b) שם, דף כ״ו — 31c) שם, דף [illegible] — 31d) שם, דף י״ב

מצרים והנה היהודי האחד נפטר לעולמו, והשר של המכס חוסיאין־אגה מנה במקומו איש אחר, על כן פרצה מחלוקת בין החברים[31e].

כל ימי חייו סבל תלאות עצומות ופעמים רבות היה חולה וחלש המזג, לעת זקנתו עלה בדעתו להדפיס חבוריו הרבים, אך לא עלה בידו כי אם להוציא לאור חבורו היותר קטן מעין גנים בדפוס המשובח של ר׳ יונה בכמוהר״ר יעקב, על נייר יפה עד מאד, ולפי דבריו: „כי אין לי משען ולא שום סיוע משום אדם, אלא מגיע בפי מעט מזער עד שכלתה פרוטה מן הכיס, ולא נשאר לי שום דבר אפילו לאכול אני וביתי וה׳ יעזר לי שאוכל להדפיס שאר הספרים״, אך תקותו נשארה מעל־דסת שבע יגון ואנחה בפרק שנת ת״ק, האמת ניתנה להאמר כי רוב חבוריו בכתב יד לא עלו לרצון לפני העם, ועל כן מנעו ממנו התמיכה. חבוריו לפי רשימתו הם: א) ס׳ מעין גנים, נדפס בקושטנדינא שנת תפ״א. ב) באר מים חיים, פירוש על הזהר. ג) נוזלים מן לבנון, פירוש על התקונים, ושלשתם ביחד, על הפסוק: מעין גנים באר מים חיים ונוזלים מן לבנון. ד) פרי עץ הדר על הרמב״ם, ה) כפות תמרים על מדרש רבא. ו) פסקים והדושים על התוספות. ז) עין עבות, פירוש על פרקי אבות. ח) ערבי נחל, פירוש על מגלת אסתר. ט) כתם פז על הטור או״ח, (פ״ז סימנים). י) ספר בד בד (מ״ה) סימנים על הטור אבן העזר.

עוד היה שם ר׳ אפרים בכמוהר״ר אהרן נבון, לפי זכרונות משפחתו, אביו היה יליד ניקופול והתישב בקושטנדינא בקטנותו (ס׳ יגון דף ו׳ הערה 1) דודו או קרובו היה בקושטנדינא מזכיר המשלחת לכנסיה הויניצית ושמו יוחנן נבון, פעם תפסו התוגרמים מכתב שערך לציר הויניצי עם פרטים, והטילו עליו חשד של מרגלות, וידונו אותו למיתה להתלות על העץ (Hammer חלק XIII דף 241), ר׳ אפרים נולד בקושטנדינא בשנת תל״ז, והתחנך בישבות המפוארות בעיר מולדתו, ובהיותו כבן ארבע ועשרים שנה שלהו אביו ירושלימה להשתלם בלימודים, וכן הדור ההוא ועד ראיה ר׳ חיים שמואל דאנון כתב: „עלה אריה מסבכו כשהל אפרים מעיר גדולה (קושטנדינא), מאד נעלה על כל שמות ללמוד תורה ולישא אשה... וישמח כל העם שמחה גדולה״ בפרק ההוא היה בקושטנדינא עשיר אחד „אהוב לשמים ולבריות״ „החכם המרומם כמה״ר יהודה אירגאז״ שהעתיק גם הוא מושבו ירושלימה ולפי בן הדור ההוא: „כמה ערעורים עבר כל ימיו להשיא בנותיו לתלמידי חכמים, ביתו בית ועד להכמים... אשריו ואשרי חלקו״ לא עברו ימים רבים, והגביר יהודה אירגאז, השיא את בתו הצעירה לר׳ אפרים, והיה מספיק לו כל צרכיו ביד נדיבה עד יום מותו.

ר׳ אפרים ישב בירושלם קרוב לעשרים שנה[31f] „סובל עול צבור ממשמר למשמר מפני רשעים זו דרכו הצם דבר מה ויעמד בפרץ בחזק ובצער ואיפת רזון זעומה, ומים לחץ... ועמלו בתורה... ויהי כי ארכו לו שם הימים, ותקצר נפשו בעמל

31e) שם, דף י״ג

31f) בס׳ תולדות חכמי ירושלם (חלק ב׳ דף 157) כתב שחיה בירושלם עשר שנים, בעוד שבנו ר׳ יהודה כתב שחיה שם עשרים שנה (הקדמת בן המחבר על ס׳ מחנה אפרים).

בעמל זמן הבוגד... ויקם וילך אל נפשו, אולי יתעשת האלהים והמצא המצא ארוכה לאדמת הקדש בשליחות מצוה, לסובב נתיבות ולדרוך בציות, בשנת תפ"א היה בססע קבצנות בשלוניק[31g], מן העיר הזאת נסע לקושטנדינא וימצא חן וחסד גדול ביודעיו ומכידיו מגיני ארץ גאוני עולם, וקשה היתה עליהם פרידת פרידה טובה, שהיתה ביניהם בצפורן מעל הבשר שאינה יכולה להיות והפצירו בו עד בושי בפרט השפיע עליו אהבו משכבר הימים ר' יהודה רוזאניס (אולאי בערך אפרים נבון) לקבל עליו משרת אב בית דין בקושטנדינא. ותהי המשרה על שכמו, וה' עמו שהלכה כמותו, בכל מקום יושב על המשפט, ולגבורה משיבי מלחמת השערה, ולהורות נתן בלבו.

בעת ההיא היה ר' אפרים בחצי שנותיו כבן חמשת וארבעים, ושמו נודע בשערים והצטין בפסקיו שכתב בטוב טעם ודעת. האיש שתמך בידו היה ר' יהודה רוזאניס אשר דבריו היו נשמעים בעיר הבירה, והיה מסכים בטעם על רוב פסקיו: „ראיתי את השאלה ואת אשר נגזר עליה מאת החכם השלם הדיין המצוין עצום ורב.. והנה הדין דין אמת כהלכתיה... ולאו למודעי הוא צריך, אלא בענותנותיה כי רבה, רצה לעמוד על דעתי ובין (מחנה אפרים, שבועות ס' ב', שם, דף 76, חלק שני דף 10, ועוד) אחרי מות ר' יהודה רוזאניס תלמידו ובן אחיו היים, ר' אברהם רוזאניס שעלה על כסא הרבנות הראשית בעיר הבירה התמיד באהבתו והכתו, ופעמים רבות היה חותם על דבריו (שם, חלק א' דף 11 ועוד).

בשנת תפ"נ כאשר נמנה לאב בית דין, הוגשה לפניו שאלת הבית דין של ר' יעקב אלפאנדארי, וחבריו ר' אליה נואקיל ור' יעקב כולי (שם, חלק ב' דף 7), פעם אחרת באה לפניו השאלה מעיר ויינת ששלחו משם ליד הפקיד בקושטנדינא על נדבות הבאות מחוצה לארץ לתועלת יהודי ארץ ישראל, השולחים כתבו מתם להמציא הסך מאתים זהובים לקהל אשכנזים בירושלם, והפקיד כתב אליהם אם כונתם לעניים האשכנזים בירושלם, כי אין להם עדה, ועוד טרם הגיע התשובה לקושטנדינא, הפקיד נפטר לעולמו, והכסף נאבד בענין רע, ותשובת ר' אפרים היתה שהיורשים חייבים לשלם (שם, חלק א' דף 63).

קרוב ליסים ההם הוגשה לפניו שאלה ממגדש גאלאטה מצד הדיינים ר' משה כהן, ר' שבתי ככר אברהם גבאי, ור' חיים אליה פיפאנו (שם, חלק ב' דף 10), על פי סבות שלא נתבררו, נאלץ לנסוע לערי המדינה איזה פעמים, ובתשובת שאלות כתב: גולה אני ממקומי וספרי אין אתי (שם, חלק א' דף 20, שם, שם, דף 46), פעמים רבות נשאל מערים אחרות והשיב אליהם: (כהונת עולם חלק א' ס' כ"ו, מ"ה, נ"ג, נ"ה, נ"ו, ס"א; משאת משה, חלק ב' ס' כ"ג, ל"ו, נ'; זרע אברהם, חלק יו"ד ס' כ"ג, שם, ח"מ ס' ט"ו ועוד), ובעל הזכרונות חיד"א, כתב עליו: „והכמתו ובקיאותו ניכר מספרו הנורא (מחנה אפרים), ושמענו נפלאות מתורתו ובקיאותו".

לפי

31g) גברא רבא קא מסהיד עליה, הרהיב רב עצום שליהא דידהמא במהר"ר אפרים נבון, ואחר אשר יוה [illegible]

לפי דברי בנו הבכור, ר׳ אפרים נפטר לעולמו בן חמשים ושמנה שנה ביום כ״ו להדש ניסן שנת התצ״ה, מצבתו נגלתה לפני איזה שנים במגרש קוסקונג׳וק (קושטנדינא) ובן משפחתו ר׳ יצחק אליה נבון העתיק אותה, ר׳ אפרים עזב אחריו שני בנים הבכור שמו יהודה, שעסק להדפיס חבורו של אביו בשם מחנה אפרים בשני חלקים, בקושטנדינא בשנת תצ״ה, בתמיכת הנדיבים דוד זונאנה ויצחק דיסאיו. הרב הכולל ר׳ אברהם (חיים) רוזאניס בקושטנדינא, ור׳ חיים שמואל דאנון כתבו הקדמות ארוכות על הספר והרב השלוניקי ר׳ יוסף דוד הספידו בקהל רב וירבה בשבחו (יקרא דשכבי), וזה מה שהקקו על מצבתו:

הה מלאכי מות בפי זה פגעו, לא ידעו הדם אשר זרקו
נטש מעט הצאן ביד הצוררים, דלים בעסקי עני נדחקו,
מי אחריו יעמד בפרץ על עדת קדש, אמונות בזמן העתקו,
נבכה על פשעי קהלנו אשר אבן גדול ענף באש, דלקו
נבכה עלי פשעינו, ולא על מות מתי שכל גיבוריי לב במר יזעקו
גם לב יבלה, ונפשם תעלה, לאור באור חיים באור השקו
הגו על כגו, בגן עדנו, ובו יתכפרו בניו ויצטדקו
מספד מר ונהי, על הלקח ארון האלהים, כבודנו ומעוזינו
ראשנו העוסד על בני עמנו, למשמרת לאות ולמופת
תפארת גולת גלותנו החכם השלם הרב הכולל
המופלא שבסנהדרין כמהר״ר אפרים נבון, נתבקש
בישיבה של מעלה, ביום שני ששה ועשרים יום להדש ניסן
שנת חמשת אלפים וארבע מאות ותשעים וחמש, ומ״ך ולה״ה.

עוד היה שם הרופא משה שלמה אשכנזי (נזכר בס׳ מחנה אפרים) ור׳ יצחק דוד רופא מובהק שהקדיש חלק ממעותיו לספרות[33]) ועסק גם כן בהוראה, והוא היה תומך בכל מאמצי כחתיו לכל מי שדרש עזרתו; בשנת תק״ז הגיע לעיר הבירה הרב האשכנזי ר׳ אברהם גרשון קוטאביר, הראשון שעשה הנסיון להתישב בירושלם ולא עלתה לו, כי הישוב לאשכנזים בירושלם היה בסכנה עצומה ויוצאת מגדר האפשריות, אחרי שישב בצפת כחמש שנים (משנת תק״ב עד תק״ז) נסע לקושטנדינא לראות אם לא יעלה בידו על ידי השפעת היהודים הקרובים למלכות, להשיג הרשיון או הפקודה הזאת לגדולי עיר הקדש; כמה ימים נתעכב בעיר הבירה אי אפשר לדעת אל נכון (כנזכר משרת נודע ביהודה). בפרק הזה בא בהתחברות עם הרב הרופא יצחק דוד שלפי הנראה היו לו מהלכים אצל שרי המלכות, אך לא עלה בידו להשיג את מבוקשו, בלבד שעל ידי השפעתו על הרופא הזה, הסכים לעלות עמו לארץ ישראל להתישב בירושלם בתור ספרדי, אך כמעט הציג רגליו בעיר הקדושה וימת, ובכל זאת לא עלה בידי הרב ר׳ אברהם גרשון להתישב בירושלם כי אם במתחפש וזה אחרי איזה שנים״.

במכתבו

33) כהונת עולם, ח״א כ׳ פ״ו

במכתבו שכתב הרב גרשון לקרוביו מקושטנדינא הוא מודיע מענין משא ומתן שהיה לו עם הרב הגדול הדיין ר׳ יצחק בכ״ר דוד — שאין לערכו עם החכם הרופא ר׳ יצחק דוד — (שם הגדולים החדש בערכו) וגם שבהיותו שם, נפטר לעולמו השר זונאנה (ר׳ דוד זונאנה), שהספידו ר׳ יצחק בכ״ר דוד בשנת תק״ו (דברי אמת דרוש ח׳ י׳) ובמקומו הורם בנו במשרה הזאת, בפרק ההוא היה בעיר הבירה ר׳ דוד הלוי שהיה גם כן ממכהני הרופאים, ובעל הזכרונות מכנה אותו: „החכם השלם הרופא המובהק... ויהי דוד בכל דרכיו משכיל וכ״ד למרות עסקו ברפואה, הקדיש חלק מעתותיו להוראה, אך לא היה סומך על דעתו הפרטית וכה היו דבריו: „הנה נא ערכתי, ריש מילין מדברי סופרים אשר מפיהם אנו חיים... אם יראה ואם ירצה בעיני המורים המאורות הגדולים הרבנים המובהקים היושבים ראשונה על כסא ההוראה... להם משפט הגאולה להורות את הדרך ילכו בה, ועל פיהם יחנו ועל פיהם יסעו[34]".

ר׳ יצחק בכ״ר דוד אשר הבאנו זכרו פעמים רבות, נולד בקושטנדינא בערך שנת תנ״ה, כנראה התחנך בישיבת ר׳ שמואל הלוי, כי לא יזכיר בשם את רבותיו, מימי נעוריו הצטיין בלמודים, ונחשב בין המטיפים היותר חשובים בעירו, אז נשאל פעמים רבות בדבר הוראה, בשנת תצ״ט באה לפניו שאלה מאיש יהודי שהלך לוידין במערכות אנשי הצבא תחת פקודת שר החיל אל־חאג׳ מחמד־פחה, שעלה למלחמה על בילגראד, כאשר כבר ראינו שכבשוה מידי האוסטריים ביום י״ת תמוז (26 יולי 1739), במלחמה הזאת נפל שדור היהודי הזה (דברי אמת, תשובה י׳). בשנת תק״ב נמנה לדיין בלוית ר׳ אליה נאליסידי ור׳ חיים ן׳ שנג׳י (שם, ס׳ ט׳), אמנם רוב תשובותיו נאבדו ואלה שנשארו לפלטה נדפסו בראש חבורו, אחרי כן נדפסו קונטריסים רבים שחבר כל ימי חייו, ובסוף חמש עשרה דרושים, וביניהם (דרוש ה׳) על ההלבשה, והספד על השר דוד זונאנה; (דרוש י׳) עוד על השר הזה; (דרוש י״א) בשנת תק״ה; (דרוש י״ג) בשנת תק״ש; (דרוש י״ד) בשנת תק״י; (דרוש ט״ו) בשנת תק״ו; בתשובותיו השיג על ר׳ שמואל קמחי (ס׳ ח׳) ועל ר׳ יצחק הכהן (ס׳ ט׳, על בתי כהונה ח״ב ס׳ פ״ח).

ר׳ יצחק הוליד שלשה בנים שהיו כלם רבנים בקושטנדינא, ר׳ יעקב, ר׳ דוד ור׳ אברהם בכ״ר יצחק, ונפטר לעולמו בשנת תקט״ו לדאבון נפש מכיריו ואוהביו, ספרו נדפס אחרי מותו בשם „דברי אמת" ובזה רמז שמו ושם אביו, דברי בהפך האותיות יצחק בר דוד, נדפס בהוצאת הגביר יעקב בונפיל על ידי בנו השני דוד, ובו באו הקדמות ארוכות מחתנו ר׳ אברהם אבינגדור, ר׳ חיים מודעי, והחכם השלם ר׳ אהרן די טולידו, ובסוף הקדמת בנו השני דוד (קושטנדינא תקי״ו; והרופא ר׳ יעקב עוזיאל שחבר קונטרים „תיקון סעודת פורים" או קופלאש שנדפס בחבור הספרדי „תוכחת מגולה (קושטנדינא תקט״ו).

בפרק ההוא היה בעיר הבירה ר׳ יעקב כולי, הוא נולד בצפת בערך שנת תמ״ט[35], אביו היה ר׳ מכיר כולי, שבא לאיי מצרפת בהיותו כבן חמשים שנה ואמו

34) שם, ס׳ נ״ט, נ״ח, ס״ח 35) מעם לועז, הקדמה עברית

ואמו היתה הבת השנית של ר׳ משה בן חביב, ובהיות שאביו היה כבר בן חמשים ואחת שנה בהולדו, על כן שלחו אצל זקנו ירושלימה לחנכו, ובביתו וישיבתו החל לימודיו, בשנת תנ״ז בהיותו כבן תשע שנים מת על פניו זקנו ומחזיקו ר׳ משה בן חביב, בעודנו באבו כבן מ״ב שנה ואז נאלץ לשוב אל בית אביו צפתה ושם כלה חק לימודיו, ובידו היו כתבי היד של זקנו, ר׳ משה בן חביב, וכן כתב בסוף החבור ״גט פשוט (דף קל״ג): אמר המגיה... אשר עד כה ברכני ברכות הורי זה ספר התורה [אשר שם משה, איש האלהים, הרב המופלא מרן זקני הרב המחבר זלה״ה... זכרה לי אלהי לטובה, עניי ויגיע כפי אשר יגעתי בעשר אצבעותי להעתיקו ולסדרו במספר ירחים במקום הקדש צפת תוב׳ ויהי עמדי אלוה עלי אהלי, ואשים לדרך פעמי דרך אניה בלב ים, ובאתי עד הנה (קושטנדינא) ואנכי משתאה מחריש לדעת ההצליח ה׳ דרכי, והקרה ה׳ לפני איש חיל גומל חסדים טובים ה״ה הרב הגדול כמוהר״ר חיים אלפאנדארי נר״ו: והוא היה בעזרי, והסדו ואמתו עם הרב המחבר ז״ל, ... ואני תפלה לאל נורא עלילה ה׳ צורי וגואלי, ג׳ אבעיות ביום יומי ולילי, להוציא לאור תעלומה כל כתבי הקדש מהרב המחבר ז״ל, יראו עיני ואשמח כי רב חילי, כה מעתיר המעתיק והמגיה הצעיר יעקב כולי. בקושטנדינא התודע אל ר׳ יהודה רוזאניס ויהי למזכיר בישיבתו משנת תע״א שהגיע לעיר הבירה. הרב הזה והבריו הרבנים הסכימו על ס׳ ״גט פשוט״ לזקנו ר׳ משה חביב בעצם השנה ההיא, אמנם הדפוס נתאחר עד שנת תע״ט ונדפס במגרש אורטה קיואי הסמוך לקושטנדינא, ועוד הדפיס ספר זקנו ״שמות בארץ״ בשנת תפ״ב, ובשנת תצ״א ספר ״עזרת נשים״ ויתר החבורים לא הדפיס.

עוד היו בידו שאלות ותשובות של זקנו ר׳ משה בן חביב שנטבעו בדרך מסעו בים (לפי עדות הרב אזולאי), ודרשות של זקנו ר׳ משה בכתב יד והשתמש בהן בספרו ״מעם לועז״ (מעם לועז, הקדמה בעברית, דפוס אזמיר דף ג׳ ע״ב), ר׳ יעקב עשה הגהות והוספות משלו בספר ״גט פשוט״ שכתבו בגליונים בודדים זקנו בהיותו בשליחות מצוה בקושטנדינא בשנת תל״ז כנזכר שם (ס׳ קכ״ו ע״ג), ובספר ״שמות בארץ״ שחברו זקנו בירושלם בשנת תמ״ת (סימן השנה בעוך ישמ״ח מליך, כנזכר בהקדמה), והיא השנה שנמנה ר׳ משה בן חביב לראש ישיבה, בהסגר שיסד קדם לבן הנדיב ר׳ משה בן הרב המובהק ר׳ יום טוב בן יעיש בירושלם, ובשנכנס שם, מצא את החברים עוסקים במסכת ראש השנה, על כן קרא הפרק הראשון ״יום תרועה״, מלבד הערותיו ר׳ יעקב כולי כתב והדפיס אחרי כלות ס׳ עזרת נשים, קונטרס ״שמות גטין, ושמות נשים״ ל״ז דפים, ובסוף שתי שאלות ותשובות בקושטנדינא; השאלה הראשונה הובאה בקצור בס׳ משנה למלך, (הלכות גרושין פרק ג׳) ותשובתו הציע לפני הרבנים בעיר הבירה, ר׳ שמואל הלוי, ר׳ אפרים נבון ור׳ משה הכהן. עוד הרבה טרח לסדר ס׳ ״משנה למלך״ לר׳ יהודה רוזאניס כדי להכינו לדפוס, בהיות שר׳ יהודה לא כיון לפרסם כתביו ברבים, וכל דבריו כתב בגליונים בודדים שלא על הסדר, וצדקה תחשב לר׳ יעקב כולי שהקדיש יותר משנתים ימים לשים סדר ומשטר בכתבים כדי להכינם לדפוס, וכן היה שתודות ליגיעתו ומלאכתו העצומה נדפסו ס׳ ״פרשת דרכים״ וס׳ ״משנה למלך״ לר׳ יהודה רוזאניס.

בעל

בעל הזכרונות ר' חיים יוסף דוד אזולאי כתב עליו: „ושמעתי מקדושת וחסידות מהר"ר יעקב כולי ז"ל, ושקידתו בתורה, וראיתי קונטרסים מסנו בכתב יד, שכל מה שהיו מחדשים בישיבת הרב הגדול מהר"ר יהודה רוזאניס ז"ל וחבריו הרבנים ז"ל, היה כותב בעטים, וכן כמה קונטרסים מחידושיו בכתב יד... וראיתי קצת „כפרשת דרכים" כתב יד מהרב ז"ל, וברכתי: ברוך שחלק מחכמתו, והכרתי תוקף פעולת צדיק מהר"י כולי ז"ל הפלא ופלא כי היה סופר מהיר ובקי בש"ס ובפוסקים ומפרשים וכו'[36]) ויותר מזה ניכרת פעולתו העצומה בספרו „מעם לועז" בשפת ספרדית, שהוא עד היום החבור היותר גדול בשפות היהודיות הלועזות, למרות שינוי העתים וחלוף הזמנים.

הספר „מעם לועז" היה כדבר בעתו, בעת שהיהדות והספרות העברית נפלו בארצות הקדם, והעם היה שקוע בבערות, הוא מלא חסרון גדול בכנסת ישראל בתוגרמה, הס' הזה שהוא כמו באור התורה להמון העם, באו בתוכו כל האגדות המפוזרות בתלמוד ובמדרשים, ומעשיות וספורים על דרך משל ומליצה, בסגנונו היפה ובלשונו הערב הוא לוקח לב הקורא, ומשפיע עליו לטובה, בדינים, במוסר ובדרך ארץ, מבלי להלאות את מוחו ולהטריחו, ועוד היום קוראים בו בחפץ לב בארצות הקדם כזקנים כבני הנעורים אשר השפה האספניולית שגורה בפיהם.

לפי התנאים שהתנה המסדר ר' יעקב כולי עם העשיר החכם השלם „רודף צדקה וחסד" ר' יהודה מזרחי שהספיק ביד נדיבה להוצאות הדפוס העצומות (רל"ג עמודים, מלבד ההקדמה ח' עמודים, והמפתחות ז', בין הכל רמ"ה עמודים בתמונת גליונים כפולים). הספרים היו נמכרים על ידו אמנם הכסף נאסף על יד איש בטוח אשר עליו היה לחלקם: א) להוצאות הדפוס, ב) לשכר המחבר ר' יעקב כולי, ג) לעניי ירושלם, ד) לעניי חברון, ה) לעניי צפת, ו) לישיבת או הסגר קושטנדינא, ז) לחברת קדושה של רחיצה, ח) לבקור חולים בקושטנדינא[37]).

בהקדמתו שכתב על ספרו בחדש אלול ת"ץ, ר' יעקב כולי מבאר שדעתו לעשות פירוש על כל התורה, „כל פרק יכיל קבץ מן הגמרא, מדרשים, ויתר ספרי רבותינו ז"ל, וכן הדינים והחדושים שכתבו על הענין ההוא רבנו משה (ן' מימון), ורבנו יוסף קארו... והחבור הזה יחלק לשבעה חלקים: א) בראשית ב) שמות, ויקרא, ג) במדבר, דברים, ד) נבאים ראשונים, ה) נביאים אחרונים, ו) תרי עשר, וחמש מגילות, ז) כתובים, אך לא עלה בידו כי אם להשלים החלק הראשון על ס' בראשית וידפיסו בדפוס „המחוקק הר"ר יונה בכמוהר"ר יעקב" בקושטנדינא תמו"ה לפ"ג (ת"ץ), וכן כתב החלק השני שמות עד אמצע פרשת תרומה, והנה המות קדמהו בשנת תצ"ג בסוף השנה ונדפס בדפוס המחוקק הר' יונה בכמוה"ר יעקב, שנת ב'צ'א'ת' ישראל בית יעקב מעם לועז לפ"ק (תצ"ג).

מלבד חבורו זה, ר' יעקב כולי השאיר אחריו פסקים שנשארו בכתב יד ובעל הזכרונות ר' חיים יוסף דוד אזולאי ראה אותם אך לא הגיעו לידינו, שם

36) אזולאי, בערך עזרת נשים
37) מעם לועז, הקדמה בספרדית

שם ר׳ יעקב נזכר בין הדיינים בקושטנדינא אשר ערכו השאלה לר׳ אפרים נבון (מחנה אפרים, חלק ב׳ דה ז׳) ר׳ יעקב כתב הקדמה על פרשת הרבים ומשנה למלך, ויודפים בסוף ס׳ עזרת נשים (קושטנדינא שנת תצ״א) לזקנו ר׳ משה בן הביב איזה שאלות ותשובות שחבר בקושטנדינא בשנת תע״ז (בנזכר בס׳ קב״ו) ויוליד בן אחד ושמו ר׳ יהודה כולי שההישב בירושלם, והיה מחברי ישיבת המשק אליעזר (תולדות חכמי ירושלם חלק ג׳ עמ׳ ס״ה), אחרי מותו ר׳ יצחק בן משה מאגריסו השלים ס׳ מעם לועז חלק שמות, והוא הנקרא חלק שני מאמצע תרומה עד סופו לפי התכונה והציון שסלל לפניו ר׳ יעקב כולי, וידפיסו בדפוס ר׳ יונה בקושטנדינא, ופרט השנה ונתתה עליו הו״ד׳ מ׳ל׳כ׳ו׳ת׳ לפ״ג (תקי״ו) ונפלא הרבה שבמשך שלש עשרה שנה מן היום שנפטר לעולמו עד שנת תקי״ו לא נמצא בעיר הבירה איש שמלאו לבו להמשיך פעולתו של הרב כולי.

לא נודע בברור אם העבודה הגדולה והכבדה בהמשך החבור הענק מעם לועז שנמשכה בעצלתים, היתה בסבת הסופרים או שנארך זמן רב רק מחוסר האמצעים להוצאות הדפוס כי רבו, בהיות שהחלק ג׳ שהוא ויקרא יצא כתחת מכבש הדפוס שבע שנים אחרי החלק השני, המחבר היה כמו הקודם ר׳ יצחק מאגריסו ונדפס בקושטנדינא בדפוס האחים בה״ר ראובן והר׳ נסים אשכנזי בני במוה״ר יונה שנת יו׳ם׳ ב׳ש׳ו׳ר׳ו׳ת׳ הוא לפ״ק (תקי״ג), החלק במדבר הכרו גם כן ר׳ יצחק מאגריסו ונדפס בקושטנדינא, בדפוס האחים ראובן ונסים אשכנזי, פרט השנה וש׳ב׳י׳ה׳ ; ב׳צ׳ד׳ק׳ה׳ (תקכ״ד) 244 דפים, אך נראה הדבר שנדפסו אכסמפלרים מועטים, ובהיות שרבו הקונים הדפיסוהו פעם שנית בעצם השנה ההיא בתמונה שונה מן ההוצאה הראשונה 168 דפים (ראה משכיות לבב לר׳ משה דוד גאון עמ׳ ל״ו); ס׳ דברים חלק ראשון דברים, ואתחנן, עקב, נסדר על ידי החכם המרומם כה״ר ר׳ יצחק בכ״ר שמריה ארגואיטי (שבוש השם הספרדי הקדמון אל״אואיטי, Al-hueti)... ואפריון נמטיה להחכם... משה ביד אשר הזיל זהב מכיסו להביאו לבית הדפוס... בקושטנדינא, בדפוס הארום... שמואל בכר נסים אשכנזי יצ״ו, חדש השון ט׳ו׳ב׳ ו׳י׳ש׳ר׳ ה׳ לפ״ק (תקל״ג) החלק השני ופרשת ראה עד וזאת הברכה, כנראה נסדר בכתב יד כלו על ידי המחבר ר׳ יצחק בכ״ר שמריה ארגואיטי, ולא נודע בעולם כי אם חלק קטן ממנו שנגלה על ידי ר׳ משה דוד גאון בשנת תר״ן, אך גם המעט הזה נאבד אחרי כן, ולא נשאר בעת כי אם שער הס׳ העמור בבית הספרים הלאומי בירושלם, דפוס הה׳ המ׳ כה״ר שמואל בכ״ר נסים אשכנזי נר״ו בקושטנדינא שנת ו׳ז׳ר׳ח׳ה׳ ל׳כ׳ם׳ י׳ר׳א׳י׳ שמו לפ״ק (תקל״ז) יתר החלקים נסדרו שנים רבות אחרי כן על ידי מחברים שונים, אך לא עלו לפי צביונו של המחבר הראשון ר׳ יעקב כולי[37א], ולא לפי התכן שחשב לתת לפני הקוראים הספרדים.

ובכלל הנדיבים ואנשי חסד בעיר הבירה, היה בפרק ההוא הנגיד מרדכי ר׳ [illegible] שנפטר לעולמו ערב פסח תצ״ו, ויספידוהו בקושטנדינא ובשלוניקי, 38

37א) ראה בסוף מחברת הזה פרק א׳

כי משפחתו היתה מקדם מן העיר הזאת[38]), גם היו שם ר׳ אליהו חנדאלי כן בתו של הרב הכולל השלוניקי ר׳ אליהו קובי״ו, והדפיס על הוצאותיו חבורו של זקנו „שני מאורות הגדולים״, ר׳ רפאל בן עזרא שהיה מניה בבתי הדפוס, ר׳ שלמה אשכנזי, ור׳ יעקב פרווינצאל, ולפניהם הועד על בחור יהודי מבאלאט, הסדאי שהיה ארוס והלך לאי מידילי והמיר דתו[39]), ר׳ אברהם ן׳ אשר, ר׳ יעקב צמח[40]), ר׳ חיים ישראל אשכנזי ובעל הזכרונות מרבה בשבחיו וקורא אותו: „אדם גדול בענקים, אב בחכמה, ורך בשנים, מתון ומשיק חריף ומקשה, . . . בר אוריין ובר אבהן, שלשלת יוחסין . . . החכם המרומם ענותן כהלל וכו׳[41]) ולפניו התנה השאלה, אם מותר לישראל ללבוש בגדים צבועים ירוקים, בהיות שלפי מנהג המדינה הצבע הזה היה פרטי לבני הדת השלטת, והוא הורה מאחר שבימים ההם המחמדנים לא היו מקפידים בזה, מותר לישראל ללבוש בגדים ירוקים[42]), ר׳ יצחק רפאל ן׳ יקר, ר׳ ציון סורונ׳ון ור׳ שבתי בכר אליה שהיה סופר הקהל.

בשנת תע״ז עבר על פני העיר הזאת ר׳ נפתלי כהן אשכנזי שהיה רב הכולל בערי אוסטראה (Ostrae), פוזנא, ופרנקפורט דמאיין, שנדבה רוחו לעלות לארץ ישראל, ונתארח בבית המוהר״ר זרח בן סרדבי, בפרק ההוא הגיע שם השבתאי נחמיה חיון, והרב הקושטנדיני ר׳ חיים אלפאנדארי השלין בעדו לפני הרב האשכנזי, ולא עלה בידו להשליטם[43]), בנתים נפל הרב הזה חולה, ונפטר לעולמו בקושטנדינא בשנת תע״ט, ולא עלה בידו ללכת ארצה ישראל שנשא אליה נפשו[44]) (עש״ק כ״ד אלול תע״ט).

אחרי מות הרב הכולל ר׳ שמואל הלוי, נמנה במקומו ר׳ אברהם בן ר׳ חיים רוזאניס לרב הכולל, הוא נולד בערך שנת הכ״ה ונתחנך בישיבת דודו ר׳ יהודה רוזאניס[45]), וילמוד בשקידה רבה, נראה הדבר שבבחרותו עסק במסחר, וישא לאשה את קרובתו יהודית שהולידה לו בת אחת, ובאשר גדל השתמט מן המסחר ויקדיש עתותיו לתורה ולמדעים, ואז נמנה לדיין בעיר הבירה, עליו היה אומר ר׳ יצחק ב׳ דוד אחד מרבני קושטנדינא מן היותר בקיאים: „מורינו הרב ראש גולת אריאל, רועי של ישראל ועין ימינו״ בשנת תע״ה כבר נמנה לרב הכולל ויסכים על ס׳ מחנה אפרים לר׳ אפרים נבון, ותשובתו באה בחלק א׳ דף י״א.

עוד באת הקדמתו בארוכה על ס׳ מהתו? דודו ר׳ יהודה רוזאניס (פרשת דרכים, קושטנדינא תפ״ה) כאשר תובא בחלק ד׳ עמוד 202, ובסוף ההקדמה ההיא הספידו, וכן באה הקדמתו על ס׳ פרחי שושנים (תצ״ד), משאת משה, חלק ג׳ (תצ״ח), ושם נרשם: הקדמת הרב הכולל מורינו וכ״ה, אדמת קדש (תצ״ט), ובראש ההקדמה כתבו המדפיסים: הקדמת הרב המופלא מורינו וכ״ו וכן הסכים על ס׳ בהגנת עולם (ת״ק) ודינא דחיי תק״ב

---

38) באר מים חיים, דף פ״ט ע״ב

39) בהגנת עולם, ח״ב ס׳ כ״ה

40) שם, ס׳ ל״ה

41) שם, ס׳ ע״ד

42) שם, שם

43) להושת? שרף דף ה׳

44) ס׳ יוחסין בנוספות בסוף הספר

45) הקדמת ר׳ אברהם רוזאניס, על ס׳ פרשת דרכים.

(תק״ב) על הרוב היה חותם בהרזים: נדחי עמו יכנס, הצעיר אברהם רוזאניס, או ושים אותו על נס, הצעיר אברהם רוזאניס, לפעמים היה חותם רוזאניש (ב ש׳), או רוזאניס (ב ס׳) ואולי המדפיסים הדפיסו פעם בש׳ ופעם בס׳.

בשנת תקי״ג נסע בלוית אשתו וידה ארצה ישראל ויתישב בירושלם, ובעל הזכרונות ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי ראה אותו ויכתוב עליו: „ואני הצעיר זכיתי להקביל פני קדושתו כמה פעמים, ונתבשמתי מתורתו, וקסתו מהרב המפורסם בהקדמות והסכמות שנדפסו בשמו בכמה ספרים, ויש לו תשובות בס׳ בתי כהונה חלק א׳ וכיר[46]), כשנתים ימים אחרי כן נפטר לעולמו ביום השכת פרשת וירא י״ח השון תקי״ח, ונקבר ביום הראשון בתוך ארבע אמות לקבר זכריה הנביא, ועל מצבתו חקקו בשורות ארוכות:

ציון המוכתר בכתר של תורה, איש צדיק תמים, אשרי אדם מצא חכמה ויניחהו בגן עדן,
ושם שם לו חק ומשפט, שם חלקת מחוקק ספון, עין לא ראתה עיני כל חי, ונעלמה מכל חי,
זאת היתה לו אשר תמים דרכו, כך הוא דרכה של תורה, תורת ה׳ תמימה, צרור הכסף לקח בידו,
וילך לו אל דרך עץ החיים, אל המנוחה ואל הנחלה, לחזות בנחלת ה׳, להודות ולהלל לו שם תהלל,
כל הנשמה, חלקו וגורלו מה טוב ומה נעים, מה שאין הפה יכול לספר כמה טובה נחלה ויהי לנס,
היה שלשלת היוחסין בן של קדושים, הרב המובהק כמוה״ר אברהם רוזאניס נ״ע נלב״ע,
יום ה׳ להדש חשון שנה התק״ח לפ״ק תנצב״ה[46a]).

ר׳ יעקב אלגזי הספיד את הרב ר׳ אברהם בספרו שארית יעקב (פרשת אמור) וירבה בשבחיו, אשתו הרבנית ב׳ ידה נפטרה ביום כ״ז תשרי תק״ש ונקברה אצל קברו.

ולר׳ אברהם היה קרוב בעיר הבירה ושמו ר׳ אברהם בכמוה״ר יוסף רוזאניס, נולד בערך שנת תכ״ח, ונחשב בין גדולי וחשובי הרבנים בקושטנדינא, סימי עלומיו עסק בהוראה, בשנת תע״ד ערכו רבני קושטנדינא כתב חרם (פרשת שמות) נגד נחמיה חיון וסיעת השבתאים, ויחתום שמו בין יתר רבני העיר ובתוכם

46) אזולאי, בערך ב״ר״א רוזאניס האחרון

46a) בס׳ תולדות חכמי ירושלם, חלק ג׳, עמוד ימ״ט, הובא שם הרב היה ר׳ אברהם בכמוהר״ר יוסף רוזאניס, מלבד ששמו הוא רוזאניש או רוזאניס (בש׳ שמאלית או בסמך) ביוד Rosanes ולא Rosanos, גם באה ערבוביא משלשה רבנים בשם אברהם, ובאוצר ישראל איזנשטיין כתבתי בלי דיוק שר׳ אברהם הזה היה בנו של ר׳ יצחק, ואחרי שנדפס הרגשתי בטעותי, כי הוא היה בן אחיו של ר׳ יהודה, שהוא ר׳ חיים רוזאניס, והנכון כמו שמובאים פה, גם בשנת פטירתו הביא בטעות מר יובלין, תקי״ד במקום תקי״ח, ואולי נמחק קוצו של חי״ת כי אבי ר׳ אברהם ישראל רוזאניס שהיה בשנת התרכ״ו בירושלם רשם בזכרונותיו תקי״ח, וכן העתקתי אני נסח המצבה בהיותי בירושלם בשנת התרל״ד (הנה שהייתי בעת ההיא בן שתים עשרה שנה) והרשום אצלי הוא תקי״ח.

ובתוכם קרוביו ר' חיים ור' יהודה רוזאניס (תורת הקנאות), וכן כתב הקדמות והסכמות על ס' ראשית חכמה (תצ"ו), על ס' מעם לועז (בספרדית) חלק שמות (תצ"ח) ביחד עם זקן משפחתו ר' יצחק רוזאניס, על תקוני הזהר (ת"ק), הוצאה ראשונה בקושטנדינא (ונדפסה בהוצאה השניה (בשנת תקמ"ט), נחפה בכסף (תק"ז), ופרי האדמה (תקי"ב).

מפסקיו הרבים שנאבדו באורך הימים נדפס רק פסק אחד על שאלה שבאה לידו מעיר לאריסה בסדר בהעלותך שנת תקי"ב[47]), ובכתב תעודה שנתן הרב האדריאנופולישי ר' אברהם גירון שנמצא בידי בכתב יד (בשנת תצ"ו) חתם את שמו בשם דייני עיר הבירה ליותר חזק. הוא היה חותם שמו בשתי שורות, ונפטר לעולמו בערך שנת תקי"ד, למצער מן העת ההיא לא נודע עוד זכרו. עוד היה להם קרוב אהרו"ר אברהם בן ר' יצחק רוזאניס שהתישב באזמיר, ופעולתו תבוא לפנינו, וקרוב אחר ר' משה רוזאניס שהיה בעל קול ערב והתישב בשלוניק בתור שליח צבור שהוא היה אבי העוסקים בדפוס אברהם ורפאל רוזאניס (אהל יוסף בשנת תקש"ז ועוד).

ובפרק ההוא היה בקושטנדינא ר' שמואל אמאטו רב ומשורר, ואף שלא הגיע אל משוררי התקופה הקדמונים, בכל זאת בדור כהה ההוא, חרוזיו נראים לעינינו כמלאי חן ומפיקים נגה, בתוך ליל החשך וערפל, בין מבחר שיריו של המשורר הזה נזכירה חרוזיו על ס' משאת משה לר' משה ישראל מרודיס, שהדפיס בנו ר' אברהם ישראל על הוצאותיו:

יעלה לבבי כי בשורי את הכסת משוש לבי גבירי אב —
— יהם, בכוד לרב ונור הוד עירי ומנהיגיה לכל תדאב,
הרב גדולתו בדת ודין יצא שמו כבן יכבד אב,
יגדל כבודו מכבוד אביו יחכם כדניאל והוא כלאב,
אעתיר לצור ישעי, יהי ליד לבו ואך אל לב שונאיו יכאב,
ישמח יגל עם פרי בטנו ממעיני ישע וגיל ישאב,
כל משאלות לבו ימלא אל ישלים חפצו כל אשר יתאב.

העדה הראשית והיותר חשובה בתוגרמה בעת ההיא היתה שלוניק, אמנם המחסור והעני שהרי שם בתקף עוז, עוד משנת תע"ה שהיה שרב בעיר וכסביבותיה ולא ירדו גשמים כל הקיץ[48]), ולסבה זאת היוקר בכל התבואות וצרכי החיים הרים ראש מן העת ההיא, נוסף לזה המגפות הדבר ששררו בעיר כמעט בתמידות בכל שנה ושנה, ובפרט בשנת תפ"ה-תפ"ט, עד שהכריחו כמעט רוב התושבים לברוח אל ערי הסביבות „מאימת המגפה שנשמע בעיר לא תקום פעמים צרה"[49]).

בפרק ההוא, לפרות כל המחסורים שלוניק היתה העדה היותר גדולה בארצות הקדם, ולפי בן הדור ההוא, היו בעיר שתים ושלשים בתי כנסיות[50]), ועוד כתב בעל הזכרונות: „והנה בעירנו זאת (שלוניק) עיר גדולה לאלהים מרבני ואיתני ארץ, ויש בה בכל קהלות הקדש ובתי מדרשות כרוב לשמנה מאות

47) דבר משה, חלק ג' ס' קנ"ב
48) דבר משה, ח"א א"ח ס' כ"ח
94) שם, יו"ד, ס' י"א וס' ל"ה
50) שלחן גבוה, א"ח ח"ב דף ל"ה

מאות ספרי תורה הן הסר הן יתר[51]). היהודים היו עוסקים בכל ענפי המסחר: נחתומים[52]), דייגים[53]), הם היו מספיקים צרכי אבל לספינות, ואופים להם עגות נקודות[54]), והוכרים הסבס והמשקלים[55]), וכדאות שכל המסחר היה הוקא בידיהם, התירו לפתוח החנויות בחול המועד של פסח, כשנפל שבוע אחד קודם חג הפסח של הנוצרים, על פי הוראת הרב הכולל ר׳ יוסף קובו[56]), גם נהגו לאכול ההמאה שהיו מביאים תולאבים (קוזרולאבים) ממקדון למכור בשוק בכלים חדשים[57]), לפי טבע הענין, הסוחרים שלא הספיק הקרן שלהם לכל צרכי עסקיהם במזומנים, היו מוכרחים להלוות כסף מן השלהנים והעשירים בנשך ובמרבית, למרות שהחכמים ומורי ההוראות הוכיחו את העם על זה[58]), ולא שמעו בקולם, ונהפוך הוא שראשי הקהל הטילו מסים על החכמים ומרביצי תורה, אף על פי שמשנים קדמוניות היו פטורים מלשלם, ותגדל הצעקה והצוחה בשלוניק, עד שחכמים רבים נדדו אל הערים הקרובות[59]).

עוד אסון גדול בא על העדה היהודית בשלוניק, במוצאי שבת ר״ח סיון תצ״ד (14 מאיי 1734) פרצה האש ברחוב היהודים, ותאכל את כל הרבע ההוא ור׳ אברהם גאטיניו שהיה עד ראיה יתאר לפנינו בצבעים חיים המקרה המעציב ההוא: „כי קצף לה׳ על יושבי הארץ הלזו, ממרום שלח אש ותאכל ארץ ויסודותיה, בליל ר״ח סיון משנת התצ״ד, ליל חרון אף ה׳ הבעיר את הבערה, ויבער ביעקב כאש להבה, אכלה משכנות בני עירנו, יחד עשיר ואביון כלם היו לשמה, ותאכל טירותם, שרף באש כמעט רביע אחד היתה לאש, ואת כל בית ה׳ הגדול שרף באש, זו מקדש מעט קק מוגרביש ושלשה בתי מדרשות, ונשרפו גם כן אחד עשר ספרי תורה מק״ק קשטיליא יע״א, ונשרף גם כן בית עילית אחת שהיתה בתלמוד תורה יע״א, ושם נמצא ושם היה מונח הספר (טירת כסף) הזה, והיו כמו ארבעים אלפים ניירים מודפסים, והלבתי לשם בתוך הבית, הנה כי בערה בה אש ה׳ ותאכל סביבותיה, והתוגרמים (המסבבים) היו מכים אותנו, באמרם: מהרו ותצאו מן הבית חוצה, פן תבוו בנחלתה שהאש הגיע בבתלי הבית, חומת אש סביב לה, יאו יצאנו בפחי נפש[60]).

שנים רבות עברו ולא עלה בידי השלוניקים לבנות הבתים והישיבות, וארבע שנים אחרי כן הציעה השאלה לפני ר׳ משה אמארילייו[61]): „על דבר המדרש שהיה קודם השרפה הגדולה, מזה ימים ושנים בשכונת מאלטה שבעירנו זאת יע״א, נעשה כן שמחזיקים עתה בני המדרש של הויגים יע״א, והני היה משום דלא נמצא מי שישכירנו נעשה מקום אשפה, ולשאול הגיעו בני המדרש הנזכר, אם יכולים למכור הקן הנזכר למי שירצה, ומדמי המכירה יתקנו ויחזקו את והנויות אשר מחזיקים בני המדרש הנזכר, להספקת תלמידי חכמים אשר בישיבת המדרש הנזכר.

הרב

---

51) דבר משה, ח״ב יו״ד סי׳ ... 52) שלחן גבוה, א״ח דף כ״ט 53) דבר משה, ח״א א״ח סי׳ י״א

54) שלחן גבוה, א״ח ... 55) דבר משה, ח״ב ח״מ סי׳ כ׳

56) שלחן גבוה, א״ח סי׳ קמ״ז 57) שם, יו״ד דף ל״ט

58) שם, שם, דף קכ״ח 59) שם, א״ח דף נ״ה

60) טירת כסף, (הקדמה) 61) דבר משה, ח״א א״ח סי׳ י״א

הרב הכולל היה בפרק ההוא ר' יוסף דוד, ובעל הזכרונות כתב עליו „ששמענו מקדושתו והתבודדותו"[62]), ותלמידו ר' יוסף מולכו מרבה לשבח אותו ומביא ענינים רבים משמו, בחלק הרביעי הובא כבר זכרו; הוא נולד בערך שנת תכ"ב בשלוניק, וילמוד תורה בתחילתו מפי אביו"[62b]), ואחרי כן בישיבת ר' יצחק טולידאנו"[62]), ועודנו בימי נעוריו היה למטיף לבני עדתו והצטין במעלת רוחו הרבה יותר מכל בני עירו, אף שאין להשוות דרושיו אל הדרשי המטיפים השלוניקים שהיו בדורות הקדמים, אמנם אין לכחד שהיו בטוב טעם ודעת הדברים המתישבים על לב בני דורו, בסגנון פשוט ובהרחקת הפלפול, וגם היה ד[illegible] יש להם שילוב והתקשרות בין הענינים, בכלל נבחרים דרשותיו שהטיף לי[illegible] דורו שנדפסו אחרי מותו בקבץ הנקרא „יקרא דשכבי".

בערב ראש השנה של שנת תפ"א נפטר לעולמו הרב הגדול הגא[ו]ן ר' שלמה אמארילייו, ויבחרו בו ראשי העדה להיות עליהם לאב בית דין וממנים ראשי[ו] ר' יוסף דוד בענותנותו סירב לקבל המשרה הנכבדה הזאת, מבלי מקים הפצירו בו עד בוש, עד כי ענה אמן בעל כרחו"[62c]), ומן היום ההוא והלאה עסק בהוראה, מלאכה שלא עסק בה עד העת ההיא, וירבין תורה בישראל ויעמיד תלמידים רבים, ובינהם ר' יוסף מולכו, שמרבה להביא ענינים שלמים בחבוריו בשם רבו ואחרים; בשנת תפ"ח במות ר' יוסף קובו הרב הכולל, נמנה במקומו ואז קרה מקרה בלתי טהור בעיר, ביהודי אחד עני שזינה עם אשת איש והיא אחות אשתו והוליד ממנה בן ויבוא לפניו ויתודה על אשמו, ר' יוסף בלוית שני רבנים עיינו בענין ויתנו לו איזה תקון, וכאשר נודע הדבר בעיר, היו איזה מערערים שלא נחה דעתם בתיקון שסידר ר' יוסף וישמיעו דבריהם בקול גדול שהרב הכולל היה לו לדון אותו למיתה ולמסרו למלכות, ומכיון שלא דן אותו יפה לפי דעתם היו חפצים למסור את הרב בידי המלכות כדי שידונו אותו בערכאותיהם, ותהי שערוריה גדולה בעיר, עד שהוכרח ר' יוסף לכתוב פסק ארוך להצטדק לפני המערערים, שאין בכח בית דין הישראלי לדון למיתה בזמן הזה"[62d]).

ר' יוסף דוד נשא לאשה את בת ר' משה שבתי אחד מנכבדי הקהל ואולי נכדו של ר' משה שבתי בן הרב מוהרח"ש"[62e]) ותוליד לו בן אחד ר' דוד יוסף בשם אביו, ובת אחת שהשיא לר' עזריאל הכהן בן ארדוט, בפסקיו הרבים הוא הראה בקיאותו הרבה בספרות ישראל, ודבריו היו לעינים להורות הבאים, בפרט הנהיג בעירו מנהגים אשר נשארו בתוקף עם ימים רבים, ועל הרוב היה מראה להקל; ר' יוסף דוד נהלה ימים רבים ונפטר לעולמו ביום ג' כסלו תצ"ו, ויספידו אותו כל בני שלוניק, בפרט תלמידו ר' שמואל בכמוהר"ר רפאל מלכו חבר שיר תלוגה עליו בשמו ובשם כל התלמידים ספראנקיא (אברופה) המתגוררים בשלוניק, ונדפס בסוף החבור יקרא דשכבי:

הה גלו גאון והדר אשר   בין הזקנים מעשיו הוללו...

בפוסקים

---

62) [illegible] בענינו   62a) צמח דוד, הקדמה

62b) יקרא דשכבי, [illegible]

62c) [illegible]   62d) בית דוד, [illegible]

62e) יקרא דשכבי, [illegible]

בפוסקים בקי, ובתלמוד ערוך
תורת אמת היתה תמיד בפל —
צירים שלוחים גם כתבים שולחו
של אמרותיו מקצות תבל יקוו
על מי מנוחות עם צבי נהל, דבש
הוא ליתומים אב, לאלמנות עורה
אנה יבוקש לעניה סוערה
ספרי רפואות נגנזו בעת אשר
מרפא לצירי אין, ולא אתנהמה
לכן צמאים להזות ספרי פס —

אין לו למעשיו יודעיו יוחלו...
פולו פניני האור נגלו...
לדרוש תעודתו אכן ישאלו
כל רב ומורה לבל ישלו...
נופת וחלב משפתיו יזלו....
שבחו צירים והתהללו
נוחם לציריה אשר הכפלו...
למצוא למורינו צרי יובלו ..
עד כי עצמי אל שאול יובלו...
קיו בדפוס נוחיל אשר שללו וכ״ו.

חבורי ר׳ יוסף דוד הנודעים לנו הם:

א) בית הסרחים, על הטורים
ב) בית דוד, ב׳ חלקים שאלות תשובות (שלוניק תק״י)
ג) יקרא דשכיבי, דרושים והספדים (שלוניק תקל״ד)
ד) ילקוט חמדת ימים, דרשים לחגים ושבתות (כ״י ראהו אזולאי)
ה) בית ספרא, על עין יעקב ופרקי אבות (בכ״י)
ו) צמח דוד, חלק א׳ (שלוניק תקס״ה) חלק ב׳ (שלוניק תקע״א)
ז) ימי דוד, על מגילת אנטיוכוס (כ״י)
ח) בית אבות, על מס׳ אבות (ואולי הוא הכ״י בית ספרא)
ט) להם הפנים, על הגדה של פסח (שלוניק תש״ד).

ומגדולי חבריו היה ר׳ אברהם גאטיניו בן ר׳ כנבנישתי, בן ר׳ אברהם גאטיניו הזקן, נולד בערך שנת תל״ב וילמוד בישיבת ר׳ שלמה אמאריליו, עודנו כבן עשרים שנה וכבר החל לדרוש ברבים, דרושו הראשון היה בסדר בראשית שנת תנ״ב בישיבת התלמוד תורה[63], וקנו ר׳ אברהם נפטר בירושלם ביום ב׳ י״ב תמה תע״א ובתשלום השנה הרבה להספיד אותו בתוך קהל ועדה[64], כשנתים ימים אחרי כן בעת ששררה המגפה בשלוניק בשנת תע״ג, ברה אל כפר ליואדיא הקרוב אל העיר, ושם עסק בהוראה לפי שעה, אמנם עיקר עסקו היה להטיף לבני עדתו[65], וכשובו העירה היה דורש כמעט בכל הקהלות והישיבות, בפרט בק״ק ציציליא ישן[66], ק״ק עץ חיים[67], ק״ק שלום[68], ליסבון חדש, וק״ק איבורה. בשנת תפ״ב הספיד את רבו ר׳ שלמה אמאריליו לתשלום שנת מותו בישיבת התלמוד תורה[69], בשנה אחת אחרי כן חלה בחלי כבד ועד שערי מות הגיע, וכאשר שב לאיתנו הוסיפו שם חדש על שמו, ומן היום ההוא היה חותם חיים אברהם גאטיניו, ועוד הפעם רואים אנחנו אותו על משמרתו כמטיף ופסקן, פעמים רבות נשאל מרבני עירו בדבר הלכה, וכל היוצא מפיו היה נראה בעיניהם[70], מכתביו הרבים זכו לדפוס:

א) טירת כסף, כל דרושיו (ר״ם גליונים, שלוניק תצ״ד שהדפיס בחייו.
ב)

63) טירת כסף, דף י״ב ב׳ 64) שם, דף ע״ה 65) שם, דף ק״ג
66) שם, שם, 67) שם, דף קס״א 68) שם, דף ק״ס
69) שם, דף ב׳ 70) דבר משה, ח״א יו״ד ס׳ י״ג, אה״ע ס׳ ה׳—ו׳

ב) צרור כסף, פסקיו המפוזרים, ובסופו ליקוטים וחידושים, שהדפיס בנו ר' בנבנשתי גאטיניו עם הוספות משלו (שלוניק תקי״ח).

ומחבריו היה ר' משה אמארילייו, נולד בערך שנת תנ״ח לאביו ר' שלמה אמארילייו, בילדותו נתחנך בישיבת אביו, ואחרי כן למד בישיבת ר' יוסף דוד[71], ועודנו באביב שנותיו, החל לעסוק בהוראה, ונמנה בין דייני עיר מולדתו, ובהיותו כבן כ״ד שנה החל לדרוש ברבים, כאשר יספר בעצמו בדבריו אלה[72]: „מעשה שהיה כך היה, שזה היום כמו שלשים שנה, (כן כתב בתחילת שנת תפ״ב) הן חסר הן יתר, אשר הרב אדוני אבי זלה״ה היה דורש מידי שבתו בשבתו, בהתאסף עם לעת ערב בתלמוד תורה יע״א, וזה כמה שנים שגברה עליו החולשה עד כי נגל מאד, שלח אותי במקומו לדרוש בתלמוד תורה הנזכר, ובפרט עתה בשנה הזאת, הלכתי מדי שבת בשבתו יום יום בהורמנותא דיליה ז״ל, וסמך שתי ידיו עלי, יען ראה בעצמו כי קפצה עליו זקנה שלא בעונתה, ושוב לא היה לו כח לצאת מן הבית חוצה, באופן שמנה אותי במקומו ואין פוצה פה ומצפצף, כאשר יודע כל שער עמנו, ויהי היום יום צרה ותוכחה... ונח נפשיה דסר ניהו רבה בפתע פתאום שבין לילה היה, ושלחו אחרי לאמר שלא מן השם הוא למנות אותי לדרשן במקום הנזכר, ומאז מקדם בחיים חיותו של אדוני אבי הרב ז״ל, אחר שהודות לאל יש כמה תלמידי חכמים זקנים שבדור, כי להם נאה ויאה המלכה, וגם אמרו שהנם שכנו של הרב ז״ל הוא תלמיד חכם הגון ולא נופל הוא מהם, הוא בחור מעם, ואינו ראוי לכך, ויתועדו גבירי העיר ופרנסי הזמן מתלמוד תורה הנזכר, ומינו להרב מהר״ר יוסף דוד הי״ו, אך כי הוא לא היה רוצה בדבר הזה, מכל מקום הפצירו בו עד בוש עד כי ענה אמן בעל כרחו".

ופרנסי העיר לא הסתפקו בזה לבד, שהסירו את ר' משה ממשרת מטיף בקהל התלמוד תורה ומינו את בנו של הרב במקומו, אלא שדחו אותו ממשרה נכבדה אחרת, אביו ר' שלמה אמארילייו בהיותו בחיים, מינו אותו לגזבר מתבריבי מת מצוה, בהסכמת כל רבני העיר והתושבים, ואחרי מות אביו, היתה פקודת הפרנסים של החברה קדושה עליו לבלתי עסוק עוד במצוה הזאת[73], ומן היום ההוא והלאה עסק רק בהוראה, ויקדיש כל חייו לעיון בהלכה ופסקים עד שהיה לסופה בעירו ובערי המדינה, ודבריו היו נשמעים ועל הרוב מכריעים בעיני בני דורו שהוקירוהו ויכבדוהו, ובעל הזכרונות קורא אותו „חכם עדיף מנביא"[74], פסקיו החל לכתוב עוד משנת תע״ד שהיה בעת ההיא על הרוב כבן שש עשרה שנה[75].

בשנת תפ״ד פרצה המגפה בשלוניק, ויברח לעיר שירון עד עבור זעם[76], בשנתים ימים אחרי כן מתה עליו אמו הרבנית ביום כ״ד ניסן תפ״ו, ויתאבל עליה ימים רבים[77], כנראה לא היה מאושר בחיי משפחתו, לא עברו ימים רבים וימת

בנו

71) שם, ח״א, הקדמת המחבר
72) שם, ח״א ס' א'
73) שם, שם,
74) שלחן גבוה, א״ח דף קי״ב ע״ב
75) דברי משה, ח״א או״ח ס' ה'
76) שם, ס' י״ז
77) שם, ס' י״ב וס' ס״ח

בנו בכורו יעקב[78]), והוא בעצמו חלה ויגיע עד שערי מות, ובעת תפלת המצלאין שינו את שמו לחיים, ומן היום ההוא והלאה היה חותם את שמו חיים־משה אמארילייו[79]), נראה הדבר שעסק ההוראה לא הספיק בידו לחיות בשפע, ולהתענג על כל טוב, אחיו יוסף, שמואל, אהרן, ואברהם ששלחו ידיהם במסחר, גם עלהם הוטל לתמוך אותו ביד נדיבה, את בתו הבכירה השיא לתלמידו מרדכי בן אחיו הבכור יוסף[80]), ואת בתו השניה השיא לתלמיד חכם אחר ושמו יצחק[81]). בשנת תצ"ג נסע לעיר הבירה קושטאנדינה ויעמד שם איזה זמן[82]).

בסוף ימיו בא כמרוצת מכתבים עם ר' יצחק הכהן בירושלם בפרט על איזה דינים מחודשים שבאו בספר „חמדת ימים" שהגיע לידו בפרק ההוא[83]). בשנת תק"ח פרצה עוד הפעם המגפה בשלוניק וביום ח"י לחדש כסלו אשר היה מוכן להיות יום שמחה וגיל בביתו, כי בו עלה בדעתו לארוס את בתו העלמה, נהפך לתוגה כי אשתו חלתה במגפה, ותמות בו ביום היא ושתי בנותיה[84]), ובעל הזכרונות כתב בספר רוחו על האסון הזה: „קול ברמה נשמע ממררה אמריה, היא האשה רבת כבודה בת מלך, אנהה שוכרת תשיב אמריה, נתנני שוממה היא ושתי בנותיה עמה, מי האמין לשמועתנו, כי עלה המות בחלוננו, ותזל כל עין דמע דמוע, כי נהפך לאבל... למשה היה לפנה, על הלקה קרית נאמנה... כל אלה חברו בעמק הבכא, הן פרין והן צווחה"[85]). התלאות והצרות האלה שבאו כתמם על ר' משה אמארילייו, מרו את רוחו והחלישו כחתיו באופן נורא מאד, עד שלא אזר כח עוד לעסוק בצרכי צבור, ומן העת ההיא היה כאיש נדהם, ולא נראה עוד פעולתו ברב או במעט, ואיזה ימים אחרי כן חלה פתאום ובעוד שלשה ימים גוע ויאסף אל עמיו בכ"ג סיון שנת תק"ח[86]) בעזבו בן אחר מר ונאנח ושמו שמואל[87]).

פסקיו נדפסו בשלשה חלקים בשם „דבר משה", החלק הראשון כסדר ארבעה הטורים נדפס שלוניק תק"ב, החלק השני, מכיל מאה תשובות וחידושים על השלחן ערוך חשן משפט (שלוניק תק"ג), והחלק השלישי מכיל תשובותיו האחרונות נדפס אחרי מותו בשלוניק תק"י, תשובה אחת בכ"י עם חתימת ידו נמצאה בהבבליותקא לעדה היהודית בבלגראדו עד קדם זמננו, איזה מתשובותיו הובאו בספרי בני דורו בתי כהונה ופרי הארץ. ודרשותיו בשם „יד משה" (נדפסו תקי"א) ו„הלכה למשה" (על הרמב"ם).

גם היה ר' יום טוב שמואל המכונה מודיליאנו, והוא בנו של ר' שמואל יצחק שהרביץ תורה בדור הקודם, והשאיר אחריו ספרים רבים שנדפסו על

78) שם, חלק ג', יו"ד ס' י"א
79) שם, ח"ב ח"מ ס' י"ב ועוד
80) שם, שם, הקדמה
81) שם, ח"ג, יו"ד ס' י"ד
82) שלחן גבוה, ח"ב א"ח דף י"ב ע"ב
83) בתי כהונה, חלק בית דין, ס' ה'-ז'
84) דבר משה, ח"ג יו"ד ס' י"ד
85) שם, הקדמת ר' שלמה אמארילייו (תשני)
86) שם, שם, כמצבתו נגלתה ע"י כר מיכאל מולבו, והסימן: „ביום רביעי שבו נהשכו המאורות יום כ"ג סיון כמו חשח"ר עלה"
87) שם, הקדמת המגיה

על ידי בנו, בתמיכת כסף בני משפחתו משה, שמואל, אברהם ובונומו יצחק מודיליאני הלא המה:

א) נאמן שמואל, פסקיו על סדר ד׳ הטורים (נדפס בשלוניק בשנת תפ״ג).

ב) ארוחת תמיד, דרושים שהטיף בשבתות, ימים טובים, חגים, והספדים (נדפס בשלוניק שנת תקי״ז).

ג) אוריין תליתאי, כולל חידושי ר׳ יו״ט מינאש על מס׳ שבועות, חידושי הרמב״ן על מסכת קדושין, וחידושי הריטב״א על מס׳ עבודה זרה, מתוך כ״י שהיו בידו, והוסיף עליהם מעצמו חידושים על מ׳ שבועות, (שלוניק תקי״ט).

ד) „שעשוע התלמידים" על הטור ושלחן ערוך, ר׳ יום טוב הוסיף חידושין על מסכת עבודה זרה, שהדפיס בתור תוספות בספר „אוריין תליתאי".

ומגדולי חבריו היו ר׳ יוסף בן שלמה יחיאל שנחשב בין המטיפים, וקבץ דרשותיו נדפס בשם „בני יוסף" (שלוניק ת״ע, ס׳ השנה עד״ת) ר׳ דוד יוסף בנו של הרב הכולל ר׳ יוסף דוד שנפטר באביב שנות היו (נזכר בס׳ כתונת יוסף יו״ד ס׳ ז׳ בברכת המתים בשנת תפ״ה), מפעולתו הספרותית רק פסק אחד נדפס בס׳ „דבר משה" לר׳ משה אמארילין וח״א או״ח ס׳ י״ב משנת תע״ו), ואיזה חדושים בס׳ בית דוד והיה לו בן אחד בשם אבי יוסף, ר׳ דניאל די מדינה מורין בק״ק שלום (בשנת תע״ה) והוא נשא ונתן בדבר הלכה עם ר׳ משה אמארילין (דבר משה ח״א, או״ח ס׳ ב׳), ר׳ אשר שלם שהיה לו מרוצת מכתבים עם ר׳ שם טוב צבי בסאראי[87a], ר׳ יצחק די בואלדה, ממורי ההוראה שהיה מדוכה בחולאים, חלש הסוג, וסבל יסורים רבים ותלאות עד אין חקר[88], ר׳ יוסף הכהן בן ארדוט (השני, בשם הזה) מגדולי הרבנים, ודבריו הובאו בספרי בני דורו דבר משה (שנת תפ״ה ח״א יו״ד ס׳ נ״ה), באהרת המים (שנת תקי״ט אה״ע ס׳ כ״א), ושלחן גבוה (יו״ד חלק א׳ דף פ״א ונ״ח), ר׳ יצחק בן ר׳ יעקב הלוי, שנפטר בערך שנת תצ״ה, והוא היה נכדו של ר׳ יצחק לבית הלוי (שנפטר בשנת שפ״א) שנחשב בין דייני העיר, תשובותיו הובאו בספרי בני דורו[89], וחבר ס׳ באר מים חיים כולל חידושים על מס׳ קדושין וגטין, בבא קמא, ליקוטים וארבע עשר דרושים, הבור נדפס אחרי מותו בהשתדלות שני נכדיו מנחם המכונה בכור בן בנו הגדול ר׳ יעקב הלוי ומיכאל בן בנו השני ר׳ אברהם הלוי בשנת תתי״ק (תקמ״ו) בחבורו מזכיר שהיה לו משא ומתן עם ר׳ יוסף דוד (ליקוטים דף פ״ט) ועוד דרושו על שמועה שבאה מקושטנדינא על פטירת האדם הגדול הרב. מרדכי די מדינה, ומחבריו היו ר׳ מנחם בן חביב „צורבא מרבנן, בנן של קדושים" שהיה מתחילתו מירושלם והתישב בשלוניק[90], ור׳ יצחק די פאס חברו של ר׳ משה אמארילין מחבר ס׳ באר יצחק משאלות ותשובות.

בפרק ההוא היה בשלוניק בין מבחר המטיפים ר׳ דוד שירירו (נקרא בסוף ימיו גם בן חיים באשר שכב על ערש דוי בחלי כבד) הוא היה בן „החכם וחסיד" ר׳ ברוך שירירו נולד בערך שנת ת״פ, ולפי דבריו: „בהיות שזיכני האל

בידי

87a) דבר משה, ח״א יו״ד ס׳ י״ח 88) שם, ס׳ מ״ח

89) וחיי הכהן, (הסכמה), באהרת המים, אה״ע ס׳ א׳ 90) אהל יוסף, או״ח ס׳ ו

מידי שבת בשבתו להשמיע הגיון לדוד קמיה קהל עדת ישראל, חשקה נפשי לחבר ולהעלות על ספר אמרי פי והגיון לבי"[91]) חבוריו קרא בשם: א) סוכת דוד החלק הראשון מדרושיו, נדפס על ידי בנו ר׳ יצחק שירירו בשנת תקל״ח בתמיכת הגביר המרוסם דוד הלוי קאראסו, משה בן גחמיאש, גדליה ייני, וכה״ר יוסף ביג׳ה, ב) סוכת שלום (דרושים), ג) שלל דוד, ד) משנה כסף (על הרמב״ם), ר׳ דוד נפטר לעולמו ביום ה׳ אלול תק״ת (בבית העלמין בשלוניק, מחברת א׳).

עוד היה שם מטבחר הרבנים ר׳ יצחק בן שנג׳י מגזע משפחה חשובה בארצות הקדם, הוא נולד בשלוניק בערך שנת ת״ע, וילמוד בילדותו בישיבת ר׳ מרדכי בכ״ר עזריה[92]) ור׳ שלמה אמארילין[93]), תלמידיו היו ר׳ יצחק תירידה, ור׳ יוסף נחמולי, שהיה גם כן חתנו. מלבד עסקו בהוראה, היה גם כן ממחבר המטיפים בעירו, בבחרותו הדפיס ספרו „באר יצחק" אך ההתצאות הבו יותר מהתועלת, באופן שנשארו לו הוכות עד שרוב ימיו היו בצער ולא התענג על כל טוב, בכל זאת הקדיש כל עתותיו לתורה, ובעל הזכרונות מתאר אותו בדבריו אלה: לילו כיומו על מצות עשה... האי גברא רבא צביונו של ישראל, הרב הכולל ענותן כהלל... אשר בצאתו מרחם קדשוהו שמים לעמוד ולשרת על התורה ועל העבודה, ויהי ידיו אמונה אומן, עוסקות כתורת ידים עסקניות, לפנים בישראל יצא מוניטין שלו וכ״ו. בסוף שנותיו עלה ברעתו להדפיס ספרו הגדול „בארות המים" אחרי שהשלימו, בהקדמתו הוא מבאר: „דחקתי את עצמי בכמה דוחקים לבא עד הלום, ולהדפיס קצת תשובותי על ד׳ טורים... ועם שנשאר לי עדין קצת הלכות מס׳ אהבה הלא הוא כמוס עמדי, כמו שנשאר לי להדפיס קצת תשובות מטור חשן משפט, וקצת שיטות ממסכת סנהדרין וממסכת קדושין, אמרתי עת לעשות לה׳, אם ירצה האדון אדון האדונים, ויתן בלב הנדיבים יפרישו ממשונם איש כנדבת ידו לפרוע פרעות בישראל, מה שליויתי כמו חמש מאות גרוש, והנושים אצים, לכן אלכם אישים גבירי עירינו וגבירי השרים המתנדבים בעם שבכל עיר ועיר אקרא... להוציא ממסגר נפשי מבעלי חובותי, ואם אזכה בשבילם עוד להדפיס שאר הספרים, עם ספר באר לחי מכמה דרושים וב״ו" אמנם כנראה לא הועילה הקדמתו במאומה לעורר לב הנדיבים לתמכו ולא הדפיס יתר חבוריו, בסוף ימי חייו עלה ארצה ישראל ויתישב בירושלם[94]) ושם נפטר ביום ט׳ תמוז שנת תקי״ט, מכל חבוריו ראו אור הדפוס:

א) באר יצחק, כולל איזה דרושים (שלוניק תצ״ה).

ב) בארות המים, חידושים על הרמב״ם (פ״א עמודים) ותשובות על או״ח יו״ד, ואה״ע (שלוניק תקכ״ה) אחרי מותו.

בפרק ההוא היה בשלוניק, האיש שהצטיין על הרוב בעיר ההיא בעבודתו הרבה בשדה הספרות, הוא ר׳ יוסף ן׳ ר׳ אברהם מולכו, נולד בערך שנת תמ״ה

---

91) דבר משה, ח״ג יו״ד ס׳ ו׳ 92) בארות המים, אה״ע ס׳ א׳

93) שם, תשובה ס׳ כ״א

94) אזולאי, שם הגדולים, בערך „בארות המים" והוא היה בין חכמי ישיבה מדרש החסידים לר׳ שלום שרעבי כמובא בשיטת המעלות לשלמה (תולדות חכמי ירושלם, חלק ג׳ דף 39).

תמ"ח, והתחנך בישיבת הרב הכולל ר' יוסף דוד (הראשון)[95], ובהיותו כבן שש או שבע שנים, אביו שהיה ראש השוחטים בשלוניק, היה מוליכו למקולין כדי להנכו במלאכת השחיטה[96], ובאמת הראה נטיה רבה אליה, עד שנודע לאחר כן היותר בקיאים בארצות הקדם במלאכה ההיא ובכל הלכותיה, ועודנו בימי נעוריו היה עוזר לאביו בשחיטה משנת תע"ה והלאה[97], בשנת ת"פ החל לחבר חבורו הגדול שלחן גבוה על השלחן ערוך לר' יוסף קארו על חלק אורח חיים ויורה דעה[98], ורוב דבריו כתב עד סוף שנת תפ"ג[99].

בשנת ההיא פרצה המגפה בתקף עוז בשלוניק, וכל התושבים נאלצו לנדוד לערים הקרובות, ר' יוסף הוכרח לצאת מעירו ולנדוד לעיר סירוז[100], ואחרי עבור זעם שב העירה, בעת ההיא היה קרוב לשנת השמנה ושלשים, ובכל זאת היה נסמך על שלחן אביו, ואף שכבר היה נשוי והיו לו ילדים, אביו היה מספיק כל צרכיו[101]. כשנתים ימים אחרי כן החל לדאוג בעד צרכיו וכלכלת נפשות ביתו, אמנם בשנה ההיא נועצו יחידי חבירי העיר, ובאסיפה שהתועדו בליל ט"ו לחדש חשון תפ"ה, הסכימו לשים מסים וארנוניות על התלמידי חכמים כי מקדם לכן היו פטורים מלפרוע, אז נמצאו רבנים רבים שברחו מן העיר אל הערים הקרובות, בתקותם שסוף כל סוף ראשי העדה יואותו להקל מעליהם המסים האלה, בין הבורחים היה גם כן ר' יוסף מולכו, שנדד לעיר דורייאן[102], ושם עסק לדרוש בקהל בכל יום שבת, אמנם בראותו שרוב החכמים הסכימו לשלם המסים ולא עלה בידיהם לפרוק עול צבור מעליהם, שב גם הוא העירה לשרותו.

בשנת תפ"ז נקרא מאת העדה באנדרינופלא לשוחט ובודק בדרך ערעי ותכף כבואו העירה, מצא מנהג מוזר בין השוחטים האחרים שלא היו בודקים את הריאה מבחוץ, אלא אם היו סירכות עוברות מבחוץ, היו מעבירים אותן מבפנים והיו מכשירים אותה, ולא היו מוציאים הריאה לחוץ, עד שעלה בידו לבטל המנהג הרע הזה בהסכמת הרבנים[103], וכשראו חכמי העיר כי כביר מצאה ידו בדיני השחיטה והבדיקה, מינו אותו לשוחט בתמידות ביחד עם שני חברים אחרים בתנאי שיקבל שכרו עשרים לבנים על כל בהמה, בין כשרה בין טרפה, ונוסף לזה שומן הלב מן הכשרה, שעולה היותר מועט עשרה לבנים על כל בהמה, וכל כך טלאים נשחטים, באופן שיעלה לחלקו לא חסר משלשה גרוש לשבוע או שלש מאות וששים לבנים, שהיה שכר הרבה מאד בפרק ההוא, ועל פי התנאים האלה נאות לשבת שם.

בשנת ת"ך היה מקרה בלתי טהור בין הרב הכולל ר' אברהם גירון והשוחטים, שנפסל שוחט אחד מהעופות שהיה לו צד קרובה עם הרב, בסבת שכל העם היו מרננים אחריו שהיה חלש המזג והיה מתעלף בעת השחיטה, על כן העבירו

95) שלחן גבו"ה, א"ח דף כ"ב

96) שם, יו"ד ח"א דף ר"א

97) שם, יו"ד ח"ב דף כ"ד

98) שם, שם, דף ל"ג

99) אחרי כתבי זה, זה לי עשרים שנה יצא לאור העולם „שמש צדקה" — הס' הזה נרפס בשנת הקי"ג נפחות עשרים מהקי"ג, יוצא לנו תפ"ג (שם, א"ח דף ח').

100) שם, דף פ"ה

101) שם, שם, הקדמה

102) שם, א"ח דף נ"ה, ואהל יוסף, א"ח ס' ט'

103) שם, יו"ד ח"א דף פ"ה

העבירו אותו מאומנותו בעת ההיא נמצאו אנשי בליעל ומוציאי דבה שהלשינו את השוחטים בכללם לפני הרב הכולל, בהפאם עליהם דברי שקר כי אמרו שהרב היה הסבה למנותם לשוחטים, באופן שכל הנבלות שהאכילו את ישראל הקולר תלוי בצוארו של הרב, והרב הכולל בשצף קצפו בלי חקירה ודרישה העביר גם את ר' יוסף מאומנתו, אמנם נמצאו אז בעיר אנשים נכבדים שתמכו בידו, ויהי העם כמתאוננים באזני הרב על הסילוק הזה בלי חטא ואשם, עד שהוכרח הרב בעל כרחו שלא בטובתו להושיב אותו על כנו כבראשונה, וכראותו כי לא נפלאה עצתו לנקום נקמתו בשוחטים, ויבקש אמצעי אחר, ויגזור גזרה הדשה, שמן היום ההוא והלאה לא יטלו השוחטים שומן הבהמות הכשרות, על פי מה שכתב מרן ר' יוסף קארו שהמסבה צריך לקחת מאתת שכר מן הטרפות כמו מן הכשרות, באופן שנתמעט שכר השוחטים יותר משני גרוש, או מאתים וארבעים לבנים לשבוע וכבן הגיע לכל אחד קרוב לשמונים לבנים חסר ממה שהיה מקודם, ועל פי החשבון הזה נתמעט משכורתו משלש מאות וששים לבנים למאתים ושמונים שעלה להפסד גדול, וכל כונת הרב היתה להכריחו שיסתלק מעצמו מאומנותו[104]. לשוא שחת דבריו ר' יוסף, כי שומע לא היה לו, ובכן הוכרח יהסתפק בשכר המועט הזה, וישאר בשרותו עד שנת תצ"ג, בהקותו שישוב הרון אף הרב מעליו[104a], וכראותו שלא יוכל לכלכל נפשות ביתו בשכר כל כך מועט גמר בדעתו לשוב לעיר מולדתו שלוניק בראשית שנת תצ"ג[105].

והנה היה בקרה כי בעת ההיא נפטר לעולמו השוחט ובודק בשלוניק ר' יהודה ג'יראסי, „והרב הכולל ר' יוסף דוד בהסכמת כל הרבנים והגבירים כתב לר' יוסף מולכו שיבא פה העירה יע"א, ויכנס במקום הה"ר יהודה הנ"ל להיות שוחט ובודק במקולין, וכל הפרס שהיה נוטל הה"ר יהודה ינתן לו, לא פחות ולא יותר, ככתוב בכתב שכתב הרב הגדול ז"ל[105a]. בשנת תצ"ט נפטר לעולמו אביו ר' אברהם מולכו, ולפי המנהג בעיר שלוניק שהבן יורש חזקת אביו, קמה לו הירושה בחזקת ראש השוחטים והגיע לו פרס יותר גדול, אז ערערו נכדי השוחט ר' יהודה ג'יראסי כנגדו, להפקיד אותם בתור שוחטים פשוטים במקום זקניהם, ור' משה אמארילייו שנשאל על הענין הזה, הורה שנכדי ר' יהודה אבדו כבר חזקתם, ואין להם לערער על ירושת זקניהם. כי בעת המנוי, „כיון שהיה המקום פנוי ולא מצאו מי שימלא מקום הה"ר יהודה בעת ההיא כראוי, ששאר שוחטי העיר יע"א, מהם היו זקנים, שלא היו יכולים לעמוד על המלאכה כראוי, מהם בחורים, בחרו להח"ר יוסף שהוא תלמיד חכם מובהק, ונקי ואומן במלאכת השחיטה והבדיקה לתועלת ותיקון העיר". בשנת תצ"ו כלה חבורו הגדול שלחן גבוה, ואז התחיל לעסוק בהגהתו, ולפי דבריו: ואחרי כתבי זה לי כחמשה עשר שנים, עתה בשנת תצ"ו, בהעתיקי זה ממהדורא קמא למהדורא בתרא וכ"ו[106], כמה זמן עסק בהגהתו לא נדע בבירור, אמנם נראה הדבר, שהשלים חבורו או למצער הנוספות עליו עד שנת תקי"ו, בהיות שנראה שהביא ענינים רבים מפרק ישיבתו בירושלם. בשנת

104) שם, יו"ד ח"א דף כ"ד

104a) שם, שם, דף קי"ב

105) שם, יו"ד ח"ב דף י"ב

105a) דבר משה, ח"א א"ה סי' ב'

106) שלחן גבוה, יו"ד ח"א דף קכ"ה

בשנת תק״ח עמד עוד על בנו בשלוניק[107], ובסוף השנה ההיא עלה בדעתו לעקור מושבו לארץ ישראל, כי שם היו אחיו הגדולים ר׳ שאול ור׳ שלמה מולכו מזמן רב קודם לכן, ויסע עם אשתו היקרה שהיתה בת אחותו, ונראה הדבר שבשנה ההיא נפלה ירושה לאשתו מצד הגביר יוסף קוזין אחי אביה שמת בלי זרע[108], את כספו הפקיד בידי אחיו יצחק בשלוניק להרויח בו ולשלוח אליו הפירות ארצה ישראל, הוא הפליג באניה משלוניק למצרים עד חוף אלכסנדריא, וילך לאלקהירא ושם עמד איזה זמן[109], אחרי כן נסע דרך היבשה עד ירושלם, ויתישב בעיר הזאת ופה עסק בהוראה והשלים חבורו הגדול, בשנת תקי״ו עלה ברעתו להדפיס חלק אחד מספריו, ואז נאותה דודתו האשה הנדיבה אסתר אלמנת הגביר יוסף קוזין לתמוך בידו להוצאות הדפוס, הס׳ הראשון שהוציא לאור היה ס׳ השאלות ותשובות הנודע בשם „אהל יוסף״ על ד׳ חלקי הטור בבית ובדפוס יתמי ר׳ בצלאל אשכנזי בשנת תקי״ז, ובאותה השנה הדפיס החלק הראשון מחבורו שלחן גבוה מס׳ תכ״ט והילך (והלכות פסח) בדפוס אחר בשלוניק של ר׳ יהודה קלעי וחברו מרדכי נחמן (בשנת תקי״ז) ולפלא לראות ששני המדפיסים באחת רשמו סימן השנה ויצבור יוסף בר. ר׳ יוסף למרות זקנתו עסק בהגהת יתר חבורו וישת עליו נוספות, וכן הזכיר שבשנת תקי״ט עלה בידו לקיים מצות שלוח הקן בירושלם[110]. כשנה אחת אחרי כן נפטר לעולמו בעזבו שלשה בנים בשלוניק.

ר׳ יוסף עשה צואתו בירושלם בהיותו בבריאותו בשנת תקי״ו, ועל פיה עזב כל עזבונו לאשתו כדי שתגבה כתובתה, והיא ארונית ופטרונית על נכסיו בעד כתובתה ונכסי מלוג שלה שירשה מדודה הגביר יוסף קוזין, ועוד צוה לאשתו שבעוד שהיא היה על האדמה לא תתן לבניו מקרן המעות שיש לה בשלוניק לא כלו ולא מקצתו, ואפילו בתור הלואה, ואפילו אם יתחיבו לשלוח לה הפירות, כי כנוהג שבעולם, אם ישלחו לה שנה ראשונה, לא ישלחו לה בשנה השניה, ואז תצטרך לבריות, ועל אחיו יצחק ציוה להדפיס החלק הנזכר מחבורו כמאה וחמשים אכסמפלרים, ויותר מזה לא ידפיס כדי שלא להרבות בהוצאות על הנייר וההדפסה.

החלק השני מחבורו, והוא החלק הראשון מיורה דעה (מס׳ א׳ עד צ״ז) נדפס בשנת תקכ״ה בשלוניק.

החלק השלישי מחבורו, והוא החלק השני מיורה דעה (מס׳ צ״ח עד רל״ט) נדפס בשנת תק״ם בשלוניק.

החלק הרביעי מחבורו, והוא החלק השלישי מיורה דעה (מס׳ ר״ב עד ת״נ) והתחלת א״ה ממה שנשמט בחלק הראשון.

דהינו מסי׳ א׳ עד נ״ג (נדפס בשלוניק בשנת תמ״ד) ויתר החלקים א״ה (מסי׳ נ״ג עד תכ״ה) אה״ע והי״ם הכתב יד נאבד ולא ראו אור הדפוס, בס׳ התשובות אהל יוסף שקיל וטרי עם בני הזהו ר׳ שמואל שלם, ר׳ משה אמאריליו, ר׳

107) אהל יוסף, יו״ד ס׳ כ״ח וס׳ מ״ו

108) שם, א״ח צואת המחבר

109) שם, יו״ד ה״א ס׳ קל״ו

110) שם, שם, דף ק׳

ר׳ חיים בר דוד אבועלפיא, ר׳ שלמה פלורינטין, ר׳ אברהם נאטיניו, ר׳ יצחק אשיאו ור׳ שלמה אבינדור מאנדרינופלא, בס׳ תולדות חכמי ירושלם (חלק ג׳ עמ׳ 166) מובא שהיה בידי המחבר תשובה כתב יד שהציע ר׳ יוסף מולכו לפני הרב האשכנזי ר׳ ישראל ב״ר שמואל מירושלם על ענין שאירע בארם צובא בקטן שקדש, ואשתו נשארה זקוקה ליבם קטן, אך האלמנה לא המתינה ונשאת לכהן, וילדה לו בנים ממנו, והרב האשכנזי האריך בענין הזה עם ר׳ יוסף מולכו ורבני ארם צובא, ובס׳ המעלות לשלמה (מערכת גדולים, אות ה׳) מובא שר׳ יוסף מולכו היה בירושלם בישיבת פאר ענוים שיסדו הגבירים יוסף ורפאל ואברהם פראנקו מעיר ליוורנו.

עוד היו שם ר׳ יצחק בן ר׳ שם טוב קואינקה ממשפחת יוצאת Cueuça (בספרד), ודבריו הובאו בנוספות לס׳ שם חיי לר׳ בנימן עשהאל, ר׳ שמואל אמאריליו אחיו של ר׳ משה אמאריליו, שהיה לו מרוצת מכתבים עם ר׳ עזרא מלכי[111], ר׳ יצחק פראנסיס שהיה מגדולי המטיפים, וקובץ דרושיו נדפסו בחייו בשם פני יצחק בשנת תק״ג (בשלוניק), דרושיו סלאי חן אמנם מיוסדים לפי רוח בני דורו בלי כל התקשרות בין המאמרים ובדילוג מענין לענין, רוב דרושיו היו על ההלבשה, על הענוה, ליסוד תורה, למעלת הצדקה, על הנשים הצדקניות, למעלת ארץ ישראל, וכן דרש הספד על אנשים פרטים בקהל רב, על פטירת הגבירים אברהם מידים מלאריסה, ואברהם אשכנזי משלוניק[112], ועל פטירת אחיו החכם ר׳ מרדכי פראנסיס בפרשת שמיני שנת תצ״א[113]. בסוף ימיו נמנה לרב הכולל בעיר לאריסה וינהג שם נשיאותו עד ימיו האחרונים (כנזכר בס׳ אשדות הפסגה א״ה ס״ה).

ומחבריו היה ר׳ יוסף בן ר׳ יצחק מונטיקיו ממשפחה יוצאת העיר הצרפתית Montesquion נולד בערך שנת ת״ל, ומראשית שנות חייו היה למורה הוראות ומטיף בק״ק פורטוגל, בחבורו כתנת יוסף מזכיר מקרה שהיה לו ביום י״ב אדר תס״ה (אר״ה ס׳ ליא), מעשה שאירע לו ביום ראשון של סכות בפרשת היום בק״ק פורטוגל (שם, ס׳ ב׳), בשבת קדש בחדש אב תצ״ה (שם, ס׳ י׳), את ר׳ דוד יוסף שנפטר בשנת תצ״ז מזכירו בברכת המתים בתשובה אחת (שם, חלק יו״ד ס׳ ז׳), על הרוב היה חותם רק שמו ושם אביו יוסף יצחק מבלי להזכיר משפחתו, בנו יצחק שהדפיס חבורו כתנת יוסף מספר בהקדמתו שאביו היה מעיין בתורה לילה ויום וכמעט שלא נתן שינה לעיניו ״הן עוד היום ישיש כגבור היה מקרב את הרחוקים, מרחיב גבולות בתלמידים״ כנראה נפטר לעולמו בערך שנת ת״ק, ושלשה שנים אחרי כן עלה בידי בנו להעלות על מכבש הדפוס ספרו כתנת יוסף בתמיכת הנדיב שלמה קאזיש, ואלה חבוריו הנודעים:

א) יוסף עליכם, פירוש על ההגדה של פסח (שלוניק תצ״ו).
ב) יוסף עליו, פירושים שונים וקצת דרושים והספדים (שלוניק תק״ה).
ג)

111) עין משפט (מלכי), חיים ס׳ ב׳ 112) פני יצחק, עמוד ה׳ 113) שם, עמוד צ״ה

ג) כתנת יוסף, שאלות ותשובות וחידושים (שלוניק תקכ"ג).
ד) משיח ה' (לא נדפס).

ומזקני הדור היה ר' חנניא בן ר' יעקב שאול, ומצד אמו היה זקנו החכם השלם ר' חנניא טאיטצאק והוא היה נושא שמו, (מנן שאול, ס' כ') נולד בשלוניק בערך שנת ת"ס, עודנו באביב שנותיו החל לעסוק בהוראה, בשנת תס"ו נשאל מאת העדה באנדרינופלא על ענין שכוללות העיר לוו חמש מאות גרוש לחשבון שלש עשרה הקהילות, מהקדש האשה שרה אלמנת יהושע נחמיאש שהקדישה לישיבת מרביצי תורה בק"ק אשכנזים לזמן שלש שנים, ומאתים גרוש קנס (כן קראו הריוח), כמעט עברו איזה ימים והבן האחד אבד כל נכסיו בענין רע, ויעורר השאלה, שאילו היתה רואה אמו האשה המנדבת כהיותה בחיים צרת נפשו לא היתה מוהרת כל כך הונה, וידרוש ממרביצי התורה אם אין צד של זכות שהעדה תשיב לו איזה חלק מן הכסף שליותה מהקדש אמו (שם, ס' ג').

-בשנת ת"פ באה לפניו השאלה ממעשה בית דין השלוניקי, לפני הדיינים ר' יצחק ברדשי, ר' אברהם מולכו, ור' אברהם נאמיניו על טביעת קצב אחד משלוניק יוסף ן' שוהם בכיאו, וברוב ענותנותו חתם את דבריו: הנה הצגתי פת בה שהעלתי במצודתי עניה ודלה, ויהיו נא דברי כאילו לא היו, עד אם לדעתי הקלושה מורי ורבותי היושבים על כסא ההוראה (שם, ס' י"ג), בשנת תפ"ב נשאל מלאריסה על ענין הסוחר יצחק עמאר שבא לרגלי מסחרו לשלוניק ונתאכסן בבית שמואל פיפאנו וכשובו לעירו התנפלו עליו שודדים ויהרגוהו אצל הכפר ריג'ינה, ועדות זה הועד בבית דין לאריסה ב' אב תפ"ב (שם, ס' י') פעמים רבות היה לו משא ומתן בדבר הוראה עם דודו אבי אמו ר' יצחק שאול (שם, ס' כ"ד) ועל הרוב עם בנו של דודו „החכם המופלא" אשר אור תורתו זורחת בעיר אזמיר ר' יעקב שאול (שם, ס' ל"ה ועוד), עם ר' אברהם נאמיניו (שם, ס' כ"ה) על ענין ידיד דוליא, עם ר' שם טוב צבי כשאראי של בושנה (שם, ס' כ"ח) „את זה שמעתי שהקשו חכמי העיר המהוללה אזמיר" (שם, ס' כ"ב), „את זה שמעתי שהקשה החכם המרומם כמוהר"ר אברהם בכ"ר רפאל קארו הישב אנדרינופולי" (שם, ס' מ"ג וס' ס"ו), גיסו היה ר' יוסף בכ"ר יעקב חסון שהיו נשואים שתי אחיות (שם, ס' נ"ו) ר' חנניא שאול נפטר לעולמו טרם הגיעו לזקנה בראשית שנת תצ"ה (שם, ס' ל"ו) וכתשובה על שאלה אחת מחדש אדר בשנה ההיא, בא זכרו בברכה המתים (שם, שם) ויעזב בן אחד ושמו כשם אביו ר' יעקב שאול שהשלים הבור אביו (שם, ס' נ"ו נ"ז) והקדמתו, ויקרא בשם את הס' הזה „מגן שאול" וידפיסו (שלוניק תק"ו) בתמיכת בן דודו יעקב יוסף חסון ותלמידו של אביו ר' רפאל מיכאל הכהן.

בין המטיפים לפי רוח העת ההיא, על הרוב בלבול מאמרים, וענינים שאין התקשרות ביניהם, היה ר' ידידיה בכ"ר אהרן אשכנזי, ומלבד קבץ דרושיו „ידיד ה'" לא נודע שמו ממקור אחר, הוא נולד בערך שנת ת"ס, לפי זכרונות משפחתו כל ימיו היה „בדוחק ובצער" נוסף לזה היה הולה „על הרגלים ועל השוקים" באופן שהיו אומרים עליו עשרה קבין של עניות ירדו לעולם, והתשעה

רבקו

דבקו בו (מלשונו של בעל הקדמה), על הרוב נשא דרושיו על הנשים החסידות, ונראה הדבר שהנשים הקרובות לנפטרות היו משלמות לו כיד רחבה שכר טרחו, הדרוש הראשון היה בשנת תפ"ט בק"ק אשכנז (דף א') הוא היה מטיף ומספיד כמעט בכל הקהלות, ק"ק אוטראנטו (דף ט'), בית אהרן (דף י'), אראגון (דף ט"ז) יחיא (דף כ"ג), קאטאלאן ישן (דף כ"ט), פוליא (דף ל"ט), וישמעאל (דף נ"ו), דרושו האחרון היה בשנת תק"י על פטירת החה"ש ר' יצחק די מאיו (דף ו'), ובהיות שלא היו לו בנים שני חתניו משה מאנסאנה, ומשה מרדכי החלו להדפיס הכתב יד אחרי מותו בשנת תק"ו, אך פתאום פרצה הדלקה בבית אשר בשכונה, והאש התלקחה גם בבית אשר היו מונחים הגליונים שכבר נדפסו וחלק קטן מן הכתב יד יכלו להציל באופן שנדפס בין הכל על התורה עד סדר בואך על תהלים, שיר השירים, רות, משלי, ישעיה, ונביאים ראשונים בשם ידיד ה' (שלוניק תקי"ד), לפי ההקדמה בראש הספר הרב הכולל ר' בנבנשתי נאטיניו יגע וטרח הרבה כדי שיופיע החבור, ומכספו תמך להוצאות הדפוס ולסדר הכתב יד, ומהכריו של ר' ידידיה אשכנזי שהיה עמו בהתברות נמנה החכם המרומם כה"ר מאיר ג'יפרוט (שם, רף מ"ט).

עוד היו ר' משה נבאי מחבר „נוה צדק" כולל הידושים על הרמב"ם, ודרושים (נדפס שלוניק תק"ח), ר' נסים סגוליו המטיף, וקובץ דרשותיו והספדיו נדפסו בשם „מעשה נסים" (שלוניק תקי"ז), ר' משה כ"ר אהרן אלגבה, מחבר דרושים ותוכחת מוסר וקצת הידושים למהרי"ב בירב שהיו בירו בכ"י, נדפס בשם „יסוד עולם" (שלוניק תקט"ז), הרב הזה היה איזה זמן ריש מתא בלאריסה ואחרי כן שב עוד הפעם שלוניקה, ולרגלי מחלה שהיה לו שתה סמים חריפים ונשתגע, ואחרי כן אבד עצמו לדעת (כנודע מפי זקני העיר על פי הזכרונות). ור' דוד חזן מחבר ס' „קהלת בן דוד" פירוש על קהלת על פי הפשט והקבלה ובסופו קונטרס „דוד במצורה" פירוש על פרקי אבות (שלוניק תקי"ג).

עוד היה ממבחר החכמים ר' שמואל צדוק אשר נגלתה מצבתו מקרוב ומתוך הכתב נוכל לדעת ערכו: תחת אבן, מחוקק ספון... גזע צדיק בן קדושים... האדון גדול ורב בישראל, על דברת משפט וצדק, הוא הרב הגדול מרנא ורבנא כמוהר"ר שמואל צדוק... עלה אל האלהים... ביום ד' ט"ב לחדש כסלו שנת התצ"ז, ר' שאול מולכו, ומצבת קבורתו נגלתה על ידי בן משפחתו מר' מיכאל ש' מולכו „נפל ממנו רב וגדול בישראל מר ניהו רבה עט(רת) ר(אשנו) מורינו ורבינו הרב הגדול סבא ממשפטים כמוהר"ר שאול מולכו... כ"ד לחדש סיון שנת התק"ט" (בבית העלמין בשלוניק מחברת ג'), עוד נגלתה מצבת ה' שמואל פלורינטין (השני) „בקי בסתרי התורה, תמיד הלכה כשמואל... היתה על שכמו המשרה כמו על משה ושמואל... התעדן נפשו היקרה בישיבה של רב ושמואל... ה"ה הרב הכולל ענותן כהלל, פשיט החזק, כמראה הבזק, כמוהר"ר שמואל פלורינטין... יום ד' כ"ג לחדש אייר התקי"ד" (שם, מחברת ב') וכן משפחתו ה' דניאל פלורינטין שנפטר לעולמו בשנת תק"ם, ובפרק ההוא היה ר' יוסף שמואל למשפחת

למשפחת מודיאנו אשר היו אומרים עליו „רב מובהק ובקי בכל חדרי התורה" (עבודת השם אה"ע ס' מ"ב) והוא חבר ס' ראש משביר של שאלות ותשובות, (שנדפס אחרי מותו בשלוניק תקפ"א) וס' ראש מעריב כולל דרושים (נדפס אחרי מותו בשלוניק תק"ץ) לפי נסח מצבתו: „נקרא אל השמים ממעל, נר ישראל עמוד הימיני פאר הדור והדרו, דין הוא הדר הרב המופלא כמוהר"ר יוסף שמואל המכונה מודיאנו... נתבקש בישיבה של מעלה כמו השחר עלה ערב שבת קדש ביום כ"ו לחדש אב הנחמות שנת התק"סא, (מיכאל מולכו, קונטריבוסיון אה לה איסטוריה די סאלוניק, עמ' 67). ר' יצחק חסון, שנפטר י"ג טבת התצ"ה (הודעת מר ברוך בן יעקב).

כמו בעיר הבירה, גם בשלוניק יהודים רבים היו עוסקים במלאכת הרפואה ובינידם „הרופא המובהק כה"ר דוד די אלבה"ה; נפטר ביום כ"ה לחדש סיון התס"ב" (בבית העלמין, שלוניק מחברת כ') „בידו ארוכה, תעלה ומרפא, וידיו בחכמת לרפאת לחולים... וכמה וכמה יחונן לחלים... ה"ה הרופא המובהק כה"ר דניאל מינדיש לוסינה, והיתה מנוחתו כבוד ביום כ"ח לחדש אייר שנת הת"ץ" (שם, שם) „חלף הלך אל המנוחה ואל הנחלה, ה"ה הרופא המובהק יצחק די סילוה ביום ט"ו אב התקכ"ד" (שם, מחברת נ') „והוא חכם והוא רופא, והוא נדרש לכל אביון... החכם השלם הרופא המובהק כמהר"ר עמנואל כלבו והיתה מנוחתו כבוד ביום ב' לחדש כסליו שנת התק"ס" (שם, מחברת ב'), „חלף הלך אל המנוחה ואל הנחלה, הרופא המובהק ישיש ושב כה"ר משה יוסף שאלאניקיו נ"ע, נפטר לבית עולמו ביום י"ב לחדש תשרי שנת התק"ס" (שם, שם), „חלף הלך אל המנוחה ואל הנחלה, ה"ה הישיש ונכבד הרופא המובהק כה"ר יוסף שמואל נפטר ביום י"א לחדש סיון התקנ"ד" (שם, מחברת ד'), „קול יללה צעקה גדולה, כמו בכה בכיה כפולה, ה"ה הגביר המעולה הרופא המובהק, שנפטר בקצרות שנים כה"ר מאיר בכ"ר מצליח אשכנזי... ביום כ"ז לחדש ניסן שנת התקס"כ" (שם, מחברת נ).

לפלא יחיד בִמינו יחשב, שיהודי ספרד שהכרחו לקבל דת הנוצרים למראית עין, ובסתר היו שומרים דת ישראל, בימי המלך פירדינאנד והמלכה איזבל בשנת רנ"ב. למרות שהיו השודים בעיני ההגמונים הקתולים והאחוה הקרושה, שהיו אורבים להם על כל מדרך כף רגליהם, ופעמים רבות היו תופסים אותם בפך שטמנו להם, והיו שורפים אותם באוטו דה פי, בכל זאת היו אוהבים דת ישראל בעומק הלב, בכל נשמת רוחם ויצורי גום, כי כדכי לבבם שמרו אותה בטהר ובחתירות בתיהם, והיו מלמדים אותה לילדיהם דור אחר דור, בכל הסכנה העצומה שרחפה על ראשיהם, וכמעט בכל עת מצוא היו בורחים לתורקיה ומדינות אחרות; לפלא לראות שהמצב היה נמשך קרוב לשלש מאות שנה ואולי יותר; מן ההתירות האחרונות בשלוניק, הרוב על ידיהמשכיל מר מיכאל ש' מולכו, והמורה ר' ברוך בן יעקב שהיה לפני שנים מעטות בפורטוגל לעיין בדברי המרנים, אשר באופורטו וסביבותיה, יוצא ברור שבכל הדורות שחלפו, המרנים היו באים בלי הפסק לתורקיה ובפרט לשלוניק, וברגש עז חרפו נפשם לחסות בנחלת ישראל

ישראל בדת שהיתה להם מורשה מאבותיהם ואבות אבותיהם, והמרנים היו אנשים של צורה, מגדולי המשכילים בארץ מולדתם, רופאים, יודעי דת ודין, מבינים ובקיאים בספרות[113a], החכמות היפות שהיו לומדים בבתי הספר הגבוהים בשאלאמאנקה[113b], ובעלי טוב טעם בהליכות החברה.

בין המצבות בביה"ק בשלוניק: א) איש טוב והוא ישר לאל עליון... הלא הוא היקר ונעלה, נושא ונתן הכל באמת ואמונה... כה"ר אברהם בילטרו נפטר ביום כ"א לחדש שבט שנת התצ"ג
Aqui yase Abram Veletro, falesio
a dia 21 Sevat 5493 (בבית עלמין, שלוניק מחברת ג' ס' כ"ב)

ב) ראוי הוא גם פרוש... תורת אמת הוא יהגא... תורת השם חיבבה, ובאי הוא ממקורו... עם צדיקים וישרים, שם ישכון כבוד גוזו, מצבת קבורת ירא אלהים וסר מרע, אחד היה אברהם, הוא הגביר נשא ורם כה"ר אברהם פראנקו אלמידה נ"ע

Aqui iaze el bienaventurado Abraham Franco Almeida falesio dia 10 del mes de Tevet año 5504, que corresponde al 26 diziembre 1743
(בבית העלמין, שלוניק מחברת א' ס' לט', וברוך בן יעקב במכתבו).

ג) האשה הזקנה אשר הוכיח ה' הצדקת מרת שרה אשת תישיש הר' אברהם פירנאנדיש יצ"ו נלב"ע ביום י"ז טבת התצ"ט
Aqui esta enterada la s-a Sarah Acosta muger de Ab-m F(ernandes) murio a 17 d. Tebet d. 5499 (בבית העלמין, שלוניק, מחברת ד' ס' ל"ד)

ד) מצבת קבורת האשה היקרה וצנועה מרת מרים אשת הגביר המרומם כה"ר שבתי קושטנטין יצ"ו, בקי"ש ביום י"ב לחדש אלול שנת התק"ח
Aqui yaze la S-a Miriam muger del S-r Sabetai Costantin, falezio a 12 de Elul de 5508 que corresponde a 5 de Sep. de 1748
(בבית העלמין, שלוניק מחברת ד' ל"ב, וברוך בן יעקב במכתביו).

ה) ראוי הוא וגם פרוש... תורת אמת הוא יהגא... תורת השם חיבבה, ובאי הוא ממקורו... עם צדיקים וישרים, שם ישכון כבוד גוזו, מצבת קבורת ירא אלהים וסר מרע, אחד היה אברהם, הוא הגביר נשא ורם כה"ר אברהם די בילאסקו, נ"ע נפטר ביום ערב שביעי של חג הפסח שנת התק"ז ליצירה תנצב"ה
Aqui iaze el bienaventurado Abraham Velasco, falecio dia 20 Nissan año 5507 que corresponde a 31 marzo 1747
(ממכתבי מר ברוך בן יעקב, נוסח המצבה כלו כפי נוסח ס' ב').

ו) היא האשה אשר הוכיח ה', היקרה וצנועה מרת רחל אשת הנכון ומעולה כה"ר דוד גארשיאה יצ"ו, נפטרה בקצרות שנים ביום ב' לחדש סיון שנת התקי"א
Aqui yase la S-a Rachel muger de S-r David Garzia, falezio a 2 de sivan de 5511 (ממכתבי מר ברוך בן יעקב)

113a) בבריכת עצה מספר אחר סן הדור ההוא משלוניק שהיתה כדפי ספרים מודבקים, מצאתי בין הדפים העברים שלשה דפים קרועים מספר Don Quijot de la Mancha וביניהם דף שלם מהוצאה הראשונה שהיתה במדריד בשנת 1605 ומן הצדק לשאול מאין בא הספר הזה לשלוניק? אם לא שהביאו אותו המרנים.

113b) זכר המגלה בשאלאמנקה בא בספרות ישראל בס' לב שלמה

ז) מצבת קבורת מהנערה הכתולה אסתר בת הגביר ומרוסם כה״ר דוד מורפורגו יצ״ו נפ(טרת) בק״ש (בקיצור שנים) ביום כ׳ לחדש סיון שנת התק״ה (בבית העלמין, שלוניק מחברת ב׳ סי׳ כ״א וממכתב מר ברוך בן יעקב)

Aqui yaze la donzela Ester Morpurgo, falecio en 2 de Sivan 5505.

ח) מצבת קבורה מהנערה המאורסה, שרה בת הגביר המרומם כמוה״ר דוד מורפורגו יצ״ו נפטרת בק״ש (בקיצור שנים) ביום ו׳ לחדש סיון שנת התק״ה. (ממכתבי מר ברוך בן יעקב)

Aqui yaze la donzella Sara yja del S. David Morpurgo, falecio en 6 de Siuan año 5505.

ט) שאו קינה, בקול מרה, לשר גדול לקחו יה, נשוא פנים, תם זקן, הכי נכבד בתושיה, הלא דוד מור פורגו, שמו יקר ורב שבטי יה,... ואל ברוך, גדול עצה, ויוצר רום והחתיה, ישים כבוד, מנוח׳תו, וצח׳צחות, במליה, נקרא אל השמים מעל ביום... לח׳ שבט שנה... ליצירה תנצבה (בבית עלמין שלוניק מחברת ד׳ סי׳ ל״ה, וממכתבי מר ברוך בן יעקב, ושם הביא טבת במקום שבט. הנוסח של מר מולכו משובש באיזה מקומות, הפרט של היום והשנה נמחק משן העת כשניהם, כנסת של מר מולכו, המלה מנוח׳תו בתוים מלמעלה תראה שהוא בכונה ויגיע לנו סימן השנה תק״י, וכן מנוקדה מלת וצח—צ׳ח׳ו׳ת׳ אשר גם כן יגיע המספר תק״י, ולא לחינם נקדו המלות האלה, שתי בנותיו מתו זאת אחר זאת בשנת תק״ה וזה מרר חייו, וההשערה המתאמתת ביותר היא, שחמש שנים אחרי כן נפטר לעולמו הזקן הזה שבא מספרד לשלוניק בהיותו בא בימים.

י) מצבת קבורת האשה הכבודה והצנועה מרת מרים אלמנה איש חיל, רב פעלים הרופא המובהק כמה״ר יצחק גמ״ץ סילב״ה נ״ע, הלכה לב״ע (לבית עולמה), נפטרת ביום ט׳ לחדש אדר ראשון שנה תקל״ז לפ״ק תנצב״ה.

(ממכתבי מר ברוך בן יעקב) אישה הרופא יצחק די סילוה (במצבתו נקרא בשם זה) הנקרא גם גמ״ץ Gomez Silva נפטר לעולמו ביום ט״ו אב תקכ״ד.

אחרי שלוניק העדה היותר גדולה בתורקיה האברופית היתה אנדרינופלא, בחלק הרביעי עמ׳ 238 הבאנו שר׳ שמואל פרימו שנתעה להאמין במשיחיותו של שבתי צבי ואחרי כן היה ראש הרבנים באנדרינופלא, נפטר איזה שנים אחרי שנת תמ״ג הכתב שעל מצבתו נמחק קצתו, אך עתה נודע לי שר׳ אברהם דאנון ז״ל העתיק בעמל רב הכתב הזה והדפיסו בספר השנה למר נחום סוקולוב׳ (שנה א׳ תר״ס עמ׳ 183—180) ולבלתי יחסר הענין הזה בחבורי הגדול הזה, הנני מעתיקו אף שאינו במקומו.

ויקונן דו״ד את הקינה הזאת ויבך אל קבר אב גר ישראל ויכנו שמואל:

קינה מיבעי ליה עיני עיני יורדה מים על ראש גולת אריאל בר שמואל —
אריה מבי עילאי וידע כל ישראל מדן ועד באר שב״ה פה נאבן שמואל
זה האיש מהגין הארי״ש הנה ארי״ש ברזל, קלא דלא פסיק באבות דשמואל
וגר אלהים טרם יכבה בהיכל ה׳ הלכתא כותיה באיסורי וכדיני כשמואל.

וכל הני מילי מעליתא ראמרו רבנן אסרי מבית מדרשו של שמואל

— כל

— כל רז לא אניס ליה — מעשה בראשית ומרכבא להודיעך כחו דשמואל
— היום קשה לישראל כיום בא השמש בצהרים כי — נח נפשיה דשמואל
אז יצי״ר משה את הצירה — ביומא דשלם נטניה דמר שמואל —

עין בסר בוכה אבי ראה גם ראה כי, הגיע זמן הסקי״רא ויקרא ה׳ אל שמואל
— אוי אריאל אריאל יאודי״ה יעלה חד בדרא — יפת״ח בדורו כשמואל
מכנף הארץ כי יפלא דבר למשפט ידיעתו מבֻרעת ואיתמהי נברא, ויגדל שמואל:
ושיחתו קלה דבר הלמד מענינו גמרא וסברה — כל מילי דשמואל —

הן
אלה קצות
דרכיו לו זרוע עם
גבורה עד כי יבא מרבה
המשרה — ויקם שמואל —
מצבת רבינו שהגולה בישראל
גדול שמו כמוהר״ר יאודה —
שמואל פרימו זלה״ה ויישם בארון
ביום כ׳ וי׳ לסיון ש׳ ותס״ב תנחמני לפ״ק

(הערת המחבר — ר׳ אברהם דאנון ז״ל מסר הנסח ו״י לסיון, אך בשנת תס״ח נפל מספר החדש ההוא ביום א׳ ומובן מאליו שהכתב הנכון שבמצבה יום א׳ ו״י לחדש ובלעדי זאת אין המנהג בכל ישראל לכתוב ו״י כי אם ט״ו אבלת השתמש בחצי השם הויה, ואין תמונה ששגגה יצאה מלפני הרב דאנון ז״ל, האיש שכתב המליצה אני מסכים עמו שהוא תלמידו ר׳ דוד ן׳ שנג׳י, המלות אז יצי״ר משה, מכוונות אל חתנו ר׳ משה הכהן).

בחלק הרביעי כבר ראינו שהרבנות הכללית באנדרינופלא נקרעה לשני קרעים לבית גירון ולבית ר׳ מנחם בכ״ר יצחק, והרבנים האלה משלו לא לבד בקהילות אנדרינופלא כי אם על כל ערי הרומיליאה (תורקיה האברופית), לכל רב ורב היה בית דין פרטי, ולפי טבע הענין לפעמים לא רחוקות כל בית די היה מעון את חברו. על כן נפלו חלוקי דעות ביניהם ומחלקות בתמידות, עד שהכרחו למנות אב בית דין כללי לכל בני העיר, ואף שמספר הרבנים היה רב, המון העם היה שקוע בבערות עד שהיה למשל בפי כל יהודי ארצות הקדם, ללעוג עלה אנדרינופוליטים, והם היו הראשונים לאכול בפסח גבינה וההריצים קאשקאב׳אל בלע״ז כי לא היו בקיאים באופן עשייתם[114]), ובעל הזכרונות כתב עוד: „טליתות של העיר הזאת אנדריאנופלא, שהן אמה על אמה, העשיר לא ירבה, והדל לא ימעיט על שיעור זה, ואפילו אינו משלהם, אלא של בית הכנסת, הולך ומתעטף במצות אנשים מלומדה ואוי לעינים שבך רואות, שלקנות להם מלבושים נאים לעולם הזה יש להם ולקנות להם, מלבוש לעולם הבא אין להם“[115]). בשנת תפ״ז היתה שרפה גדולה בעיר ותגע ברחוב היהודים, ובתים רבים היו למאכלת האש, ואחרי כן פרצה המגפה בתקף עזה, וידל ישראל מאד.
בפרק

---

114) שלחן גבוה, או״ח ח״א דף כ״ו 115) שם, או״ח ח״ב הלכות יו״ט ס׳ הרי״ט

בפרק ההוא באו לאנדרינופלא שני אנשים מארצות רחוקות שבקשו להתגייר, הראשון קבל השם יוסף, והוא היה רופא בקי ויעסוק במלאכה הזאת ושם נשא אשה, ולאחר ימים הלך עם אשתו לאיפסולה, ונתן עינו בנויה אחת וישלח את אשתו היהודית לאנדרינופלא בתואנת שה, ואחרי כן נשתמד ויודיע לאשתו כי ברצונו לגרשה, ובהיות שבאיפסולה לא היה חכם בקי בטיב גטין, שלחו הסופר מאנדרינופלא ושני עדים לכתוב הגט בעיר ההיא[116]), והגר השני שהיה אשכנזי נקרא אברהם בן אברהם אבינו וילמוד שפת עבר עד שעשה לו שם בספרות, ובשנת תפ״א בערך, הלך למסעו לאשכנז ושם הדפים בעיר דיהרנפורט ספר „אורים ותומים״ על הגורלות, על ידי סימני האותיות משמות אבני החשן וחכמת היד, על פי כתב יד שהיה מיוחס לפי דבריו לשבעים זקנים של תלמי המלך, ועוד הוסיף משלו ספר רפואות אשר מקצתו בלשון אשכנז, כי כנראה היה לו יד בחכמה הזאת, ואחרי כן שב לעירו, ובשנת הת״ץ גירש לאשתו איסטריליא בת יוסף, ובעת התקידה והדרשה על שמו נתברר שלא היה גר, אלא יהודי אשכנזי, והוא היה ימים רבים בבלונראדו משרת לנגיד אחד ואח״כ נשתמד, ואחר זמן רב הלך לוידין ואז היה סומר בפומבי, מן העיר ההיא בא לסופיא ובסוף לאנדרינופלא ושם שב ליהדותו, והראה את עצמו כאילן נתגיר[117]).

לפי דברי בן הדור ההוא, הרבנים והדיינים היו מקבלים מאוצר הקהל שלשה גרוש לשבוע לשכר ההוראה[118]), השוחטים היו שלשה ושכרם היה עשרים לבנים על כל בהמה גסה בין טרפה בין כשרה, ונוסף שומן הלב מן הבהמות הכשרות, שעלה היותר מעט לעשרה לבנים לכל בהמה, ומן הטלאים שבר מועט, באופן שהיה עולה לכל הפחות תשעה גרוש או אלף ושמונים לבנים לשבוע, שהיו מחלקים ביניהם[119]), אמנם בשנת ת״ץ על ידי פיסול שוחט העופות התעוררו הרבנים ויעשו ההסכמה הזאת: אנחנו הבאים על החתום, יען ראה ראינו שיצאת תקלה מתחת ידי השוחטים זוכחי הזכח אשר פה עירנו יע״א, שהיו לוקחים מהקצבים על הבהמות הכשרות כל כך בשר, מלבד הפרס הנהוג שלהם, וזה אשר לא כדת, ונמשך להם זה יען שהותר להם שנוהגים שלוקחים מן הכשרות שומן הלב יותר על הפרס הקצוב, שלוקחים בין על הכשרות בין על הטרפות, על כן קמנו ונתעורר לגדר הפרצה הזאת, ולהרים המכשול מחשש חאסור ח״ו, והסכמנו לדעה אחת בהסכמה גמורה... שמהיום והלאה לא יוכלו השוחטים ליקח מן הכשרות יותר מן הטרפות, שום עילוי כלל ועיקר, לא שומן הלב ולא שום בשר וכ״ו. נאום החותמים באדריאנופ׳ יע״א בשליש התיכון לח׳ אלול משנת פדרת לפ״ק, אליעזר נחום, אברהם גירון, מרדכי בכמוהר״ר מנחם[120]).

ר׳ אליעזר נחום, שהיה אב בית דין ורב הכולל בק״ק פורטוגל נולד בשנת תכ״ג[121]) באנדרינופלא לאביו ר׳ יעקב נחום, והיה תלמידו של הרב האשכנזי

116) מאמר מרדכי, דף פ״א ע״ב
117) שם, דף פ״א ע״א
118) שלחן גבוה, יו״ד ח״א דף א׳
119) שם, שם, דף ב״ד ע״ב
120) מים החיים, דף ט׳
121) בהקדמתו לספרו הזן נחום״ משנת תקי״ג, רמז שכבר עברו שנת שמונים לחייו.

האשכנזי ר' יעקב משטרים, שהתישב באנדרינופלא לרגלי השסיעות של התגלות המשיח השקר שבתי צבי, והוא היה מן הנוטים אחריו, אך לא הפיל מענין חסידותו דבר, ואחרי שהמיר המשיח המדומה כבודו לא רצה להזכיר את שמו כי אם לקללה. נראה הדבר שכהשפעת ר' שמואל פרימו נמנה לראש ישיבה בעיר הזאת, ואצלו למד הנער אליעזר נחום עד היותו כבן שש עשרה או שבע עשרה שנה, כי לפי דברי אחיו של מורהו ר' שבתי בספרו „שפתי ישנים" שנדפס בשנת ת"ם ר' יעקב משטרים היה בעת ההיא בירושלם, ר' אליעזר נחום הצטין מימי עלומיו בידיעותיו העמוקות בהוראה עד שנהיה למופת כעיהו, ונמנה כתחילה לראש ישיבה בק"ק פורטונל ושם עסק בהוראה, ויגדל שם ישיבתו לתהלה וממנה יצאו תלמידים רבים וביניהם ר' אברהם בן ר' רפאל קארו בן חורנו, ר' בנימן קאזיש שהיה בקושטנדינא בשנת תצ"ז, ואחרי כן היה ראש הרבנים בצפת, ר' חיים אבינדור רב בקושט' מחבר ס' פרי עץ חיים משאלות ותשובות, ר' שלמה שלם שהיה אחרי כן רב בסופיא, בלונראדו ואמשטרדם ועוד אחרים. בשנת תצ"א בהיותו כבן שבעים שנה עלה ירושלימה עם אשתו ובתו היחידה שהשיא לר' יצחק תמה מתכרון[122]), ובעל הזכרונות חיד"א ראה אותו בזקנתו ומרבה לספר בשבחיו: „ועיני ראו ולא זר, תוקף גדולת תורתו ושקידתו ורוב ענותנותו, ועד סוף ימיו ממש כותב פסקים, ומפלפל בישיבה, והגיע לגבורות, בשנת תצ"ב נמנה לרב הכולל בירושלם וינהג נשיאותו כעשרה שנים, בתור סופר ר' אליעזר כתב ספרים רבים, אך לא ראו אור הדפוס כי אם חבורו „חזון נחום" בשני חלקים, ופסק אחד שנדפס בס' מים החיים (אה"ע ס' ד') יתר פעולתו והסכמותיו נראה בפרק הפרטי לארץ ישראל.

ר' אברהם גירון שהבאנו זכרו בחלק הרביעי, ירש כסא הרבנות מחמיו ר' אברהם צרפתי בשנת תפ"ב, ואז התפרדו איזה קהלות ממנו במספר ארבעה וחצי שפרקו עולם מעליו, באופן שנשארו לו שבעה קהילות וחצי[123]) ורוב ערי המדינה, במאסר ביראט השלטן שהספיקו לו מס הקהלות, ומן היין והגבינות, והוא היה מספיק להם הלולב וכל מיניו לחג הסכות, והיה מורה להם על כל הדינים ששאלו את פיו, ר' אברהם הלך בקרי עם החכם ר' יוסף סולכו שנמנה לשוחט ובודק בשנת תפ"ז והיה מבקש בכל עת מצוא סבה או תואנה להסירו מכנו[124]), ולסבתו עשה ההסכמה בשנת ת"ץ לקחת מיד השוחטים שומן הלב ואיזה חתיכות בשר שהיו לוקחים מן הקצבים, ובזה פחת שכרם קרוב לשני גרוש לשבוע, והשוחט ר' יוסף סולכו מסר דינו לשמים[125]). וישוב לשלוניק כבראשונה.

לעת זקנתו הלה פעם אחת ויגיע עד שערי מות, ואז ספחו לשמו אברהם את השם רפאל יעקב, וכזה חתם רוב חבוריו, הוא הוליד שלשה בנים הבכור ירוחם־אליקים ירש את כסאו, והשנים האחרים מרדכי, נפטר באבו ביום ב' ב"ה אדר תקכ"ח, וישעיה־יהודה נפטר ביום ה' כ"ח אב תקל"א, ובת אחת שהשיא לר' שמואל דאנון, מכתביו הרבים נדפס רק ספרו „תיקון סופרים" ושני

122) פאר הדור, הקדמת המתרגם

123) דברי מנחם, דף ט' ע"ב

124) דבר משה, ח"א יו"ד ס' ח'

125) שלחן גבוה, יו"ד ח"א דף כ"ד

ושני פירושיו „מקרא סופרים" ו„עיטור סופרים" על העיטור (קושטאדינא, ויתי"ן לי"ך) ויתר כתביו בכ"י היו בהבבליותקא למשפחת גירון באנדריונופלא ונשרפו בשרפה הגדולה של שנת הרס"ת, ר' אברהם גירון נפטר ביום כ"א סיון התקי"א לפי נסח מצבתו (15 יוניו 1751) (ראה ציון כ').

אחרי מותו רוב הקהלות שהיו משועבדות לו, התפרדו מעל משפחתו, באופן שרק השלשה וחצי מינו עליהם לרב את בנו ר' ירוחם־אליקים גירון, והארבעה מינו עליהם את האב בית דין ר' אליהו פרין בעוד שעל הארבע' וחצי היה מושל משככר הימים ר' מנחם בכמוהר"ר מרדכי, ובאותו הפרק היו מחלקות על ענין המסים והגאבילה[126]) והריצו תעצומותיהם לפני הממשלה, לפי הזכרונות מן הימים ההם כה המסרכים לפרוע המסים היו ר' מנחם (בכמוהר"ר מרדכי), הסוחר בעפרת, הצורף בזהב אברהם, הצורף בזהב משה, דניאל, ר' . . . (שאי אפשר לקרוא בכתב התורקי), כאי כה ששת העדות בהתנגדות לסדרים הישנים ממאנים לפרוע החובות הישנים, המאייפי (כוללות), בכתב מבקשה דורש מאת הממשלה להוציא פקודה למצב, שלפי הנרשם בפנקס המלכות מאה משפחות שנחלקו בין שלש עשרה הקהלות מחויבות לחלק המסים והחובות ביניהן, ובהיות שזה יתאים עם פנקסי המלכות בעד תשלומי העראריים (מסי האחוות) שיש לחלקם על מאת המשפחות, ולדרשת הפקיד מוסטאפה, הננו נותנים הפקודה הזאת לגבות כלו משלש עשרה העדות המסים האלה, שנת 1165 להגירה (תקי"ב), (לפי פנקס העדה בקושטנדינא, שמו נעתקת הפקודה המקורית דף 134).

ר' אליהו פרין שהיה מגדולי מורי ההוראה, הצטין גם כן בתור משורר, במליצתו הנעימה, אמנם לאסון הספרות העברית, פרי עטו שהיה בכתב יד עד ימינו אלה, היה למאכולת האש בשרפה הגדולה של שנת הרס"ת ורק איזה שורות נשארו לפלטה, והיא תלונתו על התבל והזמן הבוגד, וכה דבריו:

ראו תבל, הלא הבל, והיא חבל, לכל עובדי אליליה בעליה,
ותישירם, ותקשרם, במו חבל, בשרשיה בענפיה בעליה,
וסוף תצמית, וגם תמית, כרוב חבל, והחכמה תחיה את בעליה,

וכן חבר קינים והנה על מות בנו הבכור שמואל במגפה, ותמצית דבריו שנשארו לזכרון על המצבה:

עלי שבר כזה,	בעין דמע הזה,	על מזה בן מזה,	בעזרו רד עם אל,
במצותיו לשמור,	ובתורתו לגמור,	חמור ושמור,	בכה יד ואל,
ואל פרץ פרין,	בעודו במרין	ונקדש בארץ,	כבוד קדושת אל,
בעודו על כנו,	חשק לגן עדנו,	להקריב קרבנו,	על ידי מיכאל,
והוא נבחר בן עם,	לכלה הזעם,	ונקרא כפעם,	שמואל שמואל.

ר' אליהו פרין נפטר לעולמו ביום שבת ו' לחדש אייר תרכ"ג, לפי נסח מצבתו הנודעת עד היום בביה"ק באנדריונופלא, ובמותו שבו הקהלות שנתפרדו לבית גירון כבראשונה ובנו ר' אברהם נמנה לסופר הקהל כל ימי חייו.

ר'

126) דברי מנחם, דף מ'

ר' מרדכי בכמוהר"ר מנחם ירש כסא הרבנות מאביו ר' מנחם בכמוהר"ר יצחק בשנת תצ"ד, אמנם מימי נעוריו כבר החל לעסוק בהוראה בחיי אביו[127], ומשנת התפ"ח כבר נמנה לדיין ועוסק בטיב גיטין[128], ובעל הזכרונות כתב עליו: „אשרי מי שיאחז בה (בתורה) לא זז מחבבה, בעירנא דעסיק בה, נסר לה לשמה, כל העולם עליה דידיה קא סמיך בצל החכמה, אשרי מי שעמלו יומו ולילו מושך אצלו משך תורה, משיכא דאוריתא, הוא זיוה הוא הדרה, כי זה כל האדם לעמל יולד; עמלה של תורה"[129], ר' מרדכי היה מריץ דבריו לר' משה הכהן חתנו של ר' שמואל פרימו יליד אנדרינופלא, (ששרת בפרק ההוא בתור מ"ץ במגרש נאלאטה בקושטנדינא)[130]. ויחבר חבורים רבים שנשרפו באנדרינופלא ורק חלק קטן נשאר לפלטה והיה גנוז בהבבליותקא לבית בכמוהר"ר, ובשנת תר"ל השתדל נכדו ר' משה בכמוהר"ר יוסף רפאל, וידפיס חלק אחד בשם „מאמר מרדכי" והם חידושים על המרדכי (שלוניק תר"ל), ורשימה מן הגיטין שנתנו על ידו ואחרי כן, מפסקיו נדפסו בס' מכתב שלמה (ס' קי"ד־קט"ז), ולר' מרדכי היה אח ושמו שמואל שעסק גם הוא בהוראה, ולו היו שני בנים מנחם כשם אביו שירש כסא הרבנות אחריו, ושלמה הנודע גם בשם נסים, ר' מרדכי נפטר לעולמו ביום א' ג' לחדש אב תק"ח. לפי כתבת מצבתו הנודעת עד היום בביה"ק באנדרינופלא (סימן השנה הילל בן שח"ר) (= 30 אגוסט 1748).

עוד היה שם ר' יצחק בכמוהר"ר מתתיא מרדכי צורף מדייני העיר, וממנו נשאר לפלטה פסק אחד, שהובא בס' „שלום הבית" והיה בכ"י בידי הרב חיד"א[131], ר' אברהם בן הרב רפאל קארו והוא היה תלמידו וחורגו של ר' אליעזר נחום, ולפי דברי בעל־הזכרונות היה שקדן בתורה, פלפלא, חריפא ונפטר בקצרות שנים וקצת מקונטרסיו הביאם רבו ר' אליעזר נחום בשמו בספרו „חזון נחום", ר' בנימן קאזים שהתישב בקושטנדינא ואחרי כן בצפת, ר' שלמה שלם שהלך לסופיא, בילוגראדו ואמשטרדם, ר' שמואל דאנון ובן דורו ר' יוסף מולכו מרבה לדבר בשבחיו[132], ר' שמואל אביגדור חתנו של ר' אברהם גירון, והיה מישיבתו ופעמים רבות שאל אותו קושיות רבות שמתישבות בקושי גדול[133], והוא כתב פסקים וחידושים רבים שנשארו בכ"י[134], ובשנת תצ"ג שאל על מאמר קשה ההכנה בהרמב"ם לר' יוסף מולכו[135], ר' חנניא בן ר' מנחם קאזיש קרובו של ר' בנימן, מחבר ספר „קנאת סופרים" להגן על הרמב"ם על מה שכתב בספר המצות שלו ובסוף הספר חבר קונטרס פרטי הנקרא „חק לישראל" מכיל השנות על הרב „פרי חדש" יורה דעה, (נדפס ליוורנו שנת תי"ק).

בסופיא היה בפרק ההוא ר' רפאל בכמוהר"ר דוד אשטרוק, שנחשב בין גדולי הדור ההוא, מישיבתו יצאו תלמידים רבים, וכאשר עבר על פני

העיר

127) מאמר מרדכי, דף פ"ג
128) שם, דף פ"א
129) שם, הקדמה
130) כהונת עולם, חלק א' ס' ס"ט
131) חיד"א, שם הגדולים בערכו
132) שלחן גבוה, א"ח דף פ"ג
133) דברי מנחם, דף כ"ג
134) שם, דף ל'
135) אהל יוסף, ליקוטים ס' ו'

העיר הזאת ר׳ לוי ירושלמי מבלוגראדו בדרך מסעו לארץ ישראל, גאות אחד מתלמידי הישיבה ההיא ר׳ גרשון ללכת לבלוגראדו לשרת בתור רב לכולל הספרדים[136]), אך עכבוהו בניש, ולא הלך לבלוגראדו. אחרי הדור ההוא קמו רבנים אחרים, ר׳ שלמה בכ״ר צבי פיאדי, ואצלו עמדו הדיינים ר׳ אברהם בכ״ר יצחק ור׳ ישעיה בכ״ר חיים כרוך[137]), ולפניהם בא המעשה על הריגת יהודי אחד מברקוכ׳יצה בבואו לסופיא. יהודי סופיא היו עוסקים בעת ההיא במסחר גבינות וחריצי חלב, ובינינהם נודע הסוחר יעקב אלחליל ומשה נבאי, גם היו נדיבים שתמכו בסיטב כספם הספרות, ובשנת תקט״ו כאשר יצא ר׳ שלמה מזרחי מירושלם להדפיס ספרו של אביו ר׳ ישראל מאיר מזרחי הנקרא „פרי הארץ״ יחידי סופיא תמכו בידו, וכה דבריו בהקדמתו: „אחר דברים של עצמו, ואחר דברים של אחרים, אשר הגיף ואשר ברים, אשר נדבה רוחו, גדול המעשה, בהן סומך והן תומך, לדבר על תגי נדיבי ושועי.. זה יצא ראשונה, החכם המרומם כמה״ר אהרן צלמונה, ואולם אחיו הגביר המרומם דחיל חטאין כמה״ר שבתי צלמונה, ושלישי בקדש הגביר הן נבון וחכם כמה״ר שבתי בכ״ר שלמה, דינון יתבין בעיר המהוללה צופיא יע״א, הן הנה היו בגרם המעלות״[138]).

הרב הכולל בפרק ההוא היה ר׳ שלמה בן ר׳ יחיאל שלם, משפחתו היתה מן היותר מיוחסות בשלוניק, אמנם אביו ר׳ יחיאל העתיק מושבו לאנדרינופלא, ושם נולד בנו ר׳ שלמה בערך שנת תס״ה, בעיר הזאת התחנך בילדותו בישיבת אביו, ואחרי כן בישיבת הרב הגדול ר׳ אליעזר נחום ור׳ יעקב אברהם גירון, ועודנו צעיר לימים אביו נפטר לעולמו, וישאר באנדרינופלא בלי תומך, אז שלח לקרוא אותו זקנו אבי אמו הגביר ונדיב ר׳ יוסף בכ״ר שלמה צלמונה מעיר סופיא, ויביאהו אל ביתו וכל מחסוריו עליו. ר׳ שלמה בכל היותו באביב שנותיו, קנה לו ידיעות רבות ושלמות בתלמוד ובחכמת ישראל, עד שהוקם לרב הכולל בסופיא במקום הרב שנפטר לעולמו בפרק ההוא, ויש לשער שהשפעת המשפחה צלמונה היותר עשירה והנריכה בעיר, על כל עניני הקהל לא היתה זרה בבחירה הזאת, ר׳ שלמה אף שהיה רך בשנים תפס ישיבה גדולה, אשר ממנה יצאו רבנים חשובים ובינהם נודעים ר׳ ראובן בן יעקב, שעמד אחריו לרב הכולל, ר׳ יעקב טיב׳ה שהיה מרביץ תורה בסופיא ובקיוסטנדיל ואחרים, גם הקדיש רוב עתותיו לספרות, ופה כתב רוב חבוריו הגדולים, אמנם אויר העיר הזאת לא פעל עליו לטובה, פתאום חלה בחלי קרבים ומעים וילך קודר בלא כח, ולפי דבריו לא היו בעיר בעת ההיא רופאים מומחים, וכאשר ראה ונוכח שלא תעלה ארוכה למחלתו האנושה בסופיא, נמר בדעתו לנסוע לאשכנז לדרוש ברופאים ולהדפיס ספריו[138a]).

מימי שבתו בסופיא, ר׳ שלמה שלם יתאר לעינינו העדה המפוארה הגדולה הזאת, באנשי חסד מרבים לעשות צדקות וישרים בלבותם, אחרי שנסע זקנו הגביר יוסף צלמונה ירושלמה, נשארו בעיר בני משפחתו, בנו החכם השלם

---

136) דבר משה, ח״א יו״ד ס׳ נ׳
137) שם, אה״ע ס׳ כ״א
138) פרי הארץ, ה״כ הקדמה
138a) לב שלם, הקדמה

השלם ונביר ר׳ שמעון צלמונה שנפטר לעולמו באביב שנותיו ביום ג׳ חשון תצ״ו[138a]), בעזבו שני בנים גדיבים כאביהם אהרן ושבתי, ונדיבים אחרים אנשי שם והיחס, שתים עשרה שנה עמד ר׳ שלמה כראש העדה בסופיא כין שנות תצ״ט עד שנת תקי״א, ואז יצא את העיר ומגמת פניו לאשכנז ויבא לבלונראדו, והעדה החשובה בעיר הזאת שנשארה ימים רבים בלי רועה, אחזה בו ולא רפתה בסנו, עד שהוכרח לקבל עליו משרת הרבנות לזמן חמש שנה, בתנאי שאם יצטרך לנסוע בתוך חמשת שני המשרה הזאת, לדרוש ברופאים או להדפיס ספריו, לא יהיה כל ערעור מצד העדה עליו; בבלונראדו התעכב כשתי שנים וכמעט נרפא מחליו וישב לאיתנו, בראותו שהשלים חבוריו אשר עליהם הקדיש עתותיו נסע בשנת תקי״ג לאוסטריא, ומגמת פניו לאשכנז, או להולנדה, להדפיס חבוריו, ויעבר דרך עיר הבירה ויינה.

פה התודע אל השר הבארון די אגילר, הנודע בשמו העברי דון משה לופיס פירירה, אשר הביאהו אל ביתו, ויספיק לו כיד נדיבה כל ימי שבתו בעיר הבירה הזאת, ויתמוך בידו להדפיס ספרו „דברי שלמה״ בשני חלקים בפראנקפורט על נבי הנהר אודר בחדש חשון תקי״ד, אחרי כן שב לכנו לבלונראדו, ומן העיר הזאת הריץ דבריו להלמידיו ר׳ ראובן בן יעקב לסופיא, ולר׳ יעקב טיב״ה לקיוסטנדיל[138c]), ופה השיא אשה לבנו יחיאל, ואת בתו הבכורה נתן לאשה לדוד בן העשיר רפאל רוסו[138d]). אחרי שבתו בעיר הזאת כששה שנים, נסע עוד הפעם לאכרופא להדפיס יתר חבוריו, בשנת תקכ״א הגיע לאמשטרדם, וכבוד גדול עשו לו הספרדים אשר שמעו את שמעו ויתמכוהו ביד נדיבה להדפיס חבורו הגדול „שונה הלכות״ בשני חלקים בשנת תקכ״ב, ויהי כי ארכו לו הימים שם, עדת הספרדים שהיתה ימים רבים בלי רועה מן העת שנפטר לעולמו הרב האחרון ר׳ יצחק בן דנא די בריטו, ואז קראו את הרב חיים יוסף דוד אזולאי מחברון לבוא אליהם ולא הסכים, ואז הזמינו לר׳ חיים אבולעפיא שהיה בעת ההיא בשלוניק כשליחות מצוה ואחרי שנתרצה להם עבר דרך אזמיר, ויקבל עליו משרת הרבנות שם („מעגל טוב, דפוס ליוורנו תרל״ט). — מנתה את ר׳ שלמה לראש ישיבה בבית המדרש „עץ חיים״, בכל זאת נפלא הדבר שעדה בלונראדו היתה נותנת לו הפרס כל ימי חייו, והיתה עורכת אליו שאלותיה, למרות רוחק הדרך, ועל כן היה חותם תמיד „ומצודתי פרוסה על בלונראדו, בשנת תקל״ת היה שם הרב חיים דוד אזולאי, אך ר׳ שלמה שלם לא התנהג עמו כראוי, נוסף על זה שהעדה באמשטרדם לא הראתה לו פנים צוחקות על כי סרב לבוא אליהם כאשר הזמינוהו לרב, ורק אחרי שעמד כשלשה חדשים בעיר נתנו לו כסף ההקדש לעניי ארץ ישראל (שם).

ר׳ שלמה שלם כתב באמשטרדם הלק מחבורו „לב שלם״, ויסכים על ס׳ „פאר הדור״ (שאלות ותשובות להרמ״בם שתרגם מן הערבית לעברית השליה החברוני מרדכי ב״ר יצחק (תמה) ונדפס באמשטרדם בשנת תקכ״ה, בהקדמתו

138b) דברי שלמה, דרוש לפרשה מקץ
138c) שונה הלכות, חלק ב׳ דף ע״ח
138d) שם, הקדמה

בהקדמתו כתב המתרגם במליצה, „ויבא מרדכי אל שער המלך, מלכי צדק מלך שלם, הרב המובהק מורינו ורבנו עטרת ראשינו כמוהר״ר שלמה שלם, אב״ד וריש מתא פה העירה״, וביודעו ומכירו גזע היחס נין ונכד לרבו המובהק הרב המופלא כמוהר״ר אליעזר נחום ז״ל ריש מתא ואב בית דין בעיר הקדש ירושלם ת״ו שמח לבו, ויתמכו בכל מאמצי כחו, ובהשפעתו כי רבה נתנו לו יחידי עדתו לכסף מוצא להדפים הס׳ הזה, אף שלא עלה יפה התרגום. עוד הסכים ר׳ שלמה על ס׳ „המבקש״ שנדפס מתוך כ״י בעיר האאג בשנת תקל״ח, ועל ס׳ „נהג שלום״ בשנת תקל״ד, כנראה ר׳ שלמה שלם נפטר לעולמו בערך שנת תק״ם, כי קרוב לימים ההם העמידו באמשטרדם ובבלונראדו רבנים אחרים. בתור סופר ר׳ שלמה כתב:

א) דברי שלמה, כולל כל דרשותיו (נדפס בפראנקפורט על נבי אודר, בשנת תקי״ד);

ב) שונה הלכות, ביאור על ס׳ „הלכות גדולות״ (אמשטרדם, תקכ״ב).

ג) לב שלם, בארבעה חלקים, החלק הראשון נדפס באמשטרדם בשנת תקכ״ח, חידושים ומורה מקום להרמב״ם, ושלשה החלקים, הגהות ומורה מקום באחרונים נשארו בכתב יד, והרב אזולאי ראה אותם.

ד) בספרדית, דרוש שדרשתי באמשטרדם בשבת איכה שנת תקכ״ה.
(Sermon rèpreheusible que predigui en Sabat Eha 5525)

בפרק שישב ר׳ שלמה שלם על כסא הרבנות בסופיא, העדה היתה חשובה והצטיינה בנדיבים שהיו שם, והספיקו ביד נדיבה מפעלי הצדקה, ר׳ שלמה הולך ומונה מלבד המשפחה, המפוארה של צלבונה, הנביר המרומם הזקן שבתי כ׳ שלמה, והנגידים הרמים אברהם וראובן בכ״ר יעקב שהיה אחריו רב הכולל ואחיהם הקטן מאיר ב׳ יעקב, מאיר בן הגביר המרומם אברהם הכהן ובנו אליעזר הכהן, והגביר אליעזר בכ״ר משה הלוי ושני צנתרות הזהב שמואל ומשה הלוי (הקדמת, שונה הלכות).

יהודי סופיא היו סוחרים על הרוב עם הכפרים הבולגרים והתורקים, והיו מלוים להם כסף בשטרי חוב, והנה יהודי אחד שלחני שהיו לו טימיסוקים (דהיינו שטרי חוב) מהכפרים הלך ומכרם באיזה נכיון ליהודי שלחני אחד, אחרי שהודיע לחייבים שעליהם לשלם לשלחני השני, והלכו ביחד לפני השופט התורכי, וחדשו השטרי חוב וקרעו הישנים, ויהי כאשר לא חפצו החייבים לשלם לזמן הפרעון, השלחני השני בקש לערער על הראשון, ויגישו משפטם לפני הבית דין שהורה שאין לו הצדק לערער אחרי שנתחדשו השטרי חוב (באר מים חיים, יו״ד ס׳ י״א).

ביסים ההם היה מעשה ביבמה שנפלה לפני יבם ויקדש אותה טרם עבור ימי הבחינה, אם היא הרה מבעלה הראשון על פי הוראת בית דין סופיא, ועל זה נתרעם ר׳ נסים חיים מוצירי משירון ויכתוב הרעומות שלא עשו יפה, ויוסף לכתוב לרבני שלוניק ר׳ רפאל אלעזר נהמיאס ור׳ בנבנישתי בכמוה״ר אברהם גאטיניו, שהורו שצדק במשפטו (שם, אה״ע). בעת ההיא היתה עדה קטנה בקיוסטנדיל ואחד מגדולי העיר היה הסוחר ונדיב לב אברהם אלעג׳ים[139]). לפאת

139) פרי הארץ, ח״ב הקדמה

לפאת סורחית מפה היתה עדה קטנה בעיר כאזארדג'יק, הנודעת היום בשם טאטאר־פאזארדג'יק, שנתאספו שם מאנדרינופלא ופיליפופולי, בשנת ת"ס בערך הובא מעשה לפני ר' שמואל פרימו באנדרינופלא על איש יהודי שאשתו לא היתה מתנהגת כראוי בהיותה קלת הדעת "היא יצאנית ובביתה לא ישכנו רגליה, והיא הולכת לבתי התוגרמים והגוים בלתי שמירה, וכמה פעמים אוסר בעלה שהתרה בה, שלא תלך ואינה שומעת" ובתשובת השאלה כתב הפוסק: "והנה מן הראוי היה בנידן דנא שיגרשנה בעל כרחה, ויפרע לה כתובתה, אף אם יהיה כתובתה מהכתובות שנוהגים לכתוב שלא יגרשנה בלתי רשותה ורשות בית דין, מכמה טעמים ידועים אצלי, אבל מה אעשה שמקום מושבו הוא מהמקומות שאינם יודעים כטיכי גיטין שהיא עיר קטנה ואנשים בה מעט"[140].

לא רחוק מפה מבעד לרכסי הרי הבאלקאן היתה העיר בירקוביצה שנחדש בה מושב יהודים מסופיא ומערי הסביבות וידין, דובניצה, וקיוסטינדיל, בשנת ת"ק בערך, יצא הסוחר יוסף גרשון מבירקוביצה ללכת לסופיא בלוית נוצרי אחד ושומר תוגרמי, ובהיותם בשדה, יצא עליהם התתורמי השודד קיוור־אחמד ושני שודדים אחרים עמו, ויהרגו את התוגרמי ואת הנוצרי ובסוף את היהודי, ויקחו את כספיהם, וכאשר נודע הדבר בברקוביצה שלחו שלשה אנשים חננאל וארשאנו, יצחק פיריירה, ואפרים לוי, לבקש עקבות הנהרג, ואחרי חמשים יום, מצאו הגויות מושלכות בשדה, וכעבור שנתים ימים הודה ההורג בעצמו שהוא הרגו נפש[141]. קרוב לשם בעיר באנייה הנודעת היום בשם ג'יפנה־באנייה החל ישוב יהודי בערך שנת תפ"ב[142], ובעיר דובניצה היתה עדה חשובה רובם מעיר סופיא, בראש העדה היה ר' שלמה ליאון, ר' מנחם ב' אברהם, ור' מרדכי פראנסיס (באר יצחק, אע"ה ב').

בעיר ניש כבר ראינו האשכנזים גברו חיילים ויקחו רוב מדינת הסרביא והסבצר הזה, וכאשר קרבו אל העיר, היהודים ורוב התוגרמים ברחו לנפשם, בפרק ההפכה הזאת התוגרמים הרגו איש יהודי משה חסון שהיה בכפרים לעשות גבינות, ויבא רועה נוצרי ויגד הענין ליהודי ניש שעמדו בעיר עוד טרם הגיע האויב בשעריה, ובינהם דוד ייני, וידאל חברו של הנהרג, אחיו שלמה חסון, יצחק טאלבי ואברהם עובדיה, וכאשר הגיעו האוסטריים שבו את כלם, בין השבויים היה גם הסוחר יצחק קאלדירון, ונוצרית אחת מן הכפר שנהרג בו היהודי, והיא היתה אומרת: אכן אשמים אנחנו בדבר הריגת היהודי, ועל כן באה לנו הצרה הזאת שנפלנו שבי ביד צר, ויהי כאשר נתישבה העיר מחדש, והאשכנזים עשו סדרים, שלמה חסון גילה הענין לשר הצבא, וישם במשמר את אבי ההורג וייסרהו קשה[143]. כשנה אחת אחרי כן, הוזיר אל־חאג'־מחמד־פחה לקח העיר מיד האשכנזים, והעדה היהודית נתישבה מחדש כבראשונה. בדרום הבולגריא רואים אנחנו ראשית התישבות יהודים בעיר איסלימיא או סליבנה

140) כתונת עולם, ח"ב ס' ב'
141) דבר משה, ח"א אה"ע ס' כ"א
142) שלחן גבוה, יו"ד ח"א דף כ"ז
143) בארות המים, אה"ע ס' כ"ו

סליסנה הנודעת היום בשם סליב׳נו או סליב׳נה, כי בסקום הזה היה שוק ססחו שנתי או יריד, ושם התאספו סוחרים רבים, בשנת תקי״ט היו בעיר איזה יהודים משלוניק, וארבע אנשים, בר דוד וזכריה, ומאמין אחד (שבתאי מכת הדונמים) ובנו, שנסעו עם בעל עגלה קורשום עלי נהרגו בשובם לשלוניק[144]).

על גדות נהר הדאנוב בעיר הקדמוניה ניקופול, נראה המשך הישוב הישראלי, בראש העדה עמדו אנשים הגונים, גם היתה להם „חברה קדושה" ובראשה היה הנזכר או פרנס יהודה אלשיך, יהודים רבים היו סוחרים בעיר, ואף הלכו בכל־שנה אל היריד בעיר שישטוב׳ למכור סחורותיהם, ובהיותם שם בהיות חום גדול, הלכו איזה יהודים לטבול בנהר הדאנוב, ויהודי אחד יוסף הכהן טבע ברפש הנהר ויםת, וכאשר נודע הדבר לנזכר החברה הקדושה שהיה גם הוא שם הבטיח לתת שני גרושים לנוצרים הולאכים כדי שיבקשו אותו על־שפת הנהר, וכאשר מצאו אותו שבו להגיד ליהודים, אמנם כאשר הלכו שם, הכפרים הנוצרים הטילו אותו אל הנהר, מפחדם פן יעלילו עליהם שהם הטילוהו למים ויגבו מהם כפר נפש (קאן־פאאסי)[145]).

ובעיר וידין במעלה הדאנוב, היתה עדה יהודית חשובה, בין הסוחרים שהיו ביריד שישטוב׳ בעת שנטבע היהודי יוסף הכהן מניקופול היה הסוחר יוסף ברוך, והוא היה המעיד לפני הבית דין הוידיני בסדר „והיתם לי סגולה" משנת התצ״ה[146]), ולמעלה מן העיר הזאת על גדות הנהר הדאנוב, בילוגראדו אחרי עמדה קרוב לשתים ועשרים שנה תחת ממשלת האוסטריים נפלה בידי הוזיר אל־האג׳־מחמד־פחה ביום י״ח סיון תצ״ט (26 יולי 1739), והעדה הספרדית שנחלשה כל עוד עמדו האשכנזים שם, שבה לאיתנה כי רוב בני המשפחות שנדדו ממנה קרוב לרבע מאה אחת, שבו לתוכה. בעת ההיא העמידו עליהם לרב הכולל את ר׳ שלמה שלם שנמנה בין הרבנים הספרדים היותר מפורסמים בדורו כבר ראינו, הוא היה יליד אנדרינופלא, והתחנך בישיבת ר׳ אליעזר נהום[147]) ואביו ר׳ יחיאל שלם, קרוב לאחת עשרה שנה עמד בעיר הזאת על כסא הרבנות, אחרי שעמד איזה שנים בעיר סופיא, ומלבד שהרביץ תורה ונהג בצדק צאן מרעיתו, היה גם כן ממטיף אליהם דרשותיו, מידי שבת בשבתו שהדפיסן אחרי כן בחייו.

בשנת תקכ״א נסע לאמשטרדם להדפיס יתר חבוריו, ובעת ההיא קבל משרה בקרב העדה הספרדית באמשטרדם בתור ראש ישיבה בהסגר „עץ החיים", ואחרי כן נכתר בתואר רב הכולל לעדה הגדולה ההיא, תפלא לראות כי כל ימי חייו היתה העדה הספרדית בבלוגראדו עורכת שאלותיה אליו, למרות רוחק הדרך בפרט בימים ההם, ובהתימתו היה חותם: „ומצודתי פרוסה על ק״ק בלוגראדו" שזה יראה שהעדה הבלגרדית, היתה נותנת לו פרס הרבנות והיתה משועבדה לו; מימי שבתו בבלוגראדו, ר׳ שלמה שלם מספר שהתחתן עם גדולי העיר, את בנו יחיאל השיא עם בת עשיר אחד, ואת בתו הבכורה נתן לאשה לדוד בן הגביר רפאל רוסו.

עור

---

144) שם, ס׳ ל״ב 145) שם, ס׳ כ״ה

146) שם, שם, 147) אזולאי, שם הגדולים בערך אליעזר נהום

עוד מספר בזכרונותיו, שכפי הנודע שכונת היהודים היתה בקרבת רחוב הסחסדנים על שפת נהר הדאנוב, בפרק ההוא היה בעיר תותרמי פריץ ובעל זרוע אשר כל התושבים חתו מפניו ויראו אותו, בחפצו להקים לו שם, בנה מעין מים ברחוב ההוא, ויקח מבית הקברות של היהודים אבני המצבות לצרך האיסאריט (הקדש) הזה, וכאשר נודע הדבר ליהודים, עשו כל מה שהיה ביכלתם, ויפדו האבנים בכסף רב יתר מכדי שיווין, ויביאו אותן אל בית הקברות, אמנם ברוב המצבות נמחק הכתב, על כן לא היה באפשריות לדעת הקברות כדי לשים אותן במקום הראוי להן על כן הוצרכו למכור אותן ולתת הכסף לחברה הקדושה (שונה הלכות, ח"ב דף ע"ב).

אחרי מות הרב הזה באמשטרדם עדת בלוגראדו קבלה עליה לעשות אזכרה לנשמתו בליל יום הכפורים, ועד היום המנהג הזה עומד בתקפו. בשנת תקל"ב עבר על פני בלוגראדו השליח מטבריא ר' יששכר אבועלאפיא, ועדת הספרדים שעמדה ימים רבים כצאן בלא רועה, מינתה אותו למורה הוראות, אמנם לא ארכו לו הימים פה כי העתיק מושבו לסופיא, ויהי שם עד יום מותו בשנת תקמ"א.

במדינת בושנה בעיר שאראי, היתה העדה היהודית גדולה בפרק ההוא, בראש העדה עמד משנת תכ"ח הרב ר' שם טוב בן יצחק צבי, ויבא במרוצת מכתבים עם ר' משה אמארילין בשלוניק, אשר הוקירו ויכבדהו בדבריו אלה: „בר אבהן ובר אוריין, מוכתר בנימוסו, אך הוא קפץ ונשבע מלחמה של תורה, אכול ושבוע ויסלא כרוסו, מהיר, זריז, ונשכר מיינה של תורה, שותה בעסיסו, ה"ה החכם השלם ונעלה לתהלה קנה שם טוב צבי הוא לכל האר"ש, מגן אבות יהיה בעזרו, ועליו יציץ נזרו"[148]. בשנת תפ"ט באה לפניו שאלה באיש אחד שמתה אשתו ראשונה, וכאשר חפץ לקחת אשה שניה, נתן את ביתו במתנת גמורה לבנו אשר היה לו מאשתו הראשונה, כדי שבאיזה זמן מן הזמנים לא תשתעבד ההבית לכתובת אשתו השניה. אך הבית היה ממושכן עוד קודם המתנה להברת התלמוד תורה, שהיה לה קרן והלותה כפעם בפעם כספה בבטחון משכון, על זה שאל את פי הרב השלוניקי ר' משה אמארילין, כי לא חפץ לסמוך על דעתו[149], ובהיות שלא ירד הרב הזה לסוף דעתו, הוסיף ידו שנית לכתוב לו על הענין הזה, בינתים באו עליו איזה תלאות וכה התם דבריו: והנני מודיע לאדון שיחיה, כי קאימנא הדא אדעא, ולכי כל עמי, והיום אתקש הוניה ליציאה, כי בגלל הדבר הזה לא יכולתי לעיין בפנימיות, לכשאפנה אשנה לאמר למר על רוא דנא[150], ר' שם טוב צבי מת בערך שנת תכ"ד ואולי בסבת המגפות התקופות שהיו בעיר כמעט בלי הפסק שנים רבות.

יהודי בושנה היו מרחיקים ללכת לרגלי מסחרם לשלוניק וקושטנדינא, אחד הסוחרים היה „הגביר המעולה אברהם הלוי, ובשנת ת"ק בלכתו משלוניק לקושטנדינא בלוית יהודי אחד מלארסו, היה להם לעבור נחל שוטף, וכאשר עבר היהודי חברו שטפוהו המים, והסוחר הזה שניצל בדרך פלא, הודיע הענין כבואו

148) דבר משה, ח"א יו"ד ס' ס'

149) שם, ח"ב חו"מ ס' ע"ט

150) שם, שם, ס' ג'

כבואו לשלוניק, ואחרי שנתים כשובו לשאראי העיר לפני הבית דין, בעת ההיא היו בשאראי מלבד הרב הכולל, גם הרבנים אברהם מאנ׳ורו ויוסף נ׳אכם (כנראה אשכנזי) [151].

בשנת תצ״ז נמנה לשר העיר מי שהיה בתחילה שר העיר אישקופיא, והביא עמו את הגבירים יעקב פלורינטין וחתנו יעקב בורלה, שהיו משכבר הימים תושבי העיר ההיא, ואף שהיה תרגמן הציר הצרפתי, ושלפי התנאים הנודעים בשם קאפיטולאציון שבין תתרמה וממשלות אברופה, התרגמנים היו פטורים מלשלם כל מיני מסים וכרגא הנהוגים בתתרמה, בכל זאת, בהיות שהיו להם אחוזות בעיר, לא הקפידו והיו משלמים המס עם כל הקהל, וקרוב לפרק שעקרו דירתם לשאראי מתו נשיהם, באופן שכאשר באו לעיר החדשה הזאת, לא היה להם עוד שום שייכות באישקופיא, ובכל זאת להיות המס סך קטן לא הקפידו, וישלמו לכוללות אישקופיא כמקדם, וכהיותם שם הגביר יעקב פלורינטין ציוה לכתוב גט שחרור לשפחתו הנוצריה שהתיהדה, ושעמדה בפרק ההוא באישקופיא [152], ואף שהיו מערערים אחרי הגט, שלא נראה בעיני איזה רבנים, הבית דין שבשלוניק הכשירוהו, והנה בשנת תצ״ח סמוך היות שנתים ימים הגבירים האלה בשאראי, כוללות אישקופיא הוסיפו המס הרבה יותר על מה שהיה קדם לכן, וכאשר דרשו מן הגבירים האלה, הם מיאנו לשלם להם בהיות שכבר עקרו דירתם משם, וכי פטורים הם מלשלם מעיקרא, בכח פיטור הממשלה בתור תרגמן לציר הצרפתי, ודבריהם נראו בעיני רבני שאראי ובית דין הגדול בשלוניק [153].

בשנת תק״ד יהודי אחד הוכרח לברוח לאישפלאטו בדלמציא לרגלי איזה עלילה מצד שר העיר, וכוללות העיר הפקידו את אשתו ואת בניו בידי שוטר אחד אליהו פישטאנה להוליכה אצל בעלה, אמנם השוטר חלה בדרך במגפה, והחמרים שהרכיבוהו על הסוס להשיבו לשאראי עזבוהו בדרך עד מותו ויקברוהו, והעדים רבים משאראי שהיו הולכים ושבים לאישפלאטו העידו על זה, בהיות שבעת ההיא המסחר פרץ על הרוב דרך העיר הזאת לראגוזה ווינציא, בין הסוחרים האלה נודעים יעקב פאפו, חיים מונטיליא, יעקב פארדו, אברהם בכ״ר יוסף פאפו, יוסף דאנון, ועמנואל שיניאור, הדיינים בעת ההיא היו ר׳ יעקב פרץ, ר׳ אברהם מאאיסטרו, ור׳ יהושע יצחק מאנ׳ורו [154], ובהיות שלא היה להם רב ומורה הוראות, שאלו את פי ר׳ דוד פארדו שהיה בפרק ההוא באישפאלטו, גם היה בפרק ההוא שם רב אשכנזי ר׳ דוד בן ר׳ יצחק מפולין [155], וקרוב לעיר הזאת היה ישוב יהודי בעיר טראבניק, ושם היה הולך הסוחר יעקב פאפו משאראי לרגלי מסחרו [156].

אם נשוב למדינת מוקדון נראה ישוב ישראלי מועט בכל הערים שישבו מקדם, באישקופיא היא איסקוב, היו היהודים עוסקים בכל ענפי המסחר ובפרט במלאכת

151) שם, ח״א אה״ע ס׳ ב״ג
152) באדוה המים, אה״ע ס׳ ס״ה
153) רבר משה, ח״ב החי״מ ס׳ פ״ה
154) מכתב לדוד, אה״ע ס׳ א׳
155) שם, שם
156) שם, שם

במלאכת הנבינה וחריצי חלב (קאשקאב׳אל, כתוגרמית), שהיו מביאים למכור בשלוניק ובכל שוקי ארצות הקדם[157]), אמנם רוב העם היה שקוע בבערות ולא היה להם רב ומורה הוראות, וכאשר עבר על פני העיר הזאת שליח אחד מארץ ישראל, הבחין השוחט ומצא שלא היה בקי אף להשחיז הסכין, ומכל שכן שלא ידע דיני השחיטה[158]), על כן העבירוהו משרותו בערך שנת תק״ז. קרוב לימים ההם התישב שם יהודי אחד משלוניק ושמו יעקב פלורינטין, והאיש ההוא היה מכיר לשונות שונות, והיה תרגמן בשער הציר הצרפתי בשלוניק, על כן השיג הזכות מצד השלטן להפטר מכל מיני מסים, לפי תנאי הקאפיטולאציון שבין תתרמה וממשלות אברופה, וכהגיעו לעיר הזאת נשא אשה וילדה לו בת שהשיא לעשיר אחד, ושניהם כאחד היו יוצאים וכאים בשער הפחה שר העיר, וכאשר נסנה השר הזה למושל במדינת בושנה לקח עמו הסוחרים האלה והביאם לשאראי[159]) כאשר ראינו כבר.

במונאשטיר העיר הקרובה לפאת דרום, היהודים היו סוחרים בערי הסביבות ובמרביה הישנה, רבים היו עוסקים בנבינות, וביניהם נזכרו כפי רושמי הזכרונות, אהרן טאלב׳י, יצחק טאלב׳י, יצחק קאלדירון, דוד ייני, שלמה חמון, משה חמון ועוד, והנה האיש משה חמון נהרג בכפר אחד קרוב לניש, וכבר ראינו שכאשר כבשו האשכנזים העיר הזאת, מסרו יהודים את אבי ההורג בידי השוטרים, ויעשו בו משפטים, ועדות זה הועד לפני הבית דין במונאסטיר ביום ה׳ סיון תצ״ח, הרבנים בעת ההיא היו ר׳ יצחק פיסו שהאריך ימים עד אחרי שנת תקנ״א, ר׳ עובדיה היון, ור׳ שבתי קמחי[160]).

ובקאשטוריא היה בפרק ההוא העשיר וחכם ר׳ יצחק די מאיו, שהעתיק מושבו לאזמיר לרגלי מסחרו, ובשנת תצ״ח הקדיש סך מסוים להדפיס ס׳ „כנסת הגדולה״ לר׳ חיים בנבנישתי, חלק חשן המשפט, כדפוס ר׳ יונה אשכנזי ודגד תון, ובהקדמת הס׳ הרב האזמירי ר׳ חיים אבועלפיא מרבה לדבר בשבחיו: „חכם ומבין מדעתו, שר וגדול בישראל ממשפחת רם, הן גביר רודף צדקה נחסד כל היום, כמה״ר יצחק די מאיו בן להרב הכולל המקובל האלהי כמוה״ר משה, בן להרב המובהק שמעיה, בן להרב הגדול משה. גם היה שם הגביר ונדיב אברהם מידיש, ובפרק ההוא היה חכם הקהל ר׳ אבשלם הכהן, והאיש ההוא היה מחרחר ריב ומשלח מדנים בין יחידי הקהל, על כן הסירוהו משירותו בשנת ת״פ, אחרי כן חילה פני שני אנשים חכמים מנכבדי הקהל להמליץ בעדו ולהיות לו לעזר כדי להשפיע על היחידים להחזירו לשרותו, אך כמעט הוקם על כנו והנה שב לסורו, והחל להתערב על ריב לא לו, באופן שמיום בואו העירה, לא שבתה השערוריה והאי אהדות בעם, וכאשר שאלו פיו להורות איזה דין ומשפט, לא רצה להורות, באמרו שאינו הכם הקהל ואינו רוצה בהספקתם, כי די לו להיות מלמד תינוקות ובא בשכרו.

אז קמו רוב בני הקהל ויורידוהו מהדש משירותו, וישבעו שבועה לבלתי הקים אותו עוד הפעם למורה הוראות, עברו איזה ימים והחכם נוכח לדעת כי רעה נגד פניו

157) שלחן גבוה, יו״ד ח״ב דף כ״ו ע״ב 158) דבר משה, ח״ג יו״ר ס׳ א׳
159) שם, ח״ב ת״מ ס׳ כ״ח 160) בארות המים, אה״ע ס׳ כ״ו

פניו „כי עני הוא ויש לו כמה בנות בתרות שהגיעו לפרקן, ואין לו על מה לסמוך כי אם הפרס שהיה לוקח מהקהל" „ועוד קבל עליו ללכת בדרכי ה' ולהלוך בתמימות עם הק"ק, וביושר לבב בלי שום מרמה ותחבולה" ובכן דרשו דבר המשפט מרבני שלוניק, והם הורו שיעמדו שלשה דיינים ויתירו השבועה לקהל, ואחרי כן יעמדו שלשה דיינים אחרים ויתירו לדיינים הראשונים וכן עשו[161].

בשנת תצ"ד היו הדיינים ר' אבשלום הכהן, ר' יצחק עשאל ור' שמואל אלבלג, בפרק ההוא קרה מקרה שיהודי אחד יוסף הנודע בשם קאראקש־אונלו, שהיה הולך ושב לשיריש, וכשוכו לעירו אצל הנשר של לאנגה נהרג בידי לסטים שארבו לו בדרך, והתוגרמי הסוחר תאסאן־כאשה שהיה בשיריש שמע הענין כהיותו שם, ויספר המעשה לפי תומו ליהודי דוד ברוך, ועל הענין הזה שאלו את פי רבני שלוניק[162], שהתירו האשה העגונה.

בעיר אישטיפי היה בעת ההיא הרב הזקן ר' מנחם בן חביב, אשר היה בחליפת מכתבים עם ר' שלמה אמארילייו בשלוניק[163], אחרי מותו לא עמד עלהם רב ומורה הוראות, ועל הדבר היותר קל היו שואלים את פי רבני שלוניק, כן שאלו את פי ר' משה אמארילייו בערך שנת תפ"ו[164], ושנים אחדות אחרי כן שאלו את פי ר' יוסף מולכו אם מותר לעשות הנפיחה בבהמת גוי כמו שהיו עושים בבהמת ישראל, כי בעיר הזאת היו נוהגים כמנהגי שלוניק, בהיות שרוב הישוב החדש היה מבני שלוניק, והוא הורה להם שרק בשעת הדחק מותר לעשות הנפיחה בבהמת גוי, בהיות שהבשר הכשר נמכר יותר ביוקר, והקצב הנכרי היה מרויח חמשה או ששה לבנים ביותר[165], אחרי אזה זמן הוקם לרב הכולל ר' ברוך יוחנן עשאל משלוניק ואצלו עמד ר' מנחם הלוי[165a].

בפרק ההוא היה מרביץ תורה ר' ראובן בן אברהם יליד העיר אישטיפי, נראה הדבר שהיה תלמידו של ר' מנחם בן חביב, ומימי נעוריו נראו בו אותות השכלה, אך גם נטיה עזה לתורת הסוד עודנו בימי עלומיו חבר ספר מוסר בשפת ספרדית שקרא בשם „תקוני הנפש" (נדפס שלוניק בשנת תק"לה) ומתוך דברי המחבר בעצמו נדע תוכנו: „ללועזים בעם שבו יכול אדם לתקן נפשו רוחו ונשמתו בכן שנה" (מלשונו בשער הס' דרך ישרה), מימי שבתו בעיר מולדתו ר' ראובן מספר ברוב ענין: „הן בעודני במתא אישטיפי יע"א, עיר קטנה ואנשים בה מעט, אתה ה' תשמרם וכצינה רצון תעטרם, ותרום ותגביה כבב מערכתם... נכר חסדו עלי ויהי עמדי בדרך אשר הלכתי על התורה ועל העבודה, והרחבתי גבולי בתלמידים לנהות הדרך דרך מישור לירא את ה' ימים ולילות, ויהי כי ארכו לי שם הימים, העיר ה' את רוחי, נכספה גם כלתה נפשי מתי אבא ואראה פני אלהים, עיר גדולה של חכמים ושל סופרים עיה"ק ירושלם" (שם, הקדמת המחבר).

ר' ראובן שהיה לו איזה סך כסף, מסר אותו ביד סוחרים יהודים להרויח בו ולשלוח לו הריוח מדי שנה בשנה, ואף שהיה מועט והספיק לו בצמצום שמח בחלקו כי

161) דבר משה, יו"ד ח"א ס' ל"א

162) שם, אה"ע ס' י"ח

163) כרם שלמה, יו"ד ס' א'

164) דבר משה, יו"ד ח"א ס' י"ג

165) אהל יוסף, ס' י"ב

165a) בית דוד, ח"ב חיים ס' קנ"ה

„כי מצא מנוח לכף רגלו הצג על הארץ לתורה ולתעודה" בסוף שנת תקי"לו הגיע לירושלם ושם נשא בנשואים שניים לאשה את בת „החכם השלם הדיין המצוין רב ועצום ר׳ אברהם בעלול, לאשרו בשנה ההיא הגיע ירושליםה ר׳ דוד פארדו משאראי של בושנא, והוא נמנה לראש הישיבה חסד לאברהם ובנין שלמה „ושני בקדש הרב המובהק כמהר"ר אביגדור עזריאל, והם היו הסבה לקבל אותו בישיבה המפוארה הזאת, וכפי דבריו „על טוב יזכר שמם, בצילם חמדתי וישבתי, ישיבה שיש בה סמיכה לשבת ישרה" (שם, שם). אמנם המנוחה והמרגוע שנשא נפשו ר׳ ראובן לא היו ליסים רבים, בשנת תקמ"ג הסוחרים שהפקיד כספו בידיהם פשטו את הרגל ולא שלחו לו לא הריות ולא חלק מן הקרן, ובזה חשב בתמימותו „אולי מקרה הוא, ובטח „יעבור צוק העתים„ וילוה „ממיודעיו לצרכי ביתו, אך בעבור שנה אחרת ולא הגיע אליו כסף, נוסף לזה שבירושלם היה יוקר השער וצרכי החיים הורמו למעלה ראש, אז „גמר בדעתו לצאת ולבא אל מקומו ולארצו להציל את שלו כמציל מן הדלקה... ולהביא טרף לביתו מאשר תשיג ידו מן הקרן או מפריו, אז יעץ אותו חמיו ר׳ אברהם בעלול לקחת עמו חבורו „דרך ישרה" להדפיסו, וקדם נסיעתו מסר הכתב יד לתוכו ר׳ דוד פארדו אשר כתב עליו הסכמה בחדש טבת תקמ"ה, ויתר רבני העיר ר׳ יום טוב אלגזי, מרדכי יוסף בכר מיוחס, אביגדור עזריאל, יעקב בורלה, שמואל באיסאראן ואליהו צבי הסכימו בחדש שבט תקמ"ה, תוצאות מסעו לא נודעו לנו, בלבד מתוך הקדמתו נדע מה שכתב: „אנכי בדרך נחני ה׳ לעיר רבתי עם רבתי בדעות עיר גדולה לאלהים שאלוניקי יע"א וכל העם אשר ראיתי בתוכה אנשי מדות טובות... ועילא מהון... התיר הגדול מופת הדור והדרו... רפאל חיים יוסיפו לו... ועוד ידו נטויה להקים דגל התורה, להחיות לב נדכאים לומדי התורה לתומכה ולסעדה וכ"ו".

הרב הזה ר׳ רפאל חיים היה נכדו של הרב ר׳ רפאל אלעזר נחמיאש ובנו של ר׳ שמואל נחמיאש נדיב לב, והוא תמך בידי ר׳ ראובן בן אברהם להדפיס חבורו „דרך ישרה" ובשער הס׳ נרשם: ותהי ראשית המלאכה (הדפוס) י"ב לחדש אלול (אני לדודי ודודי לי) שנת הי"שר׳ ל׳פני דרכין (התמ"ה) בשלוניק, החבור הזה למרות התהלות ותשבחות שמחלקים לו רבני ירושלם, מראה לעינינו סמל הירידה במעמד היהדות והספרות בארצות הקדם בפרק ההוא, מוקדש רבו כבלו לא לבד לתורת הסוד, אך גם באו לתוכו דברים שאין להם שחר, מקרים ומעשיות רחוקים מן השכל האנושי, ועוד סגולות נפלאות להמציא מזור ותרופה לחלאים שונים, להביא האהבה בין האיש לאשתו, למצוא האבדה או הגנבה, ודברים אחרים שחוץ מן הטבע והמציאות, כמו סוד גדול ונורא שהוא מסוגל לכמה דברים, למי שמעיין בו אפילו פעם אחת בשנה, לעמוד על שער התבואות, לדעת מהותו של הילד אם יהיה חכם, אם החדש או השנה יהיו גשומים, סגולה להביא מטר לעולם, סגולה להיות האדם רואה ואינו נראה וכאלה רבים, הספר נחלק לשערים או פרקים שונים, שער התורה, הקרבן, היראה, התשובה, השירה, הפרנסה, המזון, משא ומתן, התחינות, הסגולות, הצדקה, והתוכחות (ותכל המלאכה שילהי שבט התקמ"ו).

ר' ראובן בן אברהם שב ירושליסה כסוף השנה ההיא (תקמ"ו) וכנראה עלה כידי להציל חלק אחד מן הכסף שהפקיד בידי הסוחרים באשטיפ. כחמש שנים אחרי כן נפטר לעולמו חמיו ר' אברהם בעלול ב"ג שבט התקנ"א, ואחרי איזה שנים נפטר גם הוא לעולמו ועל מצבתו חקקו: ס"ק (מצבת קבורה) אשר קנה המזכה את הרבים כמוה"ר ראובן בכ"ר אברהם בעל ספר תקוני הנפש ודרך ישרה. (ולא נרשם התאריך) מלבד החבורים האלה ר' ראובן חבר חדושים הרבה על התנ"ך ועל ס' המזרחי שלא נדפסו (תולדות חכמי ירושלים חלק ג' עמ' 178).

בעיר הקרובה קיופרולו (היא וילים) נחדש ישוב ישראלי בדור ההוא, רובם היו מעיר מונאשטיר, ובשנת תפ"נ קרה מקרה שהאיש אברהם קאסרולה, הנודע בפי התוגרמים בשם אברהם באזירגיאן מאנאסטירלי נהרג בהיותו בכפרים, הסוחר אברהם ן' יקר שמע הענין מפי הסוחרים התגרמים שהיו בשוק, וידרוש מפי יהודי אחר יליד איסקופיא שהיה השלחני של נזבר הכרגא (חאראג'ירו) בקיופרולו, והוא הגיד לו שאמת תכון הדבר, וכזה הועד בפני הבית דין שבעיר קיופרולו[166].

בעיר שירון היתה עדה קטנה בעת ההיא, ועל כל הדבר הקשה בעיניהם היו שואלים את פי רבני שלוניק, בשנת תקי"ד שאלו את פי ר' יוסף סולכו על ענין כלי ששמו בו יין, אם מותר ללוש בו מצה לפסח[167]. וקרוב לשם, היתה עדה קטנה בעיר גוסילג'ינה היא קוסירג'ינה, בשנת תפ"נ קרה מקרה שארבע יהודים יצאו מן העיר לרגלי מסחרם, וכאם הדרך יצאו עליהם ליסטים וידרשו מהם הון עצום יותר על מה שהיה להם, ויתפשו את האחד ויוליכו אותו לתוך היער, ויתיזו את ראשו אחרי כן שבו ויהרגו את השלשה האחרים, והענין הזה נודע על ידי תוגרמי אחד שראה מנגד כל המקרה, ויודיע הדבר לשלוניק ולפי גזרת הבית דין שבעיר, ,כתבו ליוסירג'ינה שיחפשו שם על ידי זקני העיר יע"א, ונעשה מעשה והותרו נשותיהם של אלו, על ידי חיפוש ככל הכתוב, בהסכמת החכמים השלסים הרבנים[168].

קרוב לעיר הזאת נוסדה עדה קטנה יהודית בעיר דויראן, ובתחילת הישוב ,ישבו בה אנשים חכמים וידועים גדולים ועצומים[169], ובעל הזכרונות כתב ,עיר קטנה ואנשים בה מעט מישראל ובהיות כי לא היה באפשרי למצוא חטים לפסח, היו קונים קמח מן התוגרמים מפני שלא היה מנהגם ללתות החטים באותו המקום, פעם אחת בשהלך יהודי אחד, לשלם דמי הקמח, המוכר דרש השכר יותר מכפי שיוויו בשוק, באמרו לו שלכבוד החג שלכם טרחתי ביותר ללתת החטים, כדי שיהיה הקמח יותר נקי, ואז הוברר הדבר שבבל החנויות עושים כן בחשבם, שכן מנהג היהודים, ובהיות שהיה הענין איזה ימים קודם הפסח, וכבר לשו ואפו המצות, הודיעו הדבר לשלוניק ואסרו כל אותן המצות, ושלחו להם בשנה ההיא משלוניק[169a].

עוד

166) דבר משה, ח"א אה"ע כ' ג'
167) אהל יוסף, א"ח ס' י'
168) דבר משה ח"א, אה"ע ס' י"ב
169) אהל יוסף, ח"א ס' ט'
169a) שלחן גבוה, א"ח ס' תנ"ג, סעיף ב'

עוד קרה מקרה בעיר בשוחט ששחט עז במקולין של נוצרי אחד, ובעודו שם לקחו הבשר איזה יהודים, ונשאר זרוע אחד עם בשר דבוק במשקל אחד והשוחט סימן בצפורנו ואחרי כן כתב מלת כ ש ר והלך לו, והקצב לקח זרוע אחר, כדמות הראשון, וכתב כתיבת השוחט כ ש ר, ונתן אותו הזרוע בבשר אחד עם עז אחרת טרפה כדי למכרה ליהודים, והנה עבר יהודי אחד ויאמר לו הקצב הנוצרי קח בן הזרוע הזה ששחט השוחט, ולקחו כל היהודים והשוחט כתב בו „כשר" אמנם היהודי הלך אצל השוחט לשאול את פיו אם באמת כן הדבר, וילכו שניהם אל המקולין, והנה השוחט לקח הזרוע וירא בו כתיבה ככתיבתו ממש אך חסר השרטוט שעשה בצפורנו, אז האיץ בקצב להגיד לו האמת, ואם לא יגיד ידע בטח שלא ישחט אצלו פעם שנית, ובראות הקצב כי כלתה אליו הרעה, הודה מה שעשה והוציא לו הזרוע האחר, ומן היום ההוא והלאה עשה השוחט רשומים שונים כדי שלא יעשו הקצבים כדמותם [169b]).

בשנת תפ״ה ראשי העדה בשלוניק נועצו יחדיו להלק המס גם על החכמים ומשרתי הקהל, ותהי צעקה גדולה בעיר, שלא היתה כמוה, בהיות שמימי קדם עד היום ההוא, החכמים היו פטורים מלפרוע המסים; ורבים ברחו אל הערים הקרובות, ובניהם היה ר׳ יוסף מולכו ראש השוחטים; ויבא לעיר דוידאן ושם העמידו אותו בראש הקהל, להטיף דבריו אליהם ולמורה הוראות, וקרוב לשנתים ימים עמד שם, מימי שבתו בעיר הזאת, השאיר בתכוריו זכרונות רבים ויעשה תקנות חדשות שהשעה צריכה להן [170]).

בסביבות שלוניק בעיר הקדמונה ויריאה, היתה עדה יהודית קטנה בפרק ההוא, מנהגיהם היו על הרוב כמו שהיו בשלוניק וכן היו נוהגים הנפיחה; להספקת צרכי עדתם היו גובים הגאבילה מן הבשר הכשר, ובעיר היו קצבים יהודים, אמנם גם היו קצבים נוצרים שהספיקו בשר ליהודים, בשנת תפ״ח שאלו את פי רבני שלוניק אם מותר לעשות הנפיחה בבהמות ששחט השוחט במקולין של הנוצרים כדי שלא יאבדו הגאבילה, ורבני שלוניק הורו שיש להנהיג הנפיחה אצלם כמו אצל הקצבים היהודים [171]). עוד קרה שם מקרה בערב חג הסכות של שנת תפ״ח שנפסל האתרוג היחידי שהיה להם, וישלחו רץ מיוחד בנוצרי לשלוניק, ובידו מכתב שיפקידו בידו אתרוג אחד תכף ומיד להביאו להם ביום הראשון לחג טרם שקיעת החמה, כי כן התנו עמו וישלמו שכרו הרבה מאד [172]). בשנת תצ״ט יהודי אחד בווריאה המיר לדת מחמד, ואשתו בואינה בת דוד באה לשלוניק להשתדל אצל החכמים כדי שישינו בעבודה גם פטורים, וביום י״ד לאדר הראשון „עשו שליח קבלה מאשת המוסר שהיה בעיר וידיאה, ועשתה אשתו שליה לקבל גיטה מיד בעלה בעיר ויריאה" [173]).

במדינת האלבאניא בעיר החוף אבלונה, או כאשר היו קוראים בעת ההיא

169b) שם, יו״ד ס׳ ס״ג, סעיף ב׳
170) שם, או״ח ס׳ הס״ב, סעיף ה׳, ואהל יוסף, א״ח ס׳ ג׳ ה׳ ב׳ ועוד
171) שלחן גבוה, יו״ד ס׳ ל״ט, סעיף כ״ו, ודבר משה, ח״א יו״ד ס׳ ד׳
172) דבר משה, ח״א ס׳ ל״ו, ובארות המים, א״ח ס׳ כ״ה
173) בארות המים, אה״ע ס׳ מ״ד

ההיא היהודים וילונה, היתה עדה קטנה כפרק ההוא, אמנם לא היה ביכלתם להחזיק רב ומורה הוראות, ועל כל הענינים היו שואלים את פי רבני שלוניק, ויקר מקרה שאשה אחת נשאת ליהודי ותלד לו בת אחת, ואחרי מות בעלה נשאת לאיש אחר ותלד לו גם כן בת אחת, ובעלה השני מת גם הוא, אחרי כן מתה גם האשה ההיא ובשנת תצ״ז ערכו השאלה לפני הבית דין השלוניקי, אם שתי הבנות יורשות את אמן חלק בחלק, או אם הבת השניה תוריש לבדה, בהיות שלא נשבעה אמן על כתובתה אחרי מות בעלה הראשון, ותהי תשובת רבני שלוניק שהכל תלוי בנוסח הכתובה לפי מנהג העיר[174]).

בעיר הקרובה ארנאוט־בילגראד היא בעראט, היה בעת ההיא המשך הישוב הישראלי שנחדש שם לרגלי שבתי צבי ובעלי בריתו, העדה היהודית היתה קטנה עד מאד, והנה היה מעשה באיש אחד שוחט מעיר קאשטוריא שלמד השחיטה אצל אביו כמצות אנשים מלומדה, וילך לאשקופיא ושם נכנה לשוחט, אחר איזה זמן עבר דרך שם שליח מארץ ישראל, ויבחון את השוחט וירא שלא היה בקי בדיני שחיטה ולא ידע בין ימינו לשמאלו, והקהל העבירוהו משרותו, ואז הלך לו לעיר ארנאוט־ביליגראד, וימנו אותו לשוחט ובודק ומשרת לכל צרכי העיר, ויהי כהגיע הענין באזני הבית דין השלוניקי, שהאיש שנפסל מהיות שוחט באישקופיא נתקבל בארנאוט־ביליגראד, ויכתבו שם ויקראו אותו לבוא אצלם, לבדוק אותו על ידי שוחטים מומחים, וכראותם שאינו בקי במלאכתו ציוו עליו לעמוד איזה זמן כמקולין של שלוניק כדי שיתחנך, ואחרי כן שב למקומו[175]).

לדרום המדינה בעיר יאנינה, היתה עדה חשובה, ובהיות שלא היתה בעיר ישיבה גדולה, הבחורים שהתחנכו בעירם היו הולכים אחרי כן לשלוניק להשתלם בלימודים, בשנת תפ״ב שאלו את פי רבני העיר הזאת, בהיות שביאנינה נהגו מימי עולם ומשנים קדמוניות לאכול הבשר בלי נפיחה, בעוד שבשלוניק נהגו הנפיחה ואי אפשר להם לשבת בבית איזה מתושבי העיר, כי אם בתנאי שיאכלו מן המוכן להם, ותשובת רבני שלוניק היתה שמותר להם לאכול ככל בני העיר, בתנאי שכאשר ישובו לעירם ינהגו כמנהגם שם[176]). ראשי העדה היו בפרק ההוא רפאל אברהם קאליו שיבא, חיים דיגטי, ושבתי מלטי, ועל כל הדבר הקשה בעיניהם היו שואלים את פי רבני שלוניק, בהיות שלא היו בעיר רבנים אלא איזה שוחטים שלא היו בקיאים בהוראה[177]); פעם היה מקרה שהשוחט ששרת יותר מעשרים שנה בעיר, עשה איזה שגיאה עד שאיזה יחידי הקהל חפצו להעבירו משרותו, ויהי דברי רבני שלוניק אליהם להעמידו על כנו בתנאי שיהיה יותר זריז במלאכתו מן היום ההוא והלאה[178]).

בעניני הכתובה היו להם מנהגים מזרים מיתר ערי הסביבות, שאם יפטר האיש קודם האשה ויניח זרע של קיימא, שלא תגבה האשה כי אם מן הכתובה בלי

174) אהל יוסף, אה״ע ס׳ ד׳

175) אהל יוסף, יו״ד ס׳ א׳

176) דבר משה, ח״א יו״ד ל״ד

177) אהל יוסף, יו״ד ס׳ ה׳

178) שם, שם, ס׳ ד׳

בלי כל תוספת[179]). ואם ימות בלי זרע, תגבה האשה סך הכתובה, ועוד שליש אחד לתוספת, ואפילו אם היתה אלמנה בעת שנשאת לו[180]).

במדינת האפירוס העדה היותר קרובה היתה בארטה, וכמו ביאנינה גם פה היו הולכים הבחורים לשלוניק להשתלם בלימודיהם[181]), ועל הרוב היו שואלים על כל עניני הוראה לבית דין השלוניקי, בשנת תצ״ו היה מקרה בעיר, באיש אליעזר קלעי מעשירי וחשובי הקהל, שעלתה שנאה בלבו על אשתו, והיה אומר שהיא מאוסה עליו, עד כי רבו ביניהם הקטטות, ובסוף התפשרו ותתן לו רשות לישא אשה אחרת עליה, ובהיות כי בעירו לא יכול למצוא אשה אחרת מחמת הקללות הנמרצות והבזיונות של אשתו הראשונה, הוכרח ללכת ליאנינא, ויבקש מאנשי הקהל לתת לו זכרון עדות איך באמת נתרצתה אשתו להרשות לו לישא אשה אחרת, ולא רצו לתת לו תעודה כזאת, עד שנשבע שלא יעקור דירתו משם, ויפרע עול צבור והמסים, ובלכתו ליאנינה אשתו החדשה לא חפצה ללכת לארטה, ועל כן נמצא במצב של התנגדות עם הבטחתו ושבועתו, ורבני שלוניק שנשאלו על זה הורו שחייב לפרוע המסים בארטה ככל אשר קבל עליו[182]).

בעיר הקרובה לאדיסה היה הישוב היהודי היותר חשוב במדינה ההיא, בין נבירי העיר שהקדישו סך עצום להרמת קרן העדה נחשב ר׳ יוסף שאפורטה יליד שלוניק ובשנת תפ״א נפטר לעולמו ויספידוהו בשלוניק בק״ק לישבון חדש[183]). עוד היו שם האחים אברהם ויוסף סידים, ולהם היתה שפחה שחפצו לשחררה, וכאשר טבלה לשם שחרות מת בינתים האח האחד ובתו ירשה אותו, אז הציעו השאלה לפני הרב הכולל ר׳ יצחק פראנסיס לדעת משפט השפחה, ויורה שהאח שחיה בחיים יתן לה לבדו הגט שחרור, וכן עשו והסכימו לזה גם רבני שלוניק[184]), כאשר בא הענין בחלק הרביעי.

בשנת תפ״ח רב העיר שאל לרבני שלוניק על הטליתות שהיו עושים שם לנוי ולתפארת, ותופרים שפה מצבע תכלת ומחדים בן השפה ולמעלה שלשה אצבעות, ושם מטילים הציצית, ורבני שלוניק כתבו שכן המנהג גם בעירם ואין פוצה פה ומצפצף, אחר איזה שנים עבר דרך העיר השליח הירושלמי ר׳ משה ששון, והורה להם שזה מנהג גרוע ושיש למדוד באופן אחר[185]). עוד הוצגה השאלה אם בעל הבית פשוט חכם ובקי בהלכות שחיטה מותר לו לשחוט, ורבני שלוניק הורו שכל מי שאין לו קבלה או סמיכה לא יוכל לשחוט, ובימי הרב שלמה אמארילייו גזרו על שוחטי ובודקי שלוניק בגרון זה, שלא יתנו קבלה לשום בחור עד שיהיה הפחות בן עשרים שנה, ושיהיה נשוי אשה, ושידע לקרוא ולהבין לפחות ספר בית יוסף, ואם חסר אחת מכל אלה, לא יתנו לו תעודה[186]):

יהודי

---

180) בארות המים, אה״ע ס׳ ד׳
179) דבר משה, ח״א יו״ד ס׳ ס״א
181) דבר משה, ח״א יו״ד ל״ד
182) שם. שם, ס׳ ר׳
183) פירות כסף, דף פ״ט׳
184) דבר משה, ח״א יו״ד נ״ו
185) שם, א״ח ס׳ כ׳
186) שם, שם. יו״ד ס׳ ב׳

יהודי לאריסה תורקיה על הרוב סוחרים, ובשנת תפ"א בערך, שני יהודים השתתפו ויתנו קרן הון להסתחר בכל מיני סחורות, וישלחו סניפיהם עד עיר אגריבוס על האארכיפלגוס, ושם העמידו שני חברים אחרים למכור סחורותיהם, ולשלותנו קו סחורות משם, כלבד שסוחרי אגריבוס לא הוציאו קרן, ובכן הוצרכום עלת כסף מתוגרמי אחד בלאריסה ועל החוב הזה היו דברי ריבות בין החכמים, וליקריבו את משפטם לפני הרבנים בשלוניק בשנת תפ"ח[187].

בין הסוחרים בן הוט נודע שם יצחק די סאין אשר מוצאו מעיר קאשטוריא ואחר התיי בין בעיר, נשא לאשה את בתו היחידה של הנגיד יוסף סידים שירשה את הסוחרת אחרי מותו. בשנת ת"ץ נהרג משרתו בהיותו בדרך בין שלוניק וקושטנטינא[188]; כשנה אחת אחרי כן, הגביר הזה קנה בית אחוזה בעיר. אך קסה שירשה בעת ההיא, בהיות המוכרת אשה אלמנה, לא נתברר לה אם היה ביכלתה קושור הבית, או אם שייך הוא ליתומים, ורבני שלוניק הורו שמה שקנה עלה קסה, האיש המסתל הזה היה גם נדיב לב, מכספו החזיק בידי הסופרים, והוא ביכי התוסך להרפיס ספר „טירת כסף" לר' אברהם נאמיניו בשנת תצ"ד[190].

עלדק ההוא היה שם הגביר נדיב וחכם ר' אברהם סידים, קרובו של הנגיד אברהם ויוסף סידים, והוא מת באביב שנותיו, והרב הכולל בעת ההיא ר' יצחק פראנסיס הרבה להספידו בשנה ההיא (תצ"א)[191], הרב הזה ...יק מושבו לשלוניק קרוב ליסים ההם, ועדת לאריסה מנהת את החכם ...יה חאגדאלי במקומו, הרב הזה היה גדול ברורו, ורבני שלוניק הלקו לו ...וד וירבו להללו: „הן האדם היה כאחד המיוחד בדעת ובתבונה, הן גביר דנמיר סביר החכם המרומם לתהלה וכ"ר[192]) ואצלו עמדו הרבנים ר' אברהם פלוסוף ור' שמואל בכ"ר יצחק משען, בשנת תק"ד הועד לפניהם על יהודי אחד מן העיר ושמו יצחק, שהיה מוליך נבינות למכור באזסיר, ובהיותו באניה שנסעה מן העיר פטרין, קמה סערה ונטבע בים[193].

במדינה מוריאה היו העדות הקדמוניות בעירי ליפאנטו ופטרין הישנה, גם נחדש ישוב בעיר פטרין החדשה או כאשר היו קוראים התוגרמים פטראג'יק (פאטרה הקטנה), בליפאנטו היה הרב הכולל ר' דניאל יצחק, ואצלו עמדו הדיינים ר' טובי בוטון, אברהם ב' משה עמאר, מנחם פילוס, וזכריה הכהן, היהודים היו עוסקים במסחר, ויש שהיה להם משא ומתן עם העיר הקרובה פטרין הישנה, בשנת תצ"ט היה מקרה עם סוחר יהודי ששלח את משרתו היהודי להוליך סך מעות לפטרין באניה קטנה, שהוא י"ב מילין, ורוחב הים מעבר לעבר כמו ששה מילין, ובהיותם בדרך בתוך הים ראו היונים המלחים הכסף הרב שהיה לו, ויקנאו בו ויהרגו את היהודי נפש, ויקחו הכסף וילכו להם למדינת איטליה, אחרי שלשת ימים נודע דבר ההרגה על ידי אשה צוענית שהיתה באמצע הדרך בקאשטיל ששמעה מפי שני יונים הוטבי עצים איך ראו היהודי

---

187) שם, שם, ס' כ"ב
188) שם, אה"ע ב' ט"ו
189) שם, ס' מ"א
190) טירת כסף, הקדמה
191) פני יצחק, דף ע"ה
192) דבר משה, ח"ג חיו"ד ס' י"ז
193) שם, שם, אה"ע ס' א'

היהודי ההרוג על שפת הים, והכירו אותו, ואחר איזה זמן נשמע הדבר שהיונים ההורגים נתפסו במדינת ויניציא, והנם בבית האסורים, ואז הלכו שני יהודים מליפאנטו תיסו של הנהרג לשם, ולא מצאו בבית הסוהר כי אם האחד מן הרוצחים שהרג גם את שני חבריו בסבת חלוקת השלל. והוא הודה להם כי כן אמת הדבר, וכי הוא נידון להתלות על עץ על שהרג את שני חבריו, על כן באה לו הצרה הזאת, והיהודים האלה העידו כל הענין הזה, לפני הבית דין בליפאנטו, וכן העיד הסוחר היהודי שמואל אגוסטארי שבהיותו בבית תוגרמית עם סחורה שהוליך למכור שמע איך היתה מספרת לה שכנתה היונית, וכל הענין והעדויות הריצו לבית דין השלוניקי לראות משפט האלמנה[194]) אשת הנהרג.

בעיר פטרץ הישנה (באליה־באדרה) היתה עדה קטנה, ובראשה עמדו הרבנים אליהו חאתים, מיכאל בראיו, ויוסף הלוי. בשנת ת"פ עבר על פני העיר הסוחר ישי צורף, והוא העיד לפניהם איך נודע לו בברור שהבחור יצחק פרץ ואחותו מרים עייד מעיר לארמו, נכנסו בספינת אנג'ילו די אנג'ילו, ללכת לאי מאלטה לפדות את בן האשה אברהם עייד באלול ת"פ, ולא נודעו עקבותיהם[195]). ובקרבת העיר היתה פטרץ החדשה היא פטראניק, ושם היה ישוב יהודי שנתחדש בפרק ההוא, בראש העדה היו ר' מנחם מאראנוסי, אליהו ששון, וחיים יצחק אבאד, ולפניהם הובא הענין על ידי הסוחר שלמה עמון, שהיה במסעו לאזמיר עם גבינות שהיה מוליך למכור שם בכל שנה, ובהיותו בדרך נודע לו מפי המלחים היונים, שהיהודי הסוחר בגבינות יצחק פיירו טבע בים עם סחורתו אצל האי מדילי, וכן העיד הסוחר חיים עדד לפני הבית דין בשנת תק"ג, סופר הקהל היה בפרק ההוא אברהם הכהן[196]) והרב הכולל היה ר' יהודה אהרן צבי אשכנזי[196a]).

באי הקרוב ניגרופונטי הוא איגריפון או איגריבוס, היתה עדה יהודית קטנה, יהודי ערי הסביבות היו סוחרים פה, וכבר ראינו שקרה מקרה ששני יהודים מעיר לאריסה השתתפו עם יהודים מניגרופונטי, ובהיות שלא היה להם הקרן הנחוץ, הכרחו להלוות כסף מאת תוגרמי אחד, וזה יראה כי בפרק ההוא חיו בשלוה עם עם הארץ[197]), שהיו מפקידים בידיהם כספיהם, עוד היה מעשה בגט שניתן בבית דין ונשלח לעיר איזמיר על ידי שליח, ושם באו במבוכה רבני העיר אם הגט כשר, בהיות שכתבו שם המקום איגריפון ולא ניגרופונטי, הרב חיים מודעי הכשיר אותו, אמנם הרב שכנגדו ר' בניסן פונטרימולי מחסר ידיעה ברורה, השיג על פסק הרב הזה ללא צדק[198]).

במדינת תוגרמה האסיאתית, היתה העיר הקדמונה ברוסה, ובראש הקהל עמד הרב הזקן ר' משה[199])... וקרוב לשם נחדש ישוב יהודי בעיר יני־שיהיר

עיר

194) שם, ח"א אה"ע ס' כ'

195) שם, שם, אה"ע ס' ט', ואהל יוסף, אה"ע ס' א'

196) דבר משה, חלק ג' אה"ע ס' א'

196a) בירי ר' משה פסח רב הכולל בב'ולו נמצא כתב ידו משנה תפי"ט ומשנה תי"ק על ד' חלקי השלחן ערוך.

197) דבר משה, ח"א יו"ד ס' כ"ב

198) שבט בניסן, ס' רנ"ב

199) כהונת עולם, ח"א ס' כ"ד

(עיר חמשה) ובשנת ת״צ היהודי יצחק מישמיקיאדי, משרת השלחני של הפחה, בלכתו מקושטנדינא לדרכו, עבר נהל שוטה, ובהיות כי רבו המים טבע בנהר ולא נודעו עקבותיו[200]), אצל העיר הזאת היו העדות באנגורה וטוקאת והיה רב ההתחברות בין הסוחרים היהודים אשר בערים האלה, בין הסוחרים הרבים היו יוסף בוטון, יוסף סיתיאון, ויצחק רושו, בשנת תצ״ה בהיות האיש יצחק רושו בדרכו מטוקאת לאנגורה בכפר שורה־עלי התנפלו עליו לסטים ויהרגוהו, כי הכפר הזה במרחק שבנה שעות מטוקאת היה באמצע הדרך, ־אמנם בני הכפר היו בחזקת רוצחים ושודדים, ולפי דברי כפרי אחד ״כל בני הכפר שלו, הם הורגי נפשות בישראל״ ופעמים רבות קרה שנודע הדבר לשר העיר טוקאת, ויקח כפר נפש מיד הכפרים. בראש העדה בטוקאת עמדו הרב יוסף בארקה, ואצלו יעקב ערב, ויהודה הכהן[201]) שהיו מאנגורה.

לפאת דרומית מן המדינות האלה היתה העיר יוזיל־היסאר, רב העדה היה ר׳ אברהם רולו, ודיינים אחרים היו אהרן הכהן ומשה אשר שעדיה, ושם היה החכם השלם הרופא המובהק משה קורין, היהודים היו עוסקים בכל ענפי המסחר, ואחד מביניהם יצחק הכהן שהיה שר האוצר של הפחה עשה עושר, בשנת ת״ן כאשר קרב קצו עזב הונו העצום לבניו ולקרוביו, ולאשתו שלמנה מאתים אריות, חוץ מכתובתה אלף אריות שלמות, שהיה בפרק ההוא סך עצום ורב, אמנם אחרי מותו, שר העיר תפס רוב נכסיו, באופן שנשאר בידי היורשים מועט מן ההרבה[202]), הדיינים היו גם הממונים אשר נבחרו מבין העם, ולפניהם הובאו כל עניני הקהל, והדבר הקשה בעיניהם הציעו לפני הרבנים באזמיר.

בשנת תק״ז היה מקרה בסוחר ראובן ערום שיצא באזמיר לשוב לביתו ״ולא נודע מקומו איה״ בעת ההיא נתקבלו שתי עדויות ביוזיל־היסאר ״ואין איש שם על לב״ וחמשה שנים אחרי כן העידו לפני הממונים יוסף אשר ומשה ן׳ שוהם תושבי עיר תיריא, איך ביום ש״ק עשרים לחדש כסלו תצ״ז נשמע בעירם שנהרג יהודי אחד שיצא מאזמיר, וילכו איזה יהודים לחפש אחריו וימצאו הגוף בלי הראש, ויפשטו בגדיו הלא המה ״מאייו״ (מכנסים) ״תומאן״ (מעיל עליון) ״שוקה״ (מצנפת) ״וג׳יזמיס״ (מנעלים), ומתוך הכתבים ותעודת הכרנא במו כן מלבושיו וסימני גופו, נודע להם בבירור שהוא האיש ראובן ערום וישלחו אותו לעיר קוש־עדאסי, המושב היהודי היותר קרוב לקברו בקברי ישראל, ובעת ההיא העיד הסוחר מיוזיל־היסאר שמריה קארמונה, שהמנעלים ששלחו לאלמנתו הם מנעליו שנתן לו בהלואה בעת לכתו לאזמיר לרגלי עסקו, ועל הענין הזה נשאל ר׳ מרדכי רוכיז השליח מחברון ויורה להתיר האלמנה[203]).

בעיר הקרובה מאגניסיא היה מעט ישוב ישראלי, הרב היה בפרק ההוא ר׳ יצחק יפה, זקן ושבע ימים שנפטר לעולמו, גם היה זקן וחכם נכבד ר׳ בנימן הכהן, ורבני אזמיר ערערו על שם העיר איך לכתוב בגטין, ואחרי החיפוש מצאו

200) דבר משה, ח״א אהע״ז ס׳ ט״ז
201) כהונת עולם, ח״א ס׳ פ״ד
202) בתי כהונה, ח״ב ״בית דין״ ס׳ י״א
203) שכן המר, אהע״ז ס׳ כ׳

מצאו פנקס הקהל ישן מתחיל משנת ת"ט עד שנת תכ"ו, ובו כתוב שם העיר מאנגשיאה, אחר כך כתוב מכתיבת יד הסופר החדש מגנסיאה, ונמשך עד שנת ת"ן, ואחר כך כתוב מיד סופר אחר מאגנאציאה, ובפנקס ההוא קבלות מרבני ארץ ישראל ובכללם ר' נסים רוזיליו וכולם כתבו מאגנצאה (שנתחלף להם כלי שם תפוגה עם העיר מגנצא, כאשכנז) ובסוף הנהיג ר' יצחק יפה לכתוב מאגנציאה[204]).

בפרק הזה העיר אזמיר נמנתה כבר בין הערות היותר גדולות בישראל, בארצות הקדם, וכמו שלוניק בתגרמה האברופית, היא היתה היותר חשובה בתגרמה האסיאתית, שם התאחדו הקוים האחרונים שהאירו כנסת ישראל בארצות הקדם, שם התפתחו הכחות הרפויות שארית פלטת היהדות הספרדית, ואף שלא עלה בידיהם לעשות נפלאות ולברוא חדשות, בכל זאת שם היה המרכז האחרון לחיים הרוחניים ולספרות היהודי תוגרמי בפרק הירידה, וימיו ארכו יותר ממאה וחמשים שנה.

בשנת ת"ץ פרצה מגפה בעיר לפתע פתאום, וימותו עם רב וחלק גדול מן התושבים נסו בבהלה לכפרים, ר' יעבץ ברזילי שהיה מראשי המטיפים בדורו כתב: "דרוש שדרשתי בכפר בונגאר־באשי מדבר בעיר לא תבא ולא תקום, על פטירת הרב המובהק נשיא נשיאי הלוי כמוהר"ר בנימן הלוי זלה"ה, ועל פטירת החכם השלם ספרא רבא בישראל כמה"ר יצחק אלנאזי ז"ל, ועל פטירת החכם השלם מורינו הרב רפאל הלוי ז"ל, בעל "קול בן לוי" ושאר חסידים עליונים ובחורי חמד" ועוד הוסיף להספיד כמר רוחו "על דבר זה ידוו כל הדווים וספדה הארץ ארץ עיפתה כמו עופל, כל העם מקצה ועד זקנה ושיבה על אשר פרץ ה' פרץ"[205]). כעשרה שנים אחרי כן היתה שרפה גדולה בעיר, וכפרט ברחוב היהודים, וכעל הזכרוגות כתב: "כי הספרים ויותר מהמה שכתוב כאן, היה כתוב על הספר בדיו, והכל כאשר לכל, היו למאכולת אש גוילים נשרפים ואותיות פורחות בשרפה אשר שרף ה' וגם עלי עבר קובעת כוס ממה שכתבתי"[206]).

מן הנדיבים בעם היו הגבירים משה ככמוה"ר יהושע שונצין שהיה חבר תמידי מחברת "מחזיקי תורה" אשר שם היה מרביץ תורה ר' ברזלי יעבץ ולהפצרתו בנה על הוצאותיו ק"ק חדש הנודע בעת ההיא על שמו בשם ק"ק שונצין[207]) וכן אליה שוחאמי, משה שוחאמי, שלמה אלאזארקי, יוסף בנבשת, אברהם בנבשת[208]), ישעיה קאלומיטי[209]), ואחרים בין הרבנים בדור ההוא היה ר' חיים בן ר' יוסף הזן הזקן ואביו של ר' יוסף חזן השני בשם הזה, ר' בנימן פונטרימולי (שנפטר ט"ז סיון ת"ץ) מחבר "שבט בנימן", ר' שלתיאל גאליפאפה, "הרב הגדול" כמוה"ר יהונתן ן' נעים, "הישיש החכם המרומם דורש בין החכמים" ר' אליה די מדינה (נפטר י"ה אדר תצ"ג), "החכם המרומם" ידידיה ן' עזרא (נפטר ר"ה כסלו התצ"ז), "החכם הגדול" יוסף אנג'יל (נפטר י"ה טבת התצ"ה), "החכם המרומם" משה

ככמוהר"ר

204) שבט בנימן, פ' ויליגש
205) לשון ערומים, דרוש ט"ו
206) שם, בהקדמה
207) שם, דרוש ו'
208) שם, הקדמה
209) שם, דרוש א'

בכמוהר״ר יעקב שאול (נפטר י״ז סיון התצ״ח), „הישיש החכם המרומם״ אברהם אלגזי (נפטר י״ז סיון התקי״ב), „החכם השלם המקובל האלהי״ יהודה מורסייא (נפטר ג׳ סיון התקי״ג), „החסיד החכם המרומם״ שמואל ן׳ נעים (נפטר כ״ז אדר התקי״ז), „הישיש החכם המרומם יהודה חזן (נפטר י״ז סיון התקי״).

ר׳ מאיר הסן „פועל אמת שפעולתו אמת על התורה ועל העבודה, הדשה ומועדת ושכתה החכם הנעלה״ (נפטר כ״ג ניסן התקי״א), ר׳ מרדכי צירינו „הירא את ה׳ מנעוריו לא פסק גירסא מפומיה, מקיים את התורה מעושר„ החכם הגדול״ (נפטר י״ב אייר התקי״ב), „החכם הגדול״ ר׳ יוסף עוזיאל (נפטר א׳ חול המועד של פסח התקי״ב), „הישיש החכם המעולה״ יצחק די ג׳אביש (נפטר ר״ח אדר א׳ התקי״ג), „החכם המרומם סופר ושוקל ונעים זמירות בישראל״ חיים קאלדירון (נפטר כ׳ תמוז התקט״ז), הרב הכולל ר׳ יעקב שאול מחבר קול יעקב נדפס אזמיר שנת תקי״ד (נפטר כ״ט סיון תקי״ח), ר׳ משה ן׳ אדרת, מחבר ספר „ברך משה״ (נפטר י״א אב התקי״ח), בנו ר׳ מצליח ן׳ אדרת „הנפטר בקצרות שנים מוצלח בתורת האל״ (נפטר ה׳ ניסן התקי״ח), אחיו הגדול ר׳ שלמה בן ר׳ משה ן׳ אדרת „החכם הגדול״ (נפטר ה׳ ניסן התקי״ח), הישיש החכם הגדול ר׳ שמואל ן׳ שושן (נפטר כ״ו ניסן התקי״ח), „החכם העניו נעים זמירות ישראל״ בנימן לפפא (נפטר ר״ח אב התקי״ח), (על פי מצבות רבני וחכמי אזמיר בקבץ עניני שבתי צבי לר׳ אהרן פריימאן, ברלין תרע״ג), בעת ההוא הגיע לאזמיר השליה האשכנזי מכוללות האשכנזים בצפת „החסיד העניו המקובל״ ר׳ משה שאפירה ויחלה ונפטר לעולמו ביום כ״ה אייר התקי״ (שם).

באזמיר עיר מולדת שבתי צבי, הקבלה והזהר קוננו שם בית, שם נולד ושם נתגדל ר׳ אליהו הכהן ואחיו, שם היה המקובל ר׳ יהודה מורסא וחבריו ושם נולד ראש המקובלים בדור ההוא ר׳ מאיר בן ר׳ הלפא ביקייאס בערך שנת הת״ע, מימי נעוריו התמכר לעיון חכמת הסוד, ור׳ יצחק הכהן בן דורו כתב עליו „טובינא דחכימי כמופלא ובמכוסה... החכם השלם המקובל האלהי כמוה״ר מאיר ביקייאס נר״ו... ויהי מאז דברתי בלשוני... מעין שבחין והוד מפעליו הוקר גדוליו על התורה ועל העבודה (הקדמת בת עין), כל ימיו היה היה בצער כי חסרו לו האמצעים לכלכלתו, ובכל הזאת הקדיש עתותיו לספרות חבורו היותר חשוב הוא „מאיר בת עין״ (נדפס באזמיר בדפוס „המפואר לר׳ יהודה בכמוהר״ר דוד חזן בשנת תקי״ה) בהקדמתו כתב: הפעם אודה את ה... כי חנני אלהים להוציא לאור מאשר השיגה ידי... להזות בנועם שיח סוד דברי חכמים והידותם ברור מללו מילין לצד עילאה... פה קדוש אלהים אמרה... האר״י זלה״ה, דכל מילין דאג דותא שבתלמוד ובמדרשים כלם סודות נעלמים, מגלים טפח ומכסים טפחים וכ״ר ר׳ יצחק הכהן אף שלא היה מן המקובלים, כתב עוד בהקדמתו על הספר הזה כעין קול קורא, לתמוך ביד המחבר, כמדבר כשבח המחבר ולא כשבח החבור: „הדור אתם ראו פועל אמת שפעולתו אמת, שאו ידיכם קדש להחזיק ידי האי צורבא מרבנן בכסף תועפות וזהב הארץ, מלא, ידיכם ברכה״ יתר חבוריו הם:

א)

א) נולד אור, קבלה על ענין גלגול, נדפס באזמיר בתמיכת הנדיב משה בכ"ר יהושע צונצין (תק"ו).
ב) מאיר לארץ, דרושים על התורה (שלוניק תק"ז).
ג) מגן אבות.
ד) מאורי אור, דרושים על התורה על פי הסוד, נדפס בתמיכת שלמה ארדיטי (שלוניק תקי"ב).

מאיר ביקיאס נפטר באזמיר ביום כ"ט תמוז תקכ"ט, ועל מצבתו חקוק: החכם השלם המקובל האלהי... בעל ספר מאיר בת עין, ושאר ספרים (מצבות רבני וחכמי אזמיר בסוף עניני ש"ץ עמ' 145).

בין הרבנים הראשים נמנה ר' חיים נכד ר' יעקב אבועלפיא שהיה הרב הכולל בטבריא קדם שנחרבה העיר, בשנת ת"ל שאז התישבה משפחתו בצפת, שם אביו נעלם מאתנו, ואולי יצחק, אחי אביו היה דוד, ר' חיים נולד בצפת בערך שנת תל"ז, אמו היתה בת הרב נסים ג'מיל, בבחרותו היה איזה זמן בירושלם, (חבר אלהים, תקנה יא). ושם הכיר אותו ר' יצחק הכהן שהיה אחרי כן רב הכולל באזמיר, בשנת תע"א יצא בשליחות מצוה מכוללות מצפת ואולי היה בדרך שליחותו גם באמשטרדם, משם שב לארצות הקדם, ובהיותו בשלוניק, הרב לעדה הספרדית באמשטרדם ר' יצחק בן דנא די בריטו, נפטר לעולמו, אז כתבו לר' חיים יוסף דוד אזולאי בחברון לבוא אליהם, ולא הסכים לזה, אז ערכו מכתב לר' חיים אבועלפיא שהיה על דרכו בשלוניק לבוא אליהם לרב הכולל, ואחרי שנתרצה להם, עבר דרך אזמיר ויעכבוהו שם, ויקבל משרת אב בית דין (מעגל טוב, דפוס ליוורנו) בערך שנת תע"ב, ובשנת תפ"ה נמנה למאריה דאתרא ומרביץ תורה בחברת הרב הכולל ר' יצחק הכהן מיודעו מקדם בהיותם בירושלם. מלבד עסקו בהוראה, ר' חיים הקדיש חלק גדול מעתותיו לספרות וכל הספרים שכתב הכרם באזמיר והם: א) עץ החיים (אזמיר תפ"ט), ב) מקראי קדש (שם, תפ"ט), ג) יוסף לקח, שלשה חלקים (ת"ץ-תצ"ב), ד) שבות יעקב, (שם, תצ"ד), ה) ישרש יעקב ובאר לחי לזקנו אבי אמו ר' נסים ן' ג'מיל.

כשבתו על כסא הרבנות באזמיר הגיעו לאזניו שבטבריא מושל במעט ממשלה בלתי מוגבלת, איש ערבי אמיץ לב וישר רוח השיך-דהיר-אל עמאר שעשה סדרים רבים בממשלתו, ויטיל פחדו ואימתו על כל השודדים והאורבים על פרשת דרכים, עד ששקטה הארץ והמסחר החל להתפתח, ר' חיים ששמע מפי זקנו ר' יעקב אבועלפיא המצב החשוב ונעלה שהיה ליהודים בטבריא לפני שבעים שנה, חשב בצדק אם לא הגיעה העת לתת גאולה לארץ, ולחדש הישוב היהודי בעיר ההיא, על כן ערך בקשתו אל השר שיך דהיר אם יאות להרשות לו לעלות לטבריא להושיב אותה כימי קדם, והשר הזה אשר כל כוונותיו היו לעשות את העיר הזאת מקור המרכולת בגליל וחוף הים עכו, מצא קורת רוח בדרשת הרב אבועלפיא, ויכתוב אליו פעם ושתים ושלש בשנת תצ"ח, עד שנגמר הרב בדעתו, שכבר הגיעה השעה להשיב הישוב היהודי לגליל התחתון, ובסוף שנת הת"ק נסע לטבריא הוא ובני ביתו, והם שני בניו ר' יצחק אבועלפיא

שהיה

שהיה רב הכולל בסופיא ונפטר שם, ושתי בנותיו שהשיא הבכירה לר' יעקב חיים כירב, והצעירה לר' חיים וינטורא, המשך פעולתו בטבריא תבוא בפרק המוקדש לארץ ישראל.

בראש הרבנים עמד ר' יצחק בן ר' יהודה הכהן שנמנה לרב הכולל בשנת תע"ד, אביו היה יליד לובלין ממשפחה מיוחסה ספרדית יוצאת העיר O-Porto (פורטו) שראש המשפחה היה רופא, על כן הכנוי רופא־פורטו, רפאפורט, שם משפחה גדולה וחשובה עד היום, בבחרותו בא לירושלים ושם נשא את בת הרב דוד הכהן, וכערך שנת שס"ה נולד לו בנו יחידו ר' יצחק אשר הוכן לגדולות, הוא התחנך בישיבת ר' חזקיה די סילוא[210]) ועודנו בימי ילדותו, נמנה בין התלמידים היותר ותיקים, ולפי דבריו: „זכותי כשהייתי קטן ספק בן תשעה, לסמה מעשרה, ראיתי בני עליה קהלא קדישא דבירושלם קדשי שמים בעלי ישיבות... ודמות פניהם היו מזהירים כשמש בצהרים, והארץ רחבת ידים... נער הייתי ראיתי את הארץ כספקלריא המאירה, בני חבורה משיבי מלחמה השערה, מאריות גברו... ועליהם רב נהוראי המאיר עיני חכמים... מגלגל הסה מנרתקה, מר ניהו רבה הרב הגדול מבצר עוז ומגדול מורי ורבי בעל פרי חדש"[211]) גם למד עם ר' יהוסף קונקי בעת שהתישב בחברון, הישיבה אשר למד בה ר' יצחק היתה נודעת בעת ההיא בשם „בית יעקב" שיסד הנגיד הזקן על יעקב פירירא.

בירושלם החל לעסוק בהוראה וגם העמיד תלמידים רבים, ובהיות שמו נודע בשערים, כוללות העיר צפת מנתה אותו ללכת לחוצה לארץ, לדפוק על פתחי נדיבים, לאסוף נדבות בעד עניי צפת וחכמיה[212]), בשנת ת"ע יצא בשליחות מצוה ויארכו לו הימים קרוב לשנתים ימים, ובשובו מסעו דרך עיר אזמיר, אחזו בו ולא הרפו ממנו, עד אשר הסכים לשבת בתוכם ולהיות עליהם לרב הכולל[213]). בחג השבועות שנת ה' דע"ת דרש לפניהם בפעם הראשונה בקהל קדוש אלנאזי[214]), ועל הרוב היה מתמיד ללכת אל בית הכנסת הזה, ומטיף לפניהם בשבתות ובמועדים, בעת ההיא מתה עליו אמו, ובתשלום השנה הרבה להספידה בדברים חוצבים להבות אש, ונושא מאמרו היה: יודע ה' ימי תמימים ונחלתם לעולם תהיה, בשם שהם תמימים כך שנותם תמימים, ועוד באר ששקולים במעשיהם אחד האיש ואחד האשה, והשוה הספד אשה רבה כהספד האיש[215]), גם הרבה להספיד את החכם ר' ישראל בן ר' חיים בנבנשתי (שנפטר י"ח טבת ת"פ), ולשבח אותו, ופעולתו בקרב עדתו[216]).

בתור מורה הוראות, ר' יצחק הצטין בהיותו מקצר בתשובותיו, ועל הרוב היה נוטה להקל, פעמים רבות נשאל משלוניק, גם היה לו מרוצת מכתבים בדבר הוראה עם קרובו הרב הירושלמי ר' אברהם יצחקי, ויחבר סדר שלם לנתינת הגט: „שנהוג פה אזמיר יע"א, כאשר אנא זעירא מאנשי ירושלם תובב"א, יצחק הכהן ראיתי לבה הקודמים נוהגים, וממה שאני בעניותי הוספתי קצת

נופך

210) אוולאי בערך, ר' יצחק הכהן
211) זרע אברהם, הקדמה
212) אוולאי בערכו
213) שם, שם
214) בתי כהונה, חלק ב' בית המקדש דף י"ד
215) שם, דף כ"א
216) שם, דף י"ט

נופך, מבלי חשש פקפוק לעז על הראשונים... ואל תצא שום תקלה מתחת ידינו, אלהים יחננו חכמה דעת ותבונה לכוין להלכה תמיד, ומתורתו יראנו נפלאות[217]), ועוד כתב חבורים רבים ור׳ חיים יוסף דוד אזולאי כתב שראה בביתו תיבה מלאה כתבי ידיו.

ארבעים שנה ישב ר׳ יצחק הכהן על כסא הרבנות באזמיר, לאשר והצלחת העדה הגדולה הזאת, ובשנת תקי״ב[217a]), לעת זקנתו שב לעיר מולדתו ירושלם, ושם נסמנה לרב הכולל עד יום מותו, תשובותיו נדפסו בב׳ חלקים בשם „בתי כהונה״ החלק הראשון נדפס באזמיר בשנת תצ״ו, ונחלק לשני חלקים, או בתים: בית דין, כולל שאלות ותשובות, ובית ועד, כולל לשונות הפוסקים, החלק הזה לפי ההקדמה עלה בדעתו לכלול בו כל ההבור, העשיר אליה הלוי מאזמיר הדפיס החלק הזה על הוצאותיו בנדבת לבו אמנם בהיות שהוצאות הדפוס עלו הרבה יותר מן המשוער, הנדיב הזה חדל מהספיק הכסף להדפיס הנותר, ובשנת תקי״ב קדם עלותו ירושלימה נעתר לבקשתו „הנביר המרוסם על כל מעלה לשם ולתהלה, הן נבון וחכם, שכלו מלא חסדים, כמה״ר דניאל די ג׳אב׳יס בן איש היל רב פעלים ומעללים, שלמה די ג׳אב׳יס אנריטון של מדינה, נדבה רוחו אותו והזיל זהב מכיסו בעין יפה, להדפיס מאה פליגוס (Pligos — גליונים)״, ובכן נדפס החלק השני בשלוניק בשנת תקי״ב ונחלק גם כן לשני בתים חלק בית דין וחלק בית המדרש.

בפרק ההוא היה באזמיר ר׳ משה דאנון, בן ר׳ מאיר דאנון מסבחר הרבנים, והוא היה תלמידו של ר׳ חיים יהודה אלגאזי[218]), (שנפטר כ״ב אדר תע״נ), ולו היתה אחוזה (מולקי), שמכר לתוגרמי האג׳י איסמעאיל מאגריפון, בתנאי שהחזקה תשאר לו וליורשיו, ושלא יוכל למכור לא הוא, ולא באי כחו, ולא להחליפו ולא ליתנו במתנה, בשום זמן שבעולם, לא בחייו ולא אחרי מותו לכל איש אשר בשם ישראל יכונה[219]), המכירה הזאת תתן בידינו תמונה שלמה, עד כמה היה חזק כחו של הבית דין הישראלי באזמיר, וכי היה ביכלתם של היהודים להתנהג על פי תקנותיהם, לא לבד עם היהודים בינם לבין עצמם, אלא גם עם עם אדוני הארץ המהמדים.

עוד היה שם מתלמידיו של ר׳ יצחק הכהן, ר׳ רפאל בן ר׳ אליהו הלוי[220]), עורנו בבחרותו הצטיין בלימודיו והיה בקי בהוראה, ור׳ משה ישראל, הרב הכולל סרודוס בתשובת שאלה, כתב אליו: כי אותך ראיתי בכתב יושר קושטא אמרי אמת... דן את הדין בבדיקות והקירות... אברך את אשר עד כה ברכני, וכה הראני האי צורבא מרבנן, בקרב שנים... הכי אחי החביב עלי כנפשי עיני לשמים, יגדיל ויאדיר תורה דילית על מרום הרי ישראל וכ״ו[221]), אמנם ברכת הרב

217) שם, בית דין דף ע״ו

217a) בהסכמתו על ס׳ המקובל ר׳ מאיר ביקייאס שנדפס בשנת תקי״ב, כתב בשמו תלמידו ר׳ יעקב שאול: „עין בעין ראו המלך הקדוש, הוא אבינו מלכנו נשיא אלהים בתוכנו, רבן של כל בני הגולה... הכהן הגדול על ס׳ בתי כהונה ריש מתא דעיר הקדש ירושלם... כן צוותי מפי קדוש יום העלותו על הארץ הטובה, אותי ציה ויאמר קח לך גליון וכתוב, כי ירפוס מעין שופריה״.

218) אזולאי, בערך חיים אלגזי

219) שבט בנימן, ס׳ קצ״ו

220) אזולאי, בערך קו״ף בן לוי

221) משאה משה, ח״א אה״ע ס׳ ג׳

הרב הרודוסאי לא קָסה ולא חלה, כהיות שהרב הבחור הזה אשר התסכר לספרות ההוראה משחר ימי ילדותו, נקטף באבו בסבחר שנותיו במגפה הגדולה באזמיר משנת ת״ץ, ור' ברזילי יעבץ הספידו ביחד עם רעיו ובחורי חמד שנקטפו בלא עתם, בכפר בונגאר־באשי בקרבת אזמיר[222]), לברות מיעוט ימי חייו ר' רפאל הלוי עלה בידו לחבר חבור שלם ויקראהו בשם „קול בן לוי" וידפיסהו בקושטנדינא בשנת תפ״ז (סימן וברוך לדור) „כולל חידושים על הש״ס והמפרשים, על איזה לשונות הרמב״ם ומפרשיו, חמש תשובות, איזה דרושים ופתחות לספר בעי חיי לר' חיים בנבנשתי על חלק יורה דעה, ובכלל חבריו תלמידי רבו ר' יצחק הכהן היו ר' משה רובין „חסידא קדישא" ור' שלמה בן נעים, קרובו של ר' שמואל בן נעים (שנפטר בשנת תק״ז).

עוד היה ר' מרדכי בן יצחק עטיא מחבר ס' „מר דרור" כולל חידושים נפ״ת על כמה מסכתות (אזמיר ת״ץ), ר' אליה האקן מחבר ס' „רוח אליהו", כולל חידושי הלכות וקצת חידושים על הרמב״ם, ובסופו „בית המדרש" כולל פשטים בסדר התורה (שנדפס אחרי מותו בשלוניק ש' תקל״ב), והוא היה חמיו של ר' ברזילי יעב״ץ גם חבר ס' אחרים שלא עלו לדפוס והיו בידי התנו[223]), ונפטר לעולמו י״ח טבת התק״ד).

ר' ברזילי יעבץ נולד בערך שנת ת״ך לאביו ר' ברוך יעבץ (שנפטר במגפה בשנת תע״ה) וילמד בישיבתו, וכמו אביו היה מטיף לבני עדתו לפי רוח בני דורו, בופל דברים שבבר נאמרו בסגנון אחר, דולג מענין לענין בלי כל התקשרות ביניהם. ומתנהג בכבדות, הוא נשא את בת החכם ר' אליהו האקן, ויירש כתביו אשר השתמש פעמים רבות בהם, ובמה נראה אות הירידה אצל יהודי ארצות הקדם בדור ההוא, עד שלא נמצא מטיף אחר טוב ממנו בעדה הגדולה הזאת, ולמרות שדרושיו מני טעם וחסרי הגיון, המטיף הזה הצטיין בהם להספיד הרבנים וראשי העדה בדור הכהה ההוא, עודנו כבן חמש ועשרים שנה הספיד את אביו להשלום שנת מותו בשנת תע״ה[224]), את ר' אליהו הכהן[225]) בקיק עין חיים בשנת תפ״ט (ח' אדר ב'), את ר' ישראל בן ר' חיים בנבנשתי י״ט טבת הק״ך[226]), את חמיו ר' אליהו האקן (י״ח טבת תק״ד, בקיק פורטוגאל[227]) את דודו הגביר וחכם ר' משה שוהמי שנפטר בצפת[228]), את הרב הכולל בירושלם ר' אברהם יצחקי[229]) בשנת תצ״ט, את ר' אברהם ארדיטי, את אשת ר' ישראל בנבנשתי וקנתו אם חמיו[230]). בשנת ת״ץ ברח מן המגפה לכפר בונגאר־באשי ושם הספיד רבנים רבים ובחורי חמד שמתו במגפה הנוראה ההיא[231]) פעמים רבות נקרא לכבד החגים הפרטים של נבירי העיר, ובפרט נישואי ילדיהם, והיה מטיף להם מוסר ומעניני דיומא, דבר יקר עד מאד בארצות הקדם, ובזה יש להכיר טובה למטיף הזה שהתאמץ לברוא חרשות בעדתו, ובי ידע למצער לפלא

222) לשון ערומים, דרוש מ״ו
223) שם, דף ר'
224) שם, דף מ״א
225) שם, דף נ״ג
226) שם, דף נ״ה
227) שם, דף י״ט
228) שם, דף ס״ב
229) שם, דף מ״ט
230) שם, דף כ'
231) שם, ס' נ״ה

למלא חובתו כראוי. הוא היה מטיף תמידי בחברת „תלמוד תורה"[232] ששם היו מתאספים התלמידים של בית הספר ומוריהם, מלבד זאת עלה בידו ליסד ועידה אחרת בין הבעלי בתים אשר נכספה נפשם לעסוק בתורה ובלימודים ויקרא אותה בשם „מחזיקי תורה".

להפצרתו נאות הגביר משה צונצין לבנות בית הכנסת פרטי לחברי האסיפה הזאת, כדי שלא להטריחם לבטל הלימודים יותר מדאי, בהרחיקם ללכת ליתר בתי הכנסיות להתפלל[233]). מלבד דרושיו ר׳ ברזילי עסק לחנך תלמידים רבים בישיבתו, ולהרביץ תורה בישראל, מגדולי תלמידיו היו חתנו ר׳ יהודה אשכנזי, ור׳ יצחק נוניס־בילמונטי; בעמל רב עלה בידו להדפיס חבוריו, אמנם איזה מדרושיו נשרפו בשרפה אשר היתה בעיר, ולגודל אסונו בפרק ההוא נפטרה אשתו לעולמה, וזה הוסיף למרר רוחו, בתוך חבוריו כלל איזה כתבות אביו שארית פלטת השרפה הגדולה, ר׳ בהגילי יעבין נפטר לעולמו בשנת התקי״ך, כנראה בקיץ, בהיות שהספיד את ר׳ ישראל בנבשת בחדש שבט תקי״ך, ואלה חבוריו:

א) לשון לימודים, חידושים על הטור, א״ח יו״ד וח״מ, בפלפול עצום על דברי הראשונים והאחרונים, הדפיסו בתמיכת הגביר משה שוהמי, שהיה דודו, והפריש נדבתו קדם נסעו לצפת (אזמיר תקט״ו).

ב) לשון ערומים, עשרים דרושים שונים, ליקוטים שונים, והידושים על הר״אם, וקצת חידושי אביו, הדפיסו בתמיכת איזה גבירי העיר: דודו משה שוהמי, שלמה אלאזראקי, אברהם ויוסף בנבנשת (אזמיר תקט״ו).

קרוב לפרק ההוא התישב באזמיר ר׳ אברהם בן ר׳ יצחק רוזאניס מצאצאי ר׳ דוד רוזאניס, הוא נולד בקושטנדינא וינהג נשיאותו במגרש אורטה־קיואי, ושם קרה מקרה עם הגביר משה די פוניס, שנדבה רוחו והפריש מנכסיו סך דמים, ויקנה בהם קרקע אחד לשם הקדש, ויבנה בו בית המדרש לתפלה, ומקום ועד להכמים לישיבה, ומקום למלמד תינוקות, אחר איזה זמן נשרף ההקדש בשריפה אשר היתה במגרש, ויאבד כל המוסד אמנם משה פוניס בחפצו שלא יבטל המפעל הקדוש הזה, התווכח עם ר׳ אברהם רוזאניס „החכם השלם הדיין המצויין" ויאמר לו שרצונו היה בזה ההקדש, שיעסקו בתורה עשרה תלמידי חכמים, במקום הנ״ז ולא היה מוצא במגרש עשרה אנשים שיאותו לבוא לישיבת התיא כל היום כאשר היתה כונתו, ור׳ אברהם השיב לו שאם אי אפשר למצוא עשרה חכמים בשכר עשרה גרוש (לחדש?) ללמוד כל היום, אזי יסכים שילמדו רק שעה אחת כדרך יתר הישיבות, ויהי במשיב לו שנדר נדר שיהיה תלימוד כל היום בישיבתו, ואז השיב אליו ר׳ אברהם שיתן כל השכר לחכם אחד שיקרא כל היום, ויקח אצלו תלמידים ללמדם בלי שכר וכן עשה[234]).

לעת זקנתו הלך לאזמיר ושם הרבין תורה, והנה הובא לפננו הענין, שבוללות העיר ילוו סך ששת אלפים ומאתים גרוש מאת הגביר שלמה אינריקיס, בתנאי שנים עשר למאה לשנה, אמנם כדי שלא להראות בגלוי שלקחו

232) שם, ס׳ ס״ה 233) שם, ס׳ קס״י

234) דבי משה, ח״ב ח״מ ס׳ קי״א

שלקחו הכסף בנשך ובמרבית, ולצאת מידי המכשול, כתבו בשטר שלקחו הכסף במתנה, וכוללות העיר נתחיבו לתת לו בתור „חוב״ שבע מאות וארבעים וארבע גרוש לשנה. ואחר זמן, בראות הגביר שבזמן מן הזמנים יוכל לאבוד כספו, כי אולי יערערו עליו שנתן הקרן בפשוטו במתנה גמורה, אז התחרט מן ההלואה הזאת, וידרוש הכסף מאת הכוללות, ר׳ אברהם רוזאנים שנשאל על הענין הזה, הורה שהצדק אתו, ולמרות מה „שכתבו פרנסי העיר שהחיוב בשטר שבשביל טובת הנאה, ולתועלת העיר נתחייבו, אין זו דרך יציאתם מידי מכשול הרבית״. „והדברים גלוים לכל מי שחלק לו אלהים בבינה וחשבון, דברי החיוב יוכיחו, שהרי המתנה היא ששה אלפים וד׳ (צ״ל וב׳) מאות גרוש ובחשבון י״ב למאה יעלו שבע מאות ומ״ד גרוש״ ומה תוסיף תת כח אם שנו את השם „ההלואה״ וכנו אותה בשם „מתנה״ והרבית בשם „חוב״? השאלה הזאת הריץ לר׳ יאודה שמואל פרימו מאנדריינופלא לחוות דעתו גם הוא, ובתשובתו כתב שגם דעתו מסכימה „שאין התקדש הל, ואינו הקדש״ ויחתום דבריו:. ואחלה פני מר יניח ידו ויסמך ידו גם בזה, להציל העשוק. הוא ר״ש אינריקים, ואגילה ואשמח בראות כתבו הבהיר, ובפרט לדעת משלומו הטוב״ [235]). ר׳ אברהם נפטר לעולמו באזמיר ומצאצאיו נודעים עד היום בעיר הזאת וחלק מהם נדדו לאמריקה

עוד היה שם ר׳ ציון סורוז׳ון שהלך פעם לרודוס, ושם השתעשע בדבר הלכה עם רב העיר ר׳ משה ישראל [236]), ורבנים אחרים בינונים, בפרק ההוא קרה מקרה בשנת תצ״ז, שאניה אחת יצאה מאזמיר ללכת לשלוניק, ובהיותה בדרך יצאו עליה שבאים וישבו את כל הנוסעים, וימכרום לעבדים ולשפחות, בין הנוסעים היתה אשתו של הסוחר אליעזר ממציאנה שנפלה שבויה, ואז שלחו את בעלה בכל תפוצות ארצות הקדם לאסוף נדבות לפדות השבוים, השליה הזה היה על מסעו בכל ארץ תוגרמה, וילך עד בודון בהונגריאה, אך שם חלה ויקבר בקברי ישראל, והדבר נודע על ידי איש יהודי מבודון עמנואל בצלאל שבא לרגלי עסקו לארצות הקדם [237]).

באיי הים התיכון הישוב הישראלי היותר גדול היה ברודוס, רוב היהודים היו עוסקים במסחר, ומצד פרנסי ומנהיגי העיר, שלחו איש אמונים סוחר מתוכם למצרים, להשגיח על עסקיהם בתור פאטור (Fattor סוכן), באופן שהם היו שולחים אליו סחורותיהם למכרם על השכונם, וכאשר היה להם איזה פרעון במצרים היו שולחים שטר חוב עליו לשלם בעבורם, בשנת תפ״ה בערך באו תלאות תכופות על יהודי רודוס בסבת מלשינות ושנאת הגם. „צרות העיר רבו כמו רבו... וכל הק״ק תפסו במאסר, איש לא נעדר, ותעל שועתם השמימה, ובמה הוצרכו לעקור דירהם, גדולים וטובים הרהיקו נדוד... מסבות מתהפך הזמן בוגד״ [238]) ולרגלי המצב הנורא הזה באו חילופים בין בני העדה עד שהרב ר׳ משה ישראל רצה לצאת את העיר למרות התנאים שהיו בינו ובין הקהל. בצבעים חיים יתאר לפנינו העשק והגזל, ושנאת הגם שהרימו לסעלה ראש: „מפני היד שנשתלחה בעיר

235) כהנת עולם, ח״א ס׳ י״ח בסוף
236) משאת משה, ח״א יו״ד ב׳
237) באריות הזמן, אה״ע ס׳ כ״ד
238) זרע אברהם, יו״ד ס׳ כ״ד

בעיר על השנות הזמן כנגד, שרבו הזוחלין, דוברי שלום עם רעיהם, עם חמת זוחלי עפר, ושנאת חנם כי רבה, אשר לא היתה כזאת מלפנים, כי על כל אלין דהוו אי אפשר להעמיד את דבר המשפט בשום צד כבימים הראשונים, כי איש בבנו וכאחיו ישים תהלה, ולהג הרבה עד דכא עד נופה, ונמצאת תורת כל אחד ואחד כידו והושג אחור משפט".

הרב הזה מתאונן עוד שהיו מחללים קדושת השבת בעליה וירידה בספינות, עוברים על ההסכמות ותקוני העיר אשר קבלו עליהם בשבועה, עד כי החמס קם למטה רשע, לבם חלק לארבעה חלוקים, אינם שומעים לקול מורה, התרחקו מן המוסר ורבו המתפרצים בעם"[239]. הרב הזה שקצה נפשו בעיר ההיא, נוכח בסוף שעליו מוטלת החובה להשאר שם להשגיח על צאן מרעיתו, וליסרם בדברים היוצאים מן הלב כדי להדריכם בדרך הישר: מנהג פשוט היה בעיר שכל מי שעוקר דירתו לארץ ישראל או לעיר אחרת מתתרסה, אינו פורע לקהל על הנכסים שעזב ברודוס, מאחר שהוא פורע במקום מושבו החדש, בשנת ת"ץ עשו סדר חדש שכל מי שעזב בעיר נכסים ששוים יותר מחמש מאות גרוש, חייב לפרוע מסי הקהל כמאז שבתו בתוכם, וכל מי שיש לו חסר מזה פטור מלשלם[240].

בשנת ת"ץ היתה מגפה בעיר, ורוב התושבים נאלצו לברוח אל הכפרים עד עבור זעם"[241], בין הרבנים שהיו בעיר יש לחשוב השוחט ובודק ר׳ יעקב ן׳ שנג׳י יליד קושטנדינא, ובעל הזכרונות קורא אותו "חכם שלם בלימודים ובנו של קדושים אראלים ותרשישים... כי מה ידעתי ולא ידע החכם השואל דקיים לן בגויה, בקי בהן ובשמותיהן וידיעתו מכרעת[242], ור׳ אליהו סוצירי שהשיב על דברי הרב ההוא[243].

קרוב לעת ההיא התישב ברודוס ר׳ יהודה טאריקה מאי כריתים מעיר כניאה ובנו ר׳ ידידיה שנולד לו שם בשנת תע"נ. קדם בואם לרודוס התישבו במגדל היא דרדניל (בן ידיד, הקדמת המחבר) ואחרי איזה שנים באו לרודוס, ר׳ יהודה היה אמוד בנכסים ויספיק ביד נדיבה כל צרכי בנו עד היותו בן שתים וחמשים שנה, בשנת תקכ"ה נסע לארץ ישראל ויתישב בחברון, ושם נפטר לעולמו ביום כ"ו שבט תקכ"ו (שם, שם), ר׳ ידידיה טאריקה בהיותו בן יחיד לאביו, התרגל להיות כל היום בישיבה, שקוד על למודו עיון וינע, מימי נעוריו לא מש מתוך האהל, עדת רודוס מנתה אותו לאב בית דין כל ימיו, לפי הנראה בלי שכר, וכאשר נסע אביו לחברון החל להרגיש המחסור ואז הוכרחה העדה לקצוב לו איזה שכר מועט.

ר׳ ידידיה היה בהתחברות ספרותית עם ר׳ מרדכי קריספין התנ של ר׳ משה ישראל (שם, דף מ"ט) בשנת תק"ה, ר׳ אברהם ן׳ עזרא טאזמיר (שם, הלכות אישות דף כ׳ ע"א), הרב הכולל ר׳ משה ישראל (שם, דף פ"ה) בשנת תצ"ד, בנו ר׳ אברהם ישראל, שבט תצ"ז (שם, דף ל"ג), אייר תצ"ז

---

239) משאת משה, ח"א יו"ד ס׳ ח׳.

240) אדמת קדש, ח"ב ח"מ ס׳ ט"ז 241) משאת משה, ח"א יו"ד כ"ו

242) שם, ח"ג יו"ד ס׳ א׳, ועוד ראה שם, ח"מ ס׳ ל"ז כגול

243) שם, שם, ס׳ ט"ו

תצ"ז (שם, דף מ"ט), ובתשובת שאלה כתב הרב הזה: ערב שבועות תצ"ז, על החה"ש שלם הוא אתנו כמוהר"ר ידידיה טאריקה... והמשפט נגד פני עליון מור אבי נר"ו (שם, דף נ"ח ע"א), עוד כתב תשובה על המנהג שמעמידים שני אנשים אצל החזן בתיבה, שאין זה מנהג יפה (תשרי תק"ד, שם, דף ס"ד), על תקיעת שופר (כ"ט תשרי תק"ט, שם, דף קי"ט), תשובתו האחרונה היא מר"ח מנחם תקכ"ז (שם, דף צ"ו), ובעצם השנה ההיא חתם חבורו בן ידיד ויכתוב עליו הקדמה ארוכה, כשנה אחת אחרי כן שלח ספרו לאזמיר ושם חתמו עליו הסכמה הרבנים ר' חיים דוד אבועלפיא, ור' יעקב אלבעלי, ר' ידידיה נפטר לעולמו כשנת אחת אחרי כן בערך תקכ"ט, והכתב יד הזה נשאר בידי בנו ר' משה טאריקה שהתישב בצפת ויצוה על בנו יוסף טאריקה להדפיסו, ובשנת תקס"ו שלה אותו לשלוניק ועל ידי השתדלות ר' אברהם מוסאפיר, ור' מיכאל יהודה נדפס שם, יתר חבוריו הם חלקו של ידיד (נדפס שלוניק תקס"ה), אמר ידיד (לא נדפס), שיר ידידות (ראהו ידידי הרב הכולל בסופיא ר' דוד פיפאנו ד"ל בהיותו בעיר מולדתו שלוניק).

בעת ההיא היה הרב הכולל ר' משה ישראל נולד בירושלם סביב שנת תל"ת, ראש המשפחה היה ר' ישראל בנימן בן ר' אליקים בנימן ממצרים (קורא הדורות, דף מ"ח ע"ב), לעת זקנתו התישב בירושלם, בנו היה בנימן ישראל (אבן ספיר חלק ב' דף צ"א), וכל המשפחה נקראת על שמו, בנו של זה היה אברהם ישראל שבנראה לא היה מפורסם והוא הוליד את בנו ר' משה, מימי נעוריו התחנך בישיבת ר' משה בן חביב שהיו לו ארבעה בנות (בחלק ד' כתבתי שלשה בנות, ועתה אחרי החיפוש נתברר לי שהיו ארבעה) שהשיא לר' משה גאלאנטי, ר' משה ישראל נשא בתו השניה חנה[244], ר' מאיר בולי איש צרפת שבא ירושלימה כבן חמשים שנה, היה חתנו השלישי, ור' שלמה נב'ארו ממצרים נשא הבת הרביעית (עזרת נשים, שער הס') ששמה אדיבינה (שם קונטרס שמות הנשים דף כ"ז ע"ב), ר' משה ישראל בעודנו באביב שנותיו החל להרביץ תורה בירושלם ויעמיד תלמידים רבים. בהיותו נוח לבריות ולוקח לבות שומעי דבריו, העדה היהודית בצפת הזמינה אותו ללכת בשליחות מצוה, לדפוק על פתחי נדיבים לתמוך את בני צפת שהיו במצוקה, בשנת ת"ע יצא מארץ ישראל ויפלג באניה עד אלגזיר (אלג'יר)[245], ושם נשאל בדבר הוראה מאת הרב מימון יאפיל, וישיב אליו דבריו בטוב טעם ודעת ויחתום: „הרשום בכתב כתבתי לפי עניותי, משום לא תסור מן הדבר, כי כן גזרת הכמתי לגלות דעתי הקלושה, ומר נינהו יבהר ולא אני, הנראה לעניות דעתי כתבתי והתמתי נהץ עלי דרך, נרצע לעבודתו בכח ואל".

מאלגזיר נסע למדינה הקרובה מארוקו או פאס, ובחדש אלול תע"א היה בדימנאט (Demnat), ושם נמצא במעשה בית דין עם הדיינים ר' יוסף הכהן

---

244) אזולאי, בערך משה ישראל ומכרונות בכ"י

245) משאת משה, ח"ב הי"מ וכ"י ב"נ שנת הת"ע בארג'יל בענין פיסור ההוא מרגגן, מעלו משא מלך ושרים, זה בתב ידו על שפת היריעה בצאתי שער קרית חצוח וכ"ו והמעלות לשלמה כתב שהגיע לידו שטר השליחות מרבני צפת משנת תפ"ב.

הכהן ור' שלמה עמאר, שקבלו העדויות על הריגת יהודי אחד סטיטואן[246]. גם היה בעיר הבירה פאס ושם התרועע עם החכם ר' יהודה ן' עטר, והרב הזה שאל פיו בענין עד יהודי, שהעידו עליו שעשה דברים מכוערים שראוי לפוסלו לעדות, ובתשובתו כתב ר' משה ישראל: האמנם לא ידעתי דבר, כי נער אנכי ולא לי יאה עצרת דברים, ושתיקא יפה לי מדיבורא... נע ונד בארץ לא משבעי ולא נמיר... כמוץ אשר תדפנו רוח סופה וסערה וכ"ו, ויחוה דעתו שאין ראוי לפסול עדותו של היהודי הזה ,ומקבלין מיניה ככל אשר יאמר כי הוא זה, והדברים פשוטים לעניות דעתי, אם יסכימו עמי היושבים ראשונה כסאות למשפט, הוא ובית דינו סר ניהו רבא יהודה... וכסאו כשמש נכון יהיה כל הימים, ואשר יבחר בו יקריב... נאם נרצע לעבד לו איש צעיר וכ"ו[247].

במדינת מארוקו ארכו לו הימים כשתי שנים, בראשית שנת תע"ב היה בעיר מכנאש (Mequinez), ושם נשאל על ענין העופות ששוחטים לכפרה בערב יום הכפורים[248]. משם שב באניה למדינת תוגרמה האברופית, ובשנת תע"ג עבר דרך האי רודוס[249], ושם נשאל בדבר עזבון הנערה אסתר שמתה במגפה, והוא ברוח בינתו ביאר הענין המסובסך, ועדת העיר הזאת שעמדה בפרק ההוא, כמעט כצאן בלי רועה, אחזה בו ולא רפתה ממנו, עד שנאות להתישב בתוכם ולהיות עליהם לרב הכולל, ועל זה נשבע להם וישוב לצפת למסור חשבון מסע הקבצנות, ואחרי כן שב לרודוס ויעמד בראש הקהל, ותקוות הערה ההיא נתאמתו, כי ו"ב הזה עשה סדרים חדשים ותיקונים לפי צרך השעה, והקדיש כל כחותיו להצ' "הה.

בשנת תע"ד שלחו לו שטר צוואה סירושלם, שעשתה האשה הגבירה תמר די גאב'ארו בשנת תס"ג לעיין בו, בהיות שהאשה היתה מרודום ועזבה כל הונה לכוללות ירושלם, ובעת ההיא קמו מערערים בדבר הירושה, ר' משה כתב בתשובתו: אף אני כי עניתי מאד... להשיב שואלי דבר, ומה גם בענין הנוגע לכוללות עיר קדשנו ת"ו, כי הדבר עלינו חובה להפך בזכותיהו, וכך יפה לנו, ואי לזאת מן הראוי היה לו להיות ידי מסולקות מעסק זה, אכן מה לעשות לו, כי הגפקד-רחק ונכנם לא השיב ידו כי השקט לא יוכל, ולעתות כאל נעתק ממקומו, והוא יושב ממולי[250]. עוד באה לפניו שאלה על הענין כזה אחד כמינו, כשנת תס"ד נשא יהודי אחד את אשתו שמחה, ומפחדו אולי ימות בלי זרע ותפול אשתו יבמה לאחיו, התנה עמו ויאות להעד עדים, ולפניהם הודה הודאה גמורה בשבועה חמורה אחיו הבחור ההוא יצחק שלמה, שאם ה"ז תפול אשת אחיו לפניו, לחלצה בלי שום עיכוב ודרשת איזה סך כסף ושלא יפחות לה שום סך מדמי כתובתה, ועדי השטר היו יוסף אמאטו, כועז מנשה, אברהם רושו, ושבתי עזריאל, והנה אחר איזה זמן מת הבעל בלי זרע, והיבם היה מסרב לחלץ כתואנת מה, ר' משה ישראל הורה שנפא עולתא כתא סלקינן להלכה ולמעשה, דחייב היבם יצחק הנז' לקיימי שבועתיה, ואינו יכול כל עיקר לכוף את

---

246) משאת משה, ח"א אהע"ז ס' מ"ז
247) שם, שם, ס' מ"ה
248) שם, שם, יו"ד ס' ב'
249) שם, ח"ב חו"מ ס' ו'
250) שם, שם, ס' י"ב

את יבמתו מרת שמחה הנ"ל להתיבם, ואם יסרב שלא לפטור את יבמתו בחליצה כדחזי, והיא תובעת ממנו החליצה, סתרין בו פעמים שלש לקיומי שבועה סנה אין כסף, ואי לא מקבל, מכריזין עליה עבריין הוא, וגוזרים שלא ישאו ויתנו עמו בסתם, ומורידים אותו מפרנסות הק"ק, אי ציית מוטב, ואם אין ליקים בדיליה, ובין כך ובין כך, נכסיה בחזקתה, ומוכרת ונותנת בהם, ומעשיה שרירין וקימין, ואם מתה תחתיו, יורשיה יורשים כל הנכסים כדין חלוצה גמורה, כי חנם מזורה הרשת, שוא שקד שומר[251].

בימים ההם ששררו השערוריות בקיסרית העשמנית בים וביבשה, רבו גם שודדי הים האורבים לספינות העוברות בלב ים לשדוד אותן את הסחורות ואת הנוסעים, והנה שני יהודים מרודוס היו בפרק ההוא בקושטנדינא, ויקר מקרה שהסוחר האחד טען תיבה אחת של סחורה בספינה צרפתית, ורב החובל שלה נקרא בראוי Broux, ומפחדו את השודדים בקש להבטיח התיבה באחריות, והאיש הרודוסי השני שנמצא בעת ההיא בעיר הבירה, הבטיח באחריות התיבה הנטענת בספינה הזאת, ויהי בדרך והספינה נרדפה מצד שודדי הים, ותהי המלחמה חזקה, ובראות רב החובל שידו על התחתונה, ירד אל ירכתי הספינה, ויפתח התבה ויסר הסחורה, ויטען אותה באנית שיט, למלט נפשו והסחורה, כי ראה כי כלתה אליו הרעה, ואניות השודדים הרגישו הענין, וירדפו אחריו וישיגו אותו ושללו הסחורה, בעוד שהספינה הצרפתית יכלה להמלט מיד השודדים, וכאשר נודע הדבר, היהודי המבטיח מיאן לשלם לחבירו, באמרו שלפי התנאים הבטחתו קיים כל עוד היתה התבה בספינה, ומכיון שרב החובל הוציא אותה משם, אין עליו שום אחריות, ועל כן הקריבו המשפט לפני ר' משה ישראל שהראה שהצדק עם המבטיח[252].

בשנת עת"ת באה לפניו שאלה בשני סוחרים יהודים מרודוס שהיו להם שני חברים באלכסנדריא של מצרים, ובשנה ההיא תבואת הקאהוי היתה פחותה, ויעלה מחירו הרבה מאד במצרים שהיתה מספקת לכל ערי תוגרמה, ובהיות שהגיע לשם הידיעה הזאת, סוחרי רודוס השכילו לקנות כל הקאהוי הנמצא בעיר, במחיר הקודם שהיה בזול וישלחו אותו לאלכסנדריא, אבנם בהיות הספינה בדרך קמה סערה ונטבעה עם כל הסחורות, והנה קמה מחלוקת בין הסוחרים לראות למי יגיע ההפסד, ובהיות שר' משה ישראל לא רצה לסמוך על דעתו, שאל את פי ר' אברהם יצחקי בירושלם לחוות גם הוא דעתו בענין המסוכסך הזה[253]. בשנת תפ"א בוללות צפת הזמינה אותו שיצא לשליחות לאיטליא והולנדה, אך לא יצא לפעולת ידים.

בשנת תפ"ז לרגלי המחסור והעני ששררו בירושלם, העדה הריצה אליו השאלה אם יאות להעמיס עליו המשא ללכת במסע קבצנות להועלת עיר הקדש, והנה בעת ההיא קצה נפשו בעיר מושבו רודוס אחרי שבתו שם שלש עשרה שנה[254], ויערך שאלתו לרבני קושטנדינא „באסרני כי איסרוני יהודי ק"ק רודוס יע"א בשבועה לשבת יהדיו, שלא אצא מן המקום לזמן נועד כל עיקר, ראיתי

---

251) שם, שם, ס' י'   252) שם, שם, ס' ל"א
253) שם, ח"ב ח"מ ס' מ"א   254) שם, ח"ב ח"מ ס' ע"ב

ראיתי ונתון אל לבי מה אני לצאת ולבא בשליחות מצוה בתוך הזמן או אפילו שלא לצרך מצוה כלל, מפני היד שנשתלחה בעיר על השנות הזמן בוגד, שרבו הזוחלים דוברי שלום עם רעיהם עם חמת זוחלי עפר ושנאת חנם כי רבה" [255]) והנה רבני קושטנדינא הורו שמותר לו לנסוע לפי שעה במסע קבצנות לצרך ירושלם בתנאי שישוב אחרי כן לרודוס, ועל התנאי הזה נאותו להרשות לו בני העדה ההיא.

כתחלת שנת תפ"ח נסע בתור שליח עיר הקדש לערי איטליא, בחדש אדר היה בעיר פיזארו, ושם היה מעשה באותו הפרק בנערה אחת שנתקדשה לאיש ישראל, ואחר זמן הבחור הזה יצא מדעתו, ועל פי הוראת שני חכמים נשאה לאיש אחר ע"י חופה וקדושין, ותהי צעקה גדולה בעיר, ובפרט בערי הסביבות, ולא היה כח בידי מיושבי הדעת והדואגים להנהגה הנכונה לבקר אחרי המעשה הסכוער הזה, ויהי כהגיע ר' משה לפיזארו, וכהודע לו הענין ערך שאלה לכוללות העיר, וכהשתדלותו נאספו ראשי הקהל והחכמים אשר נגע יראת ה' כלבם, וכהשפעת יחידי סגולה אשר דבריהם נשמעים באזני ראשי השררה השיגו מבוקשם. ובצדקתם החזיקו בידי ראשי ישיבות איש ממקומו, וגם יד השררה הסכימה על ידו לסלק יד גוים מן האמצע, ובחסד עליון עמדה מידת הדין ויצא לנצח משפט בתר דעביד פרישה על פי תורתנו כאן בדיני ישראל[256]), מן העיר הזאת נסע לריגיו ושם התרועע עם הרב בנימן בכמה"ר אליעזר הכהן ור' ישעיהו באסאן.

אהרי כן הלך למודינא והתרועע עם הרב אפרים הכהן, ולרומא ושם היה בחברת הרב הכולל ורופא מובהק חזקיה קורקוס, ובסוף לפיראר׳ה ושם עמד איזה זמן בחברת החכמים מרדכי צהלון, שבתי ריקאנטי, שמואל בזרני, ויצחק לאספרונטי[257]). מן העיר הזאת נסע לליוורנו ואחרי כן למאנטובה, ושם התרועע עם רב העדה ר' דוד פינצי[258]), כל הרבנים האלה תמכו את דבריו וירבו להלל ולשבח אותו, ומובן מאליו שהביא ברכה רבה לשולחיו, מאיטליא נסם דרך הים להולנדה, ויגיע לאמשטרדם בשנת תפ"ט בחדש אלול, ויעמד שם ימים רבים, בחג הסכות היה המקרה שהיה נשם רב ולא יכלו לברך על הסכה ברכת שהחיינו בלילה ונסתפקו אם ראוי לברך ביום[259]), כנראה ארכו לו הימים שם ואחרי כן שב לאיטליא דרך היבשה, וכחדש אלול ת"ץ הגיע לפיראר׳ה ויעמד שם כל חדש תשרי תצ"א[260]) לרגלי המועדים, ואחרי חג הסכות נסע לתוגרמה ויגיע לשלוניק, ושם עמד איזה ימים ולא יכול להתמהמה בהיות שכבר ארכו לו הימים יותר משלשה שנים על מסעו.

ובתשובתו על שאלה כתב: „ואנהי היום נחין עלי הדרך חד כרטא אמכרא מכי נתרציתי לצאת, המקום יחזירני לשלום בסיעתא דשמיא" [261])... ועל דבר אמת וענוה צדק... הרשום בכתב כתכתי סמוך לפרק הנסיעה" ובכן שב לשלום אל ביתו לרודוס

255) שם, ח"א יו"ד ס' ח'

256) שם, ח"א אה"ע ס' ו'

257) שם, שם

258) שם, ח"ב חיים ס' מ"ו

259) שם, ח"א או"ח ס' ה'

260) שם, ח"א או"ח ס' ג'

261) שם, ח"ב חים ס' ס"ב

לרודוס בתרה ההוא של שנת תצ"א, המסע הכבד הזה החליש הרבה כחותיו, וכצדק מתאונן ר' משה שלא היה פנאי לעבוד בשדה הספרות כאשר היה עם לבבו: „על כל אלין דהוו עלי, לבי הומה ומעלה ביטה, כל אשר בתוכו יתמה, לימים ושנים כל שהחחל בשמירתן, במספר ירחים בליתי בהבלי העולם, פעם בהוין מקרם בספינות, פעם ברחובות משום מושב בקרנות, ואנחה למדינות... כי יודע אלהים אל שהיה שמה הרוח ללכת, גם בני אדם דאידי ואידי בשליחות מצוה ובקדש היתה לישתן ועריכתן, פעמים לאנשי מתוך ההפכה, פירוש מיראה מצוק העתים בהוכבי ירושלם, ופעמים לרצוני מתוך דבר הלכה, פירוש מאהבה להוסיף על ירושלם, ושבו בנים לפנים ממחיצתם"[262]) ר' משה ישראל עמד על כנו בתור רב הכולל בעיר רודוס[262a]), והקדיש כל ימיו להצלחת העדה שבחרה בו וגם סידר כל פסקיו וכשנת תצ"ד עלה בידו להדפיס חבורו בתמיכת אוהבו פנחס הכהן וקרוביו נחמיה הי' ן' משה, ונחמיה הי' בכמוהר"ר יעקב מעיר פיראירה, והנדיבים יהושע שונצינו ואחיו משה שונצינו מעיר קושטנדינא, המגיה ומשתדל להדפיס החבור הזה, היה המשורר ר' שבתי בכמוהר"ר יוסף אמאטו שחבר שיר להקדמת הס', החבור הזה נודע בשם „משאת משה" נדפס בשני חלקים בקושטנדינא בשנת תצ"ד, החלק הראשון כולל תשובותיו לחלק ארח יו"ד ואה"ע, והחלק השני כולל חלק חשן המשפט, יתר תשובותיו משנת תצ"ד עד יום מותו נדפסו בשם „משאת משה" חלק שלישי בקושטנדינא אחרי מותו בשנת תק"ב בתמיכת משה שונצינו מקושטנדינא, תשובותו האחרונה ברודוס היא משנת תצ"ז (משאת משה, ח"ג א"ה ס' ג'), לעת זקנתו העתיק מושבו לאלכסנדריא (נא אמון) ושם כתב תשובה בי"ד סיון תצ"ה (שם, ס' ד') ושם נפטר בשנת ת"ק (שם, הקדמה בנו ר' אברהם) מלבד שלשת החלקים „משאת משה" ר' משה כתב ס' אפי משה של דרושים (ליוורנו תקכ"ה), הידושים על הרמב"ם ומשנה למלך (הובאו בס' מחנה ישראל) וכן איזה תשובות שהביאם גבדו בס' קול אליהו חלק ב' (ידיד המשכיל ה"ר סימון מרכוס בספרו תולדות משפחת הרבנים ישראל עמ' כ"ח והבאים אחריו) ר' משה ישראל הוליד שלשה בנים, אברהם (שנקרא לרגלי הליו גם בן היים), אליהו, ויצחק הבן האחרון הזה ישב ברודוס, ואחרי כן התישב בקושטנדינא (ה"ר מרכוס עמ' כ' הערה ה') בתו היחידה נשאה לר' מרדכי קריספין.

ובאי הקרוב איסטאנקיואי (Cos) היתה עדה יהודית קטנה, בראש הקהל עמד ר' אברהם צרור, ובין הסוחרים נמנה „הנבון מאד נעלה כה"ר יום טוב קאפלוטו" שהיה עוסק במסחר להשבונו ולחשבון הגביר שמואל אירימה מעיר רודוס, והנה ממוני הזכן הפצו לשים מס הקהל על הסוחר הזה, לפי ממכת הקרן אשר לו והקרן אשר לחברו שמואל, והאיש הזה היה אומר שלפי שורת הדין הוא יפרע רק בעד סחורותיו בתור תושב העיר, אמנם היה ממאן לשלם בעד סחורות חברו שהיה תושב עיר אחרת, רב העיר שלא רצה להגיד דעתו בענין הזה

262) שם, ח"א הקדמה

262a) בס' תולדות חכמי ירושלים מובא שבסוף ימיו התישב בירושלים, ולא מצאתי המקור לדבריו, ונהפך הוא כי כל תשובותיו שנדפסו בחלק ג' בסוף חייו יצאו שכתבם ברודוס.

הזה, שלח מכתב ע"י יהודה פלאניאס לר' משה ישראל ברודוס בשנת תפ"ה לחוות דעתו, ובתשובתו ר' משה הואיל לבאר: „וזו שלפנינו אינה למסי המלך ודמי לה, שהרי מסי העיר אישטאנקיואי, הן נפרעים ברודוס מגזרת המלך יר"ה, ומה שהם גובים שם, שעליו אנו דנים, אינו אלא לשאר הוצאות, דלאו לבי גנזא דמלכא, כגון חזני מתא, ומלמד ועוברים ושבים, ואידי עלילה, ושוחד כחוק לעתים רחוקות... מן הצד הזה, הנה במקומכם שהמנהג נוהג לגבות על פי העריכה שאדם נערך בכל שלשה שנים, ועיניכם תלויות בפנקס הק"ק רודוס יע"א, להעתיק ממנו עד היכן מגיע ערך כל אחד מהם לעשות מעשה על פיו... וזאת לפנים רבים מעמי הארץ עירכם, נשאו ונתנו בנכסי חוצה לה ולא הטילו עליהם דבר ולא היה מי שקרא ערער" ויורה שאין הצדק לחייבו לשלם מסים על מה שאינו שלו, ואף עוד דבריו לרבני קושטנדינא, ויתמכו דבריו ר' שמואל הלוי, ר' יהודה רוזאניס, ור' אפרים נבון[263]).

באי הקרוב כריתים היה הישוב הישראלי בעיר קנדיא, בשנת תפ"ה נדדו לעיר ההיא יהודים רבים מאיטליאה, הם ונשיהם, „לגור בארץ ההיא והניחו כתובותיהם אצל קרוביהם בעיר אשר יצאו משם, וקם איש אחד מביניהם וערער ואמר שהיו צריכים לכתוב כתובה אחרת לנשיהם מאחר ששטר כתובתן איננו שם עמהם" ועל זה נשאל ר' יוסף אירגז מליוורנו והראה שאין ממש בדברי המערער „ושיזהר מכאן ולהבא שלא יאמר עוד כדברים ההם, ואם אחר ההתראה יחזור על קיאו, הרשות ביד בית דין להכותו או לנדותו לפי ראות עיניהם"[264]).

רב העדה היה איש נבון וחכם, ובן דורו מכנה אותו „הלל בן שחר" ועוד רב אחר היה הגביר נעלה אלית פסת, בפרק ההוא היה מקרה בעיר שבחור אחד מגבירי העיר הסמוך על שלחן אביו היה הולך ובא בבית אשה אחת מדלת העם ופרוצה, היושבת בשכונה ההיא, ולה היתה בת אחת, והנער נלכד ברשתן ויארס אותה ויקדשה כדת משה וישראל, ואחרי כן נפקחו עיניו לראות כי שנה במעשה, וישלח לה גט על ידי שליח, והנה הבת המאורסה השכילה לבלתי קבל הגט, ובינתים הנער מצא בחורה הגונה בת תלמיד חכם, ויארסה בשבועת האלה בכל תקף „והחליף טמאת האשה סרת טעם בבת מלך פנימה" ואז קמה שערוריה בעיר, אם הבחור הזה איננו במכשול חרם דרבי גרשום, ואף על פי שהחרם הזה לא נתקבל בארצות הקדם, בכל זאת היו רבים שהחזיקו בו ויתנהגו על פיו, שלא לישא או לקדש יותר מאשה אחת, ואמנם רב העדה הורה שאין ממש במעשי הבת השובבה במיאונה לקבל הגט בעל כרחה, אך נמצאו בעיר מערערים בענין, ועל כן הקריבו המשפט לפני ר' משה ישראל ברודוס (בשלהי כסלו שנת כ"ל תמר"ט) והוא תמך דברי רב העדה[265]), קרוב לימים ההם שאלו את פי הרב הזה על ריב ודברים שנפלו בין שני שכנים תושבי קנדיא, על דברת חלונות שפתח האחד בביתו כנגד חלונות חברו ורשות הרבים באמצע, ויורה שאין על הפותח החלונות עון אשר חטא בהיות הרחוב באמצע[266]).

בשנת

263) משאת משה, ח"ב חים ס' ע"ב

264) דברי יוסף, לר' יוסף אירגז ס' מ"ו

265) משאת משה, ח"א אה"ע ס' כ"ח

266) שם, חים ס' ס'

בשנת תצ"ז היה רב העדה ר' אברהם יוסף אשכנזי, ובימיו קרה מקרה שלסיבת מה לא יכלו לקרוא הספר תורה ביום השני לשבוע ויורה הרב לקרוא ביום השלישי, אחרי כן שמע שהרב מרודוס ר' משה ישראל היה מגמגם בדבריו ועל כן כתב אליו והנה הרב מקנדיא עשה מעשה לפי הוראת ספר „עטרת זקנים" שהעיקר להוציא ס"ת למצער אחת לשלשת ימים, ואף שהמנהג להוציא ביום ב' וה' אין להקפיד אם מוציאים ביום אחר בשבוע, אמנם ר' משה ישראל דחה את דבריו באמרו שאין לדחות את המנהג[267].

עוד היה מעשה בעיר ההיא, באיש אחד יהודי שהיה לו שפחה שנתגיירה ואחר זמן השיאה ליהודי אחר על שם רחל בת אברהם אבינו, ויתן לה נדוניא וכסף וזהב ומדודים בעין, ובשטר הכתובה כתבו: והא נדוניא דהנעלת ליה מבית אדוניה לבית בעלה סכום מה וכסף וזהב ומדודים בעין סכום מה, ולפי נוסח גבית הכתובה הכל יהיה לפי מנהג טוליטולא, והנה בשנת תצ"ח היתה מגפה בעיר, ובין המתים היתה האשה רחל בת אברהם אבינו, ואז נפלו דברי ריבות בין ארון האשה ובעלה, על דבר גביית הכתובה, ויגישו תעצומותיהם לפני ר' משה ישראל ברודוס אשר הורה שחייב הבעל להשוב הכתיבה לאדון אשתו[268].

בשנת תק"נ בערך, העדה בקנדיא בחרה בר' אברהם ישראל, בנו של הרב מרודוס ר' משה ישראל להיות עליה לרב הכולל, החכם הזה נולד בירושלם בערך שנת תס"ה, וכאשר התישב אביו ברודוס גם בא הוא עמו לעיר הזאת, בשנת תצ"ו נשאל מן הרב ידידיה טאריקה (בן ידיד, דף ל"ג, ס'), בשנת תק"ב אחרי מות אביו היה המשתדל להדפיס החלק השלישי מתשובותיו (משאת משה, חלק ג' הקדמה), וכשנה אחת אחרי כן עמד בראש העדה בקנדיא, אחרי עמדו זמן מועט, נקרא מאת העדה הגדולה באלכסנדריא של מצרים לרב ומורה צדק, אך בינתים העסים על שכמו המשא הכבד לצאת בשליחות מצוה לתועלת העדה בירושלם בשנת תק"י, אחרי שסבב כל ערי איטליה הלך להמבורגו, בעת ההיא היתה המחלוקת הגדולה נגד ר' יהונתן אייבשיץ, והנוסע השליח הזה שמע כל הענין ולא יצא לחוות דעתו עד שהגיע להמבורגו, ואף על פי שהספרדים משם יעצוהו לבלתי התערב במחלוקות האשכנזים, הלך לבקר הרב הנכלם הזה ומצא אותו חכם ובקי בחכמת הנסתר, וקבל על עצמו שבשובו לירושלם להציע הדברים לפני חכמי הספרדים (לוחות הברית לר' יהונתן אייבשיץ) נראה הדבר שבשובו ממסע השליחות, עמד בראש העדה באלכסנדריא, אמנם לרגלי סבות שנעלמו מאתנו העתיק לפי שעה מושבו לאיטליא ובשנה תקכ"ו הסכים בליוורנו על ס' שיח שדה לר' יצחק־נוניס ושם חתם: אברהם ישראל ס"ט משרת ק"ק נוא אמון (אלכסנדריא).

ר' משה ישראל בהקדמתו לס' בית אברהם מדבר במכסת שפה ומגלה טפחים על „ימים שאין בהם חפץ, מפני חסת המציק' על זה „שנגזר מטרוטים על בתיהם של צדיקים שיחרב" „כתי כאשר ראה אדוני אבי הראש זצוק"ל ההתחלה דפורעניתא פשט לו את הרגל וילך לו לליוורנו בשנת תק"י הסכים שם על ס' ארחות צדיקים, אחרי כן העתיק מושבו לאנקונה ושם הסכים בשנת תקל"ד על פי

267) שם, ח"ג א"ח ס' א'

268) משאת משה, ח"ג אה"ע ס' ו'

ס' אסיפת הזקנים, וס' ילקוט היוין ובשנת תקמ"ה הסכים על ס' אהלי יעקב, ובעצם השנה ההוא נפטר לעולמו בליל שני של חג השבועות, בעזבו שני בנים משה ישראל ורפאל יהודה ישראל, בתור מחבר השאיר החבורים האלה: בית אברהם (נדפס עד ס' קצ"ט בליוורנו בשנת תקמ"ו) מאמר המלך, מצורף לבית אברהם, אמרות טהורות (ליוורנו תקס"ו), עוד הובאו דבריו בס' משאת משה, ר' אברהם הדפים בתוך כ"י חלק שלישי משאלות ותשובות להרשב"א (תקל"ח).

בעגב הקרובה באי כרותים, כניאה (או תאנייא, כאשר היו כותבים בפרק ההוא) היה ישוב ישראלי, בשנת תצ"ה בא הבחור יוסף פאנגילי סקושטאנדינא לרגלי עסקו, וירא בבנות הארץ ויארס אשה אחת, ואחרי כן שב אל עיר מולדתו, אחרי איזה זמן נסע בספינה עם אמו ושפחתם לכנייא לבוא במסורת הנשואים עם כלתו, והנה קמה סערה בים והאניה חשבה להשבר, ולפי דברי תוגרמי שהיה עמהם, „נשברה ספינתנו, ואנחנו נמלטנו כל מי שיכול לשוט, ונשאר זה היהודי הוא ואמו ושפחה אחת עמהם, וכאשר נפלו למים היה צועק היהודי בלשון ישמעאל: למען ה' כל המציל אותי אתן כפר נפשי, ואני שמעתי צעקתו ורחמתי עליו, יען עשה עמדי בסה טובות, ושטתי בים להציל אותו, ואחזתי בו בחזקה ולא הנחתי אותו מידי והייתי שט עמו עד שהוצאתיו לשפת הים, ואני עייף ויגע, ולחנם הטרחתי את עצמי, כי כאשר הגענו אל היבשה ראיתיו שלא היה בו שום חיות, שמת מחמת הקור הגדול" ועדות זה הועד לפני הבית דין בכנייא על פי עדים ישראלים ששמעו מפי התוגרמי כמסיח לפי תמו, ר' משה ישראל מרודוס הורה שהבתולה המאורסה מותרת להנשא למי שתרצה בכח העדות הזה, ור' נסים שלמה אלגזי מאזמיר הסך את דבריו[269]. בעיר הזאת ישב איזה זמן ר' יהודה טאריקה ובנו ר' ידידיה שהתישבו אח"כ ברודוס (בן ידיד, הקדמה).

העברנו לעין הקורא מצב ישראל בתוגרמה בפרק הירידה אשר התחילה בימי השלטן מחמוד הראשון ונמשך עד קרוב לימינו אלה, וכמו למלא סאת האסונות אשר באו כתסן על כנסת ישראל בקיסרית העשמנית, לדכאה ולהשפילה עד עפר, נביאה שני המקרים האלה כאשר רשמו אותם הסופרים התוגרמים מבני הדור ההוא.

עוד בשנת תפ"ט (1728) בימי השלטן אחמד השני, יצאה גזרה מלפני המלכות שכל היהודים היושבים בעיר הבירה ברחוב שוק־הדגים (באלוק־באזאר) אצל המסגד של השלטנה־ואלידי (אם השלטן), הנודע עד היום בשם „ייני ג'אמי" (בית מסגד החדש), מחויבים הם למכור בתיהם ואחוזותיהם למשלמנים כדי שלא יטמאו הרחוב הקדוש ההוא, מקרה מוזר בדברי הימים בקיסרית הזאת, ובכל זאת היהודים הכרחו לצאת מן הרחוב הזה, ושנתים ימים אחרי צאת הגזרה הזאת בימי השלטן מחמוד הראשון יצאו היהודים האחרונים מן הרחוב הזה, שהיה לפי הנודע רחוב הפרטי ליהודים בימי קדם מן העת שמשלו היונים בעיר הזאת, אלה הם התוצאות הלעוה הממשלה (קנאה הדת[270]). ובימי השלטן עשמאן

269) שם, שם, אהע"ז סי' א'

270) Hammer בספרו קורות הקיסרות העשמנית, חלק XIV דף 181

עשמאן השלישי בליל יום הששי, ששה ימים לחדש תמוז תקט״ו (6 יולי 1756) יצאה שרפה ברחוב היהודים בקושטנדינא אשר מחוץ לשער העיר ג׳ובי־עלי (Djoubé-ali) ויותר משמנה מאות בתים עלו על המוקד וידל ישראל מאד[271].

בפרק הירידה הזאת ליהודי תורקיה, אשר חסרו להם האמצעים להשפיע על מערכות הממשלה להנאתם ברב או במעט, נראה שהשרים והשלטן בעצמו הצרו ליהודים והגבילו זכיותיהם, בחדש תמוז תפ״ו (ויל־קאדי 1137 להג׳ירה) יצאה הפקודה מאת הויזיר הגדול לאדרכל הפרטי מארמון השלטן מחמד אגה, בנוגע לבנין הבתים ליהודים ולנוצרים בעיר הבירה שלא יהיו יותר גבוהים מתשע ארשין (= $5\frac{3}{4}$ מטרים) בעוד שהמחמדים יוכלו לבנות עד גבה של שנים עשר ארשין (68 ־ 7 מטרים), היהודים חייבים לבנות פני הבתים דוקא בלבנים שלא נשרפו ללבן אותן בחמר, מבלי להשתמש בעצים ובקרשים המיפים הבנין, הפקודה הזאת היא בלי הוצאת מן הכלל באיזה סבה שתהיה[272].

בשנת תצ״ג נראה העול הנעשה לעין השמש לאיזה יהודים בעיר הבירה, כשנתים ימים קדם לכן שהוא בשנת תצ״א פרצה שרפה במגרש אורטא־קיואי בקרבת המסגד במגרש ההוא על שפת הים, ושם היו ארבעה או חמשה בתי יהודים שנשרפו, לשוא ערכו מכתב בקשה להרשות להם לבנות בתיהם מחדש, כי הבקשות נקרעו ותהי פקודת הויזיר לחייב אותם למכור הקרקעות למחמדנים בתואנה כי המקום קרוב למסגד, וקרוב לחוף שדרך שם נכנסים השרים באניות שיט, ואם יסרבו למכור הקרקעות יזמינו אותם לבית־המשפט וידונו אותם ויקנסו אותם[273], עד שיאותו למכור אחוזותיהם, בעצם השנה ההיא נראה אות לטובה לזכות היהודים, על פי פקודה שיצאה קדם לכן מצד המלכות, נאסר היין והמשקים החריפים, היהודים ערכו מכתבי בקשה לממשלה, שלפי דתם פעמים רבות מחויבים הם להשתמש ביין, לקדוש והבדלה, פסח ואחרים, הממשלה נאותה להרשות ליהודי קושטנדינא, לקנות לצרכיהם ולהביא לבתיהם עשרת אלפים מודראש (מדה בת 22 אוקה או 15.350 קילוגרם) בין הכל כדי 15350 ליטראות, בתנאי שלא יתנו מן היין הזה למוכרי משקים חריפים, ושהעדה תשגיח שלא יהיו חנונים כאלה[274]) ובשנת תקי״ב הרשו להם לקנות ענבים לצרכי יינם בתנאי שלא ימכרו אף כוס יין אחד למי שיהיה.

בשנת תקי״ת ברי״ה מין (אל ונואל 1170) על פי פקודת השלטן נתחדשה עליהם הגזרה לבלתי לבוש מלבושים וכובעים כמחמדים, המלבושים צריכים להיות מצבע תכלת מהשך או צבעים אחרים מאופלים והכובעים מתואר וצבע משונה מאלה שנושאים בני דת מחמד, והאסור הזה הל על הרוב על מוכרי הכובעים להקפיד בקונים[275].

פרק ב׳

---

(271) שם, חלק XV דף 302

(272) אחמד ריפיק בחבורו—Onungiu assi higirlda Istanlul hazati (1917) דף 178/9 מספר 45 Galante Docum. Juifs de Turquie דף 135

(273) אחמד ריפיק, שם. דף 158, מספר 120, וגאראנטי, שם, דף 151—150

(274) אחמד ריפיק, שם, דף 150, מספר 150, וגאלאנטי, שם, דף 151—150

(275) אחמד ריפיק, שם, דף 182, מספר 272, וגאלאנטי, שם, דף 119—118

פרק ב'

שלטן מוסטאפה השלישי, תקי"ח–תקל"ד (1757–1774)
שלטן עבד־אל חמיד הראשון, תקל"ד–תקמ"ט (1774–1789)

שלטן מוסטאפה ג' — גזרות על היהודים — המרידה הראשונה ביון — השלטן עבד-אל-חמיד — בנין חרסון — מלחמה עם הרוסים — הגבלת זכיות היהודים — יעקב פרנק — היהודים התקיפים — ר' אהרן די טולידו — ר' מאיר יצחקי — ר' אברהם אסא והתפתחות הלאדינו — שלוניק — הדונמיס — ר' רפאל אליעזר נחמיאש — ר' בנבנשתי גאטיניו — רבני שלוניק — אדריינופלא — ר' מנחם בכמוהר"ר מרדכי — ר' אליקים גירון — ר' אברהם אבינדור — סופיא משפחת מאג'אר — ר' ראובן בכר יעקב — ר' יששכר אבועלפיא — רבני סופיא — ניקופול — נידין — בלגרד — כושנה — ר' דוד פארדו — מונאסטיר — קוסולג'ינה (קומוטיני) — יום הנס — לאריסה — הרבן העדות בטוריאה — אזמיר — ר' חיים דוד אבועלפיה — רבני העיר — רודוס — ר' עזרא מלכי — איסטאנקיואי — קנדיא —

ביום השני לשבוע י"ח חשון תקי"ח (30 אוקטובר 1757) נכתר שלטן מוסטאפה השלישי, והוא היה כבר בן ארבעים שנה, ובכל זאת היה אמיץ לב, ותקוות נעימות היו נשקפות לקיסרית, אם היו שרי המלכות הולכים בדרכו והיו עוזרים אותו לעשות תקנות חדשות ולשאוף להתקדמות, אך לאסון הממשלה שרי המדינות והקרובים למלכות התמכרו לתענוגים, השוחד ובצע כסף עוורו עיניהם, ולא עצרו כח להתנגד למכשולים אשר הצרו להם מבית ומחוץ, וכל יגיעת יחידי סגולה שבהם להקים הממשלה משפלותה עלו בתהו[1]).

השלטן בעצמו והוזיר הגדול מחמד־רגיב־פחה פעלו הרבה להסיר המכשולים שעמדו על דרך הצלחת המדינה, עשו תיקונים וסדרים בהנהגת הכספים והחשבונות, הוציאו פקודות לאסור המותרות וההוצאות העצומות מארמון השלטן ועד עם הארץ[1a]), אמנם למרות החשק לברוא חדשות כדי לקמץ הכסף שהיה הולך לאבדון, הממשלה שגתה שגיאה גדולה בהטביעה מטבעות חדשות ממתכת כל כך גרוע, עד שהברון טות (Tott) שחי בפרק ההוא בתוגרמה, מעיד שכל מזייפי המטבעות בימים ההם, זייפו על כל פנים המטבעות ממתכת יותר חשוב, כי לא היה באפשרי למצוא מתכת יותר גרוע ממטבעות הממשלה[2]);

בעת ההיא נחדשה הגזרה שיצאה לאור בשנת תס"ב בימי הוזיר הגדול דאלטאבאן־פחה, לאסור על היהודים לנעול מנעלים מצבע ירוק־כרתי, ולחבש על ראשיהם מגבעות מבגד אדום מרוקם בחוט זהב באופן שלא הורשה להם כי אם לכסות רגליהם וראשיהם בבגד ועור מצבע שחור, הרב הכולל (שהיה ר' שלמה חיים אלפאנדארי) והפטריך היוני והארמני נזדמנו לארמון השר ג'יאאוש־באשי

ושם

1) Turquie דף 348 1a) שם, שם

2) Baron de Tott בחבורו Memoires sur les Turcs et Tatares חלק ב' דף 78

ושם הודיעו להם להשניח על צאן מרעיתם להתנהג לפי חקי דת האיסלאם, האוסרים לעמים שאינם מבני דת מחמד ללבוש בגדי שרד יקרים, ואם ימרו תהיה יוסרו קשה[3]).

בשנת תקכ"ג הויזיר הגדול מחמד־ריגיב מת, ובמקומו הורם מחמד־אמין־פחה, בימים ההם מת הקיסר הרוסי פטר השלישי ותמלוך הקיסרית קתרינה השניה, גם המלך הפולני אבגוסטוס השלישי מת והקיסרית הרוסית הבתידה בהשפעתה על כסא מלכות פולוניא את בן בריתה ואהובה סטאניסלאס־פוניאטובסקי, בהתנגדות לחפץ ורצון הממשלה התוגרמית, צידי צרפת ופרוסיא יעצו השלטן להתנגד לבחירה הזאת, ולעלות למלחמה על רוסיא, עד שהקיסרית הבטיחה שלא להתעכב בענינים הפנימים בפולוניא, אמנם עד מהרה הפרה את דבריה, ובראות השלטן כי עוד מעט ורוסיא תספח את ממלכת פולניא לנחלותיה. ותערך המלחמה בקרים ועל שפת נהר הדאנוב, הכאן של קרים קרים־גיראי הצליח להכות את הרוסים, אך מיתתו הפתאומית שמה מעצור בעד היילות התתרים, הויזיר החדש מולדובאנגי־עלי־פחה עבר למולדאביה, ויטיל גשר על הנהר דניאסתר, אך מי הנהר גברו לתלי הגשמים הרבים, והגשר נשבר תחת כבד החיילות התתרסית העצומות, ורובם ככלם נפלו בנהר ושם מצאו קבורתם, בעוד ששר החיל הרוסי גליצין השתמש במקרה הזה ויכה את כל התתרמים שהצרו לו מסביב, וירדוף אחריהם למולדאביה וואלאביא עד גדות הדאנוב.

אז עלה בלב הקיסרית קתרינה בפעם הראשונה, להשתמש בעמים הנוצרים המשועבדים לתוגרמה להצר לממשלה הזאת מבפנים, ולהוציא מכח אל הפועל תכלית רוסיא לקעקע תחת יסוד שלשה הגבולים שהצרו לה מסביב, שוידיא, פולוניא, ותוגרמה, הברית שחתמה שוידיא בעיר נישטאדט (Nystadt) שם הקץ לכל תקוותיה להרים ראש נגד רוסיא ואבדה כל זכיותיה בבאלתיק, ועל ידי השפעתה על כסא המלכות בפולוניא, והחילות אשר החזיקה כתמידות במדינה ההיא הבינה מפלת הממלכה הזאת ואז חשבה שכבר הגיעה השעה המוכשרת לקרוע גם הקיסרית התוגרמית לקרעים[4]).

שר החיילות מוגיח שהיה גבור חיל ודיפלומט ערום, יעץ הקיסרית להשתמש במקרה היחידי במינו שכל עמי הבאלקאן הואלאבים המולדאביים והיונים עבדי תוגרמה, כלם בני דת אחת, יתקוממו כאיש אחד אם רק רוסיא תפשוט להם ידה, ויתעוררו מתרדמתם לפרוק מעליהם עול השעבוד, והקיסרית חשבה להחל ביונים תושבי הפילופוניסיא, איש יוני היה בעת ההיא בין שרי הצבאות הרוסים ושמו פאפאס־אוגלו, הוא קבל עליו המפעל הענק הזה להרות הסכנה העצומה לנסוע לארץ יון לדבר על לב אחיו, ויגלה סודו לאיש זקן ונכבד בעיני העם ושמו בינאקי (Benaki) שהיה ראש האזרחים בעיר קאלאמאטה שנחשב לעשיר מופלג, ועל ידו כרתו ברית עם יושבי ההרים המאיינוטים, שהיו אנשי מלחמה מעולם, אחרי כן שב פאפאס־אוגלו לרוסיא

3) Hammer בספרו Geschichte des Osman. Reiches חלק XVI דף 18

4) Jonquiére Histoire de l'Emp. Ottom. דף 374

לרוסיא, ויבטיח לקיסרית שאם יבואו איזה חיילות סלחים ואניות סלחסה לארץ יון, חלק אחד מן היונים סוכנים להתקומם נגד תוגרמה.

קתירינה חשבה שכבר הגיעה השעה המוכשרת, ותשלח איזה אניות מלחמה מן הים הבלתי, דרך הים התיכון למדינת יון, ותחת פקודת שר המלחים ספירודוף. בין הכל שמנה מאות מלחים, ויהי כהגיע הארחה הזאת לחופי יון ויראו היונים כי תוחלתם נכזבה, בראות כי הרוסים הבאים הם במספר כל כך מצומצם, וייראו לנפשם, בכל זאת היוני ביגאקי עלה בידו לאסוף כמו ארבע אלפים אנשים אשר צרו על העיר קורון אך לא עלה בידיהם לכבשה, אניות המלחמה הרוסיות מצדן כבשו חוף-נאבארין, באביב של השנה ההיא (1770 תק״ל), שר המלחים אלפינסטון (Elphinston) נסע גם הוא לימי תוגרמה, ויכבוש איזה חופי הים, אך פתאום התוגרמים באו במספר רב דרך היבשה ויתנפלו על כל היונים תושבי המוריאה, ויעשו בהם שפטים אשר אין לשער, העיר פטרץ הישנה (תוגרמית, באלייה־באדרה) נשרפה כלה, ולא נמלט אף אחד מן התושבים, ואחרי כן הכו את המתקוממים והרוסים גם יחד.

בעמל רב יכלו איזה אנשי חיל להמלט אל אניות המלחמה, וביניהם פאפאס־אוגלו, וביגאקי[5], אך שרי המלחים לקחו גם הם נקמתם בתוגרמים ובליל יום החמשי כ״ב תמוז תק״ל (6—7 יולי 1770), שר המלחים אלפינסתון שרף כל אניות המלחמה התוגרמיות, בחוף הים ג׳ישמי באסיא הצעירה מול האי כיאו, ומצד היבשה התוגרמים לא היו יותר מאושרים בקרים, שר הצבא רומאנזוף הכה את התוגרמים והתתרים עד בלתי השאיר להם שריד, ובעוד שלשה שבועות כבשו כל חצי האי קרים על ידי הנסיך דולגוריקי, אמנם בשנת תקל״א הרוסים לא הצליחו במלחמותיהם, ובין כך ובין כך, אוסטריא ופרוסיא התאמצו להשפיע על שני הצדדים להשבית המלחמה. על פי הברית מג׳ורג׳יוו, ואחרי כן נאספו בעיר פוקשאן להתיעץ בדבר תנאי השלום, אמנם הצירים הרוסים הציעו תנאים קשים שלא יכלה תוגרמה להסכים עליהם, ובכן בשנת תקל״ג (1773) המלחמה החלה עוד הפעם, וכפעם הזאת ההצלחה האירה פניה אל התוגרמים, ארבע עשר אלפים רוסים בקשו לעבור הדאנוב ולא יכלו, גם שר החיל רומאנזוף כמה פעמים לצור על סיליסטרה וואנה ולא עלה בידו, ונהפוך הוא כי חילות התוגרמים גרשו כל הרוסים מעבר השני של הדאנוב, ויתפסו כשש מאות אלף שבויי מלחמה וביניהם הנסיך ריפנינו (Repnin) ויובילוהו לקושטנדינא ויאסרוהו במבצר שבע המגדלים.

נפלא הדבר שבמלחמה הראשונה הזאת שבין רוסיא ותוגרמה נגעו ביהודים פגעי הזמן, כן הדור ההוא מעיד ששרי המלחים הרוסים בהיותם בימי תוגרמה בים התיכון, תפסו אצל החוף הנקרא „פלאטא־מונה״ איזה יהודים שעברו באניות דרך הים, והם היהודי שמואל ששון מפלאטאמונה, והיהודים אליעזר צרפתי, שלמה רוסו, אברהם סאלוניקיו, והיים רוסו מלאריסה, ומשה אבועלפיא משלוניק, שר המלהים אלפינסתון

והפקירים

5) Turquie דף 353 והבאים אחריו

והפקידים אשר על ידו, כידעם שהיהודים מקריבים הון רב לפריון שבוים, שלחו את האיש משה אבועלפיא שלוניקה, לעורר רחמי אחיו היהודים לפדות השבוים האלה, יהי כי אחר השליח הזה לשוב ולמלאות דבר שולחיו, או יהי כי יד התוגרמים גברה כבר במדינה, הרוסים בראותם כי האיש אבועלפיא מתמהמה, הרגו כל היהודים השבוים לפי חרב, והענין הזה הועד בשלוניק ביום כ״א חשון תק״ל (הון רב, ס׳ ה׳).

הנצחונות האלה אם גם קלי הערך, הרגיעו הימים האחרונים למלך השלטן מוסטאפה השלישי, וכהרגישו בעצמו שכבר בא קצו וקרובה עת פקודתו, קרא אצלו את אחיו יורש העצר שלטן עבד־אל־חמיד, ויבאר לפניו המצב הנורא של הממשלה, וכל הנסיונות שעלו לו במשך שבע עשרה שנה מלכו, ואחרי כן נפטר לעולמו בליל השבת עשרה ימים לחדש שבט תקל״ד (20—21 יאנואר 1774). שלטן מוסטאפה נועד ונוצר לגדולות, ולבו חזה תמיד ההתקרבות וצרך התיקונים, ואם חפצו לא הצליח בידו, לא בו תלוי האשם, אלא בשרים אשר סביבותיו, שהיו שקועים בבערות ומסורים לתענוגים, לשוחד, ולמשוא פנים, הוא העמיד אצלו הבארון הצרפתי פראנץ טטות, נטה אזן לכל עצותיו, ועל ידו עשה איזה תיקונים בסדרי הממשלה, אם לא השיג חפצו לתקן את אשר העוו השלטנים שקדמוהו, למצער הוא סלל לפניו את הדרך שהלכו בו השלטנים הבאים אחריו שלטן שלים השלישי ומחמוד השני.

השלטן עבד־אל־חמיד בירשו כסא המלכות מידי אחיו, עמס עליו משא כבד עד מאד, לאיש שעומד בכה עלומיו ובפרט לאיש כמוהו שהיה כבר כבן חמשים שנה, אמנם נראו בו אותות חפץ ורצון לאיזה התקדמות, הוא הוציא ממאסר את בן אחיו הנסיך שלים, ויעמידהו אצלו באמרו שהוא יהיה לו לאב, וידריכהו בדרך הישר, הזון שלא היה נפרץ בחצר השלטנים העשמנים, אחרי כן השלטן ציוה להכין כל הנחוץ לערוך המלחמה עם הרוסים, ארבעים אלף אנשי חיל נאספו על גדות הדאנוב לערוך הקרב, אמנם למרות הצבא העצום הזה, שר הצבא הרוסי בעזרת שרי החיל סוכ׳ארוף וקאמינסקי עברו נהר הדאנוב, ויבואו בתוגרמה, ובמזימות עלה בידי השר המצביא רומאנזוף להפריד הוויזיר מיתר המחנה, והעיר וארנה אשר שם היו אוצרות התבואות וצרכי החיל, התוגרמים הנרפים בראותם כי יד האויב גבר עליהם, עזבו מערכות המלחמה, ומכל הצבא לא נשאר אצל הוויזיר מוחסין־זאאדי כי אם שנים עשר אלף אנשים, וכאשר הודיע לשלטן המצב הנורא הזה, קבל הפקודה לכרות ברית השלום בכל התנאים האפשרים, ובכן נחתם ברית השלום ביום כ״א יוליו 1774 בעיר קיונ׳וק־קאינארג׳י, ברית אשר על פיהו תוגרמה, הכירה חצי האי קרים כעומד ברשות עצמו ותחת השפעת רוסיא, הרוסים השיגו הזכות לנסוע באניות בכל ימי תוגרמה, הערים אזוף ומבצרים אחרים נספחו לרוסיא, ותוגרמה התחיבה להכיר חלוקת ממלכת פולוניא, רוסיא מצדה השיבה לתוגרמה הבאסאראביה המולדו־ואלאכיא ואיזה איים בארכיפלגוס שכבשו שרי המלחים, הוויזיר הגדול שלא יכול לסבול חרפת הברית הזה, מת בשובו לקושטנדינא מרוב יגון ואנחה, ובמקומו הורם איזיט־מחמד־פחה.

אחרי

אחרי ששככה המלחמה, השלטן ציוה לעשות נקמות במפריעי הסדרים, והמורדים שהיו הסבה להשפיל כבוד הממשלה עד ההדיוטא היותר אחרונה, נסיך הסולדאב'יא נהרג וכן שרים אחרים, אך כל הנקמות האלה היו כאין, לפני הנקמה שהוכנה ליתנים יושבי המוריאה; במועצת הדיואן הציעו להכרית כלה את כל עם הארץ, כקטנים כגדולים, ורק להפצרת האסאן־פחה שר המלחים, החליטו למסור בידו להרגה ראשי המתקוממים, והמשפיעים על עם הארץ למרוד במלכות, ולמרות התלהבותו בסוד המועצה לשים גבול ומשטר להרגה, כמעט השיג הפקודה לעשות נקמות ככל העולה על רוחו וכמדה מצומצמת, לא ידע שלט ברוחו ויעשה נקמות ויהרג על ימין ועל שמאל, עד אשר שוממה המדינה הזאת, והיהודים תושבי המוריאה הכרחו לנדוד בכל אשר מצאו, מלבד המתים בעוד השערוריה, באופן שרוב העדות בטלו ביסים ההם, ויותרו רק מתי מספר בכל המוריאה.

הקיסרית קתרינה, אשר כל מגמותיה היו להכות על קדקד הקיסרית העשמנית ולהשפילה עד הארץ, עשתה הנחות רבות למולדאוים ולואלאכים, היונים שישבו כבולגריא עברו מעבר לנהר, ויתישבו בארצות אשר תחת צל ומחסה רוסיא, ובחדש אפריל 1783 (ניסן תקמ"ג), רוסיא ספחה לממשלתה כל הקרים שהעמידה לפי רצונה רק לפי שעה בתור ממשלה עומדת בפני עצמה, ותוגרמה ראתה כל העול שנעשה לה ותחריש.

בסוף שנת תקמ"ו (1786) הקיסרית קתרינה נסעה בכל מדינת קרים, ותבקר חרסון, עיר הדשה שנבנתה על פי פקודתה על שפת הנהר דניאסתר ושהיתה עתידה להיות שלטת על הים השחור, הקיסר האוסטרי יוסף השני בא גם הוא לבקר העיר הזאת, ובראיון הזה גמרו והתנו בין שתי הממשלות ברית אהבה בהתנגדות לתוגרמה, אמנם למרות שהענין היה כמוס, תוגרמה הרגישה בדבר, ועוד טרם היה באפשרי לממשלות האלה להתקומם נגדה, השלטן אסף אנשי הצבא, ויודיע לרוסיא שנכון הוא להלחם עמה, בתקותו שהאנגלים והשוידים יבואו בעזרתו, השלטן ציוה על הפחה מ"אונ'אקוף" לעלות למלחמה נגד הרסון וקילבורון, בעוד שחלק אחר מהצבא הלך אל גדות הדאנובה.

בהרסון אשר שם התראו פנים הקיסרית קתרינה השניה והקיסר יוסף השני, באו לידי החלטה להכחיד כלה הקיסרית העשמנית, שתי הממשלות האדירות האלה על גבול תוגרמה, שמו לנגד עיניהן המשטר הזה הצרו לה בלי חשך, וכמו שגזרה יצאה מלפני התולדה מן העת אשר נבנתה חרסון עד ימינו אלה, תוגרמה הלכה לאחור במרוצת הברק, אוסטריא ורוסיא נשארו נאמנות למלאות דברי הברית ההוא, באופן נפלא עד מאד, כדי להעביר כלה מאברופה ממשלת העשמנים, והנה כמעט החלה המלחמה בין תוגרמה ורוסיא, הקיסר יוסף השני עלה גם הוא למלחמה על בילוגראדו, הפחה מושל העיר הזאת, לא האמין שהאוסטריים יאינו להלחם נגדו, ותמיד היו דבריו: "הנם נובחים ככלבים" אמנם באשר נוכח לדעת כי כבר החלו לקרוב אליו, התאנן באזני הדיואן בקושטנדינא, שלמרות ברית השלום, הקיסר יוסף מפיר חברית, בלי כל סבה ותואנה, ויקבל הפקודה ללחום עמו, וכמעט קרבו מבלוגראדו, הפחה הזה הכה אותם, וירדוף אחריהם עד העיר לונגוש, ויכבוש ערים אחרות כהונגריא, ועוד

ועוד מעט היה עולה בידו לתפוש את הקיסר יוסף בעצמו. אמנם פעולת היילות התוגרמים כהתנגדות לרוסיא לא עלתה יפה, שרי הצבא סכסוניא־קובורג ורומנזוף כבשו העיר חוצים (Chcozim), והנסיך פוטיסקין צר על העיר הבצורה אוג׳אקוף בחדש דקמבר 1788, ותפול בידו, וכל התושבים שעלו למספר חמשה ועשרים אלף העביר לפי חרב.

השמועות המבהילות מן האסונות האלה שהגיעו לקושטנדינא, הרוו לענה ורוש הימים האחרונים של השלטן הרודף שלום ואוהב הבריות עבד־אל־חמיד הראשון, ומרוב יגון ואנחה חלה בעוד איזה ימים וימת מלא רוגז ותוגה, בן ארבע וששים שנה, ביום הרביעי י״ב ניסן תקמ״ט (7 אבריל 1789), בעזבו הכתר לבן אחיו שלים ג׳, בפרק הזה אשר ירדה פלאים ממשלת תוגרמה, למרות התאמצות השלטנים מוסטאפה ג׳ ועבד־אל־חאמיד א׳, מצב ישראל בתוגרמה נשתנה גם הוא לרעה, ונמשך גם הוא בדבר טבעי אחרי מהלך הממשלה, ואל התלאות האלה נוספו שתי רעות שנגעו בפרט לעם ישראל: גזרת השלטן מוסטאפה על הלבושים המרשים, והטבעת המטבעות פחותות הערך, שהזיק על הרוב ליהודים שהיו עם המסחר, נוסף לזה יש לחשוב המעמד החמרי הנורא של העדה בקושטנדינא, לפי החשבון שמציע בן הדור ההוא חובות הקהל עלו בשנת התקי״ב לשלש מאות ועשרים וחמשה אלף גרוש, באופן שההכנסות לא היו מספיקות לפי ההוצאות, כי פורעי המס היו לפי המוסכם אלף וחמש אש׳ (חלקים), מהם הלכו בשלש מאות לאוהדי (מערכות המלחמה), נשארו אלף ומאתים פורעים עשרים גרוש כל אחד ואחד, שעולה לסך כ״ד אלף גרוש, הגאבילה של הבשר כ״ב אלף גרוש, הגאבילה של הגבינה ג׳ אלף גרוש, מס הגלגלת שלש אלפים, והכנסות אחרות, בין הכל כל ההכנסה נ״א אלף גרוש, מנגד לזה ההוצאות רבית ההובות כ״ב אלף, טירסא האגי (היקף בבנין אניות מלחמה) י״ח אלף, פרס החכמים שש אלף, נדבה לארץ ישראל ארבע אלף, כתנא שש אלף, קמח לפסח שש אלף, והוצאות אחרות, באופן שהגיע החסרון עם הרבית לס״ב אלף גרוש, אחרי משא ומתן בענין הסכימו שכל הנערכים אש׳ אחד מי שהיה פורע עשרים גרוש יפרע מאה ועשרים, וכל מי שהיה כתוב בעריכה כשני אש׳ יפרע מאתים וארבעים וכן על זה הדרך לכל הנערכים, וכל מי שאינו בעריכה יפרע עשרה גרוש (זכור לאברהם, אביגדור דף ס״א).

בשנה אחת אחרי כן היה המקרה ביהודי אחד מספיק צרכי הרגלים (יניצ׳ירים), ולסבת המלחמה הוצרך ללוות כסף ברבית מאחרים, וכי לא יכול לסבול עוד, הציע דבריו לפני ראשי היניצ׳ירים קול קייאסי וסאמסאנג׳ונגי באשי, ואחרי שנתועדו הודיעו הענין לשלטן עבד־אל חמיד ויצא דבר מלכות מלפניו לבלתי יגבו מן היהודי הזה רבית, וכן שיתנו לו הרוחה כדי ארבעה שנים לשלם לבעלי חובותיו, כי כן הוא צורך האוג׳אק (מוסד) של הרגלים וקיומו בעת ההוא (שם, דף ס״ד ע״ב).

אל הגזרה המגבלת זכיות העמים שאינם מבני דת מחמד, ממשלת תוגרמה בראה חדשה, כבר ראינו שהיא הטביעה מטבעות הדשות מפחתת כל כך גרוע, עד

עד שכן הדור ההוא אומר שמזייפי המטבעות גרמו טובה לעם הארץ, בהיות שהם השתמשו במתכות יותר השובות מאשר השתמשה הממשלה[6], והנזק היה כל כך מורגש, בהיות שאנשי החיל מאנו לקבל הכסף הזה לכתחילה, ובשוק המסחר למרות התאמצות הממשלה להכריח הסוחרים לקבל המטבעות האלה, לפי טבע הענין ירדו ערך הגרושים עד מאה והמשים לבנים האחד, והענין הזה הסב נזק גדול לסוחרים, שנתנו סחורותיהם בהקפה, והיה עליהם לקבל לבנים, וכאשר נוכחה הממשלה ,כי השגיאה הגדולה הזאת תזיק ביותר לעצמה, שבה ותטביע מטבעות יותר יפות, וכמו קסם היה הדבר, שהגרושים ירדו ממאה וחמשים, למאה ועשרים לבנים האחד[7].

במצב הירידה הזאת ליהודי ארצות הקדם, נמצא איש ערום ונוכל, שבקש לצוד דגים במים עכורים, והוא היה הרמאי האחרון מתלמידי תלמידיהם של כת שבתי צבי, נודע בשמו יעקב פראנק, שם ליווי שמכנים בארצות הקדם לכל יליד ארצות ארופה, ואולם שמו האמיתי היה יעקב בן ליב או לייבוביץ׳ מגליציא, לפי זכרונותיו שרשם בעצמו, הוא נולד בכפר „ברז׳אנקה״ בקרבת הוסיאתין, אשר במדינת גאליציא, בערך שנת תפ״ו (1726), ומימי ילדותו נראו בו האותות שהיה עתיד להיות הנוכל היותר ערום ומסוכן בדורו, כי ידע להסתיר מזימותיו בלבו, והתראה לעין רואיו כאיש נהדר ומעולה, וכל מאויו היו להתהדר ולהתיפות בנוי ויופי וללבוש בגדים של שרד, בבחרותו נדד אביו ממקום למקום מפולוניא לואלאכיה, בעיר רומאן ובסוף בבוקארישט, ואז היה הצעיר יעקב כבן שתים עשרה שנה, אביו נתנו אצל סוחר אחד למשרת, ונראה הדבר שבעלי בית המסחר היו ספרדים ושם החל ללמוד השפה הזאת שהיתה שגורה בפיו כל ימי חייו, אך עבודת רוכל היתה קשה לו, ויעזב את בית המסחר, ויחל לעסוק באבני חפץ, במשי ובכלי זהב שלמד מן הסוחרים בני ארצות הקדם, שהיו מביאים הסחורות האלה לבוקארישט, ויסע לתורקיא והוא היה כבן תשע עשרה שנה, ויהי נודד מעיר לעיר, גם התגורר באזמיר ימים רבים, ושם התוודע אל היהודים הבאים מפולוניא לרגלי מסחרם, ורבים מהם עודם הוזים בדמיון, רוח עועים שפוכה עליהם, ותקות הגאולה היתה בפיהם באותו המקום שנולד המשיח המדומה שבתי צבי, כשמונים שנה לפני כן, (פראנק ועדתו חלק א׳ על פי המקור .Interrog).

למרות התאמצות החכמים ומיושבי הדעת לעקור התנועה השבתאית מן השרש, ולרדוף הנוטים אחריה, עוד נמצאו באזמיר, נוכלים, ורמאים שהוליכו שולל המון העם וגנבו דעת הבריות, וביניהם היה התלמיד יששכר אשר הצית אש הדמיון בלב יעקב הצעיר, אשר הקדיש העת שהיה חפשי מעסקו להגיוני תהו לחקור במופלא ממנו, בין האורחים שהגיעו לאזמיר היו שני אנשים נודדים מרדכי בן אליהו מפראג ונחמן, ושניהם היו רודפי קדים ויקרבו גם הם אל כת השבתאים ויעירו בלב יעקב הצעיר להתרומם ולהיות לראש העדה החדשה, וכאשר מיאן הנער הזה לשמוע בקולם ויהיו דבריו: אליהם „אם באמת חכמים גדולים

אתם

---

6) Hammer Geschichte des Osm. Raich. ספר XVI דף י״ח

7) באהרה רבים, אח״ע כ׳ [illegible], ועיין ראה Turquie, דף 350 ובמעט כבר ס׳ התשובות בין הדור ההוא

אתם, עשו מופת והפכו את הברזל ושאר מתכות לזהב, וישיבו אותו האורחים האלה, כי הדבר הזה יש רק ביכולת המשיח לעשות אותו, ואיהו? הוסיף יעקב לשאול, והחכמים השיבוהו: בשלוניק — אם כן אלך אצלו תכף ומיד והחכמים הגידו לו שנהוג קודם כל, שיהיה נשוי אשה, על כן יעצו אותו ללכת לניקופול שהוא מקום קדוש, כי בו ישב ר׳ יוסף קארו, ויותר מזה, שלפי מה שהעלו המקובלים המזייפים בהכור מגיד מישרים, המיוחס לרב הזה, כניקופול התראה אליו המלאך המגיד, וגלה לו רזים ועניגים משיחיים, בעיר הזאת מצא יעקב הנקרא פראנק, בתולה יפה בת עניים שלא הביאה נדוניא, היא חוה בת טוביה וישא אותה לאשה ביום י״ט סיון תקי״ב, ובהיותו תחת החופה נגשו אליו שני רעיו מרדכי ונחמן וגלו לו סודות עסוקים, שלשה שבועות אחרי החתונה, פראנק נסע לקראיוב׳ה במדינת ולאביאה לסכור סחורותיו שהביא עמו מארץ תוגרמה, וישב שם כחמשה חדשים.

בחדש השון תקי״ג שב פראנק לניקופול, ויקח את אשתו וישלחה לוידין אצל קרוביה בעוד ההורף, ואחרי איזה חדשים הלך לעיר הזאת לקחת את אשתו, וישלחה לבית אביה לניקופול, והוא נסע בחברת ר׳ יששכר מאזמיר ור׳ מרדכי בן אליה לעיר סופיא, אך המקום שנשא אליו נפשו היתה שלוניק, ויסע שם כחברה גדולה של הנוטים אחריו שהוליך שולל כדבריו, כי חבריו הפיצו ברבים השמועה כי איש מופת הוא, ויש מן התמימים שהאמינו שהוא חוזן נפלא, ויופיע לעת רצון ברעם וברעש. בשלוניק ישב פראנק כעשרה ימים, ויסע ללאריסה הוא לבדו ואין איש אתו, וישב שם קרוב לחמשה חדשים, אי אפשר לברר מה היה מעשהו בעיר הזאת, אך נדע שהיו שם סוחרים עשירים ונדיבים שעזרו לכל קשה יום, כמו משפחת הגביר אליה הנדאלי, הרב הכולל היה ר׳ יוסף נחמולי איש חכם ומשכיל, ונראה הדבר שהוא היה הסבה שפראנק לא יכול לצוד דגים במים עכורים בעיר הזאת, וישוב לשלוניק, וכאשר שאלהו חברו נחמן למה שב עוד הפעם לשלוניק? השיב: כשמטלטל בעל הבית מדירה לדירה והנם שלוקה כל הפציו, הוא חוזר עוד הפעם לדירתו הריקה, ומדליק נרות ובודק בכל קרן זוית אם לא הניח איזה דבר.

בימים ההם החל פראנק, כי מן היום ההוא נודע רק בשם הזה, להנחיל כבוד ותהלה, בין הדונמים, והיהודים אשר בסתר לבם היו עוד נוטים אחרי התקוות המשיחיות, ויתבוננו אליו כאשר יתבונן המון העם אל גואלו, כי נער מטען קדשו, ויהדל להגדיל את כבודו בעיניהם, ויתוכח עם החכמים האלה על אדות שבתי צבי, ויחוה להם דעתו כי לשבתי לא היתה מעלת אלהות, כי לא השיג את התענוג העליון, את מתיקות הממשלה, ובליל כ״ט השון תקט״ו בהיותו בחברת הנוטים אחריו, הגיד להם שנחה עליו רוח הקדש, ויגד להם שהוא רואת מחזה נעלם ויקרא בקול גדול בספרדית: nuestro señor esta abachando! (ואדוננו יורד!) אז הציב לו פראנק למטרה להאביד ניר לבית שבתי צבי, ולהשפיל כבוד היורש האחרון ברכיהו, ועוד יותר מזה, החל להבזות את חקי התורה ולהפירם בגלוי, והיה נותן טעם לזה כי נשבת שדי שבו תבינהו לדעת נסתרות ולגלות נעלמות.

עזות פניו של פראנק לרשת מקום שלא עמל בו, ולדחוק רגליהם של ראשי כת הדונמים יורשי שבתי צבי, הרס כל בנינו בשלוניק, לפי דבריו שאין לסמוך הרבה עליהם, נודע לו שהיה יהודי אחד מכשף ועושה נפלאות, אשר היו מספרים עליו שהוא האנטיכריסט, ולא עלה בידו לבוא עמו בהתחברות, עוד מספר שפעם אחת פגשו אותו שני שבתאים (דונמים) ברחובות קריה „ברעב ובצרה" וישאלוהו אם הוא החכם יעקב, ואחרי כן החלו לדבר על לבו לבוא בחברתם, ויבטיחוהו לתת לו חמישים ביטים (כן נחשב הכסף בתוגרמה), כמעט נתרצה לקבל הכסף, לקנות בו צמד גפן ולהביאו לבוקארישט, אך חבריו הניאו אותו באמרם: האם תרצה לעסוק במשא ומתן ולהרויח כסף? אין ראוי דבר זה לאיש אידיאלי כמוך, וכאשר נוכח לדעת כי נבצר ממנו להסב לב היהודים אליו, החל להרגיזם בחלל קדשי ישראל לעין השמש, ובהתקלס בהם בכת להטים ואחיזת עינים שלמד באזמיר. והתהוללותיו האלה שמוהו לשחוק בעיני העם, והוא היה אומר להם: היום אתם לועגים עלי, אבל אני אומר לכם שכמספר שערות ראשיכם, יהיה מספר היהודים שילכו אחרי, מוטל הדבר בספק גדול אם לבו של פראנק ניבא לו, שיעלה בידו למצוא בפולוניא מספר נבערים וקלי הדעת שילכו אחריו בעינים סגורות, ואם לא התהלל אחרי המקרים, שהקדים לדבר אל יהודי שלוניק כדברים האלה.

עוד מוסיף פראנק לשים מסוה על סיבת ברחו משלוניק, כאשר הכעיסו מעשיו הרעים את כל בני העיר, ארבו עליו המון נשים יהודיות ותשליכנה עליו אבנים, ודברי הריבות הסתבכו כל כך, עד שהגיעו לאזניו על ידי אוהביו שהיהודים שכרו אנשים תורקים להרגו נפש, אז בקש איש זר ללון בביתו ולישן על מטתו, ובלילה הרגו הרוצחים את האיש ההוא, וכאשר נוכח לדעת, שלא יעלה בידו לעשות נפשות לתורתו בעיר הזאת, ולא להשתרר על הדונמים, גמר בדעתו לצאת משלוניק, ביום כ״ז ניסן תקט״ז, הוא וחבריו נחמן ונתן ב״ר נהוה, ויסע פראנק לבדו לניקופול לקחת את אשתו, ואחרי כן נסעו בים לאנדריאנופלא ומשם לקושטנדינא, ודרך הים נסעו לאזמיר, בעיר הזאת הוטב מאד מצבו החמרי, כי רבים מן הדונמים שהיו בעיר הזאת נמשכו אחריו, אך פה רוח אחרת היתה עמו.

פראנק תולה האשם בחכם יששכר שאחרי עיון רב בספרות וברמזים, גלה לו „שהאלהים הוא חד בתלת" אך עדין לא נתקבלה התורה הזאת בלבו, עד שבא חברו מרדכי, ויבאר לו היטב, ואז טעם טעם אמת, מן היום ההוא והלאה פראנק התחיל להאמין בתורת השלוש, היה נכנס בחדר פנימי בביתו שלש פעמים ביום, והיה מניח הצלב על חיקו, והיה מתפלל, יהי שחבריו יעצוהו, או יהי שהוא בעצמו נוכח לדעת שלא יצליח מעשהו בארצות הקדם, הוא גמר בדעתו לנסוע לפולוניא. אף כי מימי ילדותו לא התרגל בשפה הפולאנית, ובמקומה היו שגורות בפיו השפות הספרדית והתורקית, אשתו נשארה, איזה ימים באזמיר, ואחרי כן שבה לבית אביה לניקופול, בעת ההיא פראנק הלך למולדבי, גירנוביץ ברומא, ובסוף שב לניקופול לבית חמיו, ובחדש תשרי תקט״ז נולדה לו בתו הבכירה חוה שנקרא בלשון הבה הוהנ׳ה (Havatscha), בעיר הזאת.

הזאת החל לעשות נסיונותיו לבלבל העולם במעשי כשפים ואחיזת עינים, והתגרסים אנשי העיר הזאת היו תמיד מרי נפש וישימו עיניהם לרעה בפראנק, ויתנפל עליו העריץ האדאר הנודע בעיר משכבר הימים לרוצח, ויפצע אותו בראשו ובחזהו, ויהי כפסע בינו ובין המות, ועקבות הפצעים האלה אחרי שקרם עליהם עור, נראו בו כל ימי חייו, ובראותו שרעה נגד פניו גם בעיר הזאת, עזב את אשתו בבית אביה, ויסע עם חבריו לפולוניא, ולבו היה סמוך בטוח שיצלח בתעודתו במדינה הזאת שרוב העם היה שקוע בבערות.

בעיר קורזלוקא ששם החל פראנק להטיף אמונת השלוש, נצמדו אליו כשנים עשר יהודים, ועוד הצליח לעשות נפשות לתורתו בכל אשר היה פונה, וזה העיר קנאת הרבנים שרדפו את הפראנקים בכל האמצעים, בימים ההם ישב על כסא ההגמוניא הקתולית בקאמיניץ־פודוליא הכהן מיקולאי דמבובסקי אשר הטה בידי הפראנקים, ויצא דבר פקודתו אל הרבנים היהודים לבוא ולהתוכח עם מתנגדיהם שונאי התלמוד, ביום ג׳ תמוז תקי״ז היה הויכוח, וכאשר היה לקוות מראש, הכהנים הנוצרים האירו פניהם אל הפראנקים, ויגזרו לשרוף התלמוד[8]), אך אחרי מות דמבובסקי, יד הרבנים היתה על העליונה, ואז נמלט פראנק לעיר ג׳ורג׳יב׳ו בואלאכיה על גדות נהר הדאנוב, נראה הדבר שהאיש המדיח הזה אחרי שהלהיב מדינת פולוניא וישם שם רעל בחיי הפתאים שנתעו אחריו, מצא לו לנכון לנסות עוד הפעם כחו בשערי תורקיא.

העיר ג׳ורג׳יב׳ו העומדת על שפת נהר הדאנוב מצד ימין, היתה בעת ההיא תחת פקודת התורקים, שם היו אנשי צבא, ועל ראשם היה פחה תקיף, לפי דברי נוסע אנגלי שבקר המדינות האלה, שם השר היה שלמן־פחה, איש שהתמכר להענוגי בשרים, וקרוב הדבר לשער שפראנק שלא לחנם ישב בשלוניק, ובא בחברת הדונמים ילמוד מהם חבל וזמה, ואף שהיה רואה חיים עם אשתו, היתה לו בתולה אחת כעין „שומר ומנהיג״ אמנם נדמה כי הבתולה הזאת היתה עזר כנגדו, לא לבד בדברי רוח ודעת, והיא היתה אומרת בהיסח הדעת „שהיא תגן עליו מכל פגע רע״, אל הבתולה הזאת נלותה בתולה אחרת מקרובי מלכי פולוניא (לפי דברי פראנק), והדבר הזה, היה כעין פתח ומבוא אל מעשי הזמה והתבל שהנהיג פראנק אחרי כן בקרב עדתו. האיש הזה שהיה נקל לו להחליף דתו כמו שמחליף האדם שמלותיו, לפתע פתאום גמר בדעתו שטוב לו להכנס בדת המחמדית כדי לבצע בצעו בנקל, כי לפי שיטתו תרמית והונאה אינן אלא תחבולות מותרות, ועצות מחוכמות, להשיג תכלית הידועה.

בעת ההיא מתנגדי התלמוד או כאשר היו קוראים אותם פראנקים שרדפו את כלל ישראל, שבו להיות בעצמם נרדפים, ויהיו נתונים במצור ובמצוק, אשר כל מוצאיהם יכים ויעשו בהם כטוב בעיניהם, בהיות שכבר יצאו מדת היהודית, ולדת הנוצרים טרם נכנסו, והיו נחשבים בעיני לאנשים בלי דת, רוקני מצות ועושים בסתר מעשיהם, ובראותם שלא תהיה להם תקומה בפולוניא, נסו רבים למדינת בסרביה ארץ ממשלת התוגרמה בימים ההם, ויתישבו בעיר חוצים או חוטים על הנהר דניסטר, אך גם פה לא הונח להם, כי בעיר הזאת היתה עדה קטנה מיהודי

8) ספר [illegible]

מיהודי תוגרמה[9]) ואחיהם מפולוניא הריצו אליהם דבריהם, כי צוררי התלמוד באו כגבולם לשבת בתוכם, ויגידו להם כל הצרות שהגיעו להם בגללם, וראשי העדה התאוננו באזני הפחה והקאדי (שופט), כי עברו הגבול אנשים רעים וחטאים בלי דת, הדברים האלה היו די והותר לתוגרמים להתנפל עליהם ולקחת רכושם, עד שרבים מהם היו תועים ונודדים, קרועים ויחפים, רעבים וצמאים והולכים מדחי אל דחי, בערי הגבול בין פולוניא ובסרביה.

יעקב פראנק שבלבל המוחות של כמה יהודי פולוניא, ישב באותה השעה בעיר ג׳ורג׳יב׳ו על נהר הדאנוב כשר ואציל גדול, ויתנהג כאיש תוגרמי, גם לקח לו נשים ופלגשים על אשתו, ולא שת לבו לכוצאות את בעלי בריתו, פתאום הגיעה לו השמועה כי יהודי חוטים הודיעו הענין ליהודי קושטנדינא, אשר משתדלים לכרות לו שוחה, על כן קדם פני הרעה הנשקפה לו, וימהר להודיע לפחה ולמופתי שבעיר ההיא, כי נכנס הוא וכמה פראנקים עמו לדת מחמד, ויהי כבואם בברית הדת הזאת, נסע דרך רוסג׳וק לקושטנדינא (תקי״ח), והשיג שם פירמאן מהשלטן מוסטאפה השלישי לתבוע את הכסף שלקחו ממנו היהודים ביום הרעש בלאנציקורון, ופירמאן שני אל נציב (הוספודאר) המולדאויא ובסרביה להרשות לו לשבת בכל אשר ימצא כטוב בעיניו, והאיש הנוכל הזה, האחרון שבתלמידי תלמידיו של שבתי צבי, עשה כמו מורהו, כאשר באו לפניו הצירים מפולוניא שלוחי בעלי בריתו, וייעצם לבוא גם הם בברית הדת המחמדנית: „עליכם לדעת, שאי אפשר לאדם ללכת למקום חדש, אלא אם כן יתחיל מראשית, ואין ראשית אלא זה שיסד את הדת המשלמית" וידבר על לבם לקבל את דתו וישר להם שירה אשר חציה ספרדית וחציה עברית „ברוך הוא Dio mi" (אלוהי ברוך הוא) וכאשר לא חפצו לשיר אחריו, אז שר להם שירה אחרת „Eloahai" (אלוהי?) ואז קראו מה נעים השיר הזה! ויאותו להסתפח על דגלו, ביום השלישי לשבוע ט״ו בשבט תקי״ת, פראנק והנלוים עליו נסעו בעגלות על נהר הדאנוב שנתקרה, לרוסג׳וק מנגד לג׳ורג׳יב׳ו ושם נכנסו כולם בדת האיסלאם, והמופטי (כהן) קרא לכל אחד ואחד בשם משלמי, לישראל ג׳ירג׳יב׳סקי קרא עשמאן, וכן לאחרים; ביום ההוא ואחרי איזה ימים נכנסו בדת האיסלאם שבעים יהודים מכת הפראנקים.

מה שקרה תשעים שנה לפני כן, בעת שהמשיח המדומה שבתי צבי ושלח לעיר ארנאוט־ביליגרד באלבניא, שאז נדדו שם יהודים רבים, וייסדו עדה יהודית במקום שלא דרכה עד היום ההוא רגל יהודי, קרה גם כן בעת ההיא, לרגלי פראנק, התאספו איזה יהודים סוחרים ספרדים מארצות הקדם בעיר ג׳ורג׳יב׳ו, ויסדו שם עדה יהודית שעמדה עד ימינו אלה, אמנם כמו בארנאוט־ביליגרד גם פה בג׳ורג׳יב׳ו, היהודים האלה הביטו בקר רוח על מעשיהם של שבתי צבי ופראנק, מבלי להתערב בעסקיהם. בקיץ של השנה ההיא המלך הפולאני האיר פניו אל הפראנקים (ז׳ אב תקי״ח — 11 אב׳גוסט) ויתן להם זכיות, והבשורה הגיעה לג׳ורג׳יב׳ו, ופרנק ששבע נדודים, גם אשתו שבאה אליו אחרי ששמעה כל מעשיו הרגיזה אותו, עד שנהיה לבעל חימה פתאומית וישלח

9) מפליאי העיר הזאת נמצאה עד היום בקושטנדינא משפחת „חטים" בין היהודים.

וישלח לפניו את ישראל־עשמאן אל המאמינים היושבים על גדות הנהר פרוט, לבשר להם שנשיא הכת שנקרא בפיהם santo Señor (האדון הקדוש) וכראשי תיבות ס״ס עוד מעט ויבוא אליהם, וכצאתי לדרך היה שר שירה ספרדית:
Alempiarnos con cenisa, del polvo de la guenisa
(ננקה באפר, אבק הנניזה), ובלשון אשכנזית היה קורא בקול גדול:
Lustig! Unsere Brüder haben Platz erhalten.
הנני שמח! אחינו קבלו מקום (הראוי להם), ביום ז׳ חשון הגיע לבונקארישט ויהיו דבריו אל האנה (שר) ואל יתר האדונים. כי ברצונו להכנס בדת הרומית־פראב׳וסלוית, אך גם בואלאכיא לא מצא את מבוקשו.

ויעקב פראנק אשר כל מזימותיו היו להתרומם ולהתנשא על ראשי העם, לא מצא קורת רוח בשבתו בטח ושאנן בערי תוגרמה וולאכיא, על כן רואים אנחנו אותו שב לפולוניא לעמוד על ראש בני בריתו, בבואו לעיר לבוב הופיע לבוש בבגדי רקמה, בתלבושת שר תוגרמי, במרכבה הרתומה לששה סוסים ושלשים אנשי צבא, גם כן בתלבשת אנשי היל תוגרמים רצים לפניו, והם היו השומרים לראשו, כי כל חפצו היה להתגאות לפני אצילי ורוזני פולוניא, ויחוה רעתו כי נכון הוא וכל בני כתתו לקבל הדת הקתולית, אחרי כן בא לעיר המלוכה ווארשא, וידרוש שיעשו עמו חסד שהמלך בעצמו יהיה לו לשושבין בהכנסו בדת השלטת, וכן היה שהמלך על ידי ממלא מקומו המרשל ביילינסקי והרוזנית בריהל היו השושבינים, והומר כדין וכהלכה, (ב׳ אלול תקי״ט 17 ספטמבר 1759), ויותר מאלף יהודים עמו, הפולאנים נוכחו לדעת מהר כי כל מגמת פראנק היה להונות הבריות, וכי המרתו היתה רק למראית עין, בחפצו שיתנו לו ולבני סיעתו חניה בקרקע בחבל ארץ מיוחד להם, כדי להיות עליהם למושל ולמנהיג, אז החלו הכהנים לחשוד אותו כי בצדיה בא בבריתם, ויתחקו על מעשיו, ואיש אחד שקנא בפראנק גלה הדבר כי בספרי התפלות שלהם מחקו כל המקומות שנמצא שם המחוקק שלהם, ותחתיו שמו שמו של פראנק „סנטו סיניור״ (האדון הקדוש), ואז נמסר הוא ורעיו להקירה, ויודעו כל תועבותיו ויובל למבצר ג׳ינסטוחוב׳ ושם הושם במאסר בבית המקלט, ויהי שם עד שנת תקל״ג שהחלו המלחמות בין הרוסים והפולנים, וכאשר גברה יד הרוסים ויכבשו המבצר הזה, הוציאו לחפשי את כל האסורים.

כמעט יצא פרנק לחפשי, נסע לווארשא לבלבל העולם, ביום כ״ט שבט תק״ל מתה אשתו חנה ויקברה במערת הולשטיוית, וכדאגו לחנוך בתו הזה העתיק מושבו לעיר ברין בירת מהרין וימסור את בתו לבית מקלט הנזירות, ישם התחנכה בשפת האשכנזית שידעה על בוריה, וכן במדעים אחר הצטיינו בימיה, מן העיר הזאת נסה בפעם האחרונה לבוא בהתחברות עם התורכים, וישלח צירים לשלוניק, אך לא הצליח גם בפעם הזאת, ולא השיג לו אין קצבת, בינתים הגיעו מכתבי פלסתר אל הקיסר יוסף השני ומריאה תרזיא, ויקרא אל חצר המלכות ויביא עמו את בתו היפיפיה המשכלת, ויצטדק על כל מעשיו, באופן שלא נמצא בו עול, כי ידע לשים מסוה על כל מפעליו. ויותר שם הגיעו לאשרו, מכתבי הלצה בעבורו מן הנונציום הקתולי בוארשא, העלמה הזה נקבלה בבית הנזירות בווינה, ופרנק שב לברין. בסוף

בסוף שנותיו פרנק התישב בעיר אופינבאך בקרבת פראנקפורט על גבי הנהר מאין, ושם השיג תואר הכבוד בארון, מן העיר הזאת שלח רצים אל כל הנוטים אחריו באשר הם שם, שישלחו לו כספים, שעל ידי חכמת האלכימיה, יעלה בידו להפוך המתכות הגרועות לכסף וזהב, והנתעים האלה הרבו לשלוח אליו יגיע כפיהם, ובאופן הזה בזבז כסף רב, ויעמיד מין ממשלה פרטית, בחצר וארמון נהדר, והיה לווה כסף בכל האפשרי, אך פתאום חלה חלי כבד וימת ביום י״ג כסלו תקס״ב (10 דקמבר 1791) כבן ששה ושבעים שנה, פרנק הוליד בת אחת חוה בחדש תשרי תקט״ו, וארבעה בנים, א) ליב־עמנואל נולד בחדש אלול תקי״ז, ומת כ״ז אלול תקכ״ג, ב) יעקב, נולד י״ח תמוז תקכ״ב, ונפטר ז׳ כסלו תקל״ג, ג) רוך, נולד י״א אלול תקכ״ד, ומת בחדש אדר א׳ תקע״ג, ד) יוסף, נולד ה׳ אדר ב׳ תקכ״ח, ומת בשנת תקנ״ז.

אחרי מות יעקב־פרנק, עמדה בתו חוה בראש כת הפרנקים, ותאסוף זקנים מלומדים אצלה, ורבים היו באוכלים על שלחנה, ובראותה שההוצאות מרובות, שלחה את אחיה רוך לאסוף כסף מכל המאמינים, והיא נסעה בעצמה לויניציא, ויעלה בידה ובתרמיתה להפיל אנשים רבים ברשתה, ותשיג כספים כתורת הלואה, אחיה רוך העומד על ידה נחלה וימת כעת ההיא (תקע״ו), ופתאום יצא הקול שבית פרנק עומד על המשבר, הנושים הקריבו משפטם, והוה הובאה למאסר, ואחרי שיצאה לחוץ, חלתה ותמת ביום י״ד אלול תקע״ו (7 ספתמבר 1816), הפרנקים שנשארו בלי רועה נודעו עד שנת 1838, וילדיהם וצאצאיהם נשקעו כלה עם הקתולים בכל מקומות מושבותיהם[10].

בתקופה הזאת נראה המשך הירידה הספרותית בכל ערי תוגרמה, ובפרט בעיר קושטנדינא היא מורגשה ביותר, מנגד לזה היהודים עסקו במסחר ויצליחו, והיו בניהם עשירים מופלגים ותקיפים אשר דבריהם נשמעים בין שרי הארץ שהתרגלו עמהם, והיו באים ויוצאים בחצרותיהם בתור עסקנים אך לא עמדו כשורה ההיא שעמדו היהודים בימים הראשונים בחצרות השלטנים והשרים, ולא יכלו להשפיע ברב או כמעט על ההלוכות הענינים המדינים אשר כמו זרים נחשבו בעיניהם.

בין העשירים האלה היו גם כן נדיבים אשר החזיקו ותמכו בידי המחברים והסופרים יהידי סגולה שהיו בפרק ההוא, והנודעים לנו אשר הצטיינו במפעלותיהם, ואשר הגיעו זכרונם עדינו, היו על הרוב אלה שהסתפקו בתתם איזה תמיכת כסף להדפיס הספרים המעטים שהופיעו בימים ההם, הרופא יוסף פואה שהדפיס על חשבונו ס׳ „ראשית חכמה" (קושטנדינא תצ״ו); ישראל נתן „איש חיל רב פעלים, רודף צדקה וחסד, לא השיב ידו לתת לכל שואל די מחסורו אשר יחסר לו, פיזר

נתן

---

10) Revue des Etudes Juives (1894), Grätz, Frank und die Frankiten (1868) Kraushon, Frank i Frankisci Krakau 1895) והתרגום לעברית, פראנק ועדתו העתיד (צר קליה-קין), הצפירה ליפנה 1920 גליון סי״ד, צ״ג, ע״ט, ס״א, ק״נ, קי״ד, קי״ב, קי״ש ושנת 1908—1907, בכל אלה המקורות, והמקורות חוץ מאלה, הובאו באריכות המקרים בפולוניא, ובקצור נמרץ המעשים בתורקיה וארצות הקדם, בעוד שלפי טבע הענין בחבור הזה, תובאו המעשים בתורקיה בדיוק, ומפעולה חוץ למדינה הזאת, רק ראשי דברים.

נתן לאביונים בצער, גדולים מעשיו לא ידעתי ספורות" ובעל הזכרונות מוסיף לבאר, שהנדיב הזה עסק על הרוב להשיא הבתולות שהגיעו לפרקן, ובכספו נתן להן נדונייא ותכשיטים, ובסוף ימיו עלה ירושלימה, וגם שם הרבה להטיב לאביוני העיר הקדושה[11]).

הנגיד אברהם אלבאהיה, אליהו נתן, ושלמה שוהבי „תורה ועשר במקום אחד"[12]), עוד היו החכם המרומם „הן גביר הגמיר וסבירי במהר״ר שמעון אלוף; השר ושפטר הודי צדקה והסר יצחק די מאיו, משה קאב׳אלירו[13]), יעקב זונאנה „אשר לו יד ושם טוב, שר וגדול בישראל, גדול שמו שר ושפטר גביר וחכם מרומם על כל תהילה" ואחיו ברוך זונאנה, „הגביר המרומם" אברהם די מדינה, ואחיו הצעיר יצחק די מדינה[14]), „האיש הנכון הן גביר בחיר יצחק בכר נפתלי מתושבי קושטא׳ יע״א[14a]), „אחד המיוחד החכם המרומם הן נביר" כמהר״ר משה שונצין, „שר וגדול ליהודים כשם הגדולים"[15])‚ אמנם המשפחה אשר הצטיינה על הרוב בעשרה ונדבות בניה, היתה משפחת אג׳ימאן[16]), יוצאת העיר האנדאלוסית ג׳ימאן (בערבית ג׳ימאן Ximena, או הנודעת ביותר בשם — La Frontiera Ximena, בקרבת קאדיקס היא קדש) מן היותר מיוחסות בין הספרדים, וראש המשפחה היה הרב אליה אג׳ימאן, חכמה ועשר במקום אחד, ובעל הזכרונות כתב: „אם אמרתי אספרה ברחמיו וברוב חסדיו, אין די באר במגילת ספר, אני אברך ולי נאה לברך, כי ירבה כבוד ביתו פתוח לרוחה שבע רצון ומלא ברכת ה׳" ולר׳ אליה היה אח תלמיד חכם, ר׳ ישעיה אג׳ימאן שהוליד שני בנים „גבירים רמים ונשאים" ברוך ויעקב אג׳ימאן שעסקו במסחר, ויעשו עשר והצטיינו במפעל ידיהם ובצדקותיהם[16a]). והשרים משה קרמונה, ואחיו אליה ובן אחיו שלמה המכונה בכור.

בעת ההיא היה בעיר הבירה החכם המשכיל ר׳ אהרן די טולידו שנולד בערך שנת ת״ם בקושטנדינא, משפחתו היתה לפי הנראה יוצאת אנדרינופלא, ששם התישבו בגרוש ספרד של שנת רנ״ב ויהדי עדה וק״ק בשם טוליד״ו, ונפלא הדבר שכמה דורות עברו מן העת ההיא ולא הצטיינו בני המשפחה הזאת בארצות הקדם, לר׳ אהרן ניתן להקים שם משפחתו למקום הראוי לה, רבו היה ר׳ חיים אליה פיפאנו „שיעין ורבן תורה בישראל, והרבה גבולו בתלמידים, (דברי חפץ, דף ל״ד ע״ב), בראשית שנות היו עסק במסחר ויעש עושר ואולי בא לו מחמיו שהיה חכם ועשיר במקום אחד (שם, דף קנ״ו), לפי דבריו היה להוט אחרי המסחר „בדידי הוה עובדא דאהרן גם עד זקנה ושיבה, ישיש בנבור לרוץ ארח ארחת ישמעאלים, שיה עייל שפיק נפיק" גם היה עוסק בעניני סמנות ומלוה כספו לאנשים שונים ולשרי הארץ אשר בחשו בו, „ונשבעו על שקר עד שאכלו כל הונו ויגיע כפיו, „כל היום קודר הלכתי, לא שלותי ולא שקטתי ולא

נחתי

---

11) בהונת עולם, היא הקדמה
12) שם, שם
13) צירת כסף, הקדמה
14) פרי הארץ, הקדמה
14a) דבר משה, חלק ג׳ שער הפ
15) משאת משה, חלק ב׳, הקדמה, ומדבי בקרית
15a) עין משפט, (מדבי)
16) חקרי לב, חיים חיא

נחתי, ואני אמרתי רק לריק יגעתי״ וכמו דון יצחק אברבנאל בשעתו, כאשר אבד כל הונו בעת הגרוש, וירע בעיניו על אבוד זמנו בחצרות מלכים וטירותם, כן ר׳ אהרן די טולידו, ראה ונוכח, ולבו היה נוקפו על אבוד כספו וזמנו, ויתחיל לעסוק בתורה ובהוראה, ולהטיף דבריו בתוך קהל ועדה (הקדמת דברי חפץ).

בפרושיו המלאים חקירה וביאורים במקרא, נביאים וכתובים, כמו כן במדרש, תלמוד ירושלמי ובבלי, ר׳ אהרן בחר הדברים המתקבלים על הלב, בהרחקת הפלפול ותורת הסוד, על כן דבריו טעמו לאזן האנשים והנשים, וכדברי המוציא לאור חבורו „דברי חפץ״ „דרושים לכל חפציהם, שרוה הבריות נוחה לדעת לענות דבר או חצי דבר. מה שתלמיד והיק עתיד להרש... רק למי לדרשא מקראות שאין להם הכרע, כתובים המהיישין גופו של אדם מפני קוצר המשיג, טחו מראות עיניהם, נפשו של אדם מתאוה להן ומחמדתן, אין הדעת סובל מה נמרצו אמריו יושר ומה עצמו ראשיהם וכו׳ (שער הספר), דרכו בדרושיו שהיה משיף בקהלות בכל השבתות בבקר אחר התפלה, היה לקחת מקרא אחד מפרשת השבוע לנושא מאמרו, ועליו יסד נאומו; למשל, לפרשת ראה קרא דרושו דבר המשפט; לסדר פנחס, דבר פעור; לסדר וארא, דבר הצפרדעים, וכן על זה הדרך, פעמים רבות דרושיו מיוסדים על גדולי הדור או מקרים אחרים, ודרך אגב היה מביא שאלות ששאלו אתו ותשובותיו עליהן.

מלבד תשובותיו בקושטנדינא היה משיב גם לערי המדינה, כן השיב לר׳ שלמה בכר צבי פיאדי מסופיא (דף מ״ד), היה לו ויכוח ומחלוקת ספרותי עם ר׳ יוסף פאסי מאריה דאתרא באחד פרורי עיר הבירה (שם, דף מ״ד ע״ב), שאלה ותשובה עם הרב הכולל ר׳ אברהם בן חיים רוזאנים, בערך שנת ת״ק (שם, דף קע״ט), הרב הכולל ר׳ אליה פאלומבו (שם, דף קמ״ח), וכן תשובותיו דף ל״ב, ל״ב ע״ב, מ״ו ע״ב, קס״ג ועוד, פעם הביא ענין ששמע מפי מהר״ר אברהם בן יהודה מיוחס (דף קכ״ה), ומשמו של ר׳ אברהם ן׳ עזרא מחבר ס׳ משכנות יעקב, (דף קכ״ה), בדרך כלל היה נוטה להקל, כן כתב על הרפואות שיש להקל גם בדברים אסורים, אם הרופאים יורו שאין אמצעי אחר לתרופה, כי אם זה (דף ק״ך ע״א). בסוף הספר בדרוש החמשים ר׳ אהרן הביא כל־ענין מחלוקת רבני אנדרינופלא על הדג ג׳ינגה (אשכנזית Stier). כין ר׳ אברהם נידון ור׳ מנחם בכמוהר״ר מרדכי ששלח הג בזה לקושטנדינא לבדוק אותו, המערר באנדרינופלא היה ר׳ יהודה אשכנזי, ומכת המתירים היה שם ר׳ שלמה ראזון, והנה בין רבני קושטנדינא ר׳ שלמה די אברהם קאמונדו המכונה ג׳יליבי הורה לאסור, מנגד לאלה ר׳ אהרן די טולידו הורה להתר (שם, דף קצ״ד).

לעת זקנתו מצבו החמרי הורע עד מאד, אדיר חפצו היה לראות חלק אחד מעמלו ויגיע כפו חבורו „דברי חפץ״ מכיל חמשים דרושים שיודפס בחייו, אך לזה חסרו לו האמצעים, והנה המות קדמהו, וימת בהיותו זקן ובא בימים, ודבריו האחרונים היו לעומדים אצל מיטתו שישתדלו להדפיס חבורו, ובן „שלא יעלו בשמו בהשכבה ובאבן המצבה תואר בשם הגדולים... וזה אשר יקרא בשמו „שב גם ישיש כמוהר״ר אהרן די טולידו זלה״ה״ (בערך שנת תקי״א), בעת ההיא היה

היה בשלוניק, איש חכם ומשכיל ושמו ר׳ יוסף בן ר׳ יצחק מולכו שעסק במסחר כספים, ורבים קנאו בו שהיה מצליח בעסקו, על כן רדפוהו מנוחה, וישימו עליו עלילות ברשע, וישימוהו במאסר עד שאבד הונו בענין רע, וינסור בדעתו להתישב בקושטנדינא, וימצא חן בעיני כל רואיו, ובני עיר הבירה האוהבים את הרב די טולידו, ובחפצם לעשות רצונו חשבו כצדק להעמים על שכמו המפעל הזה, לאסוף הכסף הנחוץ להוצאות הדפוס ולעסוק בהדפסתו, הראשון בין הנדיבים היה העשיר ר׳ עסנואל בן השר ר׳ יום טוב ירושלמי ואשתו הנכבדת נעמי אשר תמכו אותו ביד רחבה, גם הנגיד „שר וגדול ליהודים, כלו מלא חסדים, גלוי לכל העמים, השר וטפסר כמה״ר משה קרמונה״ (דודו של השר שלמה, המכונה ג׳יליבי בכור קרמונה שנהרג בימי השלטן מחמוד השני, כאשר יבואו הדברים בחלק הששי), ועוד „היושב בשער המלך, שר וטפסר הן גביר ישעיה אג׳ימאן (ראה בסוף הס׳ ציון ה׳), ובאחרונה נכדי המחבר יום טוב די טולידו, אברהם די טולידו, והצעיר אשר שמו בשם זקנו אהרן די טולידו, אחרי כן נסע לאנדרינופלא ושם תמכו בידו ר׳ יקיר אשטרוק גירון, ר׳ רפאל הלוי והעשיר „מטע ה׳ להתפאר זה הדור החכם השלם כמה״ר משה אוז׳אלב׳ו״ הנדיבים האלה אחרי שאספו „כסף התנופה״ שהיה די והותר להוצאות הדפוס, מסרו הכתב יד בידי ר׳ יוסף מולכו המשתדל, ויאמרו לו: „קח את ס׳ התודה הזה וזכי ביה בדהויה ותהי משכורתך חלף עבודתך״ הרב הזה הזמין את אחיו ר׳ שמואל מולכו לעסוק בהגהת הס׳ שנדפס בדפוס הישיש מרדכי נחמן וחברו דוד ישראילי׳ה בשנת תקנ״ה, (בשלוניק) כי בעת ההיא לא היה בית דפוס בקושטנדינא.

הרב הכולל היה ר׳ מאיר יצחקי יליד שלוניק, ואצלו עמדו הדיינים ר׳ אברהם בכ״ר שמואל יהודה, שנסע אחרי כן ירושלימה, ור׳ אליעזר משה הכהן, שהסכימו על מינוי ה׳ אליקים גירון, לרב הכולל באנדרינופלא בחדש סיון תקי״א[16b]. בשנת תקכ״ב נמנה לרב הכולל ר׳ אליה פאלומבו, ובני דורו היו מוקירים ומכבדים אותו, ובעל הזכרונות קורא אותו „הוד והדר רב טוב לבית ישראל״[17]), ובימיו היו הרבנים ר׳ שלמה בכמה״ר חיים אלפאנדארי ר׳ שלמה קמחי, ור׳ רפאל יצחק ירושלמי[18]), ואחרי הדור ההוא העמיד הרב אליה פאלומבו לדיינים אצלו „הרב המופלא״ יצחק המון ור׳ יוסף בכ״ר אברהם מיוחס[19]) שהלך אחרי כן תברונה, עוד היו שם ר׳ יעקב בכמוה״ר שמואל הלוי שנפטר בסבהר יבי״ו[20]), ר׳ יעקב בן ר׳ שמואל קמחי „הרי״ו ובקי״ ונקרא לשרת בקדש בתור רב הכולל לעדת הספרדים בלונדריש, ובשנת תקל״ב בהיות שם בעל הזכרונות ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי בתור שליח כוללות ירושלם, הכיר אותו ומזכירו לטובה, והוא חבר ס׳ „שושנת יעקב״ על מסכת ביצה ותענית, וידפסו בזולצבאך בשנת תקי״ח[21]), ר׳ יהודה בן ר׳ אפרים נבון, שהלך בסוף ימיו ירושלימה, והוא חבר ס׳ קרית

16b) חוקרי רב, הי״ש ת״א
17) עין משפט, (סלוניקי), ח״ב ס׳ ש״ו
18) שם, הסכמה
19) הקרי לב, ח״ם ה״ב
20) אזולאי, בערך יצחק הלוי
21) שם, בערך שמואל קמחי

„קרית מלך רב" בשני חלקים, החלק הראשון, הדורשים על הרמב״ם הלכות שבועות ונדרים זכיה ומתנה, מלוה ולוה ועל איזה לשונות הטור. והחלק השני הנקרא „דין אמת" כולל שאלות ותשובות, נעוד באו דבריו בס׳ „שמן המור" (ח״מ ס׳ ה׳). ר׳ יצחק הלוי שהיה בעל קול ערב ובקי בנגינה התתרמית, והוא תכן רוח השיר התוגרמי לאיזה שירים שחבר כמעשה ר׳ ישראל נג׳ארה בעתו, אך מה רב ההבדל בין שני המשוררים האלה, בעוד ששירי ר׳ ישראל נג׳ארה מלאי חן ומליצה, הוד והדר, בשגב הרעיון והלשון, שירי ר׳ יצחק הלוי פגי טעם, כתובים בלשון עלגים, והעדרם היה אולי יותר טוב, הם יתראו לעיניו כסמל הירידה של הספרות העברית בארצות הקדם עד ההדיוטא היותר גדולה. קבץ שיריו נדפסו באיטליא, ונקבלו במעט בכל קהילות הליואנטינים (בני ארצות הקדם) אשר מחוץ לתוגרמה, ובתוגרמה בעצמה, לשיר אותם „בשבתות, וביומי החול באשמורת הבקר, ובמרוצת העתים כבר נשכח זכרם ובמעט שאינם עוד בנהוג, גם בספרי בני דורו ר׳ יצחק כתב שיריו בתהלת החברים כמו ב„מעם לועז" (בראשית) כתב שני שירים „ממורינו החכם השלם הדיין המצוין, המשורר כמהר״ר יצחק הלוי נר״ו, האחד לנועם שארקי חיג׳אז לחן יואן באשטי (שירה תוגרמית), והשני כנועם שארקי ניאופאט, לחן מיראק אולדום (שירה תוגרמית), וכן בחתימת הס׳ „אותיות דר׳ עקיבא" שיר המתחיל:

ידך צור גלה: חסדיך הפלא: באויבי כלה: לי ישטמוני:

יה רם יחיד אין שני: מהר נא הושיעני: תסוב תנחמני: והפלטני וכ״ו.

בפרק ההוא הקראים בקושטנדינא היו יושבים צפופים במגרש חאסקיואי, וכמו יותר אחיהם בעיר הבירה, הם עמדו בשפל המדרגה, הנוסע הקראי כ״ר בנימן כ״ר אליהו מלוצק שנסע לא״י בשנת תקמ״ה־תקמ״ו, הגיע לקושטא׳ ביום א׳ כ״ו ימים לחדש תמוז תקמ״ה, מספר: „באנו אל עיר איסטנבול והלכנו לכפר הסקוי, וביום השבת עשו לנו הק״ק אסטנבול כבוד והוציאו ספר תורה בעבורנו... ויצאנו מן כפר הסקוי בכבוד גדול, ועשו לויה והוציאו ספר תורה, ונשקנו ידיהם והלכנו לשלום"[22], ובשובו מא״י מספר הנוסע הזה: „וביום א׳ לשבוע ל׳ להדש טבת (תקמ״ו) יצאנו מן הספינה, והלכנו לכפר הסקוי, ויצאו אנשי הקהל הק״ק קוסדינא לקראתנו, וקבלו אותנו לשלום" והביאו אותנו לבית הכנסת במזמורים נאותים, והוציאו ספר תורה וקראו פזמונים, ואח״כ הביאו אותנו כל אחד ואחד לבית אכנסיתו ושבו איש לביתו לשלום, וישבנו בקוסדינא מאה יום עד יום בואנו וצאתנו וכ״ו"[23], בראש העדה הקראית עמד החכם כ״ר יוסף שלמה הקראי והוא חבר בשנת תקכ״ה ספר „פתח תקוה" סידור האלפא ביתא וכללים קצרים בדקדוק לשה״ק, ונדפס בקושטנדינא בשנת תקס״ה ופעם שנית בהשתדלות ה״ר מרדכי סולטנסקיי הקראי בעיר גוזלוו (היא הנקראה היום Eupaturia) (בשנת תרי״ו).

בפרק הראשון לחלק הזה, כבר ראינו שהיכים חמם הי׳ ימי בכורי הספרות הלאדינו (יהודית־ספרדית), מלבד ר׳ יעקב בספרו הגדול והחשוב „מעם לועז", היו גם אחרים שיצרו הספרות הזאת, האיש שהצטיין ביותר בתקופה הזאת אשר בערך

22) גנזי סטרבורג, היא דף פ״ו 23) שם, דף ...

בצדק יש לכנות אותו „אבי הספרות הלאדינית“ היה ר׳ אברהם בן ר׳ יצחק אסא, נולד בקושטנדינא בערך שנת הת״ע, ותשיבות יתרה נודעת לו שהוא העשיר הספרות האשפניולית לא לבד בתרגום כל ספרי הקדש, שהיה הדבר היותר נחוץ בעת ההיא, אשר המון העם לא הבין עוד כתבי הקדש, אך הוא הספיק גם ספרי הסחוריא „כבן גוריון“ (אשר עדין לא זכה לתרגום האידישי שהיא השפה של רוב כלל ישראל), ספרי מוסר, מדע, ודינים, האיש הסתגל הזה אשר עבד כל ימי חייו בלי הפסק להועלת בני עמו בארצות הקדם, היה לו גם הכשרון לכתוב שירים מלאי חן בעברית, אשר ערך לכל אחד מחבוריו, להעכיר כל חבוריו בשבט הבקורת הוא דבר יוצא מגדר האפשריות לחבור הזה, בציון הראשון בסוף החלק הזה נדבר בין יתר הענינים בקצור נמרץ גם על חבוריו, ופה נרשום אותם אחד לאחד לפי סדר הזמנים שהופיעו:

א) סיפור מלכי העותמנייק, תרגום ספר „דברי יוסף“ לר׳ יוסף סמבארי, שלא זכה עד עתה ידפס בשלמותו לא בעברית ולא בתרגום אחר, ואין תפונה שהכתב יד הנמצא היום בבבליותקא של חברת כל ישראל חברים בפריס שנקנה בקושטנדינא, הוא בעצמו הכתב יד שהיה בידי ר׳ אברהם אסא, (נדפס בקושטנדינא שנת תפ״ח) ופעם שנית תקכ״ז כחיי המתרגם.

ב) אותיות דר׳ עקיבא, עם הקדמה באשפניולית ושיר עברי (קושטנדינא שנת תפ״ט).

ג) תורה, חמשה ספרי תורה, עם פירוש רש״י, הלאדינו באותיות מרובע, המקור והתרגום זה מול זה ולמטה מהם פירוש רש״י, הס׳ הזה היה בישיבת „תפארת ישראל“ בסופיא (נאמר וקושטנדינא תצ״ט).

ד) ס׳ נביאים ראשונים, ואלו הם: יהושע, שופטים, שמואל, מלכים, התרגום בלאדינו באותיות רש״י, (קושטנדינא, בדפוס האחים ראובן ונסים בני יונה אשכנזי, שנת תק״ג) בסוף נדפס שיר עברי מתחיל: אודה לאל בסיום פתיבת נביאים ראשונים, יאבילה דיל לאדינאדור (דברי המתרגם), בספרדית.

ה) נביאים אחרונים, ואלו הם: ישעיה, ירמיה, יחזקאל, תרי עשר, (קושטנדינא שם, תק״ט) בסוף הספר נדפס שיר עברי, מתחיל: „אמרתי אחכמה, ואני למה“, אחרי כן דברי התתימה בלאדינו מן המתרגם והמדפיסים.

ו) כתובים, והם: תהלים, משלי, איוב, דניאל, עזרא, נחמיה, ודברי הימים (קושטנדינא, שם, תק״ה) בסוף הספר החתימה בלאדינו מאת המדפיסים.

ז) ספר חמש מגלות והן: שיר השירים, רות, איכה וקהלת (קושטנדינא בסוף הספר שיר סימן, „אברהם אסא חזק המתחיל: אפרוש כפים, בירכתים, לאל שומע תפילות. ופעם שנית נדפס בשלוניק תקפ״ה.

ח) ס׳ צרבי צבור, משמו כן הוא, אוסף דינים להיות ביד כל אדם „הדינים הצריכים, כן העתקתי... וזה הספר נעתק מספרים רבים... הדבר בשם אומרו“ (מתוך הקדמת המחבר), ארבעה דפים בראש הספר כוללים, השער, הקדמת ר׳ דוד ן׳ פורנה ושיר כמנין בסופו, הקדמת המחבר בעברית ולאדינו ובסוף שיר בלאדינו מאת המחבר (קושטנדינא דפוס ר׳ יונה בכמוהר״ר יעקב, תצ״ג).

ט) בן גוריון, תרגום היוסיפון בהוספות, נדפס בדפוס ר׳ יונה שהקים מחדש אחרי השרפה של כל בית דפוסו בחדש אייר תק״נ, (דף א׳) הקדמה, (דף ג׳־י״א) מה שקודם בן גוריון, (דף קס״ה) שיר בלאדינו ס׳ „אברהם אסא בר יצחק אסא תזק״, (דף קי״ז־קנ״ז) מה שאחר בן גוריון וכו הוספות לקורות מלכי התורקים וכרוניקה ליהודים בתורקיה עד מלוך השולטן מחמוד א׳ (קושטנדינא תק״ן).

י) שלחן המלך, תרגום השלחן ערוך לר׳ יוסף קארו חלק אורח חיים, העתיקו להפצרת „גבר עסיתו וחביבו יצחק בכר אליה, המכיאו לבית הדפוס על הוצאותיו, בראש הספר נדפס שיר עברי, והקדמה בלאדינו מאת המתרגם אברהם אסא, ובסוף קודם לוח הטעיות שני שירים בעברית ושיר בלאדינו סמנו (קושטנדינא בדפוס בנימן בכר משה רושו תק״ט).

י״א) ספר מנורת המאור לר׳ יצחק אבוהב, „לזכר עולם יהיה אותו האיש לטוב...״ אשר היה בגרם המעלות לקרבה אל המלאכה... כה״ר יעקב ששון״ בסוף הס׳ שיר בלאדינו, סימן „אברהם אסא״ (בדפוס האחים ראובן ונסים בני המחוקק כמה״ר יונה בכמוהר״ר יעקב, קושטא׳ תקכ״ב).

י״ב) ס׳ שבט מוסר, לר׳ אליהו בן אברהם הכהן, בראש הספר הקדמה מאת המתרגם „אברהם בן יצחק אסא״ ושיר בעברית (קושטנדינא תקכ״ו), ופעם שנית נדפס באזמיר בשנת תר״ך.

נראה הדבר שר׳ אברהם אסא שהקדיש קרוב לארבעים שנות חייו, לתרגם ספרים רבים מענינים שונים יותר ממה שהיה לפניו, נפטר לעולמו בערך שנת תקכ״ח, כי בן העת ההיא נסתם בל הזון ממנו, והספרות הלאדינית, וכנסת ישראל הספרדית, חייבים לו תודה, שמו ראוי לברכה, וזכרו לא יסוף משלשלת הסופרים הספרדים שהעשירו הספרות באופן נפלא כזה, ומלבד ר׳ ישראל בכר חיים איש בלונראדו, שקם דור אחד אחריו, והפליא לעשות בתרגומיו הרבים והעצומים, במעט שאין משלו בארצות הקדם, ובתפוצות הגולה.

ובין הרבנים והדיינים בקושטנדינא בדור ההוא נמנו ר׳ דוד חיים סאטאלון שבא משלוניק, ר׳ נסים נבאי, ור׳ רפאל אברהם אשכנזי (פאת ברכה יו״ד ס׳ ס״ג), ר׳ חיים יעקב בן עמנואל ראגון שבא מאנדרינופלא, ר׳ אליעזר יצחקי, ר׳ שלמה בנבשת, ר׳ אברהם בן הרב הכולל ר׳ אליה פאלומבו (שם, אה״ע ס׳ ז׳), ר׳ חיים יעקב המון, ר׳ ישעיה שלמה קמחי (אשרות הפסגה ה״ם ס׳ א׳), ור׳ אברהם ב״ר יהודה מיוחס, עוד היו שם ר׳ יצחק בן אברהם עוזיאל שהיה מניה בבתי הדפוס, ר׳ יהושע בן ראובן מחבר ס׳ „קול יהושע״ (קושטנדינא תצ״ב) ואחיו אברהם בן ראובן מחבר ס׳ „בית אברהם״ על מסורת התורה, דקדוק ושרשים (קושטנדינא תק״ב), ר׳ יצחק פוליאסטרו מאסף סיפורים גדולים על קברות הצדיקים בארץ ישראל, שהדפיס בשם „זכרון בירושלם״ (קושטנדינא תק״נ), ר׳ ישראל קמחי שהתישב בטירה, ר׳ אברהם לוי מחבר „נבואת הילד״ (קושטנדינא תפ״ז), ר׳ דוד פאלקון מחבר ס׳ בתי דוד (קושטנדינא תצ״ה), ר׳ אליה אלפאנדארי מחבר מכתב מאליהו (קושטנדינא תפ״ג), ר׳ אברהם די טולידו מחבר „קומפאס די יוסף הצדיק״ בלאדינו (שם, תצ״ב)

ר' חיים מאנולה מחבר ס' "תוכחת מגולה" שירים ומליצה בלאדינו, קצות הארץ, וקוספלאס די פורים לחכם הרופא ר' יעקב עוזיאל (קושטנדינא תקי"ז).

בפרק הזה שלוניק עמדה בשורה ראשונה בקהלות ישראל בארצות הקדם, ולמרות הירידה התמידית בכנסת ישראל בתוגרמה, היהודים הצטיינו בה על הרוב בספרות, במסחר, ובמפעלי הצדקה, ובכל זאת רואים אנחנו פה ושם, שהשינום לפעמים מקרים רעים, בסבת האי סדרים והאי בטחון ששררו בקיסרית הזאת, כן קרה בשנת הק"ה בשליש ראשון לחדש תמוז, בבחור אחד ישראל יפה עינים וטוב מראה, ובלכתו על דרכו ברחובות העיר, ראהו ייניג'ירי אחר ויתלה עיניו בו, ויתפרץ להתעולל בו, וכאשר מיאן הבחור היהודי ויברח מפניו, הייניג'ירי רדף אחריו, וכראותו שעוד מעט והיהודי ימלט מידו, ירה אחריו בקנה רוכה (טופיק בתוגרמית), ונכנס העופרת בגופו ויצא דרך ההזה ויפל ארצה. הדם היה יוצא ושוטף על הארץ, והיהודים שמהרו לבוא אל מקום המעשה, הקימו אותו ויוליכוהו לביתו, ולמרות התאמצות הרופאים, לא עלה בידיהם לעכב הדם. ונשאר חי מעת לעת, ובתוך הזמן הזה החליפו שמלותיו והסדינים והכרים והכסתות פעמים שלש, שהדם היה הולך ומתגבר דרך כניסת ויציאת העופרת בשור שחוט, ונפטר בערב שבת, ונתעכב לקברו ביום א' בצהרים, אז נחלקו חברי הרחיצה אם לקברו בלבושיו, ואם לטהרו ולרחצו כשאר בני אדם, עד שהסכימו לקברו במלבושיו, בין כך ובין כך הרוצח לא נתפס ועקבותיו לא נודעו[24], מקרה בזה קרה ליהודי סוחר מחותנו של ר' יצחק פראנסיס, בהיותו בחנותו במוצאי סכות של שנת תקי', באו רוצחים בחנותו ויהרגוהו נפש, וישללו את כל הכסף הנמצא בבית מסחרו, וילכו להם ועקבותיהם לא נודעו[25].

וכמו למלא סאת האסונות, בסוף שנת תקי"ט פרצה האש בשלוניק ברבע היהודים בתקף עוז, ובן הדור ההוא רשם בזכרונותיו: "יצאה שרפה ליל כ"ז רחמים תקי"ט אשר כמוה לא נהיתה, ונשרפו הרבה בתים שאין להם מספר, רוב בתי כנסיות ישראל בעזרות הרבים, ובכ"ל בתים שהיו מקושכנות לאחרים והון רב ה"ם ס' כ"ה, וידי הרבנים היו מלאות עבודה לפשר בין בעלי הבתים והאנשים שהלוו כספיהם בקחתם משכון הבתים לבטחונם, בעמל רב עלה בידי תושבי העיר לבנות מחדש הקהלות הנשרפות.

בין הקהלות המעטות שהיו עומדות על מעמדן מימי קדם, הק"ק אוטראנטו שהיה מתחילתו מבני גרושי הפוליא, במרוצת העתים באו בתוכו בני קאטאלוניא במספר יותר רב מהיהודים הקדמונים, וברוב הימים היו בו שתי כתות, כת של הקטאלאנים וכת של יצחקים (לפי הנראה על פי שם ראש בית אב אחד בשם יצחקי), והקטאלאנים היו במעט פי שנים מן האחרים.

בנראה באו חלוקי דעות בין שתי הכתות על איזה ענינים, ובעל הזכרונות כתב שנתרבו בהם הקטטות והמריבות, על דבר השעוה הנתך מן האבוקות ביום הכפורים, כנהוג ביתר הקהלות, ומימי עולם ושנים קדמוניות הנשאר מן האבוקות בתוך השנה היו נוטלים כל יחיד המקדישים לעצמו, והניתך מן האבוקות ביוה"כ, היו מניחים השתי כתות להקדש הקהל, והפרנסים היו מוכרים אותו, וקונים במעות

24) אהל יוסף, יו"ד סי' [illegible] 25) פני יצחק, דף [illegible]

ערבה ועצים לצרכי סכת לק״ק, ועתה הקטלנים הפצו לשנות, באמרם שהם הרבים, ורוצים לקחת גם השעוה הניתך ביום הכפורים כמו הנותר מן האבוקות כל אחד לעצמו; וכת היצחקים טוענים כי אין לשנות מימי קדם, ויקריבו את משפטם לפני ר׳ יצחק בן שנג׳י, אשר הורה שבהיות שנתרבה הנותר מן השעוה, יקנו כמנו הלולב עצי הסכה הערבה ודומיהם[26].

לפי דברי בעל הזכרונות, המנהג בק״ק אוטראנטו היה לפרוע השליח צבור ויתר ההוצאות, כל יחיד ויחיד לפי ערכו, ולא היו פורעים מקופת הקהל, כאשר היה בנהוג בשאר הקהלות. קרוב לימים ההם קרה מקרה בק״ק פורטוגאל שהיה כותל רעוע עב יותר מדאי ויפילוהו ארצה לתקנו, ובהיות שלא הרגישו מן הצרך לבנותו בעביו במקדם, הקימו אותו יותר חלש והקרקע הנשאר מן הכתל הקדמון הניחו לחוץ מצד העזרה כדי להרחיבה, ועשו אצטבאות כדי לשבת עליהן, והיו מי שמערערים בדבר, כיון שהקרקע נחשב בבית הכנסת עצמו, אם מותר לשבת על האצטבאות שבעזרה הבנויות על קרקע הכתל הישן, שהוא כמו תוכו ורבני העיר הורו שאין לחוש על הערעור הזה[27].

בנוגע למעמד היהודים עם יתר העמים ובת הדונמים (של שבתי צבי), בעלי הזכרונות יתנו בידינו איזה פרטים, המנהג הפשוט היה בארצות הקדם להשתמש בקמיעות לרפאות חולים או חלשי המזג, והנה הוצעה השאלה לפני ר׳ יצחק ן׳ שנג׳י „אם מותר לכתוב קמיע למומרים שבינינו, אשר המרו אמרי אל מזמן קדמון, ועוד היום מחזיקים בטמאתם, מחללי שבת בפרהסיא, ואוכלי נבלות וטרפות, ויש בהם בהולנום אל נפשם כאשר עשו במה וכמה מהם, ועוד היום מחזיקים בדת משה וישראל״, ובתשובת השאלה כתב הפוסק: „דאלו המומרים שבזמננו, הגם דמשיצאו מהכלל לא היה להכעים אלא לסיבה ידועה אצלם״ שהיה להשוב כמו שכתב מרן ז״ל, שהעלילו עליו דכיוצא „אף על פי כן מיקרי מומר להכעיס, וכיון שאין אנו מצווים להחיותם, איך יתכן שיהיה שום חכם מורה היתר, לכתוב עליהם קמיע לרפואה״ ועוד כתב בין יתר הכריו: „באלו המומרים שבין ישראל אחינו שבגולה העוברים על כל עבירות שבתורה, אפילו בינם לבין עצמם, הגם שאבותיהם ואבות אבותיהם כפרו, ובטלו תורת משה רבינו עליו השלום, על סיבות ידועות אצלם, והיו נחשבים עצמם בישראל, והתפכו קערה על פיה, עכשיו שבניהם ובני בניהם אנו רואים דפקרו טובא, ואין ביניהם לבין הגוים שום הפרש כלל, עוברים על כל מה שכתוב בתורה, בודאי שנחשבים כגוים לכל דבר, ואם כן, אינו ראוי להורות להיתר״ „דליכא משום איבה ומעשה רעה, כיון דהם עצמם מטמינים עצמם, ויראו יראה גדולה ופחד מקתוגרמים כנודע, ועוד כיון דיכול להשמט הסופר ממנה, דאיכא סכנה מאן דאיטפל עצמו בענין הקמיעות וההשבעות״[28] (אין תפונה שהשאלה הזאת נשאלה בפרק שנמצא שם יעקב פראנק שבלבל המוחות בישראלים והדונמים).

היהודים היו האומנים היותר בקיאים במלאכת הצורפים והרשים בכסף ובזהב, פעם הביא נוצרי אחד ליהודי צורת התיבות ושבעי כסף לעשות בהם ענפים סביב מראה אחד להקריב לאקליסיאה, והאומן היהודי שאל את פי החכם אם מותר לעשות

26) בארות המים, או״ח סי׳ ה׳ 27) שם, סי׳ ט׳ 28) שם, יו״ד סי׳ ד׳

לעשות המלאכה הזאת, כיון שנודע לו בברור שתהיה לבית האקליסיאה, ובתשובת השאלה הורה המורה שיותר טוב להשמיט את עצמו מן המלאכה הזאת, באמתלאה שיש לו מלאכה אחרת לעשות, ואין לו פנאי, וישלח אותו אצל אומן נוצרי, „ומה גם בארצות הללו במלכות תוגרמה, שאין כל כך איבה מצויה, דאיכא מוראה של מלכות"[29].

בין המלאכות השונות שעסקו היהודים בשלוניק היו רופאים רבים, וביניהם נמנו נחמיה אשפיריאל[30], יצחק די ליאון חתנו של הרב בנבנישתי גאטיניו[31], דניאל מנדריס[32], ושבתי קונפינו[33].

הרב הכולל היה בפרק ההוא ר׳ רפאל אליעזר נחמיאש, בימי עלומיו נמנה בבר לדיין, עם חבריו ר׳ יצחק הלוי ור׳ משה בי״ר יוחנן היריה, ולפניהם הועד על הרינת יעקב קאראסו, שהיה בברית מסחר עם הסוחר פנחס אלבוכר בניוסירנ׳ינה בשנת תקט״ז, ומתוך הענין הזה נראה הדבר שהיה בקי בשפת יון ובשפת תוגרמה, כי כן רואים אנחנו מתרגם לעברית דברי העד היוני בנו של ואשילים ביותית, ועדות שני היניצ׳ירים בלשון תוגרמי"[34], בשנת תקכ״ט הסכים על חיבור אוהבו ר׳ דוד פארדו „מכתם לדוד" במליצה נשגבה, ובין יתר דבריו כתב: „אבן רוח היא באנוש, אתיא תוך אהבת עולם, נכנס לפנים ולפנאי בתוגאני דליבאי, שב ויתיב, ומאן דמני אהבה רבה לא משתבש, היא העולה למען שתי אותותי אלה, באתרא דמאריה דביתא תלי זעיה, מלאים זיו ומפקים וכ״ו".

בשנת תקכ״ז היה מקרה בעיר וירונה באיטליא, שאיש יהודי אחד מתתיה בר נפתלי נעלם לפתע פתאום, ואחרי חיפוש נגלה הדבר שטבע בנהר אדיצי הקרוב לעיר (Adige), על הענין הזה שאל רב העיר ר׳ מנחם נווירה את פי דוד פארדו בשושנה שאהאי, ובין כך ובין כך קמה מחלוקת ספרותית בין רבני איטליא והרב בשאראי על הענין הזה, עד אשר שלחו דבריהם לרבני שלוניק להגיד למי הצדק, ר׳ רפאל נחמיאש וחבריו הדיינים ר׳ בנבנישתי גאטיניו ור׳ אהרן אמארילייו הסכו דברי הרב משאראי „ומרוב ענוה כי רבה היא, שלח אלינו לבוא על החתום... הגם כי לאו למדעי הוא, כי חזק הוא ממנו, כי כמוהו מורה נחית לעומקא דדינא... הנה כי כן למלאות רצונו אף ידינו תכון עמו וכ״ר[35]).

ר׳ רפאל נחמיאש היה מן הרבנים יחידי סגולה בדורו שהקדיש כל עתותיו וכחותיו להרים קרן עמו, ובן דודו כתב עליו בצדק: „ריש תורה, הוא הודה, הוא הדרה... היה הרב הגדול מר קשישא אבן הראשה, ארי שבחבורה, כתר תורה, חד בדרא במהר״ר רפאל אליעזר נחמיאש נר״ו, ר״מ וה״מ בעיר ואם בישראל שלוניקי המעטירה, יהי בשלום מכו, אל יחסר העולם וכ״ו[36]) ר׳ רפאל הוליד שני בנים ר׳ אליעזר, ור׳ שמואל ושניהם היו תלמידי חכמים חשובים בימיהם.

לפחות

---

29) שם, ס׳ ט׳
30) טירת כסף, דף נ״ח ע״ב
31) שם, דף קס״ה
32) שם, דף קצ״ז
33) בארות המים, אה״ע ס׳ כ״ד
34) שם, שם, ס׳ כ״א
35) מכתם לדוד, אה״ע סוף ס׳ מ״ו
36) שם, הקדמת המחבר

למרות שר׳ רפאל אלעזר נחמיאש היה חכם ונכבד בדורו, היו בשלוניק איזה עשירים ותקיפים שלא עלתה לפניהם הנהגתו לרצון, ועל כן היו מקניטים אותו בכל עת, ויסררו חייו באופן כזה, עד שהסכים להמלט ולעלות ארצה ישראל. בסוף שנת תקל״ג הדפיס חבורו הגדול „הון רב״ ובהקדמתו התאונן מר על כל שוטניו ומקניטיו, וישפוך עליהם חמתו, ועוד טרם צאת הספר מתחת מכבש הדפוס מהר לנסוע ירושלימה, כמעט התפרד מן העיר, והספרים הראשונים החלו לצאת החוצה, ראו התקיפים והנוגעים בדבר אשר נגדיהם שפך הרב הזה כלי זעמו, ויעכבו בכח הממשלה הספרים האלה, עד שהכריחו באי כח הרב הזה להסכים שיקרעו ההקדמה מעל כל הכרכים, ועד היום כמעט שלא נמצא ספר שלם בהקדמה ההיא, מלבד איזה יחידים שנשארו לפלטה עוד טרם התעוררו המערערים (כן קבלתי מר׳ דוד פיפאנו ז״ל, רב הכולל פה סופיא, שקבל מרבותיו בשלוניק).

ר׳ רפאל אלעזר נחמיאס נפטר בירושלם כחמשה שנים אחרי שהגיע שם, ביום השלישי לחדש אלול התקל״ח לפי נסח מצבתו על הר הזתים:

ציון קברת נכר הוקם על, אור בערב,
היינו צדיק, היינו עובד אלהים, כשמרם עקב רב,
נודע בשערים בספריו המאירים נאה דורש
זה שמו אשר קראו הון רב, ושני בקדש שואל
ומשיב הולך ורב, ה״ה הרב המופלא כמוהר״ר רפאל אלעזר
נחמיאש זצוק״ל, והיתה מנוחתו כבוד ג׳ לח׳ אלול ש׳ התקל״ח.

הס׳ „הון רב״ נחלק לשני חלקים, בחלק הראשון שהבאנו כבר זכרו כולל רוב פסקיו עד ש׳ תקל״ג וחלק מדרושיו, נדפס בשלוניק בשנת תקל״נ, והחלק השני אחרי מותו כהשתדלות בנו אלעזר נדפס בשלוניק בשנת תקס״ד, מלבד החבור „הון רב״, ר׳ רפאל אליעזר נחמיאש חבר „שואל ומשיב״ (כנזכר במצבתו), והזכירו בס׳ „הון רב״ „פסקי דינים על סדר ארבע טורים״, וחבר עוד על נביאים וכתובים, ומדרש, הלכות והגדות אך כלם נאבדו בסבת הטלטול, ר׳ רפאל בא בהסכמותיו על למנצח לדוד (תקכ״ה), ארחות צדיקים (תק״ל), צמח צדיק (תקל״א), מכתם לדוד (תקל״ב), יקרא דשכבי (תקל״ה, הסכמתו משנת תקל״ג), כל אלה כהיותו בשלוניק, ותקוני הנפש בהיותו בירושלם בשנת תקל״ח.

ר׳ אליעזר נחמיאש בנו הגדול, עמד כל ימיו בשלוניק ויוליד בן אחד ושמו רפאל אליעזר נחמיאש, שעלה ירושלימה ושם נפטר לעולמו בעודו באביב שנותיו לפי נסח מצבתו „בחור כארזים, הרב חסידא כמהר״ר רפאל אליעזר נחמיאש, שנפטר בקצרות ימים ביום י״ז חשון שנת התקס״ז (חלקת מחוקק, חלק ב׳, מ״ג, שורה י״ה) וכנו השני של הרב ר׳ רפאל אלעזר נחמיאש (הראשון) היה ר׳ שמואל שעסק כל ימיו בהוראה וכתב חידושים בס׳ הון רב, גם היה מניה בבתי הדפוס עוד משנת תקב״ט (הקדמת ס׳ מלך שלם), ויוליד בן אחד שקרא בשם אביו רפאל, ומימי נעוריו הצטיין בחכמתו ובמפעליו ובן הדור ההוא כתב עליו: „ועילא מנהון מלך ביופיו, התור הגדול מעין מופת הדור והדרו ועליו יציץ נזרו, עטרת ראשינו ומשוש תפארתנו, הרב הגדול מעוז ומגדול, המלאך רפאל וחיים יוסיפו לו״ (השם חיים נוסף לו בסבת שהיה חולה, וכאשר שב לאיתנו

לאיתנו ספחו לו גם השם הזה), ובעל הזכרונות מוסיף עוד: „בכור (כי הוא היה בן בכור לאמו) שקדושתו סלוכה, יהי שמו לעולם, ותהי המשרה על שכמו, דן ידין עמו, מלך במשפט מעמיד ארץ, כאשר משפטו שם פעלו טוב הוא לישראל, מטיפה של גשמים, ועוד ידו נטויה להקים דגל התורה, להחיות לב נדכאים לומדי התורה לתמכם ולסעדם, להוציא לאור ספרים, ואלו פינו מלא להודיע לבני אדם גבורותיו, אין די באר ובל מעשה תקפו וגבורתו אין לו דמים, ונאמן הוא בעל מלאכתו, לשלם לו שכר פעולתו, משוך וכלול נהוריה, עד עשרה דרי, כמוצא מים אשר לא יכזבו מימיו, וזרעו לעולם יהיה גדולים ועצומים, אשרי הדור שר (פאל) שרוי בתוכו, עוד כל ימי הארץ, בתבונות כפיו ינחם מדרכם בדרך ישרה׳ (הקדמת דרך ישרה), כן הדברים האלה כתבור שכמו זקנו ר׳ רפאל אלעזר נחמיאש, גם ר׳ רפאל חיים נחמיאש לא נשא פנים לכי שיהיה, והוא נלחם עם העשירים והתקיפים בעלי זרוע, ותמך בידי החכמים ובעלי תורה, בכל עת שחפצו להעמים על שכמם עולים ומסים, על כן נמצאו אנשים אשר רדפוהו, עד שנאלץ גם הוא להמלט ירושלמה, אך גם פה לא נצפנו לו ימים טובים, ויחלה מרוב תוגה ויגון, ונפטר לעולמו באביב שנותיו לפי נוסח מצבת קבורתו הסמוך לקבר זקנו, האמלל והנרדף כמוהו:

הרב החכם השלם, בגן של קדושים, המיוסד ביסודים, הנפטר בקצור ימים ושנים,
כמוהר״ר רפאל חיים שמואל נחמיאש תנצב״ה. והיתה מנוחתו כבוד (הלקת מחוקק, שם)
יום כ״א סיון התקס״ב (צ״ל התקס״ה) כנראה מיתר המצבות הסמוכות, ובס׳ „דרך ישרה׳ מזכירו בשנת תקס״ב בברכת החיים.

ומגדולי חבריו של ר׳ רפאל נחמיאש היה הרב הזקן ר׳ אהרן בכמוה״ר שלמה אמאריליו, אחיו של ר׳ משה אמאריליו, שנמנה בין מורי ההוראה, ובימיו היה מעשה בק״ק אחד „שהשליח ציבור ציוה לפני מותו שבנו ישב במקומו, וענו כל העם אמן, וכלם קבלוהו באהבה וחיבה, ועודינו עומד לפני ה׳, ולאחר זמן, הלכו קצת אנשים והביאו הורמנא דמלכא לברר שליח ציבור על פי רוב דעות במקום הנפטר כנהוג, ומינו אחרים לשבתות וכ״ו, וקמו ראשי הקהל ומיחו בדבר על מינוי אלו הש״ץ הרב בגין ורוב מנין בין ראשי הקהל שערכו אל ר׳ אהרן השאלה היה החכם הרופא יוסף שמואל בכמוה״ר ישורון הי׳ פינסו, ור׳ אהרן הורה בלי משוא פנים „שראוי והגון לש״ץ לעלות במקום אביו, כי הוא יחיד בהוד׳ ואחיו ר׳ משה אמאריליו אחרי שנשא ונתן על תשובת אחיו, הורה שיפה דן[37], (טבת תצ״ז).

בן הורו הרב מאנדרינופלא ר׳ שלמה בכמוהר״ר מרדכי, ערך אליו שאלותיו וירבה להללו: „החכם השלם הדיין המצוין רב ועצום וכ״ו, אף כי נמצאתי ללא בקשוני במראה ולא בהיותי... כאשר כי זה כל האדם, בטרם יכיר איש את רעהו, גדול השלום שניתן לעליונים, על דא ודאי קא במיבנא, לבא אל המלך

37) דבר משה, ח״א א״ח ס׳ ד׳

המלך מלכי רבנן קדישי, ומפי השמועה שמעה אזני מטיבותיה דמר, דרוב גדלו על התורה וכו׳ ובחתימת מכתבו השיב אליו: „ואף אם הייתי עליו לטרח ולמשא כבד, עם מר ניהו נר״ו רבה הסליחה,... ואני תפלתי קבע, כסאו נכון יהיה, ירום ונשא ויגבה לסעלה בעושר וכבוד וכיר[38]), ר׳ אהרן אמארילין השאיר קבץ תשובותיו שנדפסו אחרי מותו כסדר ארבעה הטורים כשם „פני אהרן״ (שלוניק שנת תקנ״ז).

ומגדולי חבריו היו ר׳ בנבנישתי ן׳ ר׳ אברהם גאטיניו שנמנה בין דייני ורבני העיר[39]), הוא היה תלמידו של ר׳ שמואל פלורינטין הזקן[40]), והיה בהתחברות עם ר׳ דוד פארדו בשאראי של בושנה, אף הסכים על דבריו בשנת תק״ה, על מעשה שהיה בעיר וירונה[41]). כשנת תק״י נעתר לדרשת ר׳ יצחק הכהן מירושלם, וישתדל להדפיס ספרו „בתי כהונה״ חלק ב׳. כל יקר ראתה עיני, הוי כלתא מעלייתא אשר פעל ועשה בענין רב וסברה נכונה... ריש מתא וריש מתיבתא מע״הק ירושלם ת״ו קרתא קדישתא, בדידי הוה עובדא בהורמנותא... להעלותו על מזבח הדפוס... על כן קמתי וחשתי, ולא שלותי ולא שקטתי, ולא נחתי, מקום שהגעתי לפרק המקבל אותותיו... עד תום חצי שנה, ועוד מעט בזהירות וזריזות נמרץ, להוציא לאור צדקו[42]), כעשר שנים אח״כ היה מקרה בשלוניק בק״ק אחד שהיו נוהגים לקרוא הק״ש שלא כטעמיה וניגוניה וקמו מערערים לבטל המנהג, ועל ידי כן קמה שערוריה בין יחידי הקהל, ר׳ בנבנשתי גאטיניו הורה שאין לשנות המנהג, ויערך שאלתו אל הרב ר׳ עזרא מלכי ברודוס, אשר נשא ונתן כענין הזה, והסכים לדבריו „ראיתי מה שכתב ידיד נפשי רע כאת לי, החכם השלם הדיין המצוין הרב כמהו״ר בנבינישתי נאטיניו לעיין בקונטרים הזה... להוות רעי בו, אף שאין בידי להכריע ולא בינת אדם לי, מכל מקום להפצרת השואל, דודי לי, אהובי, חביבי, לא אסור ממצותו וכ״ד ויחתום דבריו: „דמאי המנהג אף שהוא גרוע, עדיף, והוא איסור קל שבקלים, לגבי עון המחלוקת והקנאה והשנאה, כי ידוע הוא כמה שנאוי הוא המחלוקת וכ״ו, לפני המקום ואין הקצפון הזה כדי לבזין הזה, ולמה שעבר כאפס ותהו נחשב, ואני צועק על העתיד יהא רעוא שישפות ה׳ שלום ביניהם״[43]), ר׳ בנבנשתי האריך ימים עד ב׳ אב תקע״ט, פסקיו הופיעו בשם:

צרור הכסף, פסקי אביו ר׳ אברהם שהדפיס בשנת תקי״ו, והוסיף איזה פסקים משלו (בשלוניק).

גם היה בעת ההיא ר׳ שמואל בן דוד פלורינטין, והוא נכדו של ר׳ שמואל הכהן, שנמנה בין מורי ההוראה, עודנו באביב שנות חייו, נשאל כבר על ענין עשיר אחד שהלוה איזה סך כסף לארבעה קרוביו, בתנאי שיתנו לו חלק ממה שירויחו. וביניהם היה תלמיד חכם, ונסתפק אם יש בדבר איזה צד של רבית. ועל הענין הזה פסק ר׳ שמואל שאין ספק רבית, ויריץ דבריו אל ר׳ יוסף מולכו

38) מאמר מרדכי, חלק מכתב שלמה, דף קל״ג
39) צמח צדיק, דפוס שני הקדמה
40) בית הרואה, הקדמה
41) מכתם לדוד, אה״ע סוף ס׳ ט״ו
42) בתי כהונה, ח״ב הקדמה
43) עין משפט, (מלכי) או״ח ס׳ א׳

סולכו, שהסכים עליהם „ראיתי את התשובה ואת אשר ננזר עליה מאת החכם השלם הדיין המצוין, רב תנא הוא הלכה כשמואל בדיניה... רכיון שהוא מנהג הסותרים, וכתבו מגדולי האחרונים דרבית הרבנן שרינך[44]), ופטר כ"ג אייר שנת התקי"ד, והוא חבר: א) „בית הראה" מ"מ האחרונים (שלוניק תקי"ט) ב) „מנחת שמואל" שו"ת ודרושים (שלוניק הק"ל), ג) „עולת שמואל" תשובותיו, והיו בכ"י בידי הרב חיד"א[45]); עוד היו החכם המרומם אברהם קוב'ו המכונה בכור שהיה ממבהר השוחטים[46]), ר' יצחק אשיאו שנשא ונתן בדבר הלכה עם ר' יוסף מולכו[47]), ר' יצחק צבע או סבע, ובעל הזכרונות קורא אותו „איש צדיק צביונו של ישראל, הרב המופלא וכבוד ה' מלא"[48]), שהשאיר אחריו ליקוטים שונים, ונכדו ר' יצחק צבע הדפיסם בסוף החבור „חסד ואמת" ויקראם בשם „שופרא דסופרי" (שלוניק תקע"ג), כנראה ר' יצחק היה לו יד ושם בשפה התרגמית[49]), והצטיין בקונטרס על שמות האנשים והנשים הנהוגים בדורו, אם גם בקיצור נמרץ, בנו ר' יהודה צבע שהיה בחיים בשנת תקע"נ, ובעל הזכרונות קורא אותו: „החכם השלם כלל תהילות בישראל, גדול שמו, הולך ואור גם עד זקנה ושיבה, דגול מרבבה"[50]).

גם היה הזקן והח"ש שם טוב אנג'יל[51]), ר' שמואל צורף מק"ק קאטאלאן ישן[52]), הרב הזקן ר' יהודה די בוטון הראשון, אבי ר' אברהם די בוטון[53]), ר' משה רוב'יו החכם בק"ק איב'ורה[54]), ר' יצחק המכונה בכור פלורינטין משנית התלמוד תורה הגדול[55]), ר' אברהם פרץ[56]), ר' יוחנן אנג'יל „החכם המדוכה ביסורין ימים רבים של צער[57]) ר' יצחק הירירה, מדייני העיר והוא בן בתו של ר' יצחק ן' שנג'י[58]), קרובו ר' משה כ"ר יוחנן די הירירה[59]), ר' מאיר בכמוהר"ר יעקב נהום[60]), ר' נסים שיויליו, וקרובו ר' משה שיויליו, מחבר ס' „מעשה נסים" דרושי הספד ודרושים שונים (שלוניק תקי"ז), ר' אנג'יל בן חיים[61]), ר' יצחק די בוזאלדו[62]), ר' יצחק קרישפין בן „החכם השלם הסיד ועניו" כמה"ר מנחם קרישפין מאסף כל ההמר הנמצא בזהר על חמש מגילות ומביאם לבית הדפוס בשם זהרי חמה (בראשי תיבות חמש מגילות הזהר), (שלוניק בשנת תצ"ח), ור' שאול בכמוהר"ר שלמה כ"ר דוד, הרב הזקן שהסכים על הס' הזה.

בין הנבירים ונדיבים בפרק הזה בשלוניק, שהסבו בכספם הדפוס והספרות העברית נודעים לנו: ר' יהושע ברדשי[63]), שלמה אברבנאל[64]), יצחקי שלם

44) אהל יוסף, יו"ד ס' ל"ד—ל"ה
45) חיד"א, בערך עולת שמואל
46) אהל יוסף, יו"ד ס' כ"ה
47) שם, ליקוטים בסוף הס'
48) חסד ואמת, הקדמה
49) שם, דף קי"ח ע"ב
50) שם, הקדמה
51) מירת כסף, דף ע"א ע"ב
52) שם, דף ע"ט
53) שם דף פ"ז ע"ב
54) שם, דף קי"ה
55) שם, דף קי"ו
56) שם, דף קנ"א
57) שם, דף רי"ה ע"ב
58) בארות המים, דף ה' ע"ב
59) שם, חלק אה"ע ס' כ"א
60) שם, ס' כ"ד
61) שם, דף קמ"ה
62) בית הראה, דף ע"ב
63) זהרי חמה, הקדמה
64) מירת כסף, הקדמה

שלם מק״ק קאסאלאן[65]), משה שונאנה מק״ק ציציליא ישן[66]), יצחק הכהן מק״ק אראגון[67]), הנכרת שרה אשת יעקב אברבנאל ובת ר׳ אברהם די בוטון, שהיה בפרק ההוא מורה צדק במונאסטיר[68]), גם הצטיינו הרופא המובהק עמנואל כלבו[69]), החזן נעים זמירות ישראל ר׳ משה רוזאנים שבא מקושטנדינא, ר׳ יוסף אהרן אמארילייו, הרופא שר וגדול ליהודים... עזרה בצרות, וידו אוחזת עם העניים והאביונים לאכול לשבעה, ולמכסה לבוש מכלול, מכה רגל ועד ראש... אוי להם לבנים, נות בית ואח לצרה... הגביר החכם המרומם אברהם המון נפטר יום ו׳ ח׳ לחדש סיון התק״ל (מולכו, חברת א׳ ס׳ מ״א), ר׳ יוסף שמואל מודיליאנו, מחבר ראש משביר (שלוניק תקפ״א) וראש מעריב (שלוניק תק״ץ) נפטר כ״ו אב תקמ״א (מולכו, קורות שלוניק דף ס״ו), הארח ר׳ שלמה בכמוהר״ר משה אב בית דין מק״ק לבוב, מחבר מבכת המשנה (פראנקפורט תקי״א), נפטר כ״ב תמוז תקמ״א (מולכו, מחברת א׳ ס׳ מ״ב), ר׳ רפאל אברהם חיים קובו רב הכולל נפטר בשנת תקנ״ב, הרופא המובהק ר׳ יוסף שמואל נפטר י״א סיון תקנ״ו (מולכו, מחברת ר׳ ס׳ ל״ה), „האיש אדם המעלה שר חמישים... הגביר החכם המעולה" דניאל כורלה נפטר יום א׳ י״ט אדר התקנ״ג (מולכו, מחברת כ׳ ס׳ כ׳).

באנדרינופלא, כבר ראינו שאחרי מות הרב הכולל למשפחת „גירון" ר׳ רפאל יעקב גירון ביום כ״א סיון תקי״א, הקהלות שהיו בעיר במספר שלש עשרה, נפרדו, ומהן השלשה וחצי מינו עליהן לרב את בנו ר׳ ירוחם אליקים גירון, הארבעה וחצי נשארו נאמנות לבית בכמוהר״ר והרב הכולל עליהן ר׳ מנחם בכמוהר״ר מרדכי, והנותרות מינו עליהן את ר׳ אליהו פרץ עד יום מותו ואחרי כן שבו לבית גירון כמקדם[70]).

ר׳ מנחם בכמוהר״ר מרדכי, ירש כסא הרבנות מאביו ר׳ מרדכי בכמוהר״ר מנחם בשנת תק״ח אמנם מימי נעוריו כבר החל להתרגל בהוראה, ובחדש טבת תק״ו הוצגה לפניו שאלה על חזקת בתים שנפלו ליתום אחד שעקר דירתו לקושטנדינא, וכאשר גדל נודע לו שהיתה חזקת בית לאביו, ובינתים החזיקו שם השכנים, אחרי שר׳ מנחם פסק שהצדק עם היתום, לא רצה לסמוך על דעתו, ויערוך שאלתו לפני ר׳ משה אמארילייו בשלוניק, ובתשובתו ר׳ משה אמר עם הספר: ראיתי את השאלה ואת אשר נגזר עליה מאת החכם השלם הפוסק כמוה״ר מנחם בנו של הרב מרדכי הצדיק, ודבריו האמת והצדק, ואנכי לא ידעתי למה זה שאל לשמי, אחר היות הרב מר אביו מאריה דאתרא, אמנם לעשות רצונו אחור לא נשוגותי לבא להשתעשע בדברי החכם השלם הפוסק לענין דינא בקצרה"[71]), לפי זכרון ר׳ מנחם בכתב יד שנדפס על ידי נכדו ר׳ מנחם בכמוהר״ר שמעון (דברי מנחם, חלק א׳ דף קי״א ע״ב) וזה לשונו: „לזכרון הנס הגדול שעשה לנו האל הגדול הגבור והנורא... ליל א׳ בכסלו משנת התקכ״ד, הייתי בא בדרך

65) שם, דף ע״ם
66) שם, דף ק״ג
67) שם, דף קט״ג
68) שם, דף פ״ז
69) דבר משה, ח״ג יו״ד ס׳ ג׳
70) דברי מנחם, דף ט׳
71) דבר משה, ח״ג ח״ם ס׳ ו׳

בדרך לאיבצולה (איפסילה), וכשבת קודש נשארנו בכפר איני קיואי, וכשיצאנו משם במוצאי שבת קודש אחר ההבדלה יצאו עלינו לסטים מזוינים שוללי לילה, ואת נפשינו דימו לקחת, וכחמלת ה׳ עלינו הציל מחרב נפשינו, ויהי לי לישועה, כי לקחו מה שהיה עלי מסעות בערך כופר נפשינו ונמלטנו מידם, ובכן קבלנו לעשות יום שבעה בכסלו כיום פורים... גם קבלתי עלי להתענות ביום שנולדתי בו דהיינו בשבע ועשרים לחדש מנחם, ולעשות פונטירו (יד לס״ת) של כסף להספר תורה״ ר׳ מנחם היה מאריה דאתרא על שש הקהלות באנדרינופלא ורשת רבנותו בערי המדינה היתה פרוסה ברומיליא מגורלו עד רוסג׳וק ועל יתר ערי הדאנוב, אך בהיותו ידוע חולי וחלש המזג הוריש כסא הרבנות לבנו הגדול ר׳ מרדכי בכמוהר״ר מנחם בעודו בחיים בשנת תק״ל. אחיו השני ר׳ שלמה בכמוהר״ר מרדכי היה כמוהו פוסק מצוין ומגדולי דייני העיר, מימי ילדותו התרגל בהוראה, ויבא בהתחברות עם גדולי הדור בעירו וחוץ לעיר, בשנת תקי״ז ערער על הוראות אביו על בכור אחד שמת אביו קודם לידתו והורה שיפדוהו הבית דין, וכן על מקרה שהיה עם בנו של יצחק בכ״ר מרדכי, שמיאן לשלם מס הקהל, ונהגוהו בבית האסורים לפי דיני המלכות, עד שהודה לשלם המס, אמנם חרה לו עד מות ויבלע סם המות (סולימן בתוגרמית), ואחרי איזה זמן מת, ואז הורו שאין להשבו כמאבד עצמו לדעת, ור׳ שלמה נשא ונתן בענין הזה, ויראה שצדקו בדבר.

גם ערך כפרק ההוא דבריו אל אוהבו ר׳ חיים קאמונדו בקושטנדינא על ענין קשה ההבנה במשנה למלך[72], אחרי כן בא במרוצת מכתבים עם ר׳ יוסף בכמוה״ר אהרן אמארילייו בשלוניק[73], ועם ר׳ ברוך מיטראני באנדרינופלא[74], וקרובו ר׳ חיים מטראני[75], וכן לר׳ אברהם בכ״ר משה אשכנזי בהתנגדות לרב הכולל ר׳ אברהם רוזאנים[76]. ר׳ שלמה לא האריך ימים, כי נקטף בלא עתו בערך שנת תקל״ה, ואחיו הדפיס חבורו „חשק שלמה״ (קושטנדינא תקל״ג), והרב חיד״א כתב שהוא על החשן המשפט מתחילתו עד ס׳ ס״ח כמו מלאכת הרב כנסת הגדולה, מספרי האחרונים שאחרי הרב כנה״ג, ובעונות הרבים נח נפשיה ולא השליטו, ואחריו קם בנו ר׳ שמעון ויחבר ספר שלם למלא החסרון הזה, מכתביו הרבים ופסקיו נאבדו ברוב הימים, ושארית הפלטה שהיו בידי משפחתו אספם בנו ר׳ שמעון מרדכי וידפיסם במאסף „מאמר מרדכי בשם „מכתב שלמה״ (שלוניק תרל״ד) וקונטרס „בית שלמה״ שנשאר בכתב יד (דברי מנחם, דף י״ג ע״א). עוד השאיר בכ״י מרכבת המשנה (על הרמב״ם), פירוש על תהלים ושיטה על התלמוד שנאבד. אחיו הבכור ר׳ יצחק נקטף בבהרותו בחיי אביו ר׳ מנחם (זכור לאברהם, אבינדור דף קכ״ט).

בעוד שר׳ מנחם בכמוהר״ר מרדכי שרת בתור רב הכולל לקהלות המשועבדות לו, הוקם ר׳ ירוחם אליקים גירון במקום אביו ר׳ רפאל יעקב אברהם גירון שנפטר לעולמו ביום כ״א סיון תקי״א, אז קמו חלוקי דעות בין יחידי קהלותיו במספר שבעה וחצי ויבקשו לפרוק עולו מעל צואריהן, הארבע קהילות

מכן

---

72) מכתב שלמה, דף ע״ב ע״א 73) שם, דף צ״ו ע״ב 74) שם, דף צ״ו
75) שם, דף ק׳ 76) שם, דף קי״ג

מינו עליהן לרב את האב בית דין ר׳ אליהו פרץ, ורק השלשה וחצי נשארו באמונה אתו [77]) ואז נחלקו בין בענין המסים בין בענין הנאבילה, אמנם הרב אליקים מפחדו שלא ימרו את פיו גם יתר הקהלות הנשארות באמונה אתו, ערך שאלתו לפני כסא הרבנים בקושטנדינא הלא המה ,הרב הגדול משה יצחקי, והרב הגדול אברהם מיוחס והרב כמוהר״ר אליעזר הכהן בכל אלות התורה להעמיד מינוי הרב אליקים על מכונו [78]) ולפני הממשלה כאשר הוכא כבר הענין.

ר׳ אליקים לא הצטיין הרבה בתור מורה הוראות ופוסק, למצער כתביו לא הגיעו עדינו, את ספר אביו על העיטור עם שני פירושים מצדדיו הדפיס בקושטנדינא, בשם ,עיטור״ עם ,תקון סופרים״ ,ומקרא סופרים״ (תקי״ו, סימן השנה ויתי״ן לי״ך), ובערך שנת תקי״ם הסתלק מן הרבנות וימנה במקומו לפי שעה את בנו ר׳ יקיר אשטרוק נירון וילך לקושטנדינא ומשם נסע ירושלימה (זכור לאברהם אבינדור דף מ״ו ע״ב) אח״כ שב לקושטנדינא ושם נפטר בשנת תק״ס.

ובפרק ההוא היה באנדרינופלא ר׳ אברהם בן ר׳ שמואל אבינדור, נולד בערך שנת תע״ה וילמוד בישיבת ר׳ אליעזר נחום אשר אהבו ויחבבו (שם, דף קמ״ח ע״ב), ובהיותו בישיבה היה מחבריו ר׳ אברהם קארו שנפטר לעולמו בקצור שנים (שם, דף ס״א ע״א), עודנו באביב שנותיו, רבו ר׳ אליעזר נחום כדי להרגילו בהוראה מסר בידו לכתוב פסק על ענין של החכם אברהם אדאטו, ודבריו ישרו בעיניו (שם, דף מ״ט ע״א), ר׳ אברהם היה כהתחברות בתורה ובהלכה עם שאר בשרו וקרובו ר׳ יצחק בכמוהר״ר סנהם, אך לדאבונו הרב המשכיל הזה נפטר לעולמו בחיי אביו בקצור שנים (שם, דף קכ״ט ע״ב), גם היה לו עסק בדבר הוראה עם קרובי אביו של החכם הזה ר׳ מנחם בכמוהר״ר מרדכי, שהשיב על דבריו (שם, דף ס׳ ע״א וע״ב), עם ר׳ אליהו פרץ (שם, דף מ״ה, נ״א, קכ״א) ועם ר׳ יעקב דאנון (שם, דף ס״ב ע״א), בבחרותו היה יוצא ובא בישיבתו של הרב הכולל ר׳ אברהם נירון (שם, דף י״ח ע״א), באנדרינופלא הקדיש רוב עתותיו להוראה, ויתפוש ישיבה והרביץ תורה ויעמיד תלמידים רבים.

בעל הזכרונות מספר עליו שבשנת תצ״ג הביאו לו כמתנה בערב פסח טלא אחד, וישלח לקרוא את החכם ר׳ יוסף מולכו לשחטו וציוה עליו להפריש מתנות כהונה, ושלחם להחכם השלם חסיד ועניו כמוה״ר בנימן הכהן, הרב מולכו נזכר אחרי כן שאין מן הצרך להפריש מתנות כהונה [79]), ר׳ אברהם למרות עסקו בישיבתו לא נמנע מלהשיב דבריו לכל שוחרי פניו, ר׳ שלמה בכמוהר״ר מרדכי ערך אליו פעמים רבות שאלותיו וירבה בשבחיו: החכם השלם, הדיין המצוין, רב ועצום כמוהר״ר נר״ו מאריה דאברהם יהיה בעזרו, ושכרו כרועה עדרו, ועליו יציץ נזרו וכ״ו [80]), בשנת תקי״א נסע לקושטנדינא, וינמור בדעתו להעתיק מושבו לעיר הבירה, וכחרף ההוא שב לאנדרינופלא לקחת את אנשי ביתו

וחפציו

77) דברי מנחם, דף ט׳ 78) חקרי לב, ח״א הי״ס

79) שלחן גבוה, יו״ד ח״א ס׳ ס״א, ועוד ראה בפתיחות הרב בנסח הגרולה לתשובותיו יו״ד ס׳ תקכ״ר שנדפסו בסוף ס׳ ,קול בן לוי״

80) מכתב שלמה, בקבץ מאמר מרדכי, דף קי״ד ע״ב

וחפציו (שם, דף ו׳ ע״ב). מן היום ההוא והלאה שמו נודע לתהלה בין רבני קושטנדינא. רוב תשובותיו שכתב בעיר הזאת היו משנת התקל״ה והילך. התשובה היותר חשובה היתה על ענין שהוצע לפניו ולפני רבני עיר הבירה מאנדרינופלא על ענין הרב ג׳ינה (estoriost בלעז) כאשר בא כבר הענין, (זכור לאברהם דף מ״ו ע״א), ואז הורו להתר עשרה מגדולי הרבנים וביניהם הרב הכולל ר׳ רפאל ירושלמי, ר׳ אליה פאלומבו, ור׳ אברהם אב׳ינדור, ר׳ אברהם נפטר לעולמו בשנת תקמ״ו בעזבו בן אחד ושמו ר׳ יוסף שעשה הגהות והוספות לספר אביו, החבור הזה בשם „זכור לאברהם״ נדפס על ידי נכדו ר׳ אב׳ינדור בכ״ר יוסף בשנת תקצ״ט, והכתב יד היה שמור באנדרינופלא ונשרף בשנת הרס״ת ביחד עם כל הבבליותקה לבית בכמוהר״ם, ואיזה מחדושיו הובאו בס׳ „דברי תורה״ לר׳ מנחם בכמוהר״ר שמעון (דף מ״ד־מ״ה).

וקרובו היה ר׳ חיים אב׳ינדור, בבחרותו התחנך בישיבת ר׳ אליעזר נחום ובאשר בת אביו ר׳ משה הכהן שהיה אוהב ורע למשפחתו ואולי היה לו צד קורבה, לקחו עמו כאשר העתיק מושבו לקושטנדינא, ושבע שנים למד בחברותו בישיבת ר׳ חיים קמחי, אחרי כן נסע צפתה ובאשר לא יכול לעמור בעיר הזאת בסבת העני והמחסור ששררו בה, שב דרך מצרים שלוניקה, במצרים התעכב בבית הגביר אברהם מוספיא, ושם תמכו אתו שני נדיבים משה ארדיטי ויהודה רבא, בשלוניק עמד ימים מועטים ויסע ללאריסה בתקותו למצוא איזה משרה, ובאשר לא הצליח חפצו בידו נסע לארטה, משם עבר באניה לוויניציא וערים אחרות באיטליא. מן המדינה הזאת נסע לאשכנז ובסוף לאמשטרדם ועקבותיו לא נודעו עוד (הקדמת פרי עץ הדר), חבורו הזה נדפס בשנת תק״ב.

גם היה בפרק ההוא ר׳ חיים מטראני והוא היה קרובו של ר׳ שלמה בכמוהר״ר מרדכי, כי כן היה כותב ר׳ שלמה אליו, אח עצמי ובשרי עצם מעצמי ובשר מבשרי וכ״ו ור׳ חיים בתשובתו חתם: נאום אחיך אחוז בחבלי עבותות אהבה וכ״ו, ומתוך מרוצת המכתבים ביניהם נדע ערך ר׳ חיים שהיה מפלפל עצום, ומבקש לבאר הענינים קשי ההבנה בהרמב״ם, ובטור[81]), וקרובו החכם השלם ר׳ ברוך מטראני, היה מן הרבנים שהרביצו תורה ועסקו בהוראה, והוא הריץ שאלותיו לר׳ שלמה בכמוה״ר מרדכי, והשתעשע עמו בדבר הלכה וחידושים[82]), גם היה שם ר׳ אברהם יוסף קאניטי, שעלה בילדותו ירושלימה, אחרי שישב בבחרותו ימים רבים בצפת, ומשם הלך לארם צובא, ולמד שם אצל הרב עזרא אסי, מן העיר הזאת הלך לקנדיא, נסנה לרב ולמורה צדק, אך לא עמד ימים רבים וינדוד למקומות שונים ובסוף התישב בירושלם, ואחר כך הוכרח לעזבה מפני החובות, ודרך ליוורנו שב לתורקיה מדינת מולדתו (מהקדמות ספרו „מקיין בן חיי), חבורו שכתב במשך שנות נדודו מכיל על הרוב שאלות ותשובות שקרא בשם „מקיין בן חי״ (ראשי תיבות: מתנה, קנין, ישראל, צואה) בהיות שרוב הדינים נוגעים לענינים האלה, נדפס בקושטנדינא בשנת תק״ן, מבניו ובני בניו הצטיינו בתור סוחרים באנדרינופלא וידין ורוסצ׳וק.

בפרק

81) שם, דף צ״ו־ק׳　　82) שם, דף צ״ח, צ״ט, קי״ז ועוד

בפרק הקודם ראינו שהמשפחה שהצטיינה ביותר בסופיא היתה משפחת צלמונה שרוב בניה היו עשירים משכילים ונדיבים, ראש המשפחה היה זקנו של ר׳ שלמה שלם שחנכו והדריכו בביתו, ונכדו מונה שבחיו שהיה מהאשכולות החשובות שעמדו לישראל, אילן גדול ששרשיו מרובים, יועץ וחכם חרשים גביר נכבד בעמו, משיל מלא לתלמידי חכמים, ובלול במקרא משנה וגמרא, נאה דורש ונאה מקיים, לעת זקנתו אותה נפשו להתישב בירושלם, ושמו הטוב הלך לפניו, ויהי נכבד בעיני כל בני העיר, ונפטר בזקנה טובה ביום ה׳ אייר תקי״א, ובתשלום השנה הספידו נכדו ר׳ שלמה שלם, אחרי המשפחה הזאת נראה משפחת מאנ׳אר שאבות אבותיה באו מהונגריא על הרוב הצטיינו בספרות נפלא לראות שכמעט כולם הראו ביותר נטיה לחכמת הנסתר, אבי המשפחה היה ר׳ יעקב מאנ׳אר ובנו אלעזר משה, שנמנה בין החסידים בעיר ונפשו אותה לשכון בארץ ישראל ויסע ירושלימה ושם נפטר לעולמו, מצבתו נודעה עד היום בתוך מערה אחת, הכתבת מבירה לעינינו דרכי חייו וכה נסחה:

ציון אשר טרח ויגע אל הקודש פנימה, האיר הארץ מכבודו... מעוטף בטלית ותפילין כל היום להגות.

אמרי שפר מימים ימימה, הי״ה (הלא הוא) החכם המרובה ביסורין, אוהב תורה ולומדיה, וקרא שמה

חפצי בה, כמוהר״ר אליעזר משה בכ״ר יעקב מאנ׳אר, והיתה מנוחתו כבוד יום כ״ד לחדש סיון שנת התקי״ב לפ״ק.

לר׳ אליעזר שנודע יותר בין בני עירו בשם משה, היו שלשה בנים יעקב, דוד, ואברהם, ופעולתם תבוא בפרק הבא, ושלשתם עסקו בקבלה, הנה כי כן רואים אנחנו שארית בעלי הסוד והחסידות במעט בכל פנות ארצות הקדם, כמו באזמיר, לפי שיטת ר׳ אליה הכהן בחבורו „שבט מוסר״, כן פה בסופיא המקובלים היו מרחיקים חייה העולם והתענוגים, וסובלים בעין יפה היסורים והסיגופים והענוים, אך נראה הדבר שאוהבי חכמת הנסתר היו רק מתי מספר ואולי קנין משפחת אחת, ולעומתם עמדו חכמים משכילים אוהבי התורה הנגלית והמדעים, ובראשם ר׳ ראובן בן יעקב, הרב הכולל אשר הרביץ תורה בישראל, יותר ממה שהיה לפניו, הוא נולד בסופיא בחול המועד של פסח תפ״ט (יוצא מלשונו של קבין כתב יהו דף קל״ב), מגזע משפחה עשירה ונדיבה, והתחנך בישיבת ר׳ שלמה שלם, וכאשר השלים חק למודיו, העדה הקטנה ברקוב׳יצה הזמינה אותו לעמוד בראשה, מן העיר הזאת בא בהתחברות ומרוצת מכתבים עם חברו בישיבה ר׳ אברהם מאיר הכהן, (שם, דף מ״ז), בשנת תקי״א כאשר נסע רבו ר׳ שלמה שלם לדרוש ברופאים לאשכנז דרך בלגראד, נקרא מאת העדה בסופיא לבוא ולעמוד בראשה לרב ומורה, ולמרות שהיה רך בשנים העמים על שכמו המשא הכבד הזה, בשנת תקי״ד, אחרי שר׳ שלמה שלם קבל משרת הרבנות בבלגראד, הגיע ר׳ ראובן בן יעקב לסופיא, ובמצות רבו ערך מכתב לר׳ חיים מודעי לאזמיר (שם, דף מ״ב), מן היום ההוא והלאה ר׳ ראובן הקדיש כל כחותיו להעמיד בעיר מולדתו ישיבה חשובה, כמו בערים הגדולות קושטנדינא, שלוניק, ואזמיר ובאמת הצליח חפצו בידו להעמיד

המוסד

המוסר הזה משאת נפשו על בסיס נכון וקים, ואליו נהרו תלמידים מסופיא ועָרי הסביבות, ובן הדור ההוא כתב: ארץ הצבי סופיא גדלה שעשועיה, ארץ מגדלת חכמים ונבונים, אנשי שם ויועצי ארץ, רודפי צדקה וחסד, מחזיקי תורה ולומדיה, ביקרא דאוריתא[63].

ר' ראובן נשא לאשה את בתו הבכירה של ר' דוד בכ״ר שמואל מאג'ר (קבץ כ״י דף קי״ד), והעתיק מכתב ידו החבור של חמיו על הקבלה הנקרא „חסדי דוד" וברוב הימים נתגלגל הכתב יד הזה, והגיע ליד ר' דוד קריספין בעיר זאגארה־עתיק, וכאשר עבר על פני העיר הזאת השליח הירושלמי ר' יעקב שאלתיאל ניניו, העתיקו וידפיסו בליוורנו בשנת תקע״א. על פטירתו חתנו נשא עליו דרוש בשבת החדש (לא נזכרה השנה), ומתוך דבריו נראה שהיה כבן שבעים שנה „שר וגדול ליהודים, מלא חסדים, ויצא שם דוד בכל הארצות מקצוי ארץ וים רחוקים וכ״ו, עוד הרבה להגיד שלכבודו באו הזקנים והגבאים וכל העוסקים בצבור, ויחידי החברה קדושה וחכמים ללוותו, ועל ראשם הרב חתנו „לפי רוב המעשה די עבד עמי מר חמי כרועה, בפרסיא הא דידיע הא הלא ידיע" (שם, שם), לפי זכרונות חתנו ר' דוד מאג'ר נודע בין בני העיר בשם ג'יליבון (שם, דף נ״ב).

ר' ראובן הספיד עוד לחברו, בישיבת רבו ר' שלמה שלם, ר' יעקב טיוה הרב הכולל מקושטנדיל ושם המצית דבריו: „אחד הכם... אשר ברכו ה' וימצא אותו בהכמה ובמדע מרבה ישיבה שיש בה ססיבה, לרגל המלאכה, וילן בעומקה של הלכה... נאה דורש במקהלים מידי שבת בשבתו... והיה כל פריו קדש הלולים, דרושים לכל הפציהם... ורבים השיב מעון, העם ההולכים בחשך הביטו אליו ונהרו, את משמרת ה' שמרו וכ״ו" (שם, דף קכ״א), ובאותו המעמד הספיד לר' אשר אהרן מגדולי העדה שתמך בידי העניים „והיה עומד בפרץ, ופעם אחת עלה בידו להציל עשוק איש מבני ישראל שתפסוהו לסטים האורבים בדרך (שם, שם), עוד הספיד את דודו הגביר חיים הלוי, (שם, דף קל״ח), הספיד על נפש מת (שם, דף קס״ד), לבעל יסורין (שם, דף קס״ב), לנפש מת בעל יסורין (שם, דף ק״ב), ודרוש של הספד (שם, דף קמ״ח), לנפש מת בקצור שנים של תלמיד חכם (שם, דף קכ״ז). לנפש תלמיד חכם שנח נפשיה בקצור שנים (שם, דף קכ״ו), ודרוש של הספד של אשה (שם, דף קי״ו).

מלבד ההספדים, ר' ראובן השאיר אחריו בקבץ כתביו דרושים לבר מצוה, או כאשר קוראים הספרדים לנכנס לבני, וביניהם דרוש שעשה לאחיו הצעיר משה בכ״ר יעקב (שם, דף קי״ד), ובן דרוש להלבשה לשנת התקכ״ב (שם, דף קכ״ב), לשנת התקכ״ד (שם, דף קי״ה), ובן היה לו מרוצת מכתבים עם רוב רבני המדינה, בשנת תקי״ד עודנו באביב שנות חייו ערך מכתב בשם רבו ר' שלמה שלם לר' חיים מודעי באזמיר, ובו מהלה פניו לתמוך ביד תלמיד חכם ישראל זונאנה שנסע על פני חצות לאסוף נדבות, ועל ידו שלה לו חבורו „דברי שלמה" (פראנקפורט דמאין תקי״ב) (שם, דף מ״ב), ובן ערך מכתב לר' מנחם עשאל בעיר אישטיפ בשנת תקל״ה (שם, דף מ״ח), בימי נעוריו ר'

[63] אות אמת, הקדמה

ר׳ ראובן החל להרביץ תורה בעיר הקטנה בירקוביצה הסמוכה לסופיא, ומשם הריץ דבריו לר׳ אברהם בן מאיר הכהן בסופיא, (שם, דף ס״ז), והרב הזה השיב אליו דבריו, עוד ערך שני מכתבים לר׳ חיים נסים מוצירי בשירון ושם שואל אותו אם ילך לשלוניק או אם יעמוד בראש העדה בשירון, ומציג לפניו את החכם יצחק הלוי מערי פולוניא אשר תפסו את אשתו ובניו בשבי, ומחלה פניו להשפיע על בני עדתו לבוא לעזרתו לפדיון שבוים (שם, דף מ״ט), ומכתב שני לר׳ אברהם די בוטון המכונה בכור לשלוניק (שם, דף ס״ח), על הענין ההוא, בשנת תק״ם ערך מכתב תנחומים לר׳ חיים נסים מוצירי בשירון על מות אמו (שם, דף נ״א), ומן המכתבים שקבל היותר חשובים, הם מר׳ אברהם מאיר הכהן מסופיא בהיותו בימי בחרותו בברקוביצה (שם, דף מ׳), ומהרב בקושטנדינא ר׳ שלמה קמחי.

ר׳ ראובן כתב עוד הלצות רבות למכתבים ותוארי הכבוד שיש לכבד בהם את הרבנים לפי רוח בני דורו, בכל זאת סגנונו היה יפה עד מאד, ועד היום יש ערך רב לצחות לשונות, בין מליצותיו נבררה ונעימה המליצה הזאת:

לך איעצך עצה טובה אורח!
אתה ביום ראשון, כאור זורח
ובשני, ימעט אורך כמו ירח,
בשלישי, תקום תעוף כעוף פורח
טרם תשמע קול במר צורח:
מה לך! נרדם? עלה קרח! (שם, דף נ״א).

בשנת תקכ״ח אותה נפשו להשתקע בארץ ישראל, ויסע לשלוניק ולקושטנדינא, ועוד הפעם שב לשלוניק ושם התעכב עד שנת תקל״ב[84], בקושטנדינא עמד רק זמן מועט ולא נהגו בו כבוד כראוי, על זה ערך אליו הרב מקושטנדינא ר׳ שלמה קמחי כתב התנצלות, ובין יתר דבריו: ואמהדנא על נפשי כי צר לי מאד כי לא נעשה לו יקר יותר אחת מני אלף מן הראוי להיות לפי כבודו, ואדרבא סלה נא אני מבקש, נקוט האי כללא, ואם כן איך יתכן להיות מכפוי טובה, מאחר דלא השתמש כל צרכו, לא מיניה ולא מקצתיה וכו׳ (שם, דף מ״ב), ועל פי סבות שנעלמו מאתנו ואולי בסבת האי בטחון בים התיכון לרגלי מלחמת אניות הרוסים תחת פקודת שר המלחים אלפינסטון, ר׳ ראובן אחרי שנתעכב כארבע שנים (בין שנת תקכ״ח עד שנת תקל״ב) בשלוניק וקושטנדינא, שב לסופיא עוד הפעם, ויעמד בראש העדה[85], בשנת תקנ״ה רואים אנחנו אותו שגמר בדעתו להוציא דבר התישבותו בארץ ישראל מן הכח אל הפועל ויסע דרך אנדרינופלא[86], לקושטנדינא, מן העיר הזאת הפליג באניה עד מצרים ומשם דרך היבשה לצפת.

בעיר השניה הזאת בארץ ישראל, ר׳ ראובן נמנה לרב הכולל ואב בית דין[87], ובן הדור ההוא כתב: „מר ניהו ראובן בכ״ר יעקב וכ״ו, אשר אור תורתו היתה זורחת בעיר גדולה סופיא יע״א, והן היום איתן מושבו ושם בסלע קינו, נשיא

84) שם, דף ע״ו ועוד ראה הסכמתו על ס׳ לב שלם נשנה תקכ״ח בשלוניק
85) שם, דף קי״ל ע״ב 86) שם, דף קי״ה ע״ב 87) שם, דף קמ״ו ע״ב

נשיא וראש בעיר הקדש צפת, ובאגרת שכתבו בידי השליח ר׳ משה אבוטבול שיצא במסע קבצנות מכולל צפת בשנת התקס״ד, חתום עליו הראשון ר׳ ראובן והשני ר׳ חיים דוד אבועלפיא, והשלישי ר׳ אברהם סורוג׳ון (המעלות לשלמה דף פ״ט־ק׳), ונפטר לעולמו בשנת התקס״ז בן שבעים ושבע שנה והספידו ר׳ חיים אברהם אשטרושא (פרשת במדבר), ור׳ אברהם פתהון (דרוש נ״ג) ובספר מענה לשון (דרוש פ״ב), ובעל הזכרונות ר׳ יהודה בן ר׳ מנוח בכ״ר יעקב ס״ט יתאר אותו בדבריו אלה: „אות היא לעולם, יכירו וידעו הכתוב, קבעו עלי חובה מצות הגדה, הגדתי היום שאיני כפוי טובה, באכה אמרו מעשה ראובן נקרא, ולו מהרנם אהזוקי טיבותא, על כל הטובה, כי הפליא לעשות עמדי חסד ואמת אין די באר, איידי דנפיש שיעוריה, כי אבי ואמי עזבוני, הנה הארון נלייה לדרעיה, כאב את בן ירצה, ויביאני אל משכן שלו, ובכן עדנו סביב לשלהנו באתרא דמריה, הלבישני בגדי ישע נתן לבסת מוצא, בלא חופניה טיבותא איסור צרכי, גם להורה לילה ויום מר קדים מפי ליכתורא עין השגחתו עלי, כאשר ידרה הקורא הנהני בדרך אמת״[88]).

ר׳ ראובן השאיר אחריו כתב יד מדרושיו וסריצת מכתבים שהיו בינו ובין רבני דורו, ונמצא בספריה של העדה בסופיא, עוד נזכר פעמים רבות בס׳ השאלות ותשובות „חסד לאברהם״ לר׳ אברהם אלקלעי מדופניצה, וכן בס׳ „זכור לאברהם״ המחבר הזה מביא ענינים רבים משמו על החמרות בפסח בבולגריה התיכונית כתב: „דלענין פסח אנו אשכנזים, כך אמר לי מריה דאתרא ר׳ ראובן בן יעקב (זכור לאברהם או״ח דף פ״ג), וכן בשנת תקנ״ב התיר ליהודי לבנות ביתו בפורים שהיה בקבלנות (שם, שם), ומחבריו היו ר׳ יעקב בכ״ר שמואל מאג״ד האב בית דין, ר׳ יצחק צדקה[89], ור׳ יוסף יקואל שנפטר לעולמו ביום א׳ של סכות שנת תקמ״ט[90]), ור׳ יוסף אליקים מחבר ס׳ „שם יוסף״ חידושים על הרמב״ם (נדפס שלוניק בשנת תקנ״ט).

הרב שהצטין ביותר בתקופה ההיא היה ר׳ יששכר אבועלפיא בן הרב ר׳ חיים אבועלפיא מטבריא, הוא נולד באזמיר בערך שנת תפ״ז, וכאשר נקרא אביו מאת השיך דהיר להתישב בטבריא, ולכונן העיר הזאת נסע גם הוא עמו, בשנת תק״ב היה הנם של טבריא באשר יבא הענין לארך במקומו והוא היה קורא לפני אביו (ראה הציון לנס טבריא) בתמידות, אחרי מות אביו ואחיו הגדול ר׳ יצחק נמנה לרב הכולל, בעת ההיא השיך דהיר תופש ביד היהודים נהרג גם הוא, אז באו תלאות רבות ליהודי העיר הזאת, ואז הכרחו להוציא שלוחים בכל תפוצות הגולה לבוא לעזרת העדה בטבריא, האיש שנשלח בראשונה היה ר׳ שמואל שלם שהיה במסע קבצנות בשנת תקי״ה־תקי״ט, ושבע שנים אחרי כן הוציאו את ר׳ יששכר אבועלפיא להפוך על פתחי נדיבים לתמוך בידי בני טבריא, נראה הדבר שהיה בראשונה באיטליא, כי כן רואים אנחנו אותו בשנת תקכ״ו בליוורנו, ושם הסכים על ס׳ „יד מלאכי״ לר׳ מלאכי הכהן, בשנת תקל״א היה על מסע קבצנות בתוגרמה האירופית, ובהיותו

88) שם, הקדמה   89) [illegible] הקדמה

90) העתקות איזה מצבות מביה״ק הישן בסופיא שהעתקתי בשנת תקי״ס

ובהיותו בשלוניק חתם במעשה בית דין עם ר׳ יוסף נחמולי ביום כ״ב אלול תקל״א, (אשדות הפסגה אה״ע ס׳ ה׳) ויארכו לו ימי מסעו, כשנת תקל״ב בסוף השנה עבר על פני העיר בלוגראדו, ויאחזו בו ויעכבוהו לראש ולמורה צדק ושם עמד כשנתים ימים, ושמו נשאר לברכה בפי תושבי העיר הזאת, ועד היום יעשו אזכרה לנשמתו בכל שנה בליל יום הכפורים.

בשנת תקל״ג בערך נקרא לעמוד כראש הישיבה בסופיא, ויעמד שם עד יום מותו לאשר והצלחת העדה הגדולה הזאת, ויעמיד תלמידים רבים וביניהם ר׳ מנוח סיד (נר מצוה, הקדמה), כמעט בפרק ההוא שב העירה ר׳ ראובן בן יעקב ממסעו לשלוניק וקושטנדינא, ושני הרבנים האלה העמידו הישיבה המפוארה בסופיא על בסיס נכון וקים, עד אשר היתה לטופת בכל הגליל ההוא ולא קם כמוה עוד. ר׳ יששכר העתיק כתב יד מר׳ יצחק הכהן מירושלם בשם „ס׳ הזכרון״ שנמצא בספרות העדה בסופיא עד היום.

בחרף של שנת תקמ״א ר׳ יששכר חלה ונחלש, ובכל זאת היה מתמיד ללכת אל ישיבתו הסמוכה לביתו, ויקר מקרה שבהיותו מעיין בס׳ „קרבן אהרן״ וההשגות שעשה עליו ר׳ יהודה רוזאניס בחבורו „משנה למלך״, ועודנו חלש המזג, בהיותו בחברת הרבנים ותלמידיו ביום הששי תשעה ימים לחדש אייר, אחזהו פתאום השבץ וימת מתה פתאומית ותלמידו ר׳ מנוח סיד שהיה עד ראיה, כתב על המקרה הזה; ואני טרם אחלה לדבר בענין זה, אציגה נא עסק מעשה נורא ממה שראו עיני שאירע בעיר תהלה סופיא יע״א בחדש זיו שנת התקמ״א. אשר היה שם מורי ורבי נ״ע הרב מופלא מופת הדור והדרו עיר וקדיש כנן של קדושים כבוד שמו מהר״ר יששכר אבולעפיא ז״ל, ויהי היום אור יום הששי היה יושב בבית המדרש, אך עסוק בתוך בריתא, ובמה שתמה המשנה למלך על הרב „קרבן אהרן״ הנ״ל, ותהה עליו רוח ה׳, ומצא עזר וסיוע לפני הרב „קרבן אהרן״ מתלמודא.

ובעת איני זוכר הטב מקומו אין... ובה שעתא אחז צדיק דרכו, קנה חכמה והיר כותבת... למען הציל אותו מאשר השיגה ידו עליה הסד ה„משנה למלך״ והן בעון הדור לא סיים בוצינא קדישא לגמור את הדבר, עד דאשתכבו מילוי ונשיא יששכר נתבקש בישיבה של מעלה... זכורני כל ימי חליו היה נושא ונותן בענין זה, והתלמידי חכמים שהיו נכנסים אצלו לבקרו לא היו יודעים מאי קאמר... (נר מצוה, דף מ״א ע״ג).

וכאשר נודע בעיר מיתתו הפתאומית, התאבלו עליו כל העדה ויספדו לו הספד גדול, וכדי לעשות יותר כבוד ככל הראוי לרב מפורסם כמוהו, דחו הקבורה ליום ראשון לשבוע וילוו אותו יחידי העיר, ועליו נשא נאומו ר׳ שמואל קונפורטי, בהראותו יקר תפארתו והאבדה הגדולה שאבדה עדת סופיא בהעדרו (קול שמואל, דף נ״ה) ומצבת קבורתו נודעת עד היום בסופיא שהוציאו אותה מבית הקברות הישן, והביאו אותה לבית הקברות החדש. (ט׳ אייר שנת תקמ״א, 3 מארט 1787).

... פאר הדור וציץ נזרו... והוא שפט לישראל שפת אמת, והורה דת לכל ישראל כיששכר... הרב המובהק, פטיש החזק, בנן של צדיקים במה״ר יששכר.

יששכר אבועלפיא נפטר ביום ו' בט' לחדש אייר ונקבר ביום א' בשנת טו"ת המלך[90א]).

וקרוב לימים ההם היה בסופיא ר' דוד ב' אהרן ור' יעקב טיב'ה שהעתיק אחרי כן מושבו לקיוסטנדיל, ובשנת תקי"ט הועד לפניהם על הריגת שני יהודים מסופיא מפי העד שאלתיאל ב' שלמה, לפי דבריו, הוא היה סוחר בערים הקרובות ובכפרים, ובאביב של שנת תקי"ט הלך בלוית יצחק קאלמי לוראנ'ה, ויחנו בהאן (מלון), ובעמדם שם באו שני יהודים אחרים ויחנו בהוּצַארה (חנות) שלהם, ושם השכירו חמרים להוליך את שני היהודים יצחק קאלמי וישראל ב' שלמה אדרוקי לכפרים של היורוקים, ואחר חדש וחצי, נתבאר אצלו שנהרגו שניהם בדרך קאפאקלי־בונארי (הבאר הסגורה), וכן נודע מפי התוגר מוסטה־באשה תושב סופיא שראה אותם בדרך (מכתב שלמה ס' ד').

יהודי סופיא היו סוחרים על הרוב גם בכפרים, ומרחיקים ללכת עד שיאיר־קיואי היא „פירוט", כי בעיר הזאת היה כבר ישוב יהודי בפרק ההוא, בין הסוחרים האלה נודע שם אברהם משה סאלוניקיו ואברהם ן' עזרא, וזה האחרון בשובו מפירוט לסופיא בלוית התוגר אחד מסופיא נודע להם בכפר אוג'־קולאק, על איש יהודי מבאזארג'יק שנהרג בכפר ההוא בשנת תקכ"ג (שם, ס' י"ח), בשנת תקמ"ג באו חיל הסיפאהים (פרשים) העירה, והיו נכנסים בסוסיהם לבתי היהודים, בעמל רב ועל ידי הוצאות ופיזור כסף הרבה הוציאו אותם מבתיהם (עולת שמואל ס' כ"ט), ולפי דברי נוסע אשכנזי שהיה בעת ההיא בסופיא היהודים התחכמו ויתקנו את פתחי בתיהם כל כך נמוכים וצרים עד שלא היה באפשריות להכניס בהם סוסים, בעצם השנה ההיא שר העיר שם מס גדול על הכורסקים, והיהודים העוסקים במלאכה הזאת נתנו לו כך כסף, והשר כתב לעיר הבירה שאין קיראנת (כורסקי) בסופיא (שם, שם), בשנת תקמ"ב וביום השבת בחג הפסח היה מקרה שהיו חמשה חתנים בק"ק ספרדים ולא היה להם כי אם חמשה ספרי תורה והיו במבוכה, כי המנהג היה לקרוא לתורה עשרה עולים בכל שבת ושבת בק"ק ספרדים (שם, דף ס' י"ד).

כבר ראינו שבימי שלטן מוסטאפה שררו אי סדרים בכל מדינות תוגרמה, בפרט הרבו לעשוק ולרוצץ העניים מצד השרים הגדולים כמעט בכל הערים והפחוות,

בעיר סופיא היה מושל רע מעללים ועושק העם, נראה הדבר שהוא התעולל ברשע עם היהודים וכאשר לא הפצו למלאות שאלותיו, תפס תשעה מגדולי העיר וידון אותם למיתה, ביום ט"ז לחדש אייר שנת תקכ"ו (יום החמישי,

90א) והנה הפרט הזה לא יתאים עם הרשום בראש דיונו של ר' שמואל קונפורטי שנשא עליו] מה שהרעיתי על פטירת מורנו ורבנו הרב יששכר אבועלפיא ביום ב' אייר תקס"ו, והנה הפרט הזה מתאימה כי באמת בשנת תקס"א נפל יום חמישי בתשעה לחדש אייר, וכן היה בשנת התקמ"ד ותקס"ג, ובשנת טו"ת (תקס"ו) לא יכון הפרט קטן, על כן יש להשוב לפרט גדול, שאז יעלה תקס"א, וצריך לקרא בט' לחדש, בתשעה לחדש, ולא כמו כפי שהוא תשע ועשרים, שלא נפל ביום ו' ולא יתאים עם המספר.

25 אבריל 1766) ועל מצבת הגדול שבהם רפאל חיים בכ״ר אשר חקקו הענין:

איכה נשמע דבר הזה, עין תדמע גם ידום, נהרגו כחצי יום, השתרגו בלי פריזם תם וישר איש אמונה, גם הוא נמסר עם שמנה ההרוגים בט״ו חדש זיו, איקונין כמו פרדס תוך השרפה, וכזמן הצר, רפאל חיים בכ״ר אשר שנת נקום נקמת בני ישראל[91]).

כשלשה עשר שנה אחרי כן, נראה שהשודדים והורגי נפש רבו בעיר הזאת, עד שחיי המון העם היו תלוים מנגד ובלי כל בטחון, הפעם שלחו יד באשה גברת יהודית לפי נסח מצבתה:

איכה נשמע כזה, שנהרגה האשה הכבודה והצנועה, נפט׳ בקי״ש מרת בוליסו ריינה ש׳ התקל״ט[92]).

בן הדור ההוא ר׳ שמואל ב״ר מרדכי קונפורטי, השאיר איזה זכרונות על מעמד היהודים המכוער באשמת הפחה מושל העיר, אשר אכל את ישראל בכל פה, בשנת תקל״ו באו חיל סיפאהים (פרשים) העירה, והמושילין (מושל) בקש מאת היהודים להת לו בתים וחצרות, להעמיד בם את אנשי החיל, והיהודים בידעם נאמנה שרק תואנה הוא מבקש, להשכין בביתם אנשי בליעל בלי אחריות כדי להציק להם, התפשרו עם המושילין והפקידים בתתם להם סך כסף בתור מתנה, ואף נתחייבו להשכיר חצרות רחוק מרחוב היהודים בעד החיילות ובהיות שהגיע הכסף לסך עצום, ראשי הקהל היו נאלצים לדרוש גם מאת התלמידי חכמים לשלם החלק המגיע להם מן השכירות והמתן[93]), כי גם הם היו בעלי אחוזות וגבללו בגזרה. בעת ההיא גזר המושילין על תושבי העיר לבלתי ילכו ברחובות העיר בלילה, ובהגיע חדש אלול הלך אצלו יהודי אחד מעשירי העיר ופייס אותו ברצי כסף, להרשות היהודים לקום לסליחות באשמורת הבקר, אמנם השוטרים תפסו יהודי אחד בלכתו מביתו לבית הכנסת אחר חצות הלילה, וישימו אותו במשמר לכרות הרשות שנתן השר ליהודים בחדש ההוא, באופן שהוכרחו עוד הפעם לפזר כסף לשר ולשוטרים להוציאו לחפשי[94]).

בעיר הקרובה קיוסטינדיל היתה בעת ההיא עדה חשובה, הרב הכולל היה החכם השלם הדיין הכצוין ר׳ יעקב טיב׳ה, כנראה יוצא ירך משפחה יהודית מעיר טיב׳ה או תבץ בארץ יון, יליד סופיא ותלמידו של ר׳ שלמה שלם, ושם תפס ישיבה והעמיד תלמידים רבים וביניהם היה החכם שמואל קונפורטי, גם היה מטיף לבני עדתו כפעם בפעם ברוב טוב טעם ודעת[95]), ובין זקני הרבנים היו ר׳ מרדכי קונפורטי שעסק בהוראה ונפטר בחדש כסלו תקל״ס, ובנו ר׳ שמואל הספיד אותו בשמנה לחדש כסלו וירבה בשבחיו[96]) ור׳ אברהם משה עובדיה שהיה איזה זמן בירושלם ואחרי כן שב קוסטנדילה[97]).

ובקרבת

(91) רשימת המצבות בביה״ק הישן בסופיא על ידי ר׳ דוד פיאגו ז״ל ס׳ ד׳

(92) שם, ס׳ ח׳

(93) עולה שמואל, ס׳ ב״ה

(94) שם, ס׳ ל״ב

(95) דרוש לפרשת תזריע מצורע ורבי החח״ש כמוהר״ר יעקב טיוה, קול שמואל דף נ״א, והקדמה

(96) שם, דף י״ז

(97) שם, דף קי״ו

ובקרבת העיר הזאת היתה דובניצה או דופניסה, וכה היתה עדה יהודית יותר קטנה, בראש הקהל עמדו הרבנים מנוח סיד שנפטר לעולמו באביב שנותיו וכנו ר׳ אברהם סיד „החכם השלם הדיין המצוין" שהיה גם כן אמוד בנכסים, ובשנת תקנ״ט הפריש מממונו סך כסף להדפיס ספר אחיו הצעיר „אות אמת" לר׳ יהודה סיד — שלוניק תקנ״ט[98]).

בחופי הדאנוב בעיר הקדמוניה ניקופול העדה הגדולה היהודית בימי קדם, היתה קטנה והלשה בפרק הזה, ובשנת תק״ה בא עליהם אסון נורא, כי אש יצאה משוק הסוחרים, ובית הכנסת העומד באמצע הרחוב ההוא וכל בתי היהודים היו למאכלת האש, לאשרם נמצא בפרק ההוא בעיר, ר׳ עזרא מלכי שליח מעיר הקדש צפת, והוא היה להם לעינים להדריכם במועצותיו, לצאת מן המבוכה בשלחם בכל תפוצות ישראל, לצבור כסף לכונן בית הכנסת והישיבה שישב בה בעתו ר׳ יוסף קארו, שהאיר עיני הגולה בספריו היקרים שלחן ערוך ובית יוסף, ובצדק השב הרב הזה וראשי הקהל, שכל בני הגולה מחויבים להכיר טובה לאיש הרם ונשא הזה, ולהקים על מכונם ההקדשים האלה היקרים בזכרונותיהם.

בעת ההיא היה בעיר איש ירושלמי מגזע אשכנזים בנימן בכמוהר״ר דוד זאב, שידע שפת אשכנז השגורה בביתו, ושפת ספרדית שהיא שפת העם היהודי בארצות הקדם, השלית הצפתי נתן בידו כתב תעודה לאמר: „באן נמצאתי פה ניקופול, וכאן הייתי, וראיתי בעיני את כל פרשת העבור הנז׳, שהיא מצוה רבה לכונן הבית הכנסת הנזכר, שהוא מקדש מעט׳ מניקופול נסע הקבצן ר׳ בנימן לפליבינה, סופיא, ויגיע לאנדרינופלא, ושם השיג תעודה מאת הרב הכולל ר׳ רפאל יעקב גירון: „מצוה רבה להיות בעזר השליחא דהכמנא ר׳ בנימן זאב הנז׳, לבנות את בית הכנסת קדוש ונורא, שבו קבע למודו מרן הקדוש מורנו ורבינו הרב יוסף קארו זלה״ה, ושם נגלו אליו אלהים, מלבד שבמה רבנים וגאונים היו שם בגורע זכ״ח, ואת כי בית הכנסת הוא באמצע השארשי (שוק)", מאנדרינופלא נסע הקבצן הזה בכל תוגרמה, ואחרי כן לאוסטריה ורוסיא, כי כן רואים אנחנו שנתנו בידו תעודות והסכמות, ר׳ אריה ליב מעיר זוואנין וגליל פודוליה, ר׳ יצחק לנדאוי מטארנופול, הועד מעיר לבוב ואחרים[99]); כמה ימים ארכו לו ימי המסע ועד כמה עלו ההכנסות לא נודע בבירור, אמנם כנראה ארכו לו הימים יותר מדאי, כי בשנת תקי״ב היה עודנו על מסעו, ובעת ההיא הדפיס את חבורו „ספר שערי בנימן" בעיר זולקווא בשני חלקים (בשנת תקי״ב), והוא חבור נפלא, החלק הראשון כולל רשימת כל שם פעל ומלה בספרי הקדש, והנרדפים עמהם בש״ס ומדרש וספרי קבלה, ערוך על סדר א״ב, והחלק השני, כולל המליצות, המשלים, פתגמים, והיינו דאמרי אנשי בהגיק ש״ס ואחרים, גם כן על פי סדר האלפא ביתא, ויש ידים לשער אם נשוה לעינינו רוב התעודות שנתנו לו ראשי העדות בכל תפוצות ישראל, שעלה בידו לצבור די כסף לבנות ההקדשים ובית הכנסת בניקופול על מכונם במקדם.

בעת

98) אות אמת, הקדמה

99) שערי בנימן, הסכמות

בעת שהעדה בניקופול היתה חלשה וכמצב לחץ ודוחק, הגיע בעיר הזאת ארח לא קרוא, כבר ראינו בראש הפרק הזה שהנובל וגונב דעת הבריות יעקב פראנק, על פי עצת אוהביו בא לניקופול בחדש סיון תקי"ב ושם נשא לאשה את חנה בת טוביה שהיתה יפפיה ולא הביאה לו נדוניא, אחרי טלטול גדול, ואחרי שלא הצליח להסב לו לב יהודי תורקיה, לא באזמיר ולא בשלוניק ומקומות אחרים, שב עוד הפעם לניקופול ושם נולדה לו בתו חוה שנקראה בשם חבב- חואנ'ה (Havatscha) בחדש תשרי תקט"ז שהיתה עתידה להיות יד ימינו של אביה, ולשחוק על במת כת הפרנקים ברמאית ונוכלת עד יום מותה באופנבאך ביום י"ד אלול תקע"ז כבת ששים שנה, פרנק חשב שבהיות קרובים מצד אשתו בעיר הזאת יעלה בידו יותר נקל להטות לב היהודים לתעודתו, והוא השתמש לבלבל העולם במעט כשפים ואחזת עינים שלמד באזמיר, אך תושבי העיר התורקים שהיו אדוקים באמונתם, ומתנגדים בהחלט למעשה כשופים, שמו עיניהם לרעה בפראנק, ואיש עדיין נודע משכבר הימים לרוצח, ושמו „חאדאר" התנפל עליו ויפצע אותו בראשו ובחזהו, עד שהיה כפשע בינו ובין המות, ובראותו כי רעה נגד פניו בניקופול מהר להמלט על נפשו.

ולמעלה הזאנוב בוידין, היו בפרק ההוא הרופא היהודי „המובהק" ר' שבתי גראסיאני, ובנו הרב יעקב גראסיאני היה מורה הוראות משנת ת"ק[100]), בשנת תקל"ט בא שמה הרב הכולל ר' אליהו בכמוהר"ר אברהם וינטורא מעיר ספאלאטו, וינהג שם נשיאותו ימים רבים, ופעולתו תבא לפנינו, בבילוגראדו כבר ראינו שבשנת תקמ"ז הקיסר יוסף השני השתמש בשעת הכושר, ערכה מלחמה התגרמה עם הקיסרית קתירינה מרוסיא, ובחשבו שהממשלה התוגרמית עומדת במבוכה גדולה, ערך גם הוא המלחמה, וישלח חיילותיו לצור על בילוגראדו, הפחה מושל העיר לא האמין שיבואו האוסטריים כנבולה, וכאשר קבל הפקודה מקושטנדינא להתנגד לאויבים, הכה אותם ויגרשם וירדף אחריהם עד העיר לאגוש, וסביבות העיר טימשואר[101]). בראש העדה עמד בעת ההיא הרב הכולל ר' יששכר אבואלעפיה יליד ארץ ישראל, אמנם לרגלי סבות שנעלמו מאתנו הלך בסוף ימיו לסופיא, ויעמד שם בראש העדה ההיא, ושם נפטר ביום ט' לחדש אייר תקמ"א, לפי נסח מצבתו בבית הקברות הישן בעיר סופיא[102]).

על פטירת הרב הנכבד הזה נשא דרוש ארוך המטיף ר' שמואל קונפורטי, בהראותו יקר תפארת הרב ופעולתו הרבה, בקרב העדות בבלוגראדו וסופיא[103]).
אחרי

100) בדף הראשון של ס' הזהר (דפוס קושטנדינא שי' נלבויה) כתוב בידי הרב הזה: לי למקנה, לעבודתו שומן מעונה, אשר קנה לי מר אחי הי"ו, השלשה הלקים של „הזהר הקדוש" בסך 540 לבנים, יטים ומובים, שנה התי"ק ליצירה, פה העירה וידין יע"א, הצעיר יעקב בן כאדוני אבי הרופא המובהק כהר"ר שבתי גראסיאני (בבבליותקא של מלכות העיר רוסג'וק).

101) Jonquière, דף 337

102) רשימת המצבות בביה"ק הישן בסופיא ע"י דור פיפאנו ז"ל, ר' יששכר הזה שהיה אח"ק, ובשנה תקל"ב בערך הגיע לבלוגראדו ושם עבדוהו ויבגדו לרב, כי ממקור אחר נודע ברור שמשנה תקכ"ד לא היה להם רב ומורה הוראות (מבחר לדוד, הי"ם ס' ז' עמוד קס"ו).

103) קול שמואל, דף נ"ד

אחרי הרב הזה עמד בראש הרבנים „הרב הכולל הדיין המצוין מעוז ומגדל בישראל כהר״ר עזריאל יחיאל מאנריסף[104]) עד יום מותו, הממונים וממנהיגי הקהל היו: רפאל רופא, משה בכ״ר אברהם כהן, חיים בכ״ר שלמה הכהן, וחיים שלמה עמאר עוד משנת תקכ״א כאשר לא היה להם רב ומורה צדק[104a]).

במדינה הקרובה בושנה כבר ראינו שהעדה היהודית התפתחה יום יום, המסחר פרץ לרוב על ידי היהודים, ובן הדור ההוא כתב שעל הרוב היו מביאים סחורותיהם בווינה, שהיו הולכים שם לשוק או יריד, כן קרה מקרה שיהודי אחד היה הולך שנה בשנה לקנות סחורות מן היריד שבווינה, ויהודי אחר חברו רצה למסור בידו איזה סך כסף, שיקנה גם בעבורו איזה סחורות, ושיביאם לו עם סחורותיו, בתנאי לשלם לו בעד טרחו שלשה למאה כדרך הסוחרים, אמנם בהיות הדרך בחזקת סכנה, לא רצה לקבל אחריות הכסף עליו, ויאות לקנות בעבורו הסחורות אם ישלח לו המעות לווינה, ואז התנו שאם לא יגיע הכסף לידו לזמן היריד, באופן שיצטרך לבקש האמצעים שם, למצוא הסך הנחוץ כדי לשלם סחורותיו, אז ישלם לו בעד טרחו עשרה למאה, והנה היהודי השני הפקיד הכסף ביד נוצרי אחד שהלך לבלוגראדו כדי שיתן אותו לסוכן (או קונסול, כאשר היו קוראים בימים ההם) שהיה שם, לשלוח אותו על ידי שטר חילופין לווינה, והנה היהודי הראשון קנה הסחורות, והיה מחכה יום יום, מתי יגיע לידו הכסף לפרוע למוכרים, ואיזה ימים טרם כלות היריד, הגיע לידו השטר חילופין על סוחר אחד יוני מבני תוגרמה, ובשטר כתוב שיפרע לו ליום פלוני, באופן שמיום שהגיע השטר עד זמן הפרעון היו עוד שנים עשר יום, וכשהלך אצל הסוחר לא רצה לשלם קודם הזמן, אלא שאמר לו ביום פלוני תבוא ואשלם, והיהודי הזה בחששו שגם לזמן התשלום לא יפרע לו, כאשר היו מקרים בכל יום, דרש מאתו להסכים על השטר חילופין בחיוב (acetazione) „דהיינו שבהגיע הזמן יתרצה לשלם, ותשיב הסוחר שאין מנהג בין הסוחרים של תוגרמה לעשות אסיטאציון, ושאינו רוצה לשנות ממנהגם“ ואמנם אם מתירא הוא ימסור בידו השטר חילופין ושיתן בידו שטר חוב לשנים עשר יום, וכן עשה, ובינתים מת הסוחר היוני פתע פתאום, ומצד המלכות עכבו כל נכסיו עד בוא יורשיו, ועל הענין הזה הגישו תעצומותיהם לפני הבית דין בשאראי[105]).

יהודי בושנה שאראי היו הולכים כמו סוחרי בלוגראדו ליריד דגליא למכור סחורותיהם, ושם היו מוכרים סחורותיהם על הרוב בהקפה לזמן שנה אחת, בשנת תקס״ד היה מקרה מחלוקי דעות והפרשות, בין שני סוחרי בלוגראדו ושני סוחרי שאראי על ענין שטר חילופין מיריד ווינה, ונתפשרו ביניהם בעד פ״ה אריות[106]), המקרים האלה יראו עד כמה הועילו היהודים להתחברות העסים והמסחר בין עיר הבירה האוסטריות ומדינות תוגרמה הצפוניות. בשנת תקכ״ו היתה מגפה גדולה בעיר, ובעל הזכרונות כתב: „עד יעבור זעם וצרה דקיימי עלן כי בשל״ת, המקום ברחמיו יאמר די לאבן נגף, ושדי מכשול ואין הולה, השתא מיתא כל יומא בההוא פחדא יתבינן... ולב אין, כי יתר מסקומי[107]); אמנם תקות בעל הזכרונות

---

104) קהלת יעקב, דף כ׳ 104a) מכתם לדוד, חיים סי׳ כ׳
105) מכתם לדוד, חו״מ סי׳ יג 106) שם, שם, סי׳ ז׳ 107) שם, שם, ...

הזכרונות לא קם, ונהפוך הוא כי הרעב כבד בעיר באופן נורא, עד אשר הכרחו לנדוד לכפרים עד עבר זעם, וכן רשם בזכרונותיו: „הנה הנכי ניצב מיראה... בכפרים, מפני האף והחימה בר מינן, והבור ריק ותוסר ספרים עד ירחם ה׳ ויאמר די לצרותנו ונשוב אל בתינו״ [108]).

בין היהודים שהרחיקו ללכת למדינות רחוקות לרגלי מסחרם, היה היהודי השלחני יצחק קריספין שהלך למצרים, ולפי גביית עדות נפטר שם בערך שנת תקכ״ב, הראשון שהעיד על זה היה הסוחר חיים אברהם עטיאש ששמע מפי שני תורגמים שכניו שהיו מדברים ביניהם בשפת בושני: אוני אישאק שטו ביאשי שאראף, דוגי בראדה, שטו אודגישי זירניק אר־מיציר, פרודאו פו גרוש נאאוקה, קאקו פרודאו אומיראו [109]) (פירושו, אותו יצחק שהיה שלחני בזקן ארוך, שהוליך חיטים למצרים, מכר אותם בגרוש אחד כל אוקה, וכשמכרם מת), עוד העיד בנימן פינטו, שבשנת תקכ״ב שאל לתורגמי אחד ששב ממצרים, על שני יהודים שהלכו משאראי לשם, והשיב עליהם, וגם ספר לו על אדות יצחק קריספין שמת, והוא נמצא שם, ושאל מאיזה אנשים על עזבונו, ויאמרו לו שנשאר קרוב לעשרים זהובים, שהם ביד קרובו צבי חיון, ושאל ממנו להביאם פה אל אשתו ולא רצה ליתנם.

בין היהודים הולכי מצרים היה גם שמואל חיון שהיה שם בשנת תקכ״א ואחרים שהיו מוליכים חיטים, ומביאים משם קאפי (קאהוי), בפרק ההוא היהודים אברהם המכונה מירקאדו עטיאש ויהודה הלוי, היו הולכים לעיר נובי־בזאר (ייני פאזאר) לרגלי מסחרם, ושם היו מתעכבים במלון הסוחרים לרגלי עסקיהם [110]), אמנם להרפת יהודי שאראי, נמצאו ביניהם איזה אנשים שהיו מביאים מי־ניק מטבעות פחותות או כרותות, ובלעז אשפרוש קורטארוס (בתורגמית. קיריק אקצ׳י), דהיינו שכורתים שפות המעות, או משימים אותן בתוך מיין חומץ, עד שנהיו יותר דקות מבלי לשנות תוארן הקודם, והיו משתמשים בכסף הנותר מן השפות, או עפר הכסף הנותר במיין החמצי, דבר שהיה אסור לפי חקי הממשלה, על כן ראו הכמי וראשי העיר ויעשו תקנה: „כי כן פשתה המספחת ברוב בני מח״ק, לפרוץ פרץ לשאת ולתת במעות מזוייפות, הנקראות פאראש קורטאדאש, תהוכות וקטנות, ויש בזה סכנת נפשות, כי על כן הסכימו כל יחידי מחנה קדשנו, שמהיום הזה והלאה, לא יוכל שום יחיד מיחידי ס״ק, לשאת ולתת במעות הנז׳, לא על ידו ולא על ידי אחרים, לא בתוך העיר ולא חוץ לה וכל אשר ימרה את דברי ההסכמה, מלבד שהוא נלכד ברשת החרם, גם ענוש יענש קנס מאה גרוש׳ לתלמוד תורה שבעירנו וכו׳״.

והנה קרה מקרה שאיש אחד ושמו שלמה הביא מעות כאלה משלוניק, וכאשר הזמינו אותו לבית דין, התנצל כי הוא לא הביא אותן לסחור, כי אם לשלם חובותיו ולמכור אותן כמו יתר סחורות, וזה שעשה לפי דעתו הוא היתר גמור, ומכל

108) שם, הי״ס כ׳ ל״א

109) שם, אה״ע ס׳ ב׳ Онји Исак что беше сараф, дони брада что уднесе эжрник у מצרים продау по грош на ока като продау умирау

110) שם, שם

ומכל מקום שאם יאמרו לו בית דין שחטא, שיקבל עליו את דין השופט, האמנם שבלבו היה שלא לחטוא, כלל מטעם האסור שנראה לו בדעתו שזה מותר", ור׳ דוד פארדו שנשאל על הענין הזה הורה ששלמה הנז׳ לא חטא, ולא התנגד להסכמה, „ואין לך אדם שאינו עובר על ההסכמה בכל יום, שהרי כל היהודים העוסקים בחנותיהם ומוכרים סחורותיהם, בכל יום ויום גובים כמה וכמה מאלו המעות הרעות, והאידנא שכיחו טובא בעיר, וכשקונים איזה דבר, נותנים כמה מאלו המעות" והוא בעצמו בדק בכיס ההוצאות שהיה לו להטריף לחם חקו לביתו, ומצא בו כמה וכמה מעות גרועות וקטנות שנתנו לו, כמעט בלי להרגיש, ועל כן פסק שלא חטא נגד ההסכמה, אמנם יותר טוב להשתדל להבא שלא להביא, כבוננה ממקום אחר, „אלא אם יקבלום יוציאום באותו מקום, וטוב הדבר משום הרחק מן הכיעור, בפרט היכא דאיכא פקוח נפש מגויי נכר הארץ, המקום ברחמיו יצילנו מידם, ומיד כל מזיק ומשטין עלינו [111]).

הרב הכולל בשאראי הזה, היה ר׳ דוד פארדו, מיחידי סגולה בדורו, שהצטין על הרוב בתקופה הכהה הזאת, ושסלל לו דרך חדשה בכתביו וחבוריו, המכילים חכמה ומוסר, ערוכים בטוב טעם ודעת, השוים לכל נפש ומתקבלים על הלב, הוזן יקר בפרק ההוא בין חכמי ארצות הקדם, הוא נולד לאביו החכם השלם ר׳ יעקב פארדו בעיר ויניציא בערך שנת תפ״ב, אביו היה כל ימיו חיי צער, וכדוחק גדול הספיק צרכי ביתו, לאשרו נמצא בעת ההיא בויניציא קצין אחד כמהר״ר משה אשכנזי שהיה אמוד בנכסים ובלי ילדים, וכי ראהו הוא נגיד הנער דוד ואחותו הצעירה רחל, אספם בביתו וכל מחסוריהם עליו, הנערה רחל היתה בתמידות בביתו ושרתתהו, וכדי להכיר לה טובה, עזב כל הונו על פי צואתו, בקנין ובעדים לנערה ההיא כדי שתנשא לטוב בעיניה, ולדוד הטיב בעבודתו ולפי דבריו: „בוליה עלמא ידעין כי הזקן הנזכר היה לו קצת צד כה עמנו, הנם בילול הכה יתרה בפרט עמדי, כי מנעורי גדלני כאב, ומקטנותי קחני מבית אבי בביתו ובהוצאותיו, והיה מגדל אותי לתורה, והושיבני בין בני תלמידי חכמים, והיא שעמדה לי לזכות, להיות חלקי מיושבי בית המדרש שבה יאל יתברך, באופן כי תורתי שלו הוא, כדינא דגרמי.

והנה האיש הנדיב הזה מת, ולפי הצואה לקחו שני אפטרפוסים כל כספו, ויעכבוהו בידם להשבון הנערה רחל עד יום נשואיה, אמנם לאסונו מתה הנערה מיתה פתאומית, וכמובן ר׳ דוד פארדו דרש מידי האפטרפוסים ירושת אחותו, אמנם הם מיאנו לתת הכסף בידו, בתואנה שהירושה שהורישה לה הזקן ר׳ משה אשכנזי היה רוקא לכשתנשא, ומכיון שמתה, בטל התנאי, ואין לה שום ירושה, ובכן כתבו לקרובי הזקן שהם בני אחים שהיו בעיר אחרת, והם עשו מורשה והלכו לדין, והדיינים הוכיחו שהצדק עם הקרובים, ור׳ דוד יצא נקי מן הירושה, ומתוך הצער יצא מעיר מולדתו, ואך אחרי צאתו מויניציא נכנסו פשרנים ביניהם, והלקו הנכסים לכמה חלקים, וחלק אחד בשיעור הירושה שלחו לו[112]).

מורים היו בויניציאה ר׳ שלמה זלמן מלבוב ור׳ יעקב בליליוס, ושמותיהם נשא פעמים רבות על שפתיו, מויניציא עקר מושבו רספאלאטו שעבר

111) שם, יו״ד סי׳ י״א   112) שם, חו״מ סי׳ צ״ז

מעבר לים בדלמטיא, ושם יסד ישיבה בערך שנת הצ״ח בהיותו רק בשנים. בשנת ת״ק הובאה לספאלאטו בריה משונה מאד, והוא כבש אחד שהיו לו ששה קרנים, שני נדים לשתן וששה רגלים, אז נפלו חלוקי דעות בין הרבנים אם אפשר לשחוט הכבש ואם בשרו כשר, ור׳ דוד הורה שיוכלו לשחטו בלי ברכה, ויבדקוהו אחרי כן אם לא ימצא לו אלא חלחולת אחת אין פקפוק, טוהר גמור הוא, ולמרות היותו רך בשנים, דבריו נראו לנכונים בעיני בני דורו, אך בעת ההיא נמצא שם תלמיד חכם משלוניק והעתיק הפסק, וישלחו לראש השוחטים ר׳ יוסף סולכו, והוא השיג על דבריו בספרו שלחן ערוך (יו״ד ס׳ ז׳), ואחרי איזה זמן שנדפס הס׳ הזה ויגיע ליד ר׳ דוד ראה ההשגה, וישיב על הקונטרס ההוא בהראותו שלא צדק בדבריו[113]).

בשנת תק״ב כתב על העירוב שהורה תלמיד חכם אחר שקרטוהו לעשות בעיר ההיא שהיא מוקפת חומה רק משלשה צדדין.

ובהיות שבפרק ההוא מינו אותו למורה הוראות, השתדל לערוך פסק על הענין ההוא: ואני נער — כן היו דבריו — ומחוסר ספרים, מכל מקום יהיבנא דעתי וחזי אנא כי לפי עניות דעתי, לית דין עירובא אלא עורבא פרח לא לעזר ולא להועיל, וישלח פסקו לרבני ויניציא לחתום עליו, והרב הכולל ראש הישיבה ר׳ יצחק בכ״ר אשר פאציפיקא, אישר דבריו ויכתוב עליו: קנקן חדש מלא ישן, תקיף חיליה לאורייתא מאדירי בשן, תורת אלהיו בלבו לא תמעד אשוריו, כמעלה עשן, אכיל בשרא שמנה וממנה ידושן, כה״ר דוד פארדו נר״ו, אל שדי אשר לא ינום ולא ישן, ישמרך מכל רע ותעלה במעלות כמרדכי כלשן וכ״ו[114]), קרוב לימים ההם שאול נשאל מן העיר הקרובה ראגוזה, מאת הרב גבריאל ואלינסין על ענין שיהודי אחד היושב בקירוב בית הכנסת, הגביה ביתו יותר מבית הכנסת, ולשאול הגיע אם יש בדבר איזה עון ואשם[115]). כשנתים ימים אחרי כן נשאל מרב העדה החדש בראגוזה ר׳ שלמה לוצינה, בראשית שנת תק״ה[116]), על מה שקרה שם שהיו שולחים בכל שנה לולב ומיניו לחג הסכות לעיר קטנה הקרובה אליהם, ובשנה ההיא לא היה כי אם אתרוג אחד, והנם שכני העיר הקטנה חילו פניהם לשלוח להם האתרוג לימים האחרונים של החג, אחר שכבר ברכו עליו שם בימים הראשונים, אמנם היו מערערים ולא שלחו להם, ור׳ דוד הורה שמן הדין היה להם לשלוח.

ואחרי ששלח פסקו לראגוזה, המערערים שלחו אותו לאיזה רבני איטליא ודנו את הדין להפך, ועל כן השב חרה לר׳ דוד, ויכתוב שנית תוספות לפסקו, וישלחהו לר׳ אברהם סגרי ראש ישיבה בעיר קסאלי, ואחרי שראה פסק רבני איטליא, תמך בידי ר׳ דוד, וכן הורה ר׳ אברהם גדליה ראש הישיבה בויניציא[117]), ומתוך הענין הזה יצא שמו בכל הערים אשר לא ידעו אותו עד היום ההוא, ויוקירוהו ויכבדוהו, ומכל עברים הריצו אליו שאלותיהם, כן נשאל מאי קורפו שנהגו מחדש לנגן קריאת השמע בלילות המועדים „בקולי קולות שרי שוררים

113) שם, יו״ד ס׳ ב׳

114) שם, א״ח ס׳ ב׳

115) שם, שם, ס׳ ה׳

116) שם, ס׳ ך׳

117) שם, ס׳ ז׳

שוררים בקול הברת המוסיקא"[118]), מחכם אחד מרופיא "שעבר עלינו" על דבור תוספות בשבת[119]) מויניציאה מאת השוחט ר' אברהם דוד אוביליאן בענין שחיטה[120]), מוירונא מרב העיר מנחם נווייה[121]), מאנקונה על ענין כשרות[122]), מליוורנו אדות שטרי חילופין[123]), מגוריציאה מאת הרב הכולל ישעיה מינגאלייה[124]).

בספאלאטו שעמד ר' דוד, ימים רבים הרביץ תורה בישראל, והעמיד תלמידים רבים שהיו מורי הוראות, ובניהם הכי חשוב ר' שבתי בכ"ר אברהם וינטורא, שהיה אחרי כן רב בעיר ההיא, וחבר ס' נהר שלום, ונדפס אמשטרדם תקל"ד), ור' דוד פינטו שהתישב אחרי כן בשאראי של בוסנה, פה נולדו לו שני בניו הגדולים ר' יעקב ור' יצחק שהיו שניהם מורי הוראות, ועודם באביב שנות חייהם כבר התחילו להתרגל בהוראה, ואביהם השיב על דבריהם "מודה אני לפניך ה' או"א ששמת חלקי מיושבי בית המדרש מעי טובים השנים, ברוך שנתן ריח טוב בפירות הבנים בני רחם רחמתים... הילדים רבים שטים בנחל איתן, פוסקי צדקה כרבים דרך גדולתם ויהיו הכרובים פורשי כנפים"[125]), ועוד נולד לו הבן הקטן ושמו אברהם, מלבד עסקו בהוראה וישיבה, ר' דוד עסק לחבר פירוש על המשניות ברוב טוב טעם ודעת, ויקראהו בשם "שושנים לדוד" והוא חבור נפלא על שיתא סדרי משנה, פרפראות לחכמה צולל במים אדירים, ויורד לעמקה של הלכה, הן על לשון המשנה, הן על אשר דברו ערוך בהמפרשים הראשונים" ובראשית שנת תקי"א נסע לעיר מולדתו ויניציא והדפיס [illegible] הראשון על הוצאותיו, כמעט יצא מן הדפוס, הוא נתקבל בסבר [illegible] יפות [illegible] ערי איטליא אשר נודע שמו, ורוב הרבנים חתמו עליו ומצאו לו קונים, כדי שיעלה בידו להדפיס החלק השני, ובהיותו על מסעו בערי המדינה, כאשר הגיע לליוורנו מצא שם את החכמים דוד קוריגאלדי מחבר "בית דוד" (פירוש על המשניות, אמשטרדם תצ"ה). ומשה רקאח מחבר ס' [illegible] שה רקח", ואז נמצאו איזה אנשים רעים ומהרהרי ריב שבקשו להלהיב אש המחלוקת בהראות להם איזה מקומות שהשיג עליהם בחבור הזה, אמנם ר' דוד בהיותו רודף שלום ושונא המחלוקת הודה לפני מסיבת הרבנים, שלא היה בלבו להקנטר בדברים, רק פליטת הקולמוס, בהתלהבות הנפש ליישב דברי ראשונים" ויבטל ההשגות ונתן והיו כלא היו, ובחלק השני שנה דבריו למעליותא[126]).

מלבד המקרה הזה, כל רבני איטליא הסכימו על חבורו וירבו להלל ולשבח אותו, בהיותו חשוב מכסה צדדים, מבאר הענינים קשי ההבנה, בהרחיקו הפלפולים הארוכים, וכובש לו דרך חדשה בין המפרשים השונים, את חלקו השני הדפיס בויניציא בסוף שנת תקי"א עד ראשית שנת תקי"ב, באופן שעבר קרוב לשנתים ימים בעיר מולדתו לרגלי עבודתו בחבורו, ויותר משנה אחת היה על מסעו בערי איטליא למכור ספריו, וכן רואים אנהגו אותו במסעו לשוב לעירו, שעבר בחדש שבט

---

118) שם, סי' י'
119) שם, סי' האיי
120) שם, חלק יו"ד סי' ס'
121) שם, סי' י"א
122) שם, סי' י"ג
123) שם, סי' ש"ו
124) שם, סי' א'
125) שם, יו"ד סי' [illegible]
126) שושנים לדוד, ח"ב הקדמה

שבט תקייד על פני העיר אליסאנדריא די לה פאלייא, ושם נשאל על ענין הוראה מאת רבני העיר[127], כשנה אחת אחרי כן בא לפניו מעשה באיש אחד משאראי שהפין לתת גט לאשתו הנקראת „יודיקא״ ובהיות שלא מצא שם זה בספרים, הורה לפי דעתו איך לכתוב ובהיות שאשתו היתה בירושלם, שלח אותו שם על ידי שליח, והנה הבית דין שבירושלם פסלו אותו שלא מצאוהו כתוב לפי הנחוץ, ר׳ דוד שהגיע לידו בפרק ההוא ס׳ „עזרת נשים״ מצא שם שיפה כיון, אחר איזה זמן עבר על פני העיר ר׳ יוסף סיוחס בנו של הרב רפאל סיוחס מחבר ס׳ „פרי האדמה״ ויתן לו במתנה כרך אחד מספרי אביו ושם מצא את מבוקשו, ויכתוב פסק הצטדקות על גטו[128].

בשנת תקכ״א נאלץ לעזוב מקומו לרגלי סבות שנעלמו מאתנו, וילך למסעיו לבלגראדו, ושם נשאל מאת ממוני הזמן רפאל רוסו וחבריו, על ענין מחלוקת אשה ובעלה, ונראה הדבר שכונתו ללכת שמה היתה כדי שימנוהו עליהם לרב, כי לא היה להם בפרק ההוא מורה הוראה[129], אמנם עדת בלגראדו קבלו עליהם את ר׳ יששכר אבואלעפיא, ור׳ דוד נסע לשאראי של בושנה, ושם נמנה לרב הכולל, כי שם נודע משכבר הימים, ובהיותו בבחרותו עמד איזה זמן בעיר ההיא, לפי עדותו: שאלה־אירע פה שאראי וכ״ו, וכתשובתו כתב: „הנה אנכי היום רך והדבור אין בי, כי והייתי ונחלתי מטורח הדרך, המקום ברוך הוא יחלמני ויחייני לעבודתו[130], שם הרביץ תורה ויעמיד תלמידים רבים, וביניהם בניו יעקב ויצחק, ואלישע בן שלמה חאביליו ואחרים, כנחת ובשלוה נהג צאן מרעיתו, ויעשה תקנות וסדרים[131] ומכל עברים הריצו אליו שאלותיהם והיה משיב להם בטוב טעם, ודבריו היו נראים בעיני הרבנים היותר גדולים בדורו ועל הרוב רבני שלוניק ובראשם הרב הכולל ר׳ רפאל אלעזר נחמיאש, שהוקירו ויכבדו[132].

בשאראי יסד שלש חברות, קופת חסד ואמת, משמרת החדש, ומשמרת השבוע[133], שלא נודע מטרתן, אמנם לא לבד להצלחת עדתו וישיבתו דאג ר׳ דוד פארדו, הוא הקדיש חלק מעתותיו לעבודה ספרותית, אחרי פירושו על המשניות, הוא חבר פירוש על רש״י על התורה, ופירוש רחב על התוספתא, והבורים אחרים על ענינים שונים, גם סידר כל פסקיו והכינם לדפוס על ארבע הלקי השו״ת, חבר איזה שירים ופיוטים כמו כתובה לשבועות כעין הכתובה אשר חבר ר׳ ישראל נג׳ארה, וכן כתובה לשמיני של פסח, תפלה קדם ה׳ תפלות ליוה״כ, פתיחה לנעילה ואחרים, אמנם עבודתו היותר גדולה במקצוע הזה, הוא סדר העבודה ליום הכפורים „שפתח ויגע בעוצם פלפולו לנקותה מכל סיג ושגיאה לאפוקי שמעתתא אליבא דהלכתא״ כי עד ימיו היה בנהוג סדר העבודה המיוחס לר׳ יוסי בן יוסי כהן גדול (לפי דעת הריטב״א בפרק „הוציאו לו״ בשם ר׳ יצחק בר אבא מארי בעל העטור), וכמעט כל פיוטיו

127) מכתם לדוד, אה״ע ס׳ ד׳-ח׳
128) שם, ס׳ י״א
129) שם, הו״ם ס׳ ו׳
130) שם, יו״ד ו׳
131) שם, יו״ד ס׳ ל׳ אה״ע ס׳ י׳ חו״ם ס׳ ז׳ ועוד
132) שם, הסכמה, וח״ם ס׳ כ״ט
133) שם, הקדמת המחבר

פיוטיו נקבלו במחזור הספרדי, ועל הכל סדר העבודה הנקרא בשם „שפעת רביבים", הוא הפשוט בכל ארצות הקדם הולנדה ואנגליא בקהלות הספרדים.

בשנת תקל"ד הדפיס תלמידו ר' שבתי וינטורא חבורו „נהר שלום" באמשטרדם, ור' דוד הסכים עליו ובתוך החבור מביא פעמים רבות חידושים ששמע מפי רבו. וכן הסכים על השק שלמה (תקכ"ה) ועל שער המים (תקל"א) בהיותו בשראי.

בשנת תקל"ו ר' דוד נסע לארץ ישראל, כנראה דרך הים מקושטנדינא עד יפו ויתישב בירושלם ושם המשיך פעולתו בלוית בנו הצעיר אברהם, ושם התחתן עם ר' חיים דוד אזולאי מחברון, בקחתו את בתו לבנו לאשה[134]) בירושלם נמנה ר' דוד לראש ישיבה ושם הסכים על ס' „שדה הארץ" ואחרים, ויאריך ימים עד י"ב סיון שנת תקי"ב.

ר' דוד פארדו הוליד שלשה בנים, ר' יעקב שהיה רב הכולל בראגוזה, ר' יצחק שעמד אהריו בשראי לרב הכולל, ור' אברהם שלקח לאשה את בת ר' חיים יוסף דוד אזולאי בחברון, ובת אחת שהשיא לתלמידו ר' אברהם פינסו מרבני שראי. בתור סופר מלבד פיוטיו המפוזרים במחזור וספרי תפלה נודעים לנו:

א) שושנים לדוד, פירוש על המשניות בשני חלקים (ויניציא תקי"א־תקי"ב)
ב) משכיל לדוד, פירוש על רש"י על התורה, (ויניציא תקכ"א)
ג) למנצח לדוד, חידושים על כל ה'איבעית איסא בש"ס (שלוניקי תקכ"ה)
ד) מכתם לדוד, שאלות ותשובות על ד' הלקי הש"ע (שלוניק תקל"ב)
ה) חסדי דוד, פירוש על התוספתא בחלקים שונים, ונדפסו ח"א (ליוורנו תקל"ו) ח"ב על נזיקין (שם תק"ן); ח"ג על זרעים, והוא הנקרא תוספת הביכורים; על מועד והוא הנקרא תוספת שבת; על נשים, והוא הנקרא תוספת כתובה (שם תקל"ו־תקל"ז); ח"ד על סדר נזיקין, והוא הנקרא תוספת הדיינים (שם ת"קן); ובכתב יד ח"ה ע"ס קדושים בשם תוספת קדושה; והנותר מח"נ על ס' טהרות בשם תוספת טובה.
ו) תועפות ראם.
ז) בקשות ותפלות בדרך הסוד.
ח) שפעת רביבים, כולל שירות ותשבחות וס' עבודת יום הכפורים נדפס ע"י תלמידו אלישע חאבילליו (ליוורנו תקי"ג)
ט) ספרי דבי רב, פירוש על הספרי (שלוניק תקנ"ט)
י) שארית המדה, על דינים (שלוניק תק"פ)
יא) מזמור לדוד, הידושים על ס' פירות גינוסר הובא לביה"ד ע"י נכדו דוד אברהם פינסו (ליוורנו תקע"ה).

עוד היה בפרק ההוא בשראי ר' יצחק צבי בן ר' שם טוב צבי שעסק כל ימיו בהוראה, ור' דוד פארדו היה מוקירו ומכבדו, ומרבה בשבחיו, בדבריו אלה: „הנה לפנינו אך בוצינא טבא" בקרא קדש, זרע רב רהיטא רגפשין הצבי ישראל... יש לו בן לאותו צדיק, מורה והוי ויוצא פרח ויצץ ציץ...

134) יוסף אמ[illegible], ס' ו'

ושדאתכריר לנא חתיכת ידיה, אשרוניה וקיטנוהי ואתקיים״[135]) לפי הנראה ר׳ צבי היה מחזיק בישיבה והיו לו תלמידים רבים וביניהם ר׳ דוד פינטו שלמד גם עם הרב הכולל ר׳ דוד פארדו, ובכל זאת לא נמנע מהשיב דבריו לכל השואלים תורה מפיהו, ובתשובה אחת כתב: „אמירה נעימה, כתיבא יהיבא, אוי אנא אני בא, מחוסר זמן מחוסר קריכה״ ויותר נכון לדרוש תורה מפי הרב הכולל ויכתוב הפסק שנראה בעיני ר׳ דוד פארדו, שהסכים עליו[136]), ועל כל הדבר הקשה בעיניו היה שואל את פי הרב הכולל[137]), גם היה שם הרב הזקן ר׳ יהושע יצחק מאג׳ורו (Major) (או Mayor שעניגו היותר גדול) שבא בהתחברות עם ר׳ דוד פארדו טרם בואו לשאראי, והיה שואל פיו כדבר הלכה[138]), והרב הזה כבדו עד מאד, ויכתוב עליו „החכם השלם המתחסד עם קונו״[139]), בשנת תקיד נמנה לדיין בבית דין, ביחד עם חבריו ר׳ יעקב פרין ור׳ אברהם מאאישטרו[140]).

אם נשוב למדינת בוקדין בעיר מונאסטיר היתה העדה היהודית כפורחת, בראש הקהל שרת ר׳ אברהם ב״ר יהודה די בוטון יליד שלוניק, בשנת תק״ה בהיותו בעיר מולדתו, כבר נמנה כין גדולי הרבנים, ויערך משם שאלה אל ר׳ מרדכי בכמוהר״ר מנחם באנדרינופלא, והרב הזה שהיה חלש המזג בפרק ההוא, הפקיד השאלה לבנו השני ר׳ שלמה בכמה״ר מרדכי להשיב עליה[141]).

בשנת תקכ״ב היתה מכה רבה בעיר, ורוב הילדים חלו במחלת האבעבועות, ואז ערך הרב הזה שאלתו לר׳ יצחק ן׳ שנג׳י שלוניקה, וכן הביא דבריו בעל הזכרונות הזה: נשאלתי מהחכם השלם בנן של קרושים הלא הוא החו״ר אברהם די בוטון נר״ו וז״ל: „אי ניחא קמיה דמר במטותא מיניה... במה שנסתפקתי על מעשה שהיה פה מאנאשטירי יע״א, בחול המועד של פסח, בערב שני יו״ט האחרונים, שהיו שלשה תינוקות גוססים מחולי האבעבועות, ושלחו קברים בערב מועד ועשו הקברים, ומתו שתי תינוקות ביום טוב, ולשאול הגיעו אם ראוי לכסות המתים על ידי ישראל, כיון שהעפר היה מוכן מאתמול׳ והנה רב העיר הורה להיתר „משום כתישה ליכא, כיון שהיה העפר כתיש, ומשום משנה נומא ליכא, שהרי הוא דבר שאין מתכוין״ ור׳ יצחק ן׳ שנג׳י התנגד להוראתו. כי אין הפרש אם חפרו ישראל בערב יום טוב, או אם חפרו גוים ביום טוב עצמו, ולדעתו הכסוי ביום טוב חשוב כבונה. והיא מלאכה מדאוריתא[141a]), ר׳ אברהם הוליד בן אחד ושמו ר׳ יהודה כשם אביו, שהיה אחרי כן מורה הוראות בשלוניק. כתור סופר הוא השאיר אחריו חבורו הנקרא „מחזה אברהם״ כולל שאלות ותשובות ולשונות על הרמב״ם, ונדפס על ידי בנו בשלוניק בשנת תקנ״ה. ובעיו

135) מכתם לדוד, חים ס׳ כ״א-כ״ב
136) שם, אה״ע ס׳ י״ג
137) שם, יו״ד ס׳ מ״ג ועוד
138) שם, א״ח ס׳ ד׳
139) שם, יו״ד ס׳ ז״ב
140) שם, אה״ע ס׳ א׳
141) מאמר מרדכי, חלק מכתב שלמה, דף ק״א
141a) בארות המים, א״ח ס׳ י״ט

ובעיר הקרובה קאסטוריאה היתה עדה יהודית חשובה, בראש העדה עמד הרב הכולל אברהם גראציאני, ואצלו עמדו ר׳ יצחק בכמה״ר מיכאל קופיו, ור׳ אברהם הכהן, רוב היהודים היו עוסקים בסחר, בפרט בכפר תורפאשטה שהיו על הרוב תגרים, ובעצם תשעה באב שנת ת״ק, בא הסוחר חיים בן דוד די מאיו לפני הרבנים והעיד „איך בהיותו חוזר על הכפרים בסחורה כדרך התגרים בהיותו בכפר תורפאשטה, היו שואלים ממנו התוגרמים מין סחורה שלא היה לו, והיו מאנחים התוגרים רבם כבלם באמרם חבל על אבדת היהודי מתתיה (די מרינה) שהרגו התוגרמי טאראנגי, כי הוא היה בא תמיד כגבולנו ואצלו היתה הסחורה ההיא, וכן העידו הסוחרים יעקב ברוך, ויעקב אלבלג מקושטנדינא[142]). בשנת תקי׳ היה מקרה בעיר, בבחור יהודי מאישקופיא שהיה מעשירי העיר, ויבא לרגלי מסחרו לקאשטוריא, ושם הכיר בחורה אחת, וישא אותה לאשה, ואחרי ההתונה נסע לעירו לעקור דירתו משם לקאשטוריא, ולקח כל מה שהיה לו, נכסי זהב וכסף, ותכשיטין, ויתר חפציו, ובלוית שני יהודים אחרים נסע לשוב אל אשתו, והנה באמצע הדרך קמו עליהם אנשי חיל הגליים שארבו להם, ויהרגו את כלם ואת גויותיהם השליכו במורד ההר, אחר איזה ימים בהיות שני יהודים על מסעם מניש לאישקופיא נודע להם ההרגה של הבחור האמלל הזה, הנודע בשמו פוליכרונו אסא ושני חבריו, וכאשר הגיעו לקאשטוריא הודיעו הענין לפני הבית דין בשני לחדש אלול התקי״, בין הרבנים בפרק ההוא נודע גם ר׳ משה די מאיו שעמד לרב הכולל אחרי מות ר׳ אברהם גראציאני[143]).

ולפאת מזרחית מן העיר הזאת היה ישוב חדש בעיר גיומילג׳ינה או קומירג׳ינה כעת קומוטיני, רבם היו מתושבי שלוניק ואנדרינופלא, ומעשה בכל יום שיהודי שלוניק היו שולחים שם סחורותיהם והולכים שם לרגלי עסקיהם, אחד הסוחרים הראשים היה פנחס אלבוחר, בשנת התקט״ו שני יהודים מגיומולג׳ינה יעקב הלוי קאראסו ויצחק אנג׳יל שהיו בשלוניק, השכירו את העגלון התוגרמי פאריק־באשה בשכר ששה עשר גרוש להוליך אותם לגיומילג׳ינה, אמנם בהיותם בדרך קמו עליהם רצחנים ויהרגום נפש. והענין הזה נודע בשלוניק על ידי העגלון ואסילופולו שטב מגיומילג׳ינה, שהגיד ליצחק הלוי קאראסו, ומנחם עוזיאל, וכן העידו חיים נהמיאש ושם טוב שאלתיאל, שהם היו באותו מעמד באשר השכירו את העגלון התוגרמי, ושני יהודים אחרים אהרן שאלתיאל ומאיר אליעזר שהיו בנן של האמאן אגה, ושמעו שני ייניג׳ריים שהיו מדברים ביניהם על ההרגה הזאת[144]).

נראה הדבר שלרגלי השתלשלות ענינים שלא הגיעו לידינו, שהישוב היהודי בעיר הזאת נתמעט כל כך, עד שבטלה העדה, והיהודים שהיו רגילים לבוא העירה לרגלי מסחרם, בכלות יום השוק היו שבים לדראמה העיר היותר קרובה לשם, ויקר מקרה שפעם אחת חלתה אשת שר העיר, הנודע בשם הכנוי האייאן (מששמעו

עיני

142) שם, אה״ע סי׳ י׳ 143) שם, סי׳ כ״ח
144) שם, סי׳ כ״א

עיני העדה), ויצוו הרופאים לקחת איזה סמים לעשות בהם שקוי וארוכה, ויבוקשו הסמים בכל העיר ולא נמצאו, כי לא נשארו היהודים הכשׂמים ויהי כשוכם העירה ליום השוק ואחרי ימי החג, וימאן השר לתתם להסתחר, אם לא יבטיחוהו שישבו כל ימי השנה, והם השיבו אליו דבר שיאותו לשבת שם, אם יתנו להם רחוב מושב בתוך התתורכים, במקום מובדל ובטוח מתגרת היינינ׳ירים, והשר החליט ויבדיל להם כשבעים בתי מושב בתוך החומה, והוא מוקף קיר וחיל מכל עברים, וירשה להם לבנות בית תפלה במקום ההוא, הרחוב הזה הוא מושב היהודים עד היום הזה, ועוד לפני איזה שנים היו נוהגים לסגור החוצה בכל ליל בדלתים ובריח מפחד השודדים[145]), קרוב לימים ההם נפזרו היהודים מעיר איפסולה כי לא יכלו לשבת שם עוד, ויבואו מקצתם אל גיומילג׳ינה ובכן רבה העדה החדשה בעיר הזאת אחרי הפסק מועט[146]).

כבר נודע שלמרות התאמצות השלטן עבד־אל־חמיד הראשון, לעשות סדרים ותיקונים במדינה, מפריעי השלום רבו בכל עת, והעריצים בעם הארץ הרימו ראש, כזה קרה בעיר גיומולג׳ינה, בקרבת המקום ההוא היה עריץ אחד הנודע בשמו „מוטוש־אגה" ובכנוי „טוקאנ׳אלי" על שם הכפר טוקאנ׳יק אשר נולד בו הקרוב לעיר, הוא התקומם נגד המושל עלי איפינדי, ויבוא העירה בכח הזרוע, ויגרש את המושל ואנשי החיל, ויסגור דלתות העיר ויעל על החומה ויחל לירות בחצים על אנשי החיל הנלחמים מחוץ להומה, והיה זה ביום י״א אלול תקמ״ו (יום החמשי 5 ספטמבר 1786)[147]).

אז רבו צרות היהודים מבית ומחוץ, העריץ מוטוש ציוה על כל האנשים לקחת גם הם קני רובה, ולירות על אנשי החיל, ולמרות רצונם הם היו נאלצים ללחום עם חיילות השלטן, אף הטיל עליהם מס והכריחם לאפות להם לחם ולהכין לקושרים נזיד, ואיש אחד מבני הקהל היותר אמוד בנכסים, ושמו חכם יעקב פיזר בעת ההיא כל הונו ויחלק למורדים כסף רב בדי שיניחו על בני עמו, כל הקהל חגרו שק ויענו בצום נפשם, ויעתירו לאלהים בבית התפלה, להושיעם מן הצרה הזאת. והנה נשמע בעיר שהעריץ מוטוש נפצע על ידי כדור אחד אשר פגע בו מן האויב מבחוץ, והנשים היהודיות עשו לו עריסת הכלים, כמו שעושים לילדים והיו מנענעות אותו לכל רוח, להקל כאבו האיום, בכה ארכו לתושבי העיר ימי המצוק ומצור אחד עשר היום.

ויהי כאשר נפצע העריץ, ותקום אשה תוגרמית חכמה הנודעת בשם אימיני־האנום, באשמרת הבקר בטרם יקומו המורדים, ותכתוב שתי המלים ראיי־ווירילדי (שפירושו: נתן הרשיון) ובזה הפצה להודיע שכבר נעשה השלום, וערמתה עמדה לה, כי הנלחמים מן החוץ חשבו שכבר נכרת השלום, וישבתו הירייה, ויקראו אל המורדים אשר מעל להומה לרדת ארצה, ולחבק איש את רעהו, והמורדים חשבו שכבר נהרג המושל עלי איפינדי, ויחלו לצאת החוצה, ואז באו אנשי החיל העירה, ויהרגו במורדים ואת מוטאש אגה בקשו, וימצאוהו בבתי היהודים, בתוך העריסה ויהרגוהו, והיהודים חשבו שבאה תשועתם, אך אנשי החיל

145) עתון יוסף דעת, אנדריאנופלא חוברת דף 316—317.
146) שם, שם
147) שם, שם

החיל בקשו להתנפל עליהם להכריתם בחשבם כי ידיהם היתה במרידה, בעסל רב עלה בידיהם להצטדק, כי כל מה שעשו היה בהכרח ולא ברצון, וימלטו מן המצוקה הזאת, ויקראו את יום התשועה „נס בתוך נס״ (יום השלישי לשבוע כ״ג אלול תקס״ו, 17 ספטמבר 1786), והרב הכולל בעת ההיא ר׳ ד נ י א ל ד י א ב י ל ה כתב על ספר מגלה אחת לזכר הנס, אך לא עלה בידו לכלותה, גם סדרו פזמון אחד בספרדית ועברית לשורר ביום כ״ג אלול, שהיה להם כיום חג ימים רבים. ועוד היום נוהגים בו באיזה צדדים כיום פורים, שאין מתענים בו, ואין נופלים על פניהם ובעת התפלה יקראו המזמור כ״כ שבתהלים.

לדרום ה א ל ב א נ י א, בעיר י א נ י נ ה הכל כמו בדור החולה, העדה היתה חלשה ולא היה להם מורה הוראות הגון, לפי הסכמת שעשו בשנת תפ״א על פי הוראת ר׳ ש ל מ ה א מ א ר י ל י ו מ ש ל ו נ י ק, שאם יפטר הבעל קודם האשה, ויניח זרע של קימא תקח האשה רק נדוניתה, בלי כל תוספת בין אם תגבה בחיי הזרע בין אחרי מותו, והנה קרה מקרה באשה אחת שנישאה עוד משנת תנ״ה, ובכתובתה כתוב שהתנאים הם על פי הסכמות והתקנות שהיו בעת ההיא, וישאלו את פי ר׳ א ה ר ן א מ א ר י ל י ו אם הסכמת שנת תפ״א שהיא מאוחרת לכתובה הזאת הלה גם על האשה הזאת, והרב הזה הורה שהאלמנה הזאת תגבה לפי כתובתה ולא על פי הסכמה המאוחרת, והרב דניאל די אבילה שבא ליאנינה עמד על כסא הרבנות עד סוף חייו וינהג בנחת צאן מרעיתו (מטה שמעון ס׳ ב׳—ד׳).

במדינת ת ס ל י א בעיר ל א ר י ס ה היה מעשה בשוחט אחד ששחט שלה ובדק ולא היתה לו סכינה, וישאלו את פי רבני ש ל ו נ י ק, אם מותר לאכול משחיטתו, ויהיו דבריהם שכל מי שאין לו סכינה, ימרות בקיאותו בדיני שחיטה אין ראוי לאכול משחיטתו[148]). בפרק ההוא היה בעיר ר׳ א ל י ה ו ה נ ד א ל י יליד ש ל ו נ י ק, שעלה ידו במסחר ונתעשר, והוא היה נדיב לב ומכספו שהד להרבות הספרות בישראל, בשנת תצ״ט המדפיס ר׳ י ו נ ה ן׳ י ע ק ב א ש כ נ ז י מקושטנדינא, שהמציאו לו החושי ר׳ י צ ח ק א ל מ י ר ד ה בכתב יד הרש עזרתו ויסצא מבוקשו, ואחרי כלותו להדפיס ס׳ שני מאורות הגדולים, הדפיס בתור נוספות החידושים האלה[149]) ועל מצח החבור רשם: „חידושים אלו נמצאו אחרי פטירת החכם השלם הנזכר, והטיב חסדו הגביר החכם המרומם כמה״ר א ל י ה ה נ ד א ל י נר״ו, תושב ל א ר ס ו, להוציא מכיסו, להביאו לבית הדפוס למען זכות זכיה מדרבנן, ומאת ה׳ תהיה משכורתו״[150]).

הרב הכולל היה ר׳ י ו ס ף נ ח מ ו ל י יליד ש ל ו נ י ק, הוא היה תלמידו של ר׳ ח י י ם ב״ר ד ו ד א ב ו א ל ע פ י א[151]), (מאזמיר, שהיה מקודם בלאריסה) וחתנו של ר׳ י צ ח ק ן׳ ש נ נ י אשר אהבו כבן, ותמיד היה קוראו: „החכם המרומם בני ידידי וחתני״ וישתעשע בדבריו[152]) בהיותו ב ש ל ו נ י ק, ומחבריו היה ר׳ א ל י ק י ם ב״ר י צ ח ק ג א ט י נ י ו, אשר כתב עליו: „כל זה כתבתי בהיותי נער קטן ב ש ל ו נ י ק, ונתתי כל הקונטרס הזה לאהובנו הה״ר י ו ס ף נ ח מ ו ל י הי״ו, לעין

148) באורח חיים, כ׳ א
149) בקף שני מאורות הגדולים
150) שם, בהקדמה
151) הקדמת אשר בנחלים
152) אשדות הפסגה, הקדמה

כן, וישא ויתן עם מר חמיו הרב מהר״י ן׳ שאנג׳י, ונעשה הליכתי לאזמיר, ונשאר הכל מועתק בידו, ולא ידעתי מסנו, עד שנדפס ס׳ „בארות המים״ וראיתי לו כס׳ א׳ נושא ונותן[153]), ועוד הפעם רואים אנחנו אותו בא במרוצת מכתבים עם חברו משכבר הימים באזמיר, ובתשובה לאחד מאוהביו כתב אליו „בן בא אלי מכתב מסע״כ, קובל ומתרעם על ששינה אהובנו ח״ר יוסף נחמולי הי״ו חתימתי מאגרת מחתימתה[154]), לעת זקנתו ר׳ יוסף שב לעיר מולדתו, ושם עסק בהוראה עד ימיו האחרונים, בתור סופר הוא כתב שני חבורים:

א) אשד הנחלים, כולל דרושיו (נדפס שלוניק תקמ״ב).

ב) אשדות הפסגה, שרת על ד׳ חלקי השלחן ערוך, וקצת חידושים על מסכת בבא מציעא, ועוד ענינים שונים ופרושי התורה, שהיו אתו בכתובים, מלאכת רבו ר׳ חיים אבואלעפיא (נדפס שלוניק תק״ן).

בדרום הממשלה בחצי האי מוריאה, מצב העמים בכלל והיהודים בפרט היה רע עד מאד, כבר ראינו שהיוגי פאפאס־אוגלו בעזרת איזה אניות מלחמה רוסיות, כבש איזה חופים וביניהם נאב׳ארין וקורון, וכמעט כל המוריאה מרדה בשלטן, אמנם התורכים בראשית שנת תק״ל, באו דרך היבשה למדינה הזאת, ויתנפלו על כל היונים תושבי המוריאה, ויעשו בהם נקמות, העיר הבצורה והוה הים באלייא־באדרה (פטרץ הישנה) נשרפה עד היסוד, ולא נמלט אף אחד מן התושבים[155]), והיהודים תושבי העיר היו השעיר המשתלח לאיבת הנוצרים והמחמדנים, כי היונים בראשית ימי המרד כללו אותם עם התורכים, ויהרגו הרוב שבהם, והנותרים לא היה להם שריד ופליט, וכשוב התורכים, ובכלות אפם על המדינה השובבת הזאת, מבלי להבחין בין טוב ובין רע, ואז בא הקץ לעדות הכלולות: פטרץ הישנה, פטרץ החדשה, טיוה (תב״ץ) ג׳ינריפונטי וליפאנטו, והרבנים הזקנים אליהו האתים, מנחם סאראנוסי, אליהו ששון, והבריהם ראו עני עמם בשבט עברתו, ראו חרבן קהילותיהם על ידי העמים שהתגרו ביניהם, והצד השוה שבהם, כי שפכו דמי ישראל כמים, ואת בתיהם השמו, ויפלו גם הם שדודים בידי הורגיהם, בעת ההיא לא נשארו בכל המוריאה כי אם איזה יהדים מתי מספר, אחד מעיר ושנים ממשפחה, שעלה בידיהם להמלט מתוך ההפכה, אל המקומות שלא שלטה בהם יד המורדים, ויתרם ספו תמו מן בלהות.

כמו שלוניק בתרכיה האירופית, כן היתה העיר אזמיר בתרכיה האסיאתית, המרכז היהודי הראשי שהתועדו בו כל בחות האומה, וכל העדות הקטנות ביותר ערי המדינה כאין נחשבו לעמתה, עד שרושמי הזכרונות כמעט שלא יעלו את זכרן כי אם לפעמים רחוקות, ובעל הזכרונות כתב: והרי ידוע לכל שבעירנו (אזמיר) באים מכל המקומות דרך ים ויבשה כמה ארחי ופרחי, אין דוגמתה, ואם זה לא חשיב כרך, לא משתכח שם כרך כי אם בעיר המלוכה (קושטנדינא) לבד, ואין זה ממשפט כרך, שיהיה עיר המלוכה (דוקא)[156]).

ועוד

153) אגורת באהליך, א״ח דף ג׳ ע״ב

154) שם, ח״ס דף נ״ד ע״ב

155) Turquie דף 353

156) חקרי לב, ח״ב א״ח י״א

ועוד כתב: ועירנו אזמיר יע"א עיר ואם בישראל, ורבו בה ארחי ופרחי תדיר ולא פסיק, הבאים מהים והיבשה, שבודאי דין ברך יש לה, וגם נבנית בסיוע נדבה מכל העיירות[157]), ולפי עדותו העיר אזמיר בעצמה היתה יותר גדולה משלוניק, מצד רבוי האורחים הבאים אליה, ומכל מקום כל יהודי העיר נחלקו לתשעה קהלות, ואין בני שום קהל, שולטים בקהל שאינו שלו בשום דבר[158]), למרות פירוד הקהלות, השגחת העדה היתה כללית, והפקדה בידי שנים עשר ממונים, הפקידים על כל צרכי העדה הגדולה ההיא המרובה באוכלוסין.

מלבד הקהלות הפרטיות שהיו לפנים במספר ששה, ועלה מספרם לשמנה, היה גם בית הכנסת התשיעי הנודע בשם ק"ק בקור חולים, ובן הדור ההוא מבאר ברוב ענין: שהנה עיקר בנין ק"ק זה אינו כשאר קהלות שנכנו לצרך בני העיר להתפלל, אלא הענין שבשנת תפ"ו הפריש הגביר שלמה די נ'אב'יס נ"ע, בית אחד לשם מדרש להתפלל בו, והקדיש הבית להתפלל בו, ושיהיה הכנסת הקהל הזה לעניי ביקור חולים, והקדיש כל הכנסת החצר והבתים שלו הציו להוצאת בקור חולים, ושיהיה שמו נקרא על הקהל הזה לדורי דורות, ויען לא היו לו יחידים, היו מביאים שלשה מדליקים מיהידי שאר הקהלות בכל שבת ושבת, והתנה תנאים עמהם שלעולם יהיה גזבר הוא וזרעו, וספר תורה שלו ושל בנו יוציאום בכל ימים טובים, והמזכה כספר כל נדרי יהיה רשאי לקחתו בשכר מועט, וילמדו כל יחידי החברה בפטירתו לילה אחת בשבוע, וכן בפטירת אשתו. בשנת התק"ב שנשרף הבית, בנו הגביר חיר דניאל נ"ע בנהו משלו והתנה תנאים כאלו עמהם[159]), בנוגע לשתי הקהלות החדשות הנוספות על הישנות, בן הדור ההוא רשם: שוב מצאתי לבית הכנסת של שלום ושל עץ החיים... שהרי כאשר הסכימו מנהיגי הקהל לקנות היידיק (מלה תתרמית שענינה החישם או שמושי הבית), והזקה מבית אחד ולבנותו לבית הכנסת, ועיקר קדושת בית הכנסת תלוי, בקנית היידיק מהגוי, שלא יהיה בה ביד גוי לגרשם, וקנו היידיק מהגוי קודם קניית החזקה של ישראל, שלפי כה הסכמת החזקות לא זכו כלל, בהיות שבעל החזקה מחזיק בבית... ויען לא נמצא להם מעות כדי לקנות החזקה, הכרחו למכור היידיק והחזקה שבאו לקנות מהמחזיק ישראל לישראל אחר, באופן שבעת שבנואוהו והתפללו בו, כבר היה קנוי היידיק והחזקה לישראל אחר[160]), בחדש אדר תקל"ב פרצה האש באזמיר ותאכל כל שוק הסוחרים, וגם רחוב היהודים ובתי הכנסיות עלו על המוקד[161]), אמנם בהיות בניני העיר יותר חזקים משאר ערי תוגרמה, עלה בידי התושבים להציל חלק גדול מהסחורות, חפצי הבית, וכלי הקדש במובן ס"ת, ותכף ומיד החלו לפנות ערמות השרפה, ולבנות הבתים והחנויות, ויגישו השאלה אל מורי ההוראה אם מותר להם לבנות בפורים, ותירו להם בהיות שעת הדחק[162]).

בנוגע לבתי הכנסיות, לא יכלו יהודי אזמיר לבנותם על תלם, על פי חקי הארץ היה נחוץ לבנין בתי התפלות לעמים שאינם מבני דת מחמד, להשיג רשיון פרטי מקושטנדינא, והדבר היה קשה עד מאד, להרשות בנין בית

הכנסת

157) שם, סי' ינ — 158) שם, סי' יא

159) שם, שם, — 160) שם, שם

161) שם, סי' [illegible] — 162) [illegible] סי' [illegible]

הכנסת אחד, ומה גם לקחת הרשיון לבנות תשע בנינים כאחת, הענין הזה נמשך בעצלתים וכבר עברו יותר מעשרים שנה, והעלו חרס בידיהם, וכן הדור ההוא כתב על הענין הזה כמר רוחו: ומאז ועד עתה השתדלו טובי העיר לחזור ולבנות הבכ״נ, ולהוציא מאמר המלך מנתינת רשות לבנותם ולא עלתה בידם, ומאז ועד עתה היינו מתפללים בבתי היהודים, בשכירות בכמה מקומות בנתינת רשות משופט העיר כלאחר יד, שאין הקפידה מהם אלא לבנות בית מיוחד לשם בית הכנסת, וכל יחידי הקהלות שכרו בית לשם קהלתו, מלבד כמה מדרשים שקבעו מקומות להתפלל בם, ואחר כמה שנים למעלה מעשרים שנה, שנתיאשו מבנין בתי הכנסיות, נתעוררו יחידי ק״ק שלום, ויחידי ק״ק בקור חולים וקנו חצר ובנו בהם בהכ׳ להתפלל בו, ומקרוב עשו גם בן ק״ק ע״ץ היים[163]) שקנו בחצר גוי בית אחד בתורת יידיק, והוציאו הוצאה, כדי שיהיה ראוי להתפלל בו, ובחמלת ה׳ לנו בהשתדלות גבירי ושרי קושטנדינא יע״א עשו והצליחו, והוציאו מאמר המלך לבנות הב״כ שנשרפו זה כמה שנים קרוב לשלשים שנה״ הנה כי כך רואים אנחנו שתודות להסד ורחמי השלטן החדש שלים השלישי בא הקץ לתלאות יהודי אזמיר בשנת תקס״ב, שלשים שנה אחרי השרפה, להשיג הרשיון לבנות בתי הכנסיות ותרב השמחה בין העם עד אין קץ.

כנודע באזמיר שבה נולד המשיח המדומה שבתי צבי, למרות שעברו שנים רבות מן העת ההיא, לא בנקל היה באפשרות להכחיד כלה הנגע צרעת הזה שהשתרש במקום המקרים האלה, עוד בשנת ת״ע בעבור על פני העיר הזאת ר׳ אברהם יצחקי בשליחות מצוה, נודע לו שנמצא בידי השבתאים הנסתרים ספרי כפירה ומינות שחברם אברהם קרדוזו, בהשתדלותו ואנשי המלכות, נאספו הכתבים המתועבים האלה, ונשרפו, ועדת אזמיר הביעה לו תודה, כן הודיעו פרנסי אזמיר לר׳ משה חאגיז אדות הכתבים האלה שנמסרו ביד קצת יחידי עירם: „ובבוא אליהם הגאון ר׳ אברהם יצחקי, התועדו והכריחו לאותם האנשים למסרם, ודנו אותם בשרפה, ואותו היום עשהו ליום טוב״ מהמשך הענינים נראה שלתגם שמחו בני אזמיר „ועשו יום טוב״ היום ששרפו כתבו השבתאים, בהיות שימים רבים, השבתאים עשו במוהשך מעשיהם וידעו להסתיר תחבולותיהם ומזימותיהם לבלתי יודע החוצה, מאימת המלכות, בראש הפרק הזה ראינו שכאשר בא יעקב פראנק בשנת תקי״א לאזמיר, מצא אחד מן הנוכלים ורמאים האלה, ר׳ יששכר וחברים אחרים שהוליכו שולל המון העם במעשי כשפים, והם היו הסבה לנטוע בלב הצעיד הזה להתהמם ולעמוד בראש העדה הזאת כאשר הובא בראש הפרק הזה, ונפלא הדבר שלמרות הזהרות הרבנים ומיושבי הדעת, ולמרות החיפושים בבתים בבדיקת ובעור החמץ, נמצאו עוד תומכים לשבתאות, שהטמינו הכתבים האלה, עד שהגיעה שאלה ותשובה מן הדור ההוא בידי ר׳ אברהם פאלאג׳י קרוב לימינו.

באזמיר היה פנקס ישן מכיל כל הסכמות העיר מבנין ר׳ יוסף אישקאפה, ושם מבואר „שבכל מיני הסכמות נהגו לבטל בכל דור ודור לפי צרך השעה, בימי ר׳ שלמה הלוי כתבו „שבטלו כל החרמות שיש בהסכמות ולא היו כי אם בלשון

163) שם, ס׳ י׳

כלשון תקנה" ולפי המנהג ביטול איזה הסכמה היה גם ע"י בית דין קטן, על מינוי הרבנים — לפי תקנת ר׳ יוסף אישקאפה — היה המנהג הפשוט, לפי רוב דעות מפורעי המס מעשר שנים ומעלה, אמנם בשנת תקי"ט הרב הכולל ר׳ יצחק הכהן ביטל ההסכמה הזאת, ובמועצה של הועד המקומי משנים העשר הברורים, בליל שבעה לחדש שבט, הוסכם על פי הצעתו, שמינוי הרבנים יהיה על פי ממוני הזמן וטובי העיר לבד, מבלי שיתוף העם ופורעי המס, ושיהיה המינוי בשבועה, וזה אות לנסיגה לאחור, כי מה שתיקן מאה וארבעים שנה לפני כן ר׳ יוסף אישקאפה ברוב בינתו, שדאג להעמיד ישוב העיר הגדולה הזאת על בסיס נכון וקים של התקנות, כדי להרחיק המחלוקות ופירוד הדעות ברורות הבאים, בא ר׳ יצחק הכהן והממונים שבימים ההם, והפיל לארץ ההסכמה הנכונה, והעמיד במקומה הסכמה חדשה, ובן הדור ההוא צעק במר רוחו: „ואם כן תיקשי, מי התיר לו לבטל הסכמת הרב מהר"י אישקאפה דרב גובריה, ובעינן בית דין גדול, ואין סברא שהחשיב עצמו לבית דין גדול" „והרי כח כל פורעי המס נתון ביד ממוני הזמן וטובי העיר, אם כן כל מה שיעשו נכון וקיים, שבידם לקיים ולבטל"[164]), וחזות לב בעל הזכרונות בא, כי לרגלי פירוד הדעות בין הממונים על כל מינוי ומינוי, באו גם מחלוקות בעדה, ועוד לא עברו איזה חדשים שהסכימו התקנה הזאת עד שהוכרחו לבטלה במקצתה, וביום עשרה לחדש אדר תקי"ט מינו את הרב יעקב שאול למורה הוראות ולדיין, ולא חייבוהו לשבועה לפי רוח ההסכמה, וכן בשנת תקכ"א בחדש השון, נמנה במקום הרב הזה שנפטר לעולמו ר׳ חיים בן ר׳ דוד אבואלעפיא למורה הוראות בלי שבועה, כרשום בפנקס הקהל, הרב הזה נולד בירושלם בערך שנת ת"ס, וילמוד בישיבת ר׳ יצחק הכהן בהיותו בעיר ההיא, אחרי כן נקרא לשרת בקדש, לרב הכולל בעיר לאריסה, ויעמד שם ימים רבים, ובאחרונה התישב באיזמיר, ולפי דברי בעל הזכרונות היה ימים רבים רב ומורה הוראות בעיר הזאת „ובישראל גדול שמו, וחבר חיבור גדול ועצום על הסמ"ג, ונשרף בשרפה הגדולה שהיתה באזמיר (בחדש אדר תקל"ב), ויש קצת תשובות מהרב ז"ל בספרי האחרונים; וקצת שאלות ותשובות, וענינים ולשוני סמ"ג, ופירוש הגדה להרב ז"ל, נדפסו בספר „אשדות הפסגה"[165]) לתלמידו ר׳ יוסף נחמולי, שעמד אחריו לרב בלאריסה, (שלונ"ק תק"ן), ועוד נדפס אחרי מותו חבורו הקטן „נשמת חיים" כולל קצת שו"ת דרושים ולשונות הסמ"ג, שנמצא בעיר לאריסה מימי שבתו בעיר ההיא (שלוניק תקס"ו), הרב הזה נפטר לעולמו בה׳ אדר תקל"ה ובמקומו נמנה ר׳ חיים מודעי[166]).

עוד היה בפרק ההוא ר׳ דוד בן ר׳ חיים חזן, נולד בירושלם בערך שנת ת"ע, כנראה נדד לאזמיר לרגלי התישבות הרב יצחק הכהן בעיר ההיא, בשנת תצ"א התחבר לר׳ יונה אשכנזי המדפיס מקושטנדינא, ובהשתדלותו ותחת השגחתו העמידו בית דפוס יפה באזמיר, ויביאו האומנים היותר השובים מקושטנדינא, אברהם יהודה ליב, כלב יהודה מגי"ע, ופוליטרון בכ"ר יצחק, וקרוב לעשרה שנים עמד בית הדפוס ההוא וידפיסו ספרים בתכלית ההדור

164) תקפי לב, יו"ד ח"ב דף פ"ח

165) חיד"א, בערכו

166) תקפי לב, יו"ד ח"ב דף פ"ח

ההדור, כמו כנסת הגדולה וזרע אברהם, ר׳ דוד שהיה המגיה כבית הדפוס, הקדיש גם רוב עתותיו לתורה ויצטיין כחיבוריו הרבים:

א) חוזה דוד, פירוש על תהלים, על פי פירוש הקדמות יקרות (אמשטרדם תהלה לדוד תפ״ד).

ב) אגן הסהר, פירוש על משלי (אזמיר תצ״ר).

ג) קהלת בן דוד, שני פירושים שונים על קהלת, האחד בדרך פשט והאחר על פי הסוד (שלוניק תקי״ג).

ד) פירוש על ס׳ בראשית, בכ״י ומזכירו הרב חיד״א (בערך חוזה דוד).

בפרק ההוא היה ר׳ יעקב בן ר׳ יצחק אלבעלי, שהרביץ תורה הרבה, ובחדש ניסן תקכ״א נסמך לרב ומורה הוראות[167]), והוא היה מדייני העיר בחברת ר׳ חיים בן דוד אבואלעפיא[168]) מימי עלומיו, ויצטיין על הכל בהדרשותיו ״יפים ומתוקים״ (לפי דברי בעל הזכרונות)[169]), ורבני אזמיר ״הגידו צדקתו את עלותו ואת שלמיו״ בהקדמתם לחבורי הרב הזה, הוא כתב ספרים רבים והם עלו על מכבש הדפוס:

א) קהלת יעקב, כולל חידושים על הרמב״ם, הלכות שבת ומאכלות אסורות ואיזה שאלות ותשובות, ודרושים (שלוניק תקל״ט).

ב) חלק יעקב, חידושים על הרמב״ם וטור חשן משפט, נדפס אחרי מותו (שלוניק תקפ״ד).

גם היה ר׳ יעקב אלגזי, ונוסף על שמו בחלותו גם שם ישראל, והוא בנו של ר׳ יום טוב אלגזי, מימי שהר ימיו התישב בירושלם, עוד היה באזמיר ר׳ יצחק בילמונטי בן ר׳ משה למשפחת נוניים־בילמונטי, תלמיד ר׳ ברזילי יעב״ץ, מימי נעוריו עסק בהוראה והרביץ תורה בתלמידים רבים, ובן הדור ההוא מרבה בשבחיו: ״אחד מאיר עיני הכמים, עיר וקדיש מקדשי מזבח, הדר הוא החכם השלם והכולל עצום ורב״[170]).

בפרק ההוא קרה באזמיר שהרב מורה הוראות ר׳ יעקב אלבעלי נפטר ל׳,ולמו בתשעה לחדש אדר תקל״ד, ואז התאספו יחד ממוני הזמן וטובי העיר עם ה..ב הכולל ר׳ חיים בן דוד אבואלעפיא והסכימו למנות בית דין של שלשה דיינים דקבע, ונתנו לרב הכולל כח ורשות לברר שלשה תלמידי חכמים לפי ראות עיניו לדיינים, ונשבעו כלם לקיים ברירת הרב, ואז מינו את הרב שלמה ן׳ עזרא ואת ר׳ יוסף חיים חזן, אמנם בשני הדשים אחרי כן ערערו שלשה מטובי העיר, שלא היו במעמד ההוא, שאין רצונם בבית דין קבוע, אלא שהרב הכולל ידין יחידי, ולעת הצרך יצרף שני הכמים עמו, ונשתלשלו הדברים והענין, ובהיות שהמערערים היו תקיפים וידם על העליונה, והרב הכולל היה זקן ואין אונים, הוכרח להודות בעל כרחו לבטל מינוי הבית דין, ואז מינו את הרב יצחק בילמונטי לרב שני, ואת ר׳ שלמה ן׳ עזרא לרב שלישי, אך הרב יצחק בלמונטי שהיה בעת ההיא מחוץ לעיר, חלה פתאום, ועוד טרם הורם על כנו והנה הגיעה השמועה המבהילה מפטירתו בחדש אייר תקל״ד בחצי שנותיו[171]).

הרב

167) שם, שם 168) אגורה באהליך, אה״ע ס׳ מ״ג 169) חיד״א, מערכת ספרים, בערך קהלת יעקב 170) חקרי לב, אה״ע ס׳ ס״ג 171) שם, יו״ד ח״ב דף פ״ח

הרב הזה למרות שנכבה בלא עתו השאיר אחריו ברכה, והוא ספרו החשוב „שער המלך" כולל חדושים וכאורים על הרמב״ם, והפוסקים הראשונים והאחרונים, ולקוטים מן השיטות מקובצות לר׳ בצלאל אשכנזי, על מסכת נדרים, נזיר וסנהדרין, וכן ליקוטים שונים אחרים, ונדפס בשני חלקים (שלוניק תקל״ד), ועוד זכה למהדורות שונות, כרין (תקס״א) ברלין, ולבוב (תרי״ט).

אחרי מות הרב הזה לפתע פתאום, הרב הכולל ראה בזה יד ה׳, על אשר הפרו ההסכמה והשבועה על מינוי בית דין קבוע, ויגזור שכוללות העיר חייבים לשלם לדיינים הקבועים הפרס, כאשר נבררו בחדש אדר בשנת ההיא[172]), הדיין החדש ר׳ שלמה חיים ן׳ עזרא היה נצר ממשפחה חשובה בעיר, אבותיו וזקניו הצטיינו ככר בדורות החולפים, הוא היה במרוצת מכתבים עם ר׳ אליקים נאטיניו משלוניק, ויערך אליו שבע ועשרים הערות, על ענינים שאינם מוכנים בתלמוד ובפוסקים, והרב השלוניקי כתב אליו: „הן היום הגיעו אל עבר פני גלילי ידיו מעשה אצבעותיו, מעשה ידי אומן... אמרתי אתעלסה באהבים אהבה של תורה, ואלקטה בשושנים, אל תקרי שושנים אלא ששונים, ואתהלכה לפי דרכו הדרך הקדש"[173]), אמנם גם הרב הזה לא האריך ימים, ונפטר בחצי שנותיו[174]), ביד השון תקמ״ב (מצבות אזמיר ס׳ קב״ג).

ומכלל הרבנים בדור ההוא היה ר׳ יהודה בן יוסף אשכנזי והוא היה חתנו ותלמידו של ר׳ ברזילי יעבץ, ויצטיין בחבוריו הרבים שכתב במשך ימי חייו על ענינים שונים ואלה הם:

א) מחנה יהודה, חידושים בפלפול עצום על הטור ובית יוסף, חלק חשן המשפט (שלוניק תקנ״ג).

ב) יד יהודה, בשני חלקים, החלק הראשון, חידושים על מסכת שבועות, מגילה, יומא, ופסחים (שלוניק תקע״א) והחלק השני, נדפס ע״י בנו ר׳ רפאל אשכנזי עם ספרו „מראה עינים" והוא ציון כל מאמרי התלמוד, עם רש״י ותוספות בספרי המפרשים, והדרושים על סדר התלמוד (שלוניק תקע״ז).

ג) שרידי יהודה, והוא החלק השני מחבור בנו ר׳ רפאל אשכנזי בקבץ „מראה הגדול" חלק שני (שלוניק תקצ״א).

כבר ראינו שבשנת תקל״ו הרב הכולל ר׳ חיים דוד אבואלעפיא נפטר לעולמו, ועדת אזמיר נשארה איזה ימים בלא רועה, ולפי הנשמע בעיר מפי האנשים שנמצאו אצל הרב הכולל בעת פטירתו, הוא ציוה לפני מותו שימנו את ר׳ יצחק די מאיו ואת ר׳ יוסף הזן לרבנים אחריו, וכבר נתקשרו רוב פורעי המס למנותם, אמנם זה היה נגד רצון בוהרים אחרים ותקיפי העיר, ולפי דברי בעל הזכרונות נמשכה מחלוקת בעיר על המינוי הזה, „ושוב אחר איזה זמן הוציאו התיבת הרב בהותם טבעתו על שטר, שכנראה היה מוזיר שצוה להעמיד את הרב ר׳ חיים מודעי במקומו לרב הכולל, וכן עשו מעשה[175]), על פי הסכמת ועד הממונים וטובי העיר, ולא ע״פ רוב דעות פורעי המס" ובן הדור ההוא כתב שגם האסיפה הזאת לא היתה בשלמותה, כי לא היו בעת ההיא כי אם אחד עשר ממונים

172) שם, שם

173) אגורה באהלך, א״ח דף ב״ג

174) הקרי לב, ח״ב יו״ד דף פ״ט

175) שם, שם

הממונים, בהיות שהאחד שלמה ב״ר משה הלוי, נפטר איזה ימים קדם האסיפה[176]).

הרב הזה נולד בצפת בערך שנת ת״פ, ממשפחה חשובה, ושלשלת היוחסין לפי הזכרונות היותר קדומים עלתה עד חכמי המשנה, ר׳ אליעזר המודעי (מן העיר מודעים, מולדת המכביים), אחרי כן התישב בקושטנדינא, מקום מושבו היה במגרש אורטה־קיואי, ושם היה ריש מתא עוד קדם שנת תקט״ו[177]), בשנת תקל״ו כאשר נמנה לרב הכולל על פי הסכמת ועד הממונים בא העירה אזמיר כאשר רשם בזכרונותיו „אחרי מופלג רבות בשנים למעלה מעשרים, כי באתי אל הארץ הזאת היא אזמיר יע״א, שנת אלה המצו״ת לפ״ג[178]), ובעל הזכרונות כתב: „כשבא מורינו הרב הגדול כמוהר״ר חיים מודעי ז״ל, מקדשט׳ יע״א להיות רב הכולל בעירנו (אזמיר), בתחילת ביאתו קרא ערער על המנהג (לנגן בכלי נחשת בשמחת התורה לכבוד חתני התורה) ועם כל זה לא ביטל המנהג, ונהגו כן בזמנו שבע עשרה שנה שמלך בעירנו״[178a]).

כל ימי שבתו אזמיר הוא נהג בנחת צאן מרעיתו, והשיב דבר לכל שוחרי פניו, בתשובותיו הוא השתמש על הרוב בסגנון ומליצות התלמוד, בהיות שכחו היה רב ובקיאותו עצומה בארמית, גם אסף ספרים רבים וכתבי יד בביתו, ואצלו נמצא בכתב יד פסקי ר׳ חיים בנבנשתי בשנת תקמ״ה, וידפיסם בשם „בעי חיי״[179]), בתור סופר הוא כתב פסקים רבים, ואחדים נדפסו בספרי בני דורו[180]), וישתדל בכל באמצי כחו להשפיע על הנדיבים בעם, לתמוך בידי המחברים שהדפיסו ספריהם, ובן הדור ההוא כתב: ומהזיקנא טיבותא לרישאי רישא דדהבא עטרת תפארת ישראל, הרב הכולל, אין גומרין עליו את ההלל, מר מהו רבא כמה״ר חיים מודעי, שרוח המקום ורוח הבריות נוחה הימנו, אהוב למעלה ונחמד למטה״[181]), בשנת תקנ״ג מקץ שבע עשרה שנה להיותו באזמיר, אותה נפשו להתישב בארץ ישראל ויסע לצפת[182]), ושם נפטר לעולמו אחרי שנה אחת ופעולתו בארץ ישראל תבוא בפרטי צפת, גם היו עשירים רבים בבני העדה שהזילו כספם למעשי צדקה, ותמכו בידי הסופרים, ובינהם נודעו משה שונאמי[183]), אליה שותמי, שלמה אלאזראקי, יוסף ן׳ בנשת, אברהם ן׳ בנשת, וישעיה קאלומיטי[184]).

ובעיר תירובה טיריא היה מקרה בימים ההם, ביהודי אחד שאירס בתו הקטנה לבחור אחד בקנין ושבועה, ואחר עבור שנים או שלשה ימים בא בחור אחר שהיה סובר שהבת הזאת תהיה לו לאשה, בהיות שהיה יושב בחנות ובבית של אביה והלך לבית האומנת, ששם היתה הולכת הבת ההיא בכל יום ללמוד לפי

176) שם, דף ת״ב, על פי פנקס הקהל באזמיר דף כ״א
177) חיים שאל, ח״ב סי׳ ב׳
178) שם, סי׳ כ׳ בעיק ב׳
178a) לב חיים, ח״ב או״ח סי׳ ט׳
179) בעי חיי, יו״ד דף קמ״ה
180) תקרי לב, חיים ח״ב סי׳ ג׳ ע״ב, שבט בנימן דף קי״ה קמ״ג, ועוד, חיים שאל ח״ב סי׳ ב׳
181) עין משפט, הקדמה
182) תקרי לב, ח״ב יו״ד דף פ״ט
183) לשון ערומים, הקדמה
184) שם, דף א׳

אומנות ומלאכת נשים, והוליך עמו תפוחים, ושאלה ממנו הבת תפוח אחד ויתן לה באמרו לה הרי את מקודשת לי, והיה אדם אחר בחצר ששמע הדברים האלה, ויערכו השאלה לפני הרב הכולל ר' חיים בן דוד אבואלעפיא, ועמו הר' הכולל ר' יעקב אלבעלי[185]).

לפי רשימת מצבות חכמי אזמיר (בבבליותקא לחברת כל ישראל חברי' בפריז ס' H 117 A, הובאו ע"י הרב ד"ר פריטאן בסוף עניני ש. ע צבי) [illegible] באזמיר בפרק ההוא: „דורש ברבים במדרשות" כה"ר אליה קוינדרו (נפ' כ"ח ניסן תקי"ט), הרב הגדול משה אלבעלי, בעל ס' תורת משה, (נפטר י' תמוז תק"ך), הרב הגדול אברהם דוד (נפטר כ"ג תמוז תקי"ך), „החכם המעלה" אברהם מורפיא (נפטר כ"ה תמוז תק"ך), „החכם המקובל" מאיר לאבאנסר (נפטר ג' אלול תקכ"א), „הירא את ה' מנעוריו עד יום זקנתו.. תורתו אומנותו, הישיש והחכם משה קרונדיל (נפטר כ"ז שבט תקכ"א), החכם נעלה משה יפה (נפ' נ' אב תקכ"ג), „גברת בלא עתר" ישעיה ערוך (נפ' ג' סיון תקכ"ג), הרב הגדול ר' אברהם סגולה (נפ' י"ד ניסן תקכ"ג), הארח ממדינת פולוניא „הרב המופלא" יהודה ליב (נפ' שנת תקכ"ה), „החכם השלם המקובל האלהי" יוסף אשכנזי (נפ' כ' סיון תקכ"ה), „יקר רוח איש תבונה" יהודה חזן בן המחבר חוזה דוד, (נפ' ה' אב תקכ"ה), „אמיץ לב בחכמתו, עניו מאד" ר' מנשה האביפ' (באזמיר נמצא משפחת האביב', והוא שבוש חביב; נפטר י"ב תמוז תקכ"ה), „החכם השלם חסידא קדישא, שליחא דרחמנא איש ירושלים אהרן הלוי (נפ' נ' אלול תקכ"ז), ר' אהרן אלבאלאג'י (נפ' ג' אלול תקכ"ז) ור' אפרים ארדיטי שנזכר כבר מחבר „מטה אפרים" (נפ' ט"ז תשרי תקכ"ה), „הישיש החכם הגדול" יצחק אלגראנטי (נפ' כ"ג חשון תקכ"ח), „המתחסד עם קונו, מדוכה ביסורין, הישיש החכם הגדול ברוך קאלומיטי (נפ' כ"א אייר תקכ"ח) „החכם כמוהר"ר ירמיה מרגונטו (נפטר י"ז תשרי תקכ"ט), ו„הרב הגדול" משה אלגראנטי (נפטר ט' חשון תקכ"ט).

החכם הגדול משה אלגראנטי (נפטר ט' שבט התקכ"ט), הישיש החכם הגדול יעקב אלאזראקי (נפטר י' כסלו התקכ"ט), החכם הגדול ירא אלהים וסר מרע שלמה מורינו (נפטר ט"ב כסלו התקכ"ט), החכם הגדול אליה קוריאל (נפטר כ"ז כסלו הקכ"ט), פאר הדור, תורתו אומנותו, גם שב גם ישיש דוד די לאפאס (נפטר י"ב טבת התקכ"ט), הישיש החכם המרומם משה ברכה (נפטר י' סיון התקכ"ט), הרופא המובהק החכם המרומם אהרן סאליואש (נפטר כ"ב סיון התק"ט), החכם השלם עטרת זקנים מצליח ברכה (נפטר ז' כסלו התק"ל), איש צדיק זך וישר פעלו החכם הגדול אליה בנימן (נפטר ראש חדש תמוז התקל"א), החכם יעקב אמאדו (נפטר כ"א אדר התקל"ב), לא פסיק גירסא מפומיה, החכם הגדול אברהם משביר (נפטר ט"ב כסלו התקל"ג), החכם הנעלה סופר מהיר רפאל אלגאזי (נפטר ד' סיון תקל"א), החכם השלם נעים זמירות ישראל משה מוסו (נפטר כ"ז אדר התקל"ד), הרב השלם הדיין המצוין יעקב אלבעלי, מחבר ס' קהלת יעקב, על הרמב"ם שלוניק תקל"ט נפטר

185) [illegible] באהליק, דף [illegible]

(נפטר ז׳ אדר תקל״ה), החכם השלם שאלתיאל נניו (נפטר י״ח אדר התקל״ה), החכם הגדול ממשפחת רם, הנפטר בקצור שנים רפאל כנבנשת (ז׳ אדר א׳ התקל״ה), האדם הגדול מעוז ומגדול, החכם השלם סיני ועוקר הרים אליהו תאקו (נפטר מוצאי יום הכפורים התקל״ו), החכם הנעלה חיים משה (נפטר כ״ב שבט התקל״ה), החכם השלם והכולל חיים יהודה אליעזר, מחבר ס׳ שמחת יהודה (שאלות ותשובות, שלוניק תקס״ח) נפטר י״ד אלול התק״ס, (אולי ד׳ אלול).

החכם השלם והכולל חיים יוסף אלבעלי (נפטר ה׳ אלול שנת התק״ט), החכם השלם נעים זמרות ישראל, הרביץ תורה בתלמידים מופלגים, אליה טורמינו (נפטר כ״ח אב תקמ״א), החכם השלם הדיין המצוין חיים שלמה ן׳ עזרא (נפטר י״ד חשון התקמ״ב), מיקירי ירושלם, הרבה גבולו בתלמידים, וזרע רב מימחים אחריו, הרב הכולל אליהו נסים שמואל מיוחס (נפטר כ״ט אב התקמ״ב), החכם השלם חסידא קדישא ידידיה אבועלפיא (נפטר כ״ג אדר א׳ התקמ״ג), החכם כמה״ה אריה יהודה הכהן בן הרב... (חסר השם, או שנמחק והוא ר׳ יצחק הכהן ובלי הפונה קרא את בנו בשם אביו יהודה) (נפטר י״ח תמוז התקמ״ד), החכם הגדול יהושע ן׳ קאיירי (נפטר ח׳ סיון התקמ״ד), החכם הגדול ר׳ יעקב הלוי (נפטר כ״א סיון התקמ״ד), החכם השלם בנן של קרושים נעים זמירות בישראל חיים אברהם אלבעלי (נפטר ט״ו תמוז תקמ״ד), החכם השלם בנימן עוזיאל (נפ׳ כ׳ אב התקמ״ד), החכם הגדול נעים נמירות בישראל הנפטר בקיצור שנים בכור מיכאל אברהם אליעזר (נפ׳ ד׳ תשרי התקמ״ה), החכם הגדול יוסף חזן (נפטר ראש חדש אב התקמ״ב), החכם הנעלה מרדכי הלוי (נפטר ראש חדש תמוז התקמ״ו), החכם השלם עצום ורב דוד סאבאן (נפטר כ״ט שבט התקמ״ו), החכם הגדול אברהם הכהן (נפטר ו׳ טבת התקמ״ז), זקן ויושב בישיבה, גדול בכל חכמה ישראל יעקב שילה (נפ׳ י׳ אדר תקמ״ז), החכם הגדול מנשה תאביפי (נפטר כ׳ סיון התקמ״ח), החכם גדול חיים אברהם ן׳ גיאת (נפטר י״ד אדר התקמ״ה), החכם הגדול אליה בכ״ר דוד חניאל (נפטר כ״ו אייר התקס״א), החכם הגדול נעים זמירות בישראל יעקב אלנאזי (נפטר כ״ה אייר התקס״ח).

ובאי רודוס הקרוב לאזמיר היתה עדה חשובה בפרק ההוא, היהודים היו עוסקים בכל ענפי המסחר, אף היה איש אחד רופא ועוסק להכין רפואות לחולים, ושולח אותם על ידי אשתו אצל התוגרמים, הנוצרים, והיהודים, ולרגלי עבודה למדה גם היא לעסוק ברפואות, והיתה אהובה לכל העם, וכאשר מת הבעל והשאיר אחריו נכסים ומטלטלים ושטרי חובות, האלמנה החזיקה בכל הנכסים, ולא הניחה ליורש ליכנס לביתה, באמרה שהכל שלה וממעשי ידיה שהיתה טורחת במלאכת הרפואה והחקיה, והבית דין הזמינו אותה לדין וידברו על לבה כדברי פיוסים, לאמר שלפי דין התורה כל הנכסים הם ליורש ואם תראה הנכסים יפקידו אלף גרוש לידי איזה עשיר כדי שיהיו לה למזונותיה, אמנם האלמנה מאנה באמרה שהכל שלה ומעשה ידיה, גם הלכה אצל שר אחד ממכיריה ותגד לה שהיורש דורש לקחת הנכסים מתחת ידיה, והשר הזה הורה לרכריה לאמור שהדין לפי דינם, שהכל שלה,

כהיות

בהיות שגלוי לעיני כל שהיא היתה טורחת וסרותת, והיורש בראותו שרעה [illegible] פניו, הוכרח להוציא סך כסף לרצות את השר והשופט (מופטי), ומזה נודע הדב[illegible] למשנה השר הגדול שבעיר, והתחיל בעלילות ברשע, וגם על זה הוכרח היורש להוציא מעות לפייסו, והשאלה הזאת הוצעה לפני רבני העיר שהורו, שאחר מיתת האשה אין ליורשיה כלום, וכל הנכסים ירשו יורשי הבעל[186]).

הרב הכולל בעת ההיא היה ר׳ עזרא מלכי בן ר׳ רפאל מלכי, הוא נולד בצפת סביב שנת ת״ע, ובשנת תק״ה יצא בשליחות מצוה לקבץ נדבות הגולה, לתועלת העדה בצפת, בשנת תק״ה היה על מסעו בניקופול בפרק שיצאה אש ברחוב היהודים, והשוק ובית הכנסת עלו על המוקד, וכאשר הוציאו שליח בכל תפוצות ישראל לקבץ נדבות להעמיד בית הכנסת על תלו, ר׳ עזרא מלכי, נתן תעודה בידי השליח קבצן ר׳ בנימין זאב בכמוהר״ר דוד, כאן נמצאתי פה ניקופול, וכאן הייתי וראיתי בעיני את כל פרשת העבור הנז׳, שהיא מצוה [illegible] לכונן הבית הכנסת הנז׳ שהוא מקדש מעט וכו׳[187]), מן העיר הזאת [illegible] לוידין ובושנה, ושם התרועע עם ר׳ דוד פארדו, ומן היום ההוא, [illegible] בא עמו בהתחברות ומשא ומתן ספרותי[188]), משם הלך למקדון, [illegible] ושם התודע אל הרב הכולל ר׳ בנבנישתי נאטיגיו אשר שאל פיו בדבר הלכה, ור׳ עזרא מלכי הורה לפי דעתו, ויחתום דבריו: „כל זה כתבתי להלכה ולא למעשה עד שיסכימו עמי רבנן תקיפי דארעא דישראל ובפרט טורי הרב כמוהר״ר מיכאל מלמד הי״ו... עיני לשמיא נטלית הוא יוצא לאור משפטי והקי, יניה חשבי ויכונן את דרכי״[189]), אחרי כן הלך לקושטנדינא וגם שם קדמוהו בשמחה, וישאלו את פיו בענין מסובך, ותהי תשובתו: „גם שאני גולה ומטולטל פה קושטנדינא יע״א בהדיוט בלי כלים, ואין דעתי מיושבת עלי, וכל הספרים הנצרכים אינם מזומנים בבית אכסניא שלי, מכל מקום לאהבת השואל והפצרתו, דחקתי עצמי להשיב שואלי דבר כהוגה על הנחלים״[190]), כנראה בעיר הזאת ארכו לו הימים יותר מדאי, וכתשובה שערך לר׳ אליה פאלומבו, הרב הכולל בקושטנדינא הוא מתאונן על טרחו ויגיעותיו: „ולהיותי טרוד ועצב, לא יכולתי להבין בספרים ולהרחיב הענין, ויתפלל בעדי שהקב״ה יתקננו, ובעצה טובה מלפניו ינהני, ויוציאני להיות ויכונן את דרכי וכו׳״[191]).

ר׳ עזרא בעברו על פני העיר רודוס, בשובו ממסעו לארץ ישראל, והעדה הזאת היתה בלי רועה ויתפסו בו וימנוהו עליהם לרב הכולל, ויאות לשכון כבוד בעירם, ומן היום ההוא והלאה, הקדיש כל כחותיו להצלחת העדה שהעמידה אותו עליה לראש, פעמים רבות שאלו פיו בדבר הלכה וענינים קשי ההנהגה, גם מן העיר הקרובה אזמיר ויתר ערי הסביבות, אשר ידעו והוקירו שמו, כן היה לו ויכוח עם ר׳ משה בן אדרת[192]), אשר כבדו עד מאד, ר׳ יוסף אלבעלי בן הרב הכולל ר׳ יעקב אלבעלי מאזמיר[193]), ר׳ חיים אבואלעפיא מאזמיר

186) עין משפט, אהע״ז [illegible]
187) שערי בנימין, הסכמות
188) מכתם לדוד, [illegible]
189) עין משפט, אה״ע [illegible]
190) שם, יו״ד [illegible]
191) שם, חו״מ [illegible]
192) עין משפט, [illegible]
193) שם, יו״ד [illegible]

סאזמיר[194]), תלמידו ר' אברהם כוזאלדו ברודוס[195]), וכהיותו קרוב לששים שנות חייו, ר' עזרא מלכי נפטר לעולמו לדאבון נפש בני עדתו[196]), כשנת תקכ"ח לפי נסח מצבתו:

(Professeur A. Galante, Hist. des Juifs de Rhodes p. 38)

רב לך ארץ אוכלת, המות הזה כלום יש לך תועלת. רב שבענו כוז ותמרורים, ויהי העם כמתאוננים, על האי שופרא דבלי בארעא טמון בארין, רב משרשיה מימיו מן המקדש יוצאים מנזע האיתנים אדין ארי נור בארין, רב עלה במקום גדולים פנים כפנים, לקדושים אשר בארץ, רב גברי הוא הראש מורינו עזרא מלכי זל"הה... לחדש אייר שנת תקכ"ח.

ר' עזרא כתב חבורים על ענינים שונים, מהם נדפסו בהיו ומהם אחרי מותו:

א) מלכי בקדש, כולל חידושים על שלחן ערוך והבית יוסף, לפסח, לולב, ראש השנה, וכפור, וקצת חידושים על הסמ"ג, הלכות הגובה, ועוד (שלוניק תק"ש).

ב) שסן למאור, חידושים על פ"א דב"מ, להליץ על הרז"ה מהשגות הרמב"ן עליו, ועוד (קושטנדינא תק"כ).

ג) עין משפט, פסקיו ותשובותיו על ד' חלקי הש"ע (קושטנדינא תק"ל).

ד) עינות מים, דרשות (שלוניק תקע"א).

גם היה שם ר' מרדכי בן ר' יצחק קרישפין (מאסף „זהרי חמה", שלוניק תצ"ח), נולד בשלוניק בערך שנת ת"ין. אחרי כן נדד לרודוס ושם הרביץ תורה ויעמיד תלמידים רבים, וישא את בת הרב הכולל ר' משה ישראל, ובעל הזכרונות קורא אותו „ברכא דכולא ביה, ומזון לכולא ביה ה"ה החכם השלם והכולל סיני ועוקר הרים"[197]), ולפי עדות בני דורו הוא היה רב שני בעיר כל ימי חייו, ורבים שאלו פיו בדבר הלכה, כפרט גיסיו ר' אליהו ישראל כאלכסנדריא[198]), ור' אברהם ישראל ברודוס[199]), ור' עזרא מלכי[200]), ויוליד בן אחד ושמו משה שהיה מסבחר רבני העיר אחריו, בתור סופר כתב שני חבורים:

א) דברי מרדכי, מכיל תשובותיו ופסקיו ובן איזה ליקוטים על המסכתות (שלוניק תקצ"ז), נדפס אחרי מותו.

ב) מאמר מרדכי, חידושים על מס' גטין, נדפס גם כן אחרי מותו (שלוניק תקע"ג).

וגיסו ר' אברהם ישראל בנו הגדול של ר' משה ישראל שנמנה בין רבני העיר בבחרותו, אביו הדריכו בתורה[201]), ואחרי מותו עסק בהוראה איזה זמן ברודוס קדם לכתו לקנדיא, והוא היה תמיד במרוצת מכתבים עם אחיו הרב הכולל באלכסנדריא, ר' אליהו ישראל[202]), אשר הוקירו ויכבדו, ויחלק לו כבוד בדבריו אלה: החכם השלם הדיין המצוין ורב טוב לבית ישראל כמהר"ר מאריה דאברהם יהיה בעזרו ושמרו כרועה עדרו, בהיר הוא בשחקים[203]), וכמו אביו

194) שם, יו"ד ח'

195) שם, ח"מ סוף הסימן

196) מכתם לדוד, דף רנ"ג

197) קול אליהו, ס' י"ט

198) שם, או"ח ס' י"ג ח"מ אה"ע ח"מ ס' י"ז

199) משאת משה, ח"ג ח"מ ס' כ"ז

200) עין משפט, ס' א'

201) משאת משה, ח"ג ח"מ ס' כ"ז

202) קול אליהו, ח"מ ס' ב'

203) שם, ח"מ ס' י"ו

אביו, ר' אברהם הקדיש כל חייו להצלחת העדות שבחרו בו, ושנים רבות יוצאי חלציו עמדו בראש העדה הגדולה הזאת, עוד היה ר' שאול עלטני נפטר א' אב התקי"לו, ומצבת קבורתו נודעה עד היום בביה"ק ברודוס.

קרוב לאי הזה באיסטאנקיואי היה ישוב ישראל, המושילין או שר המחוז, היה רע מעללים גורף את כל תושבי המקום, בשנת תקי"ך היה מקרה שאיש יהודי ישראל טאריקה היה בא ויוצא בחצר המושילין, והשפעתו היתה גדולה, והנה איש יהודי אחר היה לו לקבל ששים גרוש מיד נוצרי אחד, וכאשר לא יכול להוציא מעותיו מידו, חלה פני היהודי התקיף, להשפיע על השר לגבות את כספו, אז חייב השר את היוני שהיה בעל ספינה ודייג, למכור את ספינתו, ויקח את כל הכסף ולא חפץ לשלם לבעל החוב, וכאשר דרש בחזקה מיד ישראל טאריקה, שהיה איש הבינים בינו ובין השר לתת לו את כספו, העליל השר שנתנם לישראל טאריקה, והגזים עליו לשלם הכסף. וכאשר ראה האיש ישראל הנזכר, אימת השר הנזכר מושל על כל העיר, ודבריו עלילות ברשע, והאיש אברהם (בעל החוב), שלם לו רעה תחת טובה, שלא משך ידו מלדחוק את הנוצרי" ואז נמצא נוצרי אחד שעשה פשרה ביניהם, בסך חמשה ועשרים גרוש, אך האיש אברהם בעל החוב, הגיש משפטו לפני הבית דין ברודוס, שהורה שאין הצדק אתו, ושחייב לשלם הב"ה גרוש לישראל טאריקה[204]), הרב הכולל היה ר' אברהם ביואס (בשנת תקי"ג-תקי"ז), ומיחידי הקהל היה ר' אברהם הכיב, שקבע דירתו בירושלם, וחתנו מצליח צורמני[205]), ועד היום מבני המשפחה הזאת יושבים ברודוס ואיסטאנקיואי (שם).

על האי קנדיאה היה הישוב הישראלי בעיר קנדיאה ועיר חאנייא (Canea), בשנת תק"ב היה מקרה בבחור אחד, ממשפחה חשובה כבן שמנה עשרה שנה, שהלך למסעו לקנדיאה לרגלי עסקו, ובו בפרק היתה שם אלמנה אחת ולה בת אחת, ויחזיקו הנשים בו לתתה לו לאשה, עד שהוציאוהו מדעתו, והודה לקדשה, לכרות שאביו לא נאות לזה, ואת פי זקני וטובי העיר לא שאלו, והנה אחר שקדשה בלי שבועה וקנס בפני שני עדים רקים ופוחזים, נהפך לבו, ויתנחם על הרעה ויברח לעיר חאנייא, ויודיע לאביו לבוא ולהצילו מן המוקש הזה, וילכו שניהם אל המורה צדק ויספרו לו כל הקורות אותם, ויען הרב לכתוב לה גט ולשלחו לה, מאחר שהיה שלא ברצון אביו, ושלא ברשות זקני וטובי העיר, ובכן כל הקהל כאחד יחידי קנדייאה והאנייא נתועדו יחדיו לבטל המעשה הרע הזה, לגדור פרצה מעליהם, וכל העם ישמעו וייראו, ויסכימו שלא יוכל איש לקדש אשה אלא בפני עשרה[206]).

---

204) עין משפט, ח"ם ס' י"ג

205) שם, שם, ס' י"א

206) דבר משה, ח"א אה"ע ס' א'

פרק ג'

שלטן שלים השלישי, תקמ"ט — תקס"ז (1789 — 1807)
שלטן מוסטאפה הרביעי, תקס"ז (1807)

שלטן שלים ג' — מלחמת אוסטריה — הקירג'אליס — גוסטאפת ר' — קוסטנדינא והיהודים החקיפים — שלניק — ר' יוסף ן' יעש — ר' יצחק גונטיקיו — אנדרינופלא — ר' מרדכי מנחם — ר' יקיר אסטרוק גירון — ר' אברהם פרין — סופיא — ר' יעקב שמואל — דובניצה — ר' יהודה סיד — קוסטינדיל — סאמאקוב' — ניש — באזארדג'יק — פיליפופולי — סליבינה — גומורג'ינה — בלוגראדו — בושנה — ר' יצחק פארדו — וידין — ר' אליהו ויכטורת — גם וידין — ניקופול — רוסג'וק — שומלה — יאנינה והפחה עלי — טוהרין — תסליה ומוריאה — אזמיר — רודוס — איי הים —

השלטן שילים השלישי בן השלטן מוסטאפה השלישי, בעלותו על כסא המלוכה במקום דודו השלטן עבד־אל־חמיד הראשון, היה כבן ארבע ועשרים שנה, הוא היה מלא כח עלומים וכל מגמותיו ופעולתו היו לרומם הממשלה ממצב השפלות שהשליכוהו השלטנים הקודמים, שהיו באים בשנים בלי רצון וכח, הוא היה הראשון בשלטנים שהבין עד כמה נחוצים התקונים והסדרים בתוגרמה, לפי הלך העמים הנאורים, ויקריב כל ימי מלכותו ועד ימיו האחרונים אל המטרה הזאת, אמנם לא עלה בידו לעשות גדולות ונפלאות, בהיות שעם הארץ והשרים, טרם היו מוכנים להנהגה מסודרת ומתוקנה כזאת.

בראשית מלכו השלטן שלים ערך המלחמה עם הרוסים, אחרי שנוכח לדעת שהמלך גוסטאו השלישי משוידיא, עלה גם הוא למלחמה על רוסיא, וממלכת פרוסיא הבטיחה גם היא מצדה להלחם ברוסים. אך לא מלאה את הבטחתה, והשוידים מצדם הכרחו להשלים עם הרוסים, בלי כל יתרון לממשלתם, באופן שחילות התוגרמים נשארו לבדם מערכה מול מערכה, עם אויביהם הרבים והעצומים מהם, וביום 21 לחדש יוליו 1789, הוויזיר הגדול יוסף פחה הכה לפני שרי החיל סובארוף, והנסיך מסכסוניה־קובורג, בעיר פוקשאן במולדאויא[1].

בעת ההיא הקיסר האוסטריי יוסף השני, מצא השעה המוכשרת לערוך גם הוא המלחמה עם תוגרמה, ויכבוש העיר הבצורה בילוגראדו ורוב מדינת הסרביא, אמנם הקיסר מת פתאום ביום עשרים לחדש פברואר 1790, ואחיו הקיסר החדש ליאופולדוס כרת ברית עם תוגרמה ביום ד' אגוסט 1791 בעיר שישטוב', וישיב לשלטן כל המדינות שכבש, אך הרוסים מצדם מאנו להשבית המלחמה, ויכבשו העיר בנדיר, וכל המולדאויה והולאכיא, וביום 22 דקמבר 1790 העיר החזקה והבצורה איסמעאיל נפלה בידם, ויהרגו באכזריות

גוראה

---

1) Turquie דף 362, והבאים אחריו

נוראה לפי חרב כל הושביה מנער ועד זקן טף ונשים, וביניהם איזה משפחות יהודים שישבו בעת ההיא בעיר ההיא, וחילות הקיסרית הרוסית קתרינה לא אסרו כי בזה, הם הלכו מחיל אל חיל, עד שעברו מן העבר שמנגד בדאנוב, ויכבשו העיר מאצ׳ין, אמנם לאשר השלטן ממשלת אנגליא ופרוסיא, השפיעו על הקיסרית לכרות ברית השלום בעיר יאסי ביום ט׳ יאנואר 1792, על פי ברית האמנה, רוסיא קבלה כל חצי האי קרים, הבאסרביא, הנחל דניסתר וכל יד הים השחור, ולא עברו ימים רבים עד שהחלו לבנות ערים חדשות כמו העיר הגדולה־אודיסה ואהרות במדינה שהיתה שוממה לפני כן.

אחרי המלחמה הזאת, השלטן שלים חשב לעשות תקונים במערכות היבשה והים, הוא הפקיד איש אמיץ קיוג׳וק חוסיאין לשר המלחים ויביא מצרפת ושוידיא אדרכלים, לבנות אניות מלחמה ככל העמים הנאורים, והתקונים של חילות היבשה הפקיד בידי האנגלי המומר קאמפבל (Campbell), הנקרא כפי התוגרמים אינגליז־מוסטאפה. כמעט הונה להתוגרמה מאויביה וצריה מבחוץ, והנה החלו הצרים מבפנים, רבים מאנשי החיל ששבו מן המלחמה רכי הלב ורפי כח לעמוד לפני האויב בקרב, ואשר כל כונתם היתה רק לשלול ולבוז התושבים השלוים, אספו אליהם כל ריק ופוחז ויהיו לאגודה אחת, הנודעת בשם „קירג׳אלים״ בהיות הרי הקירג׳אלי מעבר לבאלקאן, המקום אשר בחרו בו להתאסף ולהתחזק, מן ההרים האלה פשטו בכל ערי הסביבות, ויטילו פחדם ומוראם על כל התושבים, בשים עליהם מסים כבדים לפי העולה על רוחם, השודדים האלה האיצו להתנפל על העיר הגדולה אנדרינופלא, ולא עצרו כח לפניהם חילות השלטן, באופן ששללו את התשובים לפי חפצם, ואחרי כן יצאו את העיר, ובצפון המדינה בעיר וידין מרד העריץ עשמאן פאזב׳אן־אוגלו, ויאסף אליו כל ריק ופוחז ויכבוש רוב ערי וחופי הנהר דאנוב, ולמרות רוב החילות ששלח השלטן לנגדו לא יכל לרדתו עד שהכרה להשלים אתו, ולהפקידו למושל הפשי על העיר ההיא כל ימי חייו.

בעת ההיא הגיעה השמועה לקוסטנדינא, שממשלת צרפת מכינה את עצמה למלחמה כבירה על הים, בעיר טולון הוכן צי אדיר מכיל שלש עשרה אניות מלחמה, ושלש מאות וחמשים אניות פשוטות, וכן שלשים אלף וחמש מאות איש חיל מן המלחים והרגליים. השלטן שלים ואנשי המועצה חשבו שהצי אדיר הצרפתי ישלה להצי האי מוריאה והאפירוס, להשפיע על היונים להקים דגל המרד, ועל כן התאמצו לעשות תקונים הכנות באניות המלחמה התוגרמיות, אמנם שר הצבא הצרפתי בונאפארטי שעשה לו כבר יד ושם במלחמותיו באיטליא לא קרב לחופי הים בתוגרמה האברופית, הוא נסע באניותיו בדרך ישר למדינת מצרים, ובחדש אב תקנ״ח (יוליו 1798) כבש אלכסנדריא ורשיד, וישלח הלק אחר מצבאותיו על העיר הבירה אלקהירה, וכאשר נודע הדבר בקושטא השלטן נעצב אל לבו, ויטש במאמר הציר הצרפתי במבצר של השבע מגדלים, ויכרות ברית עם אנגליה ורוסיא בהתנגדות לצרפת. במצרים ובארץ ישראל פעם עמד הנצחון מצד צרפת, פעם מצד תוגרמה, כאשר יבא הענין בפרקים המיוחדים למדינות האלה (פרק ד׳ וה׳), עד אשר נסע בונאפארטי לצרפת

לצרפת, להכין ההפכה במדינתו, ולמשול עליה בתור קיסר, ומצד אברופה, אניות המלחמה התוגרמיות והרוסיות עלו למלחמה במושבות הצרפתים בים האדריאטי, ויכבשו שבעה האיים היונים ואיזה חופי הים וערי המדינה באלבניה, שהיו תחת צל ממשלת צרפת ותשובנה בעת ההיא לתוגרמה.

בפרק ההוא באו שני אנגלים לעיר הבירה, ויביאו עמהם מגדל פורח באויר, וביום 7 אוקטובר 1802 התאספו יותר משלשים אלף תושבים, מכל העמים השונים במלבושיהם השונים לראות הפלא הזה, לפי דברי בעל הזכרונות, היהודים היו הרבים שמהרו לבוא אל המקום המיועד, למרות שנפל היום ההוא בערב יום הכפורים, והיות רחוב היהודים רחוק מן המרחב דולמה־באגג'י שבו עמדו האנגלים, פתאום בא השלטן ואנשי הצבא ושרי המדינה, והאנגלים הפליאו כל העומדים בהפריחם המגדל לעיניהם.

כמעט עבר החג הזה, והנה הגיעו לקושטנדינא שמועות מבהילות מכל עברים, עשמן פאזב'אן־אוגלו מוידין עמד במרדו, ביאנינה מרד הפחה עלי ויכבוש כל ערי הסביבות, בבלוגראדו היינג'ירים מרדו במלכות, ויהרגו המושל וירימו ראש, ואת היתה הסבה הראשית למרידת עם הארץ הסרבים, אשר התקשרו עם הגבור גיורגי פיטרוויג', הנקרא ג'ירני (Черно) או קארה (ענינו שחור), והוא אבי המשפחה קארה־גיורגיוויג' המולכת עד היום הזה בסרביה, וימרדו במלכות, ובמדינות אסיא, בארץ ישראל נראה איסמעאיל פחה שכבש עיר עכו מיד מושל העיר, ושבט הפרכים ויהביים שפשטו בלב המדינה, ויכבשו ערי הקדש מיקה ומדינה, ובמצרים גם כן נראו אותות מרד מצד הממלוכים, ראה השלטן שלים ונוכח לדעה, שכל עוד לא יעשה סדרים חדשים ותיקונים במפנים,-לא תוכל הממשלה לעמוד לפני אויביה מבחוץ, אבל מכשולים רבים עמדו על דרכו, החיילות שהיו בראשית התיסד ממשלת עשמאן גאון ותפארת השלטנים, נהפכו עתה להגדיל המבוכה והאי סדרים, הם קבלו בימי השלום משכורתם שלמה, וכל פעולתם היתה לרדות ולעשוק עם הארץ בלי חמלה, וכאשר התאוננו באזני שרי הארץ לא היה להם מושיע, כי בלעדי עזרת היינג'ירים לא יכלו הם בעצמם לעמוד על כנם, ובעת המלחמה, הם היו חלשים ולא עצרו כח לעמוד לפני האויב, ויברחו לנפשם בכל אשר מצאו, לא שמעו בקול שרי הצבא, ולא יכלו לעמוד במערכה, הם הלכו למלחמה רק לשלול ולבוז, באופן שהתיקון היותר נחוץ היה בעניני הצבא, על כן התאמץ השלטן לברוא גדוד של אנשי חיל על פי סדר העמים הנאורים, ויקרא אותם „ניזאם־ג'דיד" אך היינג'ירים ראו את אנשי החיל האלה ברעה, ויראו אותות מרד ואי רצון עד שהכרח לשלוח אותם למדינת האסיא.

בעת ההיא הגיע לקושטנדינא שר הצבא סיבאסטיאני ציר שליח מן הקיסר הצרפתי נפליון בונאפארטי, התוגרמים קבלו אותו באותות כבוד, כי שם הקיסר ונצחונותיו נודעו שם משכבר הימים, הציר הזה עלה בידו להטות לב השלטן להשלים עם צרפת, ולהתנגד לרוסיא, וכאשר נודע הדבר בפטרסבורג, הקיסר אלכסנדר מהר לשלוח חיילותיו במדינות מולדויה וולאכיה, הציר האנגלי מצדו עשה כל האפשרי להמשיך לב השלטן, להפר בריתו עם

עם צרפת ולהתאחד עם העמים שהתקשרו נגד הצרפתים, ובאשר מאן להטות אזן קשבת לעצתו, נמלט לאי טינידוס וישלח פקודתו לצי אדיר האנגלי שעמד בקרבת המקום ההוא, להתקרב אל המיצר של הדרדנילים, כיום 20 לחדש פיברואר 1807 בא במיצר הזה, ובאשר עבר על פני המבצרים קיליט־אל־בחר ושלטניי ירה בדורי תותח על שתי שפות הים, שר הצלחים התוגרמי פחד מרוב הכדורים, ולא התנגד בבאוכה לאנגלים, ובאשר עברו על פני העיר גאליפולי, התוגרמים לא הגינו על אניות המלחמה, כי בהיות היום ההוא חג הקרבן באיראם, הם ירדו ליבשה, ובכן היה להם באפשרי לעבור המיצר הזה בלי מעצור, ובאשר נודע הדבר בעיר הבירה, שהאנגלים באים וקרבים, קראו עצרה, ויחליטו להתנגד בכל האמצעים לצי אדיר הזה, עד מהרה נוכחו האנגלים לדעת שמצבם לא היה איתן על שפת הבוספורוס, והנקל יהיה לתוגרמים להתנפל עליהם ולקחת האניות בחזקת היד, ולכן מהרו לצאת מן המיצר הזה, כמו כן ממיצר הדרדנילים ובאשר באו כן שבו בלי כל תועלת ויתרון, אז בקשו האנגלים לקחת נקמתם בתוגרמה, וישלחו הצי אדיר למדינת מצרים לכבוש אותה, שר הצלחים דוקוורט עלה בידו להסב לב המושל אילפי־בי למסור עיר אלכסנדריא בידו, אך האנגלים הכו לפני המשנה למלך מחמד־עלי־פחה באלקהירה, עד שנאלצו לעזוב המדינה הזאת ביום 22 אבגוסט 1807. בעת ההיא רוסיא כבשה מדינות המולדאוית והואלאכיה, השולטן שלים בחפצו לגרש אותם מן המדינות האלה, שלח לנגדם גדוד החילות החדשות ניזאם־גידיד׳ היניג׳ירים ראו בזה אות לרעה, שלב השולטן לא בטח עוד בהם, ועוד מעט ויעביר אותם כלה מעל פני האדמה, על כן בקשו לקדם פני הרעה, כל עוד ידם על העליונה, ויערכו מלחמה עם החילות החדשות, ובהיות שהם היו הרבים, הכו אותם עד חרמה בקרבת המגרש ביוקדירי, בראש המורדים האלה עמד קאבאקג׳י אוגלו, שהתנפל על כל שונאי נפשו שהיו לעזר לשולטן, לעשות הדשות ותקונים בסדרי הממשלה, ויהרוג בלי חמלה כל שרי המלכות, הדיפטרדאר (מזכיר) והסאראפהאני־אימיני (הממונה על בית המטבעות[2]), שהיה בפרק ההוא יעקב אגיבאן, שנמנה במקום קרובו הנהרג באיר אגיבאן, ויא שקט עד אשר הוריד את השולטן שלים השלישי בעצמו מכסא המלכות, בחדש מאי 1807 (סיון תקס״ז), אחרי מלכו שמונה עשרה שנה, שהקדיש להדריך עמו בדרך הישר, להתפתחותו והצלחתו, אמנם תקותו נשארה מעל, והנביא היה עלה לו במחיר כסא המלכות בתחילתו, ובמות בחייו.

המרידה הזאת הדאיבה לב כל תושבי עיר הבירה, בפרט פחדו מאד הפראנקים (נוצרים) והיהודים[3], שעוד מעט והמורדים יתנפלו גם עליהם, על כן סגרו כל החנויות על מסגר, ויפלטו לבתיהם בין תקוה ופחד, פתאום נשמע קול בלי התותח וכלי נשק, לכבוד השולטן החדש מוסטאפה הרביעי, בן עבד־אל־חמיד הראשון, ולב עם הארץ בטח במלך החדש ובשרים החדשים, בתקותם שגם הם יתמידו בתיקונים וסדרים, אך עד מהרה נוכחו לדעת במה שנו בתקותיהם. קאבאקג׳י אוגלו ואחוזת מרעיו משלו על כל המדינה, והשולטן החדש היה בידיהם

2) שם, דף 372 3) שם, דף 374

בידיהם כחמר ביד היוצר, ולא לבד שלא נראו אותות החפץ והרצון להתקדמות, אלא שנראה נסיגה לאחור כהיות שהרסו עד היסוד המפעל שהחל השלטן שלים ברוח בינתו, ויהרגו על ימין ועל שמאל כל אוהבי ההדשות והסדרים[4].

קאבאקג'י והשרים האחרים שמשלו בחזקת היד על הממשלה והעם, לא יכלו להשלים ביניהם ימים רבים, האי אחדות וקנאת איש ברעהו פרצו ביניהם, רוב התקיפים נהרגו וביניהם קאבאקג'י־אוגלו בעצמו, והשר טאיאר־פחה שהיה מן הנוטים אחרי התיקונים, נאלץ להמלט לעיר רוסג'וק אצל המושל מוסטאפת־באיראקטאר־פחה אוהב השלטן שלים, ברוסג'וק קשרו קשר נגד המתקוממים, והמושל בעצמו נסע לקושטנדינא בראש שנים עשר אלף אנשיו, להסיר השלטן החדש, ולהקים במקומו את השלטן שלים, שהיה אסור באזיקים, ביום השלישי כ״ד תמוז תקס״ה (28 יולי 1808), כאשר קיוה באיראקטאר פחה (הנקרא בפי היהודים דגלן על שם הדגל שהיה לו), להפיק זממו, בעוד שהשלטן מוסטאפה הלך לצוד ציד, הוא עלה על הארמון באב־אוסאיון, להסיר את השלטן שלים בחזקת היד, אך השוער סגר השער, וישלחו ציר אמונים להודיע הענין לשלטן מוסטאפה אשר מהר לשוב לארמנו בדרך סתר, ותהי ראשית פקודתו, לחנק את אחיו השלטן שלים, ואחרי כן ציוה לפתוח שער הארמון ולתת פגר השלטן המת לבאיראקטאר־פחה, המחזה האיום והמזר הזה לפני הפחה מרוסג'וק, הדאיבו כל כך נפשו, עד שהתנפל מלא קומתו ארצה ויבכה על האסון הגדול הזה, הוא קיוה להושיע השלטן שלים ולהעמידהו על כנו כבתחלה, והנה בסבתו לקחו חייו, אז ציוה לאנשיו להתנפל על השוערים ועל אנשי החיל מתי מספר שהיו בארמון, להרוג את השלטן מוסטאפה, שהיה בעת ההיא בחדר נשיו, ולהסיר מן המאסר את הנסיך מחמוד, הנצר האחרון לבית המלוכה, ולהמליכו במקום אחיו.

בימי השלטן שלים השלישי, בימי השאיפה להתקדמות ותקונים בכל סדרי הממשלה, והעמים השונים בארצות הקדם, לא נראתה נסיגה לאחור כמו אצל היהודים בכל המדינה, ובפרט בעיר הבירה, היהדות והרבנות היתה הולכת ודלה מיום אל יום באופן נורא שלא נראה כמוה בתקופה אחרת, בכל הפרק הזה הספרות בטל לגמרי, המדפיסים חדלו מהדפיס ספרים טובים או פחותי ערך, ונמעט שהאיש חיים אליה פארדו היה היחידי שעשה הנסיון ליסד בית דפוס בקושטנדינא בשנת תקמ״ב, ותהי ראשית פעולתו להדפיס המשניות, וכי לא הצליח במלאכתו, בהעדר אומנים הגונים חדל מהדפיס עוד, וימים רבים לא עמד בית דפוס בעיר הבירה עד שעלה בידי ארמני אחד „בוגוס עראפ אוגלו" ליסד בית דפוס יפה במגרש אורטה־קיואי.

הרב הכולל היה בעת ההיא ר' אליה פאלומבו, שחבר בבחרותו ס' „יד המלך" כולל חידושים על הרמב״ם הלכות יסודי התורה, ואיזה דרושים פני טעם על התורה, (נדפס קושט' הקס״ד), ר' משה מארגונטו, ור' חיים ב״ דוד, אחריו עמד ר״ חיים יעקב ן' יקר לרב הכולל, ור' עובדיה נתן[5] משנהו, בין היהודים

4) שם, דף 376 והבאים אחריו

5) שפת הים, חים, חקרי לב, ח״ם ח״א ס' קי״ג

היהודים התקיפים בחצר המלכות כפרק הזה שכבר נשכח זכרם בדורות הקודמים, נראה תקופה חדשה, השלטן השלישי שלים חלק משרות שונות ליהודים, כמו בימי השלטנים הראשונים, המשפחה אשר הצטיינה על הרוב היא משפחת אג׳יסאן, ראש המשפחה היה מאיר אג׳יסאן, שנמנה לאונ׳אק־באזירגיאני או אונ׳אק־סאראפי (שלחני של השער), תואר כבוד שהוא כמעט שוה לשר האוצרות, והשפעתו היתה כל כך גדולה במערכות הממשלה, עד שעלה בידו למנות שרים מן אנשי חיל, פעם אחת נאות לבקשת איש חיל ייניג׳ירי פשוט ומנהו לסאקה־באשי (הפקיד על שואבי המים), אך האיש הזה הכפוי טובה, התקצף על איזה ענין על מאיר אנ׳יסאן שעשה לו חסד ואמת, הלך ומצאו בביתו, ויקרא אותו לחדר פרטי, כי דבר סתר אליו, וכאשר היו שניהם לבדם התנפל עליו ויחנקהו[6], והמשרה הזאת נתנה על שכם שני בני אחיו ישעיה גבירים רמים ונשאים, ברוך ויעקב אנ׳יסאן, שהצטיינו בצדקותיהם וכהשתדלותם לטובת אחיהם[7], אמנם גם עליהם עבר כוס התלאות, ושניהם הומתו בתוך ההפכות, הראשון בימי השלטן שלים, והשני במרידת האחרונה על ידי קאבאקג׳י־אוגלו, ובמקומו הורם בנו ישעיה אג׳יסאן (השני).

עוד היה שם הרב שלמה בן ר׳ אברהם קאמונדו, חכם ועשיר במקום אחד, והוא מחבר הס׳ „נהרות דמשק״ בשני חלקים, חלק הראשון שאלות ותשובות והחלק השני הנקרא „בן משק״ חידושים על כמה מסכתות, ובסופו ס׳ שאלות ותשובות הגאונים, שהיו טמונים בכתב יד הר׳ משה מרדכי מיוחס (ונדפסו שני החלקים בשלוניק תקס״ב), הרב הזה עסק גם כן במסחר אבני שהם ומרגליות, ועל כן נסע לאמשטרדם בשנת תקנ״ה, ושם היה כאשר העלה על מזבח הדפוס ר׳ מרדכי תמה השליח החברוני ס׳ „פאר הדור״ שהוא תרגום שאלות ותשובות הרמב״ם מן הערבית, ולבקשת הרב ר׳ שלמה שלום נעתר ר׳ שלמה קאמונדו הנודע יותר בשמו ג׳ליבי קאמונדו לתת הוצאות הדפוס כי רבו, ובעל ההסכמות כתב עליו „נדיב נדבות״ „איש חיל רב פעלים, הוא הגביר המרומם החכם השלם האה האת כמוהר״ר שלמה קאמונדו נר״ו, אשר נדבה רוחו לתת לכסף, מלוה להוצאה לברך על המוגמר... שש ושמח כל הימים בנכסים רבים, ילך וישוב לביתו מעולה שבבתים, ובניו כשתילי זתים, יבלו ימיהם בטוב ושנותיהם בנעימים[8]״, עוד באו דבריו בס׳ דברי חפץ וגם זכור לאברהם, ולר׳ שלמה היה אח שנמנה בין רבני העיר ושמו ר׳ חיים קאמונדו והוא היה במרוצת מכתבים בעניני הלכה עם ר׳ שלמה בכמוהר״ר מרדכי באנדרינופלא[9].

עוד היה שם „השר המרומם״ ג׳ליבי־בימן טוב שאקי, מבאי ויוצאי חצר המלכות, ובשנת תקס״ו התחבר עם הגביר שלמה (ג׳ליבי) קאמונדו להשיג הרשיון להכירת הלוט (המאסטיקה Mastica), ולמכור המין הזה, בגליל קושטנדינא, בשנה השנית (תקס״ז), הממשלה מכרה האלטזאם של המאסטיקה לגליל קושטאנדינא ואנדרינופלא כאחת, והגבירים האלה

---

6) M. Franco בחבורו Histore des Isr. de l'emp. ottom. דף 134

7) עין משפט (הקדמה)   8) פאר הדור, הקדמת ר׳ שלמה שרם

9) מאמר מרדכי, חלק מכתב שלמה, דף צ״ו

קנו הזכות הזה לשני הגלילים והנה הרב האדריאנופוליטי ר׳ מרדכי בכמוהר״ר מנחם, ערער על הזכות הזה, בהיות כי עוד מלפני ארבעים שנה קדם לכן החזיק הוא ואבותיו באלטיז׳אם הזה, וגם יש בידו זכרון עדות והסכמת הרב הכולל מקושטנדינא ר׳ אליה פאלומבו לבל ישיג איש יהודי את גבולם, בשום צד ואופן שבעולם, ועתה התגלגל הענין אשר עבר דין ודברים בין הרב הזה והחוכרים, באמרם שהם לקחו האלטיז׳אם בבללות, ואין להם ליתן כלום מחלק האלטיז׳אם, שיש להרב הכולל חזקה בו לאדריאנו׳ ואגפיה, דהוי כמו חמישית או ששית מהאלטיז׳אם כלו, על הדבר הזה פסק הרב האדריאנופוליטי, ר׳ יצחק אלקבץ להחזיק במעוז הרב מרדכי לבל יסיגו איש את גבולו, והגבירים האלה לקחו מעשה בית דין מקצת רבנים מקושטנדינא וכפרט מהרב הכולל ר׳ חיים יעקב ן׳ יקר ור׳ עובדיה נתן, להחזיק בידם נגד הוראת הרב מאנדרינופולא, ובסוף דבריהם כתבו שכן הסכימה דעת רבני ונאוני קושטנדינא, ור׳ יצחק אלקבץ שב ויכתוב שנית פסק ארוך נגד הוראת רבני קושטאנדינא, עד שבסוף שלהו שני הפסקים המתנגדים לאזמיר אל יד ר׳ יצחק די מאיו ור׳ יוסף חזן שהראו שהצדק עם ר׳ מרדכי בכמוהר״ר מנחם[10]).

כבר ראינו שבחדש פיברואר 1807 הצי אדיר האנגלי תחת פקודת רב החובל דוקוורט עבר המיצר הדרדנילי, וביום 21 לחדש ההוא (ב׳ אדר א׳ תקס״ז), שנפל ביום השבת, הגיע לפני עיר הבירה, ביום המהרת כל תושבי העיר מבלי הבדל לאום ודת התאמצו להחזיק חומות העיר, לשים על המבצרים כלי התותח ולעשות הפירות סביב העיר, היהודים מצדם הצטיינו גם הם בהריצותם, והשלטן שלים בעצמו שהשגיח על העבודה „חלק דברי רצוי ומתנות לכל נתיניו מכל מדרגה ודת״[11]) עד אשר נאלץ הצי אדיר לנסוע מן העיר הבירה, ורווח והצלה עמד לכל התושבים.

על פי ברית האמנה שבין תוגרמה ורוסיא מיום 9 יאנואר 1792 (תקנ״ב), רוסיא קבלה כל הצי האי קרים וסביבות הים השחור, והנתינים התוגרמים מכל לאום ודת יכלו לסחור את הארץ, יהודים רבים היו עוסקים במסחר בין שתי המדינות האלה, בשנת תק״ס היה מקרה ששני יהודים הלכו לאודיסה, הראשון הביא עמו זהובים הונגארים, הנודעים בארצות הקדם בשם „מאג׳ארים״, והשני קנה חטים להביאם לקושטנדינא, וכאשר נסעו שניהם על אניה רוסית, קמה פתאום סערה גדולה בים, והאניה חשבה להשבר, אז החלו המלחים להטיל המשא הכבד והסחורות אל הים להקל מעליהם, ויקרב רב החובל אל בעל החטים ויטיל איזה מדות חטים אל הים, וכאשר באו לעיר הבירה, הלך רב החובל אצל הציר הרוסי ויראה לו כל חשבון ההפסד, ולפי טבע הענין, והקי הספנים חייבים כל הנוסעים שיש להם איזה סחורה או מעות מדודין בעין, לחלק ההפסד ביניהם, והוא הנקרא בלע״ז Avaria Generala (נזק כללי), האיש בעל הכסף הכשיה לבעל החטים לשלם לו חלקו מן ההפסד, ויצא מן האניה מבלי שהרגישו בו רב החובל והמלחים

10) חקרי לב, חיים קי״ג, ס׳ שפה הים, חי״ב

11) Turquie, רף 370

והמלחים, אמנם את בעל החטים תפסו ויגבו כספו לפני הסוכן היהודי „ב ר ו ד י ס״ שהיה בקי בשפת רוסית ובחקי המוסקובים, ויחייבו אותו לתת א ל ף ו ח מ ש מ א ו ת גרוש׳ מלבד החטים שהשליכו לים, העולים לסך א ל ף ו ח מ ש מ א ו ת ו ש ש ה ו ש ל ש י ם גרוש׳, וכאשר ירד מן האניה וידרוש מאת רעהו בעל הזהובים, לשלם לו חצי הנזק, כפר בכל ולא רצה לתת לו כי אם דבר מועט מזער, בתור חסד ורחמים, על כן הקריב בעל החטים את משפטו לפני ר׳ מ נ ח ם מ נ ד י ל א ש כ נ ז י שהיה רב ה א ש כ נ ז י ם ב ק ו ש ט נ ד י נ א בעת ההיא, בהיות שני בעלי הריב מגזע א ש כ נ ז י ם, והרב הזה ערך השאלה לפני ר׳ י ו ס ף ח ז ן ב א ז מ י ר שהורה שהצדק עם בעל החטים [12].

ברית האמנה בין תוגרמה ורוסיא הועילה על הרוב להביא ההתחברות בין הקראים ב ק ו ש ט נ ד י נ א ואחיהם ב ק ר י ם וחופי הים השחור; בין הקראים בעיר הבירה, נראה התפתחות בספרות, וביניהם הצעיר י ו ס ף ש ל מ ה ה ק ר א י מחבר ס׳ „פתח התיבה״ (נדפס בבית הדפוס של המחוקק הארמני ע ר א ב א ו ג ל ו ב ו ג ו ס ב א ו ר ט ה ־ ק י ו א י בשנת תקס״ד), ובשער הספר כתוב: פ ת ח ה ת י ב ה, על ידי המעתיק והמגיה הגין משרשים ללשון ק ד ר (טרטרי) ללשון טורקי, הנצב על מלאכת הקדש לשרת ולכהן הלא הוא האדם הגדול בענקים, כמהר״ר י צ ח ק בכ״ר ש מ ו א ל ה כ ה ן י ר ו ה ז ק ן, נ״ע נר״ו הרים תרומה לה׳, עשרה ספרים לזכר בנו הידיד והנעים כ״ר ש מ ו א ל ה ת ל מ י ד רך בשנים וטוב להשכיל ז״ל, האחד לק״ק ק ו ס ט נ ד י נ ה, וא׳ לק״ק ג ו ז ל א ו ו, וא׳ לק״ק ק ל ע א, וא׳ לק״ק כ פ א, וא׳ לק״ק א ו ד י ס ה, וא׳ לק״ק א ו ר, וא׳ לק״ק ל ו צ ק א, וא׳ לק״ק ה ע ל י ן, וא׳ לק״ק ט ר ו ק, וא׳ לק״ק פ ו נ י ו ז, ב נ י מ ק ר א יצ״ו, תקובל לרצון. עוד היה בפרק ההוא ב ק ו ש ט נ ד י נ א הקראי כ״ר א ב ר ה ם י ר ו, ואחיו או קרובו של כ״ר י צ ח ק בכ״ר ש מ ו א ל י ר ו, והוא חבר „בללי הדקדוק, בלשון ק ד ר על דרך שאלות ותשובות, (נדפס ב ק ו ש ט נ ד י נ א בדפוס ב ו ג ו ס ע ר א ב א ו ג ל ו, מבלי הזכיר שנת הדפוס), התנועה הקראית בעצם עיר הבירה התוגרמית, לתועלת השפה ה ק ד ר י ת או ט ט ר י ת שהיא שפת בני מקרא בכל תפוצותיהם הין מ ק ו ש ט א׳ ששם שגורה בפיהם ובבתיהם השפה היונית, תראה למדי התאמצות ה ק ר א י ם להתחברות כל הכחות במדינות והערים השונות, וההתעוררות הזה נמשך גם בימי השלטן מ ח מ ו ד השני כאשר נראה בחלק הבא.

בדור הבהלה הזה ליהודי תוגרמה אשר לא נראה כמוהו, בתקופה הזאת אשר מאורעות וסבות שונות גרמו להגדיל החלישות והנסיגה לאחור במחנה ישראל, עד אשר איננו רואים אף מחזה אחד מרנין לב, ומשיב נפש בעל בינה לעתים, מעטים הם האנשים החכמים בדור ההוא שיכלו לפעול ולשאת דגל היהדות, ולתת לה יקר וגדולה כאשר יאתה לה, ואולם אין לכחד שגם המעטים האלה, היו בעדה ה ש ל ו נ י ק י ת, שהצטיינה ביהודי סגולה שהולידה בתקופה ההיא כמו בדורות הקודמים, בין שרידי יהודי העיר ההולה, כמו תלמידי הרב הכולל ר׳ ר פ א ל א ל ע ז ר נ ח מ י א ס שעלה ירושלימה, ואז שהספרות ירדה פלאים, עד אשר אין להשוותה לדורות

12) דברי [illegible] סי׳ [illegible]

לדורות החולפים, בכל זאת אין להחד שיהודי שלוניק החזיקו מעמד גם בפרק הירידה הזאת, הכמי העיר הזאת היו היחידים שכתבו אם מעט ואם הרבה, בתי הדפוס הרבים בעיר הזאת הוציאו לאור בתמידות ובלי הפסק חבורים הדשים וישנים. ולפעמים התאמצו לעשות איזה תיקונים וסדרים במלאכתם, כדי להדפיס באותיות יותר יפות ועל הצד היותר טוב.

הסחר היה נתון בידי היהודים כמו בימי קדם, ובעל הזכרונות כתב שאיש יהודי משלוניק, היה הסוחר היחידי המוחזק למכור יריעות משי וצמר גפן הנודעות בשם „שאס־אלאג'ה" שהיו מביאים מדמשק, הסוחרים היהודים והנוצרים בלכתם שם לקנות, או אם היו קונים על ידי סוכניהם, כולם היו מחויבים למכור לאיש המוחזק הזה סחורותיהם, ורק על ידו היה למכור כל הסחורה ההיא בכל ערי תוגרמה הארופית ושלוניק, ובלעדו לא הרים איש את ידו, וזה על פי הסכמת ר' יעקב הלוי, וחתומי עליה רבני ירושלם, והנה היה מקרה שאיש יהודי אחד משלוניק, רצה למכור גם הוא בשוקי ארצות המזרח, ולהשיג גבולו, ועל זה הקריב משפטו לפני ר' רפאל אלעזר נחמיאס, ר' יוחנן קלעי, ור' יוסף שאול, אשר הראו שהצדק אתו ואין לאיש אחר להשיג גבולו[13]. אמנם הסוחרים היהודים לא היו בכל עת בטוחים בעסקיהם ובחייהם, כן קרה מקרה לסוחר „הגביר המרומם" חזקיה שלם, שגבנסו שודדים בהיותו בהנוהג, ויהרגוהו נפש, ואת כל כספו שללו, והמום כל העיר, בהיותו אהוב למקום ולבריות[14], וכן היה מקרה בסוחר „היקר ונעלה" יצחק מאטאלון שמת או הומת בדרך באזאריה והביאוהו משם לקברו בשלוניק, והספידו הרב חיים אברהם אישטרוסא בק"ק קאטאלאן ישן, בסדר חיי שרה שנת התקס"א[15].

בין הקהלות הרבות שהיו בשלוניק, הק"ק איטליא ישן, נטו בתיו לנפול, עד שהוצרכו לבנות אותו מחדש, וביום ש"ק סדר תרומה שנת תקס"ד חנכו אותו, ותרב השמחה בין העם, הרב המטיף ר' חיים אברהם אישטרוסא, דבר מעניני דיומא, ויזכיר לשבח את כל המנדבים בעם, שהיו בגרם המעלות לבנות המקדש מעט הזה ולהגדיל תפארתו[16]. בין הגבירים ונדיבים בפרק הזה שהצטיינו בצדקותיהם ובמפעליהם לטובת אחיהם, בעלי הזכרונות הזכירו לטובה את הגביר עמנואל שלם[17] ושלמה אסיאו, בפרט האחרון אשר עליו ידבר בן הדור ההוא בשבחיו אלה: „הרחים ודחיל ומוקיר רבנן, גבר בגוברין, והנה טוב מאד, יאיר יבה מאד" הוא היה הנדיב שהדפיס על הוצאותיו ס' שו"ת להרשב"א שהיה בכתב יד, מצוה זו יבולה היא שתגן, בדין הוא שיטול שכרו, ועל כל פרוטה ופרוטה ישא ברכה מאת ה', כל הון יקר ונעים ההלל והשמחה במעונו, קול ששון וקול שמחה, במינים ועוגב, בתופים ובכנורות, וכל אשר יעשה יצליח, יפרה כשושנה וכגנה זרועיה תצמיח, ותפארת בנים נטעי נאמנים דשנים ורעננים אהל ישרים יפריח, ישבו אחים יחד עשירים ברבות הטובה וכו'"[18].

---

13) ירך אברהם, היא ס' מ"ד
14) הון רב, דף קנ"ט
15) בן אברהם, דף י"ב
16) שם, דף נ"ב
17) הון רב, דף קנ"ח
18) שו"ת רשב"א, הי"ד (דפוס שלוניק) הקדמה

בין הרבנים היותר מצוינים בשלוניק בדור ההוא, נודעים ר' יוסף ן' גויה שעלה בסוף ימיו ירושלימה, ונפטר שם יום ג' אב תקכ"ח, בשנת ההיא עשה בעין הקדמה והסכמה על ס' „שער הסים" לר' מרדכי יוסף ב"ר מיוחס שנדפס בשלוניק, ויתר ימיו הרביץ תורה, ויחבר חבור השוב הנודע בשם „טל אורות" כי בשכל בן הוא, באור ארוך ויפה על המרדכי, בפרט על ל"ט מלאכות בשבת, וקצת מתשובותיו ודרשות על ס' התורה עד פרשת בהר; אל החבור הזה, שנדפס אחרי מותו, ספה הסגיה ר' משה אלגבה הידוע בענין: קנין אין כאן, שבועה אין כאן, וקצת שו"ת ותשובות של ר' חיים נסים רפאל מצירי ור' אברהם בן ר' יצחק פראנסיז (שלוניק תקנ"ה), הרב הכולל היה ר' יוסף ן' אדון (תמ"ז־תנ"א) ודבריו באו בס' „חסד לאברהם" (ח"א יו"ד, ס' י"א), וביסיו היה ר' יוסף שמואל מודילאנו מרביץ תורה, והוא בא בהתחברות עם רוב מורי ההוראה בעירו, אשר שאלו פיו בדבר הלכה, בפרט ר' אליקים בן ר' יצחק גאטיניו, שהרבה בשבחיו „הן כל ראתה עיני מעשה ידי אומן הרב המובהק יוסף בשבת תחכמוני נר"ו"[19], ר' יוסף מולכו ערך גם כן אליו תשובותיו, ויכנהו בשם: „החכם המפורסם וכו'"[20], ור' אלעזר הלוי שהשיב על דבריו ברוב טעם ודעת, ובעל הזכרונות קורא אותו: „דברי פי חכם, זה דודי וזה רעי, את שאהבה נפשי, החכם המובהק זה סני, מסגני לויה וכו'"[21].

גם היה ר' שלמה בן ר' יצחק אמארילייו, תלמידו של דודו ר' משה אמארילייו, שהיה ממבחר רבני העיר, ושמו נעדרו בבר הצטיין בלימודיו, ובן הדור ההוא ר' יצחק ן' שנג'י כתב עליו בערך שנת תקך „החכם המובהר שלמה נר"ו נין ונכד למהר"ר שלמה אמארילייו זלה"ה ונשא ונתן בדברי הנבונים"[22], בשנת תקי"ב היה המגיה בבתי הדפוס בעירו, ובהקדמת ס' דודו דבר משה, כתב: „תמו ונשלמו מפתחות ח"א מדבר משה, שבח לאל אתן בשיר גם לא אחשה, כל ימי התהלותי אספר עד יום מותי לא אנשה וכו'", והוא היה בהתחברות עם רעיהו ר' אליקים בן ר' יצחק גאטיניו, שהתישב באזמיר בסוף ימיו, ובתשובה הראשונה אשר ערך אליו כתב: נסתפקנו כאן בישיבה, עם הרב מורי ורבי ודודי הי"ו (ר' משה אמארילייו) באבל שמת לו מת בשבת וכו'"[23], ויתר תשובותיו הובאו בחבורי בני דורו[24], עוד היה ר' יצחק בן ר' אליקים גאטיניו, שהתחנך בישיבת אביו, ועודנו בבחרותו חבר חבורו הראשון, על לשונות הרמב"ם בדברי המלך החכם בן חכם ישמח אב, ואביו השקה נפשו לראות בעיניו הופעת הס' ההוא, בדבריו בהקדמת חבורו „אגודת באהליך": ובכן אני תפלה בשם שיזכני האל להדפיס קונטרס זה, כן אזכה לראות מאורי אור, זה ספר כתב איש רבי, הבן יקיר לי, פחד יצחק יהיה בעזרו על הרמב"ם ז"ל, יהא רעוא יפוצו מעיונתיו חוצה כנפש הבן וכנפש האב, אך לא עלה בידו למרות חפצו להדפיס הס' הזה ויתר חבוריו בחייו, ורק אחרי מותו העלוהו יורשיו על מכבש הדפוס, בשם

בית

19) אגודת באהליך, דף ג ... דף כ"ו
20) אהל יוסף, ח"ב ס' ...
21) אגודת באהליך, ח"ב דף ...
22) באורות המים, א"ה ס' ...
23) אגודת באהליך, דף כ"ח
24) שם, א"ה דף ...

„בית מועד" כולל שיטה על ס״ק וסכות, והידושים על הרמב״ם, ודרשותיו, (שלוניק תקצ״ט), ותשובה אחת הובאה בס׳ אביו (אגורה באהליך יו״ד דף ל״ח).

עוד היה ר׳ שמואל נחמיאס שכא זכרו, בן הרב הכולל ר׳ רפאל נחמיאס, ועודנו בימי עלומיו כתב הקדמה על ס׳ מכתם לדוד לר׳ דוד פארדו, ר׳ יוסף חיים ן׳ חסון שהיה מרביץ תורה, ובסוף ימיו היה מגיה ספרים, ועל ידו נדפס ס׳ הקרי לב (חלק יו״ד — שלוניק תקס״א), והוא מחבר ספר „בית המלך" כולל הידושים על הרמב״ם, חידושים על התורה, ושאלות ותשובות על חלק א״ח יו״ד וח״מ, ובחלק השני מחבורו הנקרא „סכת דוד" נכללו גם חידושי בן דורו בר׳ חיים שלמה פירנאנדיס־דיאש על הרמב״ם, ולקוטים ודרושים, (שלוניק תקס״ה). ר׳ יהודה די בוטון (השני) שהדפיס ס׳ אביו ר׳ אברהם די בוטון „מחזה אברהם" עם נוספות משלו בסוף הס׳ (שלוניק תקנ״ה), ר׳ יוסף קובו (השני) מחבר ס׳ „בן פורת יוסף" והוא קצור דינים על „שלחן ערוך" חלק א״ח, אה״ע וח״מ (שלוניק תקנ״ז), ור׳ יוסף חיים ן׳ עזריאל הכהן ן׳ ארדוט, שהיה מדייני העיר, והוא הסכים על החבור „כבכא דשביט" לר׳ אליהו וינטורא (תקנ״ט). בשנת תקס״ה היה כבר בא בימים, כפרק ההוא הובא לפניו מעשה באיש יהודי מעיר איסטרוסג׳ה (סטרומיצה) שנשתמד בשנת תקס״ב, והשתדל להביא גט לאשתו, במעמד שהיה ביום כ״ז ניסן השנה ההיא[25].

אחרי הדור הזה, קמו רבנים אחרים שהאירו כנסת ישראל השלוניקית, וכראשם היה הרב הכולל ר׳ יוסף בן ר׳ אברהם ן׳ יעש, הוא נשא את בת „החכם גביר ומאד נעלה" ר׳ יעקב תזן[26], בבחרותו היה מגיה בבית הדפוס שיסדו רפאל יהודה קלעי וחבירו המחוקק מרדכי נחמן, ושם הדפיס ס׳ „בני יצחק" לר׳ יצחק חנן, (שלוניק תקי״ז), ויכתוב הקדמה ארוכה במליצה ערוכה על הספר הזה, גם עשה הערות רבות בתוך החבור מבכורי פרי עטו, בשנת תקנ״ט נמנה כבר לרב הכולל ואב בית דין, בחברת הדיינים ר׳ אברהם בכמוהר״ר בנבנישתי גאטיניו, ור׳ חיים יוסף הכהן ן׳ ארדוט, ויסכים על ס׳ „כוכבא דשביט" לר׳ אליהו וינטורא מוידין, בשנת תקס״ה לרגלי זקנתו והולשתו נשתמט מן הרבנות, ונשאר על בנו לאב בית דין, ובני עירו היו מכבדים אותו בתואר הכבוד „רבנו הגדול", בעת ההיא כתב הסכמה על ס׳ „ירך אברהם" לר׳ אברהם איסטרומסא, תשובותיו שנשארו לפלטה נדפסו בסוף החבור „בן אברהם" (שלוניק תקפ״ו), במספר כ״א תשובות, (ומהן: י״ג א״ח, י׳ יו״ד, ו׳ אה״ע, וי״ב ח״מ).

ומגדולי חבריו היו ר׳ חיים יוסף בן אדון, שהיה לפי דברי בעל הזכרונות „אחד המיוחד מבית דין, העומדים על ההזקות"[27] (בשנת תקס״ה), ותשובותיו הובאו בספרי בני דורו[28], ר׳ מרדכי הלוי, ר׳ מנחם גאטיניו, ר׳ יהודה ארדיטי ובנו ר׳ עוזיאל ארדיטי, ר׳ יעקב בן ר׳ דוד שירירו[29].

ר׳ יוסף כהן ן׳ ארדוט מחבר איזה תשובות קדמונים לגאונים בקבץ „שערי צדק" (שלוניק תקנ״ב), ר׳ שמואל מוראנגה, מחבר ס׳ „פרשת הכסף"

הידושים

25) ירך אברהם, ח״א אה״ע סי׳ ט׳
26) בני יצחק, הקדמה
27) פרי תבואה, סי׳ פ״ט דף צ״ו
28) שם, סי׳ ל״א דף קי״ב ע״א
29) שם, שם, דף קי״ב ע״ב

חידושים על הרמב"ם וכסף משנה הלכות עבודה זרה (שלוניק תקי"ח), ר' משה ב"ר אהרן אלגבה יליד קושטנדינא, שהתישב אחרי כן בשלוניק, שכבר הובא זכרו מחבר ס' „יסוד עולם" כולל דרושים ותוכחות מוסר וחידושי תורה, ובסופו איזה חידושים לר' יעקב בי רב שהיו אתו כבני (שלוניק תקט"ז), ר' חיים זידאל בן ר' שבתי אנג'יל, מחבר „ספר החיים" כולל דרושים בשבח התורה והספדים (שלוניק תקכ"א), ר' דוד משה מודיאנו, מחבר „רוח דוד" דרושים על התורה (שלוניק תק"ז), ר' יעקב וארסאנו, מחבר ס' „יעקב חבל" כולל דרושים על ס' שמות ובמדבר, ונדפס בקבין „עין החיים" לבן עירו הר' אנג'יל ב' חיים (שלוניק תקל"ב), ר' חיים שלמה פירנאנדיס־דיאס, מחבר „ארחות צדקים" דברי מוסר, וכיבושים, ודינים מלוקטים, מהרמב"ם (שלוניק תקי"ל, ובשער הס' נרשם תקל"ט, וצ"ל תקי"ל, כנזכר בהקדמה), ר' שלמה מולכו, מחבר ס' „שמן זית זך" מעניני קבלה, (שלוניק תקל"ט), וס' שמן משחת קדש, פירוש על שיר השירים על דרך הקבלה ובסופו קונטרס „שושנת המלך" פיוטים ושירים על דרך הקבלה (שלוניק תקל"ט), ר' דוד עטאר מאסא התכור „תפלה דוד" דינים על מאה ברכות, (שלוניק תקל"ז).

עוד היה ר' יצחק ב"ר אליקים גאטיניו, שכבר הבאנו זכרו, מחבר „בית יצחק" חידושים על הרמב"ם (שלוניק תקמ"ב), „יצחק ירנן" חידושים על הרמב"ם, הוספות על חבורו הראשון (שלוניק תקמ"ו), ר' יוסף ב"ר דוד (השני) מחבר ס' „צמח דוד", מפסוקים ומאמרים בדרך דרש, שני חלקים (שלוניק ח"א שנת תקס"ה, וח"ב שם, שנת תקע"א), ר' אשר ב"ר עמנואל שלם, מחבר „מטה אשר" שו"ת וחידושים על הרמב"ם (שלוניק תק"ה), ומבני משפחתו ר' שמואל שלם מחבר „מלך שלם" חידושים על סדר ארבע טורים (שלוניק תקכ"ט), ור' יעקב שלם, מחבר „רוח יעקב" שנדפס בסוף ס' „לב שמח" (שלוניק תקכ"ד), ר' חיים ב"ר אברהם מיראנדה, מחבר „דקדוקי חברים" חידושים על מס' תענית (שלוניק תקס"ב), „יד נאמן" חידושי גפ"ת, ושו"ת ודיני מילה, ועניינים אחרים (שלוניק תקס"ד), וקונטרס השמות, ליקוטי דברי קו"ל ע"ס א"ב (שלוניק תקס"ג), ר' יצחק מולכו אחי ר' שלמה מולכו (האחרון) מחבר ס' „ארחות יושר" (שלוניק תקנ"א), בנו ר' יוסף מולכו המביא לבית הדפוס ס' „דברי חפץ" לר' אהרן די טולידו (שלוניק תקנ"ה), ור' שאול מולכו, המגיה הס' הזה, ר' משה בן אדרת שהיה איזה זמן ברודוס, מחבר ס' „ברך משה" חידושי הלכות (שלוניק תקס"ב), ור' שבתי חיים לאנו, מחבר „שמחת עולם" כולל חידושים על הש"ס, וליקוטים על הרמב"ם, הראב"ד, השלחן ערוך, וקצת שו"ת ודרושים (שלוניק תקס"א).

באנדרינופלא וערי הסביבות נפלה מחלוקת בין רבני העיר על הדג הנקרא בתוגרמית ג'יגה (Stier אשכנזית, Esturgeon צרפתית), והוא דג הים שטבעו לעלות בנהרים ובנחלים, ושם מטיל הביצים, באופן שמוצאים אותו רק במים המתוקים, והנה הדג הזה יוצא בלי קשקשים כשמוצאים אותו, והדייגים מעידים שבתוך המים יש לו קשקשים, וכשתופסים אותו מנער אותם מתוך הצער והיגון, לפי דברי ר' אליקים גירון האוסר אותו, כפי אבי ר' רפאל יעקב אברהם גירון היה מעשה שהיינו הג מבא חופה לדג הזה, ולכן אסרוהו הר' מנחם בבמו"ה פורטי

מרדכי שכנגדו סבר שהוא טהור, „ושלא היו דברים מעולם" שיצא זה טמא הרומה לו, והנה כת האושרים סמכו על שבא בספר „שמש צדקה" על הדג הזה נקרא אסטריון (הוא esturgeon), אך שם נאמר שאחרי שאסרוהו באו ר׳ משה נחמני ואחרים ויבדקוהו ויתירוהו, ור׳ מנחם כתב עוד על הענין הזה: „ושמעתי ששר אחד משנה למלך שאל את מורי וקני (ר׳ מנחם בכ״ר יצחק בר פלגותיה של ר׳ אברהם גירון) על זה, היאך היו אוכלין אותו? והשיב לו שמשיר (הקשקשים) בשעה שעולה מן הים (צ״ל מן המים), ויהי כמצחק, מה עשה מורי וקני, הוליכו לבית-המצודה במקום שצודין דג זה, ושם בגד שחור במכמרות, וצדו אחד מהן, ואחר שצדוהו הסיר הבגד השחור ומצאוהו מלא קשקשים, והראהו למשנה, ואז אמר אתם אמת וקבלתכם אמת, (דברי חפץ, דף קכ״ג, ע״ב)...

והנה החכם שהחל לעורר השאלה הזאת היה ר׳ יהודה אשכנזי, בעת ההיא היה באנדרינופלא החכם ר׳ שלמה ראזון, אף שלא היה מכת הנוטים לאסור הדג הזה, לבו היה נוקפו והיה נזהר שלא לאכול הג׳יגה והיה אוכל המירסין, ובהיות שהיו לו אוהבים בין הדייגים שאל את פיהם, והם הגידו לו שבאמת הם שני מינים דומים זה לזה, והרב הזה שמע מהרוכלים המחזירים בעירות, שמה שאסרו בזמן הרב ר׳ אברהם גירון, היה משום שהדג הזה הוא מארץ מרחק, ומביאים אותו לעת ערב עם דג טמא דומה לו כדמותו בצלמו (והוא הנקרא מורונה), וכל אחד מהם גדול יתר מאד קרוב להמשים אוקאס (קרוב ל־64 קילוגרם) והצייד הרמאי נתח אותו לנתחים, ואת ראשו התך אותו, ונמכר בחתיכות על פי המשקל, ומכת האוסרים מעידים שדומים זה לזה במראיהם, בקומתם, ובצביונם, אלא שהאחד ראשו חד, והאחר (מורונה, הטמא) ראשו עגול, (שם, דף קצ״א), בין הרבנים בקושטנדינא שהורו לאסור, היה ר׳ שלמה המכונה ג׳ליבי בן אברהם קאמונדו, אף שהיה נוגע בדבר, משום משטמה שהיתה לו עם ר׳ מנחם בכמוהר״ר מרדכי, בדבר תכירת המאסתיכה (mastique, לוט) כאשר בא הענין, על כן כל הפסק שכתב במעט שהוא בלי יסוד (שם, דף קצ״ב ע״ב — קצ״ג ע״א).

לעמת זה ר׳ אהרן די טולידו, בלי משוא פנים תמך דעתו של ר׳ מנחם: ומזקנים אתבונן על הדג שקורין אותו קאלקא; (berbue), ויותר מזמה, הראשונים לא היו אוכלין אותו, מחמת שאין לו קשקשים, עד שצייד ערום הניח בגד שחור ברשת ונמצא עליו קשקשים, והתירוהו, וכן כתב הכנסת הגדולה: מנהג פשוט בכל ישראל לאכול דג בעל החרב הנקרא בלע״ז פישי איספאדה (Peixe, peche-espada. Espadon), אף על פי שאין לו קשקשים, מפני שאומרים שבשעה שעולה מן הים מתנופף ומשליך קשתותיו (שם, דף צ״ג ע״ב), ובכל זאת בית גירון והעומדים תחת משמעתו והשפעתו, החזיקו בדעתם לבלתי אכול אותו, מעת שהרבנים לבית בכמוהר״ר התירו אותו[29]), ועד היום חלק מיהודי אנקרינופלא וכל יהודי בולגריה אוכלים אותו על פי הוראותיהם.

ר׳ מנחם בכמוהר״ר מרדכי הוריש כסא הרבנות לבנו ר׳ מרדכי בכמוהר״ר מנחם בעודו בחיים בשנת הק״ל, ואחרי אחד עשרה שנה נפטר לעולמו

29a) ראה על הענין הזה, ס׳ זכור לאברהם, לר׳ אברהם אביגדור חלק יו״ד ס׳ א׳

לעולמו, ביום השני לשבוע י״ד טבת תקמ״א (12 פיברואר 1781), לפי נסח כתבת מצבתו הנודעת עד היום באנדרינופלא, ובנו ר׳ מרדכי בכמוהר״ר מנחם (השני בשם הזה), הנודע ביותר בשם הלווי „ג׳יליבי״ בין בני עירו, עמד על כסא הרבנות, לפי עדות בני דורו הוא היה בקי בספרות ישראל ובהוראה והכם לב יותר מכל הרבנים שקדמוהו, מלבד עסקו בהוראה, הוא ירש מאבותיו הזכות לעסוק בסחר הלוט הנודע בשם „אלסטיבה״ (mastique) בארצות הקדם, שעושים ממנו מין משקה חריף, והתוגרמיות משימות בפיהן כדי שיגדול ריח טוב ונקיות הפה, היכות הוא קם להם עוד משנת תקכ״ג, שאז קנה ר׳ מרדכי אביו הזכות הזה בדמים יקרים, לעסוק במסחר הזה בגליל אנדרינופלא, הוא לבדו על ידי שותפיו, מצד החובר הכללי בקושטנדינא, שהיה קונה החכירי הנקר[illegible] „אלטיזאם״ שעניננו תבואת השדה ועצי השדה (Pacht באשכנזית), וגם [illegible] מצד הרב הכולל בקושטנדינא בעת ההיא ר׳ אליהו קנבי, הרב של[illegible] ר׳ אליהו פאלומבו „לבל יסיגו את גבולו של הרב, בשום צד ואופן״. אחרי ארבעים שנה שקם המסחר הזה לו ולבנו אחריו, באין פוצה פה ומצפצף, היה המקרה שבשנת התקס״ז, הגבירים ושרים ג׳יליבי סימן טוב שאקי ור׳ שלמה (ג׳יליבי) קאמונדו מקושטנדינא, קנו כל האלטיזאם מתוגרמה האברופית, מבעל החזקה, ולא הפצו לחלק החלק הנוגע לאנדרינופלא ואגפיה, שהוא בצמצום החלק החמישי או הששי מכל האלטיזאם.

על הענין הזה ערער הרב ר׳ מרדכי, ויקרב משפטו לפני יתר רבני אנדרינופלא, והרב „החכם השלם הדיין המצוין סוה״ר כמוה״ר ר׳ יצחק אלקבץ״ פסק פסק ארוך, והורה שהצדק עם ר׳ מרדכי, „וישלח אותו לקושטנדינא להחזיק במעוז הרב נר״ו הנזכר, לבל יסיגו את גבולו״ „ושוב לקחו הגבירים מעשה בית דין מקצת רבני קושטנדינא יע״א לומר שזכו הגבירים הי״ו, ושוב כתבו חכמי שלוני אמוני ישראל של קושטנדינא יע״א, שני עטרות הזהב כמהר״ר חיים יעקב ן׳ יקר, וכמוהר״ר עובדיה נתן נר״ו, פסק דין להחזיק ביד הגבירים, נגד פסקו של החכם השלם הדיין המצוין הפוסק, פחד יצחק יהיה בעזרו (ר׳ יצחק אלקבץ), ובגמר דבריהם כתבו שכן הסכימה דעת רבני וגאוני קושטנדינא יע״א, ושוב החזיק ידו החכם השלם הדיין המצוין (ר׳ יצחק אלקבץ) הפוסק נר״ו, והשיג על פסק החכמים השלמים הדיינים המצויינים הנזכרים, והעלה עיקר כדבריו הראשונים בעזר הרב המחזיק נגד המעשה בית דין, ופסק התח״ש רבני קושטא׳ יע״א[30].

הפסקים האלה ביחד עם גזרת הרב הכולל ר׳ אליהו פאלומבו, נשלחו מצד הרב מרדכי ליד ר׳ יוסף חיים הזן באזמיר שהפך בזכותו, והצד המתנגד הגישו דבר המשפט אל הרב הכולל באזמיר ר׳ רפאל יצחק די מאיוה, וכה תמצית הבריו: „בשנת זו (תקס״ז) מעלת הגבירים אשר בקושטא, אשר החזיקו גם הם בחלק האלטיזן הנזכר, אשר בקוש[illegible] יע״א מקדמת דנא, קנו גם כן עם חלקם חלק אנדריאנו׳ יע״א... והגבירים טוענים מבין שבעל המוקטעא (שדות האחוזה), לא רצה למכור חלקם לבד, הלא הכל בבת אחת, מוכרחים היו לקנות הכל, כדי שלא לאבד זכותם וחזקתם, כי בא גוי אחר, והוסיף דמים

30) [illegible]

דמים לקנות הכל בבת אחת... ואחרי ראות דבריהם (של רבני אגדרינופלא וקושטא) מזה ומזה, רב אחרי הרב המובהק המאיר כברק כמה״ר יוסף חיים (חזן) נר״ו, שרשם וכתב גם הוא פסק מין באורך וברוחב בינתו, וזיכה להרב מאנדרינופלא, וחייב לגבירי קושטא׳ שחייבים ליתן חלקו, לבל ילכדו ח״ו ברשת דע״הם דנקרא רשע״ ויראה דדוקא באלטיזין דלישרת דמכם או כפתה סוחר וכיוצא, דעת הזוכה וזוכה הוא לקנות ולהקנות עד לעולם, אז הוא דחשיבא ליה חזקה מעליא, וסמכה דעתי בשיבות ההוא לבל יוכל שום איש להשיג את גבולו, אמנם באלטיזין דלזמן בזה העשוי להשתנות מזמן לזמן, לא שייך ביה דין חזקה כלל, ועל כן אין מקום לר׳ מרדכי לערער על גבירי קושטנדינא״[31].

בראשית שנת תקס״ד לרגלי מחלוקת שפרצה בין יהודי העיר פיליפופולי שהיתה משועבדת לר׳ מרדכי, קמו איזה אנשים כנגד הרבנות הכללית, ויבקשו לפרוק עולם מעל צואריהם, בעמל רב עלה בידי ר׳ מרדכי להשפיע על גדולי העיר, וכמעט שהיה ביום שבעה באדר, התמו תשע ותשעים ראשי העיר שטר השתעבדות, ויתנוהו בידו לראיה שקבלוהו עליהם ועל זרעם לראש ולמורה צדק[32]) הוא וזרעו אחריו, בשנת תקס״ה השתמט מן הרבנות וימנה את בנו בכורו ר׳ מנחם בכמוהר״ר מרדכי (השלישי) לרב הכולל, וביום שבעה באדר א׳ שנת תקפ״א (11 פיברואר 1821) נפטר לעולמו ומצבת קבורתו נודעה עד היום באנדרינופלא.

ולר׳ מרדכי היה אח ושמו ר׳ שמואל בכמוהר״ר מנחם שעסק כל ימיו בהוראה, ונחשב בין דייני העיר, והוא חבר חבור אחר[33]). שהיה בנמצא בבית עקד הספרים לבית בכמוהר״ר שעלה על המוקד בשרפה הגדולה של חדש אלול בשנת הרס״ת באנדרינופלא.

והרב חברו לבית גירון, היה בפרק ההוא ר׳ יקיר אסטרוק גירון, הנודע יותר בשם פריסיאדו (Preciado שענינו בספרדית יקר), נולד בערך שנת ת״ק, מנעוריו התהנך בהוראה, ובהיות שאביו היה ידוע חולי השתמט מן הרבנות וילך לו לעיר תבירה וימנה אותו תחתיו לרב הכולל, בשנת תקנ״ט הובא לפניו זכרון עדות מגיש על הריגת הסוחר יעקב בכ״ר משה שהיה סובב בכפרים ובפרק ההוא שמשו אצלו בתור דיינים ר׳ דוד ן׳ ארולייא ור׳ מרדכי אלנזי[34]), בשנת תק״ס במות אביו בקושטנדינא היו בין העם חלוקי דעות על מינויו, ועל כן הוצרך לדרוש תמיכת רבני עיר הבירה, ותעודתם על ירושת כסא הרבנות, וכן הדור ההוא כתב: יען מינוהו (לר׳ יקיר גירון), לראש ולקצין על כל בני הכרכים כפרים ועירות, הסמוכות למתא אידירנה, מושב יקרו בכל המקומות שהחזיק הרב הגדול מר זקנו כמוהר״ר אברהם גירון ז״ל, ואחריו החזיק בנו הרב כמוהר״ר אליקים ז״ל... ואחרי פטירת הרב מר אביו החזיק על מינוי הבן יקיר... הרב המופלא כמו״ר יצחק המון, והרב כמוה״ר אליה פאלומבו, והרב כמוה״ר יוסף מיוחס״ בכל אלות הברית, על הכלל ועל הפרט, שלא לפרוק עלו מעל צוארם

31) שפת הים, ח״מ ס׳ נ״ז
32) מאמר מרדכי, חלק נשמר לקדש, דף קס״ב 33) דברי מנחם, דף ר׳ ע״ב
34) אביר יעקב, ס׳ י״ז

צוארם, ושלא להסיג את גבולו, וכמו כן גדולי הדור רבני וגאוני עיר הקדש ירושלם תוכב״א תמכו בידם, ובאו על החתום שמנה נסיכי אדם, ועל ראשיהם מלמעלה, מופת הדור הרב הגדול כמה״ר יום טוב אלגאזי נר״ו, וגזר בכל תקף בכח שכינת עזנו על כל הנזכר, וחזרה ונשנית הסכמת רבני קושטנדינא, ורבני עיר הקדש ירושלם לקיים כל דבר[35]).

בין הרבנים באנדריגופלא היה ר׳ אברהם פרין שהיה מתחילתו משלוניק[36]), ואחרי כן התישב בעיר הזאת ונמנה בין החכמים היותר חשובים שם, בשנת תקס״ו לרגלי ענין שהיה בעיר על המסים הסכימו שני הרבנים הכוללים ר׳ יקיר אסתרוק נירון ור׳ מרדכי בכמוהר״ר מנחם בסוף חדש חשון, להיות כי זה ימים ושנים עברו כינינו דברים ממקצוע המס, אם המעריכים ינכו כתובת האלמנה מנכסי בניה, ונחלקהו בענין, ככתוב ומבואר בפסקים וכתבים, ועד הנה לא בא לידי גמר הדין בהרצאת שני הצדדים, כי על כן הוכשר בעינינו בהסכמת טובי העיר, ומנינו והרשינו ארבעה תלמידי חכמים מהחשובים שבעירנו, הלא המה החכמים השלמים כוללי תהלות כמה״ר יעקב אברהם נירון (בן הרב הכולל ר׳ יקיר) נר״ו, וכמה״ר אברהם פרין נר״ו, וכמה״ר חיים שמואל דאנון נר״ו, וכמה״ר אברהם ן׳ ארוליא נר״ו, למען יתעסקו בועד ללמוד כל הפסקים שנכתבו בענין זה, ומה שתעלה מצודתם בהסכמת רובם מתוך כלם, אותה הסכמה יהיה נכתב (צ״ל תהיה נכתבת) בהנהגות העיר, ועל פיהם יקום דבר[37]), לפי הזכרונות היותר קדומים ר׳ אברהם פרין נמנה לסופר הקהל כל ימי חייו, עוד היה ר׳ יצחק רפאל חיים אלקבץ, שהיה מחשובי הרבנים והצטיין בשנת תקס״ח בפסקיו הגדולים, לזכות את הרב הכולל ר׳ מרדכי בכמוהר״ר מנחם, בערעורו על הגבירים בקושטנדינא על הבירה האלטיזאם של האלמסתיכה (לוט) בהתנגדות לפסק רבני קושטא׳. בשנת תקנ״ה נחשב בין דייני העיר[38]), אחרי כן חלה את חליו והוסיפו על שמו השם חיים רפאל[39]), בסוף ימיו נמנה לסופר הקהל ודיין[40]), ובשנת התקצ״א בהיותו כבן שבעים שנה עלה ירושלימה ושם נפטר לעולמו, ומגדולי חבריו היה ר׳ מרדכי בנבנשתי שהיה תלמיד ר׳ אברהם נירון הזקן, ובשנת תקנ״ה היה כבר דיין בבית דין הגדול[41]), ר׳ מרדכי אלגזי, ר׳ ישראל דאנון, ר׳ יהודה יצחק מינדה, ר׳ רחמים יצחק אברהם פוליקאר, שעמד על כנו בתור דיין ומורה הוראות עד אחרי שנת תקע״א[42]), ור׳ ישראל בכ״ר חיים שהלך אחרי כן לבילוגראדו ובסוף לוינה, (המכונה בכור).

על מצב העדה באנדרינופלא, בימי השלטן שלים השלישי, בעת שמשלו השרים והפחות על עם הארץ וילחצו אותם בכל העולה על רוחם, מוצאים אנחנו תמונה שלמה בדברי בעל הזכרונות האלה: „אחד מחשובי עיר עז לנו אנדרינופלא

35) חקרי לב, ח״מ הי״א 36) מירת כסף, דף ע״ט
37) מטה שמעון, חלק ג׳ בחלק הנספח שו״ת מרי״א רכ״א ח״מ
38) אביר יעקב, ס׳ ג׳ 39) שפת הים, ח״מ ס׳ נ״ז
40) אביר יעקב ס׳ כ״א 41) שם, ס׳ כ״ד
42) שם, ס׳ י״ג

אנדרינופלא יע"א שעלה ברעתו לעקור דירתו מן העיר, מראות ברע כמה הרפקתי העדה על העיר הזאת, מפני גוים לסטים (הקירג׳אלים), ושרי הארץ נתנו עיניהם בבעלי ממון, השב את הקן כי בשל בה הסבל... ובקש לפרוק מעליו על סלך ושרים, בפרוע חלק החיוב שהייבים הקהל כפי מנהג העיר... והיו דבריו במשכ... וקיימת וטובים העיר באמור להם, שהרי פלוני גם הוא מבקש לפרוע חלקו בחובות העיר כדי להתפטר מעול משא מלך ושרים, ויודע אני שמקצת מנהגי הקהל רצו, שמו בניהם להשיב עמו, ולוותר לו קצת מהחיוב המוטל עליו בחובות הקהל... והאיש שבאשר עשו עמו, תעשו עמדי, שגם אני כמוהו, הנני מוכן לפרוע חלק החובות... אחר ימים יצא מכאן לעיר קושטא, ובהיותו שם בעיר קושטא כתב לבנו שישתדל בכל עוז לפרוע חלק החובות וגם הבן בקש על הדבר הזה, ושמע אומרים שמנהג העיר שקודם העריכה ששה חדשים, לא יוכל איש להפרד מן הקהל, בפרוע בפרעות חלק החובות, עד בוא זמן העריכה ויעריכוהו מחדש[43])... ובעלי ההכרעות התורניים מספרים שבפרק הזה גדוד שודדים רבים, הנודעים בשם קירג׳אלים פרצו בכל המדינה, והם התנפלו מזוינים על אנדרינ׳ ויקחו בחזקת היד סם גדול מבעלי התושבים[44]). ולזה יתאימו דברי בן הדור ההוא במקור העברי שהבאנו...

בנוגע למדינות הבלקאן בעיר סופיא, רואים אנחנו המשך ההתפתחות שהתחיל בדורו של הרב הכולל ר׳ ראובן בן יעקב, אחרי שנסע הרב הזה צפתה, נמנה במקומו לרב הכולל ר׳ יעקב ישראל בכ"ר שמואל מאג׳אר, הנודע ביותר בין בני עירו בשם בכור, סימי נעוריו הצטיין בלימודיו ונחשב בין בעלי ההוראה היותר חשובים בעירו, גם היה לו מרוצת מכתבים עם הרב דוד פארדו בשאראי של בושנה ואחרים, בסופיא עיר מולדתו תפס ישיבה וירביץ תורה לתלמידים המקשיבים בקולו, ובהתיבת תשובה כתב: „אל אלהים אשים דברתי, ינחני במעגלי צדק, ללמוד וללמד, לשמור ולעשות, התורה אשר שם משה לפני בני ישראל[45]), עוד באביב שנותיו הוצגה לפניו שאלה על איזה שלהנים יהודים שקנו שטרי הוב או „טימיסוקים" מסוחרים נוצרים שהיו חייבים להם סוחרים אחרים נוצרים, ואחרי כן מכרו השטרים האלה לשלהנים יהודים אחרים, בנכיון איזה סך עד זמן הפרעון, ואחר איזה זמן היה ערעור על הניכיון הזה שהוא רבית האסור לאיש ישראלי, ר׳ יעקב הורה שאין כאן חשש איסור, מאחר שהחייבים ועל הכל המוכרים הנוצרים סובלים הניכיון הזה, ויחתום תשובתו: ויהיו דברי אלה להלכה ולמעשה הלא השיבין, עד אשר יסכימו עמי הרבנים המופלגים אשר בית ישראל נשען עליהם... ואם אזכה, ומה שעלתה בקוצר השגתי אליבא דהלכתא, לא עתה יבוש יעקב... ישמח לבי אף רוחי בקרבי... הרא בה דברי הבן הבכור והוא הצעיר יעקב בכ"ר שמואל[46]).

ובתשובת השאלה ר׳ דוד פארדו משאראי, ומרות שחולק לו כבוד, ומכנה אותו „החכם השלם עצום ורב מורינו הרב בכור צורי הדר וכו׳, אביר יעקב" התנגד

43) טיב החיים, חלק כי מריבה, סי׳ כ"ה

44) Turquie, דף 364

45) מכתם לדוד, יו"ד סי׳ כ"ב

46) שם, שם, סי׳ י"ז

התנגד להוראותו, אז השיב ידו שנית ר׳ יעקב לבאר ביתר שאת ולהביא ראיות לעזר פסקו, ומרוצת הסכתבים בין שני הרבנים האלה ארך יותר מדאי, עד שהודה ר׳ דוד פארדו לדבריו[47]. ר׳ יעקב בהיותו באביב שנותיו הספיד את דודו ר׳ משה בכ״ר יעקב מאנ׳ר, להשלום שנת פטירתו בירושלם בשנת תקי״ג, ותמצית דבריו: „יחיד בדורו, שר וגדול ליהודים כי נמר חסיד, כיום ללילה, ולילה כיום, אחד ארוכה, ואחד קצרה... עודנו באבו ולא נם ליתו, נשא את רגליו וילך לו אל ארץ הצבי... לעסוק בתורה, בקדושה ובטהרה, הוא ובניו, איש וכיתר (קבין כ״ח—לר׳ ראובן בן יעקב דף קי״ל). בשנת תקנ״ה כאשר הסכים ר׳ ראובן בן יעקב לעלות לארץ ישראל, ר׳ יעקב מאנ׳ר ערך אליו מכתב הלצה (שם, דף מ״ח), ואז בנתה אותו העדה בסופיא לרב הכולל[48] וינהג בנחת צאן מרעיתו כאשר התהלל בהיות שם ר׳ ראובן בן יעקב, ובן הדור ההוא כתב: ארץ הצבי, סופיא נגלה שעשועיה, ארץ מגדלת חכמים נבונים אנשי שם... ומלכם בראשם הדר האסור באוריתא, מורינו ורבינו נזהו הרב המופלא, וכבוד ה׳ מלא, בכבוד קריה ותמנא יעקב בחר לו יה, ארך ימים ושנות חיים, גם העשר והכבוד, באה קצת משופרי שופרי, על כסא מלכותו דן ידין משפטי השם[49]. בעת ההיא הרב הזה שהתישב בקביעות בדופניצה ערך מכתב הלצה לר׳ יעקב מאנ׳ר (קבן כ״י ר׳ ראובן בן יעקב דף ל״ו).

בשנת תקנ״ט ר׳ אליהו וינטורה הרב הכולל בוידין שלח אליו חבורו „כוכבא דשביט׳ להסכים עליו, ר׳ יעקב עמד שנים רבות על כנו, ויחבר שני ספרים בכתב יד הנקראים בשם „חלק יעקב״ ח״א וח״ב, מכילים קיצור פסקי התוספות שעל כל התלמוד על סדר א״ב ומפלפל עליהם, ואחרי שעמדו בכתב יד קרוב למאה שנה, בבית עקד הספרים של כוללות סופיאה, נשרפו בשרפה הגדולה בט״ז כסלו שנת הרס״ת ולא חמלת[50]. בשנת תקס״ו נפטר לעולמו ומצבתו היתה נודעת בבית הקברות הישן בסופיאה, ועליה חרותה:

פנה זיוה, פנה הדרה, הוא הראש הר׳ המו׳ מר קשישא כהר׳ בכור ישראל יעקב בי שמואל, נפטר ביום ... שנת תקס״ו.

לפי הזכרונות בסופיאה ר׳ יעקב בכ״ר שמואל היה מתיחס למשפחת מאנ׳אר, בהיות שאבות אבותיו ממשפחתו באו מאדמת הונגריא ולו היה אח ר׳ דוד בכ״ר שמואל, ונזכר לפעמים בשם הכינוי מאנ׳אר, ובעל הזכרונות כתב: ואנכי שאלתי את פי קדוש הרב החסיד כמה״ר דוד דידיע מאנ׳ר נר״ו, בעברו דרך פה אדריאנו׳ יע״א בשנת התקנ״ו, על פתגם דנא, איך הוא מנהגם של מקומו, העומדים בבית ה׳ כל הלילה ההוא, אמר דמנהגם כפשט דברי רבינו האר״י, דמי שלא ישן כל הלילה, שמברכין בשחרית כל הברכות הוץ מברכת על נטילת ידים וכ״ו[51], וזכרו בא בפי ר׳ שמואל בכמוהר״ר מרדכי קונפורטי[52], הרב הזה היה חמיו של ר׳ ראובן בן יעקב וכאשר חבר חבורו הקטן „חסדי דוד״

---

47) מכתם לדוד, יו״ד סי׳ י״ז, י״ח, י״ט, כ׳, כ״א, כ״ב, כ״ג

48) אות אמת, דף קי״ח ע״ב

49) שם, הקדמה

50) כן קבלתי מפי הר׳ דוד פיפאנו ז״ל מו״ץ בסופיא

51) אות אמת דף קי״ו ע״ב

52) קול שמואל, דף ק״ו

על הקבלה, חתנו ר' ראובן העתיקו, וברוב הימים נתגלגל והגיע ליד ר' דוד קריספין הרב מעיר יאנגה־עתיק בבולגריה, וכאשר בא לעיר הזאת השליח הירושלמי ר' יעקב שאלתיאל גיניו, העתיקו ובנדבת עשירי קארנאבאט, הדפיסו בליוורנו בשנת תקע"א (הקרסת שפת אמת).

הקונטרס קטן הכמות הזה, חשוב הוא בעיני המקובלים, וכה דברי המביאו לבית הדפוס: „חסדי דוד, פעולת צדיק הרב החסיד המקובל האלהי כמוהר"ר דוד מאנ"ר זצוקל", „אשר אסף איש טהור ברוב חכמתו, וברוח מבינתו, אין חקר לתבונתו וכלל במגילת הספר הזה, כל שהכמי חכמת האמת, מאלף ועד תיו בקצר אמיץ" (שם, שם), ר' דוד הוליד שני בנים ר' שמואל בשם אביו (נפטר לעולמו בירושלם, יום ו' תמוז התב"ח), ור' משה ופעולתם תבא בחלק הששי, (אם יגזור ה' בחיים), ושלוש בנות שהשיא הבכירה בסופיא לר' ראובן בן יעקב, השנית לר' יחיאל יעקב אליקים יליד ירושלם שהעתיק מושבו לשלוניק, והדפיס שם ס' תשובות מהרי"ט ברונא בשנת תקנ"ה, וכתב עליו הקדמה, וכן הדפיס ס' נהרות דמשק לר' שלמה קאמונדו; והאחרת השיא לר' משה גאגין שנפטר לעולמו בירושלם ביום ב' של ראש השנה התקס"ח (תולדות חכמי ירושלם, חלק ג' עמ' 339). שנת ומקום מותו של ר' דוד שמואל, נעלם מאתנו כי לא נגלתה עדין מצבת קבורתו לא בסופיא ולא בירושלם.

ר' אליעזר־משה מאנ"ר הוליד שלשה בנים, הראשון שקרא יעקב כשם אביו, הביאו עמו ירושלימה, ושם נפטר לעולמו ונקבר אצל אביו, וזה נוסח מצבת קבורתו:

מצבת קבורת האיש הירא את ה', החכם השלם הלא הוא חסידא קדישא כמוה"ר יעקב בכ"ר משה מאנ"ר, נתבקש בישיבה של מעלה ביום ב' לחדש ניסן משנת התקל"ג.

בנו השני ר' דוד (בן משה) שנולד גם הוא בסופיא, התישב עם אביו בירושלם, והוא היה התנו של ר' יחיאל יעקב, ועל ידי השפעתו על אחד העשירים בקושטנדינא נאות ליסד ישיבה אחת בירושלם הנקראת „קדושת יום טוב" על שמו יום טוב ברוך (תולדות חכמי ירושלם, חלק ג' עמוד 40), ושמו נזכר ביחד עם אחיו הגדול יעקב שהיו מתמידי מדרש חסידים (שם, דף 46), גם היה חזן או עובר לפני התיבה בבית הכנסת הזה „בית אל" שהיו מתפללים בכונה (שם, דף 121), ר' דוד הדפיס בסוף שנותיו שאלות ותשובות מהרי"ט ברונא במהדורא שניה באזמיר בשנת תק"ס, (כנזכר בהקדמתו) כי כנראה היה שם בראשית השנה על פי סבות שנעלמו מאתנו, ונפלא לראות שהספר הזה נדפס על ידי ר' יחיאל אליקים התנו של קרובו ר' דוד שמואל מאנ"ר בשלוניק, כשנתים ימים קדם לכן, ר' דוד שב ירושלימה, ובעצם החרף ההוא נפטר לעולמו וזה חרות על ציונו:

פה נקבר מוכתר בכתר של תורה, איש צדיק הירא את דבר ה', וילך לו אל ארץ החיים, אל המנוחה ואל הנהלה, הוא הראש שלשלת הקבלה, האלהי המפורסם הקדוש כמוה"ר דוד בכמה"ר משה מאנ"ר זלה"ה, והיתה מנוחתו כבוד יום כ' לחדש אדר משנת התק"ס לפ"ק תנצב"ה.

ר'

ר' דוד משה מאג'ר השאיר אחריו בן אחד שנולד לו בירושלם ושמו ר' אברהם, שהיה ממלא מקומו ועובר לפני התיבה בק"ק „בית אל", שנקרא מלפנים „מדרש חסידים"; הבן השלישי לר' אליעזר משה מאג'ר, היה ר' אברהם מאג'ר (הראשון, בשם הזה) נולד בסופיא ועלה עם אביו ירושלימה, ושם התמיד בלימודים, בשנת תקמ"ז שב למדינת מולדתו, ואז העמיסו על שכמו המשא הכבד לאסוף נדבות לתועלת כוללות ירושלם, בידי עברו על פני קוסטנדיל הסכים על ס' קול שמואל לר' שמואל מרדכי קונפורטי, וכאשר הגיע לדובניצה השתעשע עם ר' אברהם אלקלעי (חסד לאברהם, חלק א' ארח חיים ס' כ"ז), כמה ימים התעכב על מסעו, לא נודע בברור, אחרי שובו ירושלימה, בשנת תק"ס, לרגלי איזה חולי שפרץ בעיר, נפטר לעולמו ששה ימים אחרי מות אחיו דוד, לפי הכתוב על מצבתו:

אפתח בכתרה של תורה, איש צדיק הוא הירא את ה', וילך לו אל המנוחה ואל הנחלה, הוא הראש שלשלת הקבלה, הרב המקובל אלהי המפורסם, מרה אברהם בכ"ר משה מאג'ר, (נפטר) כ"ז אדר התק"ס לפ"ק. (תולדות חכמי ירושלם, ח"ג עמוד 33).

גם היה בדור ההוא בסופיא אחיו הצעיר של הרב הקודם, ר' מאיר בן יעקב שהיה מחשובי הרבנים עוד משנת תקל"ב, שעסק בהוראה, ותשובתו הובאה בס' בן דהו ר' יהודה מיר הנקרא אות אמת[53], ובעל הזכרונות כתב עליו: השוב טוב עם אלהים ועם אנשים, הולך את חכמים ואת ישרים, בידו יועץ וחרש חרשים, ושב ויתיב על התורה ועל העבודה, מעשה השם הדושים... החכם השלם ויראת ה' היא אוצרו, ראשון לכל המעשים כמהר"ר מאיר בר יעקב אלהא דמאיר יהיה עמו, ויעל ממעל להשב ראש השלישים[54]), עוד היה ר' משה מאג'אר קרובו של הרב הכולל ר' יעקב בכ"ר שמואל, מחבר ס' „בני משה" (שלוניק תקס"ה), והוא חבור נפלא של שאלות ותשובות על הארבע טורים, ושמו נזכר לברכה בספר בן הזה „חקרי לב"[55]); ר' וידאל פאסי שנפטר לעולמו בשמונה להדש סיון תקנ"ז לפי כתבת מצבתו:

כי הוא מלא רוח חכמה, היתה אליו רוחה עצומה, לדרוש תורה בחכמה, מרנא ורבנא החכם השלם הדיין המצוין כמהר"ר וידאל פאסי זלה"ה, נפטר ביום שמונה לח' סיון משי התקנ"ז ויקינך היל"ך אל אבנ"ו וסי"ך[56]).

ר' אברהם פרין פרחי נקבר באבו לפי כתבת מצבתו:

הוא אברהם, קצר ימים ושבע רגז, היה הג' הס' כה"ר אברהם פרין פרחי נפטר ביום ב' כ"ג להדש אלול בשנת שמה קב"ר א'ב'ר'ה'ם.

ר' ישועה אברהם יקואל שנפטר ביום ד' כ"ה שבט התקס"ה לפי כתבת מצבתו: „החכם השלם והכולל כה"ר ישועה אברהם יקואל נפטר בעום ד' כ"ז להדש שבט התקס"ה.

ועוד

53) אות אמת, דף קמ"ו 54) שם, שב

55) חקרי לב, אה"ע דף מ"ר ע"ב

56) רשימת מצבות בבית הקברות הישן בסופיא ע"י ר' דוד פיפאנו נ"ר ודעתי מאין שנפטר בן קי"ב שנה לפי מה שקבל מן הרבנים שקדמוהו ורבו ס' מני יוסף בביה.

57) קול שמואל, הקדמה

עוד היה בפרק ההוא הרב הגדול ר' חיים יוסף אליקים, ותשובתו הובאה בס' „קול שמואל" וה' שמואל בכמוהרר מרדכי קונפורטי ופעולתו תבא לפנינו, קרוב לימים ההם עבר על פני סופיא השליח הירושלמי ר' יצחק נבון (קבץ כ"י לר' ראובן בן יעקב דף קי"ז), ובין הנדיבים בסופיא שתמכו בידו הרבנים והקדישו מכספם לתועלת הספרות וכלל ישראל בעיר הגדולה ההיא תודעו לתהלה: פסח מבורך, עזרא מבורך, יצחק הכהן, משה הכהן, חיים כה"ר עזרא, חיים בכה"ר שלמה מבורך, ואחיו הצעיר ברוך מבורך[57].

ובין הדיינים בעת ההיא היה ר' יצחק צדקה שהובא כבר זכרו, ודבריו הובאו בהקדמת „שם יוסף" ובס' „מכתם לדוד" לר' דוד פארדו[58]) ובס' „באר מים חיים"[58a]), לפי הזכרונות מן העת ההיא ע"י ריב ומדון שקמה בעיר מתנגדיו ומקניטיו הרימו ראש, עד שהורידו אותו מכנו, בפרק ההוא שררה מגפה בסופיא באופן נורא, והמון העם היה מרנן שבסבת העול שנעשה לרב הזה גברה המחלה בעיר, ויהי כאשר יצא משם לא הרחיק, והמון העם רץ אחריו וישיגוהו ויקחוהו ויושיבוהו על כנו ולפי דברי ההגדה מן העת ההיא, כמו קסם היה הדבר הזה, כמעט שב העירה והמגפה נעצרה[59]).

השפעת הישיבה המפוארה בסופיא בדור ההוא לטובה, לא הסתפקה לכד בעיר ההיא בעצמה, היא פשטה בכל הגליל ההוא, וערי הסביבות, ונפלא לראות הספרות העברית פורחת פתאום בארץ ציה וישימון, ובהרי הבאלקאן התיכונים צצו מטעי חכמת ישראל והמדעים, הרב הראשון בעיר הקרובה דובניצה היה ר' מנוח בכה"ר יעקב ס"ט, ואחריו עמד בנו הכבוד ר' אברהם ס"ט גדול בשנים בתורה ובמצות, יראת ה' היא אוצרו... החכם השלם הדיין המצוין יאיר כצאת השמש בגבורתו וכו'[60]), אחיו הצעיר ר' יהודה מנוח ס"ט נולד בדובניצה בערך שנת תק"י, ועודנו בימי ילדותו מתו על פניו אביו ואמו, ובהיות שתשוקתו היתה עזה להתמיד בלימודים, נעתר הרב הכולל בסופיא ר' ראובן בן יעקב ויאספהו אל ביתו, ומה כתב הרב הזה: אחזיק טיבותא על כל הטובה, כי הפליא לעשות עמדי חסד ואמת, אין די באר איידי דנפיש שיעורית, כי אבי ואמי עזבוני הנה האדון גליה לדרעיה כאב את בן ירצה, ויביאני אל משכן שלו, כגן עדנו סביב לשלחנו באתרא דמריה, הלבישני בגדי ישע נתן לכבוד מוצא גם לתורה לילה ויום מר קדים, ספו לי בתורא עין השגחתו עלי, כאשר ידוע הקורא הנהילני בדרך אבות[61]). בשנת תקי"ל כלה חוק לימודיו אצל רבו, והחל לעסוק בהוראה, וכנראה היה גם כן סופר הקהל[62]), כשנתים ימים אחרי כן רבו הלך שלוניקה, ואז ערך אליו שאלותיו אל העיר הזאת על איזה ספקות שעלו לו[63]), בשנת תקל"ו באה שאלה לפני הרב הכולל ר' ראובן בן יעקב ומסר אותה לתלמידו הזה להשיב עליה[64]).

---

58) מכתם לדוד, יורה דעה סי' ב' א — 58a) באר מים חיים, חיים סי' י"א אות צ' ט'

59) ר' דוד פיפאנו, אבני האפוד ח"ב, שלשלת רבני סופיא, דף ב'

60) אות אמת, הקדמה — 61) שם, בסוף הקדמה

62) שם, דף כ"ו — 63) שם, דף ע"ט

64) שם, דף קי"ד

מימי שבתו בעיר הזאת תעלה בזכרונותיו על ענין חדש אצלו, שראה בק״ק
אשכנזים (אשכנזים שהתספרדו), שנוהגים ביום שמחת התורה לפתוח כל
הספרי תורה אחרי ההקפות ולקרוא איזה פסוקים בכל אחד ואחד[65], מנהג שבטל
כבר בימינו אלה, בשנת תקן העתיק מושבו לעיר אנדרינופלא, ויהי שם
למורה הוראות וסופר תפילין, מזוזות וס״ת, בשנת תקנ״ז עבר על פני העיר הזאת
ר׳ דוד טאג׳אר בדרך מסעו לארץ ישראל ויבא עמו במשא ומתן בדבר הוראה[66],
כשנתים ימים אחרי כן החל לחבר חבורו „אות אמת" על הלכות קריאת ס״ת,
והלכות ברכות השחר, ובעמל רב עלה בידו להוציאו לאור בשנת תקנ״ט בשלוניק
תודות לתמיכת יהודי אנדרינופלא, סופיא, ודובניצה, כשנה אחת אחרי
כן נקרא מאת העדה בקיוסטנדיל, ושם הרביץ תורה ויעמד שם ארבע שנים
משנת תקס׳ עד תקס״ד, בעיר ההיא היה החכם הרופא אליעזר בכ״ר צבי,
אשר היה תומכו כל הימים כי היה לו גם צד קורבה (גר מצוה חלק א׳ הקדמה).
בשנת תקס״ה אחזו הגדול ר׳ אברהם ס״ד, שהיה רב הכולל בפיליפופולי
אותה נפשו לעלות לארץ ישראל, ולהתישב בצפת, ואז נקרא ר׳ יהודה ס״ד
לשרת בקודש בראש העדה בעיר ההיא במקום אחיו, בפיליפופולי מלבד עסקו
בהוראה, הקדיש רוב עתותיו לספרו הגדול „גר מצוה" אשר בו מלמד זכות על כל
דברי הרמב״ם, בספרו „יד החזקה" ועל כל הלאוים שמנים עליהם נתן בהם סימנים,
לפי דברי המחבר בהקדמתו רוב הספר כתבו בהיותו בקיוסטנדיל, וישלימו ביום
כ״ח לחדש אלול שנת אשיר״ה לך (תקס״ו) פה ק״ק פיליבי (פיליפופולי), אך
לא לבד כתיבת הספר גדול הכמות והאיכות היה הוטל על ר׳ יהודה ס״ד, עליו
היה לדאוג גם להדפיסו, שמו הטוב נודע כבר בכל ערי תורקיה על ידי ספרו הקטן
„אות אמת" ואף שהוצאות הספר הגדול היו עצומות הרבה, המחבר לא ידע שלו
בנפשו, ויסע ממקום למקום ומעיר לעיר לדרוש תמיכה מאת הנדיבים בעם, ומאת
חכמי הדור שהכירו ערך החבור היקר הזה, בקושטנדינא תמך אותו ביד נדיבה
העשר משה קארמונה ובני משפחתו, אחרי כן הלך לאנדרינופלא, ושם
תמכו בעדו ר׳ מרדכי בכמוהר״ר מנחם, משם שב לפיליפופולי ומשם
לבאזארג׳יק, טאטאקוב, קיוסטנדיל, דובניצה, וסופיא, אחרי כן
הלך לרוסצ׳וק ווידין על גדות הדאנובה ומשם לבוקארישט, טימישבאר,
זימון (זמלין), ובודה־פישטה, ושם מצא את הנדיב דוד שאלתיאל
„שעשה לו כל חפצו שבעולם", הוא ואשתו ובניו ויסע מאגיה עד וויינה, בעיר
הזאת היתה עדה ספרדית חשובה, ומלבד מה שנתנו לו בעין יפה השפיעו גם על
האשכנזים שיתמכו על מפרע, ובכן עלה בידו אחרי ארבע שנים להדפיס את החלק
הראשון מחבורו „גר מצוה" בשלוניק בשנת תק״ע, והחלק השני בשנת תקע״א, מלבד
אלה חבר „מאסף לכל המחנות" שנשאר בכתב יד. ר׳ יהודה ס״ד הוליד בן אחד
ושמו מנוח ס״ד שנשאר בפיליפופולי והוא המכונה ג׳וליבק, הוא אבי
משפחת ס״ד עד היום בבולגריה, ושתי בנות שהשיא לר׳ ישראל ברכה בסופיא,
ולר׳ חיים מושקונה בבאזארג׳יק, ר׳ יהודה ס״ד עמד על כנו בראש העדה
בפיליפופולי כעשר שנים, ובסוף ימיו הלך לצפת ושם נפטר בערך שנת תקע״ה.
ברובניצה

65) שם, דף כ״ז 66) שם, דף ק״ו

בדובניצה נכנה לרב הכולל ר׳ יעקב נסים, כנראה יליד ארץ ישראל, וינהג נשיאותו ימים רבים גם תיקן תקנות רבות לפי צורך השעה[67], ראש הישיבה היה ר׳ אברהם בכמוה״ר שמואל אלקלעי יליד שלוניק, שהעתיק שם מושבו עם כל בני ביתו, ואחיו הצעיר משה שעסק במסחר, ר׳ אברהם היה אחד הרבנים שהצטיין בהוד, ברוחו הכביר בהוראותיו, בלי משא פנים לעשירי העם כאשר היה בנהוג בארצות הקדם בימים ההם, הוא ברא הדשות בספרות ישראל בחבוריו „זכור לאברהם״ „וחסד לאברהם״ ופעולות ותבוא לפנינו בחלק הששי והאחרון להבורגו, עוד היו שם ר׳ חיים יעקב הלוי[68], ור׳ יוסף אלעג׳ים שהיה שוחט ובודק בעיר[69], בשנת תקס״ד עבר על פני העיר הזאת ר׳ אברהם מאג׳אר מסופיא בשובו ממסעו בירושלם ויתעכב פה איזה ימים[70], וקרוב לימים ההם הגיע שם השליח הירושלמי ר׳ יוסף מיוחס, כמסע קבצנות לתועלת עיר הקדש, ויבא במשא ומתן בדבר הוראה עם רבני העיר[71].

על מצב העדה היהודית בתקופה הזאת בעלי הזכרונות השאירו רשימות רבות, ומתוכן נוכל לדעת שכמעט כל היהודים היו אמודים בנכסיהם, עסקו במסחר ויצליחו במעשי ידיהם, הם היו על הצד היותר טוב עם שכניהם הבולגרים, שהם רוב בנין ורוב מנין בערי הבאלקאן התיכונות, ומקרה פשוט היה שבולגרי היה מפקיד כספו בידי איזה יהודי, לעסוק במסחר ולהלק הריוח ביניהם*[71], וכן להפך שיהודי בעל כסף הפקיד כספו בידי בולגרי לסחור בשותפות[72], היהודים היו אומנים בקיאים לעבוד העורות, ומהם היו עושים נעלים לכפרים הנודעים בארצות הקדם בשם „ג׳אריקה״, האומנים האלה היו נודעים בשם „ג׳אריקג׳יש״, והמסחר הזה פשוט עד היום הזה בין יהודי הבאלקאן[73], אמנם לא לבד בעצם העיר היו עוסקים במסחר, כי גם בכפרים הקרובים והרחוקים[74], ובערי הסביבות קיוסטנדיל, שירון (שיריש), בזארג׳יק, וסופיא ולפעמים גם וידין על הרוב היו קונים הסחורות במרודין, והיו מוכרים אותן בהקפה בערך ריוח עשרים למאה ומן הפרעון היה מוגבל לזמן הוידר של ג׳ומת[75], ויהודים אחרים היו מחזיקים חנותיהם בעיר הקטנה הזאת, שלא היה בה ישוב ישראלי בפרק ההוא.

מצב היהודים החמרי בדובניצה ובערי הסביבות, היה על הצד היותר טוב, ומקרים בודדים היו מאנשים שלא התנהגו בשורה, בשנת תקס״ד היה מעשה באשת איש שהיתה פרוצה, ועוד מזמן שלש שנים קודם לכן, יצאו בעיר קולות ערעורי דברים, בכל פעם בעלה היה שלחה לבית אמה, ואחרי כן היו מתווכי שלום מדברים על לבו לשוב לקחתה, עד שפעם אחת ראה בעיניו דבר כיעור ושלחה מביתו ולא רצה עוד להחזירה, וחכם העיר ר׳ יעקב בקש וחקר הרבה אם ימצא איזה עדות בדבר, ולא נמצא ויקרא הבעל ויפציר בו לשוב לקחתה עד שהתרצה, בתנאי שאם יראה או ישמע בעיר איזה דבר כיעור, שתצא בלא כתובה,

והאשה

67) [illegible]
[illegible]
73) שם, שם [illegible] 74) שם, [illegible] 75) שם, [illegible]

והאשה נתרצתה לתנאי הזה, לא עברו ימים רבים והנה קול בלי הפסק נשמע בעיר שארבעה בחורים התנו אהבה עם הפרוצה הזאת, וכאשר הזמין החכם אותם לבית דין, חלק אחד מביניהם הודו, ואז קצף הבעל על אשתו הבוגדת ויכה אותה מכות נמרצות, ובעמל רב יכלה לברוח לבית אמה, ושתיהן ברחו לעיר מולדתן הקרובה לדובניצה, ורבני העיר שנשאלו על הענין הזה, הורו שהבעל פטור מלשלם לה כל מה שהכניסה[76]), פעם אחרת היה מקרה ביהודי אחד שהמיר דתו והיה בדעתו לנדוד למרחקים, ולעזוב אשתו עגונה כל ימיה, בעמל רב עלה בידי הדיין ר׳ אברהם אלקלעי להכריח האיש הזה אשר שמו יהודה המכונה ג׳יליבון בן יצחק לתת גט לאשתו אורו המכונה אורוג׳ה[77]).

בעל הזכרונות יזכיר ברשימותיו, המסים שהיו משלמים היהודים בפרק ההוא בתוגרמה התיכונה, מס האישפירה שלא נודע מהותו אך היה פרטי ליהודים ושר העיר היה גובה אותה מכוללות העיר[78]), עוד היה מס אחר נודע בשם „סיאני אבג׳יסי״ (מס המשקים), הקצוב לעיר דובניצה לבדה תשעים גרוש לשנה, וכוללות היהודים היה משלם הסך הזה מכיס הקהל בחדש אדר ובעת הבציר היה גובה ששים גרוש מסוחרי היין, ושלשים מיתר בני הקהל העושים יין לעצמם, ושוב אחר זמן נחדש מס חדש לכוללות של מאה וששים גרוש עד שנהיה בין הכל מאתים וחמשים גרוש, שהוא חצי כיס, שהיו משלמים בחדש אדר מכיס הקהל[79]), בשנת תקס״א התפשרו יחידי הקהל עם מוכרי היין שיקבלו עליהם שלשה וששים גרוש ואיזה לבנים, ויתר היחידים רק ששה ועשרים גרוש ואיזה לבנים, אמנם בחדש כסלו ערערו מוכרי היין על מלבד התינוקות שעשה גם הוא יין למכור וכן שמש הקהל ור׳ אברהם אלקלעי הורה שהצבור יעשה עם המשרתים האלה חוץ משורת הדין ויפרע בעדם, כי באמונה עושים מלאכתם ואין ציבור עני[80]), מלבד מסי הקהל והמלכות, כוללות העיר היה גובה מכל הסוחרים מחוץ לעיר, שהיו מביאים סחורותיהם למכור בדובניצה, מס שנים למאה משווי הסחורות לדבר מצוה, בשנת תקס״א באה שאלה לפני הבית דין אם גם האורחים המביאים סחורות לעיר ג׳ומה הקרובה לעיר הייבים, „כיון שהעיר הנזכרת היא תחת שר עירנו, ומה גם שיחידי עירנו מסתחרים שם קצתם, וקצת מהם יש להם גם כן חנויות בקביעות״ ור׳ אברהם אלקלעי שנשאל על זה הורה: „האף דנהגו ליטול גאבילה כשבאים למכור תוך העיר, מכל מקום בעיר ג׳ומה דאינו תוך העיר, על כל פנים אין לחדש דבר מעתה, ליטול מהם גאבילה, ודי לנו במה שכבר נהגו ליטול תוך העיר״[81]).

בחדש אב תקס״ב (יולי 1802), עשו לעיר דובניצה חופה סביב, מה שלא היה מעולמים, ועל כן שאלו את פי מורי ההוראה משפט העירוב, ואיך יקנו העיר מהמושל, והנה בעיר הזאת היה מנוי מטעם השלטן שליט השלישי איש בולגרי בשם הכבוד „ביאיבודה״ (Бойвода, Войвода ,עניינו מנהל הקרב, או שר

---

76) שם, ח״ב אה״ע ס׳ ד׳

77) שם, שם, ס׳ ה׳

78) שם, ח״ב ס׳ ב׳

79) שם, שם, ס׳ ט׳

80) שם, שם, ס׳ י׳

81) שם, שם, ס׳ כ׳

צבא, תואר קדמון אצל העמים הסלאוים בארצות הקדם, שנשאר שם משאל לשרי הארץ). והנה בעירנו זאת (דובניצה) הכ׳איב׳ודה יש לו משרת גדול משנה לו, שכמעט כל עניני העיר נגמרין על ידי המשרת הנזכר, והכ׳אייב׳ודה הוא גם כן השאלאאור (ממונה על הסבלונות ועבודה), ונפקה מינה דאם שוכרין מן הכ׳איב׳ודה עצמו בסתם, בלא קצבת שנים, אפילו שהמלך יעביר אותו מהכ׳אייב׳ודהליק, עדיין נמשך השכירות עד יום מותו של הכ׳איב׳ודה, כיון שעדין הוא שאלאאור, והוא עבד מלך שאוכל פרס המלך, ואחרי משא ומתן עם ראשי העיר שכרו העיר מן הבולגרי המשנה לכ׳איב׳ודה, ועשו העירוב[82]).

בשנת תקס״ה היה מקרה בעיר סופיא, עם שני יהודים מעשירי העם, שהטילו עליהם מס כבד מצד העדה, ובהיות שלא יכלו או לא חפצו לשלם המס ההוא, עקרו דירתם לדובניצה, וכולל סופיא הלכו אצל ה„מושילים״ או שר העיר שלהם, ויהלו פניו לשלח „מוב׳אשיר״ (ציר) לדובניצה לגבות המס מאת שני היהודים, והנה המוב׳אשיר נתאחר בדרך, שהיה לו ללכת גם למקומות אחרים, ובאותו הזמן שני היהודים האלה באו לסופיא, ונתפשרו עם הקהל, ויהי כהגיע המוב׳אשיר לדובניצה והבויירודי (כתב פקודה) מאת המושלים מסופיא אל הכ׳איב׳ודה בידו, ולא מצא את שני היהודים, ויתפוש את כוללות העיר ויגבה מהם שכר טרחו, כי לפי דעתו היהודים כולם ערבים אלו בעד אלו, אחר איזה זמן תפסו יהודי דובניצה איזה סחורות משני היהודים האלה, ויעכבו הכסף שהוציאו בעבורם, ומורי ההוראה הורו בעת ההיא, „שהנכון שהעדה בסופיא תשלם מכיסה הסך הזה, בהיות שמעיקרא היא אשמה בדבר״[83]).

כבר ראינו בראש הפרק הזה שבסוף המאה השמונה עשר, למספר הנהוג, שררו בתוגרמה אי סדרים, בפרט לרגלי השודדים הנודעים בשם „קירג׳אלים״ על שם הרי הקירג׳אלי שיצאו משם ראשי השודדים, ואליהם נספחו אנשי בליעל ויחפים ששבו משדה הקרב עם רוסיא, השודדים האלה היו מזוינים בכלי זיין מפוארים, ורוכבים על סוסים קלים בלבושי שרד, אחריהם היו הולכות הנשים שלקחו בשבי בלבושי גברים, והן היו שומרות הסוסים בעת שהקירג׳אלים ערכו קרב הם לא דקדקו בעניני אמונה, והיו מקבלים בזרועות פתוחות כל הבא אליהם אם מחמדני או נוצרי, להם היו סדרי מלחמה בכל החילות היותר מתוקנות, בראש הצבאות עמדו שרי החיל „בינ־באשי״ (שרי האלפים) ו„בילוק־באשי״ (שרי הגדוד), הם התאחדו עם כל הפחות שמרדו במלכות וילחמו בעזרתם נגד חילות הממשלה, על הרוב פשטו בערי המדינה״ שללו התושבים, וישימו מס על העם, ואחרי שקבלו כבל העולה על רוחם, היו יוצאים את העיר, וילכו להם על הערים והגבעות, בן הדור ההוא ההגמון הבולגרי סופרוניו מעיר וראג׳ה שכתב רוב הזכרונות על השודדים האלה, הוסיף לבאר מי היו ראשי הגדוד הזה, שבלבל כל מדינת תוגרמה האירופית בימי עשרים שנה ויותר: קארה־פיאים, בולגרי מומר לדת מחמד, דילי־קאדיר־אגה, מוקאג׳־אוגלו, גושאנץ־עלי, קארה־מאנא־איבראהים, אינג׳יר־בויבודה (בולגרי), וקארה־קולו. ר׳ אברהם אלקלעי ראש בית דין בדובניצה שהיה בפרק ההוא, כתב בזכרונותיו על

---

82) שם, ח״א אות ס׳ כ״ב

83) שם, [illegible] ל״ג

על השודדים האלה: „ידוע ומפורסם לעין כל, שאין כונת הארורים אלה, אלא על ממון, שמחמת שאין להם מנוחה והולכים מדחי אל דחי, צריכים ממון הרבה, כדי לפרנס חיילותיהם״. „וכמה פעמים עינינו רואות ששואלים ממון, ואם נותנים להם, אין עושים כלום, אלא דאם אין נותנים להם, אזי שורפים ומשחיתים עד שיתנו להם ולמפורסמות אין צורך ראיה, דודאי עיקרם על ממון הם באים, דמה יש להם עם בני עירנו ועירות הסמוכות לנו, כדי שנאמר שהם באים לנקום ולהכעים, מאחר שהם רחוקים ממנו כרחוק מזרח ממערב״[84].

ובעל הזכרונות כתב עוד: „אודה ה׳ בכל לבב על נפלאותיו וחסדיו אשר עשה עמנו, עתה שנת התקנ״ג, שנכנסו בעירנו זו (דובניצה) הגנבים הקירג׳אלים ימח שמם וזכרם ביום ד׳ סדר קרח שנים לחדש תמוז (יוניו 1793), על ידי מלחמה וישבו תוך העיר עד היום א׳ בשבת (ו׳ תמוז, 15 יוניו), והוא ברחמיו רחם עלינו שלא נפקד ממנו איש שבח לאל יתברך״ ובמקום אחר כתב בעל הזכרונות הזה „וכן עשינו מעשה בשנת התקנ״ג שנכנסו הארורים הקירג׳אלים ימח שמם וזכרם בעירנו זאת בפרשת קרח, שלא הלכנו לק״ק באותו שבת, ואחר שהצילנו האל יתברך ברוב רחמיו וחסדיו שהלכו מן העיר; לשבת הבאה, קרינו פרשת קרח עם חקת ובלק שהיו מחוברות (זכור לאברהם או״ח ה׳ ס׳ רף ע״א ע״ב). ועוד כתב: „זולת ממון שקבצו שרי הארץ מן הגוים ומישראל סך מה, כדי להוציאם מן העיר... והנה בעת שהיו הארורים תוך העיר כל מה שהיה נוטל שר העיר בין מהגוים בין מישראל היתה דרך הלואה, כדי להוציאם שעה אחת קודם, ואחר כך להטיל הממון לפי ההאניש (בתים, ראשי אבות), ואז נתנו היהודים כשלשת אלפים גרוש, בערך 9000 פרנק), ועל זה הערך העריך אותם הרב מארית דאתרא, כל אחד לפי ערכו הנוגע לו, ואחר שהלכו הארורים מן העיר, הטילו שרי הארץ הממון לישמעאלים, לפי ערך ההאניש, ולעיר ניסה הטילו להם יותר מהנוגע להם לפי ההאניש, לבולגרים הטילו להם פחות מהנגע להם לפי ההאניש, וליהודים שאלו מהם ששת אלפים גרוש עם השלשת אלפים שנתנו כבר את שלפי חשבון ההאניש לא היה נגע להם רק שני אלפים, ובאשר נוכחו לדעת שהח׳ויג׳ודה מעות המשפט, הכרחו לתת לו מתת כסף, כדי שיוריד מן הקצבה ההיא, עד שנאות לדרוש מאתם רק אלף גרוש, מלבד השלשת אלפים שנתנו מקדם לכן, ובשנה השנית תקנ״ד (1794), הזרו הקירג׳אלים לבוא בגבול העיר, ובאו לעיר הקרובה סאמאקוב, ושלחו ציריהם לג׳ויג׳ודה שישלחו להם איזה סך כסף, ואם לא יאותו לתת להם, יבואו העירה כבראשונה, ומיראתם שלחו להם סך מה והיהודים נתנו הלקם במס השני הזה שלש מאות גרוש (900 פרנק)[85].

והנה הגם שיש לנו ידועות מפורטות על מהלך השודדים האלה בערי הבאלקאן התיכוניות דובניצה וסאמאקוב, חסרות לנו הידיעות על בואם בעיר הקרובה קיוסטינדיל ואין שום תפונה שהעדה היהודית החשובה סבלה הרבה מן הגדודים האלה שעשו כל המדינה במצולה שאין בה הוים, רוב היהודים היו עוסקים במסחר, וביניהם יצחק בן משה, ואחיו אברהם בן משה, שהיו נותנים כסף במוקדם

84) שם, [illegible] ם׳ [illegible]
85) שם, שם

כמוקדם לכפרים לצמר, טאבאקו ועורות, וכפי אשר הועד בבית דין מבני הכפרים האלה: ב׳ראצה (Враца), מיליב׳צה (Милевци), גראמאשדאנה (Гримаждано) גורנה־טולמינה ובאשיצה (שני כפרים שלא נודעו עוד) וקורטינה (כעת Д. Боритинъ), היו להם עסק ומתן בכל אלה המקומות, והכפרים היו חייבים להם, על פי העדויות האלה קצבו להם הסם לפי הוראת השליח הירושלמי ר׳ יהודה עוזיאל, שהיה בפרק ההוא (תקנ״ה), כמסע קבצנות בקיוסטינדיל, בין רבני העיר נחשבו ר׳ מרדכי ליני, ור׳ משה ן׳ יעקב, וחתימת ידיהם אישרו בית דין העיר ר׳ שמואל קונפורטי, ר׳ יעקב קונפורטי ור׳ שלמה בכ״ר אברהם[86].

ר׳ שמואל קונפורטי שהיה בפרק ההוא רב הכולל, נולד לאביו ר׳ מרדכי סביב שנת ת״ק, בבחרותו התחנך בישיבת הרב הכולל ר׳ יעקב טיב׳ה[87], אחרי כן העתיק מושבו לסופיא לשמוע בלמודים מפי ר׳ יששכר אבועלפיא שהעתיק מושבו מעיר בילגראדו לעיר הזאת, פה תפס ישיבה וירביץ תורה בישראל, והרב הכולל ר׳ ראובן בן יעקב היה תומכו בכל מאמצי כחו כאשר ראה כי ברכה בו, וכה ידבר עליו באסיר תודה על כל חסדיו שעשה עמו[88]: אבי יתומים, מאיר עיני חכמים... עבד בתורה שלא תשתכח, הרבה וקבץ פועלים לתורה... השאילני את ספריו וכו׳[89], בשנת תקל״ט קנה לו בית אחוזה בסופיא[90] אמנם כשנתים ימים אחרי כן, נקרא מעדת עיר מולדתו לשרת בקדש לרב ומורה הוראות במקום רבו ר׳ יעקב טיב׳ה, שנפטר לעולמו קרוב לימים ההם בקיוסטינדיל תפס ישיבה וינהג צאן מרעיתו, גם הטיף להם אמריו כרוב טוב טעם ודעת, בשנת תקנ״ו נסע ארצה ישראל, ויתישב בצפת, ושם נפטר בשיבה טובה, ר׳ שמואל קונפורטי הצטיין כתו רסופר בחבוריו שהדפיס בחייו:

א) קול שמואל, דרושים על התורה והספדים, (שלוניק תמק״ז ס׳ השנה מאושר).

ב) עולת שמואל, פסקים ותשובות על ד׳ חלקי הטור שלוניק תקנ״ט ס׳ השנה מכש״ר טו״ב).

אחרי עלותו ארצה ישראל נמנה לרב הכולל במקומו תלמידו ר׳ יצחק שמואל הארא׳בון[91] והכריו, ופעולתם תבא לפנינו בחלק הבא.

נפלא לראות שבימי השלטן של״ים השלישי, בתקופה ששררה השערוריה בכל תקפה בתוגרמה הארופית, באותת השעה שפשטו גדודי הקירג׳אליס השודדים בכל ערי המדינה, והממשלה היתה כל כך חלשה שלא יכלה לעצור בעדם, בעת שהיו כל הדרכים בתוקת סכנה, יותר מכל מה שהיה מלפנים ולא קם כמוה רואים אנחנו היהודים מתאמצים לסחור הארץ, מביאים סחורות מחוץ למדינה, ושולחים שם סחורות ארצות הקדם, ובאופן הזה הם התישבו בערים רבות, שלא הרבה בהן כף רגל יהודי עד היום ההוא, להדה הזאת יש פתרון, בדברי הימים בעצמם, בעת ההיא הדרכים נתקנו במדה ידועה, וסחר הלאומים הגיע להשתלמות בצדדים

---

86) עולת שמואל, חו״מ סי׳ כ״ז

87) קול שמואל, הקדמה ודף נ״א

88) שם, דף ב״ה

89) שם, הקדמה

90) שם, דף קי״ט

91) אבני יעקב, סי׳ י׳

בצדדים רבים במדינות הקרובות להוגריה, באופן שכל הסחורות אשר מוצאן מארצות הקדם, היה להן ערך ושיווי יפה בשוקי המסחר הקרובים, הברית שבה ה תוגרמה ואוסטריה בעיר פאסארוויץ בכ״ב אלול תע״ה (21 אוי׳ ב 18 ... פתח לפני יהודי תוגרמה הדרך לסחור עם אוסטריה, יהודים רבים בלגרד, שאראי של בושנה קאסטוריה, קושטנדינא ועוד, התישבו בג״ר וויגנה, שלחו סחורותיהם לבני בריתם בתוגרמה, וקבלו מהם סחורות ארצות הקדם, באופן שלסרות הירידה הפתאומית במה שנוגע להשכלה ולמודים ליהודי תוגרמה, הם היו חרוצים בעסק המסחר ויראו ברכה במעשה ידיהם.

בין העדות ההדשות שנוסדו בתוגרמה האירופית, נודעת בעיר סאמאקוב בקירוב סופיא, לרגלי הנגיד וחכם ר׳ יעקב אריה[92] סוידיק, שהיה לו הכר בעיר הבירה, אשר נחשב בין התקיפים, העשיר הזה היה המספיק צרכי החיילות, ובאופן הזה היה יוצא ובא בשער המושלים בסאמאקוב. בשנת תקס״א בערך כתב בעל הזכרונות על בני העיר הזאת: „נשאלתי מיהודי עיר סאמאקוב יע״א, עיר קטנה שרוצים יהודי עיר אחרת לבא להתישב שם, והם רוצים לעכב בידם שלא יבואו כלל, והיתה טענתם שבעיר הזאת שאנשיה מועטים, בחמלת ה׳ עליהם מעולם לא נתנו מס לשר העיר, ולא בקש מהם זולתי לפרקים ששואל מהם איזה דבר לצורך גדול שאי אפשר בלעדו, אבל מס קבוע אין להם, וזה ימים ושנים שעמדו הנוצרים ודברו אל שר העיר דלמה לא יתנו הישראלים מס כמוהם, „שר העיר אינו משגיה בהם, אי משום שאוהב אותם, ואי משום שהיה כותב לו איש אחד מן הרבתים, מגדולי ישראל שבקושטנדינא יע״א, שבעבור אהבתו יהיה בעזרתם של הישראלים, ועל כן עד היום לא נכתבו בפנקס המס. אך שהנוצרים משתדלים עם השר להכניסם במס, אינו משגיח להם, ועתה אם יבואו עוד אנשים להתישב שם, ויתרבו אנשי העיר, הם מתפחדים דבאין ספק שיכניסם בפנקס המס, כיון שהנוצרים כפעם בפעם הולכים אל השר,״ והגביר של קושטנדינא הנז׳ שהיה בעזרתם, כבר הלך לעולמו, ועל כן הם שואלים אם יכולים לעכב בידם כיון דהנזק ברור או לא״ והגאון צדק בדובניצה שנשאל על הענין הזה, השיב שאין הצדק עם בני סאמאקוב, ואין בידם לעכב בידי אחיהם בני בריתם מהתישב שם.

בשנת תקס״ה בערך „החכם המרומם״ יואל אלקלעי המכונה בכור תושב ומלמד תינוקות בניש, והתנו של ר׳ יהודה ן׳ משה עלי המכונה הי״ר מירקאדו, חזן וחכם בעיר ניש מחבר ס׳ קמח סולת, שהיה בדוחק והלך לסובב בעירות, ואליו נלוה האיש מנחם בכ״ר מרדכי פיאדי מתושבי סופיא ויצאו ללכת לסופיא דרך סאמאקוב, ובהיותם בדרך בין הכפרים קיוסטינג׳ה (כעת קוסטינייץ Костинецъ) ובאזארג׳יק נעלמו, ועקבותיהם לא נודעו עוד, אחר ימים ושנים נודע הענין על ידי התופר יוסף באקיש מעיר סאמאקוב, שהעיד לפני הבית דין בקיוסטנדיל[93].

קרוב לסופיא לפאת צפונית מערבית, היתה העדה החדשה ניש, בראש העדה עמד ר׳ יהודה ן׳ ר׳ משה עלי, ובני עירו היו מכנים אותו ר׳ מירקאדו, כנראה הוא היה יליד שלוניק, בבחרותו שרת בקדש במונאסטיר, ואחרי כן בקיא

92) הסר לאברהם, ח״א אות הק ב א

93) אבקת יעקב, ס׳ ז׳

נקרא לניש לשרת בתור מורה הוראה וחזן בית הכנסת, לרגלי התחברותו בערות הקטנות, ידע כמה קשה על הרבנים בערים כאלה להורות הדין לצאן מרעיתם בהעדר הספרים הנחוצים בכל המקומות. על כן ראה ונתן אל לבו, לקבוץ על יד הדינים היותר נחוצים ומקריים בכל יום, ולזה הקדיש חלק אחד מחייו, ויקראהו בשם „קמח סלת״ וכה דבריו בהקדמתו: זאת אשיב אל לבי ונפשי דאבה, מדוע אבוא אל ארץ נושבת עלמא דשקדא... וכי לאכול מפריה ולשבוע מטובה? ומתי אעשה גם אנכי לביתי? להשאיר אחרי ברכה, זוודא לאורתא, לחמי ומימי ויקרא בהם שמי... וקלסתי את הסלת מנופה בי״ג נפה, ברירה אחר ברירה, הכל בדרך קלה, ועשיתי ניכול לתורה היוצא לענין הלכה, אשר נבלו ראשונים מערכה, וקיבצתים במיעוט שיחה, להקל על המעיין לקבלם בשמחה, ועל כל דבר ודבר יחל דברו, בשם אומרו, שיאותו לאורו, שתי בה׳ מחסי כי התלמידים הפשוטים אשר כגילי, יערב לחיכם ויאמרו לילי, ואמצא חן בעיניהם... והפקתנה עיניהם, משני עבריהם, דין לחסרון ספרים אשר יבצר מהם, והן להקל מעליהם טירחת החיפוש, בין דין לדין בכל מקומות מושבותיהם, מובטחני כי זו בית הייהם, ימצאו מבוקשם חיים הם למוצאיהם״[94]).

הספר הזה אשר עליו הקדיש המחבר חלק גדול מחייו, הוא פשוט בתכלית הפשטיות מחברו לא ברא חדשות ולא הראה גדולות, אמנם הוא היה לפי רוח בני דורו על כן נתפשט בכל ערי תוגרמה, תמצא בעירות הקטנות ביד כל מורה הוראה בארצות הקדם, אף שבמעט לא נודע זכרו בין יתר בני הגולה, איזה פרקים הקדיש לתפלה, וקדושת בית הכנסת, לסעודה, לברכות, למסחר, לדיני שבת, לצרכי רבים, להלכות פסח, חול המועד, ט׳ באב, דיני נשים, מילה, ראש השנה, יום הכפורים, סכות, אבלות, דברים אסורים משום סכנה, סגולות לזמן מגפה, ובסוף הס׳ דיני פורים, הס׳ הזה נדפס בשלוניק בשנת תקנ״ט, ר׳ יהודה עלי ישב ימים רבים על כנו בעיר ניש ובסוף ימיו עלה ארצה ישראל ויסת ויקבר בירושלם, עוד היו בניש אנשים מזהרים בעלי ידיעות מצומצומות, שהיו נמנים לדיינים בעת הצרך, שמעון מרדכי בכמוהר״ר רחמים, חיים רפאל ברוך, חיים נסים, ושלמה בכמוהר״ר יעקב, המורה ומלמד תינוקות היה ר׳ יזרעאל אלקלעי חתנו של ר׳ יהודה עלי, שנהרג במסע קבצנות אצל הכפר קוסטינג׳ה (קוסטיניץ), גם היה הסוחר מסוכב בכפרים יעקב בכ״ר משה שנהרג על ידי הכפרים אצל ניש בין באטוניגה וראג׳ה בראשית שנת תקנ״ה, בפרק ההוא היה בניש הרופא המובהק ראובן בכ״ר-יהודה שהעתיק מושבו לאנדרינופלא[95]), והוא היה בקי בשפה התוגרמית, בשנת התקנ״ה היה מקרה ביהודי סוחר יעקב בכ״ר משה שנהרג בדרך, והדבר נודע על ידי שני תוגרמים מן העיר, הדיינים שהיו בפרק ההוא, ר׳ יהודה עלי, ר׳ חיים ב״ר פסח מבורך ור׳ חיים יעקב טיב׳ה בנו של הרב מקיוסטנדיל, שלא היו בקיאים בשפה הזאת, בקשו מצדם את הרופא ראובן בכ״ר יהודה לחקור העדים, (באר מים חיים חלק ב׳ ס׳ ו׳).

אחרי

94) הקדמת קמח סלת

95) אביר יעקב, ס׳ י״ז

אחרי הרב הזה, היה איזה זמן הרב המלל ר' רחמים אברהם ויגטורה (שם, ס' ס"ז) שהיה גם כן רב בסופיא, וכמות בפיליפופולי, ופעולתו תבוא בחלק הששי וקרוב לעיר הזאת נוסדה עדה יהודית הדשה בעיר שיהיר־קיואי שנקראת היום פירוס, ובראש העדה עמד ר' משה ב"ר יצחק הלוי שהיה בהתכתבות מכתבים עם הרב באנדרינופלא ר' יקיר גירון[96].

ומבעד להרי הבאלקאן לפאת דרומית מזרחית, היתה עדה יהודית בעיר באזארג'יק הנקראת היום טאטאר־באזארג'יק ורב העדה היה ר' דוד בכמוהר"ר דניאל ן' מאייור[97], בשנת תקס"א היתה שערוריה בעיר על ענין חזקת חנות שהיה ליהודי אחד יעקב שהעתיק מושבו לעיר אחרת, ובינתים החזיק יהודי אחר בחזקה ההיא, אחר איזה זמן ערער היהודי הראשון על חזקתו וישאלו את פי ר' ראובן בן יעקב בסופיא, ור' אברהם אלקלעי בדובניצה, ושני הרבנים האלה נטו כל אחד לצד אחד, עד שבאו במחלוקת ספרותית, ר' ראובן השב שבכל ההסכמות לחזקות, הולכים אחרי הסכמות שלוניק בכל גבולי הבלקאן, ור' אברהם אלקלעי סבר שכן הוא במה שנוגע להסכמות שנודע בבירור, שנתפשטו בערי הבלקאן אמנם בהסכמה ההיא שהוסכמה בשלוניק בשנת תפ"ט, אחרי שנוסדה כבר עדה בבזארג'יק וביתר ערי הבלקאן התיכוניות ואין שום ראיה שנתקבלה ההסכמה ההיא שם, יש לדון כדבה, ואין להתגרר אחרי שלוניק[98]. עוד באת שאלה מן העיר הזאת על ענין הבשר היבש הבא להם מסופיא, בהיות שבעיר ההיא נוהגים הנפיחה, בעוד שבעיר באזארג'יק הסמוכה יותר לאנדרינופלא, היה מן הדין להתגרר אחרי אנדרינופלא, על הענין הזה השיב ר' יעקב אברהם גירון, (השני), שהיה בעצמו הרב הראשי על העיר ההיא, שדעתו להתיר, ועל זה השיב ר' אברהם ן' ארולייא באנדרינופלא לאסור הבשר ההוא על בני באזארג'יק, וחזר ר' יעקב גירון והורה להתיר, ושוב עוד הפעם חזר ר' אברהם ן' ארולייא להזק דבריו הראשונים, ויחזקם במסמרים לא ימוטו דאיסורא רביעא עלייהו דאנשי באזארג'יק, ואין להם שום היתר לאכול מהבשר הבא מסופיאה יע"א, ולא השיב עוד דבר או חצי דבר הרב הנזכר, ונתפשט המנהג לאיסורא בעת ההיא[99].

במרחק איזה שעות מבאזארג'יק עומדת העיר פיליפופולי (פיליבי), ושם היתה עדה קטנה וברבות הימים נתרבו היהודים אשר התישבו שם מסופיא ואנדרינופלא, המושב היהודי הקדמון היה בתוך חצר אחת מוקפת חומה הנקראת „קיריב'אן שאראי" שבתוכה בית הכנסת, ושם היו צפויים כלם, וברבות הימים והחצר היתה קטנה מהכיל את כלם החלו היהודים היו אנוסים נכנסים לצאת מן החצר ולהתישב ב„מאחאלה" (רחוב) של התוגרים וה„ה יפי המנהג בעיר, ה„מושירי" (מישר), היה מטיל מס על כל התושבים פעמים בשנה, בפרק ה„קאסים" (אצל הנוצרים ס"ט דימיטרי) שהוא התורה, ו„הידירליס" (אצל הנוצרים ס"ט גיורג), שהוא הקיץ בדרך „האניס", שעניגו על הבתים, שבר מי

96) שם, ס' ז'
97) שם, שם
98) זכור לאברהם, עמוד ש"ע, חבר האברהם, ... ב' ...
99) שו"ת ... ח"ב ... אבי יעקב, ... יורה, ...

מי שיש לו אחוזת בית, היה פורע המס, והמושילין היה מטיל מס גדול על תושבי החצר, יותר מן הראוי, והנה היהודים היו סובלים בעין יפה. מרצונם או שלא מרצונם המס הכבד הזה, אך ברבות הימים והיותר עשירים והאמודים בנכסים יצאו מן החצר, ולא נשארו שם כי אם מדלת העם, ומשרתי הקהל, והמושילין הרבה להטיל המס על החצר, „עד שעלה חשבונם כפלי כפלים מאשר עלה לדרים מבחוץ בתוך מאלי (רחוב) התוגרמים, והנה הגם דבעלי כיסים והדרים בחצר הנז׳ עניים נינהו, ואין בתוכם ספורעי המס כי אם ארבעה או חמשה אנשים בינוניים שפורעים לפי מיעוטם, ועניים, ולשאול הגיעו היעלה, שהם יפרעו רוב מס המלך וארנוניות, והעשירים שבחוץ יפרעו מיעוטא דמיעוטא״, על הערעור הזה לפני כסא הרבנות הראשית באנדרינופלא, ר׳ מרדכי בכמוהר״ר מנחם, הטיל פשרה ביניהם שיסיעו העשירים במס החצר מחצה, והדרים בחצר מחצה, ונמשך הענין בסדר הזה איזה שנים[100].

לפי דברי בעל הזכרונות, בשנת תקנ״ה רבו היהודים תושבי העיר יותר ממה שהית לפנים, עד שנועצו להשכיר להם רב למורה צדק בתמידות, כי עד היום ההוא היו סומכים על כל ענין ודין על הרבנים הראשים באנדרינופלא, והיה להם רק רב בינוני, בעת ההיא בקשו בערי הסביבות, וימצאו את הרב מדובניצה ר׳ אברהם בכמוהר״ר מנוח סיד „גדול בתורה ובמצות... יראת ה׳ היא אוצרו״[101]), והוא היה כבר בא בשנים, ואחרי עמדו איזה שנים בעיר, נתרצו בני הקהל לשלחו ירושלימה לבלות שם שנותיו, וישלחו ויביאו את אחיו הצעיר ר׳ יהודה סיד מחבר ס׳ אות אמת, וינהג נשיאותו בעוד עשרה שנים עד שנת תק״ט[102]) לעת זקנתו הלך צפתה[103]) ושם נפטר בערך שנת תקע״ה.

בית הכנסת הראשון שהיה בתוך מושב היהודי כאשר הזכרנו, עמד עד שנת תקפ״ח שאז נבנה בחדש אייר בית תפלה יותר רחב ידים, לפני איזה שנים נגלתה אבן שיש חרותה שמתוכה נדע שבית הכנסת הראשון נבנה בשנת תקכ״ג וזה נסחה:

הראנו את ידו, בבנין בית ידו
יסיר מעלי ידו, ויפרוש את יד (ו)
לקבץ נדודיו למען כבודו
בש׳ **ויזרע יצחק בארץ ההיא**

(בית ידו, כמו ויצב לו יד (ש״א ט״ו, י״ב) יד אבשלום (ש״ב י״ח, י״ה) ענינו מצבת, זכרון, בית תפלה, בית הכנסת, שם האיש שבנה אותו הוא יצחק כיוצא מתוך סימן השנה).

לפאת דרומית מזרחית מן העיר הזאת, עומדת העיר איסלימנה או סליב׳נה, ושם היה יריד או שוק סוחרים מדי שנה בשנה, כאשר הבאנו בחלק הקודם, לרגלי הידיד היהודים היו באים מן הערים הקרובות ולפעמים גם משלוניק וקושטנדינא, ואחדים שבהם התישבו בעיר הזאת בתמידות. לפי דברי בעל הזכרונות, בשנת תקנ״ה קרה מקרה ביהודי אחד סוחר, ושמו שמואל הכהן המכונה

100) מים החיים, חלק מי מריבה, דף צ״א
101) אות אמת, הקדמה
102) מים החיים, חלק מי מריבה דף ס״ו
103) שם, שם

המכונה בפי התוגרמים בשם „דיליראונלאן" (עלם משוגע) ובלכתו לירוד, נהרג אצל הנחל „טאשלי דירי" על ידי החמרים, ועדות זה הועד באנדרינופלא לפני ר' אהרן אברהם ן' ארוליא[104]), בין רבני וגדולי העיר איסלימנה (סליב'נה) בפרק ההוא. נודעים לנו ר' שמואל משה אלציג, יהודה יוסף דאנון, ורחמים אליעזר הלוי, ולפניהם העיר דוד ג'אלדיטי, תושב העיר קארלוב'ה, איך נתברר לו מפי התוגרמי קאלטאקג'יראונלו־מוסטה־באשה מקארלוב'ה על הריגת היהודי בונג'ואה מקיזאנליק, שנהרג בקרבת העיר ההיא (מטה שמעון, חלק ג' ס' כ"א).

במרחק איזה ימים מן העיר הזאת היתה העיר קומירג'ינה או גיומולג'ינה (כעת קומטיני) ושם עדה קטנה, רחוב היהודים היה סוקף חוסה, ובתוך הרחוב היה בית הכנסת, בשנת תקי"ט פרצה אש ברחוב ההוא, ובית הכנסת נשרף עד היסוד ובהיות שההוצאות לבנין עלו למעלה ראש, הוצרכו ללוות כסף מן הגוים, ולהקימו מחדש בשנת תקמ"ה, שנים רבות עברו, ובני העדה לא יכלו לשלם החובות, לא הקרן ולא הנשך, ובהיות שהנושים האיצו בקהל לשלם להם החוב, הסכימו למכור שנים או שלשה ספרי תורה ואיזה תכשיטים, לאחת מן העדות הקרובות, ויערכו שאלתם אל ר' מרדכי אשיאו שהורה שיעשו כל מה שיהיה באפשריות בני הקהל, להעריך את עצמם במסים, ולבלתי מכור ההקדשים והספרים[105]).

בין חכמי העיר בשנת תקנ"ג, היה החכם השלם משה ן' וינישטי[106]), הרב הכולל היה ר' יעקב אלבוכר ששרת בקדש בעוד שנים רבות ונפטר לעולמו בחדש חשון תקנ"ב, ובמקומו נקרא החכם השלוניקי ר' אברהם אישטרושא לשרת בתור מורה הוראות ומטיף, וינהג צאן מרעיתו שמנה שנים, הדרוש הראשון אשר הטיף לבני עדתו, היה בפרשת ראה תקנ"ג, לתשלום השנה של הרב הקודם ר' יעקב אלבוכר[107]); ר' אברהם אישטרושא שנקרא גם בן חיים שהוסיפו על שמו בעת חלותו נולד לאביו ר' דוד אישטרושא, הרב הגדול ר' דניאל בעיר שלוניק בערך שנת תק"ך, הוא התחנך בישיבת ר' משה הירירה[108]), ור' מיכאל הלוי[109]), ומימי ילדותו נראו בו אותות חכמתו הרבה, ומוריו הוקירוהו ויסכימו בכל עת לדבריו, בהיותו בן ארבע עשרה שנה, נשא נאום לחג הבר מצוה בסדר בראשית, שהדפיס אחרי כן בקבץ דרושיו „דרוש שדרשתי מתורתו של מורי ורבי אדוני אבי זלה"ה אור לי"ד שנכנסתי למצות בבית מדרש שהיה בביתנו[110]), בהיותו בבן עשרים שנה נשא לאשה את בת החכם ר' משה אלשיך, שנמנה בין רבני שלוניק ובכל עת היה מריץ אליו שאלותיו[יי]), גיסו אחי אשתו היה ר' יוסף אלשיך המכונה מירקאדו, שנפטר לעולמו בשנת תק"ס[112]), בשנת תקנ"ג נקרא מאת עדת קומירג'ינה לבוא אליהם לשרת בתור רב הכולל, ואחרי עמדו שם קרוב לשמנה שנים, שב לעיר מולדתו לרגלי סבות שנעלמו

104) שם, אה"ע פא"י

105) שם, ס' כ'

105) יוסף אברהם, ח"א ס' ב'

107) בן אברהם, ס' קי"ר

108) יוסף אברהם, ח"ב ס' ז'

109) שם, ח"ם ס' ל"ט

110) בן אברהם, דף א'

111) יוסף אברהם, ח"ב ס' ע'

112) בן אברהם, דף י"ג

שנעלמו מאתנו, ונראה הדבר שר׳ אברהם נקרא לקומירג׳ינה לרגלי השפעת קרובי אשתו, בהיותו שאחות אשתו היתה אשת הרב הקודם ר׳ יעקב אלבוכר[113]) וכאשר חדלה השפעת הקרובים האלה נאלץ לעזוב העיר ההיא.

בשלוניק נמנה למטיף בק״ק קאשטיליא ישן מקום משכן אבותיו, ושם השמיע כבר דבריו, בבחרותו בעת ששרת בקדש בקומירג׳ינה בא לעיר מולדתו לרגלי מחלת זקנתו מרת פלור אשת הגביר ר׳ אברהם אשטרושא, אבי אמו שנפטרה לעולמה ביום י״ח אלול תקנ״ד[114]), בפרק ההוא קרה מקרה שאחד מסוחרי העיר היותר חשובים „היקר ונעלה יצחק מאטאלון, שהלך לרגלי מסחרו ליריד „באזאריה" ויחלה שם בחלי כבד ונפטר לעולמו, ובני משפחתו הוציאו הוצאות רבות ויביאוהו שלוניקה לקברו בקברות ישראל, ור׳ אברהם אשטרוסא הספידו בק״ק קאטאלאן ישן בסדר חיי שרה שנת התקס״א[115]). אחרי כן נמנה לרב בשירון, גם היה איזה זמן בלאריסה וקאשטוריא ועוד שב לעיר מולדתו פעולתו באחרית ימי חייו תבוא לפנינו בחלק הבא.

בין האנשים היותר מצוינים בקומירג׳ינה, בדור ההוא היו החכם השלם כה״ר נתן קאזיש, כנראה ממשפחת ר׳ בנימן קאזיש מאנדרינופלא שנפטר לעולמו בעודו באבו, ועליו נשא נאומו ר׳ אברהם אשטרושא בשנת תקנ״ז[116]), ר׳ שבתי שידיש המכונה בבור שהספיד את הרב הכולל ר׳ יעקב אלבוכר בסדר מטות תקנ״ג, ונאומו הובא בס׳ „בן אברהם" לר׳ אברהם אשטרושא[117]), רבנו הגביר ונדיב בנימן שבתי שידיש, שהספיק, ביד נדיבה לכל קשה יום, ותמך בידי המחברים להוציא לאור ספריהם[118]), וכן קרובו ובן משפחתו „הגביר רודף צדקה כמה״ר אברהם שידיש" שנפטר לעולמו לחדש אייר תקנ״ח[119]), לדאבון לב כל בני העיר שהרבו להספידו, ויתאבלו עליו ימים רבים. על מצב היהודים והמסחר בפרק ההוא בקומירג׳ינה, מעיד בעל הזכרונות, שהמסחר פרץ בה לרוב, ומלבד סוחרי העיר, היו באים מערי הסביבות, ובפרט מאנדרינופלא, על כן הסכימו שכל האורחים הבאים בסחורה למכור בשוק העיר שיתנו סך מה גאבילה לתועלת הכוללות, אמנם ברוב הימים נוכחו לדעת שהסוחרים מן החוץ היו מביאים סחורות במדה יותר נפרזה מוכרים בזול ומפתים הקונים בחלקת לשונם, באופן שירדו לחייהם של תושבי העיר, על כן גמנו וגמרו להעלות מס הגאבילה שהיה קצוב לסוחרים מן החוץ, עד שלשה למאה כדי שלא יבואו לעירם בתמידות, על זה נשאל ר׳ אברהם אשטרושא שהורה שיפה עשו[120]). יהודי קומירג׳ינה היו שולחים סחורותיהם עד למרחקים דרך חופי הים הקרובים לעיר, ומביאים סחורות מחוץ למדינה למכור שם, ובעל הזכרונות כתב שאיש אחד שידך את בת יהודי הבר״ו, והתנו שהנשואים יהיו בקיץ של שנת תקנ״ו, ורוב נכסי חמיו היו בליוורנו, והנה קרה שבשנה ההיא נפוליון בינאפארטי עלה בראש חילותיו באיטליא, ובחדש תמוז תקנ״ו כבש עיר ליוורנו מיד האנגלים

---

113) שם, דף ט׳   114) שם, דף י״ב   115) שם, ס״ב

116) בן אברהם, דף ל״ד   117) שם, דף ל״ז

118) יורך אברהם, ח״א הקדמה   119) בן אברהם, דף ע״א

120) ירך אברהם, ח״מ ח״ב ס׳ נ״ז

האנגלים שעמדו שם, והצרפתים כבואם העירה, שללו שלל רב, באופן שהסוחר הקומירג׳יני לא ידע מה היה לו ולנכסיו, ובשום אופן לא היה לו באפשרי למלא את תנאיו ולהשיא את בתו, על הענין הזה נשאל ר׳ אברהם אשטרושא שהיה בעת ההיא רב העדה, ויורה שהאיש הזה נקי מעון, ולא עבר על שבועתו, ודדא להמתין עד שיתברר מה היה לו עם נכסיו[121]), והרב השלוניקי ר׳ יוסף ן׳ יעיש שנשאל גם הוא, הודה לדבריו.

וקרוב לעיר הזאת היתה עדה הדשה בעיר סטרומיצה או איסטרומג׳ה אשר בין קומירג׳ינה ושלוניק, בשנת תקס״ב היה מקרה שיהודי אחד המיר דתו בדת השלטת ויברח מן העיר וששה שנים אחרי כן נודע הדבר שהמומר עומד בשלוניק, וכולל העיר כתבו לרבני שלוניק לתפוש אותו ולקחת גט לאשתו כדי שלא תשאר עגונה כל ימיה, וכן היה שנתועדו בבית הנגיד כבוד ן׳ ויניישתי ושם היה הרב הגדול ר׳ יוסף הכהן ן׳ ארדוט ור׳ אברהם אשטרושא, ויעלה בידם לקחת גט לעזובה ההיא ביום כ״ז ניסן תרס״ח[122]).

במרחק איזה ימים מן העיר הזה לפאת צפונית מזרחית במדינת רומליא המזרחית עומדת העיר קירקליסה (ביונית Saranda), בחלק הרביעי (עמ׳ 94) כבר ראינו שבשנת תל״ב השלטן מחמד הרביעי בעצמו עלה למלחמה על פולוניא ויכבוש העיר הבצורה קאמיניק או קאמיניצה, ונחשב הדבר שבמלחמה הזאת הלכו גם יהודים בין ההיילות בתור נדבה ובעל הזכרונות כתב: „וראיתי פסק אחד לגדול הורנו הרב מוה״ר אברהם אמיגו זלה״ה במעשה דהיו יהודים וגוים מאנדרינופלי שהלכו למלחמה של קאמיניצה, וראה יהודי אחד לגוי אחד מתושבי עירו ושאל היהודי לגוי ההוא: ראית איזה יהודי מעירנו? והשיב הגוי ראיתי לפ׳ הרוג, והפכתיו והכרתיו, והיה ראשו התוך ומעט דבוק לו״ (עזרת נשים, דף נ״ח ע״א), לפי דברי ההגמון היוני בקירקליסה בעת ההיא, השלטן מחמד הביא עמו חלק אחד מיהודי קאמיניצה ויושיבם בקירקליסה, וכעבור איזה שנים התישבו בעיר הזאת יהודים ספרדים מאנדרינופלא ובהמשך העתים התבוללו עמהם הפולנים ועקבותיהם אין להכיר עוד.

כמאה שנה אחרי כן נודע הרב הראשון מרביץ הורה ר׳ חיים מטראני שבא מאנדרינופלא, ועל כל הדבר הקשה בעיניו היה עורך שאלתו לר׳ שלמה בכמוהר״ר מנחם מאנדרינופלא, ושם היה מקרה ביהודי טבח שהיה לו שותף יוני והיו מוכרים בסקולין ההוא על ידי היהודי בשר כשר ליהודים, ועל ידי היוני בשר טרפה לנוצרים על הענין הזה שאל את פי רבני אנדרינופלא (מכתב שלמה, ס׳ פ׳), רוב היהודים היו סובבים בכפרים למכור סחורותיהם, והנה היה מקרה ביהודי אחד שיצא מן העיר ועקבותיו לא נודעו עוד, אז יצא היהודי אלעזר בעל אחותו לדרוש ולחפש אחריו, ולמרות כל טרחו, לא עלה בידו למצוא עקבות גיסו הנעלם, על הענין הזה נשאלו רבני אנדרינופלא (שם, ס׳ צ״ו), עוד היה מקרה ביהודי אחד מקירקליסה שנהרג בלכתו מסופיא לברקוביצה, והועד לפני הבית דין באנדרינופלא בחדש טבת תקס״ג, האיש הזה נקרא בפי התתרסים

---

121) בן אברהם, בסוף הס׳, קונטרס שו״ת-יו״ד-ס׳ ח׳.

122) ירך אברהם, ה״א אה״ע ס׳ ט״ו

התוגרמים, שהעידו לפי תומם בשם אשר־אוגלו, בן אשר, (מים החיים, אהע״ז ס׳ א׳).

אם נעזוב רגע העדות הקטנות הרבות הצומחות כציץ בארץ ציה במדינה התיכונה, לעלות לצפון הממשלה בגדות הדאנוב, נראה מצב המדינה והעדות משונה מאד, משונה ומוזר המראה שאנו רואים פה, שם ההתפתחות ההשקט והמנוחה, ופה הקרב, מלחמת אזרחים ומלחמה מבחוץ, אשר הציקו לתושבי הסחוזות מכל עברים, ראשית המרידה בסרביה. שהדליקה הפתיל להתקומם, הנוצרים בחצי ההאי הבלקאני בתוגרמים, אחרי שהיו משועבדים קרוב לחמש מאות שנה, המרידה שקרעה תוגרמה לקרעים, בלי הפסק עד ימינו אלה, המרידה שהוציאה לחרות כמה עמים ולאומים, מתחת עול סבלות תרכיה בפרק מאה שנה. אמנם כמה ימי ושנות עמל מינו לתושבי מדינות הבאלקאן להשיג מאויי נפשם, כמה קרבנות אדם היה להם להקריב על מזבח הדרור והחפש, כמה ערים, בתים, בנינים, חומות ומבצרים נתצו והיו לתל עולם, כמה במות טבח הוכנו לתושבים השאננים והאזרחים, זאת נראה בארך התבור הזה עד תמו, והיהודים הרבים הפזורים בכל ערי המדינות האלה, במובן שהתרגזו ממנוחתם, הם היו השעיר המשתלח לאיבת הנוצרים והתוגרמים, ובהם נגעו פגעי הזמן כפלים מיתר התושבים, הם נאלצו לנדוד ממקום למקום פעמים אין חקר, היו למרמס ולטבח לקראת ההמון, קהלות ועדות שונות נחרבו, ובמקומן נוסדו אחרות, מצד אחד נראה פירוד חלקי הגוף הישראלי, ומצד אחר נראה האברים מתלקטים אחד אל אחד ומתקרבים עצם אל עצם והיו ליציר חי קיים חדש, פעם נראה עדה קדמונה חרבה ושוממה, ופעם נראה שמושב ישראלי חדש יקום יגדל ויהי למרכז חיי הלאום היהודי, אז ישרש יעקב שנית ויציץ ופרח בערים חדשות, והביא פרי תנובה, אמנם אין להכחיש שההפסד עלה יותר לישראל מיתר עמי המזרח הקרבנות שהביאו היהודים על מזבח החפש, למדינות הבלקאן היו רבים ועצומים מכל תושבי המדינה! ומאליו מובן שעל הרוב, מצבם החמרי קבל שנויים ותמורות לאין חקר, ברגע אחד אבדו כל הונם ורכושם שצברו במשך שנים רבות, ופעמים רבות נראה העשירים והנדיבים בעם, שירדו מנכסיהם על ההדיוטא היותר אחרונה, ופושטים יד לקבל מתנות להחיות נפשם, הן אלה קצות השערוריות והמלחמות לחירות, בארצות הבאלקאן!

בבלוגראדו היהודים היו עוסקים במסחר, ויש מהם שהיו הולכים לעיר ויינה לזמן השוק, לקנות סחורות למכור בעיר ובמדינה, רובם היו הולכים למכור סחורותיהם עד הקצה היותר אחרון במקדון. וסרביה הישנה. ועד המקומות היותר קרובים לשלוגיק וויריד דולייא[123]). בשנת תקמ״ח עמד בראש העדה הרב הכולל ר׳ יהושע מאגריסו, ואצלו עמדו ר׳ דוד פינטו, ור׳ אליעזר בכ״ר דניאל[124]), בימים ההם אוסטריה לטשה עיניה, על תוגרמה, היא באה בברית עם רוסיא להכחיד ולקרוע הקיסרית העשמנית האוסטריה אשר כל מגמותיה היו למשול על כל מהלך הדאנוב, להגדיל ולהרחיב מסחרה בלי כל גבול ומעצור, עשתה כל מה שהיה ביכלתה להשפיע על העמים הסלאבים כמה דורשת היא תועלתם, כדי להפיק זממה בהשתדלותם ובעזרתם, שר הצבא האוסטריי לאאודון (Laudon), עלה על מדינת הסרביה למלחמה, והקיסר יוסף השני השכיל

123) מכתם לדוד, חיים ס׳ ו׳ 124) עולת שמואל, אהע״ז ס׳ א׳

השכיל להלהיב לבות הסרבים והיונים למרוד בשלטן, ולהתחבר אל צבאותיו, היונים נדבה רוחם ויבינו אנית מלחמה אחת בנהר הדאנוב אשר פעלה הרבה, הסרבים הרבים שהתאספו לקול הקיסר היו לעזר לא מעט במלחמה הזאת[125], בראש היילות המתנדבים הסרבים היה שר הצבא מיכאלוויטש ואלכסנדר ניגאדיוויטש.

בן הדור ההוא יחיאל עזריאל רוזאנים[126]), שהיה עד ראיה כתב בזכרונותיו: ובשנת תקמ״ח (1788) תחלה המלחמה בין הקיסר יוסף השני קיסר האוסטריה, ושלטן שלים (השלישי), והיינו בבלונראדו בצער גדול, ותלאות לאין קין הן מצד הדם הרב שנשפך, והן מצד יוקר השער, ופחד ומורא מבית ומחוץ, מן התוגרמים שהיו בתוך העיר, כמו מחוץ לעיר, ואחר שמנה עשרה חדשים, באו עשרה אלפים אנשי חיל הנקראים „פראייקורפיר״ (Freikörper או נדוד הפשי), מעם הסרבים, ויצורו על העיר מארבעה פינות, ותבוא העיר במצור ובמצוק (9 פיברואר 1788, ח׳ אדר א׳ תקמ״ח). התוגרמים סגרו בעדם בתוך ההוסה והמצודה, ואנחנו היהודים בבתינו, ונתאספנו בחצר הק״ק כקטן כגדול, כנשים כאנשים, כלנו מבוהלים, כל איש ואיש עם בני משפחתו, וכל איש נושא על כתפו מעט מזון, והליפות שמלות, וכסף וזהב שהיו תופרים במעיל העליון ובשולי המכנסים... ויתר הנכסים שלא היה באפשריות לשאת, וכן חפצי הבית היינו טומנים אותם בבורות, ואחרי שמלאנו אותם בעפר ואבנים, לבלתי יתראו מן החוץ, עזבנו בתינו, ונצא את העיר לסובב בכפרים, ולברוח על נפשינו... עד שנפלנו כלנו בשבי בידי האוסטריים, וסבלנו תלאות אין חקר... וכאשר מסרו התוגרמים המצודה, (8 אוקטבר 1789 יום ב׳ להוה״מ של סכות תק״ן), נתנו הפקודה ויביאו אותנו העירה, ונבוא כלנו כל אחד לביתו לשלום, אמנם מצאנו הבתים ריקים מכל הרהטים, והבורות שעזבנו מלאים בחפצנו ומלאנו עפר, כלם פתוחים, כי פתחו אותם ויגנבו כל מה שבתוכם, בקיצור כל הנכסים שהיו לבני עמנו נאבדו בענין רע, לא נשאר לנו כי אם גויתנו ומה שהיינו נושאים עלינו.

ותכף כאשר שבנו העירה ראו מבני עמנו אלה שהיו נושים בתוגרמים, שהתוגרמים תושבי העיר מכינים את עצמם לצאת מן העיר, וידרשו מאתם לשלם להם, אלה אשר היה להם כסף היו משלמים להם, ואלה שלא היה להם במזומנים, היו קוראים את היהודים ואומרים אליהם, בואו ונשוה השבונותינו נתנה לכם סחורה או כלי נחשת או חפצים אחרים, בהיות שלא היה להם באפשריות לשאת את חפציהם עמם, ויותר טוב שתקחו אתם בעד הובותינו, ממה שיקחו אותם אחרים וכן היה שנמכר בעת ההיא מה שהיה שוה חמשה כסף בכסף אחד, באיזה סבה שהיה, ובעוד שלשה ימים שהוא הפרק שנתן למחמדנים לצאת את העיר על פי דברי הברית, כל מי שהיה לו לקבל מן התוגרמים ושהיה להם דבר מה, היו גובים חובותיהם, והרבים מבני עמנו היו קונים בכסף... וכן היה היציאה והביאה בין המצודה והעיר בעוד שלשת הימים האלה כמו בימי היריד מרוב המון, נושאי סבל ועגלות נושאות סחורות מן המצודה העירה, וכל איש ואיש משתדל שלא לאבד הרגעים

125) D-r H. Hermes Allganeine Gesducte 316/319 דף VII חלק (1846 Braunscyweig)
126) אחי אבי זקני של המחבר

הרגעים היקרים האלה, ולקנות בזול, והיותר הרבה באפשרי או לעשות איזה עסק כדי להרויח וכדומה, כי זה שנתים ימים לא היה מי שהרויח אפילו שתי פרוטות, וכל איש היה ממהר לעשות איזה קניה כדי להפרע מן ההפסד שעלה לו בימים שעברו, באופן שהתאספו האבות, הבנים והמשרתים כאחת, ובעוד שהאחד היה קונה, החבר השני היה מוציא הסחורה התוצה, והיה ממהר לשוב בעגלה או בסוסים לשאת מה שקנה האחר בפרק ההוא, זה יוצא וזה בא[127]).

הדיינים בעת ההיא היו משה הזן, חיים שלמה עמאר, ויהודה ב״ח חיים הכהן (ברך יצחק, אה״ע ג׳). בראשית המלחמה הנוראה הזאת נפטר הרב הזקן ר׳ יהושע מאגריסו ובמקומו הורם בן משפחתו או אחיו, ר׳ עזריאל יחיאל מאגריסו, הוא ראה בעני עמו בשבט עברתו, ולו נתן להשגיח על צאן מרעיתו, לנהלם בעצותיו ולהפיח בהם רוח היים, בימי הצרה והתלאות שהשיגום, בהיותם נודדים כצוענים מדחי אל דחי על פני השדה, וכאשר נפלו שבי בידי האוסטריים שהטילו עליהם חשד של מרגלות, ועוד מעט היו נכונים לכלות בהם חצי זעמם, אז עמד ר׳ עזריאל בפרץ, ושר הצבא לאודון נוכח לדעת, שהיהודים חפים מפשע, ותהי להם נפשם לשלל.

בימים ההם מת הקיסר האוסטריי יוסף השני (20 פיברואר 1790 = ג׳ אדר תק״ן) ובמקומו עלה על כסא המלוכה אחיו ליאופולדוס הדוכוס הגדול טוסקנה, בעת ההיא מלכר שוידיה ופרוסיה, אשר לא עלה להם לרצון הנצחונות הגדולות של האוסטריים, והרוסים, וכפחדם שהממשלות האלה תגדלנה יותר מדאי, ותהינה להם לפוקה ולמכשול ברוב הימים, האיצו בקיסר החדש, להשלים עם תוגרמה, ולשוב לארצותיו, ואם ימאן לשמוע לעצתם ילחמו גם הם נגדו כאחת, הקיסר החדש שמע לעצתם מפחדו אותם, ואולי לבו נבא לו המהפכה הצרפתית שהיתה עתידה להרעיש כל הארופה, על כן מצא לנרון לברות ברית עם תוגרמה, ולהפרד מרוסיא במלחמת ארצות הקדם, ביום הששי ה׳ לחדש אב תקנ״א, (4 אבגוסט 1791) נחתם ברית השלום בין השלטן שלים השלישי, וליאופולדוס קיסר אוסטריה בעיר שישטוב, והסרביה כלה שבה לממשלת השלטן, באופן שאוסטריה ותרה על כל זכיותיה ונצחונותיה, לתמהון התוגרמים שהתפלאו על זה ולא יכלו להבין הסבות המדיניות שהיו בעזרתם, והעיר הגדולה בילוגראדו שבה לתוגרמים מקין שמנה עשר חדש לשבת האוסטריים שם.

וכן הדור ההוא כתב על השתלשלות הענין: וכל הסרביה ובלוגראדו שבו בעת ההיא לממשלת תוגרמה, ורבים מבני עמנו היה להם מורא ופחד שאם ישובו התוגרמים, ושמו על היהודים עלילות דברים, (שנתנו ידיהם לאוסטריים לכבוש העיר, על כן נמלטו לוינה, פטרואראדין וטימישואר עד בוא התוגרמים ותתישב העיר, ולשוב אחרי כן שם... ובסוף שנת תקנ״ב שבנו לבילוגראדו לבתינו, אמנם בעת ההיא היה המושל טופאל־פחה (הצולע) איש רע מעללים, וישם במאסר טובי העיר (מנהלי הכוללות), בשום עליהם עלילות דברים, עד שברחנו לעיר וידין אבי עם כל בני משפחתנו[128]), הפחה רע מעללים הזה

127) ביאוגרפיה למשפחת רוזאניס, כ״י יהודי ספררי ע״י יחיאל עזריאל רוזאניס (וינה שנת תקפ״ט)
128) שם, שם

הזה, התנהג בקרי לא לבד עם היהודים, כי אם גם עם הסרבים, והשלטן שלים שכל מגמותיו היו לעשות תקונים וסדרים במדינותיו שלה במקומו את הפחה אבו ביקיר, ויצוה עליו לגרש את כל היניני׳רים מן המחוז החדש, ובידעו שלא יעלה על נקלה בידו להושיע הארץ מנגע הצרעת הזה ולא בחזקת היד, התחכם ויתפוס במרמה האגה אחמד, הנקרא „דילי־אחמיד" (המשוגע) שהיה ראש היניני׳רים שמשלו ממשלה בלתי מוגבלת במחוז ההוא ויהרגהו נפש[129]).

המושל הזה, והבא אחריו, האג׳י מוסטאפה־פחה רדו ביינינ׳ירים וינהגו המדינה באופן מתנגד, להנהגת הקשה והמקולקלת של המושלים הקודמים, הם עזבו עם הארץ להיות בשלוה ובנחת, המדינה הצליחה ותפרח בעסקים עם המדינה הקרובה אוסטריה, בפרט הפחה מוסטאפה התאמץ להצלחת המדינה, עד שהיו קוראים אותו „סרפסקה מאייקה" српска мајка (אם הסרבים). בפרק הזה, הרב הכולל ר׳ עזריאל יחיאל מאגריסו נהג בנחת צאן מרעיתו, הוא הגין עליהם בימי המושל טופאל פחה, ולא נח ולא שקט עד שעלה בידו להוציא להפשי משניתי העדה" אמנם נקטה באבו ויםת בשנת תקנ״ב, וזכרו לא נשכח מבני עדתו, ועד היום מכנים אותו: „החכם השלם, הדיין המצוין, מגדול ומעוז ליהודים"[130]), אחריו נמנה לרב הכולל בנו ר׳ רפאל מאגריסו, „החכם השלם והדיין המצוין" והוא עשה תיקונים וסדרים כמו אביו בעניני הקהל ושמו נשאר לברכה עד היום הזה.

לא רחוק מן העיר הזאת, היתה עדה קטנה מימי קדם, ומראשית התישבות התוגרמים בסרביה, בעיר סמנדריא, הרב הכולל היה ר׳ חיים דוד פארדו בן ר׳ יעקב פארדו ונכד הרב הגדול המושאי ר׳ דוד פארדו הזקן, בשנת תקנ״ח העידו לפני התוגרמים מסיחים לפי תומם, על הריגת שלשה יהודים מוידין, מרדכי בכ״ר דוד, יהודה אשכנזי, וברוך מטראני, והרב הזה שאל את פי הרבנים הבריו בבלגראדו[131]).

בעיר שאראי של בושנה, הואים אנחנו. בפרק הזה, הספרות העבריה פורחת כציץ בארץ ציה, כאי דשא בתוך מדבר הול, ואם שהספרות הזאת, הרבה ומצומצמת והספרים הבושנאים לא בראו הדשה בעולמם, בכל זאת פעולתם יקרה בעינינו, אם נשוה אותה למעמד הקרה הנורא ששרר בתקופה ההיא בית ערי ממשלת תוגרמה, וההתפתחות הנזכר חייב להכיר תודה לר׳ דוד פארדו הזקן, שהקדיש כחותיו להגדיל ולרומם מצב הישיבה בעיר שאראי, ולנטוע מטע החכמה והמדעים במדינה ההיא. רוב המסחר היה עם ויניציא, הסוחרים היו שולחים שם סחורותיהם דרך ראגוזה, ומביאים לתוגרמה סחורות ויניציא ובעל הזכרונות כתב על מנהגי העיר הפרטיים: בעיר הזאת הלא שאראי, מנהג אבותיהם ביום תשיעי של הג, היינו יום שמחת תורה, ששים ושמחים לעשות רצון קונם, מרבים יפה ולברכר לפני הס״ת, ולפני התתנים המסיים והמתחיל תורת אלהינו ולנגן בכלי שיר שקורין „פאנדירייש" (תופים)... והנה עתה הדשים מקרוב, מביאים

129) Chopin. Serbie et Montenegro. דף 194

130) קהלת יעקב, הקדמה

131) עולת שמואל, אהע״ז ס׳ א׳

מביאים מוניזייא מיני פירות ערוכות וקשורות, מלאות מעפר השרפה הנקרא „בארוט" (אבק שרפה), ולרבות השמחה לכבוד התורה, מבערים קצת האש בקצת העיר, ונבער והולך מאיליו, ומפיק זיקין דנורא לכל סטר למרחוק, וכל העם רואים את הקולות וזיקין דנורא וכ״ו[132]).

בין הרבנים בשאראי בעת ההיא היו שני בני הרב דוד ר׳ יעקב פארדו שהיה רב הכולל בראגוזה, מחבר ס׳ „קהלת יעקב", והוא פירוש על נביאים ראשונים ונדפס בויניציא (שנת תקמ״ד), ור׳ יצחק פארדו שהוקם לרב הכולל בשאראי במקום אביו, וינהג נשיאותו עד אחר שנת תק״ס, ובעל הזכרונות מכנה אותו „הרב המובהק מאיר כברק, מורה צדק בבוסנא, פחד יצחק יהיה בעזרו[133]), והסכים על עבודת התמיד (תקנ״ב), אפי זוטרי (תקנ״ה) תולעת שני (תק״ס), עוד היה שם ר׳ דוד פינטו ילד ספאלאטו, והוא יצק מים על ידי ר׳ דוד פארדו בימי בחרותו כשהיה הרב הזה בספאלאטו[134]), ושם למד בישיבתו, אחרי כן נמנה, לרב בבלוגראדו כאשר ראינו, ובסוף ימיו התישב בשאראי ושם תפס הישיבה והרביץ בתלמידים[135]), ואהיו הצעיר היה ר׳ אברהם פינטו, גם היה שם הרב אברהם בן ישראל פינסו, תלמיד הגדול של ר׳ דוד פארדו, נולד בערך שנת ת״ק, הוא תפס ישיבה והיה מלמד לתלמידים ראשית הלימודים, ורוב ימיו ועתותיו הקדיש לספרות, בעת ההיא יצאו לאור ספר הדינים והפסקים לר׳ חיים יוסף דוד אזולאי „ברכי יוסף" (ליוורנו תקל״ד), ו„מחזיק ברכה" (ליוורנו תקמ״ה), ספרים נחוצים לכל מורה הוראה, בהיות שמכילים, חסר רב מכל מה שנכתב לפניהם, אמנם מצד אחר גדולי הכמות ויקרי ערך, לכל חכם בערים הקטנות, אשר קצרה ידם מהשיג אותם, ראה זאת ר׳ אברהם פינסו ויחבר חבור אחר המכיל בקצור נמרץ כל מה שהובא בספרים ההם על דיני פסח ויקראהו בשם „אפי זוטרי" וחלק שני על דיני המועדים בשם „משפט כתוב" ושניהם נדפסו בשלוניק תורות לבנו ר׳ דניאל פינסו שהספיק הוצאות הדפוס, וגם נדולי ויחידי שאראי תמכו בידו בסך מאה גרושים, (שלוניק תקנ״ח).

בראשית חבורו כתב המחבר: „כמו נחל על פני מים, הנה יוצר הרים ובורא רוח, ברא את האדם, הלוך ילך בשני שבילים מימינו ומשמאלו, זה פנה לצפון, כל מאוויו להשביע נפשו הבהמית, וגם הנפש לא תמלא וניכו נבזה אצלו, וזה פנה לדרום, וילך למסעיו, לשתות נחלי מימי החכמה והבינה הן אדם שליט ברוחו וכ״ו אחרי הדברים האלה, הולך המחבר ומבאר תועלת התורה והלימודים, כי זה כל האדם, אחרי כן מרבה לשבח את בני עירו שתמכוהו להדפיס חבורו: „כמו חלב ודשן ירויון מדשן ביתיך, ונהל עדניך תשקם, אנשי קדש הגבירים הרמים, המה הגבירים אשר מעולם, אנשי השם יחידי סגולה, אשר בעיר מולדתו הלא סאראי דסן בושנה יע״א, והבינו את אשר יביאו, ויעבירו קול כספים וזהב הארץ מאה קשיטה למען דפוס וכ״ו ובסוף הקדמתו כתב המחבר: אנא ה׳ זכני להוציא לאורה שאר

132) מכתם לדוד, א״ח ס׳ י״ט

133) אפי זוטרי, הקדמה 134) מכתם לדוד, יו״ד ס׳ ה׳

135) הקדמת הרב המובהק מאיר כברק, מוי״ן בק״ק בילגראדו יע״א, ולעת עתה חונה בק״ק סאראי, מגן דוד יהיה בעזרו (אפי זוטרי).

שאר חידושי המעט הוא על „השלחן ערוך" ודרושים, ושאר קונטריסים אשר טפחתי וריביתי וכ״ו. עוד היה שם ר׳ אלישע המכונה מירקאדו בכ״ר שלמה חאב׳ילין, תלמיד ר׳ דוד פארדו, ואתו נשארו בכתובים קונטרסים מרבו, איזה שירים תקונים והערות סביב המחזור לימים נוראים, הרב הזה עשה פירוש על התפלה ויקראהו בשם ס׳ „תולדות אדם" שהדפיס בליוורנו בשנת תקנ״ה, ואיזה שירים „על פי הכללים שקבלתי ממורי הרב זכותו יגן עלינו אלא שאינם במשקל היתד והתנועות" והדפיסם בקבץ שבעת בנינים (ליוורנו תקנ״ג), ושיר אחד „לתשוקת בן אחותו ידיד נפשו שלמה חיים בכ״ר אלטריץ המכונה מירקאדו".

בעת ההיא עברו על יהודי שאראי תלאות רבות, לרגלי מלחמת אוסטריא במדינה הקרובה „סרביא" רוב התוגרמים בעלי זרוע היחפים, ופועלי און אשר לא עצרו כח לעמוד לפני חילות המסודרות של האוסטריים, נמלטו לתוגרמה, ובפרט למדינת בושנה. ושם התנפלו על התושבים השקטים והשאננים, והאנשים האלה מוני הלב, לקחו נקמתם בעם הארץ ובפרט ביהודים, ורושמי הזכרונות מן הפרק ההוא דברו על הענין הזה, במגלה טפה ומכסה טפחים, הרב ר׳ יצחק פארדו כתב בספר תוהו: „כי שחה לעפר נפשינו... אתה ה׳ לא תכלא רחמיך ממנו, חננו ה׳ הננו כי רב שבענו בוז" ור׳ אברהם פינסו כתב שם: כמו אש קנאתך השופט כל הארץ, השקיפה ממעון קדשך וראה את הרפתנו מעוצר רעה ויגון עברה וזעם וצרה, עמך ישראל הנאנחים והנאנקים תחת עבד כי ימלוך" ור׳ אלישע האב׳ילין בראש שיריו שהדפיס בחבור דבו „שפעת רביבים" כתב: שירים שחברתי וכ״ו והם כתפלה לעני על מה שעבר על נפשינו והודות והלל לה׳:

אתפלל לאל הנני, אתה תגמר בעדני, שמע קולם וענני, בדרכי יושר תנחני, גם למרחב תוציאני, מכל צרה תצילני...

למענך יה קויתי אני פניך חליתי, כי שמרך מצותי, וכל טובך נשיתי, כי כוס תרעלה שתיתי וכ״ו שמע את קול איש תולעת, פי שתינו כוס קבעת, וכ״ו.

עורה ופתח לנו דלת, והעבר את ממשלת, אמונת יפהפיה אולת, כי יושביה אוכלת, את אביה מקללת וכל היום היא סוקלת וכ״ו.

בדברים הסתומים האלה, נראה עד כמה סבלו היהודים בפרק ההוא בבושנה, מדעת האגאש והיניג׳ירים אשר לא שמעו לקול השריס ופקודית הממשלה, וידם היתה על העליונה, ובן הדור ההוא באר הענין הזה ביותר בדבריו אלה: „בשאראי, מושב הקדבון של הוויזיר (מושל המדינה), השפעתו הלעה וצרה עד מאד, הארמון והמצודה שישב שם בימי קדם, עומד על מקומו, אמנם לפעמים רחוקות יעיז בנפשו לבוא בתוכו באשר יבוא העירה יוכל על הרוב לשבת שם, בעוד ליל אחד, אך במהרהו יאיצו בו, לנסוע מן העיר ולהמלט לעיר הקרובה טראב׳ניק, שהוא בהיום מקום משבני הרשמי"[136]. „הממשלה יש לה זכות למנות וויזיר אחד, (הנקרא בפי היהודים משנה), שאינו מזרע הבושנאים, אמנם נקל להבין שאינו חפשי לעשות איזה פעולה, בהיותו מוקף מכל עברים מאנשים מיוחסים, גאים, ואוהבי שערוריה, הפקיד הגבוה הזה נוסע לפעמים רחוקות בתוך מחוזו, הקאפיטאנים (או אגאש) אינם מכבדים אותו; ועל הרוב הם מריבים ביניהם ואינם

136) Bosnie עיי Chopin דף 217 ע״א

ואינם משתעבדים למשמעתו". "וכן יוצא מאליו שהבינים (נשיאים), מערי המדינה, הספאהים (פרשים), והטימארים (בעלי האחוזות), הולכים אחרי הקאפיטאנים שידם הזקה בתמידות, ולא אחרי הויזיר שמשמרתו וכנו עובר ומשתנה בכל עת"[137]).

לא למותר יחשב להביא פה ענין אחד פרטי, שיפיץ מעט אור על המצב הכללי של עם ישראל בפרק ההוא, בשנת תקי"ח נמנה לויזיר במדינת בושנה יאלאלודין־פחה, שהיה מלפנים שר הצבא בקושטנדינא, ובהיות שהוא חייב לאחד מסוחרי העיר יצחק בן חיים רוזאנים[138]) שהיה מספיק צרכי הצבא סך עצום, הסוהר הזה כתב אליו לשלם לו כספו, וכאשר לא השיג מענה, הוכרח למרות זקנתו, שהיה בפרק ההוא קרוב לשבעים שנות חייו, לנסוע במסע הכבד והארוך ההוא עד מדינת בושנה, וכאשר הגיע לטראבניק, מקום מושב הפחה, הוא התיצב לפניו וידרוש ממנו כספו, הפחה הערום השיב אליו שיחכה בעוד איזה שבועות, ובהיות שבעת ההיא לא היו יהודים יושבים בטראבניק הוכרח ללכת לעיר הקרובה שאראי לחכות שמה, ויהי היום שישב בחנות סוחר יהודי, בא פתאום תוגרמי אל החנות ושאל מי האיש האורח מקושטנדינא? וכאשר ראה אותו התנפל עליו ויתקע סכינו בבטנו, ויצא החוצה, ולא נודעו עוד עקבותיו, הזקן האמלל הזה נוכח לראות בזה יד הפחה הכפוי טובה, ובהיות שלא יכול להתרפא מפצעו, ציוה לפני מותו, לפני הרב ושבעת טובי העיר לצוות על בנו לכשיבוא העירה, לשרוף כל התעודות המכתבים מאשר היה לו לקבל מן הפחה הזה, שאם ידרוש הכסף, הפחה לא ישתמט מהכות גם אותו נפש[139]).

בוידין על גדות נהר הדאנוב העליון, היתה העדה היהודית כפורחת בפרק ההוא, כבר ראינו בפרק הקודם שבראשית הדור ההוא, היה הרב ר׳ יעקב גראשיאני מורה הוראות משנת הת"ק, בפרק ההוא הגיע לוידין ר׳ משה מושכונה מאנדרינופלא, שעסק במסחר וגם הרביץ תורה, והוא היה בפרוצת מכתבים עם ר׳ ירוחם אליקים גירון באנדרינופלא, וכאשר הגיעה לוידין השמועה המבהילה מפטירת אביו הרב הכולל, ר׳ רפאל יעקב אברהם גירון (ביום כ"ח אב תקי"א), ר׳ משה מושכונה ערך אליו מכתב תנחומים, ובסוף מהלה פני האלהים שיעמידהו על כסא רבנות אבותיו, ויהיה כמלא מקומו[140]). בשנת תקכ"א נוסדה בוידין "חברה קדושה של רותצים" העומדת עד היום; ועשרה שנים אחרי כן, הפרישו מכסף החברה "תרומת ידיהם", ויעשו טבלא של כסף למזכרת "קדש הלולים לה׳ וישמח העם על ידי המתנדבים והגבירות, שמחה גדולה, ה"ה אנשי סגולה מעטה תהלה מחברה קרושה של רוחצים הי", כהשתדלות של הרופא המובהק כמוהר"ר חיים דוד ב׳ גבריאל הי"ו, שנת תשימנו לרא"ש גוים לפ"ק" (כהקוק על הטבלא ההיא). הרופא חיים דוד ב׳ גבריאל הזה, אשר הקדיש רוב עתותיו להצלחת בני עירו, היה ימים רבים ראש "החברה קדושה", ולפי הנראה מטרת החברה לא היתה רק לעשות חסד עם המתים, כי גם עם החיים, היא דאגה על חולי העם, ופה נראה פעולת הרופא הזה ביותר שאת, באופן שהיה

137) שם, שם

138) אבי זקן זקני שלי המחבר

139) ביוגרפיא למשפחת רוזאנים כ"י בידי

140) שני מכתבים ששלח ר׳ משה מושכונה לאנדרינופלא בשנת תקי"א בידי

שהיה לאות ולמופת לבני דורו, ושנתים ימים אחרי כן החברה הזאת הקדישה פרוכת אחד למסך על הארן שבקהל, העומד עד היום ובו הכתבת הזאת:

חברה קדושה של וידין יע״א.
הרופא המובהק היים דוד בכ״ר גבריאל, והגביר יאודה שםן הי״ו.
והגביר חיים יוסף קאפנן הי״ו, הנבון יצחק אלשיך הי״ו.
הנבון יצחק אריה הי״ו, והנבון אברהם בכ״ר אלצפן הלוי הי״ו.
הנבון חיים ב׳ אברהם הי״ו, הנבון יוסף ב׳ יעקב הי״ו והמשתדל בזה.
הפרוכת רפאל אברהם בכ״ר יצחק הי״ו, שנת התקל״ג ליצירה.

בין נכבדי הקהל בעת ההיא, היה אביו של האחד מראשי החברה אברהם אלצפן הלוי לפי כתבת מצבתו במ״ק בוידין: „החכם הנבון המעולה אלצפן ב׳ אברהם הלוי, נפטר י״ג לחדש רחמים שנת הכתו״ב להיים (תקל״א), והנכר הוקם על אליעזר אלעג׳ים, לפי נסח מצבתו: „זה האיש טוב, סגולה בכל טוב, בנן הוא רשוב וכ״ו, ורדף לשלום בעוז וחדוה, מאד רץ למצות והבה יתרה, בשמחה גגילה, והצדיק לעני ואביון, ברוב הבה ותכיון וכ״ו החכם השלם הגביר נבון ומעולה, וכבוד ה׳ מלא, כה״ר אליעזר אלעג׳ים נ״ע, נפטר ביום שני ו׳ לחדש מנחם תקכ״ב״ [141]).

בשנת תקמ״ה עשו למזכרת מכסף „קופת שמן למאור״ כתר כסף לפאר הס״ת, לפי נסה הכתבת הזאת:

כתר תורה — כתר כהונה — כתר מלכות.
משמן למאור, פה ב׳ידין יע״א שנת התקמ״ה.

בימים ההם, היה מושל העיר יוסוף פהה, איש גבור חיל ונאמן רוח אשר בטח בו לב אדוני השלטן שלים וימנהו לשר השרים וכאשר החלה המלחמה עם הרוסים במדינת מולדאויה, וואלאכיה הוא נמנה לשר הצבא, אז הכה לפני חיילות הרוסים אשר פשטו בכל גבולי הואלאכיה[142]); האוסטריים מצדם פשטו בכל הסרביה ויגיעו עד שערי וידין, ותהי עת צרה לכל תושבי העיר עד אשר השליםה אוסטריה, עם תוגרמה ותשב לה כל מדינותיה, לרגלי המלחמה הזאת שרהה שערוריה ואי בטחון בכל המדינה, ובעל הזבחנות מעיר שבפרק ההוא נהרגו שלשה סוחרי וידין שהיו מהון לעיר, והם מרדכי בכ״ר דוד יהודה אשכנזי וברוך מישראגי, לפי מה שהעידו הערבים לפני ר׳ חיים פארדו בסימנדריא, ועל זה נשאל הבית דין הבלגראדי בשנת התקמ״ח [143]).

הרב הכולל ומורה צדק בוידין, היה בעת ההיא ר׳ אליהו בן ר׳ אברהם מינטורה, הוא נולד בעיר אישפאלאטו במדינת דאלמאסיא סביב שנת תקי״א, וילמוד בישיבת אחיו הגדול ר׳ דוד שבתי וינטורה, וכאשר כלה חוק לימודיו, נתן לו את בתו יהידתו לאשה, בשנת תקל״ד הדפיס ר׳ דוד שבתי הבוהו הגדול „נהר שלום״ בעיר אמשטרדם, בהיותו כבן שלש וארבעים שנה

141) דברי מרדכי, (קונטרס, לקורות העדה היהודית בוידין ע״י ר׳ מרדכי גרינואלד הרב הכולל בבולגריא, ט״ז—ט״ז.

142) Turquie דף 2ע3

143) עולת שמואל, אהע״ז ס׳ א׳

שנה[144]), וחמשה שנים אחרי כן העתיק מושבו לוידין, אחרי עמדו איזה זמן בעיר שאראי של בושנה ובלוגרדו ופה נמנה חתנו, ואחיו ר׳ אליהו לרב הכולל, ר׳ דוד שבתי נפטר לעולמו ימים מעטים אחרי בואו העירה, ובכל זאת, שמו נשאר לברכה בפי בני העיר הזאת, ובכל ליל כפור עושים הזכרה לנשמתו ומזכירים שמו: „הרב המופלא מרביץ תורה ברבים מורנו והרבנו מוהר״ר דוד שבתי וינטורה ז״ל“ ועוד היום נמצא בבית הכנסת בוידין ספר תורה מעצם כתיבת ר׳ דוד שבתי, בהיותו בן עשרים שנה, לפי הכתבת על עמודי הס״ת: „וזאת התורה“, של אברהם וינטורה, וכתוב חד כהא, שבתי זעירא, הוצב גלתה בהיכל, זכות מתן תורה, שנת א״שד״י תכתר ותקרב, והמנהג פשוט בעיר וידין על כל צרה אשר תקרה, ללכת להשטתח על קבר הרב הזה, ולהתפלל על מצבתו.

אחיו וחתנו ר׳ אליהו בעלותו על כסא הרבנות בשנת תקל״ט, היה כבן שמנה ועשרים שנה, ובכל זאת ידע לנהל עדתו בדרך הישר, ויעש סדרים ותקונים הדשים „הרי אני כבן עשרים שנה — כן כתב בשנת תקנ״ט — אשר אני מסתופף בצל קורתם, לפני העדה לשרתם, גדולה אהבה אשר אהבתים, לא היה דבר אשר לא הראתים[145]), מלבד עסקו בהוראה, הוא היה מטיף לבני עדתו דברי מוסר והנהגה הנכונה, בכל המועדים וחגים, גם לא מנע ידו מעסוק בספרות, ויחבר חבור השוב כולל חדושים על קצת מדברי הש״ס והפוסקים, ויקראהו בשם: „כבבא דשביט“ וישלה אותו לרבני שלוניק ויסכימו עליו ר׳ יוסף ן׳ יעיש, ר׳ אברהם גאטיניו, ור׳ חיים הכהן ן׳ ארדוט, וכן הסכים עליו ר׳ חיים נסים מוצירי מעיר שירון, ר׳ יעקב בכ״ר שמואל מאנ׳אר מסופיא, ור׳ אברהם יונה מעיר ויניציא, אשר ראו הכתב יד ויהללוהו, בראשית שנת תקנ״ט ר׳ אליהו וינטורה נסע לספאלאטו לדרוש תמכה מבני עיר מולדתו להדפיס חבורו, ושם מצא קרוביו ואוהביו, אשר תמכוהו בנדבתם, משם נסע לעיר ראגוזה, וישב לעירו, ובכל אשר דרך כף רגלו מצא את מבוקשו, וישלח הכתב יד לשלוניק להדפיסו בבית הדפוס של חיים אברהם נחמיה והברו סעדי הלוי בשנת תקנ״ט.

בעת אשר ישב ר׳ אליהו וינטורה על כסא ההוראה בוידין, צרות תקופות באו על העיר הזאת ועל יושביה, לפי דברי התנמון הבולגרי סופורין מעיר וראצה שהיה עד ראיה, היה בפרק ההוא בוידין העריץ עשמאן המכונה פאזואן אוגלו או פאזואנג׳יק, שענינו בן שוטר או השוטר הקטן, הוא נולד בוידין בערך שנת תקי״ה, אומרים אמור שזקנו היה איש בושנאי שהמיר דתו בדת המשלמנים, ועודנו היה פוסח על שתי הסעיפים, פעם היה הולך לבית המסגד, ופעם לאקליסיא, אביו נודע בשמו עמר (Omer), בא לוידין והשיג משרת שומר העיר בלילות (פאזואן), אחרי כן נתן ידו לגנבים ושודדים ובאופן הזה עשה לו חיל והון, עד אשר העיז בנפשו למרוד נגד המושל מלך־פהה, אשר הכהו עם כל התומכים אותו, ויגרשהו מן העיר, וידון אותו לאבד כל הזכיות על אחוזותיו. בנו עשמאן פאזואן־אוגלו הצטיין בהור איש חיל במלחמה הכבדה בין אוסטריה ותוגרמה בשנת תקמ״ב, ובגלל הדבר הזה, השלטן

144) נהר שלום, הקדמה. 145) כבבא רשביט, הקדמת המחבר

השלטן שלים השלישי, הרשה אותו לשוב ווידינה, וישב לו אחוזות אביו, אבנם העריץ הכפוי טובה הזה, גמר בלבו להנקם בשלטן ובשרים, על אשר גרשו את אביו, וכראשית בואו העירה, היה ראש לשודדים, ויאסף אליו כל איש רע מעללים, ואיזה ארנאאוטים, קירג׳אלים, ויניג׳ירים שלא שבעו רצון מן המושלים והסדרים החדשים, ובשנת תקנ״ד התקומם נגד המושל, בחזקת היד, ויגרש אותו, ויתנשא במקומו למושל הפשי ועומד בפני עצמו בוידין.

השלטן שלים התקצף עד מאד לשמע המרד הזה, וישלח צבא של ארבעים אלף אנשי חיל מזויינים; תחת פקודת מוסטאפה פחה הביילירביי (נשיא הנשיאים) של הרומיליאה, אמנם החילות האלה היו חלק אחד מוגי לב, וחלק אחר מאנו ללחום נגדו. המורד פאזב׳אן־אוגלו היו אתו על הרוב שמנה אלף אנשי חיל מזויינים, ובכל זאת עלה בידו להכות את הביילירביי אשר נאלץ לברוח מלפניו וירדוף אחריו, ויאזר חיל ועוז לכבוש הערים האלה אחת לאחת, וראצה, ניקופול, שישטוב׳, סופיא וניש, ועד מבצר רוסג׳יק הגיע, וכאשר הגיעו לקושטנדינא החדשות המעציבות האלה, השלטן ואנשי המועצה התרגזו ממנוחתם, כי לא נשמע עד היום ההוא מרד כזה בקיסריה העשמנית מיום הוסדה, והשלטן אשר כל מזימותיו ומאוייו היו לעשות תקונים בארצו, לפי העת החדשה, ראה בהתקוממות הזה תקף יד המרד והתנגדות לבריאת הדשות והתיקונים, ויגמר בדעתו להרות את פאזב׳אן־אוגלו פעם אחת עד חרמה, וישלח לנגדו חיילות במספר מאה וחמשים אלף איש, אשר עלה בידיהם לגרש את המורדים מסופיא ומכל ערי המדינה, היום אשר נפלה העיר ביד חילות השלטן היה כ״ב טבת, והיהודים חגגו אותו כיום פורים לזכר התשועה הגדולה, ועד היום נוהגים בבית הכנסת כיום מועד שאין נופלים על פניהם ואין אומרים בו תחנונים, האנגלי לורד ביירון (Byron), שהיה בעת ההיא בתורקיה האירופית, מספר בריב ענין, שבין שרי החיילות היו שני אחים שוים במעלה, עבדאלה וג׳אפיר, והיעץ של עבדאלה היתה חזקה כל כך עד שימים רבים היו שרים השר הזה בשירים ההמונים בבושנה, וחיילותיו של הפחה מוידין, פאזב׳אן פחדו ויראו ממנו, ואחרי שהכו עד חרמה לפני חילות השלטן, פאזב׳אן התבצר בתוך החומות בוידין, שני הפחות האלה שגרשוהו מסופיא, כל אחד ואחד היו תחת משמעתו חיילות נפרדות, כי עבדאלה משל במדינת בושנה וג׳אפיר היה המושל באלבניא בעיר ארגירו־קאשטרו או בשקודרה (Scutar).

בכפר אשר בסביבות סופיא שתי המערכות נאספו כאחת האחים גם יחד, וכל אחד ואחד מהפחות האלה קבל פקודה פרטית אך פתאום הפחה ג׳אפיר שהיתה לו שנאה שמורה בלבו לאחיו עבדאלה, השתמש במקרה שהלך זה לבית המרחץ בעיר, ועל ידי שחדיות קנה את העבד שלו, והנה האמלל עבדאלה רחץ בשלו ויבקש את העבד להשקות לו משקה להרוות צמאונו, וימהר העבד וישים סם המות בכוס, ולתתו לפחה שכמעט שתה מקצתו ויפל לארץ[145a], אחרי המקרה הזה, החיילות האלה נפוצו והמלחמה כלתה בסופיא[145b].

The Bride of abilos Lord Byron (145a

145b) כ״ב טבת תקע״ה שהוא יום הנס, נפל בשנת ההיא ביום הרביעי 18 יאנואר 1715

ובחדש ניסן תקנ"ח הקאפודאן פחה (שר המלחים) הגיע עד וידין וישלח דברו אל פאזב'אנ־אוגלו למסור העיר בידו, ותשובתו היתה קצרה. יש לאל ידי לאסוף יותר ממאת אלף נלחמים בעזרתי, אמנם לתפארתי אחשוב שיותר טוב לי ללחום ולנצח רק בעשרת אלפים איש, ואחרי שצרו על העיר חיילות השלטן בעוד איזה חדשים בלי תועלת, הקאפודאן פחה נאלץ לעלות מוידין כי לא יכל לרדתה.

האנגלי לורד ביירון שהיה עד־ראיה במקרים האלה מספר עוד, שכאשר שבו מן המלחמה הזאת המדינה שמשל בה האמלל עבדאלה, נתנה לג'אפיר האח הפושע, כי הכסף והזהב עושים דרכם במועצת השרים בדיואן, ואי אפשר לשער בכמה עלה ההוצאות לאח שטבל ידיו בדם אחיו, לרשת המדינה שמשל עליה, אך בזמן קצר עלה בידו לאסוף האוצרות האלה, האם תחפצו לדעת באיזה אופן? הביטו וראו השדות האלה שלא נזרעו, ואלה האכרים לבושי קרעים, אשר העריץ יגזול מידיהם מחיר יגיע אפיהם לפי הסופר הזה, סוף העריץ ג'אפיר היה גם כן לנפול שדוד, כי עלי־פחה מיאנינה אשר נראה פעולתו בפרק הזה, הוריד את שיבתו בדם שאולה ויקח את בתו לאשה[145c]).

בחדש מרחשון תקס"א (אוקטובר 1800), השלטן שלים שלח עוד הפעם חיל צבא על וידין, לקחת העיר מיד המורדים, בליל יום הששי ערכו המלחמה תחת פקודת ארבע ועשרים שרי צבא, שר הצבא עלי־פחה עלה בידו לעבור על אי אחד בנהר הדאנוב מנגד לעיר, וימטר כדורי תותח יום וליל על העיר בפגישה ההיא נפל שדוד שר חיילות המורדות אימינג'יק, אך גם בזה לא נמס לב המורד, ונהפוך הוא כי התאמץ והתחזק ביותר, ויהיו דבריו אל הוויזיר הגדול:

Bu dunia gelmisim, birdaha gelemem
Babamdam meras caldi Vidini veremem
Donmem, düvesirim, der Pásvan-Oglu Ei.

בו דוניאה יילמישים בירדאה גיילימים
באבאמדאן מיראס קאלדי, וידיני וירימים
דונמים, דווישירים דיר פאזואנאוגלו אי וכ"ו[146]).
(פעם אחת באתי לעולם, ולא אבוא פעם שנית,
מאבי ירשתי וידין ולא אמסור אותה לעולם,
לא אסוג אחור, כי אם אלחם, כן אומר פאזב'אנ־אוגלו וכ"ו).

אחר משרי חיל המורדים קארה־מוסטאפה, שהיה בעתו מראשי השודדים הקירג'אלים, הראה גבורתו בעת ההיא, הוא אזר חיל לצאת מן העיר, ויתנפל על החיילות אשר צרו עליה, ויגרש אותם מכל הסביבות, חלק אחד מן החיילות שהיו באי מנגד לעיר וידין ברחו לקאלאפאט, ושר המורדים האלה רדף אחריהם, ויכבוש איזה ערים מן המדינה הזאת ג'ילגוויץ, קראיוב'ה, וקלאדוב'ה, וימשלו בערים האלה כחפצם עד שנמנה הנשיא קוסטנדין איפסילאנטי לנסיך על הואלאכיה, ובעמל רב עלה בידו לגרש האורחים לא קרואים האלה. השלטן

145c) לורד ביירון, שם
146) לפי נסח שיר המלחמה של פאזב'אנג'יק שהיה שגור בפי הזקנות בערי הדאנוב בדור הקודם.

השלטן שליס מצדו בראותו כי לא יעלה בידו בנקל להכות את המורד הזה, התרצה להשלים אתו, ויסנה אותו לפחה בעל שלשה זנבים, שהיה אות כבוד חשוב בתורכיה, ויפקוד אותו למושל על העיר וידין כל ימי חייו. אמנם לאסון הפחה החדש, רוב חילותיו בראותם שהשלום שורר בעיר ובמדינה, החלו להשתמט מעליו כי הם היו רגילים באי סדרים, וכל חפצם ורצונם היו לצוד דגים במים עכורים, לשדוד ולבוז המון העם השקט והשאנן:

וכאשר נודע הדבר בעיר הבירה, השלטן שליס שלח מתנות לפאזב׳אן־אוגלו, ובתוכם חרב פיפיות חדה עד מאד, משוח בסם מות. הפחה המרד לקח החרב בידו, ובלי שים לבו נפצע בידו האחת, לא עברו שעות אחדות, וסם המות החל לעשות פעולתו, אז שלח הפחה לקרוא אליו את רופאו היהודי לרפא אותו ממכתו, הרופא הזה במעט ראה הפצע, ויודיע לפחה שצריך לכרות זרועו הימין, כדי להציל אותו מן המות, אמנם פאזב׳אן־אוגלו השיב אליו: בשום אופן לא אסכים לכרות את זרועי הימין, שהיה לו לעזרה לנצוח כמה מלחמות מוטב לי למות אם ככה נגזר מאת אללה, כמעט עברו איזה שעות והסם האכזרי עשה פעולתו, אז התרגזו השרים שהיו בקשר המורדים ממנוחתם, בידעם שאחרי מות הפחה, הם יוסרו קשה על אשר נתנו ידיהם למרד, והקול נשמע שהרופא היהודים נתן לו סם המות, ויתאספו המון רב ויאמרו להתנפל על היהודים, ולקחת בהם נקמת שריהם.

ההמון היה הולך ומתקרב אל רחוב היהודים, ברוב המולה עד שהגיע הקול באזני הפחה הגוסס, אז שאל מה קול ההמון הזה? וכהודע לו שהם הולכים להתנפל על היהודים, קרא אליו את ראשי העם ויגיד להם שהיהודים חפים מפשע, ונהפוך הוא שהרופא היהודי הגיד לו מקדם לכן, שאם לא יסכים לכרות זרועו ימות בלי תפונה, ועל כן לא תעשו רעה עם האנשים האלה, אם תחפצו לשמוע פקודתי האחרונה, לא עברו רגעים אחדים, ועשמאן פאזב׳אן־אוגלו מת ביום החמישי ד׳ אדר ראשון תקס״ז (5 פיברואר 1807), היהודים בוידין חוגגים עד היום, שני הימים האלה שבת של פרשת לך לך שהיה היום שהחלה המלחמה בשנת תקס״ח ולא נגעו בהם הכדורים לרעה, ויום ד׳ אדר שהיה להם הנס שניצלו מן ההרגה הגדולה, והיו קוראים אותו „פורים די לוס בוראצ׳וניס" (פורים של השכורים), והיו נוהגים בו שביתה וחילוק מתנות לאביונים כבל חקת הפורים, אבל בימינו האחרונים, כבר נשכח זכרו, רק שאין אומרים בו תחנונים בבית הכנסת[147]), היהודים בווידין הקדישו בעת ההיא פרוכת אחד לק״ק הנעשה עד היום כלו מרוקם בכתבת הזאת:

„המשתדל ה״ה הג׳(ביר) המרו׳(מם) כמוהר״ר רפאל אברהם אשכנזי הי״ו, גבאי ק״ק ב׳ידין יע״א, פרוכת המסך הלזה, קדש הוא לה׳, תם ונשלם בחודש הא׳ שנת השם שמריך לפ״ק".

המזכיר הימים של התלאות שעברו על תושבי העיר ההיא הרמוז גם בסימן השנה „השם שמ״רך" ונתחנך בחדש ניסן שני חדשים אחרי הנס.

---

147) המקורות לפרשת פאזב׳אן־אוגלו, לפי הידיעה של ההגמון [illegible] בפרקין בוראצה, הובאו בספר C. C. Бобчевъ История на Бълг. Народъ דף 211, Turquie דף 353, שיר הגירשה, והרשימות הזקנים שאספתי.

בין היהודים היותר מצוינים בדור ההוא, היה הגביר אברהם אשכנזי, הסכונה רפאל לרגלי הליו הכבד שנרפא ממנו, והוא היה גיסו של ר׳ יהודה בכמוהר״ר משה עלי, רב הכולל בניש ומחבר ס׳ „קמח סלת״, הוא הקדיש רוב עתותיו להצלחת עדתו, ויכים רבים היה גבאי הקהל, גם תמך הספרות בתתו לכסף מוצא להדפיס ספרים, ובשנת תקנ״ט בפרק צוק העת לרגלי מלחמת האזרחים, לא מנע מתת תמיכתו לגיסו ר׳ יהודה עלי להדפיס חבורו „קמח סלת״, הוא וחתנו חיים קאניטי, והמחבר הזה כתב בהקדמתו, הדרת האנשים היקרים האלה שלמים, נותני דמים, לסיגן של תלמידי חכמים, הראשון הגיב כאישון, תוכו רצוף אהבה... הגביר המרומם כמ״ה אברהם אשכנזי יצ״ו, וחתנו רב רחומאי... הנבון ומעולה הן גביר כה״ר חיים קאניטי יצ״ו מתושבי עיר ווידין יע״א, אשר נדב לבם אותם ונתנו לכסף מוצא, סך מאה אריות (בערך כ״ה זהובים או 260 פראנק), במתנה גמורה לי לשמי, לסיוע ההדפסה, ותפלתי על הכי, כלהם חקי, יה רבון עלם!״ עמוד לימין עזרם, מימינם ומשמאלם, והושיבם בנוה שלום השקט ובטח עד העולם וכ״ו, וברכות יעשה „אודה לידיד בן ידיד, הוא יצחק בן אברהם (אשכנזי) וכ״ו״. בשנה ההיא, בעצם המבוכה וימי המרד של שנת תקנ״ט, הרב הכולל ר׳ אליהו וינטורה, הדפיס גם הוא חבורו „כבבא דשביט״, בהקדמתו יתאר את הגבירים הנדיבים האלה בצבעים חיים: ומתוכם אני אברך, ולי נאה לברך להאי גברא יקירא הוא הרא״ש, שלם בגופו שלם בממונו וצדקת פזרונו, הלא הוא הגביר המרומם כמה״ר רפאל אברהם אשכנזי הי״ו הגבאי הראשון והמנהיג בפה עירנו ווידין יע״א, אשר פעל ועשה עמי, פזר נתן מנה יפה, הוא ודעמיה חתנו הנבון הן חכם הכד אנשים כה״ר חיים קאניטי הי״ו נר״ו.

נפלא לראות שבעת המבוכה הזאת וצוק העתים שעברו על כל תושבי העיר בכלל, והיהודים בפרט, היהודים היו נכבדים כמו ביטי קדם בעיני עם הארץ והשרים, בשנת תקנ״ח היה מקרה שהיהודים הוצרכו לאיזה סך כסף לצרכי הקהל, וכיס העדה היה ריק, אז הגישו בקשתם לשר אחד מן הקרובים להצר המושל פאזוב׳אן־אוגלו, והוא נאות לתת להם בתורת הלואה הן ותסר, סך אלף וחמש מאות גרוש, ואחר שנה אחת השר הזה, עלה בדעתו לנסוע לעיר הקדש מיכה להשתטח על קבר נביאם, וילוה סך אלף גרוש מיהודי אחד אמוד בנכסים, ובהיותו על מסעו חלה וימת, והיהודי ההוא תפש חוב הקהל לשר ההוא, ויגבה אלף הגרוש, על זה נשאל הרב בגציון בכר שבתי אם יפה עשה, ואם הצדק אתו לגבות החוב מקופת הקהל (משה שמעון, ס׳ כ״ב). כמובן היהודים שהיו עמודי המסחר, סבלו הרבה לרגלי המלחמה הזאת, אף שפאזוב׳אן־אוגלו לא רדף אותם ולא הציקם או עשקם, ונהפוך הוא שאיש אחד אביו של הגביר אלישע הכהן, היה שר אוצרו, וכאשר מת העריץ הזה, היהודי הוכרח להמלט לבוקארישט, לבלתי תגע בו יד הממשלה ויהודי אחר רופא שבא משלוגיק היה המשגיח על בריאותו, בשנת תקס״ס כאשר היה באפשרי הנסיעה באניות על נהר הדאנוב, משפחות רבות מהרו להמלט אל עיר רוסג׳וק ששם נוסדה עדה יהודית קרוב לימים ההם, בין הנודדים נודעים ר׳ אליהו וינטורה, ר׳ שלמה קאפון, ור׳ אברהם גראסיאני שנבחר לרב הכולל בעיר החדשה הזאת.

במורד

במורד הדאנוב היתה העיר הקדמונה ניקופול, בראש העדה היה העשיר והכם ר׳ אברהם גרשון הלוי שהלך ארצה ישראל, ובהיותו בצפת, קרה מקרה שהפחה דרש כסף רב מן היהודים, מס „הג׳ירימי״, וכאשר בקשו פניו לעזרם, נאות לתת להם הכסף הדרוש, אם יתנו לו ספר תורה ישן שהיה להם, המיוחס לר׳ יוסף קארו להשיבו לניקופול, שבה קבע ישיבה הרב הזה טרם לכתו צפתה, וכאשר נאותו לו, לקח הס״ת הזה ויעמידהו בק״ק ניקופול, ושם עמד עד המלחמה הרוסית־תוגרמית משנת תרל״ט־תרל״ח[148]). ובעל הזכרונות יתיאל עזריאל רוזאנים כתב ברשימותיו: וכשנת תקנ״ו כפ״ז מנחם, נפטרת מרת אמי רחל (כוידין)... ולא היה איש מבני משפחתנו אצלה, בהיות שכשנה ההיא פרצה המגפה בתקף עזה, והיינו נאלצים כל בני העיר להמלט, לעיר קטנה שמה אקג׳אה, ובהיות שהיתה חולה עד מאד לא יכלה לברוח, ואנכי שמעתי השמועה רעה באקג׳אר ובהיות שהמגפה עוד טרם נעצרה, והמועדים (של תשרי) היו קרובים ובאים, והעיר (וידין) עוד לא נקתה מן המגפה, שלחו אותי באניה לרוסג׳וק דרך ניקופול, וירדתי לניקופול ביום השבת (חדש אלול), הלכתי אל בית הכנסת, וראיתי הישיבה שהיה קורא בה מרן (ר׳ יוסף קארו), וכאשר יצאתי מבית הכנסת, הרגשתי שלא הייתי תאב לאכול, ועד עת הערב כל גופי התלהב באופן נורא, וביום השלישי נראה שהחולי היה ממש מגפה... ושכבתי על ערש דוי שני הדשים לרפא הפצעים, ועוד ארבע חרשים ישבתי שם וכ״ו[149]).

בין העדות הרבות שנוסדו בתוגרמה הארופית בימי השלטן שלים השלישי, היותר השובה שהיתה עתידה להיות מרכז יהודי גדול הכמות והרמות בארצות הקדם היתה העיר רוסג׳וק, על גדות נהר הדאנוב התחתון, העיר הזאת היתה קטנה עד מאד והיהודים בחריצותם עשו אותה לרבת הסרכולת, ומקור המסחר היותר גדול בערי הדאנוב התוגרמי, עוד קודם שנת ת״ק היו איזה יהודים הולכים ושבים שם דרך עראי לרגלי מסחרם, לפי מכתב שערך הסוחר חיים אלחאליל יליד שלוניק לר׳ חיים מבורך רב הכולל בניקופול קרוב לימים ההם, ובו מודיעו שהגביר אליהו פריכו הפקיד בידו סחורות בערך כ״נ אלף לבנים, אמנם נפלו הפרשים ביניהם, עד שהגביר ההוא הקריב משפטו לפני ה„מולה״ (דיין מחמדני), ויביא בעזרתו איזה יהודים עדים, והדיין חרץ עליו להושיבו במאסר עד שישלם את הזוב ההוא, בין הבוחרים היו יצחק הלוי וחורנו יוסף ן׳ ארוליו[150]). היהודי הראשון שהתישב בתמידות בעיר, היה מאיר בר׳ אהרן שהיה חניך אצל אומן ארמני, עושה מלאכת רקועי פחים שהביאו מניקופול, בשנת תקנ״א בסבת מלחמת הסרבים, יהודים רבים מבלוגראדו נמלטו אל וידין, ומשם ירדו עד רוסג׳וק, וביניהם היה חיים רוזאנים, ולפי דברי בנו בזכרונותיו: למר אבי היה עסק ברוסג׳וק סחורות של ויינה, וקרוב לפסח וסכות, היה בא לוידין לחוג המועדים, ואחרי כן היה שב לרוסג׳וק לבית מסחרו, ובעל הזכרונות כתב בימים ההם: והנה אדרבא כאן במתא (אנדרינופלא) נתקבלו

בפסח

148) ראה מאמרי על ר׳ יוסף קארו וניקופול, בעתון יוסף דעת (לאנדרינופלא תרס״ט)

149) ביוגרפיא, או תולדות משפחת רוזאנים כ״י בסדרי בידי

150) עיין כ״י בידי

כמה עדויות סכמה בתות ההולכים ומסתהרים שם כ א ו ר ו ג׳ ו ק[151]), כי העיר הזאת נקראה לפנים א ו ר ו ג׳ ו ק על פי השהתת השם התורמי כפי היהודים.

בימים ההם היה מושל העיר איש חכם ונבון, ושמו מוסטאפה־באיראקטאר (בעל הדגל), פחה, יליד הכפר הקטן ט ר י ס ט י נ י ק, על כן היו קוראים אותו ט ר י ס ט י נ י ק ל י ־ א ו ג ל ו, והיהודים היו מכנים אותו ה ד ג ל ן, על פי הדגל הפרטי שהיה לו, הוא היה בנו של אכר פשוט, אחרי כן היה לסוחר סוסים, אמנם רוחו הכביר הסוער כים, לא עזב אותו במעמד החשכה והאפלה, הוא נכנס בתור נדכה בחיילות מושל העיר, הצטיין עד מהרה באמץ רוחו וישיג המשרות היותר גדולות, עד שהיה למושל על העיר הזאת אשר החל לשרת בתור איש חיל פשוט[152]). בעל הזכרונות הסופר ב׳ א ס י ף א י פ י נ ד י בדברו אדותו יספר: הוא היה ראוי למשרה אשר נתנה על שכמו, הראה אמץ רוח ומתינות, הוא היה כבעל כשרונות יותר נשגבות מכל בני דורו, והיה אוהב לעשות צדק ומשפט[153]), ומוכן מאליו שהיהודים יכלו להתישב בלי פחד ומורא במקום אשר לא ישבו מעולם בהיותם בטוחים תחת צל מושל ישר ומשכיל כמוהו. לפי זכרונות מאיר ב׳ אהרן המקרה היה באופן הזה:

בקייץ של שנת תקנ״ז, חלתה אשתו האהובה של הפחה בחלי נשים, הוא שלח לקרוא אשה יהודית מילדת בקיאה בחולאי נשים ושידעה איזה תרופות, מן העיר ג׳ ו ר ג׳ י ו ו מנגד ל ר ו ס נ׳ ו ק כי שם היה ישוב יהודי מימי תקופתו של פראנק, האשה הזאת ישבה איזה הדשים אצלה, והיתה מכינה תרופה לחליה, ויהי כהגיע איזה ימים קדם ראש השנה של שנת תקנ״ח, המילדת הגידה לפחה, שתהיה נאלצת להפרד מאשתו בעוד איזה שבועות, בסבת החגים הקדושים הבאים וללכת ל ג׳ ו ר נ׳ י ו ו, בהיות שאין בית הכנסת ליהודים בעיר, אז קרא אליו הפחה איזה יהודים סוחרים, וישאל להם למה לא יביאו טפם ונשיהם העירה, והם השיבו לו שכל עוד אין בית הכנסת בעיר, לא יוכלו להביא נשיהם, אז נאות הפחה לתת ליהודים במתנה גמורה, בית אחוזה קטן שהיה לו על שפת נהר ה ד א נ ו ב, והיהודים מצדם שלחו ל ג׳ ו ר נ׳ י ו ו, ויביאו משם ס״ת אחד ויחנכו בית הכנסת החדש בליל ראש השנה תקנ״ח, וישתמשו בו עד שנת תקע״א שנהרס לרגלי מלחמת הרוסים. אחרי כלות החגים, שלחו יהודי ר ו ס נ׳ ו ק ויביאו את נשיהם וטפם העירה, וישימו אבן הפנה לעדה הגדולה והחשובה הזאת, ובעל הזכרונות כתב על הענין הזה: ושוב נתהוה שנתישבו יהודים בעיר הדשה א ו ר ו ג׳ ו ק שמה, שנתלקטו שם מתושבי א י נ ד י ר נ י (א נ ד ר י נ ו פ ל א), ומ ו י ד י ן, ומ ב ל ו ג ר א ד ו, ומ נ י ש וכ״ו[154]). ובשנת תק״ס כאשר באו העירה נודדי ו י ד י ן, הבורחים מהמת השערוריה ומלחמת העריץ פ א ז ב׳ א ן ־ א ו ג ל ו, עדת ר ו ס נ׳ ו ק בחרה לרב הכולל באסיפה כללית בשנת תק״ם את ר׳ א ב ר ה ם נ ר א ס י א נ י בתור מ א ר י ד א ת ר א, דיין, ומקבל העדיות, וכל בני העדה התחייבו בשבועה להשתעבד למשמעתו[155]).

הרב

---

151) מים החיים, חלק מי מריבה

152) Turquie דף 383

153) שם, שם

154) תקרי לג, ח״ס חי״א

155) מים החיים, חלק מי מריבה, רף ק״א ע״א

הרב הזה היה נצר משפחת חכמים, ונכדו של ר׳ יעקב גראסיאני רב הכולל בוידין, בקי בליסודים ואוהב תקנות וסדרים, הוא הנהיג סדרים חדשים בעדה הזאת עד שהוא עד היום למופת לכל העירות הסמוכות לה, וכהיות שמספר היהודים היה מועט בעת ההיא, היה מן הנמנע ליסד „חברת קדושה של רוחצים וקברים״ וימנה אנשים פרטים לעסוק במצוה הזאת וכן עשה הסכמה שהיתה אבן פנה ליסוד חברה כזאת בשנת תקפ״ד, וכשטר שנעשה בעת ההיא כתוב: נחנו הבאים על החתום... היושבים פה אורוג׳וק וכ״ו אשר קבלנו עלינו ההסכמות האלה שנזכר, והנה הגם בהסכמת הרב המובהק כמוהר״ר אליהו וינטורה תנצב״ה, ובהסכמת מורנו ורבינו גיהו המורה צדק דפה העירה כמוה״ר אברהם גראסיאני תנצב״ה, תחילה וראש לטהר את המת כאשר נהוג בכל ערי ישראל, שלא לגלות מסתורין מכל עניני המת וכ״ו, הננו מתחייבים שבהיות איזה מת מצוה נמהר לעסוק ברחיצה וכ״ו, וכן עשה סדרים בהנהגת הקהל ובית הכנסת העומדים בתקפם עד היום הזה.

עוד הוטל חוב קדוש על הרב החדש הזה, לפי הנהוג והחוק הקדמון בתורקיה הארופית, שכל הקהלות היו משעבדות לרבנות הכללית והראשית באנדרינופלא, בפרק ההוא הרבנות הראשי, כבר היה נחלק לשני כתים, של בכמוהר״ר ושל גירון בראש הרבניות עמדו ר׳ מרדכי בכמוהר״ר מנחם ור׳ יקיר גירון, רוסג׳וק בהיותה חפשית מכל התקשרות ותיוב מקודם לכן, יכלה לבחור באחד משני הרבנים לאלוף לראשה לפי רצונה, באסיפה כללית שהיתה בשנת תקס״א, בני העדה נקראו לחוות דעתם, היו שתי הצעות, עצת רבני ירושלם וקושטא׳ היתה שיקבלו את הרב יקיר גירון, בכל זאת ואף שרוב תושבי העיר היו מקדם תושבי וידין בלונראדו, ואחרות המשועבדות לבית גירון, נבחר ברוב דעות ר׳ מנחם בכמוהר״ר מרדכי בנו של ר׳ מרדכי בכמוהר״ר מנחם, שהיה עתיד לרשת כסא הרבנות הראשית אחרי מות אביו, וכו בפרק נכתב ונחתם שטר ההשתעבדות שקבלוהו עליהם ל„ראש ולמורה צדק״ בשבועה, על העדה ברוסג׳וק[156]).

כשנה אחת אחרי כן נמנה לשליח צבור וסופר הקהל ר׳ חיים המכונה קונורטי אשכנזי ויעמד בשרותו עד יום מותו (ז׳ ניסן ת״ר), בשנת תקס״ו באו איזה תלוקי דעות בין איזה יחידי העדה ואף כי הסבות בראשית היו קטנות המשיכו אחריהן תוצאות רעות עד מאד ותפרדנה העדה הצעירה ליסים בין שתי כתות שהיו מעינות האחת את רעותה ימים רבים. בפרק ההוא היה בעיר איש עשיר עד מאד, ושמו שמואל בכ״ר אשר, ובעל הזכרונות כתב עליו: והנה אדרבא כאן בבתא (אנדרינופלא), נתקבלו כמה עדויות מכמה כתות ההולכים ומסתהרים שם באורוג׳וק, כי מעולם לא ראו ולא שמעו משום אדם שהר״ר שמואל בכ״ר אשר עשה שום מסירות, וכלפיה לייה המה ראו וידעו, שעושה חסד לעשוקים, להצילם מיד עושקם ומיד שר השופט העיר, אף אכן שאלו את פי תלתי סהדי שהעידו קמן, מה טיבו של הר׳ שמואל (בכ״ר אשר) אם נשמע בעירו שעשה שום מסירות והם השיבו שלא ידעו אף שמץ מנהו, אלא אדרבא בעומדם שם, היו שומעים כי טובת עושה ולא רעה[157]), בכל זאת רוב בני העדה היו

156) הקרי לב, ח״ב ח״א

157) מים החיים, חלק פי מיבה, דף ק״א ע״ד

היו מתנגדים לו, וביניהם חר״ אברהם גראסיאני והרב הראשי מאנדרינופלא ר׳ מנחם בכמוהר״ר מרדכי, אף נמצאו שלשה יהודים יהושע קאפון, נתן אלמוזנינו ור׳ אברהם וינטוריה שהלכו עד לפני המושל מוסטאפה באייראקטאר לבקש מאתו לעשות נקמה באיש הזה[158]), וכאשר לא נכנע האיש שמואל לפני מתנגדיו, התאספו כאחת ויגזרו להבדילו מהקהל, לבלתי יתערב עוד בעניני הצבור, ולעשות האפשרי להסגיר חנותו על ידי שרי העיר, כמעט החליטו כזאת באסיפה וכבר נמצאו איזה אנשים שהודיעו הענין למזכירו של הפחה ביזי איפינדי, אמנם פתאום רוח אחרת עברה על ראשי העדה והרב על היותם מהירים בהחלטתם, על כן נאלצו לתת מתת כסף למזכיר, כדי שיעלים הענין לאיזה זמן מאת השר המושל, בפחדם מן התוצאות הרעות[159]).

נראה הדבר שהתנגדות שמואל בכ״ר אשר וכתתו היתה בפרטות נגד הרב הכולל, ולמרות רצונו והתנגדותו בשנת הקס״ו נבחר בפעם השנית לרב הכולל לזמן חמש שנים, ובסוף השנה באו שני אורחים לרוסג׳וק, האחד היה שליח מארץ ישראל, והשני ר׳ רחמים אברהם וינטורה הרב הכולל מסופיא, ושניהם נכנסו בעובת הקורה כפשרנים בין שתי הכתות, ויגזרו על שמואל בכ״ר אשר לשלם חמש מאות גרוש לכיס הקהל כתור קנס, להכיר את הרב הכולל ולהכנע למשמעתו, ובזה האופן השלום שרר לפי שעה בקרב העדה הזאת[160]), בסוף השנה ההיא חילות הרוסים תחת פקודת שרי הצבא מיכלזון קוטוסוף ומאסי נכנסו במדינת מולדאויה וכל הואלאכיה וכל ארך שפת הנחל הדאנוב, באופן שהנוסע דרך הנהר לא היה עוד באפשרי, והמסחר ברוסג׳וק ירד מטה מטה, בעת ההיא קרה מקרה לסוחר שלמה חיים רוזאנים[161]), מרוסג׳וק שטען שלשה אניות סחורות שונות עורות נכאת ולוט וכאלה וישלחן ליד אחיו לווינה, והנה באמצע הדרך יצאו הרוסים, וישללו כל הסחורה שעלתה לסך שנים ושלשים אלף נרוש׳ בערך ארבע גרוש׳ הזהוב ההונגרי (בערך שמונה אלף פראנק), וכל עמלו להוציא השלל מיד הרוסים, עלה בתהו[162]), ובחרף הבא חלק אחד מחיל הרוסים, תחת פקודת שר הצבא קוטוסוף עבר נהר הדאנוב הנקפא, ובחדש שבט תקס״ז שמו במצור עיר רוסג׳וק, ותמסר העיר בידם, אמנם לא עברו ימים רבים, והתוגרמים שבו ויכבשו העיר, ויגרשו הרוסים מעבר השני של הנהר, והמלחמה הזאת כלתה מרעת על ידי שביתת המלחמה שנחתמה בטילסיט ביום 7 יוליו 1807 (אב תקס״ז). בפרק הזה הפחה מרוסג׳וק מוסטאפה־באייראקטאר, אזר כח ללכת עד עיר הבירה קושטנדינא, לקחת בידו רסני הממשלה, ולהשפיע על מהלך הענינים במדיניים, כאשר ראינו בראשית הפרק הזה, ועל ידי מלך השלטן מחמד השני, יכדי להכיר טובה לפחה הזה שהצילו מסכנת המות, הרים אותו לשר השרים, ובמקומו הופקד לפחה ברוסג׳וק בושנאק־אגה שהיה גבור חיל כבאייראקטאר, אבל היה עושק ומעות משפט, כאשר נראה בחלק הבא.

עוד

158) שם, שם ע״ב
159) שם, דף פ״ח ע״א
160) שם, דף קי״ב ע״א
161) אבי זקני שהי׳, המחבר

עוד היתה עדה קטנה החדשה בעת ההיא במחוז הדאנוב בעיר הקדמונה סיליסטרה שנקראה בימי קדם דורוסטול או איסטריה, אף שכבר נעשה נסיון ליסד שם ישוב יהודי בערך שנת ש״קת״י (פני משה ח״ב ס׳ כ״ו ועוד) אך בטל בסוף, לפי הנראה היהודים הראשונים התישבו שם מחדש לרגלי החיילות שבאו שם בשנת תקס״ו, בסבת מלחמת הרוסים, והפרק ההוא נקרא בימים ההם „זמן האורדו״ (פרק החיילות), היהודים הראשונים היו מן המספיקים צרכי החיילות, בין היהודים האלה היה ישעיה מנשה סוכר עלי טאבאק, ולפניו הועד על הרינת היהודי יצחק טאראנטו מאנדרינופלא ע״י ה„זאביט״ (שר החיל), עוד היה שם יצחק הלוי המכונה בפי התורכים „סאטיר״[163]), והיהודים אחרים מתושבי אנדרינופלא, אחרי המלחמה התישבו עוד איזה משפחות עד שבנו להם בית הכנסת.

וקרוב לעיר הזאת, בדרך העולה לבאלקאן המזרחי, בעיר שומלה או שומנה, נוסדה עדה קטנה, אומרים אמור שהפחה מושל העיר הביא אתו רופא יהודי מאנדרינופלא, ולרגלו באו יהודים אחרים עד שהיו לעדה אחת, כנראה היהודים החלו להתישב בערך שנת תק״ך בעיר הזאת רבם מאנדרינופלא ובשנת תק״ס הקימו עליהם לרב את ר׳ נסים חיים שלום מרגונטו יליד אזמיר, שהיה גם מטיף מובחר בדורו, והדרוש הראשון שדרש בקהל, היה לפי דבריו: דרוש שדרשתי בהיותי בעיר שומלה שבאורומילי על שמועה לא טובה, על שמועת פטירת הרב הכולל יעקב אלבעלי, מאריה דאתרא מחבר „קהלת יעקב״ (תק״ס)[164]). הרב הזה נולד בעיר אזמיר בערך שנת ת״ק, וילמוד בישיבת ר׳ שלמה ברבה[164a]), הוא נשא אשה הגונה את בת ר׳ יעקב קאלומיטי[165]), אשר ילדה לו בן יחיד הנקרא בשם ישעיה, ר׳ נסים הרביץ תורה באזמיר. ויעמיד תלמידים רבים, וביניהם ר׳ יוסף שאול, ר׳ אברהם די ג׳אביש, ור׳ אברהם ן׳ עזרא, והוא הצטיין ביותר בדרושיו והספדיו, וביניהם הכי נכבדים: דרוש שדרש על פטירת החכם המרומם נז״י אברהם אלגראנטי בק״ק שלום, דרוש על ההה״ש נז״י עמנואל בנבנשתי, דרוש בק״ק ביקור חולים על שמועה שבאה מצפת על פטירת אחיו ר׳ ירמיה מרגונטו, דרוש על פטירת ההה״ש משה ן׳ עזרא נשיא חברת ביקור חולים, דרוש על הגביר ההה״ש בן קדושים ושלשלת יוחסין דוד אבועלפיא, על פטירת ההה״ש רב ועצום ר׳ יוסף אלבעלי, על פטירת אמו שהספידה בק״ק ביקור חולים, על פטירת הרב הגדול מארי דאתרא ר׳ חיים מודעי, (בק״ק אלנזי), על פטירת מר חמיו ר׳ יעקב קאלומיטי, על פטירת ר׳ חיים עוזיאל ור׳ יצחק מורינגו במגפה, על שמועה רעה מחברון מפטירת בן אחותו ר׳ רפאל בן דוד טילייאס, על פטירת הגביר אברהם אינדיקים, על פטירת ר׳ משה קאלומיטי, על פטירת תלמידו ר׳ אהרן פאלאג׳י, על פטירת ר׳ רפאל ארדיטי, על שמועה רעה מצפת מפטירת הגביר אליה פראנסיז ועוד. בשנת תקל״ט נפטר לעולמו בנו יחידו ישעיה מארגונטו במגפה, וימרר רוחו עד אשר לא ראה עוד בטובה, ולפי

163) אביר יעקב, אתעי״ס׳ י״ב　　164) דברי שלום, דף ס״ו

ולפי דבריו: ואני נשארתי לבדי מר ונאנח כל הימים[166]). ושנתים ימים אחרי כן נמנה לרב הכולל בעיר שוסלה, כמה ימים ישב בעיר הזאת לא נודע כבירור, אך זאת נדע שבשנת תקס"ט, כבר שב לעירו אזמיר, ושם חלה חלי כבד, ויעלה על המטה שלא ירד ממנה עד יום מותו[167]), בתור מחבר השאיר אחריו קבץ דרשותיו שנדפס אחרי מותו בשם „דרכי שלום" בעיר שלוניק בשנת תקע"א ובסופו קונטרס מענה לשון".

אם נשוב אל לב מדינת מוקדון נמצא העדות הקדמוניות איסקוב או אישקופיא ובמונאסטיר, בשנת תקנ"א היה פה רב הכולל ר' שמואל בכ"ר יעקב קאלד'ירון, ואתו היו החכמים ודיינים ר' שבתי בכ"ר יהושע קסתי, ור' מתתיה חזן, בימים ההם יהודי העיר היו מרחיקים ללכת עד אלכסנדריא של מצרים לרגלי מסחרם, וכין הסוחרים האלה היו יעקב דרזאלי, ומשה רפאל שעברו דרך איסטאנקיואי ורודוס, ושם נתועדו בבית הסוחר היהודי מרודוס אברהם צורמאני, מן האי רודוס, הפליגו בים עם אניה של ארנאאוטים, וכאשר קרבה האניה לאלכסנדריא קמה סערה גדולה ולא יכלה להגיע לחוף ההוא, כי הים היה הולך וסוער, ותשלך אותה בנמל דאמייטה, ושם ירדו במצולות כל הנוסעים, מקין שנה אחת, הסוחר מרודוס אברהם צורמאני עבר דרך רודוס, ויספר כל הענין לפני הסוחרים וידאל בכ"ר יוסף נהמולי, יצחק פיסו ומשה בכ"ר יהודה הכהן, בחדש תמוז תקנ"א, ובית דין העיר שאלו את פי רבני שלוניק מה יהיה משפט נשי הנטבעים בים האלה[168]). בין היהודים היו גם כן נדיבים ואנשי חסד, שעשו צדקות והקדישו עתותיהם לאהבת בני עמם, ובעל הזכרונות כתב לתהלת ותפארת העיר הזאת: אחזיקנא טיבותא לרמאי... הם נשיאי... שפעולתם אמת, שכר מצוה בעולם הזה, והקרן קימת, הראשון שבראשון שאין מעלה ממנו, ערוגת הבשם שהכל מתבשמים ממנו, חסד יסובבנו, שר שרים ונגיד נגידים. שכלו מלא חסדים, יאיר נתיבות ונדיב נדיבות... הלא הוא השר והמפסר הגביר המרומם אברהם משה נר"ו, ובנו הבן יקיר מתתיה משה, שהיה איש משכיל ונדיב לב כאביו, וקרוביהם הגביר כלב משה, שתמך בכל האפשרי בידי הכמים והספרות[169]).

וקרוב לעיר הזאת באלבנית היה הישוב הישראלי בעיר יאנינה, בעת ההיא שרר בעיר ההיא העריץ עלי פחה יליד טיבילן באלבניה העליונה, אביו ויליבינג היה אחד השודדים היותר מפורסמים על ההרים והגבעות, אמו האמיקו אחרי מות בעלה, עסקה גם היא במלאכת בעלה, אמנם היא נפלה פעם אחת בידי תושבי הכפר קאדריקי אשר שללה פעמים אין הקר, התושבים האלה לקחו נקמתם בהתעוללם בה ובבתה, ואחרי כן שלחו אותן לנפשן, וכאשר שבה הביתה, היא השביעה את בנה הרך בשנים עלי לקחת נקמתה באנשים ההם, ולהכרית המקום ההוא כלה מתחת השמים, עלי בהיותו כבן שמנה עשרה שנה היה כבר ראש לשודדים, ויטיל פחדו על כל עמי האלבניה ומוקדון, המרידה הראשונה של היונים בשנת תקל"ג, המריצה איזה ביגים (שרים), להרים יד במלכות

166) שם, דף ס"ג
167) שם, הקדמת רבני אזמיר
168) [illegible]
169) קמ"ח סל"ח, הקדמה

במלכות כתור מושלים חפשים כל אחד במבצרו הבטוח, בראשי ההרים ובצורים, עלי בהיותו רגיל בכל ההרים והגבעות, כבש המבצרים האלה, וישלח ראשי המורדים לקושטנדינא, וימצא חן בעיני השלטן שלים עד אשר מנה אותו בתואר הכבוד דירבינד־פחה (פחה שעל פרשת הדרכים), וירשה לו להיות אצלו ארבע אלפים אנשי חיל מזוינים, בשנת תקס״ח הוא השיג על ידי שוחדיות לראשי המלכות הזכות להיות שר ומושל ביאנינה לצמיתות, מן העת הזאת הוא החל לעשות מעשהו, ולהראות את עצמו כמושל חפשי ועומד ברשותו[170]), ויעמד שם עד מלוך השלטן מחמוד השני כאשר נראה בחלק הבא.

בארמונו הנקרא אישקי־שאראי (ארמון ישן), בנין קדמון ומבצר בדרום העיר, ששם היה בית המקלט, וסביב לו כשלושים אלף אנשי חיל השוטרים אותו, אשר הכיר את כלם וידע אותם בשמותיהם, עלי־פחה משל ממשלה בלתי מוגבלת על כל האלבניה אפירוס, התסליה, ועל חלק אחד ממוקדון, הוא היה זוכר שמות כל האנשים שבא עמהם בהתחברות, ועל כן היה לו הנקל לעשות נקמות בכל האנשים שלא עלו לפניו לרצון, או שלא היה לו קורת רוח בהם[171]). לפי זכרונות היהודים בעיר הזאת, הם סבלו תלאות רבות מן העריץ הזה, אשר רדף אותם בלי חשך, ויגזול אותם ויעמיס עליהם מסים כבדים מנשוא, ולא היה להם מושיע, וכאשר חפצו לברוח מן העיר, סגר בעדם, ולא הרשה להם לצאת חוץ מן העיר, ובלעדי זאת, ידיו היתה נטויה גם על ערי הסביבות אשר היו כהן עדות ישראל.

רב העדה היה ר׳ יצחק עטיאס אשר היה במרוצת מכתבים עם ר׳ אברהם אישטרומסא משירון ובשנת תק״ס שאל אותו על ענין איזה יהודים שברחו מן העיר, כנראה לרגלי העריץ עלי־פחה, ויעמדו שלש שנים בשירון, ואחרי כן שבו ליאנינה. ובהיותם אמודים בנכסים, הממונים בקשו מהם שישלמו במסים למפרע לשלשת השנים שעברו, ככל אשר הושת על העדה, והאנשים האלה היו אומרים שלפי מנהג יאנינה, כל מי שלא עמד שלש שנים בעיר שוב אינו חייב לפרוע[172]).

בעיר הקרובה קאשטוריא שעמדה תחת משמעת עלי־פחה, היהודים סבלו גם הם צרות תכופות ותלאות עד אין הקץ, בעטל רב עלה בידי איזה יהודים לברוח מן העיר לאוסטריא ולהתישב בעיר ויינה, וביניהם היו מרדכי אליהו, זקן ונשוא פנים, ועשיר מופלג, ובן אחיו יצחק משה אליהו[173]). ומצאצאי היהודים האלה היו הגבירים המפולגים מנחם אליהו ובניו, שהיו איזה זמן בבוקארישט, ואחרי כן בויינה מייסדי בית השטרות הנודע לתהלה ותפארת של „האחים אליהו״. רב העדה בקאשטוריא היה בעת ההיא ר׳ יצחק רוסו, ובעל הזכרונות מכנה אותו „החכם וגביר ומרומם״[174]), והוא היה

במרוצת

170) Jonquiere Hist. de l'Emp. Ottom. דף 425 והבאים

171) זכרונותיו של שר החיל הצרפתי פרידיריך, נתפרסמו בשנת תרע״ג

172) יקר אברהם ח״א, חו״מ ס׳ נ״ה

173) ביוגרפית או תולדות משפחת רוזאניס, כ״י ספרדי

174) יקר אברהם, ח״א הי״ב ס׳ ס״ט

במרוצת מכתבים עם ר׳ אברהם אישטרוסה משירון, ומבני משפחתו נדדו גם הם לוינה, והם היו ראשי העדה הספרדית בעיר הבירה ההיא, עד מלחמת העמים.

לפאת מזרחית מקאשטוריא, עומדת העיר הקדמונה שירים ובפי היהודים שירון, שם שרת כתור רב הכולל ומטיף ר׳ אברהם אשטרוסא יליד שלוניק עד שנת תקס״ה, ואחרי כן נמנה לרב בעדה הקרובה קוטורג׳ינה[175]) בעיר הזאת היו עשירים מופלגים בין היהודים, שעשו חיל והון במסחר על הטאבאק הצומחים לרוב בסביבות העיר, ועולים כיפים על יתר המקומות, כמוכן גם כן במחירם עד היום הזה, ואחד העשירים האלה מת בעזבו בן אחד אשר ירש כל הונו העצום, והבחור הזה הרך בשנים, הלך אחרי שרירות לבו ברוב עשרו ויתמכר לתענוגים, ואף שהתאמצו בני עירו וישיאהו אשה הגונה כדי שתשפיע עליו להשיבו מדרכו הרע, אך הבחור הזה אשר לא ידע כל גבול ומשטר במעשיו הרעים, בגד גם באשתו, והתמכר לתענוגי בשרים עם נשים נכריות, עד שנגלה הדבר לכ׳ויב׳ודה (מושל העיר), ויביאהו לפניו ומחמת היסורים הודה על כל פשעיו, אז הושיבו המושל בבית האסורים, עד שהוכרח לתת פדיון נפשו כדי מאתים והמשים גרוש לצאת לחפשי, וביודעו שהמושל אשר כל מזמותיו לגזול אותו, ישוב ויתעולל עד אין סוף, הוכרח לברוח מן העיר ולהמלט על נפשו[176]). רחוב היהודים היה צר עד מאד, וכמעט כל איש רואה את חברו, בפרט מן הביתנים היוצאים חוץ מן הבנין הנקראים ג׳ארדאק, בשנת תקס״ג היה מקרה בעיר עם יהודי אחד שהיו לו בתים „בחצר השותפים״ ובכלל היו לו שלשה ג׳ארדאק, האחד מהם מזמן קדמון, שמשם רואה לג׳ארדאק של שכנו וגם לבתים שלו, ושוב בנה ג׳ארדאק אחד רחוק מן הראשון, ושכנו טוען עליו שמזיק לו ברשות הרבים, ורוצה לחייבו לעשות מסך קרשים, הנקרא „פירדי״ והיהודי הזה משיב שאין כאן שום הזק חדש, שמה שרואה בן ג׳ארדאק החדש כבר רואה אותו מן הישן, ועוד שהישן הוא יותר סמוך לו בעוד שהחדש הוא יותר רחוק, ומלבד זה בחצר הזה יש כמה שכנים ולהם ג׳ארדאקים שמשם רואים תוך ביתו ולמה מקפיד דוקא עליו, הענין הזה הוצג בשנת תקס״ג לפני ר׳ יוסף מיוחס שליח ארץ ישראל שהיה בשירון בחדש תמוז[177]).

בפרק ההוא היה שם ר׳ מרדכי אסיאו יליד שלוניק מרביץ תורה ויעמיד תלמידים, והוא היה נכבד בעיני בני העיר, ובעל הזכרונות מכנה אותו „החכם השלם והכולל[178]), או „צרור המור דודי לי״[179]), כנראה הרב הזה ישב בשירון עד סביב לשנת תקס״ד, בשנת תק״ע רואים אנחנו אותו עוד הפעם בעיר מולדתו, ויסם התם על פסק אחד עם הכהו ר׳ חיים חנוך פיפאנו בשליש ראשון לחדש אייר[180]), בתור סופר הוא כתב ס׳ „הגיד מרדכי״ ונדפס רק חלק הראשון, כולל הידושים על ארבע חלקי השלחן ערוך, ובסופו קונטרס והזקות מהר״ב ששון (שלוניק תקע״ה). בין עשירי העיר שתמכו בידי החכמים, והקדישו חלק מעתותיהם גם

175) יקר אברהם, ח״א ח״מ סי׳ מ״ו
176) שם, שם, סי׳ נ׳
177) חסד לאברהם, ח״ב ח״מ סי׳ כ״ז
178) יקר אברהם, ח״א ח״מ סי׳ ס״ו
179) שם, שם סי׳ ע״א
180) שם, ח״ב יו״ד סי׳ כ׳

נם לתורה, נודע שם הנביר ר׳ יצחק ן׳ וינישתי[181]), עוד היה שם ר׳ חיים נסים מוצירי, ממבחר הרבנים בדור ההוא, הוא נולד בעיר נא אמון הוא אלכסנדריא כביב שנת תקי״ח, וילמד בישיבת אביו ר׳ אליהו מוצירי עד שנת תקל״ח, אחרי מות אביו הלך לארץ ישראל להשתלם בלימודים, שבע שנים ישב בצפת ובטבריא, וישמש את הרב ר׳ יצחק אבועלפיא, ולסבת הרעש שהיה בגליל בשנת תקמ״ה. הוצרך לצאת לחוצה לארץ, הוא לקח בידו המה נדודים ויסוב בעוד שנתים ימים מדינות האנאדוליה (התורמה האסיאתית) הרומיליאה (התרמה הארופית) והסוריא, ושם נודע לו שאשתו ושתי בנותיו הגיעו לאזמיר לדרוש אחריו, ואז קבע ישיבתו בשלוניק, ויעמד שם כשבע שנים, בשנת תקנ״ג נקרא לשרת בקדש בתור רב ומורה הוראות בעיר שירון, פה מצא כמעט מנוח לכף רגליו, והיה נכבד בעיני יחידי הקהל והסביבות, אמנם אשתו היתה מערימתו שלא תוכל לשבת בעיר הקטנה הזאת, עד שלא יכול לסבול הצער ההוא, ויגמור בדעתו לבטל רצונו מפני רצונה, ויסע לשלוניק[182]), אך בעיר הזאת לא יכול להמציא טרף לביתו והוכרח ללכת ללאריסה ושם עמד כשבע שנים בראש העדה, אך גם פה לא הונה לו מצד אשתו, ובסוף חייו נאלץ עוד הפעם לשוב לשלוניק, העידו הגדולה אשר השקה נפש אשתו, (הקדמתו לס׳ באר מים חיים), ושם נפטר לעולמו בערך שנת תקע״ב, שבע צרות וידוע חולי, כמובן ר׳ חיים נסים מוצירי שבקר ערים ומדינות שונות היה לו שם בספרות, ורבים היו מכיריו ומודעיו שהריצו אליו שאלותיהם מכל עבר ופנה, בן נראה שנשאל מסופיא (יו״ד ס׳ י״א באר מים חיים) מויריאה, מן-הרב הכולל ר׳ אליהו פאלומבו בקושטנדינא (אה״ע ס׳ י״א), מן העיר הרחוקה דיארביקיר (שם ס׳ י״ה), מניש (שם חלק ב׳ ס׳ ו׳), משלוניק (שם ח״ם ס׳ ח׳), ומוידין (שם ס׳ כ״ג).

בשנת תקנ״ט הסכים על הכור כוכבא דשביט לר׳ אליהו וינטורה מוידין, ולמרות הליו התמידי הוא היה במרוצת מכתבים עם ר׳ ראובן ן׳ יעקב מסופיא (אסף כתב יה, דף מ״ט נ״א) והרב הזה כתב לו תנהומים על פטירת אחיו, ר׳ חיים מוצירי הבר:

א) באר מים חיים, כולל שאלות ותשובות על ארבע חלקי השלחן ערוך ונלוה לו:

ב) מעשה נסים, דרשות והידושים על הרמב״ם (נדפסו בכרך אחד שלוניק תק״ע)

ג) מצא חיים, דרושים ופשטים על התורה, עם נוספות בניו אליהו ושמואל (שלוניק תקע״ו).

ד) קונטרס על החזקות נדפס בסוף קבץ״של אבת לר׳ יוסף ן׳ גוויה (שלוניק תקנ״ה).

ר׳ חיים נסים מוצירי השאיר אחריו שני בנים שהיו מרביצי תורה בשלוניק אליהו־נסים, ושמואל, שהדפיסו חבוריו אחרי מותו, ושתי בנות שנולדו לו בבהרותו בארץ ישראל.

---

181) שם, שם, ס׳ ל״ה

182) אביר יעקב, אה״ע ס׳ י״ה

ועל שפת ים השיש בעיר רודוסטו הנקראת בפי התוגרמים והיהודים טיקיר־דאג נודעים עקבות ישוב יהודי בפרק ההוא, ובן הדור ההוא מזכיר בשם את הסוחר היהודי דוד אלטריץ, שהיה לו סניפים בערים אחרות, והיה שולח את משרתו אברהם שלמה יליד קיזאנליק למכור סחורותיו, בחלק הרביעי (דף 454 ועוד) כבר ראינו שהיה שם ישוב יהודי, מקודם לכן.

במדינת התסליה היתה העדה היותר חשובה בעיר לאריסה, בראש העדה עמד ר' משה אשכנזי ואחריו ר' אברהם סידיס[183], ובן הדור ההוא כתב לתהלה ותפארת בני העדה הזאת, אשר רובם ככלם הצטיינו בצדקותיהם ובנדבת ידיהם: „לבי לחוקקי ישראל המתנדבים בעם... כלהון בני מיעבד מצוה ניגהו, שלמים וכן רבים ומצדיקי הרבים ככוכבים צדקו יהדיו הזלים כסף מכים... בלב שלם התנדבו התאוו תאוה... כי עיר גדולה לאלהינו עיר לארסו יע״א. ועל כלם הצטיין הגבר הוקם על החזר אחר המצוות והצדקות כמוה״ר חיים יצחק שלום[184]), אשר החזיק בידי החכמים והסופרים, ותמך בידיהם להדפיס ספריהם והרב השלוניקי ר' יצחק ן' שנג'י מרבה בשבחיו: ברם זכור האיש לטוב, איש הבינים הגביר המרומם על כל מעלה רמה כמוה״ר חיים יצחק שלום נר״ו תושב עיר לארסו יע״א, בעל הישיבה בביתי ובחומותי, דעבד עמי חסד רב, הפריש מממונו נדבה מתן בסתר לגמרה של תורה סך מאה גרוש' וכ״ו[185]), מדברי הסופר הזה נדע שהגביר „שלום" היה מחזיק בשלוניק ישיבה אחת על הוצאותיו, שבה היה מרביץ תורה ר' יצחק ן' שנג'י[186]).

אחרי מות הרב הכולל ר' אברהם סידיס שנקטף באבו, שב עוד הפעם העירה ר' משה אשכנזי ושם הרביץ תורה ונמנה בין מורי ההוראה, ובשנת תקס״ד ערך שאלותיו אל ר' אברהם איסטרוסה בשלוניק[186a]) ושם נפטר לעולמו זקן ושבע ימים.

קרוב לימים ההם עמד לרב הכולל ורישמתא ר' משה אלגבה, שהיה יליד קושטנדינא, ועל פי סבות שנעלמו מאתנו היה נוסע בכל גלילות תוגרמה, בשנת תקנ״ט רואים אנחנו אותו בעיר שיהיר־קיואי (כעת פירוט במלכות יוגוסלביה[186b]), בשנת תק״ס ותקס״א, היה באזמיר ושם בא במשא ומתן על עניני הוראה עם הרב הכולל ר' יצחק די מאיו[186c]), בשנת תקס״א כבר עמד על כנו בלאריסה ושם נשאל על ענין היהודים ה„מאליליס" (ענינו סובבים ברחובות בסחורות) המוכרים „באסמה" (יריעות של צמר גפן נדפסים) ו„חומאיום" (יריעות לבנות הנקראות בלע״ז Madapolam), בין הגוים, גם היה במרוצת מכתבים עם רבני קושטנדינא בתמידות, כן רואים אנחנו עורך שאלותיו ל„החכם השלם עצום ורב" שמואל היים, לר' יעקב רוסו, ולר' אברהם הכהן. וקרוב לעיר הזאת

183) דבר משה, ח״ג ח״מ ס' א,

184) פרי הארץ, ח״ב תקדמה

185) בארות המים, הקדמה

186) ידך אברהם, ח״א ח״מ ס' י״ט

186a) חקרי לב, ח״ב ח״מ כ' ח' כפול

186b) הידיעות על הרב הזה ורבני תסליא ומוריאה האחרונים, המציא לי ידידי ר' משה שמעון פסח, רב הכולל בעיר וולו, והנני מביע לו תודותי במקום הזה — ע״פ כ״י מ״ר משה אלגבה משנת תקס״ו

186c) שם, כ״י אלגבה משנת תק״ס—תקס״א

הזאת היה ישוב ישראלי בעיר טריקאלה, ובראש העדה עמד ר' אברהם אמאריליו עוד משנת תקל"ג והוא הריץ שאלותיו לר' יוסף נחמולי כפעם בפעם[186b]). ובמדינת האפירוס היתה עדה קטנה בעיר ארטה ובראשה עמד איזה שנים ר' יוסף נחמולי טרם לכתו ללאריסה[187]).

בימי השלטן שלים השלישי, כמו בדור הקודם העדה היותר בכירה בישוב הישראלי בתורקיה האסיאתית היתה באזמיר עד שבמעט אין כל זכר ליתר העדות הקטנות בפי רושמי דברי הימים ובעלי הזכרונות, היהודים היו אופן החיים במסחר בעיר המרכולת הגדולה הזאת, הם היו מושלים על כל ענפי המסחר, שהיו באים דרך הים והיבשה, ובלעדם לא הרים איש את ידו, ובעל הזכרונות מזכיר ברשימותיו, שהמוכס דהיינו חוכר המכס מכל הסחורות הבאות מחוץ למדינה על חשבונו, והוא היה קונה הזכות הזה מן הממשלה בשלם לה איזה סך קצוב, הזכות הזה ניתן לו בתמידות והוא הורישו לבנו אחריו, בשנת תקן בערך המוכס היהודי שנתעשר וחפץ ללכת ולהתישב בחברון „ויען שהוא היה העיקר בריוח לגבי בן אחיו מטעם שהוא לבדו היה משרת בשירות המכס, והוא היה נותן לבן אחיו אחד מעשר או קרוב לו" ויתנה עם בן אחיו שיכנה אותו למוכס במקומו, בתנאי שיתן לו לשליש ולרביע מן הריוח, כדי חיותו בארץ ישראל, ועל זה עשו שטר ביניהם בכל תקותיו ובכל משפטיו שהתנו ביניהם ובכן העביר הבראט (מאמר) המלך, שהיה על שמו, ויכתבו על שם בן אחיו, אך כמעט ישב איזה שנים בחברון, ויאבד כל הונו בסבת רשעת תושבי העיר הערביים שאכלו את ישראל בכל פה, ונוכח לדעת שאי אפשר לו לשבת שם, וישוב לאזמיר, ואז שאל את פי הרבנים „כי הוא רוצה לשוב למקומו לעמוד ולשרת בשירות המכס כבאו ובמקדם, והשטר בטל ומבוטל, כי מעולם לא עלה על דעתו שישתנו עליו סדרי בראשית, מאי הלא הזה בזמנים שעברו וגלוי וידוע לכל כי כאשר מינה את בן אחיו במקומו בשירות המכס, היה העד על דעת לדור בעיה"ק חברון, והא לא איתהר ליה על ידי אונס כדבר האמור, ועל כן חפץ להעביר הביראט עוד הפעם על שמו, ורבני העיר הורו שהשטר בטל, ושהמוכס היהודי הזה יוסף „ישתדל להעביר הביראט על שמו, אם יסכים המלך על ידו, דאם לא יסכים אלא שישאר הביראט לבן אחיו בודאי שהשטר קיים יתד בל תמוט, כי דינא דמלכותא דינא". היהודים היו סוחרים בזכוכיות שהיו מביאים מאיטליה והולנדיה, ולפעמים קרה שלא היו זכוכיות נמצאים בעיר, וכאשר הגיעה תיבה אחת לאיש יהודי סוחר, הוא מכר אותה ליהודי חברו בערך שתי התיבות הזכוכית, שהוא הערך הכפול מערכו בעבר[188]).

מלבד הסוחרים היו גם עושים בחרשת מעשה, בכלל בחרשת „הטיפטיק" שהיתה מלאכה חשובה בפרק ההוא באזמיר, ובראותם שבכל יום מוסיפים שכר הפועלים, התאחדו כל העושים במלאכה ההיא, ויתנו ביניהם למנות עליהם ארבעה משגיחים[189]), עוד שמנה עשרה תנאים לתועלת הכללי, ויקצבו שכר הפועלים מחג הפסח עד חג הסכות, שנים וארבעים „פרה" או התיבה ליום שהם ימי הקיץ

הארוכים

186b) אשרות המבנה, ס' ט"ו ואחרים 187) שם, ס' ה'

188) חקרי לב, ח"ב ח"ם ס' ח' כפול, ושם, ס' ה'

189) שם, חלק ג' יו"ד ס' קי"ב

הארוכים, ומחג הסכות עד חג הפסח שהם ימי החרף הקצרים שמנה ושלשים „פרה" ליום, לא פחות ולא יותר, ועוד התנו שאם אולי לא יהיה ביד סוחר אחד די חמר לעשות במלאכת הטיפטיק, כל ששת ימי השבוע, אז המנהיגים מחויבים להמציא להם מלאכה בבית חרשת מעשה או „קייראנה" אחרת כדי שלא יפסדו את שכרם אמנם התנאים האלה לא עמדו ימים רבים והאי אחדות החלה לשרר בין העושים במלאכה, כי בעל קייראנה אחת שהיה לו עסק יותר מדאי, נדר לפועלים היותר בקיאים שתי חתיכות ביותר ליום, כדי שיזכו בתי החרשת של אחרים ויבואו לעשות במלאכה אצלו, ועל ידי ההוספה הזאת באה שאלת הפועלים לפני כסא הרבנים, שראו: זה הפרת השבועה שנתחייבו בפועלים כבעלי המלאכה ור' יוסף חזן שהיה בעת ההיא מורה הוראה עשה כל מה שהיה בידו, להעמיד התנאים על מקומם וכה דבריו: ועל צד היותר טוב פייסתי למנהיגי הסוחרים שיוסיפו על שכרם בקיץ ובחרף שתי חתיכות ליום, על שינוי הפועלים ממקום למקום, ולא נתרצו הפועלים, ולא רצו לעבוד עבודת הטיפטיק הפך שבועתם, ואחר חמשה ימים פייסתי למנהיגי הסוחרים שיעשו כדברי מנהיגי הפועלים, שלא ישנו הפועלים ממקום למקום כלל, כי אם ברצותם ברצי כסף, וגם בזה לא נתרצו, כי אם שירבו השכר עשר החתיכות ליום הפך שבועתם, ובראותי שהיו קצת מנבירי העיר בעזרת פועלי הטיפטיק אף שאינו מן הדין, פייסתי למנהיגי הסוחרים שיבטלו וימחלו הקשר הזה, שלא להכשיל לרוב העם באיסור שבועה, וברכות שמים יחולו על ראשי מנהיגי הסוחרים אשר שמעו לקול המורים וקרעתי הקשר שביניהם"[190].

ככר ראינו שבשנת תקנ״ח שר הצבא הצרפתי בונאפארטי עלה למלחמה באניותיו על מצרים וארץ ישראל, והאניות התוגרמיות והרוסיות יצאו לנגדו, אז קמה מלחמה בים התיכון בין הממשלות האלה, וכל אחת היתה אורבת לאניות אויבתה לתפוס אותן ולשלול הסחורות וכל מה שבתוכן, ולפי טבע הענין הוצגה שאלה לפני כסא הרבנים באזמיר על הענין הזה[191]: כי יהיה ריב בין מלכים ויועצי ארץ, זה דרכם שכל הנמצא מאנשי בני מלחמתו גבהיהם בספינות שהולכות מעיר לעיר לשלול שלל ולבוז ביזה כל שכתוב הסחורה במניפשטו (Manifesto) על שם אומה מבני מלחמתו, כי על כן מתחכמים אלו האנשים כדאנשי המלחמה להעביר סחורותיהם מעבר לים ומשתמשים כניסה ויציאה על שם אחרים שהם תחת ממשלת מלכים אחרים, והוחזקו לעשות זה בין על ידי גוים בין על ידי ישראל, שאינם תחת ממשלת מלך שהוא עושה עמו מלחמה, ולפי שמנהגם היא, שאם השבאי לבו נוקפו אף שכתוב הסחורה על שם אנשי שלומו, דמאנשי מלחמתו היא, אלא שתלה נכסיו באלו האנשים שלא יקחנה השבאי, יש כח לשבאי להחזיק בסחורה, עד שישבע זה שכתוב הסחורה על שמו, אם הדבר אמת שהיא שלו" ולפי דברי בן הדור ההוא המנהג היותר פשוט היה שמשלמים שנים למאה בעד טרחו, ואין ליהודי שום אחריות כי אם בלבד אם השבאי יקח הסחורה ולא יעלה בידו להציל בלעו מפיו, כי האחריות הזאת חלה עליו בשבר שהוא מקבל „על סמך לבו שברור לו הדבר שאין כח בידי השבאי לישלה, כל שכתובה על שמו שאינו מאנשי המלחמה, כי על כן אם יהיה הדבר שבא הענין לידי שבועה שאינו מאמין שהם

190) שם, ח״ב יו״ד סי׳ ל״ז

191) שם, ח״ב יו״ד סי׳ מ״ז—כ״ח

שהם נכסי עצמו, אם יוכל להשבע שהם שלו כיון שיש לו חלק מה שנוטל תרי למאה, וגם שאחריות שביה אם יקחנה השבאי עליה, הוה ליה כנכסי עצמו" ר׳ יוסף תזן שהיה מורה הוראה באזמיר שנשאל על זה השיב שיותר טוב להתרחק מן העסק הזה מפני חסר השבועה, אמנם אם בא הענין לאחר שלקח השבאי הסחורה, בהיות האחריות עליו לשלם לבעל הסחורה, אז קמה הסחורה לעצמו, ויוכל לשבוע על האמת והצדק שהיא שלו „דדבר הגורם לממון, כממון דמיה"[192]).

כשנת תקכ״ב רבה השמחה בקרב העדה באזמיר, עיד משנת תקל״ה בשרפה הגדולה שהיתה בעיר, כל בתי הכנסיות והמדרשות היו למאכולת אש, ולמרות השתדלות העדה להשיג הרשיון להעמיד בתי התפלה על תלם לא עלה בידיהם להשיג מבוקשם, ובמלוך השלטן שלים השלישי אשר כל מגמותיו היו להטיב מצב נתיניו בלי הבדל דת ועם, ואז היו איזה יהודים תקיפים הקרובים למלכות בקושטנדינא, מאיר אנ׳ימאן, שלמה קאמונדו, וג׳יליבי סימן טוב שאקי, והם נכנסו בעובי הקורה להשיג הרשיון לבנין בתי הכנסיות באזמיר „עשו והצליחו והוציאו מאמר המלך לבנות הבתי כנסיות שנשרפו זה כמה שנים, קרוב לשלושים שנה, ויען יש הסכמות מרבני הדורות שלפנינו שהסכימו אחרי בנין בית הכנסת בכל תקף, שלא יתפללו עם ספר תורה בכל מקום, כי אם בבית הכנסת, ועל כן קודם בנין הקהלות הסכימו טובי העיר לחדש הסכמה זאת דאחר נמר בנין הקהלות שלא יתפללו בשום מקום בס״ת כי אם בבתי הכנסיות שיבנו מחדש"[193]), מלבד המסים שהיו משלמים בעין יפה בני אזמיר, עוד היו נותנים נדבה פעם בשנה לפי רשימת הנערכים למס הקהל, והנדבה הזאת נתנה ביד גזברי התלמוד תורה, להלביש התלמידים העניים והיתומים, חליפות שמלות ומלבושים על ידי אנשים הכמים פקידי ת״ת, גבאי הצדקה, הם העומדים על הפקודים בהסכמת טובי העיר אחת בשנה, והמנהג הישן היה, שהיו נותנים רק לעניים וליתומים, וברוב הימים הפקידים נהגו לתת ההלבשה גם למלמדי התינוקות, ואחרים שבאו אחריהם, הנהיגו לתת גם לעניים צנועים, עד שהחלו יחידי הקהל להתאונן באזני הממונים שההוצאה רבה יתר על ההכנסה, באשמת הפקידים הנותנים יתר מדאי, לאנשים שאין להם שייכות בבתי הספר, ורבני העיר הורו שאין לשנות מצדקה, לצדקה ואין כל חלק לעניים הצנועים בצדקה הזאת[194]).

כשנת תקנ״ג עלה הרב הכולל ר׳ חיים מודעי צפתה, ויעלו עמו שנים מטובי העיר ארצה ישראל, ובחדש ניסן תקנ״ד מינו את הרב ר׳ רפאל יצחק די מאיו לרב הכולל, או רב הראשון כאשר היה המנהג לכנותו בפרק ההוא, הרב הזה היה יליד קושטנדינא, בבהרותו בא לאזמיר; ויעמיד שם ישיבה, וירביץ בתלמידים, וגם עסק בהוראה, ועדת אזמיר מנתה אותו לדיין, כפרק שר׳ חיים מודעי היה הרב הכולל, בחדש ניסן תקנ״ד באחד להדש באסיפה כללית מעשרה טובי העיר מינו אותו לרב הכולל, למרות שלפי המנהג וההסכמה הקדומה מנוי הרב היה צריך להיות מצר שנים עשר טובי העיר במילואם, ואז הוסיפו על שכרו כפלים ממה שהיה מקבל בתור דיין[195]), ובתוך השנה הראשונה למינויו, קמו חלוקי

192) שם, שם
193) שם, ח״ב או״ח סי׳ ד׳
194) שם, ח״ג יו״ד סי׳ קי״ח
195) שם, ח״ב יו״ד סי׳ מ״ב

תלוקי דעות בין הרב הזה וקצת מנבירי העיר, עד שהסתלק מרבנותו כמו חדש ימים, כי הוא לא נשא פנים למי שיהיה[196]), עד שנכנסו מתוכי שלום בינו ובין העדה, ויושיבוהו על כנו כבראשונה, ויוסיפו לו על שכרו, הוא היה כתון בהוראותיו, והראה תמיד פנים להקל, אמנם לא נטה על ימין ועל שמאל ולא נשא פנים אף לפי שגדול ממנו, בשנת תקנ"ז כאשר הוצגה לפניו השאלה על המחלוקת בין ר' מרדכי בכמוהר"ר מנחם, והגבירים ג'יליבי סימן טוב שאקי, שלמה קאמונדו על ענין האלטיז'ם, הוא הורה שהצדק עם השרים בקושטנדינא, בהתנגדות לפסק רבני אנדרינופלא ור' יוסף חזן באזמיר ולא חס על טענות הרב מאנדרינופלא[197]).

גם היה מטיף נחמד, ובכל השבתות והחגים היה דורש לבני עדתו לפי רוח בני דורו ששאף לנסתרות ולחידות בלי כל יסוד, או התקשרות הענינים ביניהם, בשנת תקנ"ט היה בעיר הקרובה קוש־אדאסי, וביום ח"י לחדש שבט קבל במעמד תבית דין עדויות על הריגת היהודי יצחק אלמדיאל[198]), חלק אחד מתשובותיו נדפסו בחבורי בני דורו הקרי לב ולב חיים, וכשני ספריו שרשי הים ושפת הים שבהם רמוז שמו יצחק מאייו, ועוד חבר ס' דרכי הים ולא עלה לדפוס, בשנת תקע"א נפטר לעולמו, ובן דורו כתב על הענין הזה: ראובן שנדר להדפיס ספר אחד מדרושים זה שמו „דרכי הים" אשר לעטרת ראשינו הרב הגדול בעל „שרשי הים" בעודו בחיים חיותו, והן בעודנו חי על האדמה הרב הנזכר, לא הספיק ליתן כי אם השליש המעות לצרך הדפסת הס' הנזכר, ומיאו דכיני ביני נפטר הרב, והנה עתה ראובן הנזכר רוצה להדפיס הספר הנזכר של הרב, ושיהיו כל הספרים לו לבדו ואין לזרים אתו, ויורשי הרב ז"ל טוענים דכיון דנדר ראובן הנז' להדפיס הספר של הרב הנז' בחיים חיותו, מסתמא גמר בלבו שיהיה כל ריוח הבא מהספרים להרב ז"ל, ואם כן נמצא שבעודו בחיים הרב ז"ל זכה בספרים" ואם כן אינו יכול להזור בו, ועתה בבא הספרים הרי הם זכות הרב ז"ל, ויורשיו יורשים אותו, וזוכים בכל הספרים, וראובן משיב דהוא לא הוציא בשפתיו כי אם להדפיס את הספר, אמנם שיהיו גם כן הספרים של הרב ז"ל, זה לא הוציא בשפתיו, . . . אמנם עתה שנפטר הרב אין לו שום חיוב ליתן הספרים במתנה, כי אדעתא דיורשים לא נדר, דאם היה בדעתו ליתנם במתנת ה"ד להרב ז"ל, דמצוה קא עביד, אבל אדעתא דיאכלו ־וישתו היורשים לא נדר[199]), ורבני העיר שנשאלו על הענין הזה הורו שהצדק עם הנדיב הזה, ובין כך ובין כך בראותו ערעור היורשים חדל ־להיות תמיכתו ודבר הדפסת הס' „דרכי הים" לא קם ונשאר בכתב יד, הנה כי כן יוצא לנו שנדפסו רק שני חבוריו:

א) שרשי הים, על שרשי המצות להרמב"ם בשלשה חלקים החלק הראשון נדפס בשלוניקי בשנת תקס"ז, השני תקס"ח, והשלישי תקס"ט.

ב) שפת הים, פסקיו על ארבע חלקי השלחן ערוך, שאלוניקי תקע"ע (ס' ר"ב שלום" לפ"ג).

ומכלל

196) שם, שם

197 שפת הים, חיים ס' ב"ז

198) חקרי לב, אה"ע ס' י"ב

199) שם, חיים ח"ב ס' ר"ה

ומכלל הרבנים באזמיר בפרק ההוא היה ר׳ אליקים בן ר׳ יצחק נאטיניו, הוא נולד בשלוניק סביב שנת ת״ה, והיה תלמיד ר׳ חיים אלפאנדרי מקושטנדינא, כי בעיר ההיא נמר חוק לימודיו, בשלוניק תפס ישיבה בימי עלומיו, אמנם אחרי כן רואים אנחנו אותו שהתישב באזמיר ושם הרביץ תורה ויעמיד תלמידים רבים, וילמוד עמהם התורה עם פירוש ר״אם ומכלל העיון רשם כל החידושים שנתחדשו בישיבתו וידפיסם בשם תועפות ראם, ושנים רבות אחרי כן כאשר הדפיס חבורו אגורה באהליך הדפיס בסוף הס׳: „השמטות והיסור לשון ודברים שעברתי עליהם לסירוגין, ואינם נכונים, כי בחיפזון יצאו מספרי תועפות ראם, מאזמיר הריץ מכתביו לחבריו הרבים בשלוניק, וכפרט לר׳ שלמה ן׳ ר׳ יצחק אמארילייו הנזכר בפיו „עמיתי בתורה״ [200]), ופעם רשם בזכרונותיו: כל זה כתבתי בהיותי נער קטון בשלוניקי ונתתי הקונטרס לאהובנו ההר׳ יוסף נחמולי הי״ו שיעיין בו, וישא ויתן עם מר חמיו הרב מהר׳ יצחק ן׳ שאנג׳י, ונעשה הליכתי לאזמיר, ונשאר הכל מועתק בידו, ולא ידעתי ממנו עד שנדפס ס׳ בארות המים, וראיתי לו בס׳ א׳ נושא ונותן בספק זה וכ״ו [201]).

למרות כשרונותיו לא נפל חלקו בנעימים. וכל ימיו היו היי צער, בהקדמת ספרו הקטן אגורה באהליך הוא מבאר שקדם לחבר ספר שלם על הרמב״ם: מכאן מודעה כי הקונטרס הזה כך עלה במחשבה להדפיסו סמוך לספר העיקרי הוא חבורי על הרמב״ם, ובעונות הרבים לא זכיתי למצוא מי שיסייע לי כדרך מחברים אחרים, שמתנדבים בשם ונותנים נדבה, ואף גם זאת מידי, יום ביום מעט אשר לפני הולך וחסור, ומזונותי בצער כידוע ומפורסם, וברוך הנוזר, ומדלית איסרי עשיתי השפל עיקר, וכה יעשה לי אלהים וכה יוסיף, לזכות להדפיס גם את הגדול. ר׳ אליקים הוליד בן אחד ושמו כשם אביו ר׳ יצחק נאטיניו, וגם הוא חבר ס׳ גדול הבמות על הרמב״ם שלא ראה אור הדפוס ואביו מזכיר אותו לשבח בדבריו אלה: וככן אני תפילה כשם שזיכני האל להדפיס קונטרס זה (אגורה באהליך), כן אזכה לראות מאורי אור, זה ספר כתב איש רבי, הבן יקיר לי פחד יצחק יהיה בעזרו על הרמב״ם ז״ל, יהא רעוא יפוצו מעינותיו חוצה, בנפש הבן וכנפש האב וכ״ו [202]). מכל חבורי ר׳ אליקים נאטיניו נודעים לנו:

א) תועפות ראם, פירוש והידושים על פירוש התורה לר׳ אליה מזרחי, נדפס באזמיר בשנת תקכ״ו.

ב) אגורה באהליך, קונטרס על תשובותיו המעטות על ד׳ חלקי השלחן ערוך, שלוניק תקמ״א (סימן ישר״אל).

ג) פירוש על הרמב״ם, נשאר בכתב יד ומזכירו בהקדמת ספרו אגורה באהליך.

ומכלל חבריו היה ר׳ יום טוב דאנון, הוא נולד כנראה באנדרינופלא סביב שנת תק״י [203]), ובהיותו בעל קול ערב ומשכיל קראו אותו יהודי ק״ק מחזיקי תורה

---

200) אגורה באהליך, דף י״ט

201) שם, דף ד׳ — 202) שם, הקדמה הספר

203) ר׳ אליקים נאטיניו, בספרו אגורה באהליך (דף ל״ב-ל״ג), קורא אותו בין רבני אזמיר, והס׳ הזה נדפס בשנת תקמ״א.

תורה לשרת לפניהם בתור שליח ציבור, ובעל הזכרונות מעיד עליו שמקטנותו נכנס לשרת בקדש בק״ק הנז׳ (מחזיקי תורה), עד שעלה לשכון כבור בירושלם, היה בתמידות שליח ציבור וכל מנהגי הק״ק היו על פי הוראותו, ובכלל הדברים שהנהיג היה לבלתי הניח ס״ת בהיכה בעת ההקפות בבית הכנסת בשמיני חג העצרת ובשמחת תורה, לא בלילה ולא ביום, בהתנגדות למנהג אזמיר ביתר הקהילות[204], ר׳ אליקים גאטיניו אשר השתעשע בחברתו מכנה אותו: החכם השלם במידות ובדעות, משמח אלהים ואנשים, נעים זמירות ישראל[205], ומרבה לחלק לו כבוד על פסקו אשר כתב בטוב טעם ודעת. בשנת תקס״א היה מקרה ביהודי מומר דניאל בן שלמה שהיה על ספינה אחת, והכריחוהו לגרש את אשתו רחל אז מינו את ר׳ יום טוב דאנון מצד רבני העיר, ללכת על האניה לסדר הגט ואליו נצרפו ר׳ יוסף ן׳ יקר ור׳ אברהם ן׳ עזרא[206], ושם ר׳ יום טוב נודע לתהלה באזמיר וסביבותיה, הוא היה נכבד בעיני כל העדה, ודבריו היו נראים בעיני בני דורו והרבנים[207], בשנת תקפ״פ בסוף השנה, בהיותו זקן כבן שבעים שנה נסע ירושלימה ושם נפטר לעולמו[208]. בשנת תפ״ג ופעולתו בירושלם תבוא בחלק הששי, הביהו „כבוד יום טוב" על הרמב״ם (נדפס שלוניק תר״ו).

בפרק ההוא היה שם ר׳ יוסף בן ר׳ חיים חזן ונכד ר׳ יוסף חזן הזקן, הוא נולד בערך שנת תק״א וילמוד בישיבת ר׳ יצחק אלבעלי[209], שהיה איזה שנים גדול ממנו, מימי נעוריו הצטיין בתור מורה הוראות, ופעמים רבות נשאל מאחיו הגדול ר׳ אליעזר חזן, וכאשר נסע ירושלימה, נשאל מבנו משה על עניני ספרות הקשים בעיניו[210], ר׳ יוסף נשא לאשה בת עשיר אחד בעיר מולדתו, שהיה גם כן חכם, ופעמים רבות שאלהו בדבר הלכה[211] רוב עתותיו בלה בישיבת הרב הכולל ר׳ חיים אבועלפיא, ויקר מקרה בשלוניק קרוב לימים ההם שאיש יהודי ארס את בנו עם בת איש הכרו, והתנו ביניהם שזמן הנשואים יהיו אחר שלש שנים. וכל העובר על התנאים ישלם קנס לחברו, ונשבעו על זה על דעת חכמי ספרד, והנה עבר המועד המוגבל ולא ערערו על הנישואים, לסבת צוק העתים, אחרי עבור איזה שנים, אבי הבחור ארס אותו לבת עשיר אחד שתמכהו כאשר צר לו, ואז נחלקו רבני שלוניק אם חייב לשלם הקנס לארוסתו הראשונה ושני רבני שלוניק ר׳ חיים מוצירי ור׳ יוסף שמואל הריצו השאלה לאזמיר, ר׳ יוסף חזן שנשאל על ענין הזה, כתב בזכרונותיו: „בדבר זה נהלקו רבני שלוניקי יע״א, ושלחו מתם לפני מי שגדול, מורנו הרב הגדול כמוה״ר חיים אבואלפייא ז״ל לעיין בדין זה, ואותי ציוה בעת ההיא, להיותו חולה מוטל על ערש דוי, להציע דעתי בענין זה, ואם דל הוא, ואת אשר יבחר בו, יקריב אליו ואם ידעתי בי שאיני כדאי, ומה לתבן את הבר,

ומה

204) לב חיים, ח״ב ס׳ קכ״ה
205) אגורת באהליך, דף ל״ב - ל״ג
206) חקרי לב, אה״ע ס׳ י״ז
207) שם, ס׳ ל״ב
208) לב חיים, ח״ב ס׳ קט״ו, המעלות לשלמה דף נ״א
209) חקרי לב, יו״ד ס׳ קי״ח דף פ״ח
210) שם, חיים ח״ב ס׳ ל״ד
211) שם, יו״ד ח״ג ס׳ קכ״ח

ומה אעשה ושיחתו קלה היא, נופא נורה, ולא יכול יוסף להתאפק" אחרי שנשא ונתן כרוב טעם ודעת בשאלה הזאת הסכים „שאם לא קיים התנאי גם בלי תביעה, החיוב בטל[212]), ר׳ חיים אבואלעפיא נפטר לעולמו בשנת תק״ח, ור׳ יוסף חזן התמיד לשרת בישיבתו, שעמדה תחת השגחת „ר׳ יצחק אלכעלי, בעת ההיא היה כבן תשע ועשרים שנה, ושמו נודע לתהלה עד שאחד מרבני העיר ר׳ רפאל אשכנזי כתב עליו: „אחד המיוחד ארי שבחבורה, הוא הראש הודנו והדרנו, הרב המופלא וכבוד ה׳ מלא, כמהר״ר יוסף חזן נר״ו, אחד מעיר הוא הורה, הוא הדרה, ולפי רוב הענוה אותי צוה אשנה פרק זה ואכתוב על הספר את אשר תשיג ידי" [213]).

בר״ח ניסן שנת תקנ״ד, במעמד עשרה טובי העיר, נמנה ר׳ יוסף חזן למרביץ תורה באזמיר, ונתנו בידו שטר המינוי, ואף שלא נתרצה בתחילה לקבל עליו המשרה הכבדה הזאת, הודה להם בעל כרחו שלא בטובתו, מפני כבוד צבור, וקבלו אותו עליהם כל העם מקצה בסבר פנים יפות, אחרי שלשה חדשים התלו איזה אנשים לערער על המינוי הזה שלא היה לפי הנהוג והמקובל באזמיר שכל מינוי רב צריך להיות במעמד כל השנים עשר ממונים, ואם כן היה שלא כדין, ור׳ יוסף שמע הדברים האלה ויהי כמחריש, כדי שלא להיות סבה לאיזה מחלוקת, והנה אחרי עבור שנה אחת למנויו נודע אליו בברור שהרב הכולל ר׳ יצחק די מאיו בעצמו הודיע דעתו שגם הוא מסכים שהמנוי הזה היה שלא כשורה, ולמרות שכל כת המערערים היו על הרוב שנים או שלשה אנשים, ר׳ יוסף דרש בפה מלא להקריב משפטו לפני איזה רב בעיר לעיין בדינו, הרב הכולל התנגד בהחלט להקריב המשפט לפני מי שיהיה, באמרו דמאי דהוה הוה, ואם תהיה בחירה חדשה אין ספק שיבחרו בו, אך ר׳ יוסף שלא נהה דעתו בזה, עיין בעצמו בדינו, ויכתוב על ספר פסק ארוך, סובב על כל הצדדים, ומבאר שעל פי הדין מנויו היה כדין, בהיות כי במקרהו קרה גם כן לאחרים שקדמוהו בעיר אזמיר, ואם כן בטל המנהג הקדמון להיות כל מנוי דוקא על פי דעת שנים עשר טובי העיר[214]).

כשנה אחת אחרי כן, באה לפני הבית דין האזמירי שאלה על ענין בחור אחד ששדך בחורה אחת, ואחרי כן מת המשדך, ויש לו אח ונסתפקו הרבנים אם הבחורה זקוקה ליבם, ר׳ יוסף הורה שהבחורה פטורה בלי חליצה או יבום „ועליה דמר ניהו דבא דעמיה הרב המופלא פחד יצחק יהיה בעזרו (ר׳ יצחק די מאיו), הדבר תלוי לרחק ולקרב" [215]), בשנת תק״ס עבר על פני אזמיר ר׳ משה סוזין שליח מארץ ישראל, ור׳ יוסף חזן בא עמו בהתחברות כל ימי שבתו בעיר ונשא ונתן עמו בדבר הלכה[216]), ואיזה שנים אחרי כן, בא בסרוצת מכתבים עם ר׳ מרדכי הלוי נכד ר׳ מרדכי הלוי ממצרים, בשנת תק״ע הוצעה לפניו שאלה אשר הביאה סכסוך בין רבני שלוניק על אדות עשיר אחד מעיר ויניציא, משה בכ״ר דוד שולם שהיה פנוי בלא אשה כל ימיו, אצלו שרת

בחור

---

212) שם, אה״ע ס׳ ל״א
213) שם, שם, ס׳ ל״ו
214) שם, יו״ד ח״ב ס׳ מ״ט
215) שם, אה״ע ס׳ כ׳
216) הקרי לב, חים ח״ב דף כ״א

בהור אחד שאול בר קונסיליו, הגביר הזה אהבהו אהבה עזה והיה לו קורת רוח, ובהיותו זקן עשה שטר צואה בערכאות הכנסיה בויניציאה בהקימו אותו לבן, ובהוריש לו כל הונו[217], ויהי אחרי מותו ויקומו שלשה אחי העשיר, וביניהם ישראל בכ״ר דוד שולם מתושבי שלוניק ויקריבו את משפטם לפני רבני ישראל כי להם משפט הירושה, ר׳ יוסף הורה שלפי הדין הצדק עם אחי המת על פי הסכמה קדומה מרבני צפת, קושטנדינא, ושאלוניק, המובאה בשאלות ותשובות לר׳ שמואל מדינה (חלק אבן העזר ס׳ קל״ה[218]).

ר׳ יוסף חזן שרת כל ימי היותו באזמיר בתור מורה צדק וישפוט את העם העומד עליו מן הבקר עד הערב, ובכל זאת היה משיב דבר לכל השואלים אותו גם מן הערים הקרובות, ובעת ערב עסק בספרות ויסדר תשובותיו להעלותם על מזבח הדפוס, החלק הראשון לחבורו אשר קרא בשם „חקרי לב״ הדפיס בשלוניק בשנת תקמ״ה, והחלק השני על יורה דעה בליוורנו בשנת תקנ״ד, כשנה אחת אחר מינויו למורה הוראות, ומלבד היותו עמוס תלאות בעול צבור, נמנה גם לפוטרפוס על עניים ותלמידי חכמים שהפקידו בידו נכסיהם להשגיח עליהם[219], גם היה המשגיח על הקצירה של החטים לטחון הקמח לחג הפסח, ובכל שנה ושנה בעת הקצירה היה הולך אל שדה התבואות לשים עינו שיקצרו החטים בכשרות בפניו[220]. בשנת תקע״ב חלה בחלי כבד, ובעת ההיא הוסיפו על שמו את השם רפאל, ומנהגו היה לחתום מן היום ההוא והלאה יר״ח (יוסף רפאל חזן), כשנה אחת אחרי כן הדפיס החלק השלישי מחבורו על האבן העזר בשלוניק, בתמיכת הגביר יוסף הכהן חמצי שהזיל כל כסף הוצאות הדפוס, וכאשר נשאל על ענין הלכה מאחד הרבנים מחוץ לעירו ר׳ ישראל אלאטיף השיב אליו: אנה אני בא? ומה גם כי מרוב העבודה עול צבור וטרדת הדפסת ספרי חקרי לב לחלק אהע״ז, חדלתי להיות מבעלי תשובה, אך שלא להשיב דבריו של גדול ריקם, דחקתי את עצמי ואשנה פרק זה בין הפרקים וכ״ו[221].

בשנת תקע״ה נסע ארצה ישראל ויעמד בחברון עד שנת תקע״ח ואחרי כן התישב בירושלם כי בזה היה אדיר חפצו ורצונו לפי דבריו בהקדמתו לחלק אה״ע: „כל כי תאי אדם קובע מקום לתפילתו, כה יעשה אלהים ינחני במעגלי צדק, והיו עיני ולבי שם כל הימים, מתי אבוא ואראה מתנה אלהים זו משכן שלו ירושלם דדהבא בקול ששון ושמחה״ ופעולתו על אדמת הקדש תבוא לפנינו בחלק הששי, ר׳ יוסף הוליד שלשה בנים שהיו כלם רבנים, הבכור ר׳ רחמים־אליהו, השני ר׳ יצחק והצעיר חיים־דוד, ובת אחת שהיתה אם הרב הכולל באזמיר ר׳ חיים פאלאג׳י, בתור סופר כתב חבורו הגדול מפסקים „חקרי לב״ ונדפס:

א) חקרי לב, חלק אורח חיים, שלוניק תקמ״ה.
חקרי לב, חלק יורה דעה, חלק ראשון, ליוורנו תקנ״ד.
חקרי לב, חלק יורה דעה, חלק שני עם שיורי או״ח שלוניק תקס״ו.
חקרי לב, חלק אבן העזר, שלוניק תקע״ג.

חקרי

217) שם, יו״ד ח״ג ס׳ ל״ב
218) שם, ח״מ ח״ב ס׳ נ״ו
219) שם, יו״ד ח״ב ס׳ י״ז
220) לב חיים, או״ח ס׳ פ״ו
221) חקרי לב, ח״מ ח״ב ס׳ פ״ב

תקרי לב, חלק יורה דעה, הלק שלישי שלוניק תקס״ו.
חקרי לב, על חשן משפט בשני כרכים שלוניק תקצ״ב.
ב) מערכי לשון, כולל דרשותיו שלוניק תקפ״ב.

ומכלל הרבנים היו ר׳ חיים שמעון נדיליה, ר׳ אברהם מאראני[222]), ר׳ יצחק ארדיטי, ר׳ אברהם הכהן אראייאש, ר׳ דוד פראנסיא[223]), ר׳ אברהם ן׳ עזרא, ר׳ יוסף הנודע יותר בשמו ר׳ בכור ן׳ לקר, ור׳ יעקב כונן, ובעל הזכרונות מכנה אותו: עסיתנו בתורה[224]), גם היה החכם השלם במדעים ר׳ יעקב רובי שהשאיר אחריו זכרונות רבים בקרב הערה האזמירית[225]), ובעיר הקרובה מאגניזיאה היתה עדה קטנה ובראשה ר׳ אברהם מצליח מחבר חבור „מאמר המלך״ דרושים על התורה וחידושים ונמצא עד היום בכ״י העדה[225a]), והוא יסד חברת בקור חולים בשנת תקנ״ת העומדת עד היום בתקפה עד שבטלה העדה.

לפי רשימת מצבות הכמי אזמיר בבית הקברות בעיר ההיא (בכליותקא של חברת כל ישראל חברים בפאריז, ס׳ N. 117 שנתפרסם על ידי החכם ד״ר פריימאן בסוף עניני שבתי צבי) היו באזמיר בפרק ההוא: „החכם השלם והכולל״ אליה שוהאמי (נפטר כ״ד אדר תקמ״ט), ר׳ אליקים נאטיגיו מחבר ס׳ תועפות ראם (אזמיר תקנ״ו, נפטר ה׳ שבט תקנ״ה) החכם השלם אברהם ליאון המכונה מורינו (נפטר ד׳ אלול התקנ״ה), החכם השלם עצום ורב רפאל משה פאלקון, מחבר ס׳ „ישיר משה״ מדרושיה (שלוניק תקס״ו, נפטר ט״ו תשרי תקנ״ו), החכם השלם נעים זמירות ישראל עמנואל ן׳ כנבשת (נפטר ז׳ של פסח תקנ״ו), החכם השלם יצחק נאטיגיו, מחבר בית ישחק (שלוניק תקנ״ב, נפטר י״ד אלול תק״ס), הרב המובהק אברהם חאיון (נפטר י״ב טבת תק״ס), החכם השלם עצום ורב חננאל (מורינו) חאביף, מחבר ס׳ „מגדל חננאל״ דרושים (שלוניק תקע״ט, נפטר י״ג אדר תקס״ג), החכם הגדול, איש צדיק תמים סופר מהיר רפאל אברהם אלגאזי (נפטר ב׳ אלול תקס״ג), המתחבר עם קונו קדוש יאמר לו אברהם דיין (נפטר ט״ו באב תקס״ג), החכם המרומם אברהם מזרחי (נפטר ז׳ ניסן תקס״ג), החכם המרומם שבתי צבי מחושבי קורג׳ישמא (נפטר ט״ו כסלו תקס״ד), החכם הגדול איש צדיק יצחק פיפירנו (נפטר ה׳ שבט התקס״ה), החכם השלם והכולל מדוכא ביסורים רפאל מרדכי יהושע שאול, מחבר ספר „דובר מישרים״ חידושים על הרמב״ם, ובסופו „דרכי מישרים״ דרושים (שלוניק תקפ״ח נפטר ר״ח טבת תקס״ה).

וקרוב לאזמיר היה ישוב יהודי בעיר קושאדאסי, לפי הזכרונות מן הימים ההם, בימי השלטן שלים השלישי העדה היתה גדולה, ומספר היהודים הגיעו קרוב למאתים משפחות, אמנם לרגלי המגפות ששררו בעיר בתמידות, רוב התושבים

222) שם, אהע״ז ס׳ י״ב
223) שם, שם, ס׳ י״ט
224) שם, שם, ס׳ נ״א
225) לב חיים, ח״ב דף ו׳
225a) לפי הידיעה שהודיע לי הרב הכולל ר׳ אברהם מצליח נכדו של הרב הראשון ריש מתא, במכתבו אלי מיום ששה עשר אייר תרפ״ג.

התושבים נדדו לערים הקרובות, עד שהתרוקנה העיר מרוב תושביה[226]), בעת ההיא הצטיין הרופא היהודי שמואל הלוי שהביא את עצמו בסכנה עצומה לרפוא החולים המכים במגפה[227]). כימים ההם היו שני שוחטים בעיר, האחד היה כבר זקן, והשני בחור ובקי בשחיטה ויתרצה הזקן להפקיד במקומו את הבחור והוא יקבל הפרס מן הקהל, בתנאי שיתן לו גרוש אחד לשבוע בעוד חמש שנים, הבחור נתרצה לו בתנאי שאם יעבירוהו בני הקהל משרותו ויעמידו את השוחט הזקן, אז יתן לו לפי התנאי ההוא גרוש אחד לשבוע בעוד חמש שנים, והנה עדת קוש־אדאסי לאיזה סבה העבירו את השוחט הבחור ויקחו להם שוחט ממקום אחר, ושוב אחרי איזה זמן, העבירו גם את זה ויעמידו את השוחט הזקן, אז ערער השוחט הבחור עליו לשלם לו גרוש אחד לשבוע, והזקן השיב שלא נמנה במקומו, אלא במקום השוחט הזה, ועל זה הקריבו את משפטם לפני הרבנים באזמיר שהורו שאין חיוב לזקן לשלם לפי התנאים הכתובים[228]).

בשנת תקנ״ט היה מקרה באיש יהודי תושב קוש־אדאסי, ושמו יצחק אלסדיאל שיצא ממקומו, עם שותפו התוגרמי איסקיוג׳י־תאג׳י־מחמד לכפר קארה־מאחאלי, לגבות החובות שהיו חייבים להם הכפרים, ונתארחו בבית כפר אחד שהיה חייב להם, ובבקר אמר להם החייב שיתן להם שתי משאות חטים בעד חובו, התוגרמי הלך לכפר אחר לקחת החטים, והיהודי שב רגלי, ויהי כי ארך לו הדרך קרוב לחשכה והיום היה מעונן ועוד טרם הגיע העירה ירד גשם שוטף והאנשים העומדים מרחוק קראו אליו ללכת בדרך העליון של קיידוקלו, אבל היהודי לא שמע אליהם, וילך על הגשר המאחד חצי האי קוש־אדאסי אל יתר היבשה, פתאום ירדו המים באופן נורא כזה ששטפוהו אל הים, ועדות זה הועד לפני הבית דין האזמירי ביום י״א שבט, אז שלחו אחד הדיינים ר׳ חיים שמעון גדילייא לעיר קוש־אדאסי ושם העמיד בית דין משני רבנים שהיו בעיר שצרף עמו, והם ר׳ אברהם חיים דוד סארדי ור׳ אברהם איסטאמאטי וביום כ״ב שבט קבלו העדויות מעדי ראיה כדי להתיר אשת המת מכבלי העיגון, כשלשה שנים אחרי כן קמו בעיר רבנים אחרים והם ר׳ אפרים בכ״ר שלמה סארדי ור׳ אברהם חיים סיגורה ולפניהם הועד באופן אחר שלא נטבע היהודי ההוא מעצמו, אלא שיד שודדים היו בו ששללו את כספו והטילוהו אל הים[229]).

באי רודוס, כבר ראינו בפרק הקודם שהיה רב הכולל ר׳ עזרא מלכי, אחרי מנתו, העדה שלחו לאלכסנדריא אחרי ר׳ משה ישראל השני הנודע בשם הזה, בנו של החכם השלם ר׳ אליהו ישראל, ריש מתא באלכסנדריא, הרב הזה לסרות היותו רך בשנים נחשב בין הרבנים היותר בקיאים בדורו הוא נולד בירושלם בערך שנת תק״ז, ונתחנך בישיבת אביו, אמו הרבנית אסתר שנחשבה בין נשי חיל בדור ההוא, הדריכהו בדרך הישר בירושלם ונשא את בת ר׳ דוד פרחי, בשנת תקל״ג הגיע ר׳ משה העירה, ונתקבל בתור שליח

צבור

(226) עתון ספרדי - תוגרמי מיסידוט ע״י אלכסנדר ן׳ גיאה, אזמיר תרס״א גליון ל״ט

(227) חקרי לב, אה״ע דף ט״ו (228) שם, יו״ד ח״ב ס׳ מ״א

(229) שם, אה״ע ס׳ י״ב

צבור בק"ק גדול ואחרי כן לדיין ובסוף עמד על כסא הרבנות, ומשם הריץ שאלותיו לאביו על כל הדבר הקשה בעיניו. בשנת תקל"ה בא העידה שוחט אחד שהיה רגיל לשתות יין ושכר כמדה נפרזה על כן העבירוהו משרותו באזמיר, והוא התחרט ממעשיו על כן נתנו בידי רבני אזמיר זכרון עדות על כל מה שעבר, ושמותר לאכול משחיטתו אם יעמוד בנדרו לבלתי השתכר עוד, ובני רודוס קבלוהו עליהם לשוחט בתנאי שלא ישתה ביום כי אם בלילה, ור' משה הסתפק אם ראוי להעמידו בשרותו ואם אפשר להאמינו על ידי שבועה על זה, וכאשר הריץ דבריו לאביו, הורה גם הוא שיותר טוב להעבירו ממשרותו[230]. בשנת תקל"ז נשאל מן האי הקרוב איסטאנקיואי (Cos) על שני אנשים שרבו האחד עם חברו עד שיצא האחד מבית חברו, ויבטא בשפתיו שמקבל עליו נזירות שמשון אם יכנס בבית חברו שלש שנים, ואחרי כן ההתרט משבועתו ור' משה הורה להקל בו ולהתיר שבועתו על ידי חכם, ובכל זאת הריץ תשובתו לאביו לאלכסנדריא, וכתשובתו כתב ר' אליהו ישראל: אורו עיני ויהיו למאורות והבט עיני את השאלה ואת אשר ננזר עליה מהבן יקיר לי החכם השלם והכולל, זה סיני בקדש, משה בהירי המקום יהיה בעזרו, ובסוף התשובה הסכים לפסק בנו[231].

אכנם לאסון עדת רודוס והיהדות ההלשה בארצות הקדם האיש המסוגל הזה חלה את חליו, ונקטף באביב שנות חייו, ואהיו בעל הזכרונות כתב במר רוחו[232]: כי הוא הככור עודנו באבו ויכות משה בחיי האב, הלא א"ח עצמי ובשרי אחי וראשי אב בחכמה ורך בשנים... לא יערכנו זהב וכסף מרגלית ואבן יקרה החכם השלם הדיין המצויין סני בקדש עצום ורב כמוהר"ר משה ישראל זצוק"ל ר"מ על ראשי עם קדש ק"ק רודוס יע"א, יושב בשבת תחכמוני מערב עד בקר וכמו השחר עלה, אהה אחי ואני ארון על זה ידוו כל הדווים על האי שופרא דבלי בארעא... ווי לי מצערא דאבא כי ירד אל בנו אבל שאולה על מות לבן בר חכים הוא ליה. לפי מצבת קבורתו בבית הקברות ברודוס נפטר לעולמו ביום הרביעי כ"א כסלו התקמ"ג והיו לו שני בנים חיים־יהודה־ישראל, ודוד־ישראל. ובת אחת קלארה זקנת ר' מתתיה צורמני מבוקריסט. ולמרות שנקטף באביב שנותיו ר' משה ישראל עסק בספרות ויעזב שני חבורים שנדפסו.

א) משה ידבר, שאלות ותשובות והידושי דינים (שלוניק תקפ"ג, סימן ז"ה השע"ר).

ב) שארית ישראל, דרושים שהטיף לבני עדתו (שלוניק תקפ"ז, סימן ז"ה השע"ר).

אחריו עמד לשרת בקדש לרב הכולל ר' אברהם הלוי, ובימיו היה מקרה שיהודי אחד המיר דתו ויסע למרחקים באניה, ויהי כעבור האניה על פני אזמיר, ויודע הדבר בעיר ורבני אזמיר קדמו פני הרעה, וישלחו שלשה רבנים ר' יום טוב דאנון, ר' יוסף ן' יקר, ור' אברהם ן' עזרא ובמעמד שלשתם בתוך האניה, נתן הגט המומר דניאל בן שלמה רולה לאשתו רחל בת משה ישראל על ידי השליח משה בן רפאל ן' ויניסתי, והגיע הגט לרודוס

פקפק

230) קול אליהו, יו"ד ס' ג'

231) שם, ס' ל"א

232) שם, הקדמה

פקפק החכם ר׳ אברהם הלוי על שינוי נוסח הגט בין אזמיר ורודוס, ועל זה כתבו עוד הפעם רבני אזמיר פסק מיוסד להכשיר הגט, ובעל הזכרונות כתב סוף הענין, ושוב הוגד לי כי מאת ה׳ היתה שהלך לשם מעלת שליחא דרחמנא, הרב המובהק כמוהר״ר אברהם אריה נר״ו, וקיים מצות נתינת הגט כהלכתו ולא חס לדברי החכם המפקפק הנזכר, ישר חיליה, ולא נשאר לו להחכם הנזכר אלא הקפדתו״[233]) ובימיו היה ר׳ חיים מארסה מחבר ס׳ „פי שנים״ ונפטר בשנת התקנ״ט. ובכלל הרבנים הזקנים ברודוס היה ר׳ חיים עמרם[234]), והוא מחבר ס׳ „מטעם המלך״ בששה חלקים ונדפסו אחרי מותו חלק ד׳ (ליוורנו תקצ״ט) חלק ה׳ (חסר מקום ושנת דפוס), חלק ו׳ (שלוניק תקפ״ט), והחלקים הראשנים לא ראו אור הדפוס, ר׳ יהודה יום טוב קפין, ר׳ אברהם בוזאלדו[235]), ר׳ רפאל יעקב מאיו, גם היו איזה עשירים ונדיבים שתמכו בכספם הספרות, ומכללם נודעים אברהם איריסה, ישראל אשכנזי וחיים אמאטו[236]).

קרוב לאי רודוס, האי איסטאנקיואי (Cos) היה גם בימים ההם ישוב ישראל, בין הסוחרים שהיו שם נודע שם אברהם סורמאני או צורמאני, בשנת תקנ״א קרה מקרה שעברו שלשה יהודים משלוניק ומונאסטיריו על פני האי הזה, כי דרך שם היה המעבר לכל ההולכים ארצה ישראל, ואחרי עמדם ששה ימים נסעו באניה ארנאאוטית ללכת לאלכסנדריא, והנה הסוחר סורמאני לרגלי עסקו באלכסנדריא, נסע גם הוא שם, ויראה בעיניו שהאניה הארנאאוטית אחרה לבוא, וכאשר הגיעה קרוב לנמל קמה סערה גדולה, ותשבר האניה לרסיסים, וכל האנשים שהיו בה נטבעו במצולות ים, אחרי איזה חדשים, הסוחר סורמאני הלך לעסקו למונאסטיריו ושם העיד המעשה לפני הבית דין[237]).

ובאיי הים הארכיפלגוס נראה שהתישבו איזה יהודים לרגלי מסחרם, בכלל באי לימנוס (Lemnus) הנקרא בפי התוגרמי לימייאס־אדאסי, סחרו היהודים אמנם לא עלה בידיהם ליסד עדה קטנה או גדולה, בין הסוחרים האלה היו יצחק צרפתי וחברו חיים צלמון, בשנת תקכ״ה לרגלי מגפה שהיה בעיר, נפל יצחק צרפתי חולה ויקראו יוני אחד רופא לרפאו, אמנם אחרי איזה ימים מת, ויתן לו בשכר טרחו טרם מותו את טבעתו, ועדות זה הועד באזמיר בשנה תקס״ז על ידי יום טוב אסירה שהעיד שלא היו בין יהודי לימייא־אדאסי יהודים אחרים ששמם כשם היהודים האלה חיים ויצחק[238]) ור׳ יוסף חזן התיר על פי העדות הזה שתנשא אשתו של יצחק צרפתי.

233) חקרי לב, אהע״ז ס׳ נ״א
234) עין משפט (מלכי) ס׳ י״ב
235) שם, חתימת הספר
236) שם, בהקדמה
237) מים שאל, אהע״ז ס׳ ב׳
238) חקרי לב, אהע״ז ס׳ י״ג

פרק ד׳

מצב היהודים בבגדד, סוריא, וארץ ישראל מן השלטן מחמוד הראשון עד השלטן שלים ג׳, (תצ״א — תקס״ז — 1730 — 1807)

בגדד — בצרה — אחלב — דמשק — ארץ ישראל, מצב כללי — השיך דהיר בן עומר — סבריא — אחמד ג׳יזאר — בונאפארטי בארץ ישראל — המצב בירושלם — מוכרי היין — בתי הכנסיות והישיבות — ההקשרות קומוניח — ר׳ משה מזרחי — ר׳ מאיר מזרחי — ר׳ ישראל יעקב אלגזי — רבני ירושלם — ר׳ משה חגיז — ר׳ יצחק הכהן — ר׳ רפאל מיוחס — ר׳ יונה נבון — ר׳ רפאל משה בולה — ר׳ אברהם מיוחס — ר׳ שלום מזרחי שרעבי — ר׳ מנצור מרשוק — ר׳ אברהם חיון — ר׳ יום טוב אלגזי — ר׳ חיים ירוחם שילגה — ר׳ דוד פארדו — עוד רבני ירושלים — ר׳ חיים די לה רוזה — ר׳ שלמה מולכו — ר׳ משה מרדכי מיוחס — האשכנזים — הספרדים תושבים בידי האשכנזים — צפת — ר׳ מכיר כולי — שלוחי צפת — ר׳ חיים מודעי — רבני צפת — הרעש בשנת תקי״ח — ר׳ ראובן בן יעקב — החשבות האשכנזים הפרושים — טבריא — השיך דהיר ובנין העיר ע״י ר׳ חיים אבועלאפיא — גם טבריא — ר׳ יצחק אבואלעפיא — ר׳ משה לוצאטו — הפחה אחמד אלגיר — צרות היהודים — חברון — השלוחים — ר׳ רפאל קאריגל — ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי — עלילות השיך — עכו — צידון — שכם —

מן היום אשר מלך השלטן מחמוד הראשון עד מלוך השלטן שלים השלישי, מדינת בגדד היתה בסכסוך תמידי, הפרסים פשטו בכל הגבולים האלה, ופעמים רבות נסו לספח לממשלתם העיר הגדולה הזאת, באופן שפגעי הזמן והמלחמות בלי קץ נגעו בתושבי העיר ובפרט ביהודים. בשנת תקצ״ב אחמד פחה מושל בגדד נבחר עם שלשה שרי חיל אחרים, לעמוד בראש הצבאות ולעלות למלחמה על פרס השאך הפרסי תהמסק מצדו לחם בזרוע נטויה ובעם כבד ואחרי איזה נצחונות, תוגרמה השליכה עמו בהתה לפרס איזה מדינות ועיר תבריז, אך השלטן מחמוד התהרט מהרה מברית השלום, ויצוה על השר המצביא עשמאן־טופאל־פחה לערוך המלחמה עוד הפעם, ביסים ההם מרד בשאך, איש עריץ וגבור חיל נאדיר־קולי־ביק־איפקיאה, ואחרי הכותו את חילות המלך ערך המלחמה עם העשמאנים, עבר נהר הדקל ויקרב אל עיר בגדד, וישלח דברו אל מושל העיר אחמד פחה למסור אותה בידו, והנה שר המצביא עשמאן פחה אחרי אספו עשרים אלף אנשי חיל מהרי הקורדיסטאן על חיילותיו, קרב גם הוא העירה אז הריץ אליו נאדיר שלוחים לצוות עליו למסור חיילותיו בידו ולפנות לו הדרך. ותשובת עשמאן פחה שהיה נכה רגלים (טופאל) אליו היתה, שאל יתפלא אם מהלך איש נכה רגלים מתנהל יותר בנחת ממהלך איש שודד, המורגל לרוץ על הדרכים לגנוב ולשלול, אמנם תקותו חזקה, שלמרות מהלכו לאטו יעלה בידו לפגוש אותו ולעשות לו כאשר עשו לנמרוד הראשון, בדבריו אלה רמז לו לפי ההגדה הערבית שהגבור הראשון נמרוד (נמרוד מלשון מרד,

בערבית מרד מורה על לשון מרד) נבור ציד לפני ה', שמרד באלוהים ועל כן לקח כו נקמתו עד חרמה, ביום ו' אב תקצ"ג (19 יולי 1733) שתי המערכות נפגשו אצל בגדד ואחרי מלחמת תשע שעות רצופות, התורגמים נצחו את הפרסים שפנו מעל העיר הזאת, ויברחו בכל אשר מצאו.

לתקופת השנה החלה המלחמה בין רוסיא ותוגרמה, ושר המצביא עשמאן פחה כבר מת, אז מצאו הפרסים השעה המוכשרת לפשוט בגבולות תוגרמה, אחמד פחה מושל בגדד נמנה בעת ההיא לשר המצביא על כל חיילות תוגרמה, ובעמל רב עלה בידו לכרות ברית שלום עם נאדיר שאך שעלה על כסא פרס במקום תחמסף שאך (תשרי תקצ"ו — ספטמבר 1736)[1]. בשנת תקל"ד מלך השלטן עבדול־חמיד הראשון, ואז הופקד למושל בגדד שר אחד אשר שמו גם כן אחמד־פחה, ובראותו כי במעט כל המושלים במחוזות הקרובות אליו, דהיר בסוריא, ומחמד־ביג במצרים עומדים במצב מרד, מרד גם הוא באדוניו השלטן, ויעמוד ברשות עצמו, ותוגרמה החלשה בפרק ההוא ראתה ותחריש, כי לא היה ביכלתה להכניע כל המרידות ששלטו במדינה[2], ובכוכן השר הזה ששלט בלי גבול על כל בני העיר עשק ורכץ אותם, ומצב היהודים היה רע ומר תחת שבט ממשלתו, עד שעלה בידי השלטן שלים השלישי להשקיט המרידות במדינה, אחת לאחת.

הרב הכולל בבגדד בראשית, הדור ההוא היה ר' משה בנימן, והוא חבר ספר „מעשה רב" וכולל פשטים על מאמרי המדרש רבא ונדפס בשני חלקים בקושטנדינא בשנת תצ"ו, עוד היה שם הגביר וחכם תורה ועשיר במקום אחד ר' יצחק, ובן הדור ההוא ר' מרדכי רזב'יז שהיה במדינות ההן בערך שנת תק"ך, בעת שנמנה בכר לרב הכולל הרבה לספר שבחיו בדבריו אלה: „.... באופן ראם משפטינו זה שפיר חזה בעיני הרב המובהק מאריה דאתרא בבל רבתי הי"ו, ובעיני חכמי וראשי הישיבה ה"י, עליהם משפט הגאולה, התהילות לאל יתברך הא איכא נשיא בבבל, ויאמרו מלא פו"ם לצביונן של ישראל הגביר החכם המרומם נגיד נגידים נשיא נשיאי ישראל פחד יצחק יהיה בעזרו ומגינו ושמרו לעשות משפט כתוב"[3]).

וקרוב לעיר הזאת נחדש ישוב ישראל בעיר בצרה (בצר בימי קדם, והיא הנקראת בימי היונים Vostra, 430 קילומיטרים דרומית מבגדד, ונראה הדבר שיהודי בגדד התישבו שם במספר מועט לרגלי מסחרם ולרגליהם רבי המרכולת בעיר ההיא, ורבים מהם התעשרו ויראו ברכה בעסקיהם, בין העשירים נמנה אברהם יחזקאל.

בין המשפחות שהצטיינו על הרוב בבגדד בעת ההיא היתה משפחת יהודה, ולפי הזכרונות בעיר ההיא היו שם אישים חשובים מבין המשפחה הזאת, ובניהם פרנסים רבנים ועסקני צבור, זקן המשפחה רבי יחזקאל יהודה נדד בראשית המאה השמנה עשר לכלכותא, ושם יסד בתי כנסיות (אבן ספיר חלק ב'), אין

1) Turquie דף 336—340
2) Jonquiére בחבורו Hist. de l'Emp. Ottom. עמוד 384
3) חיד"א במערכת גדולים בערכו

אין הפונה שבין העשירים הנזכרים בפי בעלי הזכרונות מן התקופה ההיא, אשר לדאבון ההיסתוריה לא הביאו את שמותיהם במלואם, הנגיד רבי יצחק בבגדד והעשירים הנדיבים רבי אברהם יחזקאל, וכן העשיר ונדיב יעקב הנזכר בפירמאן שניתן לו מצד השלטן, שני אלה האחרונים ילידי בגדד. שנמלטו לעיר הקרובה בצרה בעת השערוריה, היו מבני משפחת יהודה, ובעלי הזכרונות הביאו את שמותיהם והעלימו את שם המשפחה.

השיבות המשפחה יהודה נודעת בפרט בארץ ישראל על ידי נדבת רבי יחזקאל יהודה מכלכותא ששלח סך עצום לבנין בית הכנסת היותר גדולה של האשכנזים בירושלם, הוא ובניו כנזכר באבן שיש שהעמידו בבית הכנסת הזה העומדת עד היום, וממצאי המשפחה ההיא בבגדד בא בשנת תרט״ו ירושלימה גבדו של רבי יחזקאל הראשון הנקרא גם בן שלמה יחזקאל הוא ובני ביתו, ויסדו את הישוב התוקאי. הראשון אצל ירושלם בקולוניא מוצא בשנת תרמ״ז, ובנו הרב בנימן יחזקאל יהודה נמנה לראש ישיבת חסד אל (זכרון ירושלם דף ג׳), והוא היה אביהם של החכמים רבי יצחק יחזקאל יהודה, והפרופ׳ אברהם שלום יהודה (זכרון להורבים הראשונים חלק ב׳ דף י״ד י״ז וחלק ד׳ דף ס״ב ס״ד). רבי יחזקאל יהודה בבואו ירושלימה קנה חצר גדולה ברחוב הבית דין, ובנה ישיבה למקובלים בשם חסד אל ויעמד בראשה, ובנו הרב יצחק פראג יסד ישיבת כנסת ישראל הנודעת עד היום (עיין בזכרונות לבן יהודה עמוד כ״ד ובזכרון ירושלם דף ו׳ וביהודי המזרח בארץ ישראל לרבי משה דוד גאון דף קמ״ג). נראה הדבר שעיקר עסקה של המשפחה הזאת כמו יתר סוחרי בגדד היה בצבע הכחול הנקרא בלעז, אינדיגו (indigo) שהיו מביאים מהודו, והיו מוכרים אותו בכל מדינת תורקיה, ובמסחר הזה המשיכה עבודתה גם בירושלם.

וכאשר החלה השערוריה בעיר הזה היהודים ברחו אל ארם צובא היא אחלב והנגיד הישראלי שם נתגדל באופן שצובא נמלאה מהרבנה של בגדד, ואחרי ששקטה המדינה שבו רוב תושבית העירה ויעמידו עליהם לרב את החכם צדקה חוצין[3]), ושמו נזכר לברכה בספר „ריח שדה״ לר׳ שמעון דוויך הכהן.

ויקר מקרה שפעם אחת בהיותו בבית המוי מתוך הברים בעלמא, התבעם עמו, וישבע שבועה חמורה שלא יבוא עוד שם, ואם יכנס יתן בתור קנס אלף אריה לכוללות חברון, אחר איזה ימים היה בבית המוי שמחה ומשתה, ישלח המוי לקרואים שהיו בביתו להביא את התנה, אמנם הוא מנאן לבוא באמרו שאם יכנס בבית ההוא יתחייב לשלם האלף אריות לכוללות חברון, ויפצרו בו לבוא עמם שדנו בדעתם שאין כאן שבועה מדעת ובכונה, אלא מתוך כעס ודיבור בעלמא הוא, ועליו להתפשר על הרוב עם כוללות חברון בדבר מיעט שלא יעלה על הדעת לשלם קנס עצום רב כזה, וכן עשה ויבוא עמם לבית המוי בלי התרת השבועה, בשנת תקי״ך בערך בא העירה שליח חברון לפסוק קבצנות ר׳ מרדכי רובי״ו ולא הודיעו לו כלל בענין זה, אמנם ביום שהיה מוכן לנסוע באניה לבגדד דרך נהר פרת לקחה אותו שעין מנהג, וישלח ויקרא את הגביר הזה וישאל אותו להגיד לו הענין באשר

3a) שמן המאור, ח״ד סוף ס׳ ג׳

באשר היה, והוא חפץ להשתמט באמתלאות, אמנם החכם הודיע אליו שגדול חמר השבועה, אז הוציא עשרים אריות מידו להתפשר עמו בתור בא כח כוללות חברון, אך החכם השלית סרב לקחת הסך הזה, באמרו שלא יוכל להתפשר ברגע ההוא, אלא שעומד על מסעו ללכת באניה לבגדד, ושם יעיינו בענין הזה ביחד עם חכמי העיר וישיבו אותו דבר, אחרי כן כתב מארם צובא פסק ארוך שאין פשרה כאן, ושחייב לשלם במיטב כספו הסך הרב הזה, אם רק יסכימו לדבריו רבני בגדד"[3]).

בעיר הקרובה אהלב או ארם צובה, היה ישוב גדול ישראלי, וישיבה השובה בארצות הקדם, ואליה הריצו מכל הערים הקרובות והרחוקות שאלותיהם, שר העיר היה איש ישר ואוהב צדק מחמד־ריגיב־פהה, אחד היותר מצוינים בדורו, הוא היה העורך ברית השלום בבלגרדו בשנת 1739, בתור מזכיר הוזיר הגדול, אחרי כן נפקד לציר בברית השלום בנימרוו, ויעלה למדרגת ריאיז־איפינדי (שר המלחים), מושל מצרים, ומדינת איידין ובסוף מושל מחוז אהלב, אומרים עליו שהיה איש אמיץ רוח ולא נתן אמון להבלים, פעם אחת הביאו לפניו איש נוצרי שהגיד שחפצו לקבל דת מחמד, וכאשר שאל אליו השר מה המריצהו לזה, הנוצרי השיב אליו שהנביא מחמד נגלה אליו, ויצוה עליו למהר ולהמיר דתו בדת האיסלאם, בשחוק התול על שפתיו פנה השר אל העומדים לפניו, קחהו והכהו עד שיגיד הסבה האמתית להמרתו, ומה אני שהנני מחמדי מלידה ומבטן הורי בכל מצות הדת, לא נגלה לי הנביא מחמד, ואיך אפשר שנגלה לאיש הזר הזה[4]) והעדה היהודית הגדולה תחת צל ומחסה השר, הזה הצליחה, ויגדל תפארתה ומקרבה יצאו אנשי שם שהיו למופת בדורם[5]), בעת ההיא התעוררה השאלה בישיבת ההיא על אדות עלי הגפן הנקראים בתורגמית „יאפראק" שבנהוג בעלמא בכל ארצות הקדם משתמשים בהם לאכילה כשהם לחים בקיץ, וגם מולחים ומיבשים אותם להורף, ולפי דברי השאלה שהוצגה לפני רבני אהלב, נשמע שנמצאים בתוך העלים תולעים קטנים, שאי אפשר לראותם בעין בהיותם „דקים עד מאד, צנומי קדים שכמעט אין העין שולטת בהם, רבוצים וכבושים בורדים של העלים ישתרגו ויסתבכו בקרן זוית, ורוב הבודקים לא ימצאו בהם כלום ויראום חלקים ונקיים, וכאשר יבואו הבקיאים במקומם, וחזקי הראות אחר העיון רב יניעום בחודה של מחט, ויחלו להלך על גבי העלים, ועודם מחלבים מטמנים באחת הפתחים בחדורי בליטת הפצולים, נעלמים מן העין ולא ימצאום עוד" ועל זה נמנו וגמרו בית דין של העיר ואסרו העלים האלה, ולנגדם עמד חכם אחד רשום בעירם הוא ובניו, והתירום ותרב המחלוקת ביניהם, עד אשר הריצו דברי ריבותיהם לפני ר׳ חיים אבואלעפיא באזמיר, ועל זה כתב ר׳ יהושע שבאבו דידיע זיין במצרים להתירם, וכן כתב ר׳ משה ישראל ריש מתא ברודוס[6]).

בראש הרבנים עמד הרב הכולל ר׳ יצחק ברכה מחבר ס׳ „ברך יצחק", הדרשים על סדר התורה ונדפס בוויניציא אחרי מותו בשנת תקכ״ז, אחריו עמדו

3b) שם, דף כ׳ - ב׳ה 4) Turquie עמוד 348

5) חנן אלהים, לר׳ חיים אבואלעפיה

6) משאת משה [illegible]

ר׳ משה הררי יליד אנדרינופלא בן ר׳ רפאל הררי, כנראה היה איזה זמן בסופיא ושלוניק[7]) ואיש אחד כתב אליו להרעימו „משה ארורי" (באלף, מלשון ארור) והוא השיב אליו: „בהמות בהררי אלף" שענינו שהאי בקיאים כותבים באלף וצריך לכתוב בה"א, כי השם הררי נגזר מהי"ד שהוא הכנוי לעיר מונטפלייר (Montpelier) בצרפת, ומשפחתו מתיחסת לעיר הזאת, ובעל הזכרונות ר׳ חיים אזולאי כתב עליו ששמע מאביו, ששמע מפי ר׳ בנימן מעלי הכהן רב הכולל בירושלם, שהיה מכיר הרב הזה, וסיפר לו בשבחיו[8]), ושהיה בקי מאד בחכמת גורל החול וקבלה מעשית, הרב הזה עמד בשורה ראשונה בין רבני העיר, וכן החתם בתשובת שאלה לר׳ יוסף אירגאז בליוורנו בשנת עת"ה[9]). עוד היו שם ר׳ שמואל פינטו ממשפחת רבנים בדמשק[10]), ר׳ שמיאל דוויך הכהן, ר׳ שמואל לאניאדו, ור׳ יוסף גאון, ואחרי הדור ההוא קמו הרב הכולל ר׳ מרדכי אצבאן שהיה מתחילתו מן המערב ממדינת מארוקו, והיה איזה זמן רב בליוורנו, והיה ויכוח בינו ובין ר׳ אברהם רודריגיז[11]), אחרי כן נסע לאחלב (ארם צובה) והיה שם מכלל הרבנים בעת שנחלקו על אחוה עלי הנפן, ובסוף נמנה לרב הכולל, ולעת זקנתו עלה ארצה ישראל ויתישב בירושלם ובעל הזכרונות אזולאי ראה אותו בילדותו[12]), ועוד הפעם שב לאחלב ובשובו ממסעו לבגדד הלך על קבר יחזקאל הנביא ונפטר לעולמו, (כן כתב פתחיה, הגהות ר׳ אברהם דיין) בתור סופר ר׳ מרדכי אצבאן כתב חבור „זבח תודה" כולל וידוי גדול על איברי האדם על פי סדר „ספר החרדים" ובהקדמתו כתב שיש לו בכתובים ס׳ „ישא ברכה" וספרים אחרים, (קושטנדינא תצ"ב). אחריו נמנה לרב הכולל ר׳ שלמה בכמוה"ר שמואל לאניאדו, והוא נחשב בעיני בני דורו, ופעמים רבות נשאל מרבני חברון וירושלם, ובן הדור ההוא ר׳ מרדכי רוביו מרבה בשבחיו[13]) והוא הצטיין בחיבוריו:

א) בית דינו של שלמה, שאלות ותשובות כסדר הטורים (קושטא׳ תקל"ז).

ב) לחם שלמה, על לשונות האחרונים, הפוסקים ונספח לחבורו בית דינו של שלמה (קושטנדינא תקל"ז).

ג) המעלות לשלמה, דרושים שונים (קושטנדינא תקל"ה).

לעת זקנתו ר׳ שלמה חלה חלי כבד, ואז הוסיפו על שמו את השם רפאל, ובזה החתם תשובותיו האחרונות. אחריו נמנה לרב הכולל ר׳ יצחק עטייא, ומלבד עסקו בצרכי ציבור ובהוראה, הצטיין בתור סופר בחבוריו הרבים ומהם נודעים לנו:

א) חזוק אמונה, לחכם הקראי יצחק בכ"ר אברהם המרוקי, תרגמו ר׳ יצחק עטיא לספרדית[13a]).

ב)

---

7) קורא האמונה, דף ב ע"א
8) חיד"א, מערכת גדולים בערכו
9) דברי יוסף לאירגאס [illegible]
10) שם, שם
11) שו"ת [illegible]
12) חיד"א בערכו
13) שמן המור, [illegible]
13a) אוצר הספרים בערכו

ב) זרע יצחק, כולל חידושים ופשטים בפלפול עצום על סדר בראשית ונדפס אחרי מותו בליוורנו שנת תקנ״ג.

ג) זכות אבות, פירוש על פרקי אבות, (ליוורנו תקנ״ד).

בעת ההיא היה בארם צובה אחיו ר׳ חיים עטייא, חכם עצום והיה במרוצת מכתבים עם בעל הזכרונות ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי שהיה מרבה לכבדו כי היה יקר בעיניו[13b]), עוד היה שם „האיש החכם השלם והכולל כמהר״ר ישראל ששון מעיר גדולה של החכמים ארם צובה״ שהיה גם כן במרוצת מכתבים עם בעל הזכרונות הזה[13c]). ומגדולי חבריו היה ר׳ שמעון דויך הכהן אחיו או בנו של ר׳ שמואל דויך הכהן והוא נמנה בין גדולי הרבנים בישיבה ההיא והוא כתב ס׳ „ריח שדה״ כולל דרשותיו ועשרים תשובות (קושטנדינא תצ״ח) ואחיו הצעיר ר׳ אליהו דויך הכהן, מחבר ס׳ „ברכת אליהו״ ור׳ חיים יוסף דוד אזולאי ראהו בכתב יד ומעיר שנדפס מחדש, אך כעת לא נודע בין הביבליוגרפים.

המשפחה שהצטיינה ביותר היא לאנייאדו, ומלבד הרב הכולל ר׳ שלמה לאנייאדו, נודע בנו אפרים שירש זמן מועט כסא הרבנות ותשובותיו באו בס׳ „בדך משה״ (ליוורנו תקנ״ד) ס׳ י״ד וס׳ כ״ב. ר׳ אברהם לאנייאדו אחיו של ר׳ של שלמה, ותשובתו באה בס׳ „בית דין של שלמה״ (קושטנדינא תקל״ה) סוף יורה דעה ס׳ י״ט. ובן משפחתו ר׳ אליהו לאנייאדו, אחד מרבני העיר נפטר לעולמו ביום ג׳ אלול התקמ״ו (בגדי ישע, לר׳ ישעיה בר יצחק עטייא, דף ק״ד ע״א) ר׳ יהודה קצין אחד מחשובי הרבנים שהרביץ תורה והעמיד תלמידים רבים, בימיו היו חלוקי דעות בין אנשי העדה והרבנים, על ענין התקנות וההסכמות שהיו מימי קדם אם הלו על היהודים שבאו לרגלי מסחרם ממדינות פראנקיה שהוא איטליא צרפת והולנד והוא הראה פנים שותקות לאורחים האלה אף שקבעו דירתם בהחלט בעיר אהלב, וס׳ הזה הנקרא בשם „מחנה יהודה״ ונדפס בעשרים שנה אחרי מותו (ליוורנו תקס״ג) ר׳ יהודה נפטר לעולמו ביום י׳ מרחשון התקמ״ד באשר רשם תלמידו ר׳ ישעיה עטייא (בגדי ישע דף ע״ח ע״א) ובשנה ההיא נפטרו שלשה רבנים ר׳ יהודה קצין, ר׳ מנצור מרשיה ומהר״י גומיין פאטו (מלל לאברהם, לר׳ אברהם הכהן, ושם נפל טעות תק״י במקום תקמ״ד), תלמידו ר׳ ישעיה עטייה נולד בשנת תצ״ב (בגדי ישע דף ק״ס, בתב שבהיותו בן י״ד שנה בשנת תק״ו דרש לברכת מילה של בן רבו), חבר ס׳ בגדי ישע שאלות ותשובות על ארבעה: טורים, ולשון הרמב״ם ודרושים (נדפס בליוורנו).

בדמשק היתה עדה גדולה ישראלית, בין היהודים היו אנשים אמודים בנכסים ובינהם יוצאים בשער הפחות שהיו המושלים על כל מדינת סוריא וארץ ישראל, ובעל הזכרונות כתב שהיה „איש יהודי שר ומספר העומד לשרת בפתח המשנה אשר בדמשק, בא לעיר הקדש ירושלם עם המשנה והביא את אשתו עמו לזיארא (להשטתח על קברות הצדיקים) ולהיות נהון עיני הדרך להזר עם המשנה (שהוא הפחה), טבעה לו אשתו שיניהנה שם, שתיהה רוצה

13b) ברכי יוסף, חיים ס׳ ל״ז 13c) שם, ס׳ י״ד

ללכת לחברון להשתטח על קברי אבותינו הקדושים, ושכתוב זה כתב להשר אשר בחברון על דבר המכס על כל ראש אשר הוא לוקח מהישראלים ההולכים שם, שיפטרנה אותה ואת משרתיה להיותה אשתו, ואף זאת שאלה ממנו מקצת אנשים הנונים אשר לא תשיגה ידם ללכת שם על דבר המכס שיכתוב להשר וזה לשונו: הנה אשתי ושני משרתיה ושנים עשר אנשים ההולכים משום כבודה ללוותה, אחלה פניך למען תפטרם מן המכס על הראש, שיש לך על הישראלים ההולכים שם לזיארה, ואחרי כן הלך השר הנזכר עם המשנה, ויהי כבואם האנשים הנזכרים עם אשת השר בעיה"ק חברון, ומסרו הכתב הנזכר להשר והוא ענה שלא מן הדין הוא זה, דאם משום כבוד האשה ללוותה, היה די להולך בשני משרתיה וששה בני אדם... והששה הנותרים יפרעו במכס[14]).

הרב הכולל היה ר' מרדכי גאלאנטי, היה ממבחר הרבנות בדורו, בפרט היה מרוץ דבריו ליבני העיר הקרובה אהלב, תשובתו הראשונה היתה בשנת תק"ח לר' ישעיה עטייה באהלב (בגדי ישע דף ט') עוד באו דבריו בס' ברכות המים (חו"מ ס' קצ"ד), בית דין של שלמה, ברך משה (ס' ל"ב) והוליד בן ר' משה שירש כסא הרבנות, ונפטר בשנת התקכ"א, ויספיד אותו ר' ידידיה טאריקה (קידש ידיד דרוש י"ז) בתור מחבר ר' מרדכי השאיר אחריו ס' "גדולת מרדכי" שנשאר בכתב יד של דרושים ונמצא עד ימינו האחרונים בדמשק (המעלות לשלמה דף נ"ז), אחריו נמנה במקומו בנו ר' משה גאלאנטי ויעמד על כנו כל ימי חייו, והוא שקיל וטרי עם רבני ירושלם ר' יום טוב אלגאזי ור' משה יוסף מיוחס ועם רבני אהלב, ויחבר ס' "ברך משה" על שאלות ותשובות ובסופו קונטרס זכרון לראשונים על הטור חשן משפט והגהות על השלחן ערוך, יד אהרן (נדפס בליוורנו).

גם היתה שם עדה קטנה מבני הקראים, ובניהם היה "השר יוסף אמציהו הנשיא הגדול" בשנת תקמ"ה כאשר נודע אליו שבאו איזה אורחים קראים ממדינת קרים להשתטח על קברות האבות בארץ ישראל וכראש האורחה בנימין ירושלמי ב"ר אליהו, קדם לבוא לפניהם לכבדם עד יפו, ואחרי כן הלכו בירה ירושלימה[15]). היהודים היו סוחרים בעיר ההיא, והיו בהתחברות עם האירופיים, ובעל הזכרונות כתב שהיו איזה יהודים שותפים בארם צובה, דמשק, ושכם והם היו קונים צמר גפן שהיו מוכרים למצרים לשלחו לערי הפרנקיא, ומהם היו קונים בגדים ובדים שהיו מוכרים בחנויותיהם, והעסק פרץ לרוב עד שהכרחו לכפול הקרן שהיה להם כדי להספיק לכל משלח ידיהם[16]).

בארץ ישראל בכלל ובגליל בפרט, היתה שערורית ובריחת אנשי הארץ בתמידות, באופן שמצב היהודים היה רע מאד ור' יעקב ביר"ב איש ירושלים וצפת שהתיישב בפרק ההוא בקושטנדינא יתאר לפנינו, במבעים חיים המצב הנורא ההוא בדבריו אלה[17]): "אנחנו העומדים בחיצה לארץ, אם איננו מאמינים

י"א

14) שמן המור ס' ג.

15) גנזי פטרסבורג, חברה א' (תרכ"ו) דף כ"א-כ"ב

16) מים שאל, [illegible] ב' ח'

17) מעט רועה, חלק הראשות (דפוס ראשון, קושטנדינא) [illegible]

ולא עלה בידינו ללכת שטה (לארץ ישראל), הוב קדוש מוטל עלינו לתמוך כידי העדות שבמדינות ההן, כדי שיחיו בנחת ובשלוה... שאלמלא כן יבואו עליהם צרות ותלאות עד אין קץ, ויעלילו עליהם ברשע תושבי הארץ, ובעונותינו הרבים הגזרה היותר רעה שגוזרים עליהם, היא שסוגרים בתי הכנסיות, ואם גם לא יסגרו בתי הכנסיות, היהודים בהיותם בצער גדול, מתחבאים בכל אשר ימצאו כדי להשתמט מן העלילות השונות שמעלילים עליהם, ומאליו מובן שסגורים בעצם בתי הכנסיות שלהם, ואינם מתפללים בהם כי רוב המון העם מתחבא מתחת לארץ, ובהיותי יליד הארצות ההן, ושם נתגדלתי, ראיתי בעצמי כל התלאות שנוגעות להם, עד שאפשר להחליט שהעבדים השבוים שבאי מאלטה, חיים יותר שלוים ושקטים מאלה, ואם כן שאריו ואשרי חלקו לכל תושב חוצה לארץ המחזיק בידי תושבי הארץ הקדושה, ולבו יהיה בטוח שאין פדיון שבויים טוב מזה, כל זה כתבתי במה שנוגע לכוללות הערים האלה, אמנם במה שנוגע לתלמידי חכמים, והבעלי בתים העניים בפרט היושבים בערים ההן, אשר בעיני ראיתי דוחקם ועניותם, עד אשר נמצאים ממש אנשים מתים ברעב, והסבה האמיתית למצב הנורא ההוא, שאם יקרה באיזה מקום שיהיה, איש חכם שאין לו דבר מה לאכול, אם חכם גדול הוא, יקימו אותו לריש מתא, ואם אינו כל כך גדול בהכמה יוכל לתפוס איזה אומנות כמו שוחט או מלמד תינוקות, ובטח ימצא תינוקות של הבעלי בתים ויקבל שכרו, והבעלי בתים העניים בעצמם יוכלו לעסוק באיזה אומנות כדי להתפרנס, ואם גם זאת לא יעלה בידם ילכו בעיר ויסובבו לדפוק על פתחי נדיבים, וישנו מבוקשם מיתר התושבים שיתנו להם איש במתנת ידו, כל זה נעדר במדינות האלה, בהיות שהעדות אינן מסודרות ואין ביכלתן לשלם פרס לתלמידי חכמים, בהיות שחסרים להן האמצעים ליתר ההוצאות הנחוצות, ועל אחת כמה וכמה שאין להן במה לקבוע פרס לריש מתא, ואם יהיה למלמד תינוקות, לא ימצא מי שיהיה ביכלתו לשלם לו שכרו, וכמו כן הבעלי בתים אינם מוצאים איזה עבודה" ואם יחזרו על הפתחים אין מי שיתן להם איזה פרוטה, ועוד הסר מזה שיהיה באפשרי להלוות כסף ממי שיהיה, באופן שכל תושבי הארץ מתפרנסים מהנדבות שישלחו להם מחוצה לארץ ומהכנסות איזה הקדשים שהקדישו נדיבי עם תהי משכורתם שלמה מאת ה' אלהי ישראל" ובכל שנה ישלחו להם מה שמגיע מן הריוח והפרות, ובלעדי זאת תושבי המקומות האלה היו מתים ברעב, אמנם מספר העניים הוא כל כך גדול שהנדבות הבאות אליהם לא יספיקו לכל צרכיהם, ובכן כל החפץ שיהיה לו שכר בעולמו יעשה בכל האפשרי לשלוח תמיכת כסף לתלמידי חכמים והבעלי בתים אשר שם, המכלים ימיהם על התורה ועל העבודה ושכרו כפול בעולם הבא שיחשב כאילו היה שם בעצמו על התורה ועל העבודה, בהיות שלסבתו ולרגלו יעמוד הישוב על בסיס קיים, הכלל הגדול הוא, שהצדקה האמיתית היא כל מה שישלחו לאנשי ארץ ישראל, והיא תחשב כפדיון שבויים".

בימי השלטן סוסטאפה השלישי (תקי"ח־תקל"ד), כל מדינות אסיא הצעירה וסוריא מרדו במלכות, וכל השרים ושלטוני המחוזות עמדו במעט ברשות עצמם, לא ידעו ולא הכירו פקודת השלטן עליהם[18]), ובן הדור ההוא כתב:

„כל תושבי ההרים מאזמיר עד ארץ ישראל עומדים שם ברשות עצמם כבני חורין, ונחשבים הם בעיני התוגרמים כאויבים, ובכל עת מצוא יקיפו אתם במלחמה, הם יכילו בקרבם עמים שונים ובראשם שרים ואדונים פרטים, השיכים לאמונות ודתות שונות, היותר קרובים לאזמיר הם מחמדים, וכל עוד שמתרחקים משם, יתראו הקורדים, המארוניטים והדרוזים"[19], הבארון טוט (Tott) איש צבא צרפתי שישב שנים רבות בתוגרמה, ועשה תקונים יקרים חשובים במוסדי הממשלה, בחיילותיה, ובהנהגותיה, כתב בזכרונותיו: „המוטועלים היושבים בהרי אנטי־לבנון עד עכו, הנם יותר מעטים מן הדרוזים, אמנם המבצרים אשר יושבים בהם ימריצום להתקומם בכל רגע, וקשה מאד להכניעם כי כל גבעה גבוהה, נחשבה כחומה בצורה כל בעל אחוזה נחשב לאדון גדול. „העם הזה אדוק בדתו לפי חקי עלי, ושונא בנפש המחמדנים הסונים יוהיו איתם בלי חמלה, כאשר ימצא השעה המוכשרת, המוטועלים התחייבו לשלם מס שנתי העולה לשני אלפים כיס, בגלל היותם הפשים בהריהם ואחוזותיהם, אמנם הם ישלמו המסים האלה לפעמים רחוקות ובקושי גדול, באופן שהמוטועליים כמו הדרוזים שני עמים קשים להכניע, אוחזים בידיהם שלטון הפחה המושל עליהם, והחבל ביד היוצר הוא בידיהם"[20]. הנה כי כן נראה שבפרק ההוא המוטועליים שבלבנון והדרוזים שבמדבר היו המושלים האמתיים, בסוריא, בגליל ובמעט בכל ארץ ישראל, ויד הפחות מדמשק צידון וירושלם, היתה על התחתונה, כי התקיפים הדרוזים אשר משלו כמעט ממשלה בלתי מוגבלת, נודע שם השיך דהיר בן עומר[21].

הצרפתי קונסטנטין וולניי בספרי המסעות שלו במצרים וסוריא, יספר כרוב ענין קורות התקיף הזה שמשל קרוב לארבעים שנה במדינה הזאת, הוא נולד בערך הת"ס"ך לאביו עומר ראש בית אב ממשפחה ערבית של שבט בני־זיהדניה, אחד השבטים היותר תקיפים בין הבידואים היושבים במדבר, סביב הירדן ים כנרת, אחרי מות אביו קרוב לשנת תק"ה הוא חלק שלטונו עם הדו ושני אחיו, העיר צפת נפלה בחלקו, ואחרי כן בפתו גם טבריא בערך שנת תצ"ו, ובעל הזכרונות מספר: „השיך ההוא שמע תולדת בכל ארץ ישראל, מסיבה שבזמנו כל הדרכים שהיו מסוכנים מאד ומקדם, שלא היה אפשר ללכת בהם כי אם על ידי חמשים פרשים מזויינים מפחד האויבים והלסטים, ימי השיך ההוא נחה ושקטה הארץ, וכל ערי העיירות הסמוכות עליהם, ויקראו שמו שיך־איל־מאשייך (ר"ל שר השרים) ועתה באותם הדרכים הולכים ובאים וכספם בידם ואין מכלים דבר, ועל זה כלם משתחוים לו כי השיל איכה יתרה על כל אורבי הדרך, והשמיד עם רב מבני קדר יושבי אהלים, שהגה הנם לסטים ושודדי דרך, וגם השיך הנזכר נתון במטונו היה, וביתו פתוח לרוחה, וביתו מציה לעוברים ושבים לכל אומה ולשון"[22].

בימיו

---

19) בספרו Tableau histoir. politique de l'Emp. Ottom.

20) בספרו Mémoires Baron de Tott

21) Volney בספרו Voyage en Egypte et en Syrie (Paris 1787) חלק ב' פרק ...

22) המרה הארץ, פרק א

ביָמים ההם לא היה ישוב ישראלי בטבריא, כי מימי הרב האחרון ר׳ יעקב אבואלעפיא בערך שנת ת״ל, כל היהודים נדדו לערים הקרובות, בסבת התלאות והתנפלות הבידוהים כפעם בפעם, השיך דהיר אשר כל מגמותיו היו להרחיב המסחר באחוזותיו, כי גם הוא שלח ידו בכל מיני סחורות, חשב בצדק שאם יתישבו היהודים בטבריא ובחופי הים, בחריצותם יהיו הסבה להפריין המסחר, על כן בא במרוצת מכתבים עם ר׳ חיים אבואלעפייא באזמיר, שהיה נכדו של הרב האחרון בטבריא ר׳ יעקב, לאמר: „קום עלה רש את הארץ טבריא שהיה ארץ אבותיך" בשנת ת״ק בחדש סיון עלה ר׳ חיים לטבריא, „והשיך דהיר עשה לו כבוד גדול, ויסנהו לרב הכולל, וכל אשר שאל ממנו הרב לא חסר דבר, ובמשך שתי שנים בנה בתים והצרות ליהודים, ובנה בית הכנסת נאה ומפואר מאין כמוהו בכל ארץ ישראל, ובנה בית המרחץ נאה, והנויות ליום השוק וביה הבד לעשות שמן שומשנים, והתחיל לעשות מסילות בארץ, וגם ציוה לנטוע שדות וכרמים, ובכל יום ויום אהבת השרים עם הרב הלוך וגדול" הרב חיים אבואלעפייא התאמץ להביא העירה איזה משפחות יהודים מחוצה לארץ וארץ ישראל אשר שמעו את שמע השיך, כאופן שבמשך שתי שנים נתישבה העיר והערה היהודית גדולה עד מאד".

„וכל אנשי טבריא דשנים ורעננים שמחים אלי גיל כי הארץ שקטה מפחד רעה ואין מחריד" אך גדולת השיך דהיר ההרידה ממנוחתו מושל כל המדינה מטעם השלטן המשנה למלך בדמשק שולימאן פחה, ויגמור בדעתו לעלות למלחמה עליו להכריתו מן הארץ, והדבר נודע לקרובים אליו הנבירים חיים פרחי והרב יוסף לוצאטי שהיו שלהניו, והם מצאו לנכון לגלות אזן הרב הכולל ר׳ חיים אבואלעפיא למהר לצאת מן העיר, הוא וכל היהודים, ולהמלט לעכו. הרב קבל המכתב הזה ביום כ״ב לחדש אב תק״ב, וימהר ללכת לארמון השיך דהיר הרש לגלות אזנו, ויהי כמשיב. שגם הוא שמע שמץ מנהו, אמנם לבו בטוח שאין זאת גזרת השלטן מחמוד להחריב טבריא, העומדת תחת מחסה ובתחומו של הפחה מצידון, ולא בתחום של פחת דמשק, ואין זה אלא שהמשנה שוליימאן פחה מדמשק, נוטר לו איבה ושנאה משנים קדמוניות מחמת קנאה, ומבקש תואנה כדי שישלח לו תשורות ומס כסף, אחרי חמשת ימים יהודי דמשק הוסיפו לכתוב לרב לבלתי יבטח לבו במשאות שוא ומדוחים, ויזהר להמלט לעיר הקרובה צפת כי כלה ונהרצה מאת הפחה שוליימאן לעלות על טבריא למלחמה, ועוד הפעם הודיע כל הענין אל השיך אהובו, והשיך הבטיחהו שלא יפחד כי אין דבר, בחמשה להדש אלול באו אנשים ויודיעו לשיך איך שיום אתמול יצא הפחה שוליימאן מדמשק עם חיל גדול לבוא להלחם על טבריא, וכראותו שרעה נגד פניו, החל לערוך כלי מלחמה בתוך מגדל קטן מחוץ לעיר, במרחק מיל שבנה מחדש, ולמרות שהאיצו איזה יהודים ברב למהר ולהמלט צפתה, לא נמס לבו, ויבטח באלוהם הרועה אותו מקטנותו עד עת זקנתו שלא יארע להם כל רע, בינתים קרבו חיילות שולימאן פחה אל העיר, ואז קם השיך לקדם פני הרעה, ויחלק את אנשיו שעלו למספר אלף איש לד׳ גדודים להגין על טבריא, וחיל הצרים הלך הלוך וקרב אל העיר, והנה הגיעה פקודת הפחה מצידון לדהיר

להגיד

להגיד לו שהוא שלח כבר דברו אל המשנה בדמשק לבלתי יעלה על טבריא למלחמה, ולא שמע בקולו, על כן החובה מוטלת עליו לצאת לקראתו ולהרגו נפש, ופחת צידון מקבל עליו האחריות, להודיע לשלטן שיפה עשה ולפי הדין, להכרית המורדים מן הארץ.

אז שלח דברו השיך דהיר לאחיו סעיד היושב בעבר לים כנרת בדיר חאנה לשלוח לו אנשי חיל מאנשיו להיות לו לעזר, אך לא שלח אליו עזרתו כי נפל פחד שוליימאן פחה עליו, וביום השהרת תשעה ימים לחדש אלול, לאור בקר המשנה מדמשק הגיע על ההרים אשר בסביבות טבריא בחיל גדול וביד חזקה, ויהי הוא מתקרב אל המגדל העומד בהר, וישליכו כדור תותח מן המגדל, ויהרגו ארבע עשר איש, וישובו אנשי החיל לאחור כמו ארבע מילין רחוק משם, ושם תקעו אהליהם, והכינו המערכה, ובערב בבוא השמש התחילו לירות על העיר כדורי תותח וקומבאראש (כדורים מתפוצצים), משקלם מחמשה עשר עד ששה ושלושים אוקאש (19¼ קילוגרם — עד 46¼ קילוגרם), אבל המורים החטיאו המטרה כי לא יכלו לכונן כלי המשחית בדיוק, באופן שכל הכדורים נפלו בים, ואלה שהגיעו לעיר עברו ממעל לבתים ולא נגעו בתושבים לרעה, ויהי לנס, כן עברו ארבע עשרה יום מן העת שבאו הצרים על העיר, ולא עלה בידיהם לנגוע בה לרעה, אז אסף השיך דהיר את אנשי מועציו לאסיפה, ויגמרו לשלוח מתנות אל המשנה שוליימאן ולבקש מאתו לפנות מעליו, „יען שאם אני משפיל עצמי לפניו — כן דבר השיך, באזני יועציו — אני מדבר למלכות, שסוף סוף הוא הוא משנה למלך, ובפרט שהוא „אימיר־האג׳" שכך הוא המנהג של הישמעאלים, שהמשנה של דמשק לוה ההולכים להאג׳יריך, שהוא להשתחות על קבר נביאם במכה פעם בשנה, ותכף שלח השיך את אשת אביו הזקנה שהיתה בעלת דברים לדבר עם המשנה, שכן דרכם של הערביים השואלים שאלה ובקשה מאדם גדול שולחים על ידי אשה חכמה, ותלך הזקנה אל המשנה ושתי נערותיה עמה, ועמהן סוס אחד שוה אלף גרוש.

והנה המשנה לקח הסוס ולא נשא פניה בדבר השלום, כי אם בתנאי שאם יחפצו אנשי העיר להשלים ימסרו בידו את השיך, או למצער יפילו המגדל, ואז ילך לדרכו ואם ימאנו, יבוא בתוך העיר בהמת שפוכה, ויהרג בלי חמלה מעולל ועד יונק ועד איש שיבה, ויהי בשמוע השיך את דברי אשת אביו, ויצר לו מאד, וישלח עוד הפעם שלוחים לאחיו סעיד לבקש מאתו לשלוח לו מאנשיו לעזרו בצרתו, גם בפעם הזאת השיב פניו ריקם, והנה הגיעה לאזניו הבשורה הרעה איך שלח המשנה לחיפה, להביא משם שני כלי תותח גדולים אשר שם, בהיות שכבר נוכח לדעת שהקומבאראש שהיו לו לא יצליח בהן, ואף שהיו לו ארבעה כלי תותח שהביא מדמשק אמנם היו קטנים, שה„פילוטה" (כדור) שלהם היתה משקלה מאה דרהם (— 320 גראם), אבל אלו היו ה„פילוטה" (כדורי) שלהם ממשקל שני אלפים דרהם (6.410 קילוגרם), והתחיל לירות על העיר על החומה כמו אלף וחמש מאות כדורים, אך במשפט הקומבאראש היה המשפט הכדורים, שלא הפילו שום בנין ולא המיתו שום אדם[23], והדבר הזה הטבעי בהיות כלי המשחית על רכסי ההרים

23) ראה ציון ה׳

ההרים הגבוהים, היו המורים האי בקיאים במלאכתם זורקים הכדורים מנגד לעיר בקו ישר, ובהיות טבריא בשפלה לא יכלו לנגוע בה לרעה, אז התאוננו העם אשר אתו למה לא יערוך מלחמה עם המשנה להרגו נפש, והשיך השיב אליהם דבר: אם היו מזיקים אותנו הכדורים ובלי [illegible] נשארתי בבתי מעט, או אם היו חסרים לי המזונות, כי אז הייתי מנסה את כחותי האחרונות „אם כן מה לי ולצרה הזאת להביא את חיילותי שיהרגו את המשנה, ותתבטל החאג׳, שהרי קרב זמנו לילך, ויאמרו העולם למלך הראית איש בזה שהרג משנה למלך וביטל החאג׳ (אורחה ההולכת להשתטח על קבר הנביא), האיש הזה בן מות הוא... אך דעו כי כל מגמותי אינם אלא להציל את עירי ואת אנשי, ואתם עמדו על משמרתכם ופקחו עיניכם, והיה כל הקרב להומה והמיתם אותו" ובשום אופן אינני הפץ לערוך מלחמה עם המשנה ולהרוג מאנשיו והסר מזה אותו, והאלהים ינקום את נקמתו.

והמשנה שוליימאן בראותו כי כל תוחלתו להוריד החומה והמגדל עלו בתהו, וכי כל כדורי התותה שהמטיר על העיר לא הועילו, השב לצור על העיר גם מצד הים אולי תרעב ללחם ותמסר בידו, ויתן פקודתו לתושבי עכו והסביבות להמנע, מהספיק מזון ואבק שרפה לתושבי טבריא, וגם הפקיד שומרים על פרשת דרכים להפסיק כל התחברות בין העיר ויתר המדינה, ועוד הביא שתי ספינות מזוינות מעכו ויוריד אותן בים כנרת, לעצור בעד ספינות השיך לבלתי תספקנה בר ומזון מעבר לירדן, אמנם שגה ברואה, כי ספינותיו היו יותר קטנות, ועל הרוב היו יכולות להחזיק כשלשים אנשי חיל, בעוד שספינות השיך היו יותר חזקות וגדולות והחזיקו יותר ממאה אנשים, וכן היה שספינות המשנה לא עצרו כח להתנגד לכל תנועה קטנה או גדולה מצד הספינות אשר לשיך דהיר.

ואנשי מועצת השר שוליימאן בחפצם לשים קץ למלחמת אזרחים הזאת, האיצו בשיך דהיר שיואיל לשלוח עוד הפעם את אשת אביו לנסות דבריה אל המשנה כהבטיחם שהם מצדם ימלאו את דבריה, ויאות השיך גם הפעם הזאת לשלוח אותה, ויתן בידה סוס אחד לכפר את פניה, אמנם גם בפעם הזאת דרש המשנה תנאים באלה שלא היו באפשרי לקבלם, שיפיל המגדל ושירשה לו לעבור בתוך העיר, והאשה הזקנה כאשר הלכה בן שבה, שביתת הקרב הזה הועיל במקצתו ליהודים, שיצאו החוצה והביאו המינים הנהוגים להג הסכות שהמציא להם בנדבת לבבו שר אוצרו של המשנה ר׳ יוסף לניאדו, וכאשר החלה המלחמה בפעם השלישית, שלה המשנה הלבנונה ויביא עצי ארזים ארוכים, ויעש סולמות לעלות על החומה והמגדל, וביום שבת קדש פרשת בראשית ראו אנשי טבריא חיל גדול רוכבי סוסים, שבאים מן המערבה לדרום העיה, כדי להסב פני אנשי השיך אל הצד הזה, בעוד שמצד הצפון שלה את נושאי הסולמות, והנה למרות שאנשי העיר הלכו רובם ככלם אל צד הדרום, לא פנו מכל וכל הצד הצפוני וערמת המשנה לא עמדה לו, ויהי כאשר קרבו נושאי הסולמות אל המגדל ויחלו השומרים להמטיר עליהם פתאום אבני בלסטראות, ולא החטיאו המטרה וימיתו מהם כמו ששים איש, ואחרי כן יצאו מן המגדל ויהרגו עוד ארבעים איש, ויקחו את הסולמות ויעלו אותן על החומה, ותרב השמחה בקרב אנשי טבריא על התשועה הזאת.

ובראות השר שוליימאן שהתחבולה הזאת לא הועילה לו, שלה אל עיר

עכו

עמו אחר כלי תותח אחד גדול שהיה שם, שהיה משליך כדורים שמשקלם ארבע אלפים דרהם (12.$^{820}/_{1000}$ קילוגרם), לנסות אם יוכל להפיל את המגדל בכדורים הגדולים האלה, והשיך שהיו לו מרגלים בין אנשי המחנה, במעט שנודע לו הדבר הזה, צוה לאנשיו ויבנה כותל אחד מבפנים החומה, עביו ארבעה אמות, כי אמר אם יהרוס המשנה הכותל החיצוני יהיה הכותל הפנימי לפלטה, והמשנה לא ידע מזה וימטיר יותר מחמש מאות כדורים על המגדל החזק, ולא הפיל כי אם איזה שורות אבנים מן הכותל החיצוני, עד אשר נואש מהמטיר עוד בלי משחית, או כי לא היו לו עוד כדורים, ובכל זאת עוד לא אבד כל תקוה לבוא בתוך העיר, ויחשוב תחבולה אחרת לחפור מחילה מתחת לארץ עד תוך העיר כדי להעביר את אנשיו בתוך החפירה, והמרגלים גלו את אזן השיך ויצו לאנשיו לחפור גם הם סמוך לחומת העיר, מן הצד בעצמו שהיו חופרים אנשי המשנה, וישם שם שומרים להכות את החופרים הצרים אתו מיד כשיתראו בתוך החפירה, כי בהיות המקום צר, בהכרח יחפרו אחד לאחד, והמשנה לא ידע מזה מאומה.

ואנשי מועצת השר שוליימאן בראותם כי נפש אנשי החיל הצרים על טבריא קצה בעבודה הזאת, וכל מזימות שר החיל לא פעלו מאומה, עד שרבים נואשו ויברחו מן המערכה, חשבו בצדק כי כבר בא הקץ למלחמה הזאת, בין אחים, וכי סוף יאות המשנה להשלים, על כן שלחו עוד הפעם שלוחים בסתר אל השיך להאיץ בו, שישלח את אחיו הצעיר יוסף בתור מתוך השלום, ויאות לשלוח אותו, אם ישלחו אליו אחד השרים להיות בידו לפקדון לבלתי יתעולל המשנה אתו ויעכב את אחיו כאסיר מלחמה, ויהי כבוא יוסף אל המשנה וידרוש מאתו עוד הפעם תנאים קשים להשלים עם אחיו, שיפיל קצת מן המגדל, וישלם לו כל המס שהיו חייבים בני הכפרים אשר תחת פקודתו, בהיות שהשיך היה מבקש לפטור אותם מן המס, מחמת שנחרבו הכפרים לרגלי המלחמה, ונתדלדלו עד מאד, והערבים. ישבי אהלים אשר באו לעזרת חיילות המשנה, לקחו את כל קניניהם ורכושם, ולא היה להם במה לשלם, והמשנה נאות לגרוע איזה סך מן המס, אם יתן לו מאה כיסים (שהוא חמשים אלף גרוש) ולא הסכים לזה השיך, וישוב יוסף כאשר הלך והדבר השלום לא קם.

בעת ההיא הגיע פקיד אחד מקושטנדינא לצוות על המשנה למהר ולשוב דמשקה, כי כבר קרב המועד לאורחה ההולכת להשתחות על קבר הנביא במכה, ועליו ללוות האורחה כי הדרכים בחזקת סכנה. והמשנה הירה את פני הפקיד לחכות עליו עוד איזה ימים, בתקותו שיעלה בידי החופרים להגיע עד יסוד החומה מתחת לארץ ויצוה על הממונה על המלאכה שיכלה מלאכתו על הרוב עד חמשה עשר יום, ובעבור חמשה ימים ולא ראה תוספת יתרון בחפירה, הלך בפחי נפש לפני המשנה, ויגד לו שחושד הוא ביהודים אולי עשו מעשה כשפים, לבלתי יעלה בידו למצוא הדרך הישר, ואז הביאו עשרה יהודים מצפת בעל כרחם שלא בטובתם להפור, כי בהם בטח ביותר המשנה, אמנם באו בקיאותם במלאכה הזאת, הם חפרו בעוד עשרה ימים ולא הצליחו, כי הלכו בדרך עקלתון שחפרו להרוס החומה ולא למרחה, ובו ביום קרא המשנה את הממונה על העבודה הזאת ויכהו, על אשר לא הוציא הפעולה כאשר הבטיחו.

ויהי ביום השני בראש חדש כסלו התק"ג, שנפל בו חג הבאיראם הסמוך לחדש ראמאזאן, ויחשוב השיך בלבו לשלוח איזה מתנה למשנה לכבוד החג, אולי יכפר פניו, וישלח ארבעה גמלים על ידי עבדיו וכתב ברכת החג בידיהם, והשרים אשר עמדו בשורה ראשונה אצל המשנה מצאו השעה המוכשרת להליץ בעד השיך, עד אשר נאות לגרוע מן התנאים הקשים להשלים אתו, וישלח שרים נכבדים אליו לתווך השלום אם יפיל שתי שורות אבנים מן המגדל וישלם לו המס, ויען השיך שבשום אופן לא יתן לו מס, בהיות שהוא היה הסבה להשחית הכפרים, ורק נאות לנתוץ שתי שורות אבנים מן המגדל, אם ירחק מעליו דרך שלשת ימים, והמשנה אף שלא נתרצה לזה בטוב לב, אמנם הפקיד על עלית הרגל אשר שולח מקושטנדינא, האיץ בו כי כבר אחר המועד, והאורחה הגדולה מחכה עליו, ובכן לקח לפקדון את בנו הקטן של השיך ויביאהו לביתו ונגמר השלום ביום החמישי של שבת שני ימים לחדש כסלו, וביום השבת רביעי לחדש כסלו שנת התק"ג (1 דקמבר 1742) נסע המשנה שולימאן מדמשק מעל פני טבריא עם כל חיל צבאותיו, והעיר טבריא צהלה ושמחה, והרב וכל בני העדה קבלו עליהם ועל זרעם להוג את היום ההוא בכל שנה ושנה כחקת חג הפורים.

והמשנה שולימאן[24] פחה שב עם כל הכבודה דמשקה, ויוליך עמו את עלי בן השיך דהיר שהיה אתו מקדמת דנא בתור פקדון, בתקות להראות לכל שריו ועבדיו פרי הנצחון, אמנם תוצאות הפעולה הזאת היו להפך, כי השרים ועם הארץ הביטו אל השר עלי לא כאל אסיר מלחמה, כי אם כלבן גבור ועדיין שלמרות העדר האמצעים, נלחם באמץ לב ובגבורה נגד המשנה של דמשק, ולא נתן לו כדרך כף רגל בטבריא, המשנה קצף על זה, וישבע בימינו שבשובו ממסע הראיון למכה, ישוב עוד הפעם לצור על טבריא ולהכריתה כלה מתחת השמים, והשיך דהיר מצדו אסף את כל יועציו באסיפה גדולה ויאמר אליהם: עד מתי יהיה לנו למוקש ולמכשול המשנה של דמשק, ומי יבטח בו בדבר השלום, הנני מפחד שלבו יחרוש און ומרמה, על כן יותר טוב להודיע כל הענין לשלטן מחמוד בעיר הבירה, על כן פנה אל הציר הצרפתי בעכו ובצידון בבקשה, שיודיעו כל הענין לציר הצרפתי בעיר הבירה, ויעידו שהשיך דהיר נודע להם כאיש ישר רודף צדק ומשפט, למען ימליץ בעדו לפני השלטן ושרי המלכות, להגן עליו משטנת המשנה של דמשק, ואף דרש מאת הרב הכולל בטבריא ר' חיים אבואלפייא שיודיע הענין אל פקידי קופת כוללות טבריא העומדים בקושטנדינא, ללכת אל שער הציר הצרפתי אשר שם, לראות אם צירי עכו וצידון הודיעו כל הפרטים, וגם הם יהיו מעיר לעזור ויפעלו מצדם להשפיע ככל האפשרי על השרים הקרובים למלכות.

ובחדש תמוז בשנים עשר לחדש בא רץ מיוחד מדמשק אשר שולח מאת הנבירים פרחי ולוצאטו שלחני המשנה נושא מכתב מצדם, וגם תשובת הבקשה שערך הרב לפקידי כוללות טבריא אשר בקושטנדינא, וכן יודיעוהו שלריק מקוה השיך דהיר שימליצו בעדו לפני שרי המלכות, כי לא הציר הצרפתי ולא האנשים הפרטים פעלו בדבר הזה, מרוב היראה והסכנה המרחפת על כל הענין המסוכסך

24) זמרת הארץ, נס שני

הסמוכסק, על כן ידע וישכיל שאין תקוה ולא תוחלת והשלחנים מצדם מזהירים את הרב למהר ולצאת מן העיר, הוא וכל היהודים, בטרם יבואו ימי הרעה, כי כלה ונחרצה מאת הממשלה להרוס את טבריא עד היסוד בה, וכשמוע בני טבריא הדברים האלה רעדה אחזתם, אמנם הרב הכולל ר' חיים לבו כלב האריה ויודיע גלוי לכל בני עדתו: כל הירא ורך הלבב ימהר לצאת מן העיר אם חפצו בזה, וכל מי שלא יחפוץ לברוח ישב פה, רוב הקהל ברחו לנפשם בכל אשר מצאו, ולא נשארו כי אם מעט מזער לכבוד הרב, והוא היה דורש להם דברי נחמות ומחזיק את לבם, ובחדש אב יצא המשנה שוליימאן מדמשק לעלות על טבריא וככל מהלך כה הגלו היה לוקח עמו כל שרי הכפרים לבלתי ישאר שום עזר לשיך דהיר, אחרי כן הלך לעכו ויקח משם כל כלי המלחמה החדשים שהגיעו מקושטנדינא דרך הים, גם לקח עמו יוצאי ארזים לעשות ספינות להטיל לים, כדי שלא ישאר עוד ותמיכה לשיך משום צד ופנה, ויסע מעכו בראש חילותיו וכלי המלחמה, ויחן בכפר לוביא מהלך שתי שעות מטבריא, וביום ערב שבת שלשה לחדש אלול באה השמועה הרעה לטבריא שכבר הגיע ללוביא המשנה וכל צבאותיו, וכל העם התחננו מפחדתו, וביום הראשון לשבוע המשה באלול בא מבשר שני והודיע שהמשנה חלה בחולי מעים רעי כבר מאת, בהיותו בלוביא, עד שלא יאות היל לעלות למלחמה, וביום הרביעי בבקר השכם באו מבשרים רבים והודיעו שהמשנה מת בכה, ביום השני לשבוע ששה ימים לחדש אלול (26 אבגוסט 1743), וכו ביום השר הגדול של המשנה שוליימאן שב עם כל כלי המלחמה לעכו, ואת גוית המשנה הוביאו לדמשק לקברה, אז רבה השמחה בקרב כל יושבי טבריא והרב חיים אבואלעפיא חדש ביום שבת קודש בשבה הנה, ונקראו את ההלל השלם, ויקבלו עליהם להוג מדי שנה בשנה את יום הששי באלול, כי כו ביום נושעו בפעם השנית מידי המשנה.

ובאשר הגנה לשיך דהיר מצד שרי הסביבות, הוא הסב את פניו לכבוש הערים הקרובות, ולקחת נקמתו בקרוביו שעמדו מנגד לצרתו, ויכה את אחיו ואחי סעיד זידונה, ויספח כל אחוזותיהם לאחוזתו, וכאשר נשאר לבדו המושל בכל המדינה, חשב להרחיב מסחרו דרך הים ודרך היבשה, בשנת תק"ט (1749) כבש עיר עכו כדי לפתוח לפניו דרך הים באין מעצור ויעתק שם מושבו. העיר הזאת שהיתה חזקה ומבצרים גדולים בימי מלחמות נושאי הצלב, נפלה פלאים בימים ההם, ומבלי הכבוד ההוא לא נשאר כי אם כפר מדולדל בלי כל יתרון, השיך דהיר בנה החומות סביב לעיר, ויעשה אותה לבית הסרביות, גם הביא איזה משפחות יהודים לשכון יחדו בעכו, וביניהם בן השלחני חיים פרחי מדמשק, אמנם לא לבד המסחר היה שם מעינו, הוא הרחיב את פעולתו בעשותו סחרים חדשים במדינתו, ויתן ידו לעשות חוק ומשפט בעבודת האדמה, בהטילו פחדו ומוראו על כל הבדואים השוללים והשודדים, באופן שכל הכפרים ויושבי השדה היו בטוחים משוד ושבר, כל הפלחים ועובדי האדמה בנוצרים כמהמתנים תושבי סוריא, התאספו ויגדו לממשלת דהיר, כי שם מצאו הבטחון ושוד בי הדרות, באופן שמדינתו נתעשרה יום יום מהרבה של המדינות הקרובות, בין הבאים היתה משפחת שלמה מיוני או קפריסין שהתיישבו בקרבת עכו, השיך דהיר התקשר בברית

בברית עם שבטי המדבר, ועם שבט המוטואלים (המתואלים) היושבים בקרבת צור, אבל בניו לא הלכו כמוהו בדרך הישר, ויעשקו ויגזלו את העומדים תחת צל ומחסה אביהם כדי להרוות צמאון התענוגים, וכאשר יסר אותם בדברים, הבנים הסוררים האלה התנגדו לו, והדבר הזה הביא סכסוך בין האב והבנים במרוצת העתים.

מצד אחר שרי המלכות שפחדו מגדולת השיך דהיר הכרחו להכיר אותו בתוארי הכבוד: „שייך מעכו, נשיא הנשיאים מושל חפשי מנצרת טבריא וצפת וכל הגליל והמנוי הזה היה על אפס שלא בטובתם בשנת תקכ״ח (1768), לפי זכרונות שמרוני אחד שנמצא כתב ידו בימינו אלה, השיך דהיר עשה הנסיון לספח למדינתו גם עיר שכם אך לא הצליח, והנה בחוגי השרים ראשי המלכות בקושטנדינא שחפצו להשבית המריבות, לא נעלם מלפניהם ששבט ערבי אחד מבעלי ברית השיך דהיר שדדו אורחת העולים לראיון במכה בשנת תק״ז, ושהשיך בעצמו היה תומך כלאחר יד שודדי הים המלטים, שהביאו לעכו השבוים והשלל וימכרו שם לעין השמש, אמנם בידעם שלא יעלה ביד הממשלה להכות את העריץ והחזק הזה, השתמשו בערמות ובתחבולות כנגדו, ויקימו לו לשטן את עשמאן פחה משנה דמשק, ואת שני בניו שנמנו למושלי צידון ותרבולוס־איל־שאם, המשנה עשמאן בהשבו שמצא העת המוכשרת התנפל עליו ברוב חיל בשנת תקכ״ח, אך הוא הוכה לפני חיל עלי בנו של השיך דהיר, ותוצאות המלחמה הזאת היו שהשיך דהיר הרחיב אחוזותיו במקומות רבים במחוז דמשק וארץ ישראל, שנספחו מרצונם הטוב תושבי הכפרים בהיותם יותר בטוחים תחת מחסה וצל השיך, וכין הערים נחשבה שכם.

בעת ההיא עלי־בוג כובש מכה ומצרים הסב פניו לארץ ישראל וסוריא, ויתשוב בצדק לכרות ברית עם השיך דהיר כדי להרחיב הוג פעולתו של מרידה במלכות, בשנת תק״ל (1770) עלי־בוג שלח לעזה גדוד ממלוקים שכבש רמלה ולוד, ובחדש אדר הק״לא בעל בריתו ואוהבו מחמד־בוג הגיע לארץ ישראל, בראש הצבא אשר לו, ואנשי החיל האלה ביחד עם צבאות השיך דהיר הכו עד הרמה חילות המשנה של דמשק עשמאן־פחה, אחרי המלחמה הזאת מחמד־בוג שב פתאום מצרימה, והשיך דהיר נשאר לבדו בראש צבאותיו, ובכל זאת אזר חיל לערוך המלחמה בפעם השנית עם המשנה של דמשק, וגם בפעם הזאת עלה בידו להכות אותו, והממשלה התרכית בהיותה במלחמה עם רוסיא בעת ההיא, נאלצה להשלים עם השיך דהיר בהכיר אותו למושל חפשי על כל סוריא וארץ ישראל, אמנם איברהים־סאבאג, ערבי נוצרי ומזכירו של השיך לא נאות להשלים עם הממשלה, בתקותו שהמורד עלי־בוג ממצרים ישוב עוד הפעם לכבוש כל הסוריא.

לאסון השיך ובעלי בריתו, מחמד־בוג עושה דברו של המורד המצרי עלי־בוג, בראותו שהחזיק מעמד במצרים התנכר לאדוניו ויגרשהו ממדינתו, ויעמד בעצמו בראש המדינה ההיא, עלי בא לעזה בתוך אורח ומבקש עזר התמיכה, והשיך דהיר הסכים לזה, ושניהם באחת ערכו המלחמה נגד התורקים וינצחו בכל אשר פנו, אך בשנת תקל״ג מחמד־בוג אשר שמע את נצחונות עלי־בוג, ירא לנפשו פן יגדל ותחזק, ויבא עליו להלחם בו, על כן עשה בערמה,

ירדן

ויריץ אליו מלאכים אחר מלאכים לבוא אליו מצרימה לקבל הממשלה מידו, ועלי־בּיג שלא ידע להזהר, ירד מצרימה ושם היו אורבים שהתנפלו עליו בסתר ויהרגוהו, והשיך דאהיר שנשאר לבדו אזר חיל לערוך מלחמה עם אחמד־ג׳זאר מושל ביירות ויכהו.

בסוף ימיו למרות הברית שהיתה לו עם הדרוזים שבלבנון, התצלחה תהלה לפנות עורף לשיך דאהיר, בעת ההיא הוכרחה כרתה ברית שלום עם רוסיא בקיוצ׳וק־קאינארג׳י ביום 21 יולי 1774 (יום הרביעי י״ב אב תקל״ד) וכאשר הגיעה השמועה לשיך דאהיר, הסכים לכרות ברית שלום, בפחדו שעתה יעלה בידי הממשלה לפנות אליו ולהכחידו מן הארץ, בין התנאים שהתנו, השיך דאהיר התחייב לשלם מצדו ומצד בניו המס השנתי בעד כל אחוזותיהם, אמנם בניו התקוממו נגדו כי לא שאל את פיהם בחתמו הברית, ובסוף שנת תקל״ד מחמד־בּיג נסע במצרים בראש צבאותיו, ויעלה לארץ ישראל, והשיך דאהיר בראותו כי כל בעלי בריתו ואוהביו ובניו פנו לו עורף הברח לבדו להרי הגליל עם מזכירו איברהים, ומחמד־ביג בא לעכו בראש המצליחים, ימים אחדים אחרי כן, המורד הזה מת מחלת פתאומית והשיך דאהיר שעלה בידו לאסוף איזה חילות שב עוד הפעם ויכבוש העיר הזאת אשר יגע כל כך להרימה משפלותה, אך התוגרמים צרו על העיר מצד הים ומן היבשה, השיך דאהיר היה במבוכה, בהכירו עתה כל שגיאותיו ובבחונו בממשלה, ושר החיל של הבּרבּרסקים (מערביים) שכיר השיך יעץ אותו לקנות את הקאפודאן־פאשה (שר המלחים) בעד בצע כסף, והוא היה מוכשר לקנות רק אם יתנו לו שני אלפים כיסי כסף ולהעלותו משם, אמנם המזכיר אברהים שהיה צר עין לא הסכים לזה, ודאהיר לא לבד שהסך אותו אלא שהגדיל חשד של מסירות על השר המצביא ההוא, ובראותו שלא הסכימו לעצתו יצא בחרי אף מן המועצה ויצוה לאנשיו לבלתי ילחמו נגד התוגרמים, וכאשר החל הקרב השיך דאהיר נוכח לדעת שהברברסקים ממאנים ללחום, ובראותו כי [illegible] נגד פניו בקש לברוח, וזקנתו שהיה כבן תשעים שנה הוא רכב על סוס קל ויתפזן לצאת מחוץ למערכה, אמנם איש חיל ברברסקי ירה עליו כדור בקנה הרובה ויפול מעל הסוס וימת, ואנשי החיל שתו עם מהרו ויתיזו את ראשו ויביאו אותו להקאפודאן־פאשה אשר הסליח אותו ושלחו לקושטנדינא[24a] (תקל״ח — 1778).

אחרי מות השיך דאהיר אבן עומר, אחמד־ג׳זאר (הקצב) איש אלבאני, שהיה מתחלתו מושל בייררות נמנה למושל על עכו וצידון, הוא קבל הפקודה להשמיד כל בני השיך דאהיר ולהרות מלה כל המורדים בסוריא וארץ ישראל, ויעלה בידו לתפוס שלשה בני דאהיר והם: עשמאן, סעיד, ואחמיד, אמנם הבן הצעיר עלי החזיק מעמד יותר משנה אחת, עד שהמציא התחבולה להכות גם אותו, הוא שלח אליו איזה ערבים שהתנפלו לפניו ויבקשו עזרתו נגד האכזרי אחמד־ג׳זאר, וכאשר קבל אותם בלי כל חשד הם התנפלו עליו ויהרגוהו נפשו, הקאפודאן פחה שבידו נמסרו בני דאהיר הרג את סעיד ואת אחמיד, בלבד את עשמאן שהיה סופר מהיר ומשורר נפלא, השאיר בחיים ושלחהו.

24a) Volney, Voyage en Egypte et en Syrie (Paris 1787) [illegible] חלק א

וישלחהו לקושטנדינא לעסוק בספרות, והפחה ג׳יזאר, אשר עלה בידו להכות ולהכניע הדרוזים ולהשמיד רוב שבט המוטועליים באכזריות נוראה, קבל משרת השלטן להרחיב גבול מדינתו בכל הגליל ושפת הים בארץ ישראל עד גבול מצרים, ולמרות שהשרים הקרובים לפלכות לא שבעו רצון ממשלתו הגדולה, ופעמים רבות הטילו בו חשד של מרד, בכל זאת אחמד־ג׳יזאר נשאר על משמרתו יותר מעשרים שנה בין שנת תקל״ח עד הקנ״ט (1778—1798), ויעשוק וירדוף את כל תושבי המקומות האלה באכזריות נוראה, ולא היה להם מושיע, והנה בשנה ההיא שר הצבא הצרפתי בונאפארטי שכבש ארץ מצרים, הגיעה השמועה לאזניו שהפחה אחמד־ג׳יזאר מאסף אנשי חיל ומכין את עצמו לרדת מצרימה, ואז עזב שפת היאור נילוס, וימהר לעלות לארץ ישראל.

בתחילת חדש אדר תקנ״ט, הצבא הצרפתי מכיל גדודי כלבר (Kleber), ריגנייאי (Regnier), לאן (Lannes), בון (Bon), ומוראט (Murat) בין הכל שלשה עשר אלף אנשי חיל, נסע ארצה ישראל דרך מדבר אל־עריש ויגיע שם בששה לחדש אדר א׳ (12 פיברואר 1799) אנשי החיל התורקים שהיו על הגבול במספר שלש מאות איש נפלו שבוים בידם, וישלחו אותם לנפשם, בתנאי שלא ילחמו עוד נגד הצרפתים, שר הצבא בונאפארטי כבש באופן כזה עזה ויעלה על יפו, בעיר הזאת היו אנשי חיל רבים אשר התנגדו באמץ רוח לצרפתים. המלחמה החלה ביום כ״ז אדר א׳ בתוך המצודה, וביום כ״ט אדר א׳ (6 מארסו), הצרפתים באו העירה, ויקבלו הרשות לשלול אותה בעוד שלושים שעות ולעשות נקמה בעם הארץ, וכאשר נוכח שמרבים אנשי הצבא להתאכזר על התושבים השאננים, שר הצבא בונאפארטי שלח את שרי הצבא ביהרני (Beanharnais), וקרואסיר (Croiseur), העומדים על ידו להשקיט רוח אנשי החיל הסוער בים, והשרים האלה דנו כדעתם, שטוב להם להסכים להצעת ארבע אלפים אנשי חיל תוגרמים, על החיב אלבאנים וארנאאוטים שעמדו בתוך המגדל והיו דורשים שימסרו בידי הצרפתים אם יתחייבו לעזוב אותם בחיים, וכאשר הביאו אותם לפני בונאפארטי והוא היה במבוכה שלא ידע מה לעשות עמהם, שאם היה רוצה לשלחם למצרים לא היה זה אפשרי ואם היה עוזב אותם לחפשי היה ירא שילכו לעכו ונוספו על שרי החיל של המשנה שם, אחרי ארבעת ימים בונאפארטי ציוה להיילו להרוג אותם על שפת הים והפקודה האי אנושית הזאת נתקימה באכזריות נוראה, לפי עדות עד־ראיה איש החיל בוריין[25].

מיפו, בונאפארטי הלך על עכו בעברו דרך השרון, בתקותו לכבוש העיר הזאת, ולפתוח לפניו שערי הסוריא בלי כל מעצור, אמנם המושל אחמד־ג׳יזאר־פחה שנמלט לעיר הזאת, אסף אנשי צבא במספר רב וכן צרכי מלחמה ומזונות, והודיע בהחלט שיתנגד בכל כחותיו עד הרגע האחרון, ולבו סמך על הכי אדיר האנגלי שר רב החובל סידני־שמית (Sidney Smith) שידע שסובב בחופים הקרובים לו, וכן קוה לקבל עזרת משנה דמשק מצד היבשה דרך מעבר הירדן, בונאפארטי החל לצור על העיר דרך היבשה, ותותחי כבודי תותח ביום י״ג אדר ב׳ (20 מארסו), אמנם לאסון הצרפתים בלי התותח של האניות באלכסנדריא

25) Bourriène בתבנו Mémoires חלק ב׳ דף 226

באלכסנדריא להביא אותם דרך הים, נפלו בידי רב החובל האנגלי סידניי־שמיט שארב לאניות צרפת בים הגדול, וישתמש בהם נגד הצרפתים, המלחמות הראשונות העמידו את הצרפתים בין שתי מערכות של אש וכדורי תותח מן החומות תחת פקודת נודד אחד פיליפו (Phélippeau) שהיה בקי באומנתו, ומצד הים של רב החובל האנגלי סידניי־שמיט, ובכל זאת הצרפתים החזיקו מעמד ויראו גבורתם ביום ההוא, ועוד מעט היו נכונים לעלות על החומות למרות האש הגדולה והנוראה ההיא, והנה הגיעה פתאום הבשורה ביום כ״ח אדר ב׳ (1 אפריל), שצבא התוגרמים הגדול הולך וקרב תחת פקודת השר המצביא עבדאללה משנת דמשק, וכן נתברר שביום ב״ח אדר ב׳ (4 אבריל), עבר כבר הירדן.

בונאפארטי חלק בעת ההיא גדוד „כלבר״ ללכת לקראת התוגרמים, וביום ג׳ ניסן (8 אבריל) שר הצבא יונוט (Junot), בראש אנשי החיל העוברים ראשונה, פגש פתאום אנשי החיל התוגרמים העוברים ראשונה אצל נצרת ושר הצבא הזה, אשר היו אצלו על הרוב חמש מאות איש, התנגד בכל כהותיו, אך בהיות שהאויבים היו יותר רבים ועצומים ממנו, הוכרח לשוב לאחוריו עד שהשיג רוב חיילותיו. ומיד שלח דברו אל השר המצביא בונאפארטי אשר בא לעזרתו בראש הנדוד „בון״ ביום י״א ניסן (16 אבריל), הגדוד „כלבר״ במספר שלשת אלפים איש פגש כל הצבא התוגרמי בבקעת אשדרון, לא רחוק מן הכפר פולי, ויערוך המלחמה בעוד ששה שעות בגבורה, נגד חמשה עשר אלף רגליים ויותר משנים עשר אלף רוכבים, עד שהגיע בונאפארטי בראש הגדוד „בון״ למרום הר תבור ויחלק את אנשיו לשני גדודים מרובעים משני צדדים, התוגרמים היו סגורים בין שתי המערכות האלה וגדוד „כלבר״ אשר התנפל פתאום על הכפר פולי, ויעש נקמות בתוגרמים אשר נסו לנפשם, ויעזבו אהליהם וארבע מאות גמלים טעונים, צרכי מלחמה ומזון ושלל רב בידי הצרפתים, רוב הנמלטים ברצותם לעבור על גשר הירדן, נתפסו על ידי שר הצבא מוראט ויהרוג בהם הרג רב.

אחרי הנצחון הזה, הצרפתים שבו עוד הפעם לעכו להצר על העיר, והתחילו לעשות סוללה לרדת החומות, אמנם ביום א׳ אייר (7 מאי), הגיעו להוף הזה אנשי צבא תוגרמים במספר שנים עשר אלף איש באניות, וזה הבריח בונאפארטי למהר במלאכתו, ויצוה על חיילותיו לעשות בכל האפשרי לעלות על החומות, בעוד הלילה מאתים איש מגבורי הצבא אזרו חיל ויעלו על החומה, באותה השעה התוגרמים יצאו מחוץ לעיר והצרפתים הגבורים האלה נתפסו בין שתי מערכות האויבים, בעוד שאנשי הצבא שבאו דרך הים ירדו היבשה ויערכו גם הם המלחמה, חלק אחד מן הגבורים האלה שנכנסו בעיר, בראותם כי רעה נגד פניהם, אזרו חיל לברוח חוץ מן החומה, ואלה שלא יכלו לברוח, נמלטו אל בית מסגד אחד ורק על ידי השר האנגלי סידניי־שמיט יכלו להושע כי נמלא רחמים עליהם בראותו אומץ רוחם וגבורתם. בליל ד׳ אייר (10 מאי), הצרפתים עשו עוד הפעם הנסיון לעלות על החומה ולא הצליחו, עד שנוכח בונאפארטי לדעת, שלא יהיה באפשרי לכבוש העיר הזאת כי חזקה ממנו, הצרפתים אבדו במלחמה ההיא כשלשת אלפים איש בלי יתרון ותועלת ולא עוד אלא שבעמדם שם, היו צפוים להנגף בחולי המגפה, מצד אחר הגיעה השמועה שהתוגרמים שולחים אנשי

צבא

צבא במספר רב לגדות היאור נילוס, ביום י"ד אייר (20 מאי), כונאפארטי החליט להפסיק המצור מקץ שני חדשים שהצר שם, הצרפתים טרם צאתם את העיר, המטירו כדורי תותח במספר רב בזה ששרפו רוב הבתים, וכאשר הגיעו ליפו הרסו המבצרים עד היסוד, בעיר הזאת היו קרוב לחמשים צרפתים נגועים במגפה בלי כל תקוה להרפא ויהיו דברי שר הצבא לרופא החיילות דיג'ניט (Desgenettes) שישקה אותם אופיום, כדי שימותו ולא יפלו בידי האויבים, ותשובת הרופא היתה אליו: מלאכתי לרפא ולא להמית, ובכן עזבו אותם לנפשם, וירדו מצרימה.

ויהי אחרי שוב הצרפתים מצרימה, אחמד־ג'יזאר־פחה שהראה גבורתו בהגינו על עכו נגד הצרפתים, גבה לבו עד מאד, וכאשר הגיע הויזיר הגדול קונ'וק־חוסיאין בחדש חשון לסוריא לעשות סדרים במדינה ההיא, בא עמו בסכסוך דברים עד שאנשי הצבא העומדים תחת פקודתם נלחמו ביניהם וישפכו דמם בהתנגדות אדוניהם באופן שנתאחר המסע למלחמה נגד הצרפתים במצרים, כמעט התרחקו התוגרמים כדרך מצרים, ואחמד־ג'יזאר הלך לצור על יפו שהיתה בעת ההיא עיר בצורה בהיות שהאנגלים והתוגרמים החזיקו אותה מחדש בחומה ומגדל, שר החיל אבו־מארה אהובו ותביבו של הויזיר הגדול משל בעיר הזאת, והוא קבל הפקודה לעמוד נגד הפחה ומורד העיר הובאה במצור בעוד תשע חדשים וכאשר נוכח המושל שלא יעלה בידו לעמוד עוד שם ולהתנגד לג'יזאר הסכים לברוח מן העיר מצד הים, ואחרי כן נפלה העיר והחומה בידי הפחה המורד, (סוף שנת תקס"א), ויפקד שם למושל את הממלוכי מחמד אבו נאביבי.

אחמד־ג'יזאר השתמש בשעה המוכשרת ההיא שממשלת תוגרמה היתה במבוכה גדולה, וימשול במושל בלי מגבל על רוב מדינת סוריא וארץ ישראל עד שנת תקס"ד אשר מת בה הוא התנהג בקרי ובאכזריות נוראה, עם כל תושבי המקומות האלה, עד אשר היו מכנים אותו ג'יזאר האכזרי[26]) אחרי מותו איסמעיל־פחה נמנה למושל על עכו והסביבות, וכאשר החזיק מעמדו, הוא התנהג במושל חפשי אז מנה הויזיר הגדול קונ'וק־חוסיאין פחה, את שולימאן־פחה במקומו, ואת אהובו אבו־מאדה הפקיד למושל על העיר ג'ידה על שפת ים סוף, אמנם הפחה הזה אשר קוה שימנה למושל על כל מדינת סוריא וארץ ישראל, שמר בלבו את הדבר, וכאשר הגיע ליפו בדרכו לערי מחוז ממשלתו הוא התחזק בעיר הזאת וימאן ללכת לג'ידה, אז קבל שולימאן־פחה מעכו, הפקודה לעלות בחיילותיו על יפו ולהכות את המורד, והעיר האומללה הזאת באה עוד הפעם במצור, וכאשר ראה אבו־מאדה שמן הנמנע לו להתנגד לחילות הרבות והעצומות ממנו ברח בסתר וימלט אצל המשנה בדמשק[27]).

בעוד שהמקרים האלה באו כתוכם בגליל סוריא, וחופי הים בארץ ישראל, ירושלם והמדינה התיכונית בארץ ישראל, עמדו במצב יותר שלו ושקט, העיר הזאת היתה תחת מחסה המשנה בדמשק, וכמעט שנשארה בלי חילוף ותמורה מן העת שנכבשה על ידי השלטן שלים הראשון בשנת תע"ו עד הפרק ההוא, המשנה

26) הבואית הארץ, חלק מעשה הארץ דף מ"ה

27) Châteubriand בספרו Itineraire de Paris à Jerusalem (Paris 1811) חלק ג'

המשנה למלך בדמשק היה שולח פקידו הנקרא „מוטישלין" (בעל עדה), ששלם למשנה מס שנתי שצבר מן ה״מירי (מס עבירות האדמה לאכרים), מן המכס, ועל הרוב מקנאת העמים השונים איש ברעהו והמחלקות ביניהם, שפיזרו כסף רב להחזיק במקומות הקדושים בעיניהם[28].

הסופר הצרפתי המהולל שאטובריאנד (François comte de Chateaubriard) שהיה במסעו בארץ ישראל וסוריא בשנת תקס״ו, כתב בזכרונותיו: ירושלם נמסרה בידי מושל כמעט בלי מוגבל, הוא יוכל לעשות כחפצו לכל מי שירצה, כלבד שעליו לחלק העושק עם המשנה (שבדמשק), כי כנודע כל פקיד ראשי בתוגרמה יש ביכלתו להפקיד המשרות שתחת ידו לפי שירצה בלי מעצור, והוא מוחזק על כל ההון וחיי העומדים תחת רשותו, בעד איזה כיסי כסף איש חיל רגלי (ייניצ׳ירי) פשוט יהיה ל„אגה" (שוטר החיילות), וה„אגה" הזה לפי רצונו וחפצו יוכל להמית או להרשות לתת כפר נפשו בעד בצע כסף, על כן עושי המשפט רבו עד מאד בגבול אדמת יהודה, הדבר היחידי שאפשר לשמוע, המשפט היחידי שאפשר להכון במדינה הזאת, הוא חייב לשלם עשרה, עשרים, או שלושים כיסי כסף, הוא יוכה חמש מאות מכות בשבט, פלוני חייב שיתיזו את ראשו! לבשיקרה משפט מעוקל קל הערך הוא יהיה הסבה למשפט מעוקל גדול כמנו, אם ישללו איש אחד, הפעולה הזאת תחייב לשלול גם את שכנו, כדי שיהיה לאל לשחד בעד המשנה, כל חטא וכל אשם יביא לידי חטא ואשם שני כדי לכפר הראשון.

כל ארץ ישראל למערבה של הירדן נחלקה בעת ההיא לשבעה מדינות: א) איל־קודש ובה נכללים ירושלם ויריחו וקרוב למאתים כפרים, ב) איל־חליל, כולל חברון וארץ ישראל התיכונית, ג) גאזה, כולל עזה יפו ושפת הים, וקרוב לשלוש מאות כפרים, ד) לולד, כולל סביבות לוד, ה) נאבלוס, כולל שכם וכל שומרון התיכונית, ו) אריטה, כולל הר הכרמל והכפרים שבסביבות, ז) צפת הנקרא גם כן בילאד־אל־בושרא (מדינת האבשלום), כולל הגליל העליון והתחתון[29].

העברנו לפני הקורא מבט כללי על מעמד ארץ ישראל בימי התקופה הזאת, שכל שר עשה הישר בעיניו במדינה הרחוקה הזאת מעיר הבירה התוגרמית, והנקל לשפוט מן הכלל אל הפרט, תלאות היהודים אשר השיגום, וכי פגעי הזמן נגעו על הרוב בהם לרעה; בנוגע למצב העדה בירושלם כבר הבאנו דברי ר׳ יעקב כולי עד ראית, המתאר לפנינו בצבעים חיים כמה היה קשה הישוב בעיר הזאת, ועד כמה גברה העניות והמחסור בה, אל התלאות האלה נוסף העשק והגזל של המושלים ושרי העיר שאכלו את ישראל בכל פה, ובן הדור ההוא כתב: „אך הימים טובים האלה אשר היו לנו לא האריכו, ויעשו להם כנפים. ויצא מן בת ציון כל הדרה, וילכו בלא כח אלה מפה, ועינינו רואות וכלות ועפעפינו יזלו מים, הן אני נשארתי משיירי כנסת הגדולה, קטן שבהם בעירום וחסר כל... וכמה פעמים עני כבבל רגלי מקום אשר אסירי המלך אסורים, אסירי עוני וברזל לא יום אחד ולא יומים, סיפא דמלתא אנן כסיבלי תולאים, מתנין לה כדאבון נפש ובבליון עינים... מה אעידך

28) Volney בחבורו הנז׳ Voyage חלק ב׳ פרק ו׳

29) Chateaubriand בחבורו הנז׳ Itinéraire חלק חמישי

אעידך ומה אדמה לך אך לסחסור רבר שפתים"[30]) אז הוציאו שלוחים לעיר הבירה קושטנדינא לדרוש מאת ראשי העדה והאנשים אשר היה להם מהלכים אצל שרי המלכות, להגין בעדם להצילם מיד מושל העיר ואחוזת מרעיו, ודבריהם עשו פרי, בהיות שהשרים יהודה ברוך, שהיה שלחנו של הוזיר הגדול, והרופאים הקרובים למלכות, ר׳ יצחק ג׳יליבי, ר׳ דוד הלוי, ר׳ יוסף פואה, והגביר משה שונצינו, עמדו לפני השרים ויפילו לפניהם תחינתם לחמול על שארית הגולה בעיר הקדש, ודבריהם עשו פרי[31]) וכן הדור ההוא כתב: והיה בהניח לנו ה׳ מעצבינו ומצרת נפשינו, על ידי אחינו אנשי גאולתנו נגירי קושטנדינא אשר שמו כל מגמתם לכונן את ירושלם, ועשו והצליחו, כל ברכות אשר בתורה יחולו עליהם בכפלי כפלים וכ״ו[32]).

אמנם אם עלה בידי תקיפי היהודים בעיר הבירה להשיג הפקודה מצד המלכות לשר ירושלם, לבלתי עשוק ורצץ היהודים, מכשולים אחרים עמדו על כל מדרך כף רגל תושבי עיר הקדש, וכמו שכל כחות הטבע התאחדו גם הם לבלתי תת מרגוע לשארית הגולה הזה, בשנת תצ״ב פרצה המגפה בכל תקף ותעש שמות בעם[33]), ור׳ נסים חיים משה מזרחי שנשאל בעת ההיא על ענין איש ואשתו שמתו במגפה, חתם תשובתו: הרופא לשבורי לב ישלח דברו וירפא ללב ושבר אפרוחי, וגם ברב הזה נגעה יד ה׳, וכחתימת תשובה אחרת כתב במר רוחו: בוחן לב וכליות הוא היודע שלבי כל עמי, ונסתמו ממני מעיינות חכמה... ביום אף ה׳ בי העיר ולקח ממני מחמדי עין, בן חכם יניק וחכים ביצחק יקרא, אברך בן ארבע עשרה שנה, ואחותו כלה בחופתה וכלתי אשת פנחס ידיד ה׳ בשלשה ירחים סיון־תמוז־אב, רובם של ראשון ורובו של אחרון... עד שלא שקעה שמשה של צרה וצרה צומחת, כלו בדמעות עיני חמרמרו[34]). מצד אחר העניות והמחסור והעני גדלו מיום אל יום באופן נורא מאד, נוסף לזה יוקר השער, ובעל הזכרונות מעיד שכור החטים שהיה שוה בגרוש אחד, נתיקר ונמכר בחמשה גרוש[35]), וכן קרה באיש אחד אמוד בנכסים שציוה לסופר אחד לכתוב ספר בעבורו, ובכלות מלאכתו לא היה לאל ידו לשלם שכר הסופר, וירשה אותו למכרו לאיש אחר, בכל זאת אחרי עבור איזה זמן לא נמצא בעיר קונה מחסרון האמצעים, וגם הסופר היה חייב דבר מה להקדש ולא היה לאל ידו לשלם, על כן נתנו הספר תורה בידי הבוללות למכרו על ידי שטרי גורלות (ריפה בתורכית) למי שהעלה לו הגורל[36]).

ובן הדור ההוא כתב שעשרה קבין של עניות באו לעולם, ותשעה מהן לקחה ירושלם[37]), בדבריו אלה יתאר לנו המצב הרע של תושבי העיר, בשנה ההיא היה שרב ועצירת גשמים, עד שהיו כל העמים מתפללים בעד הגשמים, והיהודים גזרו תענית ציבור, ויקר מקרה שבעצם יום התענית נענו וירדו להם גשמים בשיעור הידוע אחר חצות היום, וכתפלת המנחה הסכימו רבני העיר לומר הלל הגדול למרות שהיו הרבה מערערים שאין אומרים ההלל אחר הצהרים, ועוד פקפקו שאין להוציא

ספר

30) אדמת קדש, ח״א הקדמה
31) שם, שם
32) אדמת קדש, ח״א שם
33) שם, ח״א אה״ע ס׳ כ״ז
34) שם, ס׳ ל״ג
35) שם, ח״א ח״מ ס׳ ז׳
36) פרי הארץ, ח״ב יו״ד ס׳ ט״ז
37) זרע אברהם, ח״מ ס׳ ט״ז

ספר תורה כמנחה, ולקרוא ויחל, מאחר שכבר נענו, אך זקני העיר העידו שכמה פעמים היה מעשה שכבר נענו ובכל זאת הוציאו ספר תורה כמנחה, וכן עשו[38].
השלוחים שיצאו מידי פעם בפעם מירושלם, לסובב בכל ערי תורגמה לאסוף קבצנות להועלת עניי ירושלם, העמידו פקידים בכל הערים לקבץ הנדבות והקופות והיו שולחים אותן ירושלימה אל יד הפקיד או הנזכר, בפרט הצטיינו נדיבי העם בקושטנדינא, שהספיקו ביד נדיבה לקופה הזאת[39]. ובעל הזכרונות כתב שאיש קושטנדינאי שנשא אשה בעיר ההיא, וכתב לה כתובה מסך אלף אריות, ואחר שנשא, אותה נפשו לשכון כבוד באחת מערי ארץ ישראל. וקודם נסיעתו הפריש ממונו אלף אריות לעשרה חכמים אשכנזים שיקבעו לימוד לזמן אחר פטירתו והניח המעות בקושטנדינא בתורת עסקא, ומדי עברו על פני אזמיר קנה שם בתים באלף אריות והשכירם, במאה אריות לשנה בתנאי שישלחו לו בחייו, ואחרי מותו ישלחו לעשרה תלמידי חכמים ספרדים בירושלם שיקבעו למוד למנוחתו[40].

וכמו למלא סאת תלאות בני העיר, בשנת תצ"ג באו אורחים חדשים מקושטנדינא ושלוניק להתישב בירושלם, והפקיד על הצדקה בא במבוכה כי לא הספיק הכסף אשר בידו לחלק לעניי העיר, ועתה נוספו החדשים, ויערוך השאלה הזאת לפני רבני העיר: במה שנסתפקתי בדין קופה של עניים המתחלקת על ידי מדי שבת בשבתו, ועתה חדשים מקרוב באו שתי ספינות, אחת מקושטא, ואחת משלוניקי יע"א, ורובם ככולם הם עניים מרודים, ואין בכיס הקופה מעות די להספיק לעניי עיר קדשנו ולעניים הבאים מחדש, אם לא שנגרע מחלק עניי העיר דבר מה, מכל אחד ואחד, כדי להספיק גם כן לאלו העניים הבאים מחוצה לארץ, ועל כן נפשי לשאול הגיעה אם יש איסור בדבר, והשובת הרבנים אליו היתה „דעניי עיר אחרת אינם רשאים ליטול מן הקופה של צדקה, כשהכיס מצומצם ונגרע מעניי העיר, עד לאחר שלשים יום (להתישבם) אף שבאו על מנת להשתקע"[41].

הפקידים בשלוניק היו שולחים ליד הפקיד בירושלם, מלבד הנדבות בעין כסף הנצבר על ידיהם, גם מתכנת בגדים שהיו עושים בעיר ההיא להספיק להלבשת העניים, והנה בעצם השנה ההיא, שלח הפקיד משלוניק סך בגדים בתנאי שאין להלק אותם כי אם דוקא לעניי שלוניק „שכן הפצם ורצונם שתהא הלבשה זו לעניי עירם"[42] ובזה נסתפק הפקיד הירושלמי הרשות בידו לחלק לעניי שלוניק שהיו מקדם, או דוקא לאלה שבאו בספינה בשנה ההיא, או לראשונים ולאחרונים, והשובת רבני העיר היתה שעליו לחלק בתחלה לעניי שלוניק חדשים גם ישנים, ואם יהיו די בגדים, יתן גם ליתר עניי העיר. לפעמים החוקות באו גם נדבות מאשכנז למרות שלא היתה עדה אשכנזית בעת ההיא, והאשכנזים המעטים שהיו בעיר היו מתחפשים בין הספרדים, כי כנודע ביום ש"ק ח' חשון שנת התפ"א נחרב בית הכנסת אשר לאשכנזים עד היסוד וכלם ברחו לנפשם.

בזמן

38) פרי הארץ, או"ח ס' ג'
39) אדמת קדש, ח"ב הקדמה
40) שם, ח"א אהע"ז ס' ל"ד
41) שם, שם, יו"ד ס' י"ד
42) שרה הארץ, דף ל"ד

בין הנדבות שהקדישו לכוללות ירושלם מאשכנז היה גם ספר תורה כתוב באשכנז, וכשהגיע ירושלימה ראו איזה אותיות משונות מהכתב הספרדי שהוא ענול, בעוד שהאשכנזים כותבים אות פ״ה כלופלפת, והט״ית קבוע, והנו״ן משתנה בצורתו על ידי המשך כמו קוץ מלמטה, והמקדיש נתן הס״ת לסופר ספרדי לגרד הקצות ולתקן אותן ככתב הספרדי, ואז ערערו אם מותר לקרוא בספר התורה הזה המתוקן, ותשובת ר' אברהם בכ״ר שמואל מיוחס היתה: איך שיהיה, נמצא דכללן של דברים דצריך לעשות לכתחילה האותיות הלפיפית וההפיכית כנ״ל, וזה אינו נמצא, דכל הספרים המדוייקים שנכתבו על ידי סופרים מובהקים אינם בכל תיקוני סופרים הללו, וכיון שכן, מצאנו טעם נכון וסעד לאשר ראינו לכתבי ארעא דישראל בת הקודמים, כי הרבה פעמים הספרדים היו עולים לקרות בספר תורה של האשכנזים, בזמן שהיה בית הכנסת שלהם בנוי, וכשם שראינו בחרכנו כן נזכה לראות בבנינו בעזרת האל, ולא השו הם ז״ל לשינוי האותיות כנז״ל, וכן כמה רבנים אשכנזים עולים תמיד לקרות בס״ת שלנו, שהוא כתב ספרדי[43]).

לא עברו שנים רבות שעלתה ארוכה לצרת יהודי ירושלם מצד שרי העיר, והנה באו עליהם עוד הפעם צרות תכופות ממין אחר אשר הצרו להם מסביב, מימי קדם היו יושבים יהודים ברחוב הנקרא בערבית „חארת־אל־שראף הקרוב אל כתל המערבי, ואיזה בתים היו להם חלונות הפונים אל תוך חצר בית המקדש, והנה בשנת תצ״ב בא המשנה מדמשק שולייםאן־פחה ירושלימה לעשות זייארה או להשתטח על קברות הצדיקים, וביום הששי נכנס לבית המקדש למסגד של עומר להתפלל, ויבט מתוך החצר אל הבתים העומדים מרחוק, וירא הלונות פתוחים ובהם נשים עבריות מביטות אל תוך המקדש, ויחקור הדבר אם האחוזות ה[illegible] שייכות לישראלים, ויודע אליו הדבר שבעלי האחוזות הם ערבים המשכירים א[illegible]ם ליהודים, ואחרי התפלה הלך אצל הקאדי (דיין הגדול) ויתיעצו על זה, והסכימו לגרש כל היהודים השוכנים בחצרות ההן, וביום שבת קדש יצא הסופר [illegible] הדיין עם אנשי המשנה, וירשמו כל החצרות שיש בבתים הלונות על בית המקדש, וגם החצרות שאפשר להסתכל מהן אפילו דרך הגגים, ועלה מספרם לסך מ[illegible]ה, וביום הראשון לשבוע כתב המשנה פירמאן (כתב פקודה) והשופט חוג׳ית (פקודה והוראה), שמן היום ההוא והלאה לא יורשה שום ישראל לדור שם, ואם ידור ענוש יענש השוכר והמשכיר, ותהי צעקה גדולה ברחוב היהודים כקול מלחמה והפרשיות, כי כל הבתים היו להם בעלי חזקה, שהיה מי שפרע כל שכירות השנה, וכשנתגרש היה לו עוד כמה חדשים לדור שם, והיו בעלי חזקה שלא קבלו שכר הדירה, והשוכרים ממאנים לשלם, ובלעדי זאת היה קשה עד מאד לכמה משפחות למצוא מעונה קטנה או גדולה ביום אחד[44]).

כמעט שקטו תושבי ירושלם מן המקרה הרע הזה, והנה באו עוד הפעם במבוכה גדולה לרגלי מוכרי היין, בימים ההם היה המנהג בעיר שהנשים העבריות היו מוכרות היין בבתיהן, כי לא הורשה מטעם המושל להחזיק בתי מרזח בשוק, בין המוכרות משקים חריפים היה גם אשה אשכנזית המתחפשת בין הספרדים, כי לא

43) שרה הארץ, דף מ' 44) ארמת קדש, ח״א ח״ס ס' ס״ו

לא היה הרשות לאשכנזים לשכן בירושלם, ושם האשה הזאת „פיגילי", ויקר מקרה ששני ישמעאלים מערביים התקוטטו באמצע השוק, ויקם האחד ויכה את חברו בסכין בדופן במקום שמרה וכבד תלוים בו, עד שיצאו מיעיו לחוץ ונפל למשכב, ואחר יום או יומים מת, אחרי החפישה עלה בידי השוטרים לתפוס המכה ויתנוהו בבית הסוהר, לראות אחרית הדבר והנה קרובי המכה הלכו לפני הדיין, בערעור שהיה שכור בעת שהתקוטט עם חברו, ואין עליו אחריות, שלא בדעת עשה הדבר הרע הזה, אז אמר הדיין לחקור הדבר אם באמת היה שכור באותה שעה, ומי נתן לו לשתות, התרגמן של שר העיר שהיה כאותה המועצה מיהר ללכת אל בית האשכנזית פיגלי שהיה מכיר אותה משכבר הימים, ויאמר לה אם תתני לי שוחד מוטב הדבר, ואם תמאני לתת, דעי שאלך אל הדיין ואומר לו שאת נתת יין ושכר לרוצח לשתות ודמך בראשך, והאשה האשכנזית בראותה כי רעה נגד פניה, נתנה לתרגמן מתת כסף ככל אשר דרש וירף ממנה, לא עברו ימים רבים והנה ערבים אחרים הלכו אצל הדיין וילשינו את האשה פיגלי, וישלח אנשים לתפשה ולא מצאוה כי נחבאת, וישלח שר העיר לקרוא את פרנס הקהל, ויאמר לו לבקש ולמצוא את האשה ההיא ולהביאה לפניו, כי היא לבדה אשמה בדבר, ובסבתה נהרג המערבי, וברצונו לקחת נקמתו ולתלותה על עץ למען תהיה למשל, ולבלתי תזידנה היהודיות להשקות יין את המתמדנים עוד.

וכראות הפרנס כי כלה ונחרצה מאת המושל להרוג את האשכנזית, לא יצא משם עד שנתפשר עם השר בעד סך מה על התביעה הזאת, וכצאתו מבית השר חזר אחרי האשכנזית לדרוש ממנה הסך שהבטיה לתת כפר נפשה ולא מצאה, והיה מצטער שאם יאחר להביא לשר הכסף, אולי ישוב ויתחרט, אז אמרו אליו אנשי השר שהפקיד אצל הפרנס לקבל מידו הכסף, אל תצטער כל כך על הדבר הזה, שהנה אנחנו יודעים יהודיות אחרות מוכרות יין בבתיהן, אנחנו נלך לכל אחת ואחת, ונצבור הכסף חזה ככל אשר הבטחת לשר, וכן עשו שהלכו בבית הנשים האלה, יקחו מידן כסף כופר נפשן ככל חפצם, באיים עליהן שאם תמאנה לתת ילכו וילשינו כי בבית ההוא שתה הרוצח. אחרי ששקטה העיר, ערערו כל הנשים העשוקות על האשכנזית פיגלי, ותדרושנה להשיב להן כל הכסף שנתנו בעבורה עד עבור זעם, והאשכנזית היתה משיבה להן: אתן ידעתן כי מעולם לא נכנס הרוצח בביתי, אמנם דעו שהעלילה נתגלגלה עלי שהמתמדי הראשון שומה היתה בלבו עלי, כי זה כמה ימים בא בביתי ואשישה גדולה בידו, ויאמר לי משם הפרנס שאמלאנה לו מימי ורדים ולא רציתי לתת לו בלי כסף, וכן היום ההוא היה אומר לי: תראי הרעה הגדולה שאעשה לך על זה, ואם כן כמו שמזלי גרם לי שהפסדתי מה שהפסדתי מבלי עון ואשמה, גם מזלכן הרע גרם לכן ההפסד ההוא, ומה לי ולצרתכן כי תדרשו ממני הכסף הזה? ורבני העיר שנשאלו על הענין הזה הורו שהאשה פיגלי פטורה מלשלם לנשים האחרות הכסף שנתנו לאנשי השר[45].

ומצב העדה היה כל כך רעוע עד שלא נמצא מי שילוה כסף לקופת הקהל גם בשעת הדחק, ובעל הזכרונות מעיד שהיה מקרה בעת ההיא, בהיות פרנס הקהל האיש הדואג לטובת הקהל, לקח בהלואה מאפטרופסי יתומים קטנים סך מה לצרכי

הערה

45) שם, שם, ב׳ ע״ב

העדה, ויכתוב שטר חוב בתנאי לתת מפרות הכסף ליתומים מדי שנה בשנה להחיות נפשם, ואחר איזה זמן נסתלק הפרנס הזה משרותו, ומינו אחר תחתיו, והפרנס החדש מיאן לשלם ליתומים כאשר הותנה, או כנראה שלא היה בכים הקהל במה לשלם, והיתומים האומללים היו עטופים ברעב, עד שקם איש אחד קרובם והתרעם על הפרנס הישן, שלא השפיע על הפרנס החדש לתת איזה סך כסף ליתומים, וכמשפט הזה היה דוחק אותו בכל פעם ופעם ומטיח דברים כנגדו, ופעם אחת בהיותם בבית הכנסת וארון הקדש פתוח, קם הקרוב הזה והצדיק דין שמים על הפרנס הישן כי הוא היה הגורם בכל הצער הגדול הזה של היתומים, וכראות הפרנס הישן הדברים האלה, קם בחמתו ממקומו ויעורר מדנים עם איש ריבו, המאשימו על לא חמס בכפו, ומתוך הדברים הרים עליו ידו ויכהו כפני קהל ועדה ואחז בזקנו ותלש משערותיו, ואז יצא האיש המוכה וילך לו אל הנאייב (שופט), ויקריב את משפטו, ויעד עדים שהיו בבית הכנסת, והשופט עשה משפטים נוראים בפרנס המכה על המעשה המכוער הזה, עד שהוצרך לשחד בעדו להציל את עצמו, ואז הקריב את משפטו לפני דייני ישראל על העול אשר עשה לו איש ריבו, ועל אשר הלך לפני הנאייב להתדיין ולא לפני דייני ישראל, ותשובת האיש הזה היתה שעוד קודם לכתו אצל הנאייב נודע אליו כבירור שהפרנס הלך אל בית האנה של היינינג'ירים שהיה אהובו לספר לו כל המקרה הזה, ועוד השיב „כי מוכרח במעשיו היה להציל את עצמו פן ילכד כיד שר העיר, וערכאות של גוים, כי הלא נודע מנהג מלכות תוגרמה כי יריבון אנשים, והכה איש את רעהו, או כי גנוב יגנב באישון לילה ואפלה, או כי יקום איש על רעהו ורצחו נפש, ולא נודע מי הכהו, המוכה אשר הוכה, או הנגנב, או קרובי הנרצח מחוייבים ללכת לשר העיר או לערכאות של גוים להגיד להם את כל אשר קרהו, והם דרוש ידרשו מי ומי העושה זאת, לנקום נקם או להציל עשוק מיד עושקו, ולהנאת עצמם הם דורשים, ואם לא יגיד, הוא עצמו יתפס כגנב ויקנסו אותו, ובן הדור ההוא כתב: „גם לי לכב כחללים יתמה, הוא פורס ובוכה, כראות כרע עת אשר ישלוט האדם באדם, ואדם אין לעבוד את האדמה אדמת קדש, מלכותא בלא תגא, אוי לו לדור שכלו ראשים, ואיש אין בארץ לשבר מתלעות עול", והסכמת רבני העיר היתה לפטור המקריב המשפט לפני הנאייב והעדים שהעידו על האמת[46]), אמנם נקל להבין שמן היום ההוא והלאה נוכחו כל הפקידים ומשגיחים על צרכי ציבור שמן הנמנע להם להשתדל להמציא כסף לקופת הקהל כי מטה ידם מלשלם החובות, ובכן איש לדרכו פנה, ולא היה מי שדאג בעד העניים ועניני הקהל.

במעמד המכוער הזה, בא פתאום פקיד המלכות ירושלימה לגבות מס הכרגא המאוחר, ובהיות שלא היה בידי בני העיר לשלם, ועוד הסר מזה בקופת הקהל לשלם בעבורם, שם אותם במאסר, ועל זה נתועדו יחדיו ממוני ושבעה טובי העיר ובתוכם הפרנס ויאמרו לו הממונים שיבקש מעות וטילך ויתפשר עם פקיד הכרגא בעד העניים, והפרנס השיב להם דבר, שאין מי שילוה מעות לכוללות ירושלם, לפי שהכל יודעים בשברות הכולל, והממונים השיבו לו שעל כל פנים ילך ויתמשכן עצמו למתמרנים שיש להם ידם ללוות, ושיכתוב בשטר על שבו והם יתחייבו לו בחיוב

46) פרי הארץ, ח"א ס' י"ג, ועוד ראה זרע אברהם, ח"א ח"ם ס' י"ב וי"ג

בחיוב גמור, להשתדל בכל עז שיתפרע הפרנס ממקום בטוח, וישב אליהם דבר שיעשה כן אם יכתבו לו כתב ויחתמו כלם באחריות ערבין על זה וכן עשו, וילך הפרנס והתמשכן עצמו למחמדי מאילי הארץ ויכתוב השטר הוב על שמו, ויקח הכסף וילך אל פקיד הברגא, ויתפשר עמו ויוציא לחפשי את העניים, והממונים סידרו לפרנס שיתפרע ממקום בטוח השייך לכוללות והוב אחר ככל שבתו, והתחילו הממונים לשלם לו כפי אשר הותנה בעוד איזה שבועות.

בימים ההם צעקת כוללות ירושלם ומעמדם הנורא הגיע לאזני העדה הגדולה בקושטנדינא, ויהרגזו מכנוחתם ויהאספו ראשי וגבירי העם והנדיבים, ויתנו אל לבם לפרוע כל הובות הגויים שעל כוללות ירושלם, אך כתנאי שיקבלו עליהם כל יחידי הקהל שלא יתפרע מי שיהיה, עד שיתפרעו כל הובות האינם יהודים קרן וריוח, ויכתבו הסכמה וישלחוה ירושלימה שיחתמו כל אנשי הקהל, ושיקבלו עליהם התנאי הזה, "וכבוא הסכמה זו פה עיר הקדש, קיימו וקבלו עליהם היהודים ככל הכתוב בהסכמה בשמחה רבה, וסילקו שעבודם וחתמו בהסכמה, רוב בנין ורוב מנין, וכל איש אשר היה לו חוב על הק״ק, כלם באו על החתום, מלבד הפרנס הנזכר בהסכמה הנזכרת שסבור שאם יחתום בהסכמה זו, לא יפרעו לו חוב זה שלוה, וכאשר שלחו ההסכמה התומה, אז תקף ומיד שלחו בהתם (קושטנדינא) איש חיל רב פעלים לשרת בקדש, ולפקדו בכל פרטי וכללי העיר הן בהכנסה, הן בהוצאה, וציוו אליו לאמר שתחילת מעשיו יהיו שיקבץ על יד כל השיעבודים לבני בהית ויבא אל העיר ויעש ככל אשר צווהו" ופרנס הקהל כראותו שהממונה מקושטנדינא בטל את שלו ואינו דואג לשלם החוב ההוא, צעק אליו במר נפש, שאם נדרו האשי עיר הבירה שלא יפרעו לישראלים, לא נזרו על ממון ממי שאינו ישראלי, והחוב הזה לא נכנס בגזרתם, אמנם שאר חובות שהייבים לו או על ידו לישראל מסכים הוא לכתחילה שישלמו לו על פי התנאים בהסכמה, והממונה מקושטנדינא השיב, שגם החוב הזה יחשב כחוב ישראל, והנה הממונה התפשר עם בעלי החובות של המחמדנים לשלם להם עשרה למאה בכל שנה, עד תום כל החוב, שהוא במשך עשר שנים, אבל הוא מיאן לשלם לפרנס, ויהי ריב בין שניהם, זה אומר ככה וזה אומר ככה, ונמשך הענין שלש שנים, שאז הפרנס בראותו שלא ישלם לו, חזר ותבע הכסף מן הממונים החתומים בכתב שנתן בידו לראיה בעת שלוה הכסף מן השר המחמדי, והם השיבו לו האמת שכתבנו והתמנו לך והתנינו שתתפרע ממקום פלוני, כל זה היה האפשרי כשהיו ההכנסות בידינו אמנם עתה שרשות אחרים עלינו יד הקדש על העליונה, אז הקריב הפרנס את משפטו לפני כסא הרבנים שהורו שהחוב הזה אינו הסר ולא יותר משאר החובות לאינם ישראלים ושהייבים לשלם לו הקרן עשרה למאה בכל שנה ושנה[47].

בנוגע להסתדרות העדה היהודית בפרק ההוא בעלי הזכרונות נתנו בידינו איזה ידיעות, אשר מתוכנן נוכל לשפוט בדרך כלל, בשנת תצ״א בעלות השלטן מחמוד הראשון על כסא המלוכה בקושטנדינא, נסתפקו רבני ירושלם אם ראוי להדש העירוב בעיר, ושכירות העיר ששכרו ראשונים מתי נפש משר העיר שלא נודע לדורות הבאים אחריהם, אם שכרו לזמן קצוב, וכבר כלה זמן השכירות, או

47) ארעות קדש, ח״א חו״מ סי׳ סי״ז

או שכרו סתם, והרי כמה וכמה שרים נתחלפו, ובן הדור ההוא כתב כי קרוב הדבר בעיניו שלא כלה זמן השכירות, והוא „כי היום זכרתי ימים מקדם שהעיד הישיש החכם השלם בנן של קדושים כמה״ר יצחק אזולאי ז״ל משיח לפי תומו, סהנדולה שהשיגו פרנסי זמנו, שפעם אחת מסר שר המגדל מפתחות שערי שעיר של עיר הקדש ביד פרנס הזמן, ולנו המפתחות ביד הפרנס לילה אחת, ושאלתי את פיו על מה הוצרך הפרנס לזה? והשיב שהוצרכו לדבר מפני ששכרו מסנו העיר לענין העירוב״ ובכל זאת, בהיות שנחדשה המלוכה כדי לצאת מידי ספק הלכו מנהיני הזמן ושכרו המדינה משר המגדל, בשנה זו שנת תצ״ז ליצירה כדין וכהלכה, תודות לאל יתברך שעשו והצליחו[48]).

לפי דברי בן הדור ההוא, ירושלם היא מוקפת חומה ויש לה דלתים ובריח, ובלילה העיר סוגרת ומסוגרת אין יוצא ואין בא, ומפתחות כל השערים נמסרים לשר המגדל בכל לילה ולילה, מחק המלכות, ואפילו מתיהם (של המחמרנים) אינם מוציאים אותם לקברם בלילה מחוץ לעיר, ומאליו מובן שגם היהודים היו הייכים להלין מתיהם עד הבקר[49]), תקנה היתה בירושלם שהוסכמה מימי קדם „כי כן נבלו קדושים אשר בארץ המה לקיום הק״ק, כי הוצאת הק״ק מרובה לכל שר ושופט ולתקיפי ארעא, בעוונות הנשארים שאין להם פה עיר הקדש יורשים״ ועל כן הכולל יורש אותם „ולא יתבטל קול תורה וקול תפלה״ וההסכמה הזאת היתה כתובה על קלף, ושמורה בתוך תיק[50]), אמנם על הנכסים שהיו להם בחוצה לארץ היתה הסכמה „שכל איש ואשה אשר רצונו לעשות צואה ולחלק נכסיו לפלוני ופלוני חוץ מיורשיו, אין בידו לכתוב ולחלק נכסיו, אם לא בפני מנהיגי הק״ק ופרנס העומד לשרת בקדש, ואם איזה איש או אישה יעשו שום דבר בכתב או בעל פה, אפילו בפני עדים, מבלי היות שם מנהיגי ופרנס הק״ק, בטלה היא הצואה, ואין שום אדם זוכה אפילו פרוטה״[51]), ויקר מקרה באשה זקנה בלי זרע, ויהי כי נפלה על המשכב שלא ירדה ממנו עוד, ורוחה נדבה שיהנו תלמידי חכמים מנכסיה, ותשלח לקרוא שני תלמידי הכמים ותאמר להם: דעו אחי ורעי שיש לי שטר חוב על „דיר היונים״ שחייבים לי ארבעים זהובים, ולהיותי יודעת שמנהג עיר הקדש שכל איש ואשה שאין יורשו מצוי בעיר בשעת המיתה, בוללות הק״ק יורשו, כאשר הוקבע מנהג זה מכת הקודמים... ואני חפצי ורצוני שיהנו תלמידי הכמים מנכסי, לכן אתם היו עלי עדים נמורים... איך מדעתי ורצוני הטוב, אני נותנת במתנה גמורה עשרים זהובים מהחוב שחייבים לי „הדיר של יונים״ וזכו אתם בהם בעד כללות התלמידי חכמים אחרי פטירת הזקנה הזאת, התעוררה השאלה אם יזכו התכמים במתנה הזאת, ויורו שלמרות ההתנגדות בהסכמה „הידועה, יעשו חוץ משורת הדין, ויתנו העשרים זהובים לתח״[52]).

בשנת תקי״ך בערך באה השאלה הזאת על העזבונות לפני כסא הרבנים בירושלם: „לענין אנשי שם קדושים אשר בארץ, לעלוי נשמתם הקריבו את קרבנם איש כמתנת ידו לשם תלמידי חכמים אשר בעיה״ק ירושלם, יש מהם לכללות

הת״ח

48) שם, ח״ב או״ח ס׳ ב׳

49) פרי הארץ, ח״א יו״ד ס׳ י״ט

50) זרע אברהם, ח״ב ח״מ ס׳ י״ז

51) שם, שם

52) אדמת קדש, ח״ב ח״מ ס׳ ל׳

הת״ח כלם, ויש מהם לישיבות ידועות, והניחו הסכומים אלה במתנת אלהים, זה עיר תהלה לאלהים קושטנדינא בכוללות העיר, אשר היא מתנהגת על פי טובי העיר כנודע, ובעת הושם קרן כל אחד ואחד דרך ישכון אור, ששלחו לת״ח הנזכרים לערך עשרה למאה, וכן עשו מעשה זמן רב, והיו שולחים לכלל ולפרט לערך הנזכר, וזה יותר מעשרים שנה שנמנו וגמרו להוריד לכל מי שהיה לו קרן בכולל הנז׳, שיקחו לערך שבעה למאה (ריוח), ויען בימים ההם היתה אורה ריוח והצלה, והשער בזול וכל ארץ ישראל היו שבעים ונוטלים מרוב טוב, הבא מכל אחינו בני ישראל נדרים ונדבות, לא בקשו לדעת על מה עשו ככה״. האמנם בקרב ימים צרות רבות הקיפו על עיה״ק שנה שנה, ויוקר השערים ושפע ההכנסות נתמעטו, יען מדת הדין פגעה בכל המקומות, וזו היא סיבה כל העם היושב עלית דלה דלה, ובפרטות כל תופשי תורה באו עד משבר לכלכל ואין ידם משגת, וצועקים לבקש טרף לביתם ואינם נענים, ובהמלת ה׳ על העיר, נתוספו ספסלי ת״ח מאתים וחמשה וחמשים ויותר מהמה, ה׳ יוסיף עליהם, שאלת בני ירושלם היתה לקחת הקרנות שהיו בידי כוללות קושטנדינא, ולהפיקידם במקום בטוח אחר, בתנאי שיביאו הפירות עד שנים עשר למאה, ונזכרי קושטנדינא השיבו שמעיקרא המנדבים הפקידו העזבונות בידיהם ואי אפשר לעקור אותם למקום אחר, אם שורת הדין לא תסכים לזה, ותשובת הרבנים היתה שיכולים להוציא הקרנות למקום אחר, להועלת ת״ח ועניי ירושלם[53]).

בשנת תקט״ו ביום כ״ז כסלו מת השלטן מחמוד הראשון, ובמקומו עלה על כסא המלוכה השלטן עשמאן השלישי, ואז באה השאלה להשכיר העיר לענין העירוב, אמנם נמצאו מערערים אם להשכירה מן המושילים (שר וממונה העיר) או מן הקאדי (שופט), או מן האגה של הרגליים, ויסכימו כדברי בן הדור ההוא „מן שר הרגליים כי הוא שומר העיר והוא העיקר, והראיה כי כל מפתחות שערי העיר הם בידו, והוא סוגר ופותח, ובפרט ביום הששי כנודע, וגם כיון שהוא ממונה על עת המלחמה, ויש לו כח להושיב אנשי מלחמתו וכלי זיינו, בכל בית שירצה בלי רשות הבעלים... כמנו צריך להשכיר, וכן נעשה מעשה פה עיה״ק ירושלם, עתה שנתעוררו בית דין הצדק על ענין זה ושכרו מן שר הרגליים בדבר מה שכירות סתם״ „וכן פה ירושלם תובב״א שנתחדש מלך בשנתנו התקט״ו לפ״ג (שלטן מוסטאפה השלישי מלך ביום י״ח חשון תקי״ח) בחדש טבת, הוא המלך עודנו היום הזה, חזרו ושכרו כדין מן שר הרגליים לזמן קצוב על חמשים שנה, וזה יועיל בודאי כל ימי מלכותו של המלך זה״[54]).

במה שנוגע למנהגי העיר, הוסכם „שבירושלם יש לנהוג חומרי המנהגים לעולם, לפי שכולם הם ליקוטאי, ואפשר שהרוב יהיו ממקומות שנהגו חומרא ואיסור בדבר״[55]), להספקת הבשר היה מנהג קבוע מימי קדם שהמחמרים היו מביאים הבהמות, והשוחטים היו שוחטים בחנותיהם. ואחרי כן הקצבים היהודים היו קונים הבשר ומוכרים אותו במקולן שלהם באיזה ריוח והוא הנקרא גאביה, ומהגאבילה לוקחים שכר טרחם, ופורעים פרס השוחטים והבודקים על פי הסכמת העיר מימי קדם

53) מים שאל יו״ד ס׳ רנ״ט

54) שדה הארץ, ח״ג או״ח ס׳ ב״ג

קדם, וקרוב לדור ההוא עשו תקנה בהסכמת זקני וטובי העיר ובראשם הרב המופלא ר׳ אברהם יצחקי, שלא יסכרו בחנויותיהם כי אם בשר מנוקר, שעד אותו זמן היו מוכרים בלי ניקור והקונה היה מוליך הבשר למנקר לנקרו, והשמועה הגיעה לאזני הרבנים שרבים נכשלו לאכול הבשל בלי ניקור, ונתועדו יחד וגזרו שמן היום ההוא והלאה לא יסכרו הבשר כי אם אחרי הניקור, ואותו היום עשאוהו כחג ויום טוב שעלה בידם לתקן הדבר הזה[56]).

לא עברו שנים רבות והנה התישבו בירושלם יהודים ממדינות שונות ובראותם שהמחסור והעוני שוררים בעיר ויוקר השער, חשבו לבטל המקולין של ישראל ולקנות הבשר מן הקצבים המשלמנים, כמו שנהגים בהרבה מקומות בחוצה לארץ שרושם השוחט באיזה אות או תיו על הבשר הכשר, והגוי בעצמו מוכר הבשר ליהודים בלי תוספת הגאבילה, ויקומו ויכתבו הסכמה ויחתמו הם בתחילה והחתימו בה קצת מתושבי העיר הקדמונים, וקצת מחשובי העיר לא חתמו, ויתנגדו בכל כחתיהם כחשבם בצדק שבאופן הזה יכשלו רבים מבלי ידיעתם לאכול בשר טרפה, ויגישו את משפטם לפני בסא הרבנים עד שעלה בידיהם להושיב המנהג הישן שימכר הבשר דוקא במקולין של ישראל[57]).

לפי מנהג תושבי הארץ המחמדים, גם היהודים היו נוהגים לגלח את ילדיהם כל שערות הראש בתער ליום מיועד, ואותו היום היה יום שמחה וגיל, וכן הדור ההוא מעיד שעל הרוב היו מגלחים אתם בחול המועד, כדי לערב שמחה בשמחה[58]) ומנהג התגלחת הזה היה פשוט גם ביתר ערי ארץ ישראל וסוריא, ובאיזה מקומות עומד בתקפו עד היום הזה. | בברכת המילה היו להם סדרים שונים מיתר ארצות הקדם, המוהל מברך: אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני וכ״ו ואחרי כן נשבעה בטוב ביתיך קדוש היכלך, ואבי הבן אומר: ה׳ מלך וכ״ו והעם עונים אחריו, ואחרי כן אנא ה׳ הושיעה נא וכ״ו והעם עונים אחריו[59]).

בפרק ההוא היו להם ארבעה בתי כנסיות סמוכים זה לזה[60]), האחד נקרא ק״ק גדול ושם היה שמור פך השמן של העירוב, וכאשר היה חסר בהמשך הזמנים, היו מוסיפים עליו באופן שלא נחסר הפך במילואו[61]), בית הכנסת השני נקרא ק״ק תלמוד תורה, ולפי ההגדה היה מקום שנגלה שם אליהו הנביא, והרב המופלא ר׳ חיים ן׳ עטר היה אומר שהיתה לו הארה גדולה במקום הזה[62]), בבית הכנסת הזה „ההיכל שבו הספרי תורה היה בנוי כמין ארגז גבוה לחות, והס״ת מונחים בתוכו למעלה מעשרה מן הקרקע, ומעשרה ולמטה הוא מקום חלול, ומחיצה לוחות מן הקרקע עד למעלה לכסות את ארון הקדש, ואינה מגעת עד התקרה אלא רחוקה יותר מארבע טפחים, והנכנס לבה״כ דומה לו כל המחיצה ההיא שהיא היכל הקדש, אך הענין אינו כן, אלא מאמצעיתו ולמעלה מונחים הס״ת עם דלתות קבועות למסגרת, ומשם ולמטה הוא חלול ומכוסה בקרשים לנוי בעלמא, ומן הצד עשוי פתח במסגרת, ליכנס למקום החלול ההוא, ומכניסים שם ספרי התינוקות הלומדים

55) שלחן גבוה, או״ח, כללים דף ט׳
56) ארחות קדש, ח״א יו״ד דף ס״ב
57) שם, דף ל״ט - מ״א
58) שלחן גבוה, או״ח דף קי״ב
59) שם, יו״ד ח״ג ס׳ רס״ה
60) שבחי ירושלם, דף ב׳
61) שרה הארץ, ח״א או״ח ס׳ כ״ג
62) שבחי ירושלם, דף ב׳

הלומדים שם, ומחלצאות והבאנקוס (Bancos – ספסלים), באופן שעשוי לתשמיש התינוקות של בית רבן, כי בבית הכנסת ההוא היו לומדים הילדים עם מוריהם אחר התפלה, והחלול שתחת ההיכל היה כל כך גדול, עד שפעם אחת בעת גזרה וצרה על היהודים, נחבאו בתוכו שני אנשים יהודי סגולה ישראלים ואיש כהן עד עבור זעם[63]. בית הכנסת הגדול היה ארוך וצר, ארכו פי שלשה או ארבעה ברחבו, וכשהעם רב מפני עולי רגלים, ישארו הרבה בעזרה, ולא היה באפשרי שיראו כתב הס״ת בשיגביהוהו בתיבה, על כן נהגו להקיפו פתוח בכל הבית, כדי שיראו האנשים והנשים והטף, ובק״ק תלמוד תורה נהגו במנהג הזה[64].

על הדלקת הנרות בבתי הכנסיות, המנהג הקדמון מראשית כבוש העיר על ידי התוגרמים, נשאר עד הפרק ההוא בתקפו, ובן הדור ההוא כתב: נרות שמדליקים בבית הכנסת שבת בשבתו לכבודו יתברך, מנהג פה עיר הקדש שמוכרים לנקובי שם אשר נגע יראת אלהים בלבם, למכור לכל איש ואיש מישראל הדלקת כל פרשה ופרשה על סדר הפרשיות, נוסף לזה, מוכרים הגבאים לנקובי שם שבתות שבהן קדושה נוספת, כגון שבת שקלים וזכור, ופרה והחדש ודומהן[65].

בימים ההם החצר הסמוכה לבתי הכנסיות היתה במצב חרבה ושממה, עד שהיו בתי התפלה נראים לעין העוברים ושבים, ואז התעוררו הממונים על העדה לבנות בתלים סביב החצר „ועל ידי כמה סרסורים והוצאות עד שנתנו אילי הארץ רשות לבנותו, ועל ידי פיזור ממון והנה הגיע יום השבת ויען המלאכה היתה נחוצה להגמר כי יראו אולי ישובו השרים מדעתם, וישאר המקום חרב כמקדם, על זה שאלו את פי הרבנים והם התירו, על פי מה שהורה ר׳ יוסף קארו (שלחן ערוך ס׳ ש״ז), שמותר לקנות בית בארץ ישראל מן הגוי בשבת, וחותם ומעלה בערכאות שלהם, וכיון דאינו אסור אלא מדרבנן, משום ישוב ארץ ישראל לא גזרו וכ״ו, ועתה הנו בקל וחומר, ומה דבר שלא היה מעולם של ישראל, אם מותר להקל משום ישוב הארץ, כל שכן מה שהוא כבר אחוזת ישראל, ורוצים לתקנו, ויש לחוש אולי יתבטל אם לא יגמרו אותו, ודאי שיהיה מותר, וכן נעשה מעשה[66]. בס׳ זכרון ירושלם לר׳ יעקב בוביאנה בסדר הקפות ירושלם, מונה שני בתי כנסיות ושתים עשרה ישיבות[67] ואין הבדל בשני המקורות האלה, שלפי המקור „שבחי ירושלם״ מונה ד׳ בתי כנסיות ועשר ישיבות, ובמקור השני „זכרון ירושלם״ כולל ב׳ בתי הכנסיות שתוך הישיבות, ואלה הן הישיבות או הסגרים כאשר היו קוראים אותם בעת ההיא:

א) בית יעקב (פירירה), נבנה מכסף נדבות הגביר יעקב ישראל פירירא מאמשטרדם בהשתדלות ר׳ חיים די סילוה בשנת תנ״ו[68], ובעל הזכרונות כתב לגאון ותפארת הנדיב הזה, אשר התישב בירושלם ופיזר כסף הרבה להוציא מן הכח אל הפועל המפעל הענק הזה „אחד הדר בהוכבי ירושלם. שערי ציון שמצוינים בהלכה, יושב בשבת תחכמוני ישיבא בארעא קדישתא, בבית

מדרשו

63) פרי הארץ, ח״ב או״ח ס׳ א׳

64) אמת ליעקב, מנהגי ס״ת סעיף ג׳

65) פרי הארץ, ח״ב או״ח ס׳ ב׳

66) מים שאל, או״ח, ס׳ רמ״ד

67) זכרון ירושלם, (אמשטרדם תקי״ט)

68) גט מקושר (גבון) הקרסה

מדרשו של שם האשל הגדול שכרמה, דין הוא הדר, הגביר המרומם מחזיק ביד לומדי התורה, שמו נודע יעקב ישראל פירירה נ״ע, ואחריו כל ישרי לב, זרע קדש כלם כאחד בנו בית לשם ה׳, ונקרא שמו בישראל „בית יעקב״ שם ישבו כסאות למשפט, כי שם ביתם[69]), בהסגר הזה[70]) שהיה היחידי בירושלם כשעתו לסדו כל הרבנים, ומקרבו יצאו תלמידים מפוארים שהיו למופת בעוד דור אחד, אמנם לתלי המחסור והעני רוב הרבנים יצאו את העיר ויפשטו בכל קהלות ארצות הקדם .ורק אחד נשאר בהסגר ההוא וירבץ תורה לתלמידים, הוא ר׳ נסים חיים משה מזרחי״ ובדברי בן הדור ההוא: וישאר אך נת נדול ארזננו נופו במקום טהרה, וזאת התורה אשר שם משה (ס׳ הפסקים שלו), רובא מתוך הרחק... נחבא אל הכלים, במבואות האפלים, בחורין ובסדקים, כמה יגיעות יגע אותו צדיק, ויט שכמו לסבול כל יסורי קדם עינו בכבל רגלו, ברזל באה נפשו, ותשעה קבין של עוני נמצאו אתו, ולא יהב דעתיה למיהדר אנא ואנא, אל ארץ מרחקים עד שעמדו גבירי וטפסרי קושטנדינא לתמוך בימין צדקם עדת עיר הקדש, ורבני ההסגר הזה שחתמו על הענין הזה בשנת תק״ו, הם: ר׳ מיוחס בכר שמואל, יעקב אריה, רפאל יצחק זרחיה אזולאי, ידידיה משה וואקיל, אברהם אלמושנינו, אברהם בכ״ר שמואל מיוחס, ויעקב אשכנזי[71]).

לפי הזכרונות מן העת ההיא, בשנת התקי״ת מצב הישיבה הזאת היה בזה: ההוצאות עלו לאלף ומאתים גרוש לשנה[72]), והרבנים שהיו מתמידים בישיבה הזאת היו[73]):

א) ר׳ מיוחס בכר שמואל, בן חמשים ושלש שנה[74]).
ב) ר׳ יעקב אשכנזי, בן ששים שנה[75]).
ג) ר׳ יצחק (זרחיה) אזולאי (נקרא גם רפאל, אביו של חיד״א) בן חמשים שנה[76]).
ד) ר׳ אברהם מיוחס, בן ארבעים שנה[77]).
ה) ר׳ אברהם אלמושנינו, בן חמשים שנה[78]).
ו) ר׳ פנחס מזרחי שהיה החזן, בן ארבעים ושתים שנה[79]).
ז) ר׳ שלמה מזרחי, חכם גדול וחזן[80]).
ח) ר׳ דוד אריה, בן חמשים שנה[81]).

ט)

69) פרי הארץ, חלק ב׳ הקדמה 70) בס׳ זכרון ירושלם, מכנה אותו מדרש הגדול
71) אדמת קדש, חלק ב׳ הקדמת חכמי בית המדרש בית יעקב פיראירה
72) המעלות לשלמה, על פי כתב יד מיום כ״ד למבי״ט התקי״ח, סוף הספר
73) הרב הקודם ר׳ נסים חיים מזרחי, לא היה בין החיים כי הוא נפטר בשנת תקי״ט
74) המעלות לשלמה אות ח׳, והוא היה בשנת תקי״ו בין רבני ההסגר
75) שם, והוא היה בשנה תקי״ו בין חברי הישיבה
76) שם, והיה מחברי הישיבה בשנת תקי״ו
77) שם, והוא היה מחברי הישיבה בשנת תקי״ו כבן כ״ח שנה
78) שם, והוא היה מחברי הישיבה בשנת תקי״ו
79) שם, והוא היה מן החברים החדשים
80) שם, נודע גם בשם חייא שלמה מזרחי והוא היה בין החברים החדשים בכתב יד נשמט גילו
81) שם, ובחברי הישיבה משנת התקי״ו נזכר יעקב אריה

ט) ר׳ שמואל מיוחס, בן שלושים שנה סני נהור[82]).

י) ר׳ משה וואקיל, בן ששים שנה[83])

כהסגר הזה היו ל׳ בהורים (תלמידים), ושלשה מלמדים, סדר הלמוד: חצי היום לומדים לבדם כלם הלכה, אחר חצי היום נקבצים כלם ולומדים אותה הלכה ביחד, ופרק אחר משנה עם פירוש רבנו עובדיה מברטנורא והוספות יום טוב[84]).

כתשעים שנה אחרי הוסד הישיבה הזאת, רואים אנחנו אותה עומדת על תלה, ובעל הזכרונות האלמוני מאסף החבור שבחי ירושלם (ליוורנו תקס״ו), מנה את הישיבה הזאת בראש מוסדות עיר הקדש[85]), וכן הדור ההוא כתב בשבת ההסגר, והרב העומד בראשו ר׳ אברהם שמואל מיוחס „בית מדרשו של שם הקבוע פה עיר הקדש ירושלם ת״ו עיר האלהים סלה, אשר בנה ואשר נטע איש חיל רב פעלים מקבצאל, דריבה וקבץ פעלים לתורה הנביר המרומם רודף צדקה וחסד כה״ר יעקב ישראל פירירא תנצב״ה, הנקרא „בית יעקב" לשם כבוד מנוחתו, בימים ההם הואיל „הנביר הרודף צדקות" משה פירירא בין ונכד לנדיב יעקב פירירא, לתמוך המוסד הזה אשר יסד זקנו, להחזיק מעמדו למען יעמוד ימים רבים[86]), ונראה הדבר שעלה בידו להעמידהו על בסיס נכון וקים עד קרוב למאה שנה אחרי כן.

ב) כנסת ישראל, ההסגר הזה נוסד על ידי ר׳ חיים ן׳ עטר בשנת תק״ב, מנדבת נכידי ליוורנו שישב בתוכם משנת ת״ק, בברחו מעיר מולדתו סאלי במערב, ובעל הזכרונות כתב על הנדיבים האלה „הנבירים הרמים שרים וסגנים שבעיר ליוורנו יע״א ושאר מדינות ערי פראנקיאה יע״א יהי שמם לעולם, דשנים ורעננים ברכות עושר ורוב טובה, בשנות תק״ה היה ראש הישיבה ר׳ יונה נבון[87]), לפי בעל הזכרונות משנת תק״ח ההכנסה היתה שש מאות גרוש[88]), ראש הישיבה היה ר׳ חיים מונדיש[89]), הרבנים הבאים אחריו היו: ר׳ יעקב אצבען, ר׳ יעקב פאריינטי, ר׳ צבי הלוי, עזריה לאורנוס, ר׳ אליהו דורי, ר׳ שלמה ארגואיטי, ר׳ מרדכי מערבי, ר׳ דוד (שמואל) חאסאן, ר׳ בכור הלוי[90]), בישיבה היו מתהנכים ארבעה בחורים, סדר הלימור, הלכה, ובעל הזכרונות מונה הישיבה הזאת בין מוסדות ירושלם בשנת שקמ״ו[91]), כשלשים שנה אחרי כן החלו האשכנזים להתישב בעיר מחדש ויקחו הישיבה הקטנה הזאת ויסבו את שמה „אור החיים" לזכרון האיש אשר יסד אותה ר׳ חיים ן׳ עטר, ושם קבעו ביה התפלה עד שהשינו הרשיון להקים בית הכנסת חדש ויותר גדול[92]).

ג)

---

82) שם, בין החברים החדשים, ובס׳ תולדות חכמי ירושלם, חלק נ׳ דף מ״ב הערה נ׳ משער ללא צדק שהיה בנו של ר׳ אברהם מיוחס, ואינו באפשרי שיהיה האב בן מ׳ שנה, והבן בן ל׳ שנה

83) שם, וברשימת החברים משנת תקי״ו קורא אותו ידידיה משה וואקיל

84) שם,

85) שבחי ירושלם, דף ב׳

86) שרה הארץ, הקדמת המחבר

87) גם מקושר (נבון) דף ב׳

88) המעלות לשלמה, אות ח׳

89) שם, שם

90) בס׳ תולדות חכמי ירושלם חלק ג׳ דף מ״ה הערה ג׳ מעיר בצדק שהוא ר׳ רפאל חלוי המכונה בכור, לפי נוסח מצבת קבורתו נפטר י״ד אב התקס״ב

91) שבחי ירושלם, דף ב׳

92) תבואות הארץ לר׳ יוסף שווארץ, חלק מעשה הארץ דף פ״ה

ג) גדולת מרדכי נוסדה בשנת תקי״ג, וכה יזכר בן הדור ההוא: ואחר זה העיר ה׳ את רוח הגביר המרומם כמה״ר מרדכי תאלוק ז״ל, וקבע ישיבה פה עיר הקדש ירושלם, שתתנהג על ידי, כן כתב ר׳ יונה נבון שהיה ראש הישיבה .ועל ידי אחינו אהובינו החכם השלם הדיין המצוין כמה״ר שם טוב גבאי נר״ו, ושבח לאל יתברך כי בא הדבר לידי גמר טוב, והוקבעה הישיבה ונקראת בשם גדולת מרדכי, להזכיר שם המקדיש תנצב״ה, כמדה גדושה דגול מרבבה״[93]. וימי הישיבה הזאת ארכו יותר ממאה שנה[94]), לפי בעל הזכרונות בשנת תקי״ח היה הראש ר׳ יונה נבון, ואחריו ר׳ שם טוב גבאי[95]), ר׳ אברהם הלוי ברוכים, ר׳ יהודה אשכנזי[96]), ר׳ אברהם חיים, ר׳ אברהם באראכאס, ור׳ נחמיא אזולאי, ושם התחנכו ארבעה בחורים.

ד) נוה שלום, מהגביר יצחק די מאיו מקושטנדינא (לא נזכרה בס׳ זכרון ירושלם בשנת תקי״ט), ובעל הזכרונות בשנת תקי״ח (המעלות לשלמה, אות פ׳) כתב שהראש היה ר׳ משה בולא, ואחריו: ר׳ נסים ברכה, ר׳ יום טוב אלנזי, ר׳ אליה פרחי, ר׳ יעקב כורלא, ר׳ אפרים נבון, ר׳ עמרם דיוואן, ר׳ דוד פראנגו, ר׳ אברהם ן׳ שושם, ור׳ דוד אשכנזי, התחנכו שם עשרים תלמידים, תחת השגחת שני מלמדים, ההכנסה היתה שבע מאות גרוש, סדר הלמוד היה בבקר הלכה, ואחר חצי היום חמשה דפים ראשית חכמה, ובית יוסף.

ה) יפאר ענוים, (בזכרון ירושלם: אשר קבעו האחים בני המנוח משה פראנקו מפרנסי ליוורנו) ובמעלות לשלמה, יפרט שמותם יוסף ורפאל ואברהם פראנקו, ההכנסה שש מאות גרוש, הראש ר׳ אברהם בן אשר, וחבריו הרבנים יונה נבון, יוסף חזן, יוסף מולכו, אליהו צבי, יעקב כהן (קדוש אלהים), יהודה ן׳ ויניסטי, יהודה נאואל, בכור אזולאי (ומנראה שהוא הרב חיד״א שהיה בכור), שם התחנכו עשרה תלמידים תחת השנחת מלמד אחד.

ו) חסד לאברהם (בזכרון ירושלם י׳) נוסדה בשנת התק״ז על ידי המקדיש ר׳ אברהם בן נתן ועל ידי הראש ר׳ דוד פארדו, בהמעלות לשלמה מכנה הישיבה הזאת: חסד לאברהם ובנין שלמה, כי כנראה התאחדו שתי הישיבות באחת, ההכנסה אלף גרוש, הראש הרב צמח (בן שמעון), חבריו: ר׳ נסים שלום, ר׳ אליהו ישראל, ר׳ שבתי אנגיל, ר׳ יהודה אחי ר׳ צמח בן שמעון, ר׳ דוב אשכנזי, (נקרא בן על שם שמהו בניו), ור׳ שמואל אלהדיף, שם התחנכו ששה תלמידים, סדר הלמודים, בבקר שלש שעות הלכה, ובצהרים שלש שעות טור.

ז) המשק אליעזר (בזכרון ירושלם:) נוסדה מקושטנדינא על ידי ר׳ רפאל סורא, בהמעלות לשלמה: מהגביר אליעזר אשכנזי, ההכנסה ארבע מאות

93) גם מקושר (נבון) הקדמה

94) בשנת תרכ״ז בהיות א׳ אבי ר׳ אברהם רוזאניס ז״ל בירושלם, מצא ספרים רבים שהיו ערין בנמצא מן הבבליותקא של הישיבה הזאת, וקנה אותם והנם ההה ידי

95) המעלות לשלמה, אות ה׳

מאות וחמשים גרוש, הראש ר׳ יהודה נבון, חבריו: ר׳ יקיר אשכנזי, ר׳ רבינו אלפנדרי, ר׳ שמריה מאראגו, ר׳ אברהם חאיון, ר׳ יהודה כולי, ר׳ יצחק נבון, ר׳ משה גאליקו, ר׳ אברהם בעלול, תלמידים שמנה, סדר הלמוד, בכל יום שעה וחצי הלכה, ושאר היום כל אחד קורא לבדו וביום הרביעי לומדים מה שעיין כל אחד ואחד ממשך השבוע.

ה) מגן דוד, (בזכרון ירושלם:) נוסדה על ידי המקדיש דוד די פינטו מאמשטרדם (וחסר בהמעלות לשלמה) בספר שבחי ירושלם נזכרה עוד הישיבה:

ט) מקור ברוך, שנתיסדה על ידי נדיבי עם אלהי אברהם אשר באירופה ותורקיה, לומדים בהגמרא ותוספות הפוסקים[97], אך לא עמדה ימים רבים כי לא בא זכרה לא בזכרון ירושלם, ולא במעלות לשלמה, וכן:

י) ועוד יש ישיבה אחת שלומדים כמו חמשים יראי שמים, מקרא, משנה, אגדה ומוסר רוב היום[98], ואולי היא הנזכרת בשם מדרש החסידים (להלן).

כנגד לאלה נזכרו הישיבות בדף שמצא בעל „המעלות שלמה״ משנת תקי״ח שלא נזכרו במקור אחר:

י״א) ישיבת ר׳ אברהם מיוחס, ההכנסה אלף גרוש, הראש ר׳ מאיר פורגאנה (שבוש פורטאנגה), חבריו: ר׳ יוסף ברבי, ר׳ אברהם אשיאו ר׳ יצחק משאלוניקי (שאלוניקיו), ר׳ יעקב חזן, ר׳ בנימן סאספורטה, ר׳ יוסף פולידאנו, ר׳ ישראל מאזמיר, שם היו מתחנכים חמשה תלמידים, סדר הלמוד: הלכה, שבע שעות בכל יום.

י״ב) מדרש החסידים, (כנראה הוא הנזכר בס׳ ד׳), הראש ר׳ שלום (הנודע בשם שרעבי) מעדי ימין (שהיה מעיר שרעבי) וחבריו: ר׳ חיים די לה רוזה, ר׳ כליפה יזיד, ר׳ אליעזר פרחי, ר׳ שאול מולכו, ר׳ אברהם ששון, הפקיד הגביר ר׳ יוסף סאמאנון, ר׳ שמואל אלהאדיף, ר׳ אברהם וינגונימי (סאנגגינוטי), ר׳ שלמה פרנאנדיס (פירנאנדיס־דיאס), ר׳ יעקב מאג׳אר ואחיו (ר׳ דוד מאג׳אר), ר׳ יום טוב אלגאזי, ר׳ אהרן הלוי, (כל הכתוב כאן על פי רשימת ר׳ מנחם ב״ר יוסף, ומכאן ואילך על פי הוספה של מעתיק מאוחר): מלבד הרבנים הנזכרים עוד היו רבנים אחרים, ר׳ אברהם הכהן איזידה, שלא עבר עליו חצות, ובליל שבת ויום טוב היא לומד בבית הכנסת כל הלילה, ר׳ חיים הכהן, ר׳ ברוך סאספורטא (ששפורטה), ר׳ אהרן רואנים, ר׳ בנימן קמחי, ר׳ עזריה פאפולה, ר׳ שבתי אלגזי (הלקו), ור׳ יצחק ן׳ שאנג׳י, ועוד שלש ישיבות בעלי בתים הלומדים מקרא, משנה זוהר.

נוספות לאלה בספר זכרון ירושלם משנת תקי״ב:

י״ג) ישיבת זרע יצחק, הקדישה ר׳ יצחק ריסה, מעיר מינאסטירי.

י״ד) ישיבת בית גדליה, הקדישה ר׳ יהודה גדליה מלונדרש (לונדון).

ט״ו) ישיבת בית אהרן הקדישה ר׳ אהרן פארדו, ואולי הן הישיבות הנזכרות לעיל).

ט״ז) ישיבת בני משה, הקדישה, ר׳ משה זקפראן מאלגיר. גם

96) ר׳ יהודה אשכנזי מקונסטנטינופלא, שהתיישב בהזדקנותו בירושלם ושם נפטר בשנת תק״כ

97) שבחי ירושלם, דף ב׳ 98) שם, שם

גם היו חברות שונות למעשה צדקה ולענינים שונים, וביניהן להשיא האלמנות והיתומות והיא נודעה בשם „מהר הבתולות”, בשנת תצ״א היה מקרה בעיר שנתרעמו חברי חברה אחת עם הפקיד הראשי, ועל ידי המחלוקת מסרהו למושלים (שר העיר) „והוליכו את ראשי כל החברות לשר, ועל ידי נס ניצולו ממנו[99]) ובחזרתם עמד ראש החברה ונדר שלא מתוך כעס אלא בדעת שלמה ובכונה לגרז את עצמו מלהיות עוד ראש חברה, דלאו בכל שעתא מתרחיש ניסא, אמנם כל העם עמדו מקצה באמרם שאם לא יעמוד הפקיד ההוא לראש החברה שהחזיק בה כמה שנים, תתבטל החברה, ואז שאלו את פי הרב הכולל ר' אליעזר נחום, והורה שאין בנדר שנדר ממשות, מכמה טעמים, ועל כן יחזיק בה כמקדם ולא יהיה סבה שתתבטל החברה[100]).

בשנת התקי״ב שנים עשר תלמידי חכמים התקשרו ביניהם להיותם „חברי הנפש בעולם הזה ובעולם הבא, כדי „לפרסם את דם אהבת החברים שלא יפרדו” והוסיפו על ההסכמה הראשונה (שלא הגיעה תוכנה אלינו) התנאים האלה: א) שאם נולד לאיזה חבר בן, שיש לחברים ללכת בכל לילה ללמוד לשמירת הילד, ובליל המילה מחויבים כל החברים ללכת וללמוד, ב) אם יחלה חבר אחד, כלם מחויבים להתפלל עליו לרפואתו ולדבר על לבו כי יפריש ממונו מאת וששים פרוטות ויחלקום לשבעה עניים, ואם אין לו כסף, יתנו מההברה קדושה, ג) אם קרבה עת פקודתו, כל החברים מחויבים להתועד סביב למיטתו ולקרוא נוסח מוסכם, ד) אם ימות החבר בשבת חל החוב על כלם אחר הסעודה להתועד בביתו וללמוד כל התהלים, ה) נתחייבו בכל תקף לעסוק בקבורתו, ושלא לזוז עד עת הקבורה, ולעשות ההקפות בעצמם, ו) ללכת כל בני החברה הקדושה לביתו כל שבעת ימי האבל, וללמוד שם, וכן בתשלום החדש, להקים לו מצבה בתשלום השבעה, וללכת על קברו בתוך השנה בכל משמרה ומשמרה של ראש חדש, ז) לפקח על בניו, ולהשתדל כל החברות עליהם כאיש כבנו, וכן לתת צדקה בכל יום אם יהיה באפשריות מכיס הנפטר, ואם אין לו, יהיה מכיס החברים, ח) עוד נתחייבו להשתדל כל אחד לזכות את חברו שיקיים איזה מצוה שלא באה לידו לעשותם, עוד נתועדנו יחד ונשתתפנו שותפות גמור כלנו כאחד, ואין כוונתינו בשותפות הזה ח״ו לגרוע ולזכות כל אחד לחבירו מזכיותיו ממש, כי אם כוונתינו על הדרך שכל ישראל זוכים זה לזה, ויחיד עושה מצוה מזכה לכל ישראל, אלא דעל ידי שותפות הזו נזכה כולנו כאחד יותר בפרטות משאר כל ישראל, ועל החתום באו ביום ראש חדש אדר התקי״ב: ישראל יעקב אלגזי, רפאל אליעזר פרחי, שמואל אלחדיף, שלמה דוד פירנאנדיס־דיאס, חיים די רוזה, אברהם ישמעאל, חיים מאנגוביטי, אהרן בכור אליהו הלוי, יום טוב אלנאזי, יעקב בושון, אברהם בעליה, שלום מזרחי דידיע שרעבי, רפאל משה נאליק (נאליקו), ותולדות חכמי ירושלים חלק ג' דף מ״ו־נ״א), לדאבון פרק חשוב בתולדות ההתחברות בארץ ישראל, חסר נוסח שטר ההתקשרות הראשון, כדי לדעת מתוכו התנאים יותר בפרט והשנה שנה התיסדו בראשונה, והחליטו לחיים קיומיים או רמצער חברותיים, אל שטרי ההתקשרות

[illegible]

ההתקשרות הנודעים, הראשון שנעלם ממנו ירק זכרו נודע לנו, השני משנת תקי"ד נמצא טופס שלישי שלא נתפרסם בעולם המדע כראוי, והוא היה ביד ר' אברהם דאנון נ"ע באנדרינופלא והכניסו בעתון יוסף דעת שאינו ידוע לרוב סופרי ישראל.

וזה תמצית תוכנו: ברית השבעה עשרה, בשנת תקי"ז התחברו שבעה עשר חברים להיות באחדות גמורה ביניהם על פי התנאים האלה: להיות אוהבים זה לזה אהבה רבה אהבת הנפש והגוף מלבד הנשים, וכל אחד יעלה על חברו כאילו הוא חלק אחד ממנו, באופן שאם יהיה איזה צער לאחד מהם, חייבים האחרים לעזרו ולהשתתף בצערו, ועיקרו של דבר להוכיח איש את חברו, אם שמע עליו איזה דבר מכוער, עוד נתחייבו על כל תקנה ודוין ומנהג טוב שיסכימו רוב החברים לקבל אותו על כלם מבלי ערעור, חוץ שאם יהיה לו איזה אונס, וכן שלא [illegible] לשבח האחד את חברו או לכבדו בתארי כבוד הגם שיהיה יותר חכם וגדול ממנו, אלא להיות כלם בגדר אחד, והחותמים על האחדות החברותי הזה היו: שלום מזרחי, יום טוב אלגזי, שמואל אלהדיף, אברהם בעלול, אהרן הלוי, מיוחס בכור יוסף, חיים יוסף דוד אזולאי, יוסף מצמאנה, שלמה פירנאנדיס־דיאס, יעקב בוטון, אליעזר פרחי, חיים די רוזה, רפאל גאליקו, אברהם סאנגוניטי, אברהם אשה, אברהם מולכו, ויעקב אלגזי[10]), בשטר החברותי השלישי הזה נראה שרבו החיובים יותר ממה שהיה לפני כן, אהבת החברים צריכה להיות יותר עיקרית, קיומנית במלוא מובן המלה, ומספר החברים גדל עד שנמקים שנים עשר „במספר שבטי ישראל" היו שבע עשרה חברים, על הראשונים משנת תקי"ד נוספו חמשה חברים חדשים: מיוחס [צריך להיות: מנחם, כנראה טעות הדפוס] בכור יוסף, חיים יוסף דוד אזולאי החיד"א, יוסף מצמאנה, אברהם אשה, ואברהם מולכו.

בשנה אחת אחרי כן, [illegible] על פי המסורת, אבינו [illegible] קדוש ישראל [illegible] יעקב אלגזי זצ"ל ושנפטר לעולמו [illegible] חי ר' יעקב [illegible] בכור יוסף שלא נמצא בעת [illegible] בחוצה לארץ, [illegible] שלשה חברים [illegible] אלא [illegible] אהבתם [illegible] חברה נראה באחדות [illegible] במספר שנים עשר במספר השבטים [illegible] אהבה רבה אהבת נפש [illegible] איש את [illegible] אחד [illegible] בעולם הזה [illegible]

[illegible]

וכין בעולם הבא... ואנו מבארים שכל הדברים הכתובים בשטר אחד מהשלשה הנז׳ שזמנו ר״ח אדר הבקי״ר או״ר (תקי״ד)... לא יהיה עלינו בתורת חיוב... נתחיבנו להתועד יחד כלנו או הרוב מחברתנו, ולשאת ולתת בדברים שאפשר לקיים לפי העת והמקום והזמן, ואשר יסכימו הרוב כן יעשה לאותו חבר״ וכן „שלא ישבח איש אחד ממנו את הכרו׳ „שלא להקפיר איש את חברו״ ועל החתום באו: שלום מזרחי דידיע שרעבי, חיים די רוזה, רפאל אליעזר פרחי, שלמה בן דוד פיגנאנדיש־דיאס, יום טוב אלגאזי, שמואל אלהאדיף, אברהם בעליל, חייא אהרן בכ״ר אליה הלוי, יצחק מזרחי, חיים יוסף (דוד) אזולאי, בקצה היריעה כתוב עוד: יען שבעונות הרבים החכם מנחם בכ״ר יוסף נפטר לעולמו בחוצה לארץ, הסכימו כל החברים למנות במקומו לר׳ ישמעאל אברהם סאנגוויניטי (שהיה כבר בין החברים משנת תי״ב, ובהיות שבחברה שנתחדשה בשנת תקי״ח הוסכם שאין להוסיף על מספר י״ב חברים על כן לא היה מקום לקבלו, ורק אחרי מות האחר (פנה לו המקום) (תולדות חכמי ירושלם חלק ג׳ דף נ״א־נ״ד).

הרב הכולל בעת ההיא בירושלם היה ר׳ בנימן בן ר׳ שלום מעלי הכהן, לפי בעל הזכרונות הוא נולד בירושלם מבני המערבים בערך שנת ת״ל בבחרותו הלך למדינת פרס בשליחות מסע קבצנות לתועלת עיר הקדש, ובשובו מן המדינה הזאת הלך למצרים בשליחות מצוה ויאחזו בו וימנו אותו לרב הכולל בעיר הבירה אלקהירה ויעמד שם שנים רבות, והיה לו ויכוח עם הרב ר׳ ישועה שבאבו דידיע זין (הנזכר בס׳ שערי ישועה פעמים רבות), ועליו היו אומרים שהיה מפולפל בעסק העיון בקבלה, ובמעט שהיו לו על פה דרושי וכתבי הרב האר״י, לעת זקנתו זכה לעלות עוד הפעם ירושלימה בעת שעמד על כסא הרבנות ר׳ אברהם יצחקי והיו ביניהם ויכוחים בדבר הלכה (זרע אברהם, אה״ע ס׳ ז׳), ואחרי מות הרב הזה בשנת תפ״ט, העמידו אותו לרב הכולל, וינהג נשיאותו עד יום מותו בסוף שנת תצ״א, והוא מעט יותר משתי שנים, וקרוב לזמן ההוא הגיע לירושלם מאנדרינופלא הרב ר׳ אליעזר נחום שהיה זקן כבן שבעים שנה, ופרטי חייו באו בפרק א׳ (דף ל״ז) שם קבע ישיבה בבית מדרשו של פירירה ושם נהרו תלמידים רבים ומבית דינו נחשבו כל הרבנים הגדולים בעיר הקדש בדור ההוא, וכלם הנבו ונהנו מאור תורתו (פרי האדמה חלק א׳ דף ל״ט).

בשנת תצ״ב אחרי מות ר׳ בנימן מעלי הכהן, ר׳ אליעזר נחום הוקם במקומו לרב הכולל, ואף שהיה עליו עול צבור הכבד עד מאד, עסק בהוראה ובלמוד תורה עם חבריו ותלמידיו, בכל זאת הקדיש חלק גדול מעתותיו לספרות, בפרט לחבורו הגדול „חזון נחום״ בשני חלקים, והיה מצטער שלא היה לאל ידו להדפיסו, אך בתשלום שנתה של אשתו של הפקיד ר׳ מאיר גבנשתי, נדבה והוא בדי להקים שם עולם לאשתו יתת לכסף מוצא להדפיס החבור הזה (קושטנדינא תקי״ג), עוד כתב משנת אליעזר בכתב יד (נמצא במוזיאום האזיאטי בפטרבורג) על העיטור, וכן נמצא בידי ר׳ אליעזר ריבלין (תולדות חכמי ירושלם חלק ב׳ דף קס״ב, הערה ג׳), עוד כתב: אותיות אליעזר (נמצא בכתב יד, וכן חבורו

על

על המשניות סדר זרעים שלא נדפס, ועל המכילתא, וספרי, ועוד חידושים ושאלות ותשובות, מלבד אלה ר׳ אליעזר נחום חתם בשנת תצ״ב ראש רבני ירושלם על ס׳ אדמת קדש, והוא האריך ימים עד שנת תקי״ה, שאז נדפס החלק השני מחבורו חזון נחום (לפי השערת החכם אביה בייבר ז״ל תולדות חכמי ירושלם, חלק ב׳ דף קס״ג, הערה ג׳), ואחרי מותו נמנה במקומו לרב הכולל בירושלם ר׳ נסים חיים משה מזרחי בשנת תק״ה.

הוא נולד לאביו ר׳ יוסף מזרחי סביב שנת ת״ן, אביו היה ראש השוחטים והבודקים, ״ואצלו החל ליסודיו[102]). גם היו לו רבנים אחרים בישיבת ״בית יעקב״ ומימי נעוריו נשאל בדבר הוראה, בשנת תפ״ז באה לפניו השאלה, בהיות שחל ערב פסח ביום השבת, ומנהג ירושלם בכל ערב פסח, לעשות מלאכה רק עד חצי היום, אם יש לנהוג ביום הששי כל חומרות ערב פסח, ובזו שמבערים בו החמץ אם חייבים לנהוג שביתת מלאכה מן הצהרים. כי בכל ספרי הפוסקים לא עלתה השאלה הזאת, ואף שהיא פשוטה לא הזכירוה, על כן שאל הרב את זקני העיר אם יעלה בזכרונם איך נהגו הקדמונים ולא מצא מענה בפיהם, ואחרי חקירה רבה הסכים שלכתחילה אסור לבני ירושלם לעשות מלאכה בערב שבת שחל בי״ד בניסן, מחצות היום ואילך[103]), ר׳ משה מזרחי היה חלש המזג, ופעם בפעם נפל חולה על המטה והיה בסכנה עצומה, על כן הוסיפו על שמו את השם חיים עוד קודם שנת תפ״ד[104]), בעת ההיא היה רגיל בהוראה, ונמנה בין דייני העיר בחברת ר׳ ידידיה הכהן ור׳ ישעיה אזולאי, גם נשאל בדבר הוראה מארצות הרוקות, כוויניציא מאת הרב הכולל ר׳ יעקב בירירוב[105]), מרבני מאנטובה[106]), ומאת הרב משה ישראל כרודוב[107]), ובתשובתו אל הרב הזה הוא מתאונן שלמרות היותו בפרק ההוא בראשית שנות עלומיו, זקנה וזקה בו בלא עתו. מלבד עסקו בהוראה עסקו על שכמו המשרה וחלק הקופה לעניים. משרה כבדה עד מאד בפרט בירושלם, העיר שנתלקטו בה עניים מכל קצות ארצות הקדם, שונים בתהלוכותיהם ובנימוסיהם[108]).

כבר ראינו שמצב העדה בירושלם היה נורא, מצד אחד יוקר השער, ומצד אחר המחסור והעני, העשק והגזל, ורוב המסים הכבדים שהעמיסו שרי העיר על העדה האומללה, הכריחו את הממונים להלוות כסף מאת הערביים העשירים, ובאשר לא היה בידם לשלם החובות, ברחו רוב התושבים בכל אשר מצאו, והעיר התרוקנה מרוב תושביה, בפרק ההוא היה ר׳ משה מזרחי ראש ישיבה, בהסגר של בית יעקב, ובעל הזכרונית מרבה להלל אותו בדברים אלה: ״ראשון לציון, כי הנקרא בשמו ובמעשיו ובמקומו, בית יעקב פירירא והדברים עתיקים, אשר קבץ ורבץ כמה גאוני עלמא, הובם של בני גולה מלכי צבאות ידודון ידודון, האי גברי תני העמידים מהושקים, מחמת חמת המציק, גם יצאו את העיר, כל אחד ואחד מהני

102) אדמת קדש, ח״א [illegible] ע״א.
103) יפה, או״ח ס׳ [illegible].
104) פרי הארץ, ח״א אה״ע ס׳ [illegible].
105) אדמת קדש, ח״א יו״ד ס׳ [illegible].
106) שם, חיו״ד ס׳ [illegible].
107) משאת משה, ח״ב ח״מ דף [illegible] ע״ג.
108) אדמת קדש, ח״א [illegible].

זהרורי היו זהירין... וישאר אך נה גדול ארוננו נופו במקום טהורה, וזאת התורה (פסקיו) אשר שם משה, רוכה מתוך הדחק וצער, נחבא אל הכלים במבואות האפלים בחורים ובסדקים, כמה יגיעות יגע אותו צדיק ויט שכמו לסבול כל יסורי קדם, עינו בכבל ונלו, ברזל באה נפשו, ותשעה קבין של עני מצאו אתו ולא יהב דעתיה לסיהדר אנא ואנא אל ארץ מרחקים, היא שעמדה לו... ראשונה, זכה לראות בישוב הארץ, אשר מלכים קמו עמדו פקידי עיר הקדש ירושלם אשר בקושטא׳, אשר נתנו עיניהם לבנות ירושלם... שנית, זכה וזיכה ריכה וקבץ פועלים לתורה, מאז הבקר עד צאת הכבבים[109]). לאסונו נפטר בנו הגדול יוסף בן כ״נ שנה בכ״ז אייר תפ״ט, וזה העציב רוחו.

נוסף לזה, התלאות הרבות שסבל בימי הדחק לבני ירושלם, הימים הרבים שהושם בכלא לכפר על חובות העדה, השפיעו לרעה עליו ועל מזגו החלש, עד שהיה מוטל על הרוב על ערש דוי, ובחתימת תשובה בשנת תצ״ב בערך כתב: דכרי הטרוד במקרי הזמן ובתחלואי הגוף, ניתק מחולי אל חולי לא ירפני עד בלעי רוקי, עד ישקיף ויראה ה׳ השקפה לטובה, ישלח מלאכו וירפאני רפואה שלמה וכו׳[110]), ובתשובה אחרת, שלסבת היותו כלוא בבית הסהר ימים רבים, לא יכול עוד ללכת ברגליו כי אם בהשענו במקל „בשבתי משתומם מחילוף הזמנים וצוק העתים, ונוה ומכה מכף רגל ועד ראש, בכליון עינים ודאבון נפש, ורגלי לנחושתים הוגשו, לא זזו משם עד שעמדו על תלם״[111]), ועוד הפעם חלה חלי כבד עד אשר אמרו נואש להיו, ובפרק ההוא שינו את שמו לנסים, וכן היה הותם מן היום ההוא והלאה „נסים חיים משה מזרחי״[112]), וכאשר קם מחליו לא הונה לו, כי לא עברו ימים רבים והמגפה פשטה בכל ארץ ישראל ובפרט בירושלם, ותגע בבית הרב האומלל הזה ובעוד שלשה חדשים, סיון, תמוז ואב, שנת תצ״ה מת בנו יצחק בן ארבע עשרה שנה, בתו בעודה כלה בחופתה, וכלתו אשת בנו פנחס[113]), ובצדק מתאונן „בוחן לב וכליות הוא היודע שלבי בל עמי ונסתמו ממני מעינות חכמה״ וכאשר נשאל על ענין אחד השיב „כי גם ליתי גם אור עיני אין אתי שקפצה עלי זקנה עבור הצרות שעברו על ראשי״[114]).

אז עלה בדעתו להדפיס חלק אחד מפסקיו, ועל זה יעצו החכם השלם ר׳ אליהו הולו, לפנות אל הגביר שמעון אלוף בקושטנדינא לתמוך בידו להוצאות הדפוס, ובכן עלה בידו בשנת תק״ב להדפיסם בקבץ הנקרא „אדמת קדש״[115]), כשלש שנים אחרי כן נמנה לרב הכולל וינהג נשיאותו כעוד ארבע שנים, ובעל הזכרונות ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי כתב עליו: „היה אב בית דין וריש מתא בעה״ק ירושלם, והיה מתנהג בחסידות בצנעא, ועניו מאד ושלום ואמת בימיו״[116]) ולפי נסח מצבת קבורתו נפטר לעולמו ביום ד׳ תמוז תק״ט. ר׳ משה מזרחי הוליד עשרה בנים[117]) ומהם שניהם מתו בחייו, ושתי בנות[118]) שהשיא

בחייו

---

109) שם, חלק א׳ וחלק ב׳ הקדמה

110) שם, ח״ב חו״מ ס׳ י״ו

111) שם, שם, ס׳ כ׳

112) שם, ח״א יו״ד ס׳ נ״ו

113) שם, אה״ע ס׳ ל״ג

114) שם, ח״ב חו״מ ס׳ ז׳

115) שם, ח״א הקדמת המחבר

116) חיד״א, מערכת גדולים בערכו

117) תקפו לב, ח״ב חו״מ ס׳ ל״ב

118) אדמת קדש, ח״א חו״מ ס׳ ס״ב

בחייו אמנם הצעירה נפטרה בהופתה בפרק המגפה, הוא ישב כל ימי חייו בבתים שירשו בני משפחתו מזקנם ר׳ ברוך מזרחי[119]), אמנם אחרי מותו, קמו עוררים על הנחלה הזאת שהיה מן הנמנע לחלק בין שמנה בניו, ובת אחת נשואה לאחיו ר׳ מאיר מזרחי. פסקיו נדפסו בשם אדמת קדש החלק הראשון בקושטנדינא בשנת תק״ב והחלק השני בשלוניק על ידי בנו ר׳ פנחס מזרחי בשנת תקי״ג.

ולר׳ משה היה אח קטן ממנו ושמו ר׳ ישראל מאיר מזרחי שנולד סביב שנת תנ״ה, אביו מת בעודו צעיר לימים, ואחיו ר׳ משה השגיח עליו להדריכו בדרך הישר ולחנכו במדעים, הוא הביאו בבית המדרש בית יעקב למשפחה הגבירה פירירה, ושם למד תורה מפי ר׳ אברהם יצחקי שהיה בעת ההיא רב הכולל, ומפי ר׳ יהודה הכהן, בפרק ההוא הגיע לירושלם הרב הקושטנדיני ר׳ חיים אלפאנדארי ויעמד איזה זמן בעיר הקדש, והוא היה מתלמידי הישיבה ההיא, ומפיו שמעו לקח התלמידים, ובינותם ר׳ מאיר וכה דבריו: לא היו ימים טובים לישראל בימים האלה, אשר עלה במעלות להשתטח בנחלת ה׳, איש אשר רוח אלהיו קדישין ביה... כמוה״ר היים אלפאנדארי מחיה היים יחיהו, וישב שמה ימים במספר ויאורו עיני ולבי שם באור תורתו, ודנתי לפניו בקרקע כתלמיד לפני רבו זה דרכי כל הימים, לעמוד ולשרת בשם ה׳ בתורתו התמימה, בתלמוד גדול שמביא לידי מעשה[120]).

בישיבה הזאת שנכנס בה בתור תלמיד, החל להתחנך בהוראה, ועודנו צעיר לימים החלו רבותיו לשאול דעתו בדבר הוראה, ולמרות היותו באביב שנותיו השיב בטוב טעם ודעת[121]), ולא ארכו לו הימים עד שנמנה לאחד ממורי ההוראה ומסרכיצי תורה בישיבה ההיא, בשנת תפ״א באה לפניו שאלה מסובכת, ויראה בקיאותו בפסקו הקצר[122]), גם נשאל פעמים רבות מרבו ר׳ אברהם יצחקי בהיותו בחברון, ובתשובתו אליו שמה לבו לראות פרי עמלו, ויעניק אליו דברי אותך ראיתי צדיק לפני כי שמח לבך לאור בחכמה, יפרק גמר הדין, לדעת מה יעשה ישראל, כי יהיה ריב בין איש ובין אחיו, ולהבדיל בין הטמא והטהור, אשר יעשה לכל נפש אם בעל נפש הוא, ועל זה אמרו, במקום שאין אנשים השתדל להיות איש, ומה יתרון לאיש אשר יעמול יומם ולילה גמרא גמור ומידיא תהא, וכי ישאל משפטי צדק אין קול ואין עונה, שמחתני בפעליך ידידי כי נטית ימינך לדרך ישר אשר יבור לו האדם וחי, וחפץ ה׳ בידך יצליח[123]), וכן נשאל מר׳ חיים אלפאנדארי מקושטנדינא[124]), ומר׳ ישועה שבתאי ידיע זיי ממצרים[125]), בשנת תפ״ד באה שאלה לפני הבית דין הירושלמי על פי זכרון העדות מפי עדים מערביים, ועל הענין ההוא נשאל ר׳ מאיר מזרחי, אשר הראה בקיאותו בשפה הערבית השגורה בפיו למרות היותם מגזע ספרדים, ויתרגם לשון העדים „מלשון ערב ללשון הקדש אות באות, תיבה בתיבה, מבלי תוספת ומגרעת למען ירוץ כל קורא בו״ ואחרי כן השיב בהוגן על הענין ההוא[126]), בימים ההם בא

119) חקרי לב, ח״ם סי׳ ל״ג
120) פרי הארץ, חלק א׳ הקדמה
121) שם, או״ח סי׳ ה׳
122) שם, אה״ע סי׳ א׳
123) שם, ח״ב סי׳ ה׳
124) שם, שם, סי׳ י״א
125) שם, אה״ע ס׳ ה׳
126) שם, שם, סי׳ ק׳

באו תלאות רבות על יהודי ירושלם, ובתשובת שאלה התם כרבריו אלה: „בה דברי מעתיר לאל צורי מבטן נוחי, נעצב נגש ונענה מקורות הזמן בוגד, ארכרה במר שיחי, מקוה לחסדי האל לעמוד לשרת בתורת ה' תמימה באוני וכחי, איש צעיר וזעיר מאיר מזרחי"[127]).

כבר ראינו בראש הפרק הזה הצרות התקופות שבאו על העדה הירושלמית עוד משנת תפ"א, בשנת תפ"ו עלו הצרות למעלה ראש, אז הושם בכלא ר' משה מזרחי ראש ההסגר בית יעקב ואחרים עמו בעד חובות העדה, ואחיו ר' ישראל מאיר מזרחי שהיה בעת ההיא אחד מראשי הישיבת הזאת, נבחר ללכת אל עיר הבירה קושטנדינא לבקש מראשי הקהל והיהודים התקיפים, לחמול על יתר הפלטה בעיר הקדש, ולתמוך בידם לצאת מן המבוכה הזאת, בצבעים חיים יתאר לפנינו הרב הזה, את סבת מסעיו: ויהי כי הקיפו ימים של צער לקבית מעוז לנו, מחרון אף אשר הוגה ה' את בת ציון מח"לון וכ"ליון, ואיש ישראל נגש ונענה, מוכה אלהים ומעונה, דאנסי ליה עדניה, נתבא אל הבלים מכל הצער הגדול, נתנו עיניהם בי לדרוך אניות, לעלות ארוכה ומרפא למהלת בת ציון מאת ה' מן השמים כחי וכסי, וידי אחזו רפיון, ויאמר ישראל הן אני נשארתי לא איש דברים אנכי, כי מי אנכי ומי בית אבי כי הגעתני עד הלום... ויענוני לאמר גזרה נגזרה מאת אראלים ותרשישים עיר גדולה לאלהים קושטנדינה יע"א אלה ראשי, דבר השוה לך ולאיש אשר המלך מלכו של עולם חפץ ביקרו, החכם השלם הדר הוא לכל חסידיו כמה"ר יוסף טאראגאן נר"ו. ויהי כראותנו נופך ספיר גזרתם. קמנו ונתעודד... ושמתי לדרך פעמי בשליחות מצוה עם איש עמיתי הנזכר... ובאל שדי שמתי מבטחי כי חנון ורחום הוא... ויהי כי באנו לעיר רבתי קושטא' יע"א. וה' הצליח דרכנו על ידי צביונן של ישראל גדולי עיר קושטנדינה יע"א, אשר אזרו כגבר חלציהם לכונן את עיר האלהים, יהי שמם לעולם יחיו בגן ויפרחו כגפן תדיר ולא פסיק וכ"ו[128]).

ככה ימים ארכו ימי המסע הזה לא נדע בבירור, אמנם נראה הדבר שלא רק על העדה הקושטנדנית לבדה הוטל המשא הכבד, לבוא לעזרת העדה הירושלמית האמללה, כי מלבד החובות שעלו למעלה ראש ששלמה העדה בעיר הבירה, עוד היה להם לדאוג בעד צרכי הירושלמים להבא, על כן הוכרך ר' מאיר ואיש ליויתו ר' יוסף טאראגאן לפנות גם אל יתר ערי המדינה בתוגרמה הארופית לבוא לעזרת ה' בגבורים, וכן רואים אנחנו אותו על מסעו בשלוניק בשנת ת"צ מקץ ארבעה שנים לצאתו מעיר הקדש[129]), וכן היה בסופיא בחדש חשון, בשנה ההיא רואים אנחנו אותו שכבר שב ירושלימה ועומד על כנו בראש הישיבה בית יעקב פירירא, ובראש תשובה בעת ההיא רשם: „וחפץ ה' בידינו יצלח — חשון שנת הת"ץ"[130]), אמנם הוא מתאונן מר מפגעי הזמן והלאותיו העצומות לרגלי המסע הכבד שהשפיעו על בריאותו לרעה, וכה תמצית דבריו: ברוב שרעפי בקרבי ולבי הומה לי כהמון מים רבים מפגעי הזמן הבוגד בקשר בוגדים כי

אפפוני

127) שם, שם, ס' א'

128) שם, הקדמה המחבר ואין מקום להגדה הבאה בס' תולדות חכמי ירושלם חלק ג' דף מ"ו - ט"ז המתנגדת בהחלט לדברי המחבר בעצמו.

אפפוני עלי, עשאוני ככברה חלולים חלולים, נקבים נקבים, לא יכלתי לצאת ולבוא... ותהי זאת נחמתי בעניי להגות בתורתו ולעשות רצונו להיות בהם נפש רעבים גם צמאים.

לעת זקנתו כבדו עיניו מראות, ובתשובתו כתב: אלקטה באמרים שנים שלשה גרגירים בראש אמיר יפי השנ״יד, כי הזמן בוגד כי ולא שליט עינא, כי עונותי הטו אלה, כי חשכו הרואות ואין לי השג להיות מעלה ארוכה כאשר היתה באמנה... אחת שאלתי מה׳ יאורו עיני אראה אור כי יהל כאז מקדם, כן יאמר ה׳ ויט אלי חסד משמי מעונה[131]), והתשובה האחרונה הזאת השיב בחדש תמוז תק״ז, ומן היום והלאה נסתם כל חזון ממנו, וכנראה לא ארכו לו הימים וימת שבע אנחות ויגונות בערך שנת תק״י בעזבו שני בנים ובת אחת, אמנם בנו הגדול ר׳ שלום מת ימים אחדים אחרי מותו, ובנו השני ר׳ שלמה חייא מזרחי הדפיס החלק השני לתבותו, בתמיכת נדיבים שהכירו את ערך ר׳ מאיר בהיותו במסע הקבצנות בקושטנדינא, שלוניק וסופיא, (בשנת תקס״ו[132]), וגם לו לא ארכו הימים וימת בחצי שנותיו ואת כל ירושתו שהוא חלק אחד מאחוזת בית שירש מאבי זקנם הורישה בתו היחידה[133]), ר׳ מאיר כתב הסכמות לס׳ האלה: אדמת קדש (תצ״ט), חוט המשנה (תצ״ט), חזון נחום (תק״ב), שו״ת ר׳ דוד ן׳ זמרא (תק״ב), נחפא בכסף (תק״ו), פרי האדמה (תק״ז), קהלת בן דוד (תק״ה), אגן הסהר (תק״ט), גם חבר שו״ת פרי הארץ בשלשה חלקים, החלק הראשון, הדפיס בחייו בקושטא׳ בשנת תפ״ז, החלק השני, הדפיס בנו ר׳ שלמה חייא מזרחי בשלוניק בשנת תקס״ו, השלישי נמצא בירושלם בכתב יד.

ומגדולי חבריו היה ר׳ ישראל יעקב אלגזי בן ר׳ יום טוב אלגאזי, שהיה רב באזמיר ימים רבים, והוא נוע ממשפחת ר׳ שלמה אלגזי המתנגד לשבתי צבי בשעתו, באזמיר עיר מולדתו עסק בהוראה והיה נחשב בעיני בני דורו, בימיו הדפיסו באזמיר הקבץ הנקרא „חמדת ימים״ ור׳ יעקב אלגזי היה המגיהן והאיש שעסק על הרוב להדפיסו, אמנם לא השגיח כראוי שמקורות רבים נזדמנו לפניו, והוא היה הראשון לייחס אותו לאיזה קדוש מן הדורות הקודמים, ובלתי ידיעתו שנה להדפיס כאחת בתבי קדש וכתבי הכת השבתאית, על המהודרא הזאת שנדפסה בארבעה חלקים באזמיר ובפעם השניה בקושטנדינא בשנת תצ״ז (סימן ואת״נם), הסכימו הרבנים ר׳ יצחק כהן ור׳ חיים אבועלפיא.

אביו ר׳ יום טוב אלגזי נפטר לעולמו בשנת תפ״ז ובתשלום השנה ר׳ יעקב הספידו (שמע יעקב), ובעצם השנה ההיא נולד לו בנו אשר קרא אותו בשם אביו יום טוב. בשנת תצ״ז כאשר הופיע האסף „חמדת ימים״ אשר העריך אותו ויחבבו, בפרק במהודרא השנית בקושטנדינא, וכל נהלה בחולי כבד מאד, ואז הוסיפו על שמו יעקב שם ישראל, ואז נדר שאם יקום מחליו יוציא לאור אחד מחבוריו (שם, פרשה בשלח), בשנת תק״א חשקה נפשו להתישב בארץ ישראל ויסע מאזמיר דרך היבשה ואחרי עמדו איזה זמן בצפת[134]), נסע ירושלימה

ויתישב

129) דבר משה, ח״ב או״ח סי׳ ל״א

130) פרי הארץ, ח״ב יו״ד סי׳ [illegible]

131) שם, אה״ע סי׳ א׳

132) שם, הקדמה

133) חקרי לב, ח״ם סי׳ ק״ו

134) אות אמת, סי׳ כ״ג

ויתישב שם בתמידות, כמעט הציג רגליו בעיר הזאת, ויאיצו בו ראשי העדה לנסוע כמסע קבצנות בתורקיה האירופית, כי שמו נודע בשערים[135]), וכן רואים אנחנו אותו על מסעו בקושטנדינא ובשלוניק[136]), וכאשר שב ממסעו ירושלימה, עסק בהוראה, אך חלק גדול מעתותיו הקדיש לספרות, בשנת התקי״ב נפטר הרב הכולל ר׳ משה מזרחי, ובמקומו נמנה ר׳ ישראל יעקב אלגזי, וינהג נשיאותו עד שנת הקי״א, ובהיותו זקן וחלש מנו במקומו את ר׳ יצחק הכהן שבא מאזמיר (ראה פרק א׳ הערה *217), ונראה הדבר שלעת זקנתו היה תמיד חולה עד יום מותו בשנת תקי״ז[137]), ובכל זאת שרת כתור רב הכולל זמן מועט מיום י״ז תמוז תקט״ו עד יום ו׳ תמוז תקי״ז, וזאת מצבתו:

ציון קבורת ארץ צדיק מושל ביראת אלהים, הוא הקדוש שלשלת היוחסין הי״ה ר״ם ור״מ ישראל יעקב אלגאזי.
בעל שמע יעקב ש״י (שארית יעקב), נאות יעקב, אמת ליעקב, נתבקש בישיבה של מעלה.
יום ו׳ תמוז התקי״ז לפ״ג.

והספידוהו באזמיר ר׳ יצחק נוניס־בילמונטי (דרכי הים), ור׳ יעקב שאול (קול יעקב), ובירושלם הספידו ר׳ אברהם מיוחס (בני אברהם), לפי רא״ל בריסק (חלקת מחוקק, חברת ב׳ מחברת ג׳), ר׳ ישראל יעקב אלגזי היה לראש בק״ק בית אל קהל חסידים, והסכים על ס׳ אדמת קדש (שנת תכ״ט), חוט המשולש (תצ״ט), שו״ת רדב״ז (תק״ה), נחפה בכסף (תק״ו), פרי האדמה (תק״ז), ראשון לציון (תק״ז), אגן הסהר (תק״ט), בתור מחבר ר׳ ישראל יעקב אלגזי כתב החבורים האלה:

א) חמדת ימים, מאסף שנדפס על ידו ובהשתדלותו (אזמיר חסר שנת דפוס).
ב) אמת ליעקב, דינים השייכים לספר תורה (ליוורנו תקל״ד).
ג) קהלת יעקב, על שיטות הש״ס (שלוניק תקנ״ב) נדפס על ידי בנו ר׳ יום טוב אלגזי.
ד) מענה לשון, כולל ארבעה חלקים, על כללי התלמוד וסוגיותיו והם: תוספות דרבנן, לשון חכמים, לשון בני אדם, ומדות חכמים, נדפסו בסוף הס׳ קהלת יעקב על ידי בנו (שלוניק תקנ״ב).
ה) שלמי צבור ושלומי חגיגה, דינים לתפלה ביחיד ובצבור, עם הגהות מ״ר אברהם חיון מבושנה המוציא לאור הס׳ ומתוכן נראה ראיות עצומות שר׳ יוסף קארו היה מתנגד לקבלה (שלוניק תק״ן).
ו) נאות יעקב, שני חלקים, החלק הראשון שאלות ותשובות, והשני דרושים לשבתות ולחגים, החלק א׳ נדפס באזמיר תקכ״ז, והשני על ידי בנו בשלוניק, ובסופו החלק החמישי מחבורו מענה לשון, הנקרא לשון תורה.
ז) שמע יעקב, דרושים על ס׳ בראשית (קושטנדינא ת״ק).
ח) שארית יעקב, דרושים על ס׳ ויקרא, במדבר, ודברים (ליוורנו תקמ״ו).
ט)

---

135) שם, תתרפה 136) דבר משה, הוא ס׳ בית
137) כיוצא בס׳ פרי הארץ, ח״ב אה״ע ס׳ ג׳, וכ׳ שלחן גבוה אה״ע הקדמה, ובס׳ נופת מצבת קבורתו נפטר לעולמו יום ו׳ תמוז תקי״ז.

ט) דעת להשאל, שאלות ותשובות, והקירות, מצורף לס' קדושת יום טוב לבנו ר' יום טוב.

י) וידוי לתלמיד חכם, נשאר בכתב יד.

י"א) ארעא דרבנן (קושטנדינא תק"ב).

בין הרבנים בדור הקודם אשר נשכח זכרם בחלק הרביעי, כדי שלא תעדר פעולתם בחבור הגדול הזה, נביאה אותם אף שלא על הסדר והזמן מסקוסם, ר' יוסף נאטיניו איש שלוניק שהתישב בירושלם לעת זקנתו, והוא היה סוחר ואחי אביו של ר' אברהם נאטיניו, ונפטר בירושלם בשנת תס"ט, ותלמידו ר' אברהם גאטיניו שהיה הרב בק"ק אראגון בשלוניק הספידו בקהל רב (שירת כסף).

ובדור ההוא נולד בירושלם ר' אברהם בן ר' רפאל די לונזאנו נצר מהרב ר' מנחם די לונזאנו אשר כא זכרו כחלק השלישי, הוא היה חכם מפואר בדקדוק, וביודעו מצב היהדות בארצות המערב באירופא הרחוקים מן המדעים וצחנות הלשון, לקח מאה נדודים בידו בחשבו בצדק שיוכל להועיל לאחיו במדינות הרחוקות ההן, בצאתו מירושלם הלך בתחלה לאי זאנטי הקרוב לקורפו מול מדינת יון, אך לאסונו „כל הקהל כאחד היו לכו למשיסה ולשבי" והוא היה כותת את רגליו ממקום למקום להרביץ תורה, ולא קבל תמיכה משום אדם גם ששוה פרוטה, ודרך איטליא נסע לפראג אחרי שעשה הנסיון להתישב באשכנז, ועברו עליו הרפתקאות שונות בדרכים, והיה לכו פעמים רבות, בעיר הזאת שהיה מרכז ישראלי חשוב בעת ההיא, אך גם פה לא מצא את מבוקשו, ולפי דבריו „כי גם בלשוננו הקדושה שכל בעלי תורה מבינים אותה" יש הפרש גדול בינו לבינם כמו: שברו על ה' אלהיו, מבטאים בשין ימנית, ובן מתוקן ומקובל יאמרו מסובן, והוא היה אומר להם: על מה עשיתם ככה לארש הזאת? ויאמרו על אשר עזבו תורת ה', ומקטנותם יתחילו תיכף בלמוד הגמרא, ואחר כך יצאו לפרנסתם, ותהי להם החריפות להרפה וכו', ר' אברהם מימי ילדותו היה הולך ורץ ללמוד דעת ובינה, וכמו ראש משפחתו ר' מנחם לונזאנו, למד לשונות העמים ככתבם וכלשונם[138]), הוא חבר ס' קנין אברהם בשני הלקים שנדפס בזולקווי בשנת תפ"ג ועוד חבר פירוש על ס' היצירה אשר קרא בשם חמשה קנינים ונשאר בכתב יד.

בפרק ההוא היה מירושלם ר' יהודה בן ר' אפרים נבון, נולד בקושטנדינא[139]) בשנת תס"ז, ונתחנך בישיבת אביו, ואחרי מותו בשנת תצ"ה העתיק מושבו ירושלימה. בעיר הזאת תפס ישיבה וירביץ תורה, בין תלמידיו נמנה ר' יום טוב אלגזי אשר כתב עליו: „תנא דאוריתא פטיש החזק, ועמוד הימני" מימי נעוריו ערך דבריו אל ר' משה מזרחי[140]), והרב הזה חולק לו כבוד וקורא אותו: איש עמיתו, נכח לעוסקא דינא, עטרת תפארה לראשי וכו', ר' יהודה נבון חבר ס' קריאת מלך רב על קצת הלכות הרמב"ם (שבועות ונדרים, זכיה ומתן, מלוה ולוה), ושאלות ותשובות בשני הלקים נדפס בקושטנדינא בתמיכת

138) קנין אברהם, דף ל"ה 139) מחנה אפרים, הקדמה
140) אדמת קדש, ח"ב חים ס' י'

בתמיכת הגבירים בני השר וונאנה בשנת תקי״א, ר׳ יהודה נפטר לעולמו בן נ״ד שנה ביום כ״א שבט התקכ״א והספידו ר׳ יוסף נחמולי[141]) שידע אותו מימי שבתו בקושטנדינא, ולו היו שלשה בנים, יצחק, אפרים ורפאל.

ובכלל חכמי ירושלם בעת ההיא היה ר׳ שמואל חי ריקי, נולד לאביו ר׳ אברהם בעיר פיראררה (אטליא) בשנת תמ״ט, ועודנו יונק שדי אמו, אביו העתיק מושבו לעיר ריגיו, ובהיותו כבן שש שנה מת אביו, והדו אחי אמו דאג עליו ויחנכהו אך לאסונו בהיותו כבן תשע עשרה שנה מת גם דודו ובנו הרופא הספיק צרכיו, אך ברצותו ליהנות מיגיע כפיו החל ללמד תורה לתלמידים בערים שונות באיטליא, פתאום נשאו לבו לעלות לארץ ישראל ויתישב בצפת הוא ואשתו ובתו ושני בניו, ושם התמכר ללימוד חכמת הנסתר, ועוד הפעם שב לאיטליא ויבא לליוורנו ושם היה לראש ישיבה ולדרשן בעוד שתים עשרה שנה, בפרק נדודיו חבר חבורים רבים, בספרו „הזה ציון״ על התהלים בתחלת המאמר „זה ספר תולדות אדם להבל דמה״ כתב תולדותיו וקורות חייו[142]), בעת ההיא החל לנסוע ממקום למקום למכור ספריו שהדפיס ויעבר לאזמיר קושטא׳ ושלוניק, משם הלך לאמשטרדם ולונדרש, בכל המקומות שהיו עדות ספרדים, ובכל מקום באו נתקבל בכבוד גדול, ויארכו לו ימי המסע בעשרים חדשים, וכשובו מהולנדה לאיטליא, במעבר ג׳יבראלטר נשברה האניה והוכרחו לרדת היבשה, ונעשה לו נס, בהיות שלפי החק מזמן גרוש ספרד בשנת רנ״ב היו תופשים בשביה כל היהודים הנמצאים בלי רשות על אדמתם, והמושל חמל עליו ולא נגע בו לרעה, בשנת תצ״ה אחרי שובו מליוורנו נשאו לבו לשוב לארץ ישראל, ודרך חוף אנטוכיא הגיע לאחלב ויתעכב שם כשנתים ימים, מן העיר הזאת דרך דמשק ושכם עבר לירושלם, ויגיע שם קדם ראש השנה התצ״ח ויעמד שם כשלש שנים, בעיר הזאת היה ימים רבים מוטל על ערש דוי, ובכל זאת השלים חבוריו האחרונים „אדרת אליהו״ על התלמוד „והזה ציון״ על התהילים, וכי גבר עליו העני, נסע עוד הפעם לאיטליא למכור ספריו, ויגיע לליוורנו בשנת תק״ב, ויסבב ערי המדינה מחדש אדר, בצאתו מעיר מודינא לבולוניא פגעו בו ארבעה שודדים ויהרגוהו נפש, בשנת החמשים ושלש לימי חייו, ויקבר בקברי ישראל בעיר גינטו הסמוכה למקום ההוא, ביום שבעה באדר תק״ב.

בפרק ההוא היה בירושלם ר׳ שלמה עבדאלה יליד המוריאה ונשאר בילדותו יתום מאב ואם ואחרי כן נסע שלוניקה וילמד בישיבת ר׳ חיים יהודה ור׳ שלמה אמארילייו אשר גדלו כבן, אחרי כן התישב בירושלם וירביץ תורה שנים רבות, ובסוף ימיו היה אב בית דין ונפטר שם בשנת הת״ק, ובעל הזכרונות ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי מרבה בשבחיו, ומעיד שראה כתביו בכתב יד על השלחן ערוך או״ח, ושאלות ותשובות, ועניינים רבים, ועוד נזכר בס׳ עוללות הכרם, יד משה, פרי הארץ (ח״ב) ואורים גדולים, והוא היה גיסו של ר׳ רפאל משה מזרחי.

בין הרבנים היותר מצוינים בדור ההוא היה ר׳ משה בן יעקב שמואל תאגיז, הוא נולד לאביו מאשתו השניה בת הרב הכולל ר׳ משה גאלאנטי בשנת

141) יוסף נחמולי, אשד הנחלים 142) הזה ציון, בהקדמה

בשנת ה״ל[143]), אשר גידלהו על ברכיו[144]), ויחנכהו בישיבתו הגדולה וכל מחסוריו עליו, כי אביו לא היה בין המאושרים, והחיה את בני ביתו בדוחק גדול, בין כה וכה, אביו נסע לקושטנדינא להדפיס חבורו הגדול „לחם הפנים" על השלחן ערוך, ובית יוסף, ושם נפטר לעולמו, וכל כתביו נאבדו ולא נודע מה היה להם[145]), לא עברו שנים רבות והרב הירושלמי ר׳ משה גאלאנטי נפטר לעולמו בכ״א שבט תמ״ט, לאסון העדה בעיר הקדש, ועוד יותר מזה לאסון הנער ר׳ משה האגיז שהיה בעת ההיא כבן תשע עשרה שנה, ונשאר בחסר כל ובלי כל תמיכה, אז יצא מירושלם ויתישב בצפת עם אמו שירשה מעט כסף מאביה, אמנם גם הכסף הזה הלך לטמיון, על ידי עסק רע עם סוחר יהודי שמעל בה, וחלק אחר שהלוהה לכוללות צפת, והניחה מעותיה על קרן הצבי, עברו איזה שנים ור׳ משה שב עוד הפעם ירושלימה, אצל חמיו ר׳ מרדכי מלאכי (מחבר הס׳ יד מלאכי), אך גם פה לא הונה לו. ואז היה אנוס לצאת בארץ ישראל לחוצה לארץ בשנת ת״ן[146]), אחרי ארבע שנים לנדודו הלך לליוורנו[147]), העיר שהרביץ בה תורה אביו טרם עלותו ירושלימה, ושם קוה להפיק תועלת מהאהבה הישנה שהיתה בלב בני הקהל ההוא לאביו, ובפרט ממשפחת העשירים רפאל ווינא שיסדו ישיבה בירושלם לרבם ר׳ יעקב האגיז אביו, ויספיקו כל צרכיו בהיותו בחיים, ובידו מכתבי מליצה מרבני ירושלם ואנשים חשובים מאוהביו כי ישובו בני הקהלה לתמוך ביד בני הישיבה הזאת, ולהעמידה על תלה כבראשונה, כאשר עשו בימי אביו, והוא יהיה לראש הישיבה בממלא מקום אביו, עוד לא הוסבב הדבר הזה, והנה הגיע מכתב פלסתר מאיזה רבני ירושלם המעידים בנדיבי ליוורנו למען יחדלו מתת תמיכתם לר׳ משה „ממעולם דביתהו מתחר ריב, לשונו לשון אפעה, נחש שרף ועקרב, עד מלא שקרים וכזבים... לכן מעתה... אנו התומי בית דין גוזרין שלא ימסרו בידו שום מינוי... לא מהמדרש הישן של [illegible] ולא שום מדרש או הסגר מחודש, אשר כמה ימים שמענו מנדבת מהר״ר אברהם נתן (מרוזימה, הוא העשיר) ושמענו שהנער הלז מטפל לזה, והדפיס דף מתוכה שלא לשם שמים... אבל זה הנער מחריב ארצות, גם חרבת צפת... לכן כל המחזיק בידו חוייא דרבנן... ישכנו נחש כי הוא נותן יד לפושעים".

אך רבני ליוורנו ובניהם ר׳ שמואל קושטא, שמואל די פאס, אליעזר הכהן, ועמנואל דיד פראנכיו, לא שמו לבם לאגרת הפלסתר הזו ויעמדו לימינו, וגם נתנו בידו תעודה מגדת תהלתו ובראשית שנת תנ״ט ערכו מכתב לרבני ירושלם, לבל יתנו עוד מכתבי פלסתר ונאצה כאלו לצאת לחוצה לארץ, כי בזה משפילים את עצמם, ובתשובתם לרבני ירושלם בחדש אב השנה ההיא, כתבו לרבני ליוורנו על חותמי אגרת הנאצה שהם: „אנשים ריקים ופוחזים

143) בהקדמתו לס׳ [illegible] קטנה בשנת [illegible] כתב: [illegible] כבן שלשים [illegible] ושנאה יצאה [illegible] [illegible]

144) שם, [illegible]

145) [illegible] בהקדמה

146) היום [illegible] — כן כתב [illegible] — [illegible] שנת ת״ן [illegible] הקדמה).

147) [illegible] של [illegible] ר׳ שמואל קושטא בהסכמה.

ופוחזים כני בלי שם, הרחיבו פיהם בזילותא דרבנן לדבר תועה על הרב הגדול כמהר״ר משה חאגיז״ בכל זאת עשתה הדבה הרעה רצון שולחיה, ותקות ר׳ משה עלתה בתהו, כי דבר העמדת הישיבה נסבה בעצלתים ולא נמסרה בידו, וכחשבו כי יד איזה רבנים בליוורנו היתה באמצע, האשים אותם בהקדמת ספרו „הלכות קטנות״ לאביו שהדפים בויניציא בשנת תס״ד. ויהי כי ארכו לו הימים שם, וכראותו כי נכזבה תוחלתו, וכי לא מצא בליוורנו הכבוד והתמיכה שקוה התעבר מאד ויתגרה בראשי העדה והרבנים, ויסע מליוורנו מקץ היותו שם כעשר שנים בלי תועלת, וילך לאמשטרדם מקום אשר שמו נודע משכבר הימים, על ידי חבורו „לקט הקמח״ שהדפים שם בשנת תנ״ז, שם מצא מנוחה כשליה מארץ הקדושה, ויהי למורה בחורים, שוקדים על התורה, ויקבל תמיכה מידי העשירים הספרדים. וכאשר הדפים במהדורא שניה ספרו „לקט הקמח״ בשנת תס״ז, כתב בה בדרך דמו דברים קשים כנגד רבני ליוורנו, ואת תרעומותיו עליהם הלביש בלבוש קדש, כמו שהיה הרד לדת, ראו זאת רבני ליוורנו ויקצפו עליו, וישלחו אגרת מלאה מרורות על איש ריבם לעדת הספרדים באמשטרדם:

איש ריב ומדון הה׳ משה חאגיז, כי יש לנו כסה ומריבה עמו, כי זה משה האיש, לא ידענו מה היה לו, ועל מה העלה על ספריו דברים אשר לא ניתנו ליכתב מיחידי ק״ק הזה על הכלל ועל הפרט... ועודנו מחזיק בטומאתו כאשר עשה בהיותו פה עמנו עומד, כי חסורי מחסורא הדעת יהכם הוא בעיניו, ובגאותו... בקש לישב בבית הכנסת על גבי ישישים זקנים גדולים מורנו בחכמה... ומעמד ק״ק זה הפוכה לכורסיא, ושלחנו לישב במקום הראוי לו... והלך ופיזר כמה מעות מעיר הקדש ירושלם לבקש אית מקום כבודו... וזו היא השינא בלבו על יחידי ק״ק הזה... וזו תיה על דבר אמת העדות שהיה רודף אחריה להיות ראש ישיבה מהסגר של ר׳ רפאל די מיגה... וביד אלה ושובי קרתא, כתב אחד מירושלם בגזרת הרם שלא ימסרו בידו שום מינוי... ועל זה לא נתנו לו השררה שהיה רודף אחריה, וברחה ממנו... ובצאתו מכאן, הוא בעצמו הלך ופיים לכל נטורי קרתא אחד לאחד, ובפרט לאלו הנזכרים, והם נתפייסו עמו ועשו שלום ביניהם... וכל ספריו מלאים ליצנותא ומילי דגריעותא [148]).

ורבני ליוורנו שלחו לאמשטרדם את עצם כתב הנאצה מירושלם אף שידעו שהוא כתב פלסתר, ויהדעו שיבוא ר׳ משה לליוורנו לבקש סליחה מאת הנעלבים בספריו אם גם בדרך רמז ואם ימאן לבוא יחרימוהו ויפרסמו ברבים אגרת החרם מירושלם, ויהי כהגיע מכתב רבני ליוורנו אמשטרדמה, ר׳ משה הצטדק לפני אנשי המעמד, בהראותו את תכן כתבי התעודה שנתנו לו בראשונה רבני ליוורנו, וכאשר נוכחו חברי הועד שהצדק אתו, צוו על חברי הבית דין להוסיף על תעודת רבני ליוורנו, להיות בידו לראיה, ולהחום עליה, כי כן דרך אנשי ירושלם, להוציא כל ריחם על איש ריבם, מתוך שנאה, מאהבת קנאה ותהרות איש ברעהו, התעודה הזאת נכתבה בחדש אדר הבים ונחתמה על ידי חברי הבית דין ר׳ שלמה אאיליון, ר׳ דוד אבי עטר ישילו, הר׳ שלמה יהודה ליאון,

במסעיו

148) נדפס במודעא רבא הנדפסא חיון, (אמשטרדם בחדש שבט תס״ט)

במסעיו באירופא, ר' משה למד גם איזה שפות זרות, הוא ידע על בורין איטליאנית, צרפתית, וספרדית, וכנראה גם מעט לאטינית, וידיעת השפות החיות האלה פעלו הרבה עליו בלמדו בשפות הלועזיות ספרי חכמי העמים, ולמרות היותו יליד ארץ ישראל בדור הנחה ההוא, הצטיין בכל זה באהבת החכמות והמדעים, בפרט היה מזהיר את בני דורו ללמוד ידיעות הטבע, הגיון, מספר, הנדסה, ולהתעסק בדברי השכלה שבאלה החכמות ידע מציאות האלהות[149]. בכלל נראה רוח חיים נושבת על כל דרושותיו, כי הוא מביא גם את דעות חכמי אמות העולם, בהראותו יתרון הסבלנות בדעות, הוא מעיד על מגרעות החנוך בימיו, על העדר למוד המקרא, ודקדוק לשון עבר, מזהיר על דרכי צדק, ויושר לבב, ואהבת שלום ואחוה לבני אומות העולם, ומחליט שהמחלל שם ישראל בין העמים אין לו כפרה לעולמים[150]. הוא השכיל לדעת מצב ישראל בין העמים בארצות שונות, ובתוך כתביו נראה ידיעתו בקורות עם ישראל, בהזכירו את האפיקורים והתיחסותם לישראל וליהדות, ואף כי היה כרוך אחרי הקבלה, הוא היה מזהיר להתרחק מלמודה, וביחוד היה מתרעם על התפשטות ספרי הזוהר בין המון העם[151], אם נשים עין בוחנת על דרשותיו, נוכח לדעת שהיה מן בחירי המטיפים שבדור ההוא, במאמרים מתקבלים על הלב, ודבריו טובים ונעימים. לפי עדות בן דורו הנוצרי יוהנן קריסטוף וולף מהמבורג, ר' משה היה מורה באמשטרדם תורה ומדעים לאנשים גדולים ולתלמידים, את ישיבתו באמשטרדם העב לישיבת עראי ותמיד היתה דעתו לשוב ארצה ישראל, לפי השיחות שהיו בינו וביני — כן כתב הח' וולף — הבנתי כי הוא איש בר לבב יודע הדינים שבתורת היהודים, ותולדות הספרים שלהם, ולא פחות מזה יודע לשונות שונות[152], ורע ואהב התהלך עם החכם הנוצרי הזה, ור' משה האגיז בעצמו מזכיר אותו לשבח, ובכבוד גדול יתארהו בספריו[153].

אמנם גם באמשטרדם לא הונח לו ימים רבים בשנת תע"ב הגיע שם הנוכל נחמיה חיון (ראה על אודותו חלק ד' וחציון ה') מבושנה משאראי משארית בעלי בריות כת השבתאים ובידו ספרו „מהימנותא דכלא" וספר לו שני פרושיו בית קדש הקדשים, ועוז לאלהים, אשר הילך שולל את כל קלי הדעת הס' הזה הפקר בידי אנשי ועד כוללות הספרדים לבקרת, אמנם עוד טרם הוציא משפטם לאור, והנה החכם צבי או ר' צבי אשכנזי רב העדה האשכנזית, ור' משה האגיז הוציאו ברוח להחרים ולנדות את נחמיה חיון וספריו, כי [illegible] הוא, וידפיסו את החרם בעברית וספרדית ותמוז תע"ג [illegible], הרעיש את לב כל בני הקהלה האמשטרדמית, הרב הספרדי ר' שלמה אאילון שהיה בין תומכי ר' משה, פנה אליו עורף ויכלימו בבית הכנסת, ומן היום ההוא היה שונאו בנפש, ויבוא לנחמיה חיון את כתבי העטנה שכתבי איזה ירושלמים נרגנים עליו לפני שנים רבות, אף שידע

149) [illegible] אבות פרק ב'
150) משנת חכמים, סי' [illegible]
151) שם, סי' [illegible]
152) Wolf, Bibliot. Hebrea III דף 908
153) משנת חכמים, הקדמה

כי שקר תוכנם, ונחמיה השתמש בכתבי הפלסתר האלה, להבאיש ריח ר׳ משה בעיני העם ולשכור לו מטה להם, ופרנסי קהל הספרדים גזרו בעין נדוי על החכם צבי ור׳ משה חאגיז מראשית חדש מרחשון עד כ׳ כסלו תע״ד.

בעוד שתחבולותיו ומעשי תעתועיו של חיון נתפרסמו כבר באיטליא ותוגרמה וכל חבוריו נדונו להרם, באמשטרדם, הספרדים עם רבם שהוליכו שולל הנוכל חיון כדבריו החלקלקות, לא ידעו שקט עד אשר היו הסבה שהרב חכם צבי נסתלק מכהונתו בתור רב לעדת האשכנזית בחדש טבת תע״ד, ור׳ משה חאגיז אשר נבאש כבר ריחו בעיני בני עדתו, התאמץ ויכתוב ספרו „שבר פושעים" שהדפיס בלונדרש בשנת תע״ד, ובו נתן לדראון עולם לא לבד את הנוכל נחמיה חיון כי גם את הרב שלמה אאיליון, ויזכיר לו חטאות נעוריו, ולא כסה את עונותיו מימים מקדם, אחרי כן יצא את העיר שדמהו בלי אשה בכפיו וילך להמבורג, ואחרי כן לאלטונה והיה מכובד על הבריות, ונחשב לשופט עליון לכל בתי דינים בדבר המינות השבתאית, בהיותו יליד ארצות הקדם ומכיר בפרשות קורות הכת הרעה ההיא[154]), ימים רבים ישב בעיר ההיא ושם כתב הזהרה על כל החשדים בעיניו בנטיה לשבתאות ובפרט נגד החכם משה לוצאטו באגרתו מיום ט׳ חשון ת״ק[155]) לעת זקנתו שב ארצה ישראל, בערך שנת תצ״ה, ואחרי עשרו איזה שנים בצידון הלך צפתה ושם נפטר בערך שנת תקכ״א[156]) שבע ימים ואנחה, כבן צ״א שנה, בתור סופר ר׳ משה חגיז כתב:

א) משנת חכמים, תוכחות מוסר, תשל״ה סימנים חלק א׳ (נדפס ווגזבק תצ״ג) וחלק ב׳ לא נודע מה היה לו.

ב) אלה המצות, תרי״ג מצות עם קצת טעמים (אמשטרדם תס״ה).

ג) לקט הקמח, חדושים על השלחן ערוך ח״א על או״ח ויו״ד (אמשטרדם תפ״ד), על אה״ע (המבורג תצ״א) ועוד לא נדפס.

ד) לקט הקמח, חלק ג׳ על משניות (ווגזבק תפ״ו).

ה) פרשת אלה מסעי, על מסעות בני ישראל במדבר, ותכונת א״י וירושלם (אלטונה תצ״ח?)

ו) שפת אמת, על קדושת ארץ ישראל (אמשטרדם תנ״ז).

ז) שתי הלחם, חמשה וארבעים שו״ת (ווגזבק תצ״ג).

ח) שבר פושעים, התנגדות לכת השבתאים ונחמיה חיון (לונדון תע״ד).

כבר ראינו שבשנת תק״א הרב הכולל ר׳ ישראל יעקב אלגזי היה בתמידות חולה והלש המוג על כן השתמט מן הרבנות, ובמקומו מנו את ר׳ יצחק הכהן לבית רפאפורט אשר הבאנו קורותיו בפרק א׳ בפרטי העיר אזמיר, (דף ס״ב) לפי דברי בעל הזכרונות חידא שהיה בידי חתימתו היה חותם שם המשפחה ראפאפורט בשתי תיבות, וכאשר הרצה הדבר לפני ר׳ יעקב יהושע בפרנקפורט דמאין שמח מאד ויגד לו שהמשפחה מיוחסת באשכנז ופולוניא, ולכן אמרי? דילנא הוא״ (אזולאי בערכו), ואף שבאמת המשפחה התפתחה באשכנז, אך מקורה מפורטוגל מעיר פורטו שנדדה לאשכנז ואבותיהם היו רופאים

154) שב, ס׳ תקכ״א

155) תורת הקנאות, דף [illegible]

156) חידא, בערכו

רופאים. והיו מכנים אותם רופא מפורטו רפא־פורטו, הרב הזה שעלה בידו להעמיד העדה באזמיר על בסיס נכון וקים בעוד ארבעים שנה, המשיך פעולתו בירושלם, ומלבד עסקו בספרות עד שבעל הזכרונות חידא מעיד שבהיותו עומד ומשמש לפניו ראה תיבה מלאה מכתבי היד שלו שלא עלו לדפוס.

לפי דברי ר' חיים יוסף דוד אזולאי הוא כתב שטר מנוין של ר' יצחק הכהן לרב הכולל לעדה בירושלם, הרב בחריצותו ושנינות דעתו שהיה הולך כדרך שסלל לפניו מורהו ר' חזקיה די סילוה, ומבית דינו בעיר הקדש היו ר' אליהו־מולי, רפאל משה בולא, יונה נבון, פנחס יוסף מזרחי ועוד, ומלבד מעלתו בתורה היה גם כן מנהיג הדור במועצותיו ובתקנותיו לתועלת העיר שהקימה אותו לראש רבניה, בשנת תקי"ד עשה הסכמה, נגד שחוק הקארטין (קוביא) ושחוק הדאדים (עצמות)... וששום בת ישראל לא תצא בלי מכסה על מלבושיה הנקרא ליזאר; ושום בר ישראל לא ימכור יין ושכר לשום גוי וערל; על האופים שלא יקחו משרת רק בשנים; ושום אשה לא תלך אל החנות, ואשה שלא השליםה ארבעים שנה לא תוכל לבוא אל בית הכנסת למנחה וערבית. מלבד הסכמותיו בהיותו באזמיר, ר' יצחק הכהן הסכים בירושלם על חיי עולם (תקי"ב), שלחן גבוה (תקי"ד), פרי הארץ חלק ב' (תקי"ד), ושער יוסף (תקי"ד), ר' יצחק הכהן נפטר לעולמו יום י"ז תמוז התקי"ט, (מלשונו של ר' יהודה עייאש בחבורו קול יהודה, פרשת פקודי), ועל מצבת קבורתו על הר הזתים הקוק: „קבר של המאור הגדול הרב המופלא מר קשישא כמוהר"ר יצחק הכהן זלה"ה הנצב"ה" ויספידו אותו באזמיר תלמידו ר' יעקב שאול ור' יצחק נסים בילמונטי (דרך השער הנספח לס' דרכי הים), וכן ר' יהודה עייאש (קול יהודה). ור' אברהם שמואל מיוחס (שדה הארץ חלק ב' פרשת עקב).

אחרי מות ר' יצחק הכהן, מינו את הרב הכולל הקודם ר' ישראל יעקב אלגזי לרב הכולל, אז שהיה לפי הנראה ידוע חולי וחלש המזג, וינהג נשיאותו ביום י"ז תמוז תקט"ו עד יום מותו ו' תמוז תקי"ו שהוא קרוב לשנה אחת (מתוך זכרונות ר' יצחק פראג בגליון כתב יד, תולדות חכמי ירושלם חלק ג' דף ס"א הערה ב) ואחרי מות הרב הזה נמנה במקומו לרב הכולל ר' רפאל בן ר' שמואל מיוחס, לפי זכרונות משפחתו אבי המשפחה היה ר' שמואל מיוחס שבא לפי הנראה משלוניקי והתישב בירושלם בתחלת המאה החמשית, הוא היה פרנס הקהל כל ימיו ועסק בפרקן בכל עת. בנו היה ר' אברהם משה מיוחס [illegible] אביו עמד לפרנס [illegible] העדה, עד שהיו מכנים אותו ר' משה הפרנס, והדריך את עדתו בכל עת במצוקה ובמבוכה, ביחוד היתה עת צרה ליהודי ירושלם שלא היתה בטוחה [illegible] תשועה גדולה [illegible] בצלת של [illegible], וזה ענינה:

בשנת תקנ"ב היה רעב בארץ מסבת עצירת הגשמים ויצומו ויתפללו אל האלהים עד שיענה להם, וירדו גשמים, אך עוד לא הונח להם והנה עמדה להם צרה חדשה, כי [illegible] הכהן [illegible] בחדש [illegible] [illegible] ישראל [illegible] את ראשי העדה במאסר

במאסר, אז עמד לפניו הפרנס ויתחנן לו שירפה ידו, ויבוזהו השר ויוציאהו למשפט, וירא הפקיד כי רעה נגד פניו ויאמר ארוצה ואגידה לעמי לדעת מה לעשות להחלץ מן המצב הנורא הזה, והנה הפחה שלח אחריו וישימהו במשמר ויאסרהו בכבלי ברזל, ויאמר להמיתו, ואחרי הפצרות רבות דרש לתת לו כפר נפש סך תשעים ואחד אלף גרוש בזמן תשעים ואחד יום, ויחתם הפקיד שטר ההתחיבות, אז התיעצו ראשי העדה ויסכימו לגלות אזן ראשי היהודים בקושטנדינא, ויטילו הגורל לדעת מי ילך לעיר הבירה ויפול הגורל על בן אחיו של הפקיד ר׳ רפאל בכ״ר שמואל מיוחס אז שהיה בימי עלומיו ויסע ליפו הוא ומשרתו וימצא אניה ההולכת לקושטנדינא, לאשרו הרוח היתה נושבת מן הדרום לצפון ובכן בעוד חמשה ימים הגיע למחוז חפצו, וילך לישיבת ר׳ יהודה רוזאניס ויספר לו כל פרשת העבור, וישלח הרב הזה לקרוא את השר ג׳יליבי זונאנה אשר היו לו מהלכים בחצר השלטן ושרי המלכות ועל ידו השיגו פקודה לפחת ירושלם להדל מעשוק את היהודים, ואחרי שהשר הזה וראשי העדה נתנו בידו תרומת כסף להעלת בני ירושלם, נסע ר׳ רפאל בלי איחור דרך אלכסנדריאה באניה ויגיע שם ביום י״ד אדר, וביום י״ז אדר תפ״ג נסע דרך היבשה לשוב ירושלם, ובהיותו בדרך התנפלו עליו תשעה שודדים, ויהרגו את המורו ואותו שללו ולא השאירו לו כי אם החלוק והארבעה כנפות, אך כמעט התרחקו השודדים כמעט מילין, נקפם לבם וימלאו רחמים על החכם הזה אשר נדמה בעיניהם כאיש קדוש, וישובו אליו ויבקשו ממנו למחול להם וישיבו לו כל מה ששללו ממנו, והנה עבר בדרך ההוא אדם חשוב שליוהו בכל הדרך עד הגיעו ירושלמה, המקרה הזה כתב על מגלה הנמצאה עד היום בידי בני משפחתו.

ר׳ רפאל מיוחס הזה, שהיה ישיבת ר׳ יעקב פרירא, ולפי השיטה שהובאה בסוף המעלות לשלמה משנת הקי״ח, הוא היה בעת ההוא בן חמשים ושש שנה, ומכן יוצא לנו שנולד בשנת תס״ח, שמצאת בידי משפחתו שלום מיוחס פר״ג ש בן יהודה, ותשובות מהרח״ש חלק א׳ סי׳ פ״ז, ובעד אמו היה נכד ר׳ יעקב חאגיז, בילדותו סבל תלאות רבות, ובמעט רוב שנות חייו היה בצער ובל לפתח ושקידתו בתורה היה מתוך עני ולחץ, הוא היה בראש פנים שהלכו לקראים עזר שהאיר ליוסר אותם חתנוך ופרי האדמה חלק א׳ הלכות תלמוד תורה, מלבד חבוריו הוא הסכים עם רבני ירושלם על הספרים האלה: חזון נחום (תקנ״ב), שרת ר׳ דוד ן׳ זמרא (תקיח), נחפא בכסף (תקיג), ראשון לציון (תקמ״ו), תהלה בן דוד (תקיח), אגן הסהר (תקיט), חיי שלום (תקכ״ב), אהבת דוד (תקנ״ה), פרי האדמה חלק ב׳ (תקכ״ח), שלחן גבוה (תקכ״ח), שער יוסף (תקכ״ח), החדושי הובאו בספרי בני דורו: עין משפט (אהע״ז סי׳ נ), יחד בי יוסף, אהבת ... והוב בי ..., מי ..., ר׳ רפאל מיוחס השאיר אחריו בן אחד ושמו ישמואל שנקטף באביב שנותיו בן אחת ועשרים שנה, בתוך מחבר כתבו.

א) פרי האדמה, חדושים על הרמב״ם, חלק א׳ ושלישי תקי״ח חלק ב׳ ג׳ ד׳ ושלישי תקי״ח.

ב) מגי האדמה, מצורף לחלק רביעי של פרי האדמה, ונדפסו חדשות לפני הספרים והספרים ושלישי תקי״ח.

ג) מזבח אדמה, חידושים על כל השלחן ערוך, ובסופו הנפת בכורים חידושים על הש"ס והרא"ש (שלוניק תקל"ז).

ד) הנפת בכורים, או מנחת בכורים, נדפס בסוף מזבח אדמה (שלוניק תקל"ז) הנ"ל.

ה) עטור בכורים, על הש"ס (לא נדפס).

בסוף חייו כתב בעצמו נוסח הציון אשר חפץ להקקו על המצבה על המקום שהכין למנוחתו:

„ציון הדל מעפר דל, עפר מן האדמה, צעקת דל, יהום על דל, ויהיה לו מזבח אדמה. מעוז לדל, יחונן דל, ולא ישחית את פרי האדמה, והשביע בצחצחות נפש דל, באורות טל, והשקה את כל פני האדמה. ישכיל אל דל, ויהיה כטל, ויעמוד בקץ הימין חי על האדמה. ועל כל הארץ יהיה טל, משחקים יערפו טל, ונברכו בך כל משפחות האדמה. כה דברי שפתי דל, עני ודל, כל שואל, חיים בכה"ר שמואל" (נח נפשיה דמורנו ורבינו ביום כ"ב מנחם בשנת התקל"א הנצב"ה) (תולדות חכמי ירושלים, חלק ג' דף צ').

ובימיו היה ר' יעקב אשכנזי שנמנה בין רבני העיר בשנת תצ"ח, וזה צביונו: „ציון קבר הישיש, מוהר"ר יעקב אשכנזי נ"ע" (תולדות חכמי ירושלים, חלק ג' דף ל"ח), ונזכר גם בס' פרי הארץ חלק ב' או"ח ס' י"ג. בעת ההיא היה בירושלם החסיד ועניו ר' גדליה חיון שנולד בקושטנדינא והתחנך בבית מדרשו של ר' חיים אלפנדארי והיה עורך שאלותיו לר' יהודה רוזאניס (יוסף אומץ דף ל"ו), ועודנו במבחר שנותיו התישב בירושלם ושם יסד ישיבת ובית הכנסת „בית אל" לחסידים ואנשי מעשה, לא עברו ימים רבים שהתישב בארץ ישראל והעדה בחברון שהיתה בצער, הפצירה בו לצאת בשליחות [illegible] בתורכיה האירופית ואיטליא להועלת כוללות העיר[157], ויעמס על שכמו המשא הכבד היה בלי מחיר ותועלת לעצמו, כדרך השלוחים לקחת חלקם בנדבות אשר יפרישו בני החוצה לארץ, והדבר הזה היה לפלא בימים ההם, אחרי שובו ממסעו התישב בתמידות בירושלם ורבץ תורה, והתמיד בלמודי הקבלה וכונות האר"י בכל מאמצי כחותיו, עד שאמרו עליו שהיה מכוין כל כונות אבי הקבלה הזה במצות ובתפלות, והיה מתנהג בקדושה עצומה, והתבודדות ופרישה מיהבי העולם ותענוגיו, ובעודנו חי נחשב כבר לחסיד מופלג, עד שכל החולים היו מבקשים אותו שיתפלל בעדם, והשפעתו היתה כל כך גדולה עד שחולים רבים נרפאו מחליים בהיותם מובטחים מקודם שתפלתו לא תשוב ריקם[158]).

ר' גדליה חיון לא השאיר אחריו אית חבור, אך מיחסים לו ס' מדרש תלפיות (ירושלם, להחכם לונץ לשנת תרמ"ב) והסכמתו באה בין יתר רבני העיר על ס' אהבת קדש (בשנת תצ"ט), פרי האדמה (תק"ז), והראשון לציון (תק"ו) מצבת קבורתו נמצאת במסלה העולה לכפר סילואן; והסר פרט מותו אך מתוך ההספד שנשא עליו ר' ידידיה טאריקה בחודש כסלו למב"י תק"א יש לשפוט שנפטר בחג הפסח תק"א, הכתב על המצבה נמחק מקצתו משן העת „... לנפש, החריץ אחריו גודל אהבת היראה, על כל דבר קשה אמר עליה זו הוא עדיפא, קבין יתרה בעלים"

157) [illegible] 158) [illegible]

פועלים לתורה, כל היום וכל הלילה על התורה ועל העבודה, הי״ה הרב הכולל׳ המקובל אלהי הי״ק כמוה״ר גדליה חאיון תנצב״ה״ (תולדות חכמי ירושלם חלק ג׳ דף ל״ט).

עוד היה שם ר׳ יונה בן ר׳ נבון נולד בירושלם בשנת תע״נ ולפי׳ זכרונותיו נתחנך בישיבת „בית יעקב״ „מיום דעתי — כן היו דבריו — לא זזתי מבית המדרש, לומד תורה מעוני, מסתפק במועט, בימי חרפי מקדמוני בבית מדרשו של שם, הנביה הטרומם רודף צדקה וחסד כמוהר״ר יעקב פירייראא זלה״ה, שייסדו הרב הגדול מוה״ר חזקיה די סילוא ז״ל בעל פרי חדש, ועד היום מסנר תוצאות חיים״ ואחרי שעסק בתורה בישיבה ההיא שהתחנך בה, לא מצא די׳ מחיתו בשפע, ויקבע ישיבתו בישיבת כנסת ישראל שייסד ר׳ חיים ן׳ עטאר׳ „מהנכבדים הרמים שרים וסגנים שבעיר ליוורנו, ושאר מדינות אנשי פראנקיא״ וקבע ישיבה שתתנהג על ידו ועל ידי עמיתו בתורה ר׳ שם טוב גבאי והיה זה בשנת תק״ב ואז היה ר׳ יונה כבן תשע ועשרים שנה, אחר איזה שנים עלה בלב הנדיב ונביר מרדכי תאלוק וייסד ישיבה אחרת בירושלם, וימסור הנהגתה בידי ר׳ יונה „ושבח לאל יתברך כי בא הדבר לידי מזל טוב, והוקבעה הישיבה ונקראת בשם „גדולת מרדכי״ להזכיר שם המקדיש ז״ל״ אמנם גם במינוי הזה לא מצא פרנסתו כריוח ולסיבת הזמן הבונד ויותר השערים מכל תלאות רבות והוצרך ללוות כסף עד שעלו חובותיו למעלה ראש, והוכרח לצאת ממהיצתו וללכת „לדפוק על פתחי נדיבי עם אלקי אברהם״. בערך שנת תק״ו יצ״א ר׳ יונה מירושלם, ומגמת פניו לקושטנדינא עיר מגורי קרובו ובן משפחתו ר׳ אפרים נבון, כנראה השיג שם מבוקשו כי „הזילו לו זהב מכיס באהבה רבה״ [159]), ושם עלה בידו להדפיס חבורו נחפא בכסף בשנת תק״ח, כמה ימים היה על מסע הקבצנות הזה לא נודע בבירור, אמנם זאת, נדע כי בשובו עירה הקדש לא נצפנו לו ימים טובים וימת באביב שנותיו ביום י״ו שבט שנת תק״ד/ בהיותו כבן שבע וארבעים שנה, ותלמידו הבבליוגרף ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי מרבה בשבחיו: „והיה אחד מרבני הדור בעיר הקדש ירושלם, ובמעט לא הניח פסקן במותו בגלילותנו״ [160]) ויעזב שני בנים בנימן ואפרים נבון, שהיו מרבני ירושלם, מכתביו הרבים נתפרסמו:

א) נחפא בכסף, שאלות ותשובות ובאור לתוספ׳ הרא״ם לסמ״ג (קושטא׳ תק״ח).
ב) נחפא בכסף, חלק שני חידושים על השלחן ערוך יו״ד ואה״ע נאספו ע״י בנו בנימן ונדפסו מחדש (ירושלם תר״ג) והוא הנקרא גם כן פרי מפרי.
ג) גט מקושר, על הס׳ גט פשוט לר׳ משה ן׳ חביב, נדפס על ידי בנו ר׳ אפרים (ליוורנו תקמ״ה).
ד) באור להלכות פסח, בכתב יד ולא נדפס.
ה) שאלות ותשובות על אה״ע והוים בכתב יד הובא זכרו בתשובת חיים ושבה, הגהות ר׳ יצחק פראג מלבד אלה ר׳ יונה נבון הסכים על הספרים האלה: חיי עולם (בשנת תק״ב), שלחן גבוה (תקי״ד), פרי הארץ חלק ב׳ (תקי״ד), ושער יוסף (תקי״ז), מצבתו נודעת בהר הזתים ועליה חרות:

קברת.

159) גט מקושר, הקדמת המחבר 160) הידא, מערכת

קברת ארץ חפץ, כלל נדול לעטרת צבי ונזר ותפארה, נחפא־בכסף דחשוב מזהב ואבן יקרה, בנן של קרושים הוא זיוה והדרה, כמרה יונה נבון תהא נפשו בצרור החיים צרורה, מנותתו יום ו"י שבט שנת תק"ך ליצירה.

גם היה שם ר' מרדכי רובי'ו שנולד בערך שנת ת"ס, והוא היה תלמידו של ר' יצחק הכהן טרם נסעו לאזמיר[161], כל ימיו עסק בהוראה ובהיותו בעל דברים שלחו אותו לתועלת כוללות ירושלם לאסיא התיכונה, וכן רואים אנחנו אותו על מסעו בערי בצרה ואחלב[162], ובויזיל־היסאר הקרוב לאזמיר בשנת תק"ב[163], ובכל מקום בואו היו מחלקים לו כבוד ונותנים בעין יפה נרבותיהם לעניי עיר הקדש, כשנתים ימים ארכו לו ימי המסע הכבד הזה, וכשובו ירושלימה עסק עד סוף ימיו בהוראה ונפטר בשנת תקט"ו, ספר תשובותיו הנודע בשם „שמן המר" נדפס ע"י בנו אחר מותו בליוורנו בשנת תקנ"ג.

ובכלל הרבנים בעת ההיא היה בירושלם ר' רפאל משה בולה, שהיה חריף גרול ושקדן בתורה כנראה מתוך חבוריו, רבני ירושלם מפליגים לו תהלות ושבחות בדבריהם אלה: „שראוי שתשרה עליו שכינה, כי עוטה אורה מזמן תפלת השחר, וגם בלילה לא שכב לבו כחוסרי מתניתא, זו היה לעוסקא דדינא", ובחבורו חיי עולם מתאר המצב הגורא מבני ירושלם מתושבי הארץ, באמרם כי מרבים העם (היהודים) לבוא, ובכן נתונים הם לעונשי כספים ולמאסר, ואין דואג עליהם לולי גבירי קושטנדינא העומדים בפרץ, ועל הרוב בני השר דוד זונאנה, לאסון העיר בשנת תקל"ב היה רעש בארץ ישראל מחסר גשמים, ולפי עדות המחבר הזה בהמשך חדש וחצי מתו ברעב קרוב לשלש מאות נפש מישראל בירושלם, ותשם העיר מרוב בניה, ובאחרונה נפטר לעולמו גם הרב הזה ביום כ"ו לחדש אדר התקל"ג, והרב ר' ידידיה טאריקה: הספידו בעיר בנייא בכ"ד לחדש תמוז ובתוך דבריו אמר: כי הורם העטרה, והוסר הצניף כי מת משה ספרא רבא דישראל, אוי לדור דחסרא נכרא רבא הדין, אשר לא נותר איש שהכל בו, עוד אומר דלא חשיד קודשא ברוך הוא דעביד דינא בלא דינא, כי יקוד המחלוקת שהיה זה ימים ושנים בעיה"ק ירושלם על האי נכרא שעלה לקרות בספר תורה בלא הורמנא, והיה קטטה ופירוד לבבות כעוד שנעשו שתי כתות, ונשאר קצת, שנאת חנם, ועל ידי הרשעים אילי הארץ, האומרים תמיד הב הב, שהוכרחו קצת תלמידי חכמים לצאת מהעיר גרם לזה וכ"ו (קדש ידידה), וכן הספידו ר' רפאל אליעזר נהמיאש בשלוניק בכ' סיון תקל"ג (הק"רב) בתור סופר בתב החבורים האלה: שנדפסו בתמיכת הנדיב דוד זונאנה ובנין אליה וברוך אנימאן ויצחק אבהרם מדינה[164]):

א) גט מקושר על דיברי גטין (קושטנדינא תקכ"ו).

ב) חיי עולם, דרושים על סדר בראשית ושמות (קושטנדינא תקי"ב).

ג) זכות משה, כללי הש"ס וחידושי דינים (שלוניק תק"ד).

ר' רפאל משה בולה הוליד בן אחד ושמו ר' שלמה בולה, שנמנה בין הרבנים בירושלם[165]), אך לא יכול לשבת במנוחה בעיר הזאת מפני רשעת עם הארץ

161) יבני המוה, אהי"ע דף ל"א 162) שם, יו"ד ס' ג' 163) שם, אהע"ז ס' ב'

164) גט מקושר, (בוזה) הקדמה 165) עין [illegible] אה"ע ס' ד'

הארץ אשר רדפוהו והציקו לו עד שנאלץ ללכת לשלוניק ושם קבע תלמוד תורה ושם חבר ספרו יקר הערך „חמשה קנינים" או לחם שלמה (שלוניק תקנ"ה) אך לא הדפיס בלו לפי עדות בנו ר׳ יוסף בולה בהקדמתו, ונשארו ממנו עוד כתבים (לחם שלמה, דף קס"ה), ר׳ שלמה בולה נפטר בכ"ג שבט תקס"ז וספדוהו החכמים ר׳ חיים יוסף בן אדון ור׳ יום טוב שאול (לחם שלמה דף קס"ה־קס"ו וקס"ז־קע"ו).

ובפרק ההוא בא ירושלמה ר׳ חיים בן משה בן עטאר ממדינת פאס, הוא נולד בשנת תנ"ו בעיר סאלי במארוקו, אחיו ר׳ שם טוב שלח ידו במסחר, ור׳ חיים היה עמו בשותפות ובכן היה אמוד בנכסים והיתה לו באפשריות להקדיש רוב עתותיו לתורה, בשנת ת"ק עלה במחשבתו להתישב בארץ ישראל, ובעברו על דרכו על פני העיר הגדולה ליוורנו השפיע על גבירי העיר ההיא להקים ישיבה בירושלם כדי שילמדו בה תלמידי חכמים בתמידות, ובהגיעו לעיר הקדש בסוף שנת תק"ב הוא העמיד על הכית שיסד, את ר׳ יונה נבון, הישיבה הזאת נודעת בשם „כנסת ישראל" ובששים שנה אחרי כן קנו אותה האשכנזים שהתישבו מחדש לבית תפלה, עד שהשיגו הרשיון לבנות בית תפלה חדש[65]).

ר׳ חיים ן׳ עטר לא הצליח לפעול הרבה בירושלם כי מת איזה חדשים אחרי בואו שמה בחדש תמוז תק"ג הוא היה כבן שבע וארבעים שנה, ובעל הזכרונות אזולאי כתב עליו: ואני הצעיר זכיתי והייתי בישיבתו הרמתה, ועיני ראו גדולת תורתו עוקר הרי הרים, וקדושתו הפלא ופלא, ולפי דורנו היה לב הרב מבעית בתלמוד, והיה כמעין המתגבר... והכמתו ניכרת מתוך ספריו אך זה אחד מעשרה, הכמתו והרהב לבו והורפתו הפלא ופלא והוסף עליו כל היום סדר קדושה והבדלה מעניני העולם הזה[66]).

מצבת קבורתו נודעה עד היום בהר הזתים וזה הכתוב:

ציון נברשתא דדהבא, ההר חמד אלהים זה אבן יקרה, ושיחת קלה שלו אלהים חשבה לטובה, ובארץ האירה מכבודו באשר יאירו שבעת הנרות ירכה וקנה, הוא העולה עמו, וקרא שמה המצי בה, מוציא לאור כל תעלומה הוא וזה הוא הדרה, הוה הרב המופלא וכבוד ה׳ מלא, המקובל אלהי הסידרא קדישא, מו"ה חיים בן עטר ז"ל, נתבקש בישיבה של מעלה ט"ו לחדש תמוז שנת תק"ג, ליהנות מזיו השכינה, חבר ס׳ חפץ ה׳, וס׳ פרי תואר, וס׳ אור החיים, וס׳ ראשון לציון.

חבוריו הנזכרים על מצבת קבורתו:

א) חפץ ה׳.

ב) פרי תואר, ונקרא גם כן פרות גנוסר, חידושים על שלחן ערוך יו"ד סביב פרי חדש לר׳ ח׳ סילוא (אמשטרדם תק"ב).

ג) אור החיים, פירוש על התורה, נדפס עם הפנים ופירוש רש"י (ויניציא תק"ב) ואחר כך לבדו.

ד) ראשון לציון.

וקרוב

[illegible]

וקרוב לדור ההוא קמו בני הרבנים הזקנים ובראשם היה ר׳ אברהם בכ״ר שמואל מיוחס אחיו של הרב המלל ר׳ רפאל בר׳ שמואל, לפי עדותו אביו מת באבו „סבבות הארץ ותחלואיה אשר חלה ה׳ בה ותשחת הארץ״ בהיותו בן אחד ועשרים שנה[167]), והוא נשאר יתום כבן שתי שנים, כנראה דודיו גדלוהו וינהגוהו בישיבת בית יעקב פיראררה, ושם למד תורה ומדעים מפי רבו ר׳ ישראל מאיר מזרחי, כרוב בני דורו הירושלמים, ר׳ אברהם לא התענג על כל טוב, וסבל תלאות רבות לכלכל אנשי ביתו וכה דבריו: אני הגבר ראה עני בהיותי מדוכה ביסורין בכמה הרפקתי דעדו עלי, וכזר עוני קשה מכלם, ועל הכל מאד אנחתי גדל כי כהו אור עיני והשיגוני עונותי ולא יכלתי לראות ולברר תלמידי את אשר בינותי בהרפי בין שלשים לב״ת[168]), ורבני ירושלם בעת ההיא שלא היה דרכה להרבות בשבחו כתבו עליו ויתארוהו בדבריהם אלה: הרב המובהק המקובל האלהי הדר הוא לכל חסידיו מי ימלל גבורות תפארת גדולתו, אנן הבקיאין מן המכירין את כל תקף זה קדושתו, אחד היה אברהם ברוש מאהבה, פרישתו מקדושתו, לא ימיש מתוך האהל אשר ישב לחוש ימים ים התלמוד... כל העם עונים אחריו מקודש מקודש אשרי יולדתו[169]), ר׳ אברהם נפטר לעולמו ערב ר״ח טבת תקכ״ה בעזבו שלשה בנים ר׳ יוסף־יעקב, יצחק ובנימין ואלה חבוריו הנודעים:

א) בני אברהם, שו״ת וקונטרס על דיני נטין וקצת דרושים (קושטא׳ תקל״ג).

ב) שדה הארץ, שני חלקים, ח״א שו״ת והדרושים (שלוניק תקפ״ד) ח״ב דרושים (שלוניק תקפ״ו).

ג) שדה הארץ, חלק שלישי שו״ת על ד׳ חלקי השו״ע ולקוטי פסקים (ליוורנו תקמ״ח).

ד) דגלי אהבה, וריח שדה, פירוש על ס׳ עץ החיים המיוחס להאר״י, הזכירו בהקדמתו ונשאר בכ״י.

ה) המאור הקטן ולקט שדה, על כתבי ר׳ מאיר פאפיראש, מזכירו שם.

ו) שיח שדה, דרושים, מזכירו שם.

ר׳ אברהם מיוחס לא לבד שלא השאיר אחריו איזה הון כסף לכלכלת אנשי ביתו, אלא שהיו עליו חובות, והנושים באו לדחוק את אנשי הבית, אז הוכרח ר׳ יוסף יעקב הבן הגדול לצאת להוצה לארץ לדפוק על פתחי נדיבים, אך כמו שבל בהות הטבע והפגעים הרבים התאחרו להצר לבני משפחתו, במעט יצא בגולה והנה נודע לו שאחיו הרך בשנים יצחק שמואל נפטר לעולמו, עוד לא נח ולא שקט מן האבל הזה, והנה הודיעו לו שבקצת ימים חלו ומתו במגפה קרובתו האשה חנה, אמו מרת גאבילה, ואחותו הרה בנים לבנה בהקשותה בלדתה, כל המקרים המעציבים האלה דאבו רוחו באופן נורא ובכל זאת לא חדל ממסעו, ובסוף שנת תקמ״ו הגיע לליוורנו, שם מצא את הנדיב אליעזר חי שאלתיאל ריקאנטי „שכלו מלא הסדים אוהב את הבריות״ והוא הושיט לו את ידו המלאה כל טוב להוציאו מן המצוה, ויתמוך בידו להדפיס החלק השלישי מן החבור שדה הארץ לאביו. ומכני

167) שדה הארץ, ח״ג, הקדמת המחבר. 168) [illegible]
169) שם, הקדמת רבני ירושלם

ומבני משפחתו היו עוד בירושלם הרב הזקן ר׳ משה מיוחס דודו מצד אביו, כנראה הוא היה יליד שלוניק, ואחרי כן התישב עם אביו בירושלם, והיה תומך בכל עת בידי בני משפחתו אשר לא נפל חלקם בנעימים, ור׳ אברהם מיוחס מרבה להתהלל בו ולפארו: ומרבה להטיב הפקיד המפואר מר דודי כמה״ר משה בכ״ר מיוחס נר״ו, יהי ה׳ אלהינו עמו ויהי ויתן לו רב ברכות ומטנו ההצלחות, לו ולבניו כל הימים אשר הפליא חסדו עמי, מאת ה׳ תהי משכרתו שלמה, גם האיש משה גדול מאד בארץ[170], וכבר ראינו שהוא היה פקיד הכוללות ומכספו שחד לכל קשה יום ובשנת תפ״נ בבוא השר יוסף פחה ירושליםה ויצר מאד לישראל, אז עמד הפקיד משה בפרץ והפחה שם עליו עלילות דברים ויתן אותו בבית הסהר והפחה התרצה לקחת כפר נפשו סך עצום תשעים ואחד אלף גרוש וזמן הפרעון תשעים ואחד יום, אז נסע כן אחיו ר׳ רפאל מיוחס לקושטנדינא ועל ידי השפעת שרי היהודים הקרובים למלכות הוציאו תפקידה לפחה שיחדול מעשוק היהודים, ובנו של משה מיוחס היה ר׳ מרדכי מיוחס שנחשב בין רבני העיר ודבריו היו נראים בעיני בני דורו, וכאשר הדפיס בן משפחתו ר׳ יוסף יעקב מיוחס ספר אביו „שדה הארץ״ (חלק ג׳), ר׳ מרדכי הסכים עליו, במשך ימיו יצא פעם אחת לחוצה לארץ בשנת תקי״ד בתור שליח לחברון[171], ובדור ההוא היו ר׳ יעקב אשכנזי אשר היה מורה הוראות[172], ר׳ יצחק ערוך שהרביץ תורה בערך שנת תק״נ[173], ר׳ מנחם ן׳ הביב[174], ר׳ דוד יקותיאל כהנא[175], ר׳ יוסף בכ״ר אהרן חאסון[176], ר׳ רפאל אברהם ן׳ אשר[177].

ובכלל הרבנים המקובלים בעת ההיא היה ר׳ שלום מזרחי יליד העיר הקטנה שרעבי במדינת תימן, ועל שם מקום מולדתו היו מכנים אותו דידיע שרעבי, הוא היה צנוע ולא התראה לאדם בתלמיד חכם, ויתפרנס ממכירת מחטים, מזלגים, וחומיהם, והיה נושא חן בעיני כל רואיו כי היה יפה תואר, ויהי היום שהלך לבית גבירה אחת ערבית למכור סחורתו ותראהו ותחמוד יופיו בלבה ותסגור הדלת בעדה, והוא קפץ דרך החלון ויגמור בדעתו לעזוב את העיר, ויבא לדמשק, שם היה לו מחלוקת עם החכמים המקובלים בענין כוונת אכילת בזית בליל פסח היהוע ליהודי חן ויסע את הגליו ללכת לארץ ישראל והשכיר את עצמו למשרת בבית החסיד גדליה חאיון שהיה ראש בית הכנסת בית אל, פעם הרב גדליה התקשה מאד בענין אחד בס׳ עץ חיים ולא מצא פשר דבר, והעמיק מאד בעיון עד אשר נתנמנם, והמשרת שראה מבוכתו וראה הס׳ פתוח לפניו רשם הפתרון, וכאשר הקיץ הרב משנתו, אורו עיניו בפתרון והבין שמשרתו אינו אדם פשוט, עד שהוכרח להגלות לו, רק הלה פניו לבלתי הודיע הדבר לכי שיהיה

170) שדה הארץ, ח״ג הקדמת המחבר
171) מכתב להחיד״א [illegible]
172) פרי הארץ, ח״א אות [illegible]
173) פרי הארץ, [illegible] שפ[illegible] החיד״א [illegible]
174) נפטר [illegible] ובא הספרו בס׳ [illegible]
175) [illegible] בירושלים ונקבר בהר הזיתים [illegible]
176) נפטר [illegible]
177) נפטר [illegible]

שיהיה, וכאשר קרב קצו עזב מכתב חתום לפרנסי הבית הכנסת לפתחו אחרי מותו, ובו צוה למנות את המשרת שלו במקומו (תולדות חכמי ירושלם חלק ג׳ דף קי״ז).

ר׳ שלום שרעבי נמנה לראש ישיבת „בית אל" בשנת תקי״א ויעמד שם עד שנת תקס״ב, המקובל ר׳ ידידיה אבולעפיא, בהקדמת השערים לר׳ חיים ויטל כתב: כבר נודע עומק הדברים, ומי יוכל לעמוד לפני הארי להבין עמקי סודותיו, ובפרט בעץ החיים ומבוא שערים ושמנה שערים, אכן בחסדי ה׳ שלח לנו עיר וקדוש, סמנו יחד מסנו פינה, שהאיר עינינו בסדריו וציוניו והגהותיו התרשישים, מורנו ורבנו רבן של חסידים, המקובל אלהי המפורסם כמהר״ר שר שלום מזרחי שרעבי זצוק״ל, גדול העצה אשר מלא את העולם, מי יספר שבחו וגדל חכמתו, אשר עשה אזנים לתורה, להאיר עינינו בתורת אמת בספרו הקדוש „נהר שלום", על כן יאסרו הסושלים לכל מי שלומד דברי כתב בעל „עץ חיים" מבלי שלמד ב„נהר שלום" והקדמותיו, וממשש בעור באפלה, וכתפל בלי מלח, ולא ידע לכוין אמרא. וכ״ו מנהגו היה לעשות תיקון חצות בכל לילה, וכל התיקונים האלה היה עושה לפני הכתל מערבי אף על פי שהיה שם מקום סכנה, ואלה חבוריו:

א) אמת ושלום, הגהותיו לספר עץ חיים (שלוניק תקס״ו).

ב) רחובות הנהר, על הקדמות האר״י (שלוניק תקס״ו).

ג) נהר שלום, על כוונות התפלה.

ר׳ שלום הוליד בן אחד ושמו יצחק והוא המקובל ר׳ אברהם שלום מזרחי, ונפטר ביום עשרה לחדש שבט התקס״ה, ומקום קבורתו בחלקת „קהל חסידים" ובימיו היה ר׳ צמח בן שמעון מישיבת חסד לאברהם, ר׳ חיים נסים הכהן, (שנפטר בל״ג בעומר תקנ״ו), ור׳ ישראל יעקב בורלה (נפטר יום ד׳ תשרי התקנ״ו), ר׳ דוד די סילוה בן ר׳ חזקיה די סילוה, שהיה רופא מובהק, שהשאיר אחריו חבור על הרפואה „פרי הדס" שהעתיק מכתבי הרופאים הקדמונים והוסיף הרבה בחינות מנסיונותיו, וכן השאיר כתבי יד אחרים בחדושי תורה והלכה שנמצאו בידי בני משפחתו (תולדות חכמי ירושלם, חלק ג׳ דף [illegible]

[illegible]

והספידם ר' ישראל יעקב אלגזי; ר' אליהו הולג „החכם השלם" (ארמת קדש, חלק א' הקדמה המחבר); ר' אברהם הולו, נפטר י"א אדר התצ"ז (בתולדות חכמי ירושלים, ח"ב דף קס"ו) בא השם רולו וצ"ל הולו, כי שם רולו אין לו שחר ולא נמצא; ר' אברהם קארמונה שנפטר בשנת התצ"ט; ר' ישעיה בן ר' יצחק אזולאי תלמידו של ר' חזקיה די סילוה, והרביץ תורה והעמיד תלמידים, ונפטר יום ו' אדר התצ"ב ומקום קבורתו על יד קבר זכריה הנביא, והוא זקנו של הרב החיד"א; ר' יצחק בן משה ן' חביב, קבורתו בהר הזתים; ר' ידידיה בן ר' יהודה הכהן תלמידו וחתנו של ר' אברהם יצחקי, והוא סדר ס' תשובות ושמו „זרע אברהם" ונדפסו בשנת תצ"ב, ויש לו תשובה בחשן משפט סי' י"ב; והרב חיד"א ראה ספר אחד מתשובותיו בכתב יד; ר' אליהו די סיגאנין, ויש לו תשובה בספר שמש צדקה; ר' נסים אמאטון „זקן בא באנשים, שרוב הקהל היו תלמידיו, ובעל מעשים טובים, מוכתר בכתר זקנה וחכמה, נפטר לעולמו יום י"ד לחדש חשון התקי"ח, ור' ידידיה טאריקה בדרוש הספידו (קדש ידיד, הדר משפטים).

גם היה ר' אהרן ן' הסון משלוניק שעלה ירושלימה בזמן ר' יצחק הכהן „שלשלת יוחסין" נפטר יום ב' לחדש אלול תקי"ז, ובנו ר' יוסף ן' חסון הנמנה בין רבני עיר הקדש, החתום על הספרים שלחן גבוה ושער יוסף בשנת תקי"ד ונפטר לעולמו ביום כ"ד לחדש תשרי התקכ"ב, ר' מנצור מרזוק מבני המערביים בירושלם, וזקן המשפחה היה ר' חננאל מרזוק (פלאמיה) „זקן ונשוא פנים, הונן דלים, כבוד שמו, ראש המשפחה" שנפטר לעולמו ביום ד' חשון התקי"ט, ר' מנצור מספר כרוב ענין שאביו מת עליו בהיותו רך בשנים, ואמו האמנה לחינכו וקבע ישיבתו בבית המדרש בית יעקב פירירה, מספרים עליו שהיתה לו הדרת פנים יפה מאד, והיה משכמו ומעלה גבוה מכל העם, והיה נותן חתיתו על כל התלמידים המתחפים בלמודם, נפטר ביום ג' לחדש סיון התקמ"ב, והוא חבר: א) קרבן אליצור, על מסכת עבודה זרה, ודיני ברירה ושאלות ותשובות (שלוניק תקל"ז), ב) בן פדה צור, דרשות על התורה נדפס אחרי מותו (שלוניק התקמ"ו), ג) צור תעודה, על הלכות שלוחין מהרמב"ם והירושים (שלוניק תקכ"ו), ד) בית צור, ונמצא בכתב יד, עוד נמצא ממנו איזה חדושים בס' מחנה יהודה לר' יהודה קצין שאחלב, אחיו הגדול ממנו היה ר' סעדיה מרזוק ואף שכתב חידושי תורה ותשובות לא ראו אור הדפוס, ונפטר ביום ב' לחדש אייר התקל"ג, ובדור ההוא היה ר' שמואל עמאר חותנו של ר' יעבץ מרדכי מיוחס, שהיה מעיר בלונראדו וקבע ישיבתו בירושלם עם כל בני משפחתו, ולפי הכתוב במצבתו היה: „גבה מעלה, המיוחס בישועים רבים, ונפטר לעולמו ביום כ"ד לחדש שבט התקי"ח, ובנו חיים דוד עמאר בא עם אביו ר' שמואל ירושלימה בהיותו בן ארבע עשרה שנה ותפלה לדוד, הקדמתו, ההיגון בישיבת נבמה ישראל וחבר ס' תפלה לדוד על מאה ברכות שחייב האדם לברך בכל יום ונדפס אחרי מותו (שלוניק תקל"ו), והוא נפטר לעולמו ביום י"ז סיון התקל"ה.

ומכל החכמים בירושלם היה ר' יצחק ורחיא אזולאי, אחד מדייני

ורבני

ורבני העיר בזמנו של ר׳ אליעזר נחום והתימתו באה בהסכמות משנת תצ״ג, נזכר בס׳ אדמת קדש (חלק ב׳ ס׳ י׳), והוא אביו של הרב הבבליוגרף חיים יוסף דוד אזולאי[178], ונפטר ביום כ״ג טבת תקכ״ח, ר׳ שם טוב בכ״ר יעקב גבאי, נולד בירושלם וכאשר הגיע בן השבעים ר׳ חיים ן׳ עטר למד בהכרתו. ולמד ממנו (ראשון לציון, הקדמה), ונתמנה ביחד עם ר׳ יונה נבון להשגיח על ישיבת „גדולת מרדכי״ מלבד שהיה מחכמי ישיבת „כנסת ישראל״ חבר ספר אחד „טוב והסד״ דרושים על סדר הפרשיות בהקדמות על פי הדין ולא נדפס. ר׳ אליעזר בן ר׳ יעקב סופינו מעיר פיסה באיטליא באה תשובתו בס׳ „בית יהודה״ לר׳ יהודה עייאש (ס׳ א׳) וחתם על קונטרס בשנת תצ״ב ואחרי כן עלה ירושלימה ונפטר ביום ג׳ כסלו שנת התק״ו, ר׳ יצחק בן מרדכי קרושפין שהוציא לאור ס׳ „יחרי המה״ זהר לחמש מגילות נפטר יום כ׳ אלול תקי״א, ר׳ מצליח מאיר שבא מאזמיר, מרבין תורה בתלמידים... „חכם ושלם והסידא קדישא״ נפטר כ״ט סיון תקי״ז (נזכר בספר זקן שמואל) והספידו ר׳ יצחק נוניס־בילמונטי (דורכי הים); ר׳ אברהם אמארילין משלוניק שהיה רוב ימיו מאריה דאתרא בעיר טריקולא, חבר ס׳ ברית אברהם הדרשות והידושים על הש״ס, ואשתו הפרישה מהונה והדפיס הספר למזכרת בנה היחיד שנקטף באבו, בסוף ימיו ר׳ אברהם עלה ירושלימה ושם נפטר „מזכה מיסורים״ ביום ה׳ סיון התקי״ד, ואצל קברו נקברה אשתו רבקה אמארילין.

עוד היו ר׳ אברהם אלחדיף מרודוס שהיה מדייני העיר (כעת יוכר דף פ״ג), ובבואו לירושלם נתמנה לאחד מן הדיינים (תולדות חכמי ירושלם חלק ב׳ דף ל״ו); ר׳ שלמה הרס, מרבני העיר ובאה התימתו בהסכמות של ר׳ אליעזר נחום בשנת התצ״ז ר׳ יוסף מינדיס, מרבני ירושלם והתימתו באה בס׳ חיים והסד (הו״מ ס׳ מ״ז); ר׳ מאיר שבתי ן׳ כנשטי באה התימתו בין רבני העיר ונפטר לעולמו ביום כ׳ אייר תקט״ו; ר׳ נסים מרכה, שבא מאהרב לירושלם בזמן ר׳ יצחק הכהן, והוא היה התנו של הרב חיד״א, ויסכים על ס׳ „שער יוסף״ (ליוורנו תקי״ז) וכן הסכים על ספר חיי עולם (תק״ב), ונזכר בין חכמי ישיבת נוה שלום (המעלות לשלמה אות ת׳); ר׳ יוסף ן׳ גויה חבר ס׳ „טל אורות״ על המרדכי והיה גנוז ימים רבים עד שבא לידי ר׳ חיים שלום מרגונטי והדפיסו בשלוניק בשנת תקס״ו, והוא נפטר ביום ג׳ אב התקכ״ה; ר׳ יוסף גאנדור, תשובתו באה בארוכה בהלכות ס״ת, וממש נראה שהיה סופר בקי במלאכתו ועליו הוטל לתקן ספר תורה שנכתב על ידי סופר אשכנזי לכתיבה ספרדית יותר עגולה (פרי האדמה המצורף לס׳ פני האדמה).

בשנת תק״ד בא ירושלימה ר׳ יהודה עייאש מעיר אלגזיר, ושמש שם ל״א שנה הוא נולד בתונס בערך שנת ת״ן והיה תלמיד ר׳ רפאל ידידיה שלמה צרור ששמש אותו בערך חמש עשרה שנה, בשנת תפ״ד בא לעיר אלגזיר שם מנוהו לרב הכולל עליהם[179]), בשנת תצ״ב היתה מלחמת הספרדים בקרבת העיר הזאת, ואז סבלו תלאות רבות, ובתשובת שאלה ששאל מר׳ אברהם מונסון שהיה מקושטאן והתישב במצרים כתב: שבעת הגיע הספק הזה לידי לא

לא נמצאת שעת הכשר מחמת הצער והחרדה אשר אנחנו שרויים בם, מפני המת מלאכי מות, חיל הספניולים אשר שמענו את שמעו שרוצים לבוא ולשפוך על העיר סוללה, וימס לבבנו ולא קמה בנו רוח, וכולנו נפוצים על פני השדה מפוזרים בננות וקרפיפיות, ואין לך יום שאין קללתו מרובה מחבירו, אין די באר פרטי הצרות שהן מתחדשות מדי שבת בשבתו מפרוס הפסח ועד עתה[180]), בשנת ת״ק עבר על פני העיר הזאת ר׳ חיים ן׳ עטר על דרך מסעו לליוורנו ושם השתעשע עמו בדברי תורה, ויעתיק מתשובותיו בכתב יד[181]), בשנת תק״ד הכין את חבוריו לדפוס וישלחם לליוורנו, לאשרו נמצא הגביר רפאל יעקב בושערה שהספיק ביד נדיבה כל הוצאות הדפוס, ובשנה ההיא התישב בירושלם, בישיבת בית יעקב[182]), ותלמידו השגיח על הדפסת החבור בית יהודה[183]), ובנו בהקדמת ס׳ וזאת ליהודה כתב שענין עליתו לארץ ישראל היה כעין סבה מוכרחת, על ידי הופעת רוח מרום וחזון נורא שנדמה לו, ועל ידי כן הוכרח לעלות במעט זמן, ונפטר לעולמו אחרי שנים מועטות בעזבו בנים, ר׳ יעקב משה עייאש שהיה ראשון לציון בסוף חייו, ר׳ אברהם המוציא לאור ספרו של אביו „וזאת ליהודה״ בעיר וולצבאך בשנת התקל״ב, ר׳ יוסף שהוציא לאור ספרו של אביו „מטה יהודה״ (ליוורנו תק״ם, ור׳ יצחק שנקבר בהר הזתים ואלה ספריו:

א) בית יהודה, חלק ראשון שאלות ותשובות כסדר הטורים, ובסופו מנהגי ק״ק ארגיל (אלג׳יר), ליוורנו תק״ו.
ב) לחם יהודה, חידושים על הרמב״ם (ליוורנו תק״ה).
ג) בני יהודה, חלק שני לספרו „לחם יהודה״ ובסוף חלק שני מספרי „בית יהודה״ קכ״ד תשובות (ליוורנו תקי״ד).
ד) וזאת ליהודה, שני חלקים וכאר עניני השלום ועניינים אחרים נדפס על ידי בנו ר׳ אברהם (וולצבאך תקל״ו).
ה) מטה יהודה, שני חלקים חידושים על השלחן ערוך הדפיסו בנו ר׳ יעקב משה (ליוורנו תקמ״ג).
ו) קול יהודה, חדושים על התורה עד סוף פקודי ולא נדפס יותר מזה הדפיסו בנו ר׳ יעקב משה (ליוורנו תקנ״ו).
ז) עפרא דארעא, הגהות על ס׳ „ארעא דרבנן״ (ליוורנו תקמ״ו).
ח) שבט יהודה, על השלחן ערוך יורה דעה נשאר בכתב יד [illegible] ר׳ יצחק פראנג (תולדות חכמי ירושלם חלק [illegible]).
ט) שלמת בית יהודה, הלכות ופסקים.
י) אגרת בריה, [illegible] לס׳ בית יהודה חלק ב׳.

ר׳ יהודה עייאש הסכים על הספרים האלה: [illegible]

[illegible]

180) [illegible]
181) [illegible]
182) [illegible]
183) [illegible]

קרוב לזמן ההוא התישב בירושלם הרב הזקן ר' נתן בן ר' אברהם בורגיל אב בית דין ורב הכולל בעיר תנס „עיר וקדיש" והיתה שם מנוחתו כבוד כיום ב' חשון תקנ"ב, והוא חבר ס' חק נתן" חידושים על התלמוד סדר קדשים והוריות ובסופו לקוטי ש"ס והרמב"ם (ליוורנו תקי"ל) והוליד בן ר' אליהו חי שנולד לו בשנת תק"ך גם היה ר' משה נאלאנטי (השלישי בשם הזה), נכד הרב הכולל ר' משה ן' ר' יהונתן נאלאנטי, והוא היה מימי נעוריו פוסק ומורה הוראה. וקרובו ר' משה מרדכי יוסף מיוחס כתב עליו: משה זה דודי, בר אבהן ובר אורין החכם השלם הדיין המצוין הרב העצום שלשלת יוחסין... קנקן חדש מלא ישן, שקדשוהו שמים כאשר עולל, פרח שושן האיר וזרח כצאת השמש בגבורתו, דן את הדין דין אמת, ועמד על כנו משפטים ישרים, סופו הוכיח על תחילתו[184].

ומחבריו היה ר' פנחס יוסף מזרחי בן הרב הכולל ר' משה מזרחי שעסק כל ימיו בהוראה, ועליו היו אומרים „יפה כח הבן מכח האב[185]", והוא היה מכתמידי ישיבת „בית יעקב" תשובותיו שנראו בעיני רבני העיר אסף וידפים בתוך ובסוף ספר תשובות אביו „אדמת קדש" חלק ב', ובהסכמת הס' כתבו רבני ירושלם; ואחריו לו קם כמוהו, וממלא מקום אבותיו ידיד נפש החכם השלם והכולל פרי צדיק עץ חיים כמה"ר פנחס יוסף מזרחי, היכו מטתקים, אשר אזר כגבר חלציו, ואסף איש טהור שיורי ברכת אשר פעל ועשה הרב מור אביו ז"לה בימי הזקנה שהיו מפוזרים פזר גדול מקצוי ארץ וים רחוקים, ואשר נמצא אתו משלו כאשר הנגו ה'... שהיה בדין ושקיל וטרי בקהל קדושים[186]), אז יצא ר' פנחס מזרחי את העיר ירושלם ויסע לשלוניק[187]), ושם נזדמן לו הרב הנדיב ר' יצחק הלוי בעל אכסניא אשר „בצלו הסד ויעשב כאשר עם לבבו" ועל ידו נאותו הגבירים משה יצחק קואינקה ובנו יצחק קואינקה, והנדיב דוד אברבנאל להספיק הוצאות הדפוס לס' שאלות ותשובות „אדמת קדש" חלק שני, (בית הדפוס לר' יהודה קלעי ומרדכי נחמן בשנת תקמ"ו), ר' יוסף פנחס כאשר שב ממסעו התישב בירושלם ויהי שם למרביץ תורה עד ימיו האחרונים, והוא הקדיש פרוכת לק"ק גדול לשמו ולשם בנו גבריאל ואחיו דוד מכאל ונמצא בעת במוזיאום היהודי במונכין[187a]).

גם היה שם ר' אברהם האיון יליד בושנה שהיה חכם ונדיב לב, ובעל הימהונות כתב עליו: אות או מופת עשה אלהים לנו, הזהיר לנו שריד האי גברא רבא... פקיע ומומחה, אחד היה אברהם רב פעלים שריבה וקיבץ פועלים לתורה... הוא הרב המופלא מבין המידא כמה"ר אברהם האיון, אחד המיוחד מנקיי הדעת שבירושלם ומיקיריה[187b]), ר' אברהם האיון, הוכרח לצאת מירושלם להוצה לארץ בשנת תק"ל בערך מפני צורך השעה ומגמתו היתה לשוב אל מקומו שעה אחת קודם, ובהיותו באיטליא, נפטרה אשתו בירושלם, ונשארה לו בת בתולה

---

184) [illegible] אחים [illegible]
185) [illegible] בית יעקב
185) אדמת קדש, [illegible]
187) שם, הקדמת [illegible]
187a) [illegible]
[illegible]
187b) [illegible]

בתולה שם, ויהי כהגיע השמועה הרעה אליו וישלח אגרת תנחומים לבתו וכסף לפרנסתה, ויעד בה שלא תבוא אליו, כי כדעתו לעלות ארצה ישראל, ויהי כי ארכו לו הימים שם, והנה הקרה בת משפחה הגונה שהיתה נכונה לנסוע ירושלימה, בפרק הספינות ההולכות אל חופי ארץ ישראל, ויקח אותה לאשה בתנאי שתבוא עמו כצאת הספינות בשנה ההיא, ועשו מלבושים ובגדים בשינוי כדרך המלבושים הנהוגים בארץ ישראל, וגם הכינו חפצים וצידה הנחוצים לדרך, וכאשר הגיע חג הפסח ושבועות, נהג לעשות יום טוב רק יום אחד כדרך בני ארץ ישראל, וכהגיע פרק נסיעת הספינה, קם נגדו איש יהודי, וידרוש ממנו סך מה שהיה חייב לו מחמת איזה עסק שהיה לו עמו, ויגש את משפטו לפני דייני ישראל, על כן הוכרח להתעכב שם, וחמיו וחמותו נסעו בספינה, בהיותם כבר מוכנים לשים לדרך פעמיהם, ויקחו עמהם כל חפצי הבית, ור׳ אברהם האיון נשאר לבדו עם אשתו בבית אחד מאוהביו, כמעט נסעה הספינה ההיא, והנה הגיעה בתו הירושלמית למקום אביה, וכין כך ובין כך בעל הדין היהודי בראותו שלא זכה בדיני ישראל, ונהפוך הוא שנשאר בעצמו חייב לר׳ אברהם איזה סך, הגיש משפטו לפני הערכאות של הממשלה, ויארכו לר׳ אברהם הימים שם, כמו שנתים ימים עד שיצא זכאי גם בערכאות, ותבה ומיד נסע עם אנשי ביתו ירושלימה בערך שנת תקל״ב, וכתוך הזמן הזה כחשבו בצרק שישיבתו במדינה הזאת היה רק דרך עראי, היה נוהג כבני ארץ ישראל להוג רק יום אחד בכל המועדים[188]).

בשנת תקמ״ח בערך העמים על שכמו המשא הכבד לנסוע בפעם השנית בארצות שונות, לדפוק על פתחי נדיבים בשליחות מצוה להועלת כוללות ירושלם, הוא החל במצרים ואיטליא ויבא בתוגרמה [האירופית[189]), בעת ההיא שלח אליו הרב הירושלמי ר׳ יום טוב אלגזי, כתב יד אביו ר׳ ישראל יעקב אלגזי הנקרא „שלמי ציבור״ ו„שלמי חגיגה״ להכינו לדפוס ולהשתדל בהפיצו, לאשרו נמצא בקושטנדינא אחי אמו של ר׳ יום טוב הגביר יהושע אשכנזי שתמך בידי ר׳ אברהם להוצאות הדפוס כי רבו, ור׳ אברהם האיון נכנס בעובי קורת המלאכה הזאת, וכהגיעו לשלוניק בשנת תק״ן מסר הספר ליד המדפיסים מרדכי נחמן ודוד ישראליליה להדפיסו והוא היה המגיה, ונעשה מלאכתו באמונה והוסיף נופך משלו „דינים הנצרכים בסדר תפלה, הכר עליו הגהות רבות, תוספות וחדושים דינים רבים, ודיני ספר תורה בפרשיות המועדות, באורך וברוחב ונופחאות עיקריות ושאר מנהגים (אזולאי מערכת ספרים), והשיג הרבה על הרב חיד״א בספריו, והרב חידא הזר והשיב על כל השגותיו בספרו „קשר גודל״ השיטה יותר נודעת לר׳ אברהם האיון כי הוא היה הראשון שהוציא עד כמה היה רחוק ר׳ יוסף קארו בבית יוסף ובשלחן ערוך מן הקבלה, וראיות מוכיחות הביא שלא היה חלקו בין המקובלים, ונפלא הדבר שלא ראו הספר הזה גדולי סופרינו שהשבו הם׳ מגיד משרים המזויף למלאכתו של ר׳ יוסף קארו, ולהנם צעק ר׳ אברהם האיון, ר׳ דוד קאסל, ואנכי המחבר (דברי ימי ישראל בתוגרמה חלק ב׳ ציון א׳), כי כבר נקבעה הלכה זו, ושיבושא כיון דעאל

188) שלמי חגיגה, דף [illegible] (הערה כ׳)

189) שלמי צבור דף [illegible]

דעאל עאל, וצר לי על אלה שעינים להם ולא יראו ואזנים להם ולא ישמעו, ובמה שגיאות באלה נשארו בהסתוריא שאין מי שיתקן אותן, או יותר טוב אין מי שיחפוץ לתקן אותן, לא נודע בברור במה ארכו לר׳ אברהם האיון ימי מסע הקבצנות הזה, אך זאת שהיה כמעט בכל ערי תורקיה הארופית ובשובו ירושלימה עסק בהוראה עד ימיו האחרונים ושם נפטר בשנת תקס״ה ועליו נשא קינים והגה״ר חיים אברהם אשטרוסא בתוך קהל ועדה בשלוניק[190], שהיה מיודעו משכבר הימים בהיותו בקוסטנדינה.

כבר ראינו שהרב הכולל ר׳ מיוחס בה״ר שמואל נפטר לעולמו בשנת תל״א, ואז מנו במקומו את ר׳ יום טוב אלגאזי (שלא כדברי ר׳ יוסף שווארץ בתבואות הארץ בשנת תמ״ב), ר׳ יום טוב ן׳ ר׳ ישראל יעקב אלגזי נולד בירושלם בשנת תפ״ז[190a], ובהיותו כבן ארבע עשרה שנה נשאר יתום מאביו, ואשית לימודיו היו בישיבת „בית יעקב״ ושם התמיד לעסוק בהוראה אחרי מות אביו, בשנת תקל״ב נשלח מצד כוללות ארץ ישראל במסע קבצנות לתוגרמה הארופית ואיטליא, וכאשר עבר על פני העיר ויראנה נזדמן שם ר׳ שבתי וינטורה מעיר ספאלאטו, ויסכים על ספרו „נהר שלום״ שנדפס באמשטרדם אחרי כן בשנה ההיא היה באנקונה (ילקוט הלוי), ובפאדובא (זאת ליהודה), בשנת תקל״ג היה בדרום צרפת בעיר קרפנטרץ (אוצרות יוסף), משם נסה לאשכנז, בשנת תקל״ד היה במחוז מקלנבורג בעיר שטרליץ (בחינת עולם, ויפרש משה), אחרי כן שב עוד הפעם לאיטליא, בשנת תקל״ד היה בליוורנו (חסדי דוד), ופעם שנית נסע לאשכנז ור׳ משה סופר כתב עליו „מכירו הייתי לשעבר, בהיותו שליח ציון בפרנקפורט דמין קרוב לשנת תק״מ, והאריך האירה מכבודו[190b]), מאשכנז שב לתורקיה, ולא נודע אם דרך בולגריה או דרך איטליא, ויעבר על פני אזמיר, ושם נשאל בדבר הוראה ובתשובתו כתב: שהיה בתוך הגולה וספריו אין אתו, ובכל זאת לא מנע מהשיב דבר לשואלו[191].

אחרי שובו משם, ר׳ יום טוב אלגאזי עמד על כנו בתור ראש״ל לציון ויעסק בהוראה, וירבין תורה, ויעמיד תלמידים רבים, ובכל ימיו היה גם הפקיד הכוללות לירושלם וחברון, ובשנת תקנ״ח מנה, את בנו ר׳ יעקב לפקיד בחברון, והערבים המלוים התנפלו על בנו ויכוהו מכות מות, ויתפסו ראשי העדה בחברון, ואז הוכרח ר׳ יום טוב לצאת לחוצה לארץ לאסוף כספים לפדיון שבויי חברון, ובשובו מצא את בנו יעקב מת ממכותיו (תולדות חכמי ירושלם חלק ג׳, מילואים דף נ׳) על פי כתב יד בידי ר׳ אליעזר ריבלין, ר׳ יום טוב הוליד גם שלש בנות שהשיא לר׳ משה יוסף מרדכי מיוחס, לר׳ שלמה האסאן, לגביר נסים פרחי חבוריו שכתב הם:

א) שמחת יום טוב, שאלות ותשובות (שלוניק תקנ״ד).

ב) הלכות יום טוב, חדושים על הלכות בכורות וחלה להרמב״ן (ליוורנו תקנ״ד).

ג

190) בן אברהם, [illegible]

190a) שמע יעקב [illegible]

190b) חתם סופר

191) חסדי דוד, [illegible]

ג) קדושת יום טוב, ושמחת יום טוב, על דיני יום טוב וקדושתם נדפס מתוך הכתב יד (ירושלם תר״נ).

ר׳ יום טוב כתב הסכמות מלבד אלה שהכסים בדרך מסעו, עוד על ס׳ עיני אברהם (תקמ״ב), קהלת יעקב (תקמ״ב), דרך המלך (תקמ״ו), דרך ישרה (תקמ״ח), חקרי לב (תקמ״ו), שדה הארץ (תקמ״ו), ושב הכהן (תקמ״ז), שמן המר (תק״ן), יד רמה (תק״ן), קדשי דוד (תקנ״א), עין פנים בתורה (תקנ״ב), חדושי הרב המאירי (תקנ״ג), מים שאל (תקנ״ז), דין אמת (תקס״א).

ר׳ יום טוב אלגזי נפטר לעולמו בן חמשה ושבעים שנה ביום ב׳ אדר ראשון התקס״ב, ויספידוהו, חתנו ר׳ משה יוסף מיוחס בירושלם, ר׳ יצחק גוגיים־בילמונטי באזמיר, ר׳ יעקב שאול בשלוניק, ור׳ עזריאל אלשיך בתנס.

מלבד הרבנים שהבאנו זכרם ששלחה עדת ירושלם לצבור נדבות בני הגולה לתועלת חכמי ועניי העיר, היו עוד חכמים רבים שיצאו בשליחות מצוה של מסע קבצנות, וכמעט שלא עברה שנה שלא היה בתוגרמה הארופית או באיטליא, שליחא דרחמנא מירושלם או שלש הארצות כאשר היו קוראים בימים ההם את שלשת הקהלות האחרות בארץ ישראל, צפת וחברון, בין השלוחים האלה שיצאו מירושלם נדע ר׳ דוד מלמד ור׳ ישראל כהן בערך שנת ת״ק[192], ר׳ יעקב חזן בערך שנת תקל״ד[193], ופעמים היה בלוית ר׳ יום טוב אלגזי ר׳ רפאל בנימן חיים מורינו בערך שנת תקכ״ה[194], ור׳ ישראל יעקב בורלה בשנת תקמ״ח[195], ובין הרבנים שעסקו בהוראה והרביצו תורה כתלמידים נודעים בפרק ההוא ר׳ אברהם פורנאנה[196], ר׳ אברהם אלמושנינו, מישיבת „בית יעקב" שהיה בן חמשים שנה בשנת תקי״ח[197], ר׳ שלמה אשכנזי אב״ד מק״ק לבוב שהתישב בירושלם ואחרי כן יצא את העיר וילך לשלוניק להדפיס חבורו הנז׳ הארץ והיתה שם מנוחתו בשנת תקל״ז[198], ר׳ יעקב כוטון[199] שבא משלוניק, והוא היה מן החברים שהתקשרו ביניהם בקשר אהבה וידידות בשנת התקי״ח[200].

ובין האשכנזים שהסתפחו בירושלם היה החכם המקובל ר׳ חיים ירוחם וילנא, בנו של ר׳ יעקב וילנא, הרב הזה נתגדל בלחץ ובעני, ובכל זאת עמד בפרץ להושיע עניי עמו מיד עושקיהם, ונכנס בערבות לאביו שהתחיב לערבי תקיף אחד האסאן מאיני לפדיון קהלת אשכנזים שהיה נושה מזמן הוזהה על תלה לסך אלף ומאה ושבעים ושלש זהובים ונוסף על זה רבית על רבית עד שעלה עוד שני אלפים ומאתים זהובים, והיה שרוי תמיד בפחד ורעדה כאשר הודיע זאת בכתבו שערך לגביר ר׳ שלמה מולכו באזמיר בכ״ג מנחם תק״ג (ירושלם תרנ״ב, שנת ד׳) באופן שהוכרח לצאת להוצה לארץ לכלכל

192) [illegible] רבים, דף ס׳
193) נהר שלום, הסכמה
194) שמן המור, ח״ב דף צ״א
195) שדה הארץ, ח״ג הסכמה
196) שמן המור, אה״ע סי׳ ב׳
197) המעלות לשלמה, או״ח סי׳ [illegible]
198) מרכבת המשנה, הל׳ תרומות
199) חיים שאל, ח״ב [illegible]
200) הוראות חכמי ירושלם, ח״ג דף כ״א

לכלכל שיבתו בלחם צר ומים לחץ, כי עתה בארץ ישראל הרעב כבד מה שלא היה לעולמים, ועול חובות מנשך ורבית לסגנים אילי הארץ, וככן ברח לדמשק, ושם שמו אותו בבור בגלל החובות, ויבקש משם מר׳ שלמה מולכו שהיה נזכר למעות ארץ ישראל לשלם פוליצה (כתאה) אחת אשר שלח על ידי רץ אחד לק״ק אזמיר שנכתבה על סך אלף ומאה גרוש׳ אשר יראה לשלם ממעות ארץ ישראל המופקדים תחת ידו מכוללות מעות קדשים, ואם לא יספיקו ואין תחת ידו, ועמד בפרץ עם כוללות מחנה קדשו שיפרעו מה שחייבים לו, ובזה יצול ארבע נפשות לקוחים למות.

בשנת תק״ה היתה עצירת גשמים ונחלקו החכמים אם יש לגזור תענית צבור ודעתו כמו כן דעת ר׳ יונה נבון היתה שלא לגזור כי אם תענית פשוט (פרי מפרי), אחרי כן היה בשליחות ירושלם בעיר קושטנדינא ובעיר ויינה, אחרי איזה שנים שהיה בחוצה לארץ עמסה עליו גם שליחות צפת, אמנם בשנת תקכ״ה היה עוד הפעם בירושלם, ובמכתב שערכו עדת האשכנזים לק״ק מיץ ביום כ׳ ר״ח אייר כתוב כן: „יען כי כהו עיני, צויתי לשום את שמו חיים נסים ירוחם וילנאי, (ירושלם שנה ב׳ עמוד קנ״ו). בסוף ימיו קבל עליו שליחות חברון והלך לערי פרס בלוית בנו ר׳ יעקב וילנא אלישר ונטבע בנהר חדקל (שם, שנה ד׳ עמוד קכ״ו) ובנו השלים בשליחות״ גם היה החכם ועשיר ר׳ יוסף צלמונה מעיר סופיא זקנו של ר׳ שלמה שלם שגדלו בביתו והנכו, ר׳ שלמה מונה שבחיו של זקנו שהיה מהאשכולות הטובות שעמדו לישראל, אילן גדול ששרשיו מרובים, יועץ וחכם חרשים, נביד ונגיד בעמו... ובלול במקרא משנה וגמרא, נאה דורש ונאה מקיים, ולעת זקנתו אוה למושב לו את הר ציון אשר אהב, ויהי להם לעיר זקן משוא פנים, ועוד זקנה ושיבה עמד טעמו בו, וריחו לא נמר, ונפטר בירושלם ביום ח׳ אייר התקי״א, ובתשלום השנה הספידו נכדו הנ״ל (תולדות חכמי ירושלם, חלק ג׳ דף ל״ו).

ר׳ אריה ליב פרומקין מחבר הס׳ החשוב תולדות חכמי ירושלם, לא הסתפק לקבץ הידיעות בכל הספרות שהגיע לידו ולהכין החמר הנחוץ לבנין חלק גדול מההסתוריא בארץ ישראל אלא שהוא יגע וטרח לדרוש ולאסוף החמר מכתי הקברות בירושלם, ולהציל מתהום הנשיה חכמים רבים, אשר במקרה לא נודעו שמותיהם במקום אחר, וכדי שלא יחסרו בחבור הזה, אני מביאם בשמו בקיצור נמרץ; ר׳ נסים יצחק הלוי „רודף צדקות... גומל חסדים טובים״ נפטר יום אחרון החנוכה שנת תק״ו, ר׳ אברהם האנדאלי נפטר ביום י״ז אלול תקי״ד, המקובל יצחק קונפינו (לא נזכר התאריך); „החסיד והעניו המפורסם״ חיים משה די בוטון, נפטר י״א אייר התק״י, ר׳ שמואל נהמיאש, נפטר כ״ו כסלו התק״י, ר׳ רפאל משה מנוטיקיו „מר ונאנח, כפרה כתוב ביה, זו היא מיתת בנים ויהי לעת זקנתו זו היא שיבה, זו היא ביאה, ועלה האיש מעירו (שלוניקי) לעיר הקדש, רפאל משה מונטיקיו בכר שמואל שנת הת״ק, מרדכי תלוק הקדיש ישיבה גדולת מרדכי בירושלם, נפטר י״ח מנחם תק״ט, ר׳ יעקב דאגון נפטר ה׳ שבט תקי״ח, הרב הישיש רודף צדקה וחסד, יעקב צולא נפטר כ׳ חשון תק״ד, ר׳ רפאל עלי נבון, נפטר ו׳ אייר תק״ט, ר׳ יצחק קאלימאטו מאזמיר

מאזמיר (נזכר בלשון ערומים, דרוש ד׳) נפטר ט״ו טבת תקכ״ב, ר׳ יוסף אליהו סרנאגה נפטר ח׳ ניסן התקי״ט, הרב החסיד קדוש יאמר לו ר׳ אביגדור עזריאל נפטר ו׳ טבת תקי״ח, החכם השלם חסידא קדישא הולך אל חכמים ועוסק באוריתא תדירא נגד כל העמים (מעיר מודינא) ר׳ אברהם מאנגוינשטי נפטר ט״ז חשון תקל״ח, החסיד והעניו ר׳ אברהם שאול צינסטרו נפטר כ״ג טבת תקי״ז, ר׳ יעקב ואלידו (מארץ המוריאה) שקרן בתורה כחור כארזים נפטר כ״ו אדר תקכ״א, ר׳ דוד פלורינטין (משלוניק) נפטר ה׳ אייר תקכ״א, ר׳ יוסף טולידאנו, נפטר י״ט אייר תק״ך, ר׳ שמואל ן׳ שאנג׳י „הישיש ונשוא פנים החכם המפורסם הרופא המובהק" נפטר ד׳ סיון תקכ״א, ר׳ יעקב יוסף מיוחס הרב המובהק המדוכה ביסורים נפטר ה׳ אייר תקכ״ד, ר׳ רפאל שלמיא נאליקו „המר והנסתר מצטער בצערה של שכינה נפטר באכו כ״א שבט תקל״א, ר׳ ישראל עוזיאל פאר ישישים נפטר ביום ט״ז אייר תקל״ה, ר׳ שמואל בנמין „איש אחד מן הרמתים, ארץ צבי נדלה... איש ירושלם" נפטר ו׳ תשרי תקל״ב, ר׳ שמואל בן ר׳ אברהם מיוחס נפטר א׳ שבט תקל״ג.

ר׳ אברהם מולכו נפטר בקיצור ימים ושנים כ״ג כסלו תקל״ג, ר׳ יוסף אלמושנינו (נכד ר׳ יוסף אלמושנינו מבלגרד) „הישיש וחסיד" נפטר י״ח סיון תקל״ח, ר׳ יהודה בן יצחק פיזאנטי רופא מובהק כירושלם נפטר כ״ד חשון תקכ״ז, החסיד והעניו ר׳ יוסף ערמאה (משלוניק, חסר התאריך) ר׳ נסים שלמה אלגאזי „נזע היחם המעלה (מאזמיר) הנפטר בקיצור ימים ושנים, ט׳ טבת תקמ״ב, ר׳ יהודה בכ״ר אפרים נבון, נפטר י״ט שבט התקמ״ה, כגו ר׳ יצחק נבון נפטר ה׳ כסלו תקמ״ז, הרב הכולל ר׳ בנמין נבון (בן ר׳ יונה נבון, והוא וחברו ר׳ רפאל סורנאגה חבר ס׳ פי שנים), נפטר כ״ט טבת תקמ״ת, ר׳ דניאל מולכו „חרש חרשים לא ימוש מתוך האהל" נפטר לעולמו כ״ה אדר תקנ״א, הרב הדיין המצוין יוסף מולכו (חסר התאריך, לפי השערת ר׳ אריה פרומקין התק״ן בערך), ר׳ מאיר ן׳ זאסירו (אביו של הפקיד ר׳ זכריה) ר׳ יוסף הכהן סאלמון „החכם השלם הדיין המצוין" נפטר כ״ט תשרי תקנ״ז, ר׳ יעקב ויטאל (חסר התאריך), ר׳ יצחק נסים שלום (חסר התאריך), ר׳ יצחק קונפורטי, נפטר (נמחק היום) תמוז תקנ״ז, ר׳ משה ן׳ שבתי החכם המדוכה ביסורים, מפורסם בתורה ובחסידות „מר ונאנח" נפטר כ״ז ניסן תק״ס, ר׳ חיים רפאל נבון נפטר ד׳ (או ז׳) שבט התק״ב.

ר׳ דוד פאורדו הרב הכולל בשאראי של בושנה שהבאנו פרטי חייו בפרטי העיר הזאת, התישב בירושלם בשנת תקל״ו בהיותו בן ארבעה וחמשים שנה, פה גלוה לחברת ר׳ אביגדור עזריאל בישיבת חסד לאברהם, שנוסדה על ידי הנדיב ר׳ אברהם בן נתן ושם הגו יומם ולילה (מלשונו של הס׳ דרך ישרה) ובעל הזכרונות ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי כתב עליו: „גודע בשערים הפלגת חסידותו ושלמותו, ומפורסם בחסידותו ועל משענת הקנה (כלומר בעט סופר), תמיד מטהו יפרח ערוגות מטעיו ציצים ופרחים, והלכתא נברוותא, בירושלם חבר פרושו על הספר הנקרא „ספרא דבי רב" ושם רשם: אור הששי ירח זיו שנת תקמ״ו התחלתי לכתוב באורי על הספר בעיר הקדש ירושלם, במדבר

ודברים

הדברים ושם הזכיר שנמצאו בידו שלשה פירושים על הספרי בכתב יד מרבנו הלל, ור' סולימן, ור' אליעזר ן' נחום ושקיל וטרי בדבריהם, בירושלם התחתן עם הרב חיים יוסף דוד אזולאי בקחתו את בתו לאשה לבנו הקטן ר' אברהם לאשה ובפנקס ההשכבות בישיבת „חסד לאברהם" רשום: „יזכור אלהים נשמת עטרת ראשנו וצניף תפארתנו, רב הדומה למלאך ה' צבאות, הוא מלכי צדק שלם, סרן ר' אברהם פארדו הוא הקדוש זצ"ל נפטר ששה באייר ה' בשבת שנת התק"ף" (תולדות חכמי ירושלם חלק ג' דף צ"ח), זמן פטירתו של ר' דוד פארדו לא נמצא בברור, בישיבת „חסד לאברהם" בפנקס הבולאדים (השכבות) נמצא היום י"ב סיון, וההשערה היותר מתאמתת שהיה בשנת תקנ"ב, בהיות שבאה הסכמתו על ס' „חקרי לב" חלק א' בשנת תקנ"א, ותלמידו ר' אלישע חאביליו הרפים חבורו „שפעת רביבים" בליוורנו בשנת תקנ"ג ומזכירו בברכת המתים, מלבד אחד עשר חבוריו שהובאו בפרטי שאראי של בושנה (דף 121) ר' דוד הסכים בהיותו בשאראי על הספרים האלה: חשק שלמה (בשנת תקכ"ח), שער המים (תקל"א), נהר שלום (תקל"ג), ובירושלם: עיני אברהם (תקמ"ב), קהלת יעקב (תקמ"ג), שדה הארץ (תקמ"ו), יד רמה (תקמ"ט), דרך ישרה (תק"ן) וחקרי לב, חלק א' (תקנ"א). נראה הדבר שבשנת תקנ"ב כאשר נטה למות היתה תקוה שיקום מחליו ובתפלת המצלאין הוסיפו על שמו את השם חיים בנזכר בפנקס ההשכבות בישיבת חסד לאברהם ומעולם לא נשא השם הזה באשר בא זכרו בתולדות חכמי ירושלם.

ובכלל הרבנים בירושלם בדור ההוא היה ר' בנימין בן ר' יונה נבון שהתחנך בישיבת אביו (נט סקושר) ור' סעדיה מרזוק ויחבר ס' „פי שנים" באור על כל טור אורח חיים ודרושים לסדר הפרשיות (שלוניק תקס"ז) ונפטר יום כ"ט טבת תקס"ח, וחברו ר' רפאל חיים מרדכי סורנאגה שעזרו בחבור „פי שנים" ולפי נוסח מצבתו „עודנו באבו, הולך בססבו, קראו רבו, עלה ראש הפסגה, ויעל הכפרת במבחר ימיו, הרב המובהק המרובה ביסורים, מר ונאנח, „מרביץ תורה בתלמידים" נפטר יום כ"ז אדר תקנ"ט או תקנ"ד ור' מרדכי יוסף מיוחס הספרדי, ר' יצחק בן ר' שלמה ארדיטי (שנפטר בירושלם בשנת התקי"א) שעלה מאזמיר ירושליםה במבחר שנותיו ושם התחיל ס' „יקר הערך" על מסכת ערובין ובהיותו בדף כ"א המות קדמהו, בהיותו בן נ"ב שנה ביום שבת כ"ג כסלו התקל"ח, חבריו מאזמיר היו מתארים אותו „ארי שבחבורה, מנורת הטהורה" ר' חיים יוסף דוד אזולאי מפליג בשבחו (כתר עינים חלק ב') ובנו ר' שלמה השלים את הספר ויקרא את התוספת „פחות שבערכין" והוסיף דרשות שקרא בשם „שם שלמה" (שלוניק תקפ"ג).

ר' אברהם בר יהודה ציפינג מעיר תנס שלא ראה מאורות מימיו, כל למודו היה מפי השמועה ששמע ממה שהיו קוראים לפניו ונקבע בזכרונו בחדרי רוחו עד שהיה בקי בכל התלמוד, ברמב"ם והשלחן ערוך וזכה לחבר ספר „עיני אברהם" ויסע לאמשטרדם, וכל חכמי העיר חלקו לו כבוד ויתמכוהו וישלחוהו ירושליםה ויתבודד בבית המדרש „חסד לאברהם" ור' חיים רפאל נבון למד אתו בעל פה את דברי הרמב"ם, וכל מה שהיה שומע מפיו היה מעלה על ספר, ובאופן הזה השלים

השלים חבורו ומקץ היותו שבע שנים בירושלם, נסע עוד הפעם לאמשטרדם וידפיס חבורו בשנת תקמ״ד ועליו הסכים ר׳ יחזקאל סגל לנדא בעברו על פני פראג, ור׳ דוד פארדו, ולא נודע אם זכה לשוב לארץ ישראל (עיני אברהם, הקדמה).

עוד היה ר׳ דוד שמואל חאסון (ונקרא גם כן חיים כסבת חליו שוטא) יליד שלוניק שהתישב בירושלם וזכה ללמוד עם ר׳ חיים ן׳ עטר (הקדמת בנו לס׳ קדשי דוד), בבית הכנסת כנסת ישראל שיסדה הרב הזה בתמיכת הנגידים מליוורנו ולר׳ דוד חאסון היתה שם ישיבת גדולה מתלמידי חכמים שלא יכלו לרדת לסוף דעתו, אך מצבו החמרי היה כל כך רעוע וכנו כתב: אראה בנחמה אשר לא פעם ולא שתים, שגם בערב שבת אחר חצות, לא היה לו לחם על שבת קדש, ומרוב דחקו וצוקי העתים הוכרח לצאת לשליחות מצוה לאיטליא, בשנת תקל״ט היה בליוורנו ושם הסכים על ס׳ עוללות הבצר לר׳ יוסף צבי, ובשנת תק״ם הסכים על ס׳ דברי שירה, ושאלות ותשובות אורת לצדיק, וכן בשנת תקמ״ב על ס׳ עץ החיים, יכין ובעז, ובשנת התקמ״ד הסכים על ס׳ מאמר מרדכי, צמח צדיק, ושאלות ותשובות זרע יעקב, ולעת זקנתו חזר לירושלם, ויחבר „קדשי דוד״, ו„חסדי דוד״, על קצת הלכות, שלחן ערוך, אורח חיים, וספר „מכתם לדוד״ חידושים על הרמב״ם, שנדפס עם שיטה להריט״בא על מסכת מגילה נדפסו על ידי בנו ר׳ שלמה חאסון כליוורנו בשנת תקנ״א־תקנ״ב, ר׳ שלמה חאסון היה גם כן בליוורנו וימצא חן בעיני הגביר ר׳ יוסף פראנקו שיסד בירושלם הסגר ופאר ענוים וישלחהו ירושלימה לשרת שם, ושם זכה לקחת את בתו של ר׳ יום טוב אלגאזי לאשה אחרי כן יצא בשליחות צפת ובהגיעו לליוורנו האיצו עליו ויקבל משרת מרביץ תורה במדרש בית יוסף ושם נפטר לעולמו (מתוך רשימת ר׳ חיים מיכל), מלבד חבורי אביו שהדפיס בליוורנו בשנת תקנ״א־תקנ״ב, עוד היתה תשובה בכתב יד לרבני מצרים שהדפיס החכם בדהאב (ציון וירושלם ס׳ י״ח־כ״ב) וכס׳ גדולי איטליא שהניח אחריו הרבה חדושי תורה בכתב יד.

ר׳ חיים די לה רוזה אשר הבאנו זכרו יליד שלוניק היה אחד מגדולי חכמת הסוד, לאשרו מצא חן בעיני רעהו המקובל ר׳ שלמה מולכו היה מבני הישיבה „מדרש החסידים ונמנה שני לר׳ שלמה מזרחי שרעבי ועוד היום מספרים עליו בירושלם אגדות וספורים וזה אות היא שגבורי האגדה היו חשובים בדורם כאנשים ישרים וקדושים, ובמרוצת העתים נוצרו ספורים בדאים כשרוצים לתלות אותם באילן גדול, ר׳ שלמה מולכו כתב עליו: דין גלי עמיקא ומסתהרא, רזין עילאין, וכל דבריו כגחלי אש, מפיו לפידים יהלוכו, זקוקין דנורא ובעירין דאשא, ויעש מטעמים נהרי נחלי דבש אלה (הסכמתו על ס׳ תורת חכם), הרב שלמה מולכו אשר הבטיחהו לתמכו מדי פעם כפעם היה שולח לו נדבתו ור׳ חיים די רוזה היה מעתיק בעבורו את כתבי האר״י והיו מריצים מכתבים איש לרעהו ובאחד ממכתביו שנשאר לפלטה ונדפס בספר „ירושלם״ שנת ד׳ יתאר ר׳ חיים רוב דחקו ועניו והמחלות שעברו עליו ועל בני ביתו מקדחת רביעית באופן שחייו אינם חיים, ואינו חשש כל כך על ימות החול, כי אם על שבתות וימים טובים.

טובים, ויחלה פניו לשלח לו כלי שעה של זכוכית שממלאים אותו בחול ומתרוקן בעוד שש או שתים עשרה שעות, פעם היה רעב גדול בארץ ישראל, ויצוה להכריז בבית הכנסת של ספרדים הגדול שכל הרוצה להתלות עמו בדרך שלוניק נמצא אניה, והבטיח שיצא בשלום ויבא בשלום, ובימים ההם היה לתוגר מלחמה כבד בים עם הרוסים בשנת תקל״א ואחרי שנתים ימים צוה לאמור כי פקד ה׳ את עמו והגיעה העת לשוב לירושלם כי ההצלחה האירה פנים לתורקים ובשנת תקל״ג הים התיכון בין יון מארץ ישראל היה בטוח (מספורי ר׳ יצחק פראנ הובא בס׳ תולדות חכמי ירושלם חלק נ׳ דף ק״ך), ר׳ חיים די לה רוזה נפטר בירושלם יום ו׳ תמוז שנת תקס״ו.

בדור ההוא היה בשלוניק נדיב לב ועשיר במקום אחד ר׳ שלמה כ״ר דוד מולכו אב ופטרון לעניי ארץ ישראל, ופקיד לקופות ירושלם ותברון ומלבד שהיה מקדיש רוב עתותיו לתורה היה עוסק בגמלות חסדים וכל מעונה מצא אצלו מנוס ומחסה, בפרט דאג על יושבי ארץ ישראל והשביעם מטובו בעת צר להם כאשר בתברר מתוך המכתבים שהריצו אליו רבני ירושלם ונמצאו בגנזי ר׳ ידידיה אבועלפיא ונתפרסמו בס׳ ירושלם שנה ד׳ ובן הדור ההוא כתב עליו „עצום הוא בשערי הנגלות, ולו עשר ידות בנסתרות״ לעת זקנתו אותה נפשו להתישב בירושלם ועל ידי אהובו ר׳ יום טוב אלנזי התפשר בסך שבע מאות גרוש בעד מס הגלגלת שהיה לו לשלם בבת אחת ובשנת תק״ס בערך התישב בירושלם ושם נפטר, וזה כתוב על מצבת קבורתו:

ציון קברת ארץ החכם השלם והכולל קדוש אלהים ה״ה השקדן כמוהר״ר נ״ע ב״י (נעים זמרות בישראל) שלמה מולכו בעל ג׳ שמנים שמן משחת קדש, שמן זית זך, ושמן המר, נח נפשיה יום ו׳ מרחשון שנת קדש מרחם משח״ר (תקס״ח), חבוריו שכתב הם:

א) שמן משחת קדש, פירוש על שיר השירים בדרך הסוד, ובסופו שירים על דרך הקבלה.

ב) שמן זית זך, השגות על ס׳ רחובות הנהר שחבר ר׳ שלום מזרחי שרעבי.

ג) שמן המר, בכתב יד ונאבד.

גם היה ר׳ רפאל יוסף בן רבי שנמנה בין רבני העיר שהסכימו בשנת התקל״ו על תקנות הישוב בזמנו של ר׳ שלום מזרחי דידיע שרעבי, בעת ההיא באה צרה חדשה על העדה בירושלם מן התקיפים הערבים אשר לא נחו ולא שקטו מהצר לישראל כדי להוציא מידיהם כסף תועפות, (מתוך מכתב שערכו ר׳ יום טוב אלנזי ובית דינו לרבני אשכנז ס׳ ירושלם שנת תרס״ב), המכתב הוא בשנת התקמ״ב וזה תמציתו: „זה הבית השני שקנינו חלקת שדה לאחוזת קבר בהר הזתים, ונקברו שמה למאות ולאלפים רבנים וגאוני עולם, ועל אלה חשבו עינינו בקום עלינו החטאים (אילי הארץ), מבלי דתות, באמרם ההר הזה קדוש ונורא, שמה נקברו אלף אלפים נביאים ראשונים, ולדידהו לעון יחשב לקבור שם מתי ישראל... והוצרכנו לבטל גזרתם בסך רב ועצום לכל אילי הארץ ולא הונח לנו, כי לא היו ימים בועטים שעבו להתעולל עלינו, ואין מידם מציל כי אם במאמר המלך... אשר צריך לזה הוצאה יתרה... ויתן ה׳ לנו ציר אמונים ה״ה החכם

החכם השלם... רפאל יוסף בן רבי וכ״ו ושם קמו רבני גאוני עיר קושטא״ וכתוכם בני השר זונאנה המודיעים כי חכמי הספרדים וחכמי האשכנזים חלק בחלק יחלוקו בהספקת הישיבות וחלקי הת״ת, ולבד זאת לא היתה אפשרות לשום אשכנזי לדור בעיר הקדש, אלולי יהיו שם מבני הספרדים, כי אין לאשכנזים אדמת קודש לבית הקברות, והם נקברים בבית החיים של הספרדים ולומדים ומתפללים בבתי כנסיותיהם, וכמה תוצאות והרפתקאות עולות על בתי הכנסיות והבית החיים שעל הר הזתים״ עוד נזכר שם שהכרחו אז בני עיר הקדש ללוות כמה אלפים ברבית של חמשה ועשרים למאה לפייס את המעלילים עד אשר יצא דבר מלכות לבטל הגזרה״.

בעת ההיא הכרחו להוציא כספי וכלי הקדש של בתי הכנסיות למכרם בחוצה לארץ, ועוד היום נשמרה במוזיאום היהודי בעיר מוניך (באוריה) פרוכת מרוקמת שהקדישו ר׳ יוסף מיוחס ואחיו ובנו לק״ק גדול בירושלם, ותמונתה תבוא בציונים בסוף הספר, בארבעה שנים התמהמה הרב הזה במסע השליחות באשכנז ובהולנדה, ר׳ רפאל יוסף בן רבי חבר ס׳ דרך המלך על הרמב״ם ליוורנו תקנ״ם ובדף קי״ט מזכיר שחבר ס׳ על אגדות ודרשות שלא נודע כעת, בשנת תקלי״ו חתם עם רבני ירושלם על כתב הרשאה שנתנו לשליח ר״א ן׳ שנני מק״ק חסידים (המעלות לשלמה, אות ק׳), ועוד הסכים על ס׳ עיני אברהם (תקס״ה), יד רמה (תק״ן), וחדושי הרב המאירי (תקנ״ג), ונפטר לעולמו ביום כ״ז סיון התקנ״ה, וקרוב לזמן ההוא היה ר׳ אברהם מעלי הכהן, כנראה שהיה בנו של ר׳ בנימין מעלי הכהן, ר׳ רפאל יעקב אסא מעיר זאגרה״ עתיק בבולגריה ותשובתו הובאה בס׳ מיריא דכיא ס׳ ב׳ לר׳ מרדכי בכמוהר״ר שמעון והמחבר השיב אליו בס׳ נ״ג; ״מראות אלהים ראיתי... אנהירינו לעיינין בעוצם פלפולו, שלא הניח זוית ופנה עד שעלה בהם כמתי להוציא משפטנו לאור כדת של תורה״ וכן הובאה תשובתו בענין הגונה ס׳ י״א, לעת זקנתו התישב בירושלם והרביץ תורה בתלמידים (מלשון ציונו על הר הזתים), גם היה שם ר׳ יחיאל יעקב אליקים מסופיא שבא עם אביו ר׳ ישראל חיים יוסף אליקים מחבר ״שם יוסף״ (שלוניק תקכ״ט) שנפטר ראש חדש אייר תקנ״א, ר׳ יחיאל היה חתנו של ר׳ דוד מאנ׳אר וחבר דקדוקי תורה ונראה הדבר שהעתיק מושבו לשלוניק איזה זמן, בשנת תקנ״ח הגיה תשובות מהר״י ברונא ויכתוב הקדמה, ושם הדפיס ס׳ נהרות דמשק לר׳ שלמה קאמונדו (תקס״ב), ובשנת תקס״ג הוציא לאור יד הרמ״ה לרבנו מאיר הלוי על מס׳ בבא בתרא וסנהדרין, אך לא נתברר אם שב ירושלימה עוד הפעם, הנם שיוצאי חלציו יעקב שאול אליקים, ור׳ ישראל חיים יוסף אליקים חיו בירושלם.

ובכלל הרבנים בירושלם היה ר׳ אברהם בעלול מדייני העיר ההוא: היה חותנו של ר׳ ראובן בר אברהם מעיר אשטיף, הוא היה ממתמידי ישיבת דמשק אליעזר ונמנה בין חברי האחים המקובלים אהבת שלום הסכים על ס׳ יד רמה (תקנ״ב) ונפטר י״ג שבט התקנ״א, ר׳ יצחק קובו ממשפחת רבנים וגדולים בשלוניק בנו של ר׳ יוסף חזקיה קובו, היה מדייני העיר בזמנו של ר׳ יום טוב אלגזי, הסכים על ס׳ יד רמה (תק״ן), חדושי הרב המאירי תקנ״ג.

(תקנ"ג), דין אמת (תקס"א), ונפטר לעולמו ביום נ' אב התקס"ז, וכנו היה ר' חזקיה יוסף קוב'ו, ר' יעקב ח"ר אברהם פייתוסי שהיה ממדינת תונס והרביץ תורה והעמיד תלמידים רבים ואחרי כן עלה לדור בירושלם, ועל פי פקודת רבני עיר הקדש הוכרח ללכת בשליחות מצוה לאיטליא, ובהיותו בליוורנו בשנת תקס"א הדפיס הרבה מספרי הראשונים, ר' יצחק ב"ר יהודה קורייאט רב בעיר טיטואן במדינת מארוקו, אחרי כן אותה נפשו להתישב בירושלם, ובעברו דרך ליוורנו הסכים בשנת תקנ"ד על ס' המון חוגג ופת לחם, בירושלם. חבר ספר „מעשה רוקם" שיטה על מסכת בבא מציעא ומסכת קדושין שהדפיסו (פיסא תקס"ו) ונפטר בי"ז כסלו תקס"ח, ר' אפרים בן ר' יהודה נבון היה בהורו של ר' יום טוב אלגאזי חבר ס' „בית מושב" על הלכות דיינים והסכים על ס' „עיני אברהם" (בשנת תקס"ב) וזה כתוב על מצבת קבורתו „ציון הרב המובהק אפרים נבון בן להרב המופלא יהודה נבון נפטר כ"ב סיון שנת תקמ"ד וקרובו היה ר' אפרים ב"ר יונה נבון, שהיה איזה זמן בשליחות בחוצה לארץ, ובס' „מעגל טוב" השלם לר' חיים יוסף דוד אזולאי (צד ס"ט), מזכיר שבפגישתם בליוורנו עזר לר' אפרים נבון בקצת סמון (שהוא בן ר' יונה) בשנת תקל"ה, ר' אפרים נבון היה חותם שמו מתם, וכן חתם עם רבני ירושלם בשנת תקמ"ב (ס' ירושלם שנה ו' צד מ"ה), ועוד בשנת ההיא על מכתב השליחות של הרב רפאל ן' רבי (וינאורד, שבולים בודדות דף ל"ו), ובכתב ההרשאה להשליח ר' אליעזר ן' שאנג'י (המעלות לשלמה ס' כ"ט) והוא הסכים על ס' דין אמת (בשנת תקס"א), והחכם לונץ בספרו ירושלם לשנת תרס"ב הביא הכתוב על מצבת קבורתו „ציון היא קברת ארץ, כמאיר לארץ לעטרת צבי, הרב המובהק זר"ק (זרע קדש), כמה"ר אפרים נבון תנצב"ה, והיתה מנוחתו כבוד יום ה' להדש אייר שנת התקס"ו (הרב לונץ רשם בטעות תקט"ו).

גם היה הנדיב ר' משה זעפרין מאלנזייר המקדיש את הישיבה „בני משה" לתלמידי הכמים, והוא הסכים על ס' מראה האופנים (בשנת תקס"ו) ולפי נוסח מצבתו: מ"ק מעלת החכם השלם הדיין המחזיק ביד לומדי תורה, מקדיש מדרש בני משה יכב"ץ מורינו הרב משה זעפראן ז"ל נלב"ע יום ב"ך לחדש אייר שנת התקס"ה (בטעות רשום תקס"ה), (תולדות חכמי ירושלם ח"ב דף קצ"ט), הנגיד ר' חיים אברהם שאול מאזמיר שהתישב בסוף ימיו בירושלם ועליו כתב ר' יום טוב אלגאזי: מגלגלין זכות על יד איש משרי המלך... שר בשרים, ונגיד נגידים, משועי אזמיר, הוא הדר ממשפחת רם... הנגיד החכם המרומם על כל מעלה רמה, רודף צדקות ומצמיח ישועות... כמ"ה חיים אברהם שאול... (בהקדמתו לביאורו על בכורות נחלה להרמב"ן), נפטר בירושלם וזה כתוב על ציונו: „קברת ארץ המנוחה והנחלה גבעת שאול עודנו באבו, המלך במסבו, קראו רבו, הוא ברוך השם ברוך הבא, אבא שאול, הוד והדר הארז אשר בלבנון, מגן נבור הוא סגן שאול, איש החסד והרחמים, ה"ה הנגיד המרומם, אוהב תורה ולומדיה, עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה, כמר"ה חיים אברהם שאול תנצב"ה להזות בנעם ה' הפרקים אשר חנה שם שאול, ויעל הבורת לקחת את שאול, יום א"ך אב שנת ראשון לציון תקנ"ז, והיתה מנוחתו כבוד עם קדושי עליון אשר בארץ וגם שאול" (שם, שם דף קכ"ח).

ר'

ר׳ יוסף חזקיה קובו משלוניק, התישב בירושלם בימי עלומיו, והרביץ שם תורה, והוא אביו של ר׳ יצחק קובו, אסף ס׳ „הפרדס" לרש״י, פסקי דינים ופירוש התפלות, וגם קצת חידושי דינים ומנהגים מספר האורה לרש״י נדפס בקושטנדינא אחרי מותו בשנת התקס״ב (המעלות לשלמה דף פ״ב ס׳ י״ג) ונפטר לעולמו לפי נסח ציונו: מצבת הרב המובהק ירא את ה׳ במצותיו חפץ מאד כמה״ר יוסף חזקיה קובו תנצב״ה והיתה מנוחתו שבעה עשר יום לחדש תשרי בחג האסיף שנה התקכ״ב ר׳ רפאל שלמה הלוי נולד באזמיר ונתגדל בירושלם מבית דינו של ר׳ יום טוב אלנאזי ובבית גנזיו נמצא ס׳ הריטב״א על מסכת שבת בכתב יד והדפיסו בשלוניק בשנת תקס״ו, וצרף שם מתשובותיו שהשיב לחכמי דורו, ובתשובה ו׳ כתב לר׳ דוד פארדו, והרב הזה השיב לו בכבוד גדול. ר׳ משה גאנין חתנו של ר׳ דוד מאג׳אר בעל קול ערב ומלבד עסקו בתורה היה משרת ברוב הבתי כנסיות ובבתי מדרשות בתור שליח צבור תוליד את ר׳ אברהם חיים גאנין הנקרא אג״ן ונפטר ביום שני של ראש השנה שנת התקס״ח. ר׳ יצחק דוד ן׳ רבי אחיו או קרובו של ר׳ רפאל יוסף ן׳ רבי, שיצא בשליחות מצוה ובשנת תקס״ג הדפיס ס׳ „חידושי דינים" מהלכות פסח מרבני ירושלם על ס׳ א״ב. ר׳ יעקב בורלא, מרבני ירושלם, כתב תשובתו בשנת תקס״ד והובאת בס׳ חקרי לב (חשן משפט, חלק ב׳ ס׳ י״ח), ר׳ חיים אליעזר ן׳ שנג׳י שליח מצוה שנשלח על פני חוצות ובידו מסרו ההרשאה מק״ק חסידים בירושלם בסדר תרומה התקל״ז ותתוסים בה ר׳ יום טוב אלגזי וחבריו (המעלות לשלמה אות ק׳ ס׳ כ״ט).

עוד היה ר׳ חזקיה בעלול, כנראת אחיו של ר׳ אברהם בעלול שכבר בא זכרו וזה ציונו: ציון קבר החכם המרומם המזכה את הרבים כמוהר״ר חזקיה בעלול זלה״ה נפטר בי״א לחדש תשרי התק״ח תנצב״ה (חלקת מחוקק חלק ב׳ ס׳ ע׳), ר׳ אברהם אשכנזי, חתימתו באה על קיום „שטר חזקה" משנת תקי״ג (זכרון לחובבים הראשונים חוברת י׳ צד ל״א), ר׳ ידידיה משה גואקיל, הסכים בשנת תקי״ג על ס׳ „אדמת קדש" לר׳ משה מזרחי חלק ב׳. ר׳ חיים אלפאנדארי אחד מרבני ירושלם ששלחוהו ליפו בשנת תקכ״ד לזרז את הרב חיד״א אזולאי וחבריו קדם נסיעתו לקושטנדינא, להתלונן נגד הפקיד בירושלם (מעגל טוב צד מ״ז). ר׳ אברהם מאגרי מאיטליא מעיר טורינו התישב בירושלם עם כל קרוביו שהלכו אחרי כן לצפת, נפטר לעולמו בשנת תקל״ב, ר׳ בכור אלמושנינו שליח ירושלם בארצות המערב והיו לו מסובים עם הרב חיד״א (מעגל טוב, צד פ״ב, פ״ד), ר׳ יצחק בן אברהם שיראגו משלוניק הניח והדפיס ס׳ „בית הרואה" לזקנו אבי אמו ר׳ שמואל פלורינטין (שלוניק תקי״ט), אחרי כן התישב בירושלם ושם נפטר בשנת תקל״ז וקרובו ר׳ שמואל פלורינטין הספידו בשלוניק (מנחת שמואל). „הישיש נבון וחכם כה״ר רפאל אשכנזי נפטר יום ט׳ לחדש אלול שנת התקל״ז (חלקת מחוקק, חלק ב׳ ס׳ צ״ה), ר׳ חיים שבתי מורינו נפטר ב״י טבת התק״ז (שם, חלק ד׳ ס׳ י״ד), ר׳ חיים יהודה הלוי, חתימתו באה על שטר השליחות שנתנו רבני ירושלם ביד השליח רפאל ן׳ רבי בשנת תקמ״ב

ירושלם

(ירושלם שנה ו׳ צד ס״ה), החכם הנעלה הנכיר רודף צדקה וחסד כמוהר״ר משה כאסאן נפטר יום כ״כ אלול התקמ״א (חלקת מחוקק, חלק ב׳ ס׳ צ״ט), ר׳ שמואל מאיסאראן, הסכמתו באה בשנת תקמ״ח על ספר „דרך ישרה״ לר׳ ראובן כן אכרהם, ר׳ רפאל חיים ב׳ ישראל, חתימתו באה עם רבני ירשלם בשנת תקס״ו לר׳ יצחק קונסיליי על דבר השליח רפאל בן רבי (דינארד, שבולים כוחדות צד ל״ז), ר׳ שאול הלוי חתימתו באה במכתב הנ״ל.

ובכלל הרבנים בירושלם היה ר׳ פיחיה חנן שעלה לארץ ישראל לעת זקנתו וזה כתוב בציונו: מצבת אבן ציון היא נפש עמל בעסלה של תורה, רנן ירנן, רשף סדוכתיה לשבון כבוד בארצנו. ואת עפרה יחונן, דין הוא הדר, הרב המובהק מר־קשישא כמוהר״ר פרחיה חנן תנצב״ה, נילה ירנן נפטר יום ו׳ לחדש תמוז שנת התקס״ז (חלקת מחוקק, חלק ב׳ ס׳ ק״ג), ר׳ יצחק אלנאזי, הדפיס בליוורנו בשנת תקל״ד ס׳ „אמת ליעקב״ לר׳ ישראל יעקב אלנאזי וכתב עליו הקדמה, נפטר ט״ו מרחשון תק״ן (שם, שם ס׳ י״ג), ר׳ שלמה חאסאן השקדן בתורה. נפטר בקצור ימים ושנים יום ז׳ אלול תקנ״ה (שם, שם ס׳ ל״ז), החכם הכולל ר׳ שמואל יהודה המכונה מושאבאק, נפטר כ״ב ניסן תקמ״ב (שם, שם ס׳ ס״א), ר׳ אברהם אלחדיב שבא מרודוס והסכים בירושלם בשנת תקנ״א על ס׳ ברית אברהם, ר׳ אברהם בכ״ר אליעזר „החכם השלם הרב המובהק״ נפטר כ״ה תשרי התקנ״נ, כנראה שהוא המסכים על ס׳ קול שמואל בשנת תקס״ז (חלקת מחוקק, חלק ב׳ ס׳ ס״ה).

כנודע האשכנזים לא יכלו להתישב ימים רבים בירושלם כי אם בהתחפשם בין הספרדים ובבגדי ספרדים, ועל יד ההרגל התבוללו עמהם, דברו השפה האשפניולית נשאו להם נשים ספרדיות, התחנכו בישיבותיהם והתפללו כמנהגיהם, וכמרוצת העתים היו לספרדים גמורים ונשכח היחוס לגזע אשכנזי, כמו שקרה לספרדים המעטים שנדדו לאשכנז ופולוניא שהתבוללו עם האשכנזים ולא נודע שבאו אל קרבם, בין המשפחות האלה בירושלם נודעה משפחת לב־אריה, ואלישר־וילנה, ראש המשפחה הראשונה היה ר׳ אברהם לב־אריה (לב Löwe באשכנזית הוא אריה), מחבר ס׳ „היכל מלך״ על הרמב״ם וכ„אברהם יגל״ ועדין הם בכתב יד, והיה בירושלם בזמנו של ר׳ יצחק הכהן (תק״ט־תקט״ו), בנו היה ר׳ חנינא יצחק מיכאל, הוסיף חדושים על ספרי אביו (שנשארו בכתב יד), בירושלם הסכים על ס׳ „דין אמת״ לר׳ יהודה אפרים נבון (תקכ״ה), ו„בראה האופנים״ לר׳ יעקב ב״ר אברהם פיתוסי (תקס״ו ונדפס ליוורנו תק״ע) חבר ס׳ „שערי היים״ סוגיות עמוקות על ספר סקה וממכר, ובסופו סוד הברכות לרב האי גאון וס׳ הפרכוס ויסע לקושטנדינא להשלימו ולהדפיסו, אך כמעט הציג רגליו בעיר הזאת חלה וימת במלון. ובנו ר׳ יעקב אריה השלים הס׳ וידפיסו אחרי איזה שנים בשלוניק בשנת תקנ״ד, לפי רוח בני ארצות המזרח לתת תמונה פלאית לכל שם ומקרה, מספרים ספור הגדי על השם הזה שאין לו כל יסוד הסתורי, וזכרונות יתר בני המשפחה הזאת יבואו בחלק הבא.

כבר ראינו שהשליח ר׳ חיים ירוחם וילנא יצא במסע קבצנות למדינת פרס והימים ההמה היו ימי הירום בין תוגרמה ופרס (תצ״א־תצ״ג), לפי זכרונות

משפחתו

משפחתו לא הצליח ללכת לפרס כי נטבע בנחל חדקל, ואחרי איזה זמן כג יעקב נסע בשליחות למדינת פרס במקום אביו. לפי הזכרונות במשפחה הזאת, ר׳ חיים וילנא שהיה מגזע אשכנזים שהסתפרד בארצות המזרח קרא את שם בנו „אלישר" בראותו תום לבו ויושרו ואולי סבה אחרת היתה אתו, בכל האופנים הוא היה אבי הרבנים הספרדים שעמדו בראש העדה בירושלם ימים רבים. כמעט נסע לדרך פרס, והמלחמה החלה בין תורקיה ורוסיא ובמדינות הרחוקות ממקום המקרים המורדים הריםו ראש והשערוריה שררה בכל תקף, הפרסים מצדם לא טמנו ידיהם בצלחת והשתמשו בימי תקופת המבוכה לתורקיה להתנפל עליה ולכבוש חלק מסחוזותיה אשר על הגבול, במצב כזה ר׳ יעקב אלישר הוכרח להתמהמה בעיר בצרה, ובהיותו שם הגיעה לו השמועה שאשתו נפטרה לעולמה וכאשר ארכו לו שם הימים נשא אשה אחרת בשנת התקל״ה, בעת ההיא השר נאדיר שהוכה לפני התורגמים בארבעים שנה לפני כן, או בנו עשה עוד הפעם הנסיון לכבוש העיר בצרה ויצר עליה בחדש ניסן תקל״ה ותנתן העיר בידו ביום כ״ז לחדש, ובחדש אייר באו חיילותיו העירה וישם את בצרה הפקר לכל עריץ ומרצח אשר שללו את כל יושביה עד אשר קצה נפשם וישימו סם רעל לאחיו שעמד על ימינו וימת, והשר הפרסי בראותו כי רעה נגד פניו מהר לברוח מן העיר, ותהי תשועה גדולה ועד היום זכר היום כ׳ לחדש ניסן שבו יצאו הפרסים מבצרה נודע בעיר הזאת ר׳ יעקב אלישר שנמצא במקרה הזה כתב „מגלה" השמורה עד היום בבני המשפחה הזאת בירושלם, ממקור אחר (שו״ת שמחת יום טוב ס׳ ל״ב) נודע שאיש יהודי שהיה עשיר מופלג יעקב הגין על כל התושבים בימי הצרה שעברו עליהם והספיק כל ההוצאות ביד נדיבה, עד ששקטה המדינה על ידי שולימאן פחה.

ר׳ יעקב אלישר נסע בשליחות חברון ביחד עם ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי לתורקיה ולאיטליא בשנת תקל״ג, ובדברו עם הרב הזה, בדבר השיירא ומהלכם, אמר לו הרב הזה שסבר היה לו איזה בקיאות בעניני מסע, יהי׳ דבתורה אתה גדול ממני, אך בעניני העולם אינך מכיר כלום (מעגל טוב, הוצאת ד״ק פרימאן עמ׳ נ״א), אחרי שוב ר׳ יעקב ממסעו בפרס, התישב בצפת כי חשש שלא לצער בירושלם קרובי אשתו הראשונה, ושם נפטר לעולמו ונשארו לו שני בנים ר׳ חיים אלישר מאשתו הראשונה, ור׳ אליעזר אלישר מאשתו השניה שהיה שליח צבור בעכו ואיש ימינו של הגביר חיים פרחי, כאשר נראה בחלק הבא.

ביום כ׳ אדר ראשון נפטר לעולמו הרב הכולל ר׳ יום טוב אלגאזי במקומו נמנה תהנו ר׳ משה מרדכי יוסף מיוחס ולפי זכרונות משפחתו והמסופר מזקני ירושלם, במות אביו ר׳ שמואל מיוחס הראשון לציון, אדיר חפצו היה שיעלה בנו על כסא הרבנות אבנם בהיותו חתן ר׳ יום טוב אלגזי נמצא לנכון להעביר אותו לרב הכולל, וזכה למשרה הזאת אחרי מות חמיו. הרב הזה קנה לו ידיעה רחבה גם בחכמת הרפואה, ויצא לו שם טוב גם בין הערבים אשר הוקירוהו כי היה רופא חוליהם, והיה כל כך נכבד בעיניהם עד שמופטי (שופט ראשי אחד) בטרם מותו מינה אותו לאפוטרפוס על בניו ואנשי ביתו, ונכדו של המופטי הזה בהיותו עוד צעיר לימים הזקה לו השעה בקש שיתמכו בידו איזה

עשרות

עשרות גרוש, ולא השיגם בשום מקום, ור' משה מיוחס מלא את בקשתו, כמעט עברו עשרה שנים, והעלם הערבי הזה עלת לגדולות עד שנכנה מצד־השלטן לראש על כל סוריא וארץ ישראל, וכהגיעו לרמלה קצב מס כבד על יהודי ירושלם כדי שלשים אלף גרוש, וישלחו את הרב הכולל ומשנהו ר' מרדכי הלוי לחלות פניו להקל מעליהם המס הכבד הזה, וכאשר הגיעו לרמלה, השר הזה הכיר אותו, וכאשר הודיע לו על ידי התרגמן ר' מרדכי הלוי שהוא רב העדה ומטרת בואו, השיב לו שכבודו יקר בעיניו ולמענו הוא מותר עשרים אלף גרוש, בלבד שיביאו לו עשרת האלפים, והנה התרגמן מעצמו מצא לנכון להרבות דבריו ולהתחנן לוותר גם השאר, והשר הזה שנלאה נשוא המתן והמשא הזה, ושכמעט התחרט על מה שויתר גזר להמיתו, וירמוז לעבדיו למלא פקודתו, ומרוב החרדה שנפלה על ר' משה מיוחס כהו עיניו עד יום מותו שלא יכול לראות כי אם בכבד גדול. ובכל צערו תפיל תחנתו לפני השר עד שהתחרט מגזרתו על הרב מרדכי הלוי (תולדות חכמי ירושלם חלק ג' דף קמ"ד).

לפי זכרונותיו הוא נולד בשנת תצ"ח, וראשית למודיו היו בישיבת „בית יעקב פירירה" ועודנו כבן חמש עשרה שנה נשאל בדבר הוראה מצד אביו ורבותיו כדי להרגילו (מים שאל, דף פ') ויראה בקיאותו הרבה אף שהיה רך בשנים. בשנת תקכ"ד רואים אנחנו אותו עומד בראש הבית דין, ועל ידו נתנו הגטין ויעמד על כנו עד ימיו האחרונים ועד שנמנה לראשון לציון, ובשנת תקנ"ה הביא גט שניתן על ידו (שם, דף כ"ז), מימי עלומיו נשאל על עניני הוראה לא לבד מירושלם, כי גם ממרחקים, בשנת תקנ"א מסונאשטירוו (שם, דף כ"א), מצפת (שם, דף מ"ד) מדמשק ושכם (שם, דף נ"א), את פסקיו שכתב בימי עלומיו מבן י"ז עד י"ח שנה, והוא ראשית בכורי פרי עטו, אסף ויקרא בשם „מים ראשונים" (ובזה רמז שמו משה יוסף מיוחס) ויעלה על הדפוס בסוף ספרו „מים שאל".

לפי הזכרונות מן העת ההיא, היו מספרים עליו שהיה מנהגו ללכת אצל הכותל המערבי בכל ליל יום הששי אחר הצות. בלוית משרתו והיה קורא שם התהילים, פעם נדמה לו באמצע תפלתו המשה אלפין וכו ביום יצאה הגזרה לגרש כל היהודים השוכנים בקרבת הכותל המערבי (אדמת קדש, חלק א' חו"מ ס' ס"ו), אז הבין פתרון החזון של חמשת האלפין אסר אויב ארדף אשיג אחלק, בשנת תקנ"ט עלה הגבור נפוליון הראשון על ארץ ישראל וסוריא, ותהי עת צרה ליושבי המדינות האלה, ובראשית הפרק הזה (דף 226־224) ראינו תוצאות המלחמה בעזה וביפו וכאשר היה לקוות הוא היה עתיד לבוא בשערי ירושלם, ואז החלו לחזק בדקי החומות והפרו מסביב לחומה חפירות רבות ולעשות תעלות לשים מכשולות לפני הגבור נפוליון ותהי פקודת הרב על כל היהודים לעזור לאנשי הצבא בחפירות, והוא בעצמו היה בין החופרים תושאי סבל כאחד מן הפועלים (ירושלם, ט' צד רצ"ו־רצ"ז) אומרים אסור ששר העיר בקש את הרב להתפלל אל האלהים להגן על העיר ותהי תשובתו אליו שאנשי המקום מפריעים את היהודים מהתפלל לפני הכתל המערבי, ותנתן הפקודה להרשות ליהודים להתפלל בכל עת שירצו במקום הקדוש הזה, והרב שפך שיחה לפני ה' בעד שלום המלכות

והעיר

והעיר ואחרי כן הלך לבקר המושלין ויבטיחהו שלבו נבא לו שלא יבואו צבא הצרפתים בירושלם, וכן היה שכאשר הגיע נפוליון לקרית יערים, חזר פתאום לדרכו וילך לצור על עכו וכי לא יכול לרדהה, שב עם כל מחנהו לצרפת.

ר׳ משה מרדכי יוסף מיוחס נפטר לעולמו בן שבעה וששים שנה בחדש תשרי התקס״ו ויספידוהו ר׳ חיים אברהם אסטרוסא (בן אברהם, ושם נפל טעות דפוס בשנה), ר׳ אברהם מתתן (מלל לאברהם), ר׳ יצחק ן׳ ג׳מיל (חיים וחסד, דרוש כ״ב), מלבד חבוריו ופסקיו המפוזרים, הרב הזה הסכים על הספרים: קהלת יעקב (תקמ״ב), עיני אברהם (תקמ״ד), וחשב לו הכהן (תקמ״ד), דרך ישרה (תקמ״ה), שיח הארץ (תקמ״ז), ושב הכהן (תקמ״ז), יד רמה (תק״ן), עין פנים בתורה (תקנ״ב), בית יעקב (תקנ״ב), הדושי הרב המאירי (תקנ״ג), שדה הארץ חלק ב׳ (תקנ״ח), דין אמת (תק״ס), שו״ת הגאונים (תק״ס), חבוריו שנדפסו הם:

א) שער המים, חידושים על השלחן ערוך ותשובות (שלוניק תקכ״ח).

ב) ברכות מים, באורים על כל חלקי השלחן ערוך (שלוניק תקמ״ט).

ג) מים שאל, שאלות ותשובות כסדר השלחן ערוך, ובסופו מים ראשונים על הרמב״ם (שלוניק התקנ״ט).

ר׳ שלמה חזן בעל המעלות לשלמה מביא שהרב הזה היה בן דורו ובן עירו של הרב חיד״א ובכל עת שחבר חבוריו הרב חיד״א היה מקביל לספריו, כשפרסם ספרו שער המים (תקכ״ח), ופרסם הרב חיד״א שער יוסף (תקי״ט), וכשהכין ספרו ברכות המים (תקמ״ט), הקדימו הרב חיד״א בחבורו ברכי יוסף (תקל״ד), ובחבורו השלישי מים שאל (תקנ״ט), בא הרב חיד״א עם חבורו חיים שאל (תקנ״ב), ודומה הדבר כמו שכמעט היו מתחרים איש לרעהו בלבד שהרב חיד״א מזלו גרם לו שהיה במקום דפוסים והיו תומכים בידו (המעלות לשלמה, דף נ״ז ע״ב).

אחרי מות ר׳ משה יוסף מיוחס, נמנה במקומו ר׳ מרדכי הלוי לרב הכולל וראשון לציון בחדש תשרי או מרחשון שנת התקס״ו, הרב הזה היה נחשב בין רבני העיר מבית דינו של ר׳ יום טוב אלגאזי, והחימתו באה במכתב שערכו לגביר עמנואל בליליוס במצרים על דבר השלית ר׳ שלמה יצחק ב״ר בנימין מיוחס (שנמצא במאסף הסופר הגנין, הובא בתולדות חכמי ירושלם, חלק ב׳ דף קפ״ז הערה א׳), ר׳ מרדכי הלוי נשלח במסע קבצנות לכולל ירושלם לערי איטליא תורקיה הארופית ור׳ משה מיוחס מסר בידו מספריו כדי להפיצם על דרכו (ירושלם שנה ז׳ צד שנ״ה והבאים אחריה), ובבי׳ גדולי איטליא להרב חננאל ניפי כתב עליו: זכיתי להכירו כשבא בערי איטליא בשליחות עיר הקדש ירושלם ת״ו ומצאתיו רב מובהק מאד בתלמוד ופוסקים, כמאן נמנה ליה בפיסתיה. ועל ידו נדפסו תורתן של ראשונים כ׳ „אשי ה׳״ (ליוורנו תקנ״ה, להרמב״ן) וספר בית הבחירה (לר׳ מנחם בר שלמה המאירי על מסכת נדרים, ליוורנו תקנ״ה), וגם הוא הכם כולל כתב חבור גדול נקרא „מאמר מרדכי״ (זכר צדיקים לברכה לר׳ חננאל ניפי ס׳ כ׳) מתוך הספרים שהדפיס בליוורנו בשנת תקנ״ה ותקנ״ח נדע שהיה בפרק ההוא בנוסע הקבצנות באיטליא ותורקיה, בשנת תקנ״ה עד תקנ״ט, אחרי כן שב ירושלימה והיה המקרה עם השר שהציק לישראל

לישראל וכפשע היה בינו ובין המות והמקרה הזה לא היה יכול להיות כי אם בסוף שנות חייו של ר' משה יוסף מיוחס שאז כהו עיניו מראות שאלמלא כן היו מעמידים איש אחר לראשון לציון, אמנם ר' מרדכי הלוי לא יכול לעמוד ימים רבים על כנו כי עד מלאת לו השנה הראשונה למנייתו „מחמת תגרת ורשעת אילי הארץ, ברח לקושטא'" (מלשונו של ר"י פראנ, תולדות חכמי ירושלם חלק ג' דף קפ"ז) ויש ידים לשער שאחרי מות ר' משה מיוחס שר העיר חדש הגזרה ובקש להמית את ר' מרדכי שהפריע אותו ממחשבתו הרעה[200a]), הרב הזה נזכר ברוב ספרי בני דורו, בס' שפת אריה, ובס' מורא דכיא, שמחת יום טוב וחקרי לב, חלק ג' שהשיב תשובה ארוכה יותר מעשרים דפים, ונפטר לעולמו בקושטנדינא בשנת תקס"ז רחוק מאוהבו ומשפחתו, אשתו הרבנית אסתרולה נפטרה לעולמה בירושלם כ"א אב תקע"ד.

הן אלה קצות חיי היהודים בירושלם אשר כמעט כלם היו ספרדים ובקשי גדול ובעמל רב עלה בידיהם להחזיק מעמד הישוב הישראלי בארץ ישראל בלי הפסק, כי בעת ההיא כנודע הישוב האשכנזי בירושלם בטל לגמרי ונהרס בסבת החובות שנשו בהם הערבים, והספרדים מעצמם שהיו נתיני תורקיה, שהיו רגילים לגור בכל מדינות הממשלה הרחבה הזאת, שידעו לשון עם הארץ ושלחו ידיהם גם כן בסחר, בכל זאת היו עמוסי תלאות, ובכל צרותם ובצוקתם הושיטו ידיהם לאחיהם האשכנזים אשר באו להסתופף בצלם למרות הסכנה והפחד שהוטל עליהם, והאשכנזים המעטים האלה „הסתכנו בעצמם' והתחכמו בתחבולות שונות לבוא שמה ולהתחפש במלבושי הספרדים וארחות חייהם לבל יכיר אדם בם שהם גרים מבני האירופים, וגם בארחות חייהם הביתים והמנהגים נגררו אחרי בני הספרדים, וישוו למו, כאשר לא היה להם בית מקדש מעט, ובית דין קבוע, ואחיהם אלה, הטו להם רצון ויקבלו אותם באהבה, ולשמע ביאתו של איזה איש נכבד מערי חוץ לארץ, היו שולחים תמיד אחד מעצמם להורידו על החוף ולמלאות מחסורו, ושמרו את סודו לבל יגלה דבר בואו לישמעאלים, וכאשר הכירו אותו כבדוהו, ונשאוהו, והושיבו אותו עם חכמיהם ורבניהם" (תולדות חכמי ירושלם, חלק ג' דף נ"ה).

המצב הנורא של האשכנזים המעטים האלה הורע בתמידות, הספרדים שלחו ציריהם בפעם בפעם גם לארצות אירופא מלבד איטליא, צרפת, והולנדה, הם היו הולכים לאשכנז ופולוניא שכל התושבים הם מבני אשכנז, ולפי טבע הענין שלא היתה בעת ההיא עדה אשכנזית בירושלם, היו משנים מצדקה לצדקה והיו מחלקים הנדבות לספרדים שבארבעה ארצות ומובן מאליו שגם האשכנזים שהתפרדו, היו לוקחים חלקם, אך עינם היתה צרה בחלק שהיו

לוקחים

200a) ר' אליעזר ריבלין (תולדות חכמי ירושלם, חלק ג' דף קפ"ז) הערה א' משער שר' מרדכי הזה, היה הרב שראה הרב חיד"א בתונס בשנת תקל"ג, והנה הרב ההוא אף שהיה יליד בירושלם, התיישב באזמיר ובהיות שהיה מדבר ערבית שלחו אותו למדינת המערב לקבץ נדבות לבנין הקהלות באזמיר שנשרפו כלן, והוא נפטר בריח תכוז המיב, וקשה להבין איך עלה בדעת הרב ריבלין ששליח ירושלם שנסע בשביל קבצנות להועלה ארץ ישראל יעזוב השליחות הזה ויעמוד על שבכנו ענין בתי הכנסיות שבאזמיר.

לוקחים הספרדים משלהם ובשנת תקי"ז מסרו השלוחים שש מאות ליטרין ביד האשכנזים שקבלו מן הנדיב ברמאן שפייר באשכנז, בעכורם והאשכנזים האלה הודו לו על כל הטוב והחסד הזה, ויחלו פניו שסכאן ולהבא ימסרו כל דמי צדקתם רק לידי שלוחיהם, כי זה שבע שנים אשר פסקו מלשלות להם מתנת ידם, ומאין יתפרנסו? כלום משא ומתן יש ביניגו כביניהם (כבין הספרדים), המן הגורן ומן היקב? (ירושלם, שנה ב'), שועת האשכנזים הגיע גם עד אחיהם בני רוסיא ופולוניא, ובאסיפה גדולה שהיתה בעיר וילנא החליטו להחזיר בכל האמצעים הישוב האשכנזי לירושלם, והמצביא לענין הזה ר' עזריאל משקלוב נסע הוא ובני ביתו בשנת תקל"ב, ואחרי שבחן והכיר כל המעצורים והמכשולים חזר לחוצה לארץ כדי לבצע את המפעל, והצליח מאד בכל אשר פנה, והשתדל אצל נבירי קושטנדינא, האצילים השועים אשר עניני ארץ הקדש מסורים אל לבם כדי שישפיעו לטובת על כל זה, וחזר לפולוניא ורוסיא ושם הצליח דרכו אך כל בניגו ועבודתו היתה למפח נפש, כי בחזרתו לארץ ישראל נחלה ונפטר בעיר אזמיר (מלשונו של ס' פאת השלחן, ועוד ראה קריה נאמנה צ"ב־ט').

בכל המכשולים האלה, האשכנזים נסו פעמים רבות להתישב בסתר בירושלם, וכאשר לא הצליחו, התישבו בצפת ובטבריא, ואולם גם שמה לא הגיע להם כסף הנדבות על הסדר כאשר הבטיחו להם וכאשר קוו, ור' ישראל פולציקר ראש הבאים בראותו הדלדול והמצב הנורא, הלך לקושטנדינא, ויציע המעמד הקשה לפני גדולי הספרדים, והמה קבלוהו בפנים יפות וקצבו לתמיכה סך שלשת אלפים גרוש, אלפים מהם שלח תכף לצפת לפרוע מס הגלגלת, וסך שבע מאות וחמשים למחית ביתם והשאר להוצאות דרכו (גנזי נסתרות, הובא בס' תולדות חכמי ירושלם, חלק ג' דף ע"ה), למרות שהעדות הספרדיות בכל צרתם ודוחקם עשו כל מה שהיה בכחם לעזור לאחיהם האשכנזים, אין הקמץ משביע את הארי, ולפעמים האשכנזים המועטים האלה היו מתאננים באזני גדולי אשכנז, שהספרדים לא חמלו עליהם ולא התנהגו עמהם כשורה, וכדי לעורר רחמיהם, ערכו אליהם בקשתם ואולי הפריזו הרבה על המדה כי "נשכחו כמת מלב, ובשמונה שנות רעב אלו גועו וימסו מחלי אל חלי ומוטלים באשפתות בחוצות ירושלם, ומהומה" ומגרעת ואש בוערת אוחזת אותם והיה כי יגש אחד ממנו אל אחינו הספרדים והתחנן להם עשו אתי ברכה... יעגו אותם, פנו לכם אל הגבירים אשר באשכנז... והעני יוצא מלפניהם בפחי נפש וקול בוכים" (שם, שם, דף ס"ט), ונראה הדבר שהתלונה הזאת אינה במקומה, אם משנת הקט"ו עד שנת תקב"ג שאז ערכו הבקשה לעדת מ"ץ לא הגיעה כל תמיכה לאשכנזים, אם העדה הספרדית לא היתה דואגת להם איך עלה בידיהם להספיק, צרכי החיים היותר נחוצים, לרפא תוליהם, לחנך ילדיהם בישיבות, להתפלל בצבור, ללמוד בישיבות, לפרוע למשלה מס הגלגלת תמידים כסדרם ומוספים שלא כהלכתם, ויותר כשמונים שנה שלא היה מוסד וקהל אשכנזי בירושלם העדה הספרדית היתה דואגת לכלל הישוב היהודי בלי, הבדל בין ספרדים ואשכנזים ועליו הוטל לשאת לבדו כל המשא הכבד הזה והתלאות העצומות מצד השרים ואילי הארץ אשר אכלו את ישראל בכל פה.

אכנם הספרדים לא לבד שהחזיקו מעמדם בארץ ישראל למרות כל המכשולים שעמדו

שעמדו על דרכם, כי את גם עבדו עבודה ספרותית כמעט בכל המקצועות וכאופן הזה נשמרו הזכרונות ממה שהיה בתקופה החשכה ההיא, כי האשכנזים המעטים שהיו באים לארץ ישראל היה לעת זקנתם, ולא נודע מהם כל עבודה ספרותית בעצם ארץ האבות, ורב אשכנזי בדורנו כתב: „הרבה מגאוני האשכנזים וגדוליהם אשר היו בעיר הקדש לא מצאנו להם זכרון כספר ומקור למפעלותיהם בעולם המעשי, אף על פי שהיו רבי עליליה וגאונים עצומים" כי בבואם שמה לעת זקנתם, ומשפחה לא היו להם בעיר הקדש, שלטו ידי זרים בכתבי ידם וירדו לטמיון וחכמת תורתם עמם על עפר נחת, והמעט שהצלנו בספרנו, היה אך כמציץ מן החרכים מתוך חבורי הספרדים, שבאו שמה מעט מענינם בדרך אגב, שלא מכוונת דבריהם, ומובן שאי אפשר לדעת מזה גם מעט ממפעלותיהם הגדולים להסיר מזה ערך מעלתם וגדולת תורתם" (שם, חלק ב' דף קי"א הערה).

בין הרבנים האשכנזים שהגיעו לירושלם בעת ההיא, כמובן כסתר ובהתחפשם בין הספרדים היה ר' אברהם גרשון קוטאכיר אשר הבאנו זכרו, ר' אריה יהודה מאפטא, ר' מרדכי פתחיה ובניו, ר' יקר ור' חיים אהרן, ר' אריה לב מזיול, ר' משה יצחק כצנלבוגן, ר' דוב בר כהן, ר' יצחק ברמן, ר' אברהם יפה, ור' מרדכי יפה, ר' אבינדור (מעיר דובנו), ר' אריה ב"ר יהודה, ר' שמואל ווליש, ר' יהודה ב"ר צבי אפרים, ר' מנחם מנדל מפרמישלאן, ר' חיים ב"ר חיים, ר' אשר הוזיל אשכנזי, ר' זאב וולף אשכנזי, ר' משה אשכנזי, ר' יהודה ב"ר יעקב אשכנזי, ר' רפאל אשכנזי, ר' ישראל אשכנזי, ור' אברהם גרשון אשכנזי (ומוטל הדבר בספק גדול אם היו אלה האחרונים אשכנזים או אם היו ספרדים שנשאו שם המשפחה אשכנזי לבד), ובכל אלה האנשים הפרטים יד העדה הספרדית היתה באמצע, היא דאגה ותמכה את שרידי חסד האלה כאם רחמניה, אך כזה לא כלתה מלאכתה, היא לא נחה ולא שקטה עד שעלה בידה לכונן הישוב האשכנזי בירושלם ובכל ארץ ישראל, בחלק הבא נראה איך האחות הקטנה הזאת פשטה ידה לאחות הגדולה, איך נתנה לאשכנזים את אחת מבתי כנסיותיה למקדש מועט, ואיך ספרדי אחד יחזקאל יהודה מבגדד ובלכתא נדב רוב ההוצאות לבנין המפואר של בית הכנסת החרשה, איך בית הקברות שהיה קנין הספרדים לבדם היה כללי לכל ישראל כראוי לבני עם אחד, אך האם תזכור האחות הגדולה מכל הטוב שהנחילה לה האחות הקטנה ביום שידובר בה, כבנין הארץ, זה מיד כמוס שרק ביד העתיד לגלות לדור יבוא.

אחרי ירושלם העיר אשר אספה בתוכה העדה הישראלית היותר גדולה היתה צפת, אמנם בפרק הזה אבדה הרבה מחשיבותה, לרגלי התלאות הרבות שבאו כתכן על בני העיר הזאת, ובהרבה צדדים מצבם היה יותר נורא ממצב הירושלמים, הדלדול שרר בכל עז בעיר הזאת, נוסף לזה התנפלות הפלחים כפעם בפעם על שכונות היהודים, ושרי הארץ מצדם שהיו אוכלים את ישראל בכל פה, ומציקים להם על כל צעד עד שהכרחו רוב בני הקהל לנדוד לערים הקרובות בסוריא, וכמובן כמו שנפל המעמד החמרי בכנסת ישראל בעיר הגליל הזאת, ירד מטה מטה גם המצב המוסרי, וכן הדור ההוא יתן בידינו תמונה מעציבה מן המחלקות

שהיו

שהיו בעיר בסבת הדברים היותר קלי ערך, פעם יצא תלמיד חכם לגבות גביית מצוה על פי מינוי הק"ק, ויהי כאשר בא לפני איש אחד מנכבדי הקהל וישאל לו שיתן בידו דבר מה כאשר ידבנו לבו, וישיב אליו לאיזה דבר הגביה הזאת? והחכם השיב לו שהיא לתמיכת ק"ק בעלי תשובה, והאיש ההוא השיב אליו דבר כי הענין הזה הוא מחודש אצלו ולא נתן לו מאומה, ולעת ערב יצא היהודי הזה בעצמו לאסוף נדבות לישיבת מירון על פי מצות הקהל וילך לבית החכם וישאל אליו לתת לו כנדבת לבו איזה סך לתועלת מירון, ויהי כמשיב לא אתן לך מאומה כמו שלא נתת לי, עודנו עומד שם והנה בא הביתה פקיד הקהל על ישיבת מירון, והחכם התרעם עם הפקיד בדבר האיש הנכבד ההוא, שדבר אליו פלאות וכאלה וכאלה, אז שב היהודי לאחוריו, וישאל את החכם ומה הפלאות שדברתי עליך? ידיע אני שכוונתך לבלתי תת דבר מועט אפילו חמש פרותות מצריות, הלואי שלא תתן עד כי יבא שילה! אז חרה אף החכם עליו ויאמר לו לך מפה פחות, נבזה, כלב בן כלב, ערל בן ערל, שאם לא תלך אחרים אותך, השיב לו האורח אדרבא! אז החרים החכם אותו והאורח השיב אתה ההיה בחרם, חכמי העיר שנשאלו על הענין הזה הורו שהתלמיד חכם שגה בזה, וצריך לבקש ממנו מחילה ולרצותו בהיות שהאורח היה שליח בית דין ועשה את שלוחו[201]).

כתשובת שאלה לק"ק ספאלאטו בדלמציא כתבו רבני צפת במר רוחם: עם היותנו עמוסי התלאות מרוב טרדותינו, ומרוב צרותינו אשר עצמו מספר, אין לך יום שאין קללתו מרוכה מחברו, לא יתנונו השב רוחינו כי קצר המצע מהסתרע[202]), אז הכרחנו להוציא שלוחים בכל תפוצות הגולה, לבוא לעזרתם כי כמעט כל אנשי הקהל היו מתפרנסים מן הנדבות הבאות מחוצה לארץ, ומקרה בודד היה שנמצא בקהלתם איש אמוד בנכסים או איזה עשיר שהתישב שם לבלות ימי שנותיו האחרונות על אדמת הקדש, ושנכספה נפשו להיות בקרבת קברות אבות הקבלה, כן נראה את החכם משה שוחמי מאזמיר[203]), והשר הגדול החכם המרומם אברהם ארדיטי מאזמיר[204]) שנפטרו שם, ור' מכיר כולי שבא מפראנקיה (צרפת) לארץ ישראל בשנת תמ"ז ויתישב בירושלם, ושם נשא את בתו של הרב הכולל ר' משה ן' חביב שהיתה על הרוב בת ארבע עשרה שנה ובנו ר' יעקב כולי כתב זכרונותיו בהקדמת חבורו „מעם לועז" וכה דבריו: „הלא תדעו יש לנו אב זקן, אילן גדול לסמוך עליו, ששרשיו מרובים, אחד מן הרבנים מגבורי ישראל, אשר הבית נבון עליו, מארי אבא מאד ועטרת תפארת לראשי, הצדיק יסוד עולם אור ישראל חסידא קדישא, בוצינא דנהורא כמוהר"ר מכיר כולי זלה"ה נודע בשערים חסידותו הנמצא כזה אדם אחד מני אלף בישראל, אבי הנערה אף לילות בתקופת תמוז, הוזר ונעור, ולא פסיק גירסא מפומיה אפילו שעה אחת, ולילו כיומו לכל דבר שבקדושה, אחת ארוכה ואחת קצרה, חסדו ואמונתו לבית ישראל, וגם בעשר אצבעותיו שני בנביאים, ומשולש בכתובים יהגו עדיקן ויצדקו אלו ישראל, בן חמשים לעצה, מר מאהבת יצא ממדינתו שערי פראנקיאה (צרפת) בכסף כלי טבי ותקילי, וקבע דירתו בעה"ק ירושלם, ומשם נסע לעה"ק צפת תוב"א, ובין

201) סמא דחיי, יו"ד סי' כ"א
202) שם, חו"מ סי' ז'
203) לבון ערומים, דף ס"ב
204) שם, דף ס"ה

ובין דא לדא ישב שם ספפר הסםוך לארבעים שנה, שוקד על למודו, בתורת ה׳ חפצו, משכים ומעריב בבית הכנסת ובבית המדרש, לא יםיש מתוך האהל כי שם ביתו, יושב תהלות ישראל, הנודר עצמו מבשר ויין ותענגות בני אדם, הושהרו שניו מרוב תעניותיו, עיילוה למערתא דחסידא, לא הניח כמותו בארץ ישראל, עלה אל האלהים ביום ערב שבת קדש תשעה ועשרים לחדש כסלו שנת ה׳ת״ך ושמנה ליצירה, ויכפר על בני ישראל״.

לפי דברי בעל הזכרונות, בימים ההם כל הכסף הנצבר בערי תורקיה הארופית לקופת צפת, היו שולחים הפקידים בכל עיר ועיר לידי איש יהודי בצירון שישלחם בצפת, אבנם אם הכסף היה בא מארופא אזי נשלח על ידי שטר הילופין על שם יהודי אחד שהיה לו משא ומתן בארופה, אמנם בהיות הכסף הבא מארופא או פראנקיא, כאשר היו קוראים- בימים ההם במעות ריאלים (Reales), והיה איזה הפסד בהחליף אותם במעות גרושות התוגרמיו האיש היהודי מיאן לקבל ולפרוע השטר חילופין, ויהיו דבריו עם הפקיד לתת השטר חילופין לנוצרי אחד אמוד בנכסים בתנאי שישלם אחר איזה זמן אותו, ובזה האופן לא יהיה שום הפסד לא לשולחים ולא למקבלים, והנה קרה מקרה בלתי טהור, שהנוצרי הצידוני מת פתאום ונשאר חייב לקק צפת סך תשע מאות גרושי ומניע להם על פי שטר חילופין אחד, ותגדל הצעקה בקרב העדה הצפתית, ויגישו את משפטם לפני הרבנים בירושלם ומצרים[205], רוב הכסף הבא צפתה היה ממצרים, ובפרט מעיר המרכולת הגדולה רשיד היא רוזיטה, שם ישבו יהודים רבים, מערי תוגרמה, והיו ביניהם שהצליחו בעסקיהם, והיו תומכים ביד נדיבה צרכי הקהל הגדול ההוא[206]) אך על הרוב היו שולהים שלוחיהם על פני חצות לדפוק על פתחי הנדיבים למעט בכל שנה ושנה בלי הפסק.

בשנת ת״ע העמיסו על שכם הרב הירושלמי ר׳ משה ישראל ללכת בשליחות מצוה במדינת אלגזייר (אלגיר) ומארוקו, והוא היה חותם „שליחא דרבנן אשר בעיר הקדש צפת״, (משאת משה, הלק א׳ אה״ע ס׳ מ״ז) והמסע הזה ארך לו יותר משנתים ימים ונראה הביא ברכה רבה לשולחיו, וכבר ראינו בפרטי רודוס שכאשר שב מדרכו מינו אותו לרב הכולל באי הזה, ר׳ שלמה הזן כתב שהיתה בידו אגרת שליחות מצוה מצפת משנת התפ״א שמינו את הרב הזה שנית ללכת במסע קבצנות לערי איטליא, הולנדה, ואנגליא, אך בהיות שר׳ משה היה מאריה דאתרא ברודוס לא יכול להפטר משרותו ושבועתו ודבר השליחות הזה לא בא לידי גמר, ר׳ שלמה הזן רושם שמות רבני צפת שהתמו באגרת השליחות הזו בשנת תקפ״א: ר׳ חיים אבועלפיא, ר׳ דניאל קאפסוטו, ר׳ רפאל מיכאל מלמד, ר׳ יעקב גיניו, ר׳ יקותיאל אשכנזי, ר׳ משה עבאדי, ר׳ משה ן אדרת, ר׳ יעקב אלגאזי, ר׳ שמעון ג׳ויזו, ר׳ יוסף בארקי, ור׳ אברהם מנצור (המעלות לשלמה, דף נ״ח ע״ב) כנראה ר׳ חיים אבועלפיא נסע בעצמו לשלוניק בשליחות מצוה, משם בא בדברים עם ראשי העדה באמשטרדם לשוב אצלם לרב הגדול.

אבנם

---

205) ארמה קדש, ח״א הים ס׳ פ״א, זרע אברהם, הים ס׳ ז׳

206) מבאת משה, ח״ג יו״ד ס׳ ס״ד

אמנם בעברו על פני אזמיר הפצירו בו עד מאד, ויאות להתישב שם בתור אב בית דין עד שנת ת״ק שנסע לטבריא להעמיד הישוב היהודי שם (מעגל טוב).

בין הרבנים בצפת נודע ר׳ יעקב באבאני שהיה מתחלתו מקושטא׳ והוא חבר ס׳ „שרש יעקב״ קטן על הדקדוק על קצת תיבות ונדפס שנת התקס״ט (המעלות לשלמה, דף נ׳ ע״ב אות י׳ ס׳ ס׳), ר׳ יהודה אלגאזי שהיה מתחלתו מאזמיר, ובסוף ימיו התישב בצפת ושם נפטר לעולמו (דרכי שלום, פרשת בשלח) והוא חבר ס׳ „שער יהודה״ על הרמב״ם והש״ס וקצת חידושים על התורה (שלוניק התקע״ה), ר׳ שלמה עבאדי „החכם השלם צדיק ועניו״ מגדולי המקובלים חבר ס׳ „שערי רצון״ והוא סדור תפלה עם קצת תפלות וכוונות מלוקט מכתבי האר״י ור׳ חיים הכהן תלמיד האר״י (שלוניק התקס״א), ר׳ חיים עמרם שהיה סופר העיר בערך שנת תקי״ט דבריו הובאו בס׳ עין משפט (יו״ד, דף ל״ז ע״ב), וכן הובאה תשובתו בארך (שם, ח״מ, ס׳ ז׳ וס׳ י״ב), ובספר בית דין של שלמה, קונטרים לרב שלמה (דף י״ח). ר׳ עזרא מלכי שהיה מחשובי הרבנים, היה שקיל וטרי עם כל רבני העיר בפרט עם ר׳ חיים אבועלפיא במובא בס׳ עין משפט, ויצא בשליחות מצוה לכוללות העיר, ובעברו דרך שלוניק הדפיס הבורו „מלכי בקדש״ בשנת תקי״ט, ויארכו לו ימי המסע קרוב לשלש שנים, ובחזרתו בשליחותו עבר על פני רודוס ושם קבלוהו לרב הכולל בשנת התקכ״ב (משה ידבר, דף מ״ג).

בין השלוחים מצפת נודעים עוד ר׳ יום טוב מאבאן ור׳ יוסף ן׳ נ׳ויה (משלוניק שהתישב אחרי כן בירושלם, שהיו במסע קבצנות בשלוניק בשנת תקי״ג[207]., ר׳ נסים ברכה שהיה בתוגרמה התבונית באירופה ובעיר שירון היא שיריש[208]), ר׳ משה ששון מירושלם שנשלה גם הוא שלוניקה[209]), ר׳ מיימון אזולאי שליח במדינות המערב[210]), ר׳ דוד בן אהרן הכהן שהיה באיטליא, והוא מחבר ס׳ „דעת קדושים״ מורה מקום הפוסקים האחרונים בכל ד׳ הלקי השלחן ערוך, במלאכת הכנסת גדולה, הנדפס רק החלק הראשון על הלקי או״ח, יו״ד, וקצת אה״ע, ע״י נכדו ר׳ יעקב דוד יקותיאל הכהן (ליוורנו תקס״ט) ר׳ שמואל הלוי, שנשאל אם המנהג בארץ ישראל שתנוק קטן יעלה לס״ת לקרוא ההפטרה, והשיב שכן המנהג בירושלם צפת, והברון, ובהיותו בעיר פיסה באיטליא השתעשע עם הרב הכולל ר׳ רפאל מילדולה[211]), ר׳ חיים יעקב ור׳ מאיר ביגורה, ור׳ ישראל קמחי שסובבו שנים רבות מדינות שונות.

ר׳ חיים יעקב נולד באנדרינופלא בערך שנת ת״ס, ובעודו בשחר ימי חייו נדד מעירו לעיר הבירה, וילמוד תורה מפי הרב הגדול ר׳ חיים אלפאנדארי[212]), אחרי כן התישב בארץ ישראל ושם למד שפת ערבית, למרות היותו מגזע ספרדים, הוא היה בלשן ונכון דעת נוסף לידיעותיו הרפות בהכמת ישראל, ובקיאותו העצומה בתלמוד ופוסקים, על כן בני צפת תלו עיניהם בו, וישלחוהו

---

207) דבר משה, [illegible] ב׳ ה׳
208) שם, ס׳ קנ״ב
209) שם, ח״א ב׳ [illegible]
210) גינת ורדים, אה״ע כלל ג׳ ב׳ ח׳
211) מים רבים, או״ח [illegible]
212) חיד״א, בערך [illegible]

וישלחוהו בשליחות מצות מצריםה וארצות המערב, ובכל מקום בואו היה משפיע על הנדבות והצליח בפסעו, במצרים היה לו משא ומתן בדבר הוראה עם הרב דוד גרשון[213], אחרי כן היה בתנס ושם נשאל על מין שכר שעושים מן התאנים היבשים סמוך לפסח אם מותר לשתות בפסח ויורה להתר[214], מן המדינה הזאת נסע לאלגזייר, ויעכד שם ימים רבים בחברת הרבנים ר' רפאל ידידיה ור' ישועה צרור המור[215]. אחרי כן נסע למדינת פאס, ויעמד שם כמו חמשה שנים, בהיות שרוב העדות היו בצער גדול בפרק ההוא, והדרכים היו בחזקת סכנה, ובכל מקום בואו כבדוהו ויוקירוהו. במכנסא השתעשע עם הרב הכולל ר' ראובן ן' צור[216], ובמאראכיש עם הרב שלמה עמאר[217], וסקץ חמשה שנים שב עוד הפעם לאלגזייר, ויעמד איזה ימים בעיר ואראן (Oran), ומשם נסע בדרך אשר בא בתחלה תנס ומצרים, וישוב צפתה אחרי שמנה שנים שארכו לו ימי המסע הכבד הזה, ונראה הדבר שהביא די נדבות, ובני העדה שבעו רצון ממנו, כמעט נח איזה שנים מטרדות הדרך, ויפצרו בו ללכת בשליחות מצוה למדינת פראנקיא היא ארופה, וכבן נסע באניה לאטליא, ומשם הדך היבשה לצרפת, ויעמד ימים רבים בעיר באיונה בבית הרב רפאל סלדולה[218], משם נסע אמשטרדמה במדינת הולנדיה ויעמד שם כשנתים ימים, וגם במסע הארוך הזה הצליח לאסוף נדבות עצומות, ובהיותו שם הדפיס שני חבוריו „צרור החיים" ו„סמא דחיי" בשנת תצ"ח, על מסעו הזה ליוהו בן עירו ר' מאיר די סגורה, וישובו צפתה מקץ חמשת שנים לנסיעתם, נראה הדבר שר' חיים יעקב לא האריך ימים אחרי שובו אל עירו ואל שער מקומו, למצער מן היום ההוא נסתם כל חזון ממנו, חבוריו שחבר במשך ימי מסעו הם:

א) צרור החיים, חידושים על הרמב"ם, ובסופו איזה דינים ותשובות (אמשטרדם תצ"ח).

ב) סמא דחיי, שו"ת על ס' חלקי השלחן ערוך (אמשטרדם תצ"ח).

ר' רפאל ישראל קמחי היה יליד קושטנדינא, וכמו הכרו ר' חיים יעקב, היה תלמיד ותיק של הרב הגדול ברורו ר' חיים אלפאנדארי, ובעודנו כאביב שנותיו התישב בצפת, בשנת ת"צ נשלח מאת העדה הצפתית לאסוף נדבות באיטליא, כנראה הוא עבר דרך שלוניק בושנה־שאראי וראגוזה לויניציא, ובהיותו בשאראי נתודע אל הרב הכולל ר' דוד פארדו, בהיות שנראה אותו נושא את שמו על שפתיו בספרו „שושנים לדוד", נפלא הדבר שבהיות השליח הזה הלש חמוג העסיקו על שכמו המסע הכבד הזה, כי כן רואים אנחנו אותו בתשובת שאלה שנשאל בהיותו בויניציא כתב: ואני היום טלטלני ה' טלטלה גבר והעתי כל עמי מכמת צדין, ומה גם כי אל אלהים הוא יודע וישראל הוא ידע הוב הולשתי כי נפנותי נרכתי עד מאד, איש מכאובות וידוע חולי, ואין לי פנאי להתפלל על עצמי וכל שכן על אחרים, ועל הכל הוכר ספרים, ומחמדי

(א

213) סמא דחיי, יו"ד סי' ה'
214) שם, או"ח סי' ט'
215) שם, יו"ד סי' מ"ז
216) שם, חו"מ, סי' א
217) שם, סי' מ"ז
218) שם, הסכמת ר' רפאל סלדולה מבאיונה

הטובים אינם אתי וכ״ו[219]), מובן מאליו שר׳ רפאל קמחי לא היה ימים רבים על מסעו, וישוב צפתה, ושם כתב חבוריו הרבים ומהם נדפסו:

א) עבודת ישראל, פירוש על סדר עבודת יום הכפורים (אזמיר תצ״ו).

ב) עיני ישראל, פירוש על הבסיק, היה בכתב יד בידי הרב אזולאי.

בין הרבנים שהיו בצפת בדור ההוא היה ר׳ חיים מודעי שהכאנו זכרו בפרטי עיר אזמיר, הוא נולד בצפת בערך שנת ת״פ (יוצא מתוך הקדמתו לס׳ „שערי צדק״ משנת תקנ״ב, שזה מ״ג שנה יצא בשליחות צפת אם כן תק״ט, ואי אפשר שלא היה כבן כ״ט־ל׳ שנה), כנראה רבו היה ר׳ יעקב יקותיאל בן ר׳ דוד הכהן שנהג נשיאותו שם משנת תנ״ב (חיד״א בערך דעת קדושים), בשנת תק״ט יצא בשליחות מצוה לכוללות צפת לערי פראנקיא (ארופא) ובחזרתו משליחותו בראותו צרות עיר מולדתו בחר להתישב בקושטנדינא בשנת תקט״ו, בשנת התקל״ו הלך לאזמיר ושם מינוהו לרב ולמורה צדק כאשר הובא בפרטי העיר ההיא, בשנת התקנ״ג בהיותו קרוב לארבע ושבעים שנות חייו עלה צפתה, ושם נפטר לעולמו בשנת התקנ״ז ויספידוהו ר׳ ישראל יעקב אלגאזי (מענה לשון, חלק א׳ דרוש ז״ן), חידושיו באו בסוף ס׳ „ברך משה״ לר׳ משה גאלאנטי בקונטרס „זכרון לראשונים״, ושם הזכיר „ובדרשותי הארכתי, ובס׳ שערי צדק לר׳ יוסף הכהן ן׳ ארדוט (תקנ״ב), תשובות הגאונים, חידושי הריטב״א לייוטא, יד מלאכי (חלק א׳ כללי האלף דף נ״ב ע״ב), נהרות דמשק (ס׳ א׳), פאת ים (שמות הגטין אות נ׳), בית יצחק (דף ק׳) ושם באה תשובתו בארך, וכן בסוף ס׳ מאמר המלך, ובהיותו באמשטרדם בשנת תקכ״ה... כנראה יצא פעם שנית בשליחות מצוה, הסכים על ס׳ „פאר הדור״ שתרגם תשובות הרמב״ם מן הערביה לעברית ר׳ מרדכי תמה, ובשנת תקנ״ב הסכים על ס׳ שערי צדק, וכן הסכים על ס׳ חידושי המאירי בשנת התקנ״ו בהיותו באזמיר, חבוריו הרבים נשארו זמן רב בכתב יד וקרוב לזמננו נדפס ס׳ „טיב גטין״ בירושלם, על ידי ר׳ יום טוב ישראל אב בית דין במצרים (המעלות לשלמה דף מ׳ ע״ב), וכן ס׳ „חיים לעולם״ משאלות ותשובות ובסופו ס׳ „מים חיים״ מנכדו ר׳ חיים מודעי האחרון, נדפס באזמיר מחדש (שם, דף ל״ט ע״ב), ור׳ שלמה חזן מעיד שבהיותו במצרים (אל קהירא) ראה בידי חתנו של המחבר ר׳ יוסף משה אלגאזי „שלחן ערוך״ ד׳ חלקים מלא על כל גדותיו הגהות מר׳ חיים מודעי מכתב יד אשורית דקה מן הדקה ו„קונטרס הגטין״ מלא כל טוב וכתבי יד אחרים (שם דף ל״ט ע״ב) בנו היה ר׳ רחמים מודעי, מת ברעש שהיה בצפת ביום כ״ד טבת התקצ״ז וחתנו ר׳ יוסף משה אלגאזי היה אב בית דין במצרים, ונכדו היה ר׳ חיים מודעי השני שהדפיס באזמיר ס׳ זקנו „חיים לעולם״.

בימי נעוריו של ר׳ חיים מודעי היה בצפת ר׳ יהודה בכ״ר עזרם דיואן חתנו של ר׳ יעקב הכהן, והגיה ס׳ „פרי חדש״ לר׳ אברהם אטיגו, והוא נתגדל בירושלם, בשנת תפ״ז יצא בשליחות מצוה לכוללות חברון ובהיותו על מסעו בקושטנדינא הדפיס חבורו „זבחי שלמים״ (שנת תפ״ה) על שחיטות ובדיקות ובשובו לארץ ישראל היה לרב הכולל בצפת ואחרי עמדו איזה שנים

במשרה

219) מים רבים, יו״ד ס׳ נ״ד

במשרה הזאת נעשה שליח לעניי ירושלם וחברון ונסע לערי פרס ומשם אל אחלב ופניו לארץ ישראל, אך כראותו צרת בני ירושלם וחברון, כי רוב האנשים של צפת האסודים כנכסים וראשי העם ברחו לנפשם, ושהמון העם היה מעונה ונרדף על צואריו מוכה ומעונה בעול ברזל על צוארם קצה נפשו מרוב יגון, ויאחזו יאוש נורא, על כן התעכב באחלב ימים רבים מבלי לדעת מה שעליו לעשות אך הגבירים שבעיר קושטנדינא כתבו אליו ויפצרו בו לנסוע במסע קבצנות לערי תימן ואנאדול (אסיא הצעירה) וכן רמזו הענין הזה רבני ירושלם החותמים ומסכימים על ספרו „חוט המשולש" שנדפס בקושטנדינא בשנת תצ"ט, לא נודע בברור כמה ימים ארכו לו ימי המסע הזה, אך זאת נדע שבשנת תצ"ז התישב בירושלם. ושם התם בי"ח חשון התצ"ז, כשנתים ימים אחרי כן היה בקושטנדינא ושם הדפיס הבורה, ולא נודע מקום וזמן מותו.

הרב הכולל שעמד אחריו היה ר' משה בן הרב ר' אהרן האיון שנגדל על התורה בירושלם, והוא היה חברו של הרב הירושלמי ר' אברהם יצחקי וישא את בת הרב יעקב האגיז, רוב ימיו עסק בהוראה בירושלם, ובסוף חייו מנוהו הצפתים עליהם לרב הכולל[220], וגם פה הרביץ תורה ויעמיד תלמידים רבים, קצת פסקיו נדפסו בספרי בני דורו גנת ורדים, משה יוסף, וזרע אברהם (אה"ע ס' ב' ח"מ ד' י"ה, כ'). וקרוב לימים ההם בא צפתה ר' בנימן קאזיש, אשר כבר הבאנו זכרו, הוא נולד באנדרינופלא והיה תלמיד הרב הגדול ר' אליעזר נחום, אחרי כן התישב בקושטנדינא ונמנה בין רבני העיר, ובשנת ת"ק בערך התישב בצפת, ושם מינוהו לאב בית דין וראש ישיבה, ושם היתה מנוחתו כבוד, הוא כתב חבורים רבים שנשארו בכתב יד והרב חיד"א ראה אותם כשהיה בקושטנדינא, ורק ס' אחד נדפס החלק הראשון והוא הנקרא בשם: מגילת ספר, ביאור הסמ"ג (קושטנדינא תק"י).

עוד היו שם בעת ההיא ר' משה אבועלפיא, ר' חיים ן' פורנה, ר' דוד קאפוסטא, ר' משה גאלאנטי, ר' משה האגיז שנפטר שם אחרי שובו ממסעו בהולנדית, ר' דוד הכהן אשכנזי, שהתישב בימיו האחרונים שם ויעתיק מושבו מירושלם, והוא זקנו של ר' יצחק הכהן (אבי אמו) רב הכולל בירושלם, בשנת תק"א עלה צפתה, ר' אליעזר סברודי אב בית דין דק"ק אשכנזים באמשטרדם, והחבר ס' „מעשה רוקח" (פירוש על המשניות — אמשטרדם ת"ק) ונפטר לעולמו בחוה"מ של סכות שנת תק"ב, ר' יוסף ביבאס, יצחק נעמיאש, אברהם ן' צורי, אהרן בר יהודה עושן, ור' יוסף הכהן, בימים ההם עת צרה היתה לכל תושבי הגליל ובפרט ליהודי טבריא וצפת, לרגלי מלחמת אזרחים בין השר הנודע עזליאמן פחת מדמשק והשיך דהיר מושל טבריא, ע"י מורדש אלול השר שולימאן עם במצור טבריא וימי המלחמה ארכו, כי לא יכול להרוס חומות העיר לבצרות רוב התחבולות וכלי המלחמה שהביא עמו, ובחדש חשון שנת תק"ג נועץ השר שולימאן לעשות חפירה מתחת לארץ בדי להגיע אל העיר מבפנים החומה, ויפקיד איש אחד מאנשיו על החפירה, אמנם אחרי חמשה עשר יום שחפרו ולא הצליחו, עמד לפני השר בתואנה שלפי דעתו רב היהודים

---

220) [illegible]

היהודים בטבריא עשה מעשה כשפים לבלתי יצליח בעבודתו, על כן אין אמצעי אחר כי אם להביא מצפת עשרה יהודים שיחפרו החפירה הזאת, וביום עשרים לחדש מרחשון הובאו עשרה יהודים מצפת בעל כרחם, וישלחו אותם תוך החפירה כדי שיחפרו בתור אנגריא שלא על מנת לקבל פרס, ועשרה ימים עשו מלאכתם, אמנם בהיותם בלי נסיון ואי בקיאים בעבודה כזאת, לא מצאו הדרך הישר המוליך העירה, עד שחדל המשנה מהמלאכה הזאת וישלכם לנפשם[221]. מן העת ההיא היתה שערוריה בתמידות בצפת, והדרכים היו בסכנה עצומה, וכמעט שהיהודים לא יכלו להרחיק מן העיר כי היו נהרגים[222], ולכן רבים נדדו למצרים או לערים הקרובות עכו וטבריא, וידל ישראל מאד וכמעט שהתרוקנה העיר מתושביה.

בין הרבנים בתקופת הירידה בצפת בימים ההם היה המקובל ר׳ דוד בר משה מודינא מאיטליא, ונפשו אותה להתישב בעיר אבות הקבלה הזאת, בהיותו מסור בכל לבו אל חכמת הסוד שבה כתב כל חבוריו, אך בראותו המחסור והעני ששררו שם, ברח כבורח מבית המהר ירושלימה, וברח מהנחש ופגע בו ארי. פי תלאות עיר הקדש לא יכול לסבלם, ומרוב יגון ואנחה שבר על שבר הוכרח לצאת מארץ ישראל משאת נפשו, ויגיע לשלוניק בסוף חדש סיון התק״ז, ובדרך עברו שם בהיותו במלון עם נוסעים יהודים אחרים, שבתו יום השבת בכפר אחד ויחלו פניו לדרוש להם. וימלא בקשתם ונדרו נדבות להדפיס חבוריו, ורבני העיר בהסכמותיהם מרבים בשבחיו ומתארים אותו „חכם הרזים ומקובל אלהי" ואלה חבוריו:

א) רוח דוד, פירוש על האדרא רבא, ושם מזכיר תלאותיו בצפת וירושלם (שלוניק התק״ז).

ב) נשמת דוד, פירוש על שיר השירים בדרך קבלה עם נוספות מאת האיש שעסק להוציאו לאור ולהגיה אותו ר׳ חיים יהודה אליעזר (שלוניק התק״ז), מיחסים לו גם ס׳ שלישי.

ג) נפש דוד, פירוש על התורה על דרך הסוד שכתב בהיותו בירושלם טרם לכתו לצפת ונשאר החת חרבות העיר ברעש של שנת תקי״ח.

בתוך מרוצת מכתבים בין ר׳ חיים די לה רוזה מירושלם והומכו הנדיב ר׳ שלמה מולכו בשלוניק, נמצא ציור מהמצב הנורא של תישוב הצפתי בדברים האלה: על דבר שכתב לו (לר׳ חיים) ר׳ שלמה מולכו ללכת לעיר הקדש צפת, יפלא בעיניו איך יכתוב כזאת אחרי שהודיעו הצרות העוברות כל רגע על בני צפת, רק זאת יגמול אתו לצוות לשני בניו שהלכו צפתה לאיזיירה (עליה הרגל, להשתטח על הקברות), שיכתבו איזה דברים שראו בעיניהם, אבל לא יכול למסור עצמו ובני ביתו למות ברעב. (ספר ירושלם שנה ד׳), בעת ההיא היתה שערוריה בתמידות בצפת, ההיא בשהין שרר שם, והדרכים היו בסכנה עצומה, וכמעט שהיהודים לא יכלו להתרחק הרבה מן העיר כי היו צפוים לחרב, ולכן רבים נדדו למצרים ולערים הקרובות טבריא, עכו, וירושלם, ור׳ עזרא מלכי שליח צפת לקבץ נדבות בתפוצות הגולה בהקדמתו לס׳ „מלכי בקודש" (שלוניק תק״ט) כתב: ואף דעדי עלי כמה הופתקי

221) זמרת הארץ, נס הראשון 222) קול אליהו, אה״ע ס׳ י״א

הרפתקי... מחמת המציק, רבות רעות וצרות אשר הקיפה לעיר הקדש צפת תובב״א הזאת. העיר שיאמרו כלילת יופי משוש כל הארץ, מרגנתא דליל ביה טימי, נהפך עליה בלהות. והצרות צרורות בשמלותם על שכמם. ואני בתוך הצרה, לא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי, סדלנים היינו על ההרים הרמים ועל הגבעות לנוס שמה מרשעת הגוים, הני שביבי כישי, לא אחי ולא מרחמי, ובכל זאת לא נחתי וכו׳, בעת ההיא היה המושל עשמאן בנו של השיך דהיר אך לא די שהשבית השודדים והעביר עריצים מן הארץ, כי הוא היה בעצמו עושק ורוצץ החלשים, בפרט הכביד עלו על היהודים, וידל ישראל מאד, עד שכמעט התרוקנה העיר מתושבות היהודים, אך לא היה בזה די לצרות העיר הזאת שעמדה במעט בשורה ראשונה בארץ ישראל כמאה שנה לפני כן, עוד אסון גדול היה עתיד לבוא עליה ולשים. אותה להרבן ושמה, וכמו שבחות השבע מרעת יושביה הפראים התאמצו להכריתה כלה, בקיץ של שנת התקי״ט היה רעש גדול בכל הגליל העליון ונגע על הרוב בצפת ויפלו יותר מסאתים בתים, וכמו מאה וארבעים נפשות יהודים מתו אשר נשארו תחת החרבות, והנשארים בחיים נפזרו לכל רוח כי לא היה באפשרי למצוא אף בית אחד בעיר לשבת בתוכו, ולא נשארו כי אם שבעה בעלי בתים, ובשנת התקך היו בצפת רק חמשה משפחות יהודים מדלת העם[223]).

בשנת התקנ״א, החלו היהודים להתישב מחדש בצפת, וגם מן התושבים הקדמונים בראותם שכבר נחה שקטה הארץ, ואליהם נלוו מערי הסביבות ומחוצה לארץ, בפרט ממדינת פאס וביניהם היו גם איזה אשכנזים, בין האורחים היה ר׳ שמחה ב״ר יהושע מזולוויץ שבקר הגליל ועשה הנסיון להתישב בצפת ולא עלתה לו, את ספור מסעיו כתב על ספר שקרא בשם „אהבת ציון" ובסופו נקרא „ספורי ארץ הגליל" ועם משוה טבריא לצפת, כי כה שאפשר למצוא בעיר האחת לא נמצא כאחרת, בצפת שורר בטחון ויוצאים בלילות ברחובות אפילו הנשים, צרכי החיים בזול וקונים ביום השוק שהוא ביום הששי, לפי טבע הענין שהתרוקנה העיר מזמן הרעש, לא נמצאו בעיר ספרים (אהבת ציון עמ׳ מ״ז), בראש הישוב החדש עמד ר׳ אברהם בן אשר שהיה רב הגולל ויכת שם בשנת התקל״ג בחדש כסלו[223a]), ויספידו ר׳ רפאל אליעזר נחמיאש בשלוניק בתוך קהל ועדה. בימי הרב הזה רבו צרות היהודים עוד הפעם בסבת המושל עשמאן בן השיך דהיר שמרד באביו בשנת תקכ״ג, לפי אגרה ששלחו הצפתים על ידי שלוחם ר׳ אשר קוריאט למארוקו, שפרסם ר׳ ברוך טולידאנו (ממזרח וממערב כרך חמישי, עמוד 359 והבאים אחריו) נדע שבמלחמה הקפה עליו מצד היילות אביו עד שהוכרח לברוח בעוד לילה, אך טרם צאתו את העיר שלח את אנשיו עושי דברו לדרוש מן היהודים מס ה„מירי" „חוץ לזמנו בלילה אחת בקצף גדול. ותהי צעקה אשר כמוה לא נהיתה... אשר מצאתנו כי רבה היא. והוכרחנו למכור כל כלי ביתנו למשרתי השר באישון לילה ואפלה, ככל היוצא מפיהם, ולא נשאר בלתי אם... [גויתנו, ובחמלת] אשר (צ״ל השר) אביו עלינו, הוציאנו מתוך ההפכה, עד יעבור (צ״ל תעבור) עת [ה] מלחמה, ויביאונו אל תחת במשלתו

223) מעשה האורין לר׳ יוסף שווארץ, דף ט״ב

223a) הון רב, דף כ״ו

ממשלתו עכו יע"א, ויתר העם בכפרים הסמוכים ואף על... העיר, וחוצה לא נשאר בה עד אחד, והוכפלו צרות אחרונות משכחות את הראשונות. כי היה דברו נחוץ לצאת כל העם יחדיו, הם [וטפם, ושכר] הבהמות עלה השער מלמעלה מעשרה מכדי דמיהן, ויד עניי אנן באפס דמים להוצאות הדרכים כי רבים הם, זקנים וזקנות נשים... [והיינו מוכרחים, לה] תמשכן לעם נכרי ברבית סך רב ועצום".

„ואחר כך השליטו השרים בינינו אב (השיך דהיר) ובן (עשמאן) והכריחונו לשוב לשבת בארץ (צפת), ונפן ונעל אל הר האלהים... עסוקים בבנין עיר קדושה. להבין אותה ולסעדה כאשר בתחלה, וכנון דא צריכה רבה ממון רב ופזור גדול לחרשי העץ ולבונים ולחוצבי האבן... [ואין לנו להשען] כי אם על אבינו שבשמים וחסדי אחינו בני ישראל... ויבא בגשם לנו פרי מעלליהם... להעמיד ולקיים חלק גדול בארץ ישראל... (ובפרט) משכנות יעקב אלו שתי בנסיות ובתי מדרשות ובפרט בית המדרש למרן מוה"ר יוסף קארו ז"ל, כי אנן [סובלים] משא מלך ושרים בעבור קדושת הארץ, כי אם אמרנו נצא החוצה, והארץ תעזב, אפילו כי הוא דבר שאי אפשר, הוששנו מחטאת פן (ישחיתו עם הארץ) קברי הצדיקים ח"ו כי על כן אתנו לחלות פניכם שאו ידיכם קדש לתת את תרומת ה' איש כמתנת ידו... [והחותמים] ברמס פה עיר הקדש צפת אה"י [אלהים תכוננה לעד] בסדר ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט, שנת לחזק את בדק הבי"ת לפ"ק" (סדר וירא כ"א־כ"ח חשון תקכ"ג) החתימה אחת קצוצה (ואין תמונה שהיא של הרב הכולל ר' אברהם בן אשר), אהרן הכהן נהר, אברהם גידלי (אולי גידיליה), שלם בבר שלמה צרפתי, יצחק אנגיל (אנגיל), אברהם בכ"ר יצחק מאימראן, שלמה צבע.

בשנת תקכ"ט היה עוד הפעם רעש גדול בצפת ורבים כרתו מן העיר האמללה הזאת עד עבור זעם, כארבע שנים אחרי המקרה הזה. הרב הכולל ר' אברהם בן אשר נפטר לעולמו, צרות הדשות באו על בני צפת, לרגלי המסים הכבדים אשר הטילו עליהם הכרחו ללוות כסף מן הערבים בנשך ובמרבית, לפי אגרת שהגיעה לידי החוקר ר' ברוך טולידאנו ממארוקו שנתפרסמה בירחון ממזרח וממערב (כרך חמשי, תרצ"ב עמוד 360־361, משנת תקל"ה). „קול הקריה־הומיה מרעת יושבי בה מחמת המציק כי גבר... לישראל צר", מסים רבים ונכבדים עולליב שאלו עלילות ברשע, ויאכלו את ישראל בכל פה, אין שביעה באוכלין, וידל ישראל מאד... [באופן] שהוכרחנו להתמשכן לעם נכרי בנשך ומרבית, עלה השער לסך עשרים אלף גרוש, והנוגשים־אצים... ונוספה נהלתנו (לשון הלצה במקום מחלתנו) אלינו השתא הבא, כלתה פרושה, עד שעמדנו על גלדנו ואין כל מאומה בידינו לגדל פרע... מ"ידי [והתבואות הצומחות בשדה שהוטל על כל העירונים שהיו להם או לא היו להם קרקעות] חמש מאות גרוש מדי חדש בחדשו וכי יפקוד השר השוהר (שר המהוג, שהיה בעת ההיא השיך דהיר) וישאל לו את שלו, הוששנו מחטאת פן הצא באש חמתו המית כ[ות] כי אזלת יד, ואפס כסף, שודד ושדף ואין מציל... [האלהים אנת] ציר אמונים... החכם השלם והכולל כמה"ר מרדכי בזנאן יצ"ו להודיע צערנו לרבים, אולי יחננו ה' מרשעת הגוים לנו ולא נאבד... [אתאנו להלות

להלות) הוד פניו המאירים, כי יעמוד לימין שליהא דרחמנא הנז' להיות בעירו לתמכו ולסעדו ולעורר הלבבות... (לתת) תרוסת ה' כעין יפה ורוח נדיבה... לפאר מקום מקדשנו ולכונן את בית חיינו, שלא יחרב כרך גדול בארץ ישראל, ולהעמיד ולקיים מחנה אלהים זה, ואין לנו על מי להשען כי אם על אבינו שבשמים וחסדי אחינו בית ישראל נדיבים ושועים, ויקר פדיון נפש... שבונים ממש, להציל לקוחים למות ומטים להרג מידי אדונים קשים... החותמים כדמע פה עיר הקדש צפת ת"ו (במקום תכנת ותכונן) בסדר יהי אלהים עמך (יהרו) שנת והתענ"ג (תקכ"ד) לפ"ק, שלמה צבע, אהרן הכהן נהר ס"ט, רפאל עזריאל מלכי (אולי בנו של ר' עזריאל מלכי), אברהם בכמוהר"ר יוסף המון, התימה לא נכרה, יוסף עלמאדי, יהושפט בירדוגו, התימה קצוצה.

בשנת התקל"ו הקל"ז ותק"מ כאשר שקטה המדינה, רבו היהודים שהתישבו בצפת, בשנת תקל"ו מינו את הרב הירושלמי ר' שלמה בן ר' דוד הזן לצאת במסע קבצנות לערי איטליא ושם נתעכב בין שנת תקל"ז עד תקמ"ד (מלשונו של מ' גדולי איטליא).

בפרטים לסופיא כבר ראינו שבשנת תקנ"ה בא העירה ר' ראובן בן יעקב הרב הכולל מסופיא ויסגו אותו לרב הכולל עליהם, פעולת הרב הית היתה קשה עד מאד, להקים העדה הזאת משפלותה, ובכל היותו זקן ובא בימים, אזר בחתיו לעשות תקונים וסדרים לרוסם העדה הזאת שנפלה פלאים במשך שלשים שנה[224], האיש הזה שהיה הסבה להעמיד ישיבה בסופיא שהיתה למופת לבני דורו, ידע לעשות פעולתו גם בעיר הקדש צפת, להעמיד ישיבה אשר יצאו מקרבה רבנים רבים ותלמידים בקיאים בתורה ובהוראה[225], ושם נפטר בשנת תקפ"ז.

כבר ראינו התאמצות האשכנזים להתישב בירושלים בעת ההיא, אך כל עמלם והשתדלותם עלה בתהו כי הערבים ואולי הארץ אשר צרתו אותם בגלל החובות הראשונות, היתה לאין מרפא, על כן נועצו גדולי הפרושים והחסידים להעמיד את ישובם בצפת כי היא יותר קרובה לדמשק, מושב הפחה הגדול למדינת סוריא, ובימים ההם לא נכר שם כל כך עול הגלות לגזול היהודים, בפרט מן העת שהמשיך דהיר שם משטר ופרד לפראים תושבי ההרים. בין הבאים היה ר' אברהם ב"ר אלכסנדר כהן צדק מקאליסק, אשר לא זכה להבנות בבנים ובנות ולעת זקנתו לקח לו לאשה את אלמנת ר' זלמן טוילנא, ובשנת התקל"ז נבע בלוית ר' מנדל מוויטבסק ור' ישראל פולאצקר ויתישבו בצפת, והמצב הצליח בידם, כי שם היו הפשים מעול הנוגשים הערבים, וישבו שם בהשקט, ורק לפעמים היו באים בשערי ירושלים כמתחבאים, לבכות על חרבותיה, ולהתנות על חומותה לפני הכתל המערבי, ר' אברהם הכהן נהג נשיאותו על אחיו האשכנזים בצפת ואחרי כן בטבריא ונפטר בעיר הזאת בערך שנת התקפ"ג, עם הרבנים האלה עלו קרוב לשלש מאות נפש מרוסיא ופולניא, וקודם התישבם תיקנו להם רבני החסידים חבורה אחר אנשי שלומם שהתחיבו לשלוח להם תמיכתם [illegible] שנה בשנה, ואולם כאשר לא הגיע להם [illegible] ר' ישראל פולאצקר.

224) [illegible]

פולציקר לנסוע לקושטנדינא, ושם קבל תמיכת שלשת אלפים גרוש כאשר הבאנו הענין וישב לצפת ומשם הריץ מכתבים לכל הקהלות ברוסיא ופולוניא, אך בשנה השנית לא קבלו כספים, ורבים נאלצו לצאת להוצה לארץ, וגם ר׳ אברהם הכהן יצא מצפת ויתישב בטבריא, ואז הוכרחו לשלוח את ר׳ אברהם פישל למדינת הולנדיא כדי לעורר רחמי אחיהם עליהם, (וספר ירושלם כרך ט׳ שנת התרע״א).

בין הפרושים והחסידים האשכנזים שהתישבו בצפת בעת ההיא, יש להזכיר את ר׳ ישראל איסר מוילנא ושם נפטר לעולמו (תולדות חכמי ירושלם, חלק ג׳ דף ע״ז), החכם המקובל ר׳ יעקב שמשון ב״ר יצחק מעיר שפיטאווק, אחד מן החותמים הכרוז שלא לשנות מעות ארץ ישראל לצדקה אחרת, והוא הסכים קודם עליתו לארץ על ס׳ „מאור עינים״ לר׳ מנחם נחום מטשרנובל בשנת תקנ״ח, ר׳ אריה יהודה ליב סגל לויה בן ר׳ שלום סג״ל מעיר וולטשיסק, רוב ימיו היה רב הכולל ומורה צדק ביאשי עיר הבירה במולדאויא, בשנת תקנ״ב היה בעיר דורותוני ושם נתן הסכמתו על ס׳ „אהבת דודים״ לר׳ בנימן מזלוויץ, ועל ס׳ „טהרת הקדש״ לגר״א מוילנא (זלקוו תקס״ד) ושם חתם: „הולך ונוסע לארץ הקדושה לחיים ולשלום״ ונפטר לעולמו בצפת וציוה שלא להרות על מצבתו שום תוארים רק לשון „אוהב תורה״ ובס׳ ירושלם כתוב שמקום קברו במערה אחת בדרך אשר בין קבר האר״י לקבר ר׳ יוסף קארו (תולדות חכמי ירושלם, חלק ג׳ דף ע״ו־ע״ז).

ובגליל התחתון, בטבריא כבר ראינו בחלק ד׳ (דף שס״ו) שקרוב לשנת ת״ק נחרבה העיר וכל היהודים שהיו שם, נפוצו לכל רוח, הרב הכולל האחרון שראה בעני עמו ובחרבן עדתו ר׳ יעקב אבועלפיא, לקח מטה נדודים בידו וילך באשר מצא, ולפי בעל הזכרונות „בהמשך הימים מרוב הגלות והצרות נחרבה ישיבת טבריא וחזרו יושבי טבריא וספרי תורה עמהם לצפת, ועל דבר הקדשים שבחוצה לארץ שעשאום לשם טבריא, כשהיו הולכים שלוחי צפת לערי בני ישראל בתורקיא, היו נותנים לצפת גם חלק טבריא, אמנם יש מדינות בערי פראנקיאה שיש להם קדשים לשם טבריא, ובפרט בעיר המהוללה ויניציאה יע״א, הגזברי הקדש טבריא אשר שם גובים פירות הקדשים וקובצים על ידם הפירות זה כמה שנים, ואינם רוצים לתתם לצפת, באמרם היום או למחר תבנה ותכונן עיר טבריא, ויתנו הקדשים לאנשים שידורו בטבריא, אז הגישו אנשי צפת העצומותיהם לפני רבני ירושלם, באמרם „שכבד עליהם עול הגלות והצרות והעניות הגדולות כאשר הוא מפורסם, וטוענים ואומרים דהקדש טבריא שייך להם, שאם אין צפת אין טבריא, ועוד שאין עיר בארץ ישראל שיש בה ישוב ישראל שתהיה קרובה לטבריא יותר מצפת, וכיון שנחרבה טבריא ראוי שיותנו קדשי טבריא לעיר הסמוכה היא צפת, ועל השאלה הזאת השיב ר׳ משה גאלאנטי בשנת התמ״ח כשמונה ועשרים שנה אחרי חרבן טבריא, ועל ידו סמכו רבני ירושלם, ר׳ משה ן׳ חביב, ר׳ חייא אברהם די בוטון, ר׳ עובדיה אהרן חיון, ר׳ אברהם צמח, ר׳ יעקב מולכו, ר׳ חייא ן׳ דנון ור׳ דוד יצחקי, עברו שלשה שנים ועוד הפעם נתעוררה השאלה הזאת בצפת, בהיות

שנודע

שנודע להם שיש עוד סך כספים בערי אירופה שמעכבים לשם ישיבת טבריא, ויכתבו ירושליםה לשלוח להם העתק הפסק הראשון משנת תמ״ה, וישלחו אותו בחדש סיון תנ״א, ועל החתום באו כל הרבנים הנזכרים מלבד ר׳ משה נאלאנטי שלא היה עוד בין החיים[226].

כעשרים שנה אחרי כן נודע בצפת שהיה במדינות הפראנקיא יהודי אחד עשיר מופלג, שהקדיש סך ידוע לישיבת התלמידי חכמים שבעיר טבריא, ומסר הסך לידי גזברי ארץ ישראל שיניחוהו לריוח היום להיות אוכלים ספרותיו והקרן קימת לעולם, וכן עשו הפקידים כעתו, ובין כך ובין כך „העונות גרמו שנחרבה טבריא, וזה כמה ימים ושנים שהיא חרבה, לא עבר בה איש ולא ישב שם אדם אשר בשם ישראל יכונה, וכל שכן בשם תלמיד חכם, זולת כשבאים עולי רגלים להשתטח על ציון התנא האלהי ר׳ שמעון ן׳ יוחאי זלה״ה וסיעת מרחמוהי, הולכים גם כן להשתטח על קברות התנאים שבטבריא, ובכן שאל השואל אם יש כח ביד פקידי ארץ ישראל לשנות ההקדש ולהחזיק ביד לומדי התורה אשר בעיר הקדש צפת, מאחר שהיא קרובה לטבריא והיא קודמת מדינא מכר מצרא״ בעת ההיא היה הרב הכולל בצפת ר׳ משה חיון ותשובתו היתה „הנכון והישר בעיני אלהים ואדם לקבוע ההקדש הנזכר פה צפת, להת קורת רוח לנפש המקדיש... והירא והחרד את דבר ה׳ כה יעשה וכה יוסיף, וכל המעכב בדבר אין רוח חכמים נוחה הימנו... ומלבד זה הרשות נתונה ביד פקידי ארץ ישראל מעכשיו להוציא מהמעות הנז׳ של ההקדש בערכאות של גוים, ולשבר מתלעות עול עד יצא כנגה צדקו[227]), ועל התשובה הזאת חתמו בית דין הצפתי ר׳ יוסף ביואש, ר׳ יצחק נעמיאש וחבריהם, וישלחו התשובה מצרימה ליד ר׳ יוסף בן ר׳ מרדכי הלוי לעיין בה, והוא נשא ונתן בענין, וישיב להם דבר שדעתו גם כן מסכמת עם דעותיהם, ויחתום בסדר ויקרא בשנת ע״ת לעשות לה׳[228]).

בימים ההם היה באזמיר ר׳ חיים בן יצחק אבועלפיא נולד בירושלם בערך שנת ת״ן ובספרו „חנן אלהים, שהודפס ביחד עם ס׳ „חיים וחסד״ לזקנו אבי אמו ר׳ יצחק נסים בן גמיל, כתב: זכורני בירושלם ת״ו בהיותו עדין בחור בעל „פרי חדש״ (ר׳ חזקיה די סילוה) ערער בבית הכנסת על שהיו מוליכין נר קטן לפני ספר תורה ביום טוב וכ״ו, והכם אחד התריז כנגדו, ואמר לו שבחור אחד יורה דין ברבים ונתקוטטו זה עם זה והרב משה גאלאנטי היה בבית הכנסת ולא דבר דבר, אחר זה הלכנו לבית המדרש, אני והוא יחד ועיין בדין הסכים לאסור... והן עתה כיד ה׳ עלי עשרה שנים שנתקבלתי פה (אזמיר) הכרזתי בחרם שלא יוליכו (בשמחת תורה) נרות בשווקים (חנן אלהים, קונטרס התקנות, תקנה י״א) מירושלם עקר דירתו לצפת, בשנת תפ״א היה בין הרבנים החותמים על מינוי ר׳ משה ישראל מרודוס לצאת בשליחות מצוה לאירופא לכוללות צפת (המעלות לשלמה, דף נ״ח ע״ב) וכי לא יכול הרב הזה לצאת בשליחות, אחרי איזה שנים יצא ר׳ חיים אבועלפיא בממע קבצנות בתורקיה

226) עין אנשים, [illegible] סי׳ [illegible]

227) מטה יוסף, ח״ב יו״ד סי׳ [illegible]

228) שם, סי׳ [illegible]

הארופית ובהיותו בשלוניק בא במשא ומתן עם באי כח העדה הספרדית באמשטרדם לבוא אליהם לרב ולמורה צדק, אך באשר הלך בססעו לאזמיר נאות להתישב שם בתור אב בית דין (אזולאי, מעגל טוב), בשנת הת״ן הסכים על ספר מר דרור, וכן נראה מלשון פתיחת ס׳ „יוסף לקח״, הלק ג׳ (תצ״ב) בשנת תצ״ד הסכים על ס׳ „כנסת הגדולה״ (ח״ם חלק ב׳) ובשנת הצ״ז על ס׳ עבודת ישראל.

שבעים שנה עברו מן העת שנחרבה טבריא, ועוד לא עלה בלב איש להעמיד הישוב הישראלי על מכונו בעיר הזאת, הספעל הענק הזה ניתן לר׳ חיים אבועלפיא הרב הנכבד באזמיר נכד הרב האחרון בטבריא ר׳ יעקב אבועלפיא, בהיותו יושב בישיבתו החשובה באזמיר, הוא היה הולם חלום נעים שיעלה בידו באיזה זמן מן הזמנים להקים הדבר הקשה הזה, ואולי לבו נבא לו שעל ידו תהיה התשועה הזאת, על כן לא הרחיק ללכת לאמשטרדם לעמוד בראש העדה כאשר הבטיח להם, והנה הגיע לאזניו הבשורה הנעימה כי בעיר טבריא משל איש אמיץ לב וישר רוח השיך דהיר אל עמאר שהטיל פהדו ומוראו על כל אנשי הארץ, כי כל הדרכים היו בחזק סכנה עד שלא היה באפשרי ללכת בהם כי אם בלוית חמשים אנשים מזוינים מפחד האורבים והלסטים, ובימיו נחה שקטה הארץ והסחר פרץ לרוב, ובאותם הדרכים היו הולכים ובאים וכספם בידיהם ואין מכלים דבר, כי הטיל אימה יתרה על כל אורבי דרך ויהרג וישמיד עם רב מן הפלחים והדרוזים יושבי אהלים שהיו לסטים ושודדים על פרשת דרכים. אז ערך הרב חיים אבועלפיא מכתב בקשה אל השיך דהיר, וידרוש מאתו להרשות לו לעלות לטבריא לבנות את חומותיה ולחזק את יסודותיה כמאז ובמקדם, והשיך הזה אשר כל מגמתו להושיב את המדינה השוממה ולהפריץ כה הסחר, כי גם הוא בעצמו עסק במסחר, נוכח לדעת כי בבוא היהודים לטבריא, בחריצותם יעשו אותה למקור המרכלות, ועל כן השיב אליו דבר שיתמוך בידי הרב בכל מאמצי כחותיו, להושיב היהודים על אדמתם, ויכתוב אליו פעם, ושתים, ושלש בשנת תצ״ח, עד שנמר הרב חיים בדעתו ויסע בסוף שנת הת״ק ויבא לטבריא, והשיך מילא את דברו ויצא לקראתו ויעש את כל אשר נדר, אז נקבצו אצל הרב איזה יהודים מערי הסביבות ויתמכוהו, וכן עלה בידו להוציא מחשבתו מן הכח אל הפועל, ובמשך שתי שנים „בנה בתים וחצרות ליהודים, ובנה בית הכנסת נאה ומפואר שלא היה כמוהו בכל ארץ ישראל, ובנה בית המרחץ נאה והנויות ליום השוק, ובית הבד לשמן שומשמין, והתחיל לעשות מסילות בארץ, וגם ציות לנטוע שדות וכרמים, ובכל יום ויום אהבת השרים עם הרב הלכה וגדלה, וכל אנשי טבריא דשנים ורעננים אלי גיל, כי הארץ שקטה מפחד רעה (ואין מחריד[229]).

את אשר לא עלה בידי הגבר הוקם על דון יוסף נשיא בשעתו, האיש שהשפיע במדה מרובה על השלטן שולימאן הראשון, הנדיב שפיזר בידו נדיבה הרבה אלפים כיסי כסף, להעמיד הישוב הישראלי בטבריא בשנת שכ״ה בעוד חמשת שנים ועוד, עלה עתה בידי הרב הזקן הזה בלי כל שאון, בלי כל אמצעים, ובלי פקודה על השרים ממקור נבוה, להקים הישוב רק בעוד שנתים ימים, זאת פעולת הרצון והחפץ שבכל הכחות והרוחות החזקות שבעולם לא יזוזו אותם ממקומם, ולאיש

229) [illegible]

ולאיש החלש הזה הועד להעמיד הישוב ההוא על בסיס יותר חזק, העומד ופורח בלי כל הפסק עד ימינו אלה.

הימים הראשונים להתישבות היהודים בטבריא לא היו נעימים. ככר ראינו בראש הפרק הזה שבשנת תק״ב ותק״ג בא על העיר הזאת השר שולימאן פחה מדמשק ביד חזקה ללחום עליה, וכמעט היה עוכר כלה מן הארץ הישוב ישראלי אחרי שנתים ימים, לולא הרב חיים עמד כפרץ, ולולא זכות אבותיו היו בידו והנסים שנעשו להם, על כן קיימו וקבלו עליהם בני טבריא לעשות את יום ארבעה בכסלו ואת יום הששי באלול, ימי משתה ושמחה כחג הפורים ועד היום נוהגים בהם קדושה ואין נופלים בהם על פניהם. הרב הזה לא האריך ימים רבים אחרי הנסים האלה, וימת שבע רצון בשנת תק״ד, בהיות שהצליח בידו להושיב את ישראל בעיר הזאת אשר כלתה נפשו אליה, בבטחונו שהישוב הישראלי לא יפסק משם עוד לעולם, בין הבנים שעמדו על ידו היה ר׳ דוד בר אהרן, איש אשר לא נדע טיבו ממקום אחר, והוא חבר שיר עברי בראותו בנין העיר ונדפס בס׳ „זמרת הארץ״ וחתנו של הרב חיים אבועלפיא, ר׳ יעקב בירב מחבר או מסדר הסיפור של הנסים שנעשו להם בשם „זמרת הארץ״ וידפיסו בליוורנו בשנת תק״ה.

את כסא הרבנות ירש בנו ר׳ יצחק אבועלפיא כל ימיו. ובנו הרב המובהק ר׳ יששכר אבועלפיא הנשלח מטבריא במסע קבצנות לערי איטליא ותוגרמה הארופית, בשנת תקכ״ז היה בליוורנו, ושם הסכים על ספר „יד מלאכי״ לר׳ מלאכי הכהן, אחרי כן היה על מסעו בתוגרמה הארופית, וכאשר הגיע לבלגרד, בני הקהל אחזו בו וימנוהו עליהם לרב הכולל, אחרי איזה שנים נסע לסופיא ויעבר שם איזה שנים ושם היתה מנוחתו בט׳ איר תקמ״ה לפי נוסח מצבתו הנודעת עד היום בסופיא, שהיתה בביהק׳ הישן ועתה הובאה לביה״ק החדש, ועליו נשא קינים והגה ר׳ שמואל קונפורטי בסופיא[230], בהראותו יקר תפארת הרב ופעולתו הרבה בקרב ישראל.

בשנת תק״ה בערך התישב בטבריא, המשורר הנפלא והפלוסוף הטבעי ר׳ משה חיים לוצאטו מפאדובה, הוא נולד לאביו ר׳ יעקב חי לוצאטו בשנת תס״ז, אביו היה אמוד בנכסים ויאהב את בנו, ולא חמל על כספו להמציא לו מורים טובים, אשר חנכהו בכל האפשרי בעת ההיא, השפה העבריה והלאטינית סגל לו עודנו בימי נעוריו, הוא היה מליץ נשגב ובידו שפת עבר היתה להיות וקלה ובה השמיע מערבי לבו בכל הנעם ובכל עז ותעצומה לבני הנעורים, עודנו בן שבע עשרה שנה ויכתב שיר הגיון „שמשון ודלילה״ מעשה חכם חרשים בליל השלמות, כמלאת לו שמנה עשרה שנה, הקדיש למורו ר׳ ישעיהו באסאן את ספרו „לשון לימודים״ שהדפים בשנת תפ״ז במאנטובה, וצרף לו שבעה מזמורים כסגנונם של מזמורי תהילים, ובטרם הגיעו לשנת העשרים הוסיף על המזמורים וישלימם למספר מאה וחמשים, כמספר מזמורי התהילים, אכנם האיש המסגל בדורו הזה נטה גם אחרי חכמת הסוד, ויתשוב כי אף לו נגלו נסתרות ונפלאות ודעת הנעלם, בן עשרים שנה החלה לפעמו רוח שקר כי בא בסוד הקשר הרוחני המקשר שני העולמות, עולם העשיה ועולם היצירה, וכי עיני שכלו צפו וראו את ספוני

230) קול שמואל, דף נ״ה

ספוני טמוני עולם התחתון והעליון, ובהגות לבו כתב: ספר בסגנון הזהר ויחבר את ספרו „זהר תנינא" עם שבעים התקונים, שהיה בעיניו קדוש כקדושת הזוהר המיוחס לר' שמעון ן' יוחאי, הוא נשא לאשה את בת ר' דוד פינצי ממאנטובה, ואז פנה לעולם המעשה אך עסקיו עם קרוביו לא הצליחו עד שהוכרח להפרד מהם ויאבד הונו בענין רע, גם אביו ירד מנכסיו ויהי נאלץ ללכת אל בית חמיו, ואז נמסר בכל נפשו להורת הסוד, ורבני ויניציאה שלא מצאו קורת רוח במעשי לוצאטו וספריו, הכריזו הרם נסור עליו ועל ספריו (ד' חשון הצ"ה) גם בני פאדובה התרחקו ממנו, והאומלל הזה אחרי החרם הוכרח לנטוש את אביו ואת אמו, את אשתו ואת בניו, ולתור לו מנוחה בארץ נכריה ויקח בידו מטה נדודים וילך לאמשטרדם, ושם עסק במלאכת לטישת כלי זכוכית לבלי ראות (זכוכיות של אופתיקא בלע"ז), וכאשר הונח לו מעט הביא את בני ביתו אמשטרדמה, ויהי אך ראה שהוטב מצבו החמרי, והנה שב אחרי חזות לבו ושגיוני רוחו בסוד הנסתר, אז בערה בו התשוקה העזה לנסוע ארצה ישראל, להתעסק בקבלה אצל קברות אבות חכמת הסוד, ויסע מאמשטרדם באניה, ויבא לחוף עכו הוא ואנשי ביתו, משם נסע עד טבריא העיר שאוה למושב לו, ושם קוה לימד ישיבה ללמוד חכמת הסוד[231], ובראותו את חמי טבריא הנפלאים המעלים ארוכה ומרפא לכמה מיני חלאים, התעורר הד השיר בפיו, ויכתוב שיר יפה ונהדר מלא רעיונות יקרים מדברים אל הלב והמוח[232], אמנם גם פה על אדמת הקדש לא נצפנו לו ימים טובים, כי כמעט הציג רגליו בעיר הזאת וגם נספה במגפה אשר פרצה אז בארץ ישראל, וימת ביום כ"ו אייר תק"ז הוא ואנשי ביתו.

קרוב לימים ההם התישב בטבריא ר' שמואל שלם משלוניק, הוא היה תלמיד ר' אברהם גאטיניו[232a], ונמנה בין מורי ההוראה עוד משנת תפ"ה[232b], לרגלי טרדות הזמן הוכרח לצאת מעיר מולדתו ולנדוד למרחקים, בפרק ההוא נשמע בתפוצות ישראל כי פקד ה' את עמו וכי עיר הקדש טבריא התישבה מחדש, אחרי היותה ימים רבים שוממה, אז עלה בלב ר' שמואל שלם הנודד הנצחי בדור ההוא, להתישב שם ולמצוא מנוח לכף רגליו, אך כמעט בא העירה והנה מצב הישוב החדש הורע בפרט אחרי מות השיך דהיר התומך בידי היהודים, והעדה החלשה ההיא, חלתה פני האורח החדש הזה, להעמיס על שכמו המשא הכבד של מסע קבצנות לתועלת העיר, והאיש הזה שנעשה לו כמו טבע שני המסע ממקום למקום, לקח בידו מטה השליחות, ויסע בכל המדינות, בשנת תקי"ח בחדש כסלו היה בשלוניק ובשירון[232c], משם נסע לאיטליא ויבקר ערי פירארה, ויניציא, ופאדובה[232d], מאיטליא נסע לצרפת ואשכנז[232e] ויארכו לו ימי המסע עד שנת תקי"ט, אחרי כן שב לטבריא דרך הים וחוף צידון[232f], כנראה הוא הביא ברכה רבה לשולחיו, כשנתים ימים אחרי כן רואים אנחנו

231) תולדותיו נכתבו בלי משוא פנים ע"י ר' יוסף אלמנצי מפאדובה (כרם חמד ח"ג מעמוד קס"ג ונחלק ועד ידי ר' דוד כהנא (ווארשא 1898)

232) עיין „המגיד" פליק, שנה כ"ו דף קס"ה

232a) מלך שלם, יו"ד ס' ר'

232b) שם, אהע"ז ס' כ"ב

232c) שם, ס' נ"ה

232d) שם, ס' מ"ב

232e) שם, ס' מ"ב

232f) שם, דף כ"ז

אנחנו אותו עוד הפעם בכסע קכצנות, אכנס כמעט הציג רגליו באזמיר חלה וימת שם מיתה פתאומית[232g], בתור סופר ר' שמואל שלם עזב אחריו הבור הנקרא „כלך שלם" ונדפס בשלוניק בשנת תקכ"ט.

בשנה תקנ"ה נשלח ר' אברהם אשכנזי לתוגרמה הארופית. לאסוף נדבות בעד עניי העיר והכוללות, וכאשר עבר על פני העיר אנדרינופלא, בא במשא ומתן בדבר הוראה עם הרב יעקב אברהם נירון ויראה בקיאותו בתשובתו[233].

כשנתים ימים אחרי כן שלחו במדינת ערביסתאן (סוריא ותימן) שליח אחד ושמו שמואל עניו, איש ערום ונוכל וישוב בידים ריקניות, וכל הכסף שצבר הלך לשטיון, ולא הביא שום תועלת בכנפיו, ומראה את עצמו כערום והיה עושה בהתכולות ורמיה כדי להיות נאמן בעיני הבריות שיבואו בהתחברות עמו, פעם היה אומר ששלח תיבה מלאה חפצים דרך הים ועדין לא הגיעה, ופעם היה מדבר שקרים וכזבים ותולה עצמו באילן גדול שהוא התחתן עם נכירים, שקדש את בתו שהיתה כבת שש או שבע שנים לגביר דניאל גורג'י בבצרה, ופעם אחרת היה אומר שהיו הקדושין עם יוסף נבאי, ובאותה השעה לא נמצא אדם שהאמין לדבריו, אחרי כן ברח מן החובות והניח אשתו ובנותיו עגונות חוזרות על הפתחים לפת לחם, ויקח לו אשה בערי טורקיא, ואז נתעוררה השאלה בבית דין שבטבריא אם יש לחוש לדבריו שדבר, ואם בתו היא מקודשת בבצרה, כאשר הגיד בראשית שובו העירה[234], הרב הכולל בעת ההיא היה ר' יוסף מאמון ואחרי שנשא ונתן בענין הזה, הורה שאין לחוש לדבריו, כי כבר הוחזק לשקרן, וישלח התשובה לר' יוסף בכ"ר חיים הזן באזמיר, לחוות גם הוא דעתו, ויראה שהרב הכולל צדק במשפטו, אמנם ביודעו שאבי הבת הנוכל שמואל עניו ישב בפרק ההוא באי מלטה, ובאזמיר מצויות ספינות ההולכות שם, היותר נכון לשאול את פיו שיתן תשובה על דבריו ועל שקריו, אולי מתוכם יצא משפט הנערה ההיא כאור נוגה[235].

וכן האשכנזים התחילו להתישב בטבריא בעת ההיא, בשנת תקכ"ח בא ר' נחמן הארידקנו, ור' מנחם מנדל מפרימשלאן, וכחמש עשרה שנה אחרי כן רבו האשכנזים בעיר, בראש העדה היה ר' מנחם מנדל מחבר ס' „פרי הארץ" ור' אברהם הכהן מקלאסקא שבא מצפת והם היו מיסדי הכולל האשכנזי הראשון בארץ ישראל הנודע בשם כוללות „רייסין" אשר עקבותיו נודעים עד היום, ומשנת תקמ"ב והילך היו שולחים שלוחים לרוסיא, לתמוך בידיהם ולהחזיק הישוב בטבריא (טבור הארץ).

בראשית הפרק הזה כבר ראינו שהעריץ אחמד אלגזר (הקצב) איש אלבאני שהיה מושל ביירוט בעת שהשיך דהיר משל בעכו ובטבריא, האיש הזה שהראה גבורתו נגד צבאות צרפת תחת פקודת נפוליון, ההצלחה האירה אליו פניה ומשנת תקל"ח עד שנת תקס"ז משל בעכו וסביבותיה בכח הזרוע, וישים אכפו על כל התושבים, בפרט הלך בקרי עם היהודים, וידכא את הישוב

232g) שם, הקדמה

233) אביר יעקב, סי' כ"א

234) הקרי לב, אה"ע סי' כ"ג

235) שם, כ"ה הס'

הישוב הרך והצעיר בטבריא, החכם ר׳ יעקב משה טולידאנו עלה בידו למצוא שרידי המכתבים ששלחו בעת ההיא בני טבריא בכל תפוצות הגולה, והם שבע אגרות שנמצאו במדינת מארוקו שנכתבו בין שנות תקס״א־תקס״ז, המכתב האחד נחתם מכוללות האשכנזים, ר׳ אברהם הכהן אשכנזי (מקאלסקא), ר׳ אשר אשכנזי, ר׳ יואל אשכנזי, ר׳ משה הלוי, ועוד שלש חתימות שאי אפשר לברר, השליח היה ר׳ דוד בן ר׳ ישראל אשכנזי (פולציקר) וזמן הכתיבה חדש אב התקס״א, המכתב שנשאר כרוך מקרה ערוך לר׳ שלמה אבלאל אחד מרבני מארוקו: מהודעין אנחנא את כל התלאה אשר מצאתנו בקום עלינו אדם איש דמים ומרמה (רמז על אחמד אלגזר) מארץ רחוקה בא (מאלבאניא) חלל בריתו מצותו הפר (בנראה פה מרומז שהאשכנזים באו עמו בברית על פי תנאים ידועים כדי שירשה אותם להתישב בטבריא) יצא מן הכלל, „כפר (כסך שקבל במוקדם לתת להם הזכות) עמד עלינו לכלותנו כאשר ספורש יוצא בכתב הכוללות (שלא הגיע אלינו), והן היום נפשנו קצה מרוב עולות הובות־מלוגמה דשטרות (שהיו חותמים שטרי חוב, כי לא היה להם במזומנים), החותמים בדמע בעיר הקדש טבריא.

וכראות העדה הספרדית את האשכנזים האמללים שלא ידעו שפת הארץ וכזרים נחשבו בעיני המושל אחמד אלגזר ועושי דבריו, הוכרחו לשלוח גם הם מצדם ציר אמונים ספרדי על פני חוצות, ומתוך אגרת המליצה שנתן ביד השליח הזה ר׳ יהודה נהמד מאת הרב המארוקי ר׳ שאול יהודה אביטבול ביום ו׳ לחדש אדר תקס״א כי בעיר צפרו (Sefru) נדע שאספו אלף ומאתים וחמשים אוקיאות ועוד נדרים ונדבות, אך העריץ שלא שבע עינו מעשק וחמס ובראותו שלא על נקלה ישיג להוציא כסף הועפות מאת האשכנזים האמללים, חשב להפיק זממו באופן אחר אכזרי, מתוך האגרת ששלחה העדה הספרדית לנדיב ר׳ דוד הכהן (לא נודע באיזה מקום) מתברר האמצעי האי אנושי שישתמש כדי להפחיד היהודים: „הלא מראש קול נהי נשמע למרחקים, קינה והגה ואניה למדינות העדה צדיקים (החסידים פרושים האשכנזים) כי המר שדי מחמת מלך ארמה (מושל המדינה) אשר כילה ואשר דימה להשמיד להרוג ולאבד זאת נחלת עבדי ה׳ על לא חמס, ויר עניי אנן (העדה הספרדית) עינא דחזי בבישותא מלי דפורענותא פגעו הנפשות תחלה, וגם הלה הלה כאשר יעשה להגי עזי דבי טבחא ועלה הבורת מכת הרג במחנה אלהים זה (האשכנזי), שנים אנשים קדשי קדשים, אוי לעינים שכך רואות גדל מספד תאניה ואניה צוחינן בייא בייא בשוקי טבריא, בעבור זאת הוכרחנו לחייב בעצמנו (הספרדים, ילידי הארץ, כי לא היו מאמינים לאשכנזים שנחשבו לזרים בעיניהם, כאשר היה המקרה באשכנזים בירושלם) לפדות נפשות ק״ק עדתנו, ונתחייבנו: להביא לבית גנזיו כך ארבעים אלף גרוש, ואחרי המכר כל כלי ביתינו לא נשאר בלתי אם גויתינו, ואנחנו לא נושענו״.

במכתב שערכו הרבנים וראשי העדה הספרדית בטבריא לר׳ דוד הכהן בחדש טבת תקס״ג מודיעים שמינו את ר׳ שמואל קושטא בתור שליח לאסוף נדבות להועלת בני טבריא להלצם מן הצרה „כי יתן את רוחו לקיים הנפשות העגומות

הענוסות ססיתות משונות... כסה גדלה סעלת המקיים נפש אחת מישראל וכל שכן עיר ומלואה״ בין החותמים נראה גם חתימתו של ר׳ יהודה נחמד השליח הראשון שיצא במסע קבצנות בשנת תקס״א. כתכן הסכתב הזה נמצא מכתב שני שערכו בני טבריא לר׳ שלמה אביטבול במארוקו ואולי לצפרו. אמנם קשה להבין איך נתאחרה כשני חדשים ואולי יותר החתימה במכתב השני, בחדש אדר תקס״ג, אם לא שנשער שהדבר היה נחוץ השליח קבל הסכתבים במארוקו, ממכתב אחר שכתב בחדש ניסן תקס״ג בעין מכתב מליצה לשליח ר׳ שמואל קושטא נראה שהרב הזה היה בדרך מסעו בשנה ההיא.

משני מכתבים אחרונים שנמנם אחרי מות אחמד אלגזר, נדע שהעדה שלמה כל הכסף שהתחייבה לו ובכל זאת לא היה די לצרתם, במכתב הראשון מחדש טבת תקס״ו שערכו רבני טבריא לק״ק צפרו נאמר: הלא מראש אתם ידעתם את כל התלאה אשר מצאתנו בזמן הצר הצורר, ואף כי אחרי מותו, צרים רדפונו מפני חמת זוחלי עפר חיל כבד סוגרו דלתים תוך עיה״ק הנה יביעון בפיהם כל מחשבותם רק רע כל היום לשפוך דמינו כמים... ובחמלת ה׳ כל החיל הכבד הזה נתרצה ויאות לצאת מן המקדש, אך בזאת ינתן לו סך עשרת אלפים גרוש... ויהי בשלם הסך הנזכר (שלוו מעשירי הערבים), נשאנו בעול כבד ברבית קצוצה מאילי הארץ, דחמירא סכנתא סכנת נפשות ממש, והן בעון עלה בקבץ חובות רבות מלונבא דשטרי בסך חמשים אלף גרוש, ועוד זאת היתה... כי כן דבר המלך לגדל פרע עתות ראשונים (המסים שלא הגיעו לאצר הממשלה) מתמסו של גוי הצר הצורר (אלגזר) והדת נתנה מטעם המלך לשלם דבר קצוב בכל שנה ושנה ונחתום בטבעת המלך פירמאן (כתב מלכות) מקרית מלך קושטא׳ יע״א, על זה היה דוה לבנו, ועל הראשונים אנו מצטערים כסף מירי, ואלה מוסיף, ובראותנו כי גדל הכאב מאד, שולח מאתנו שליתא דרחמנא החה״ש ר׳ שם טוב קאלדירון הי״ו הלוך ילך מגיד מיצדים את דברי הבצרות כל הקורות, וכל איש ישראל נגש, אחר השומע יקרע לבבו ויהי למים בצרתם וענותם של תלמידי חכמים והעניים והאביונים, וכל העם ישמעו בסה אגן קיימין... יפרשו סמכונם צדקה גדולה למען הציל את עם ה׳ ואת ארצו״ פה עיר הקדש טבריא בחדש טבת תקס״ו, יצחק אבואלפיא ואחרים.

מן המכתב שערך הרב שאול ישועה אביטבול מצפרו להליץ בעד השליח ר׳ אברהם אשכנזי נדע שהאשכנזים בטבריא היו במצב נורא עד שנאלצו לשלוח להועלת עדתם ציר אמונים הזה וכה דבריו: ״שאול אני ונדרשתי לכהן... במהום גדול שמו, נבירין ליה שבילי דשמיא כשוקי טבריא, נמסרו לו מפתחות החכמה וכל תעלומה... ואשתקיין מיניה אריות גוריהן, צדיקים יושבין ועטרותיהם בראשיהם, ונהנים מזיו השכינה בראשם רב כהנא רבא מוכתר בכלהו כתרים... הוא הגאון המפורסם האלהי כמוהר״ר אברהם הכהן (מקלאסקא) וזכינו לראות שליהו... כמוהר״ר אברהם אשכנזי נר״ו... לקול תתי שני כתכין הבאין כאחד מהרב הגדול ודישרן עלוהי בעיר עז לנו טבריא ת״ו, ושם ראינו את הנפילים (אלה שהומתו) ורבים חללים חללים, דבקו בצערים דמצטערי רבנן תקיפי ארעא, בקום עליהם אדם בליעל נזר (רמז על אחמד אלנזר) ממכלא

צאן

צאן, ופריץ חיות שולח בם, עשה בהם שפטים, לא השיב ידו מבלע, ככוצר על סלסלות שלל שללם ובזו בזה וכל רכושם מחוט ועד שרוך נעל, שקיל טיבותייהו, והדר שדינהיו אחורי לחזר על הנבאות, להביא מן הרחוק פדיון נפשם טמון עצום שקצב הקצב (תרגום המלה הערבית אלגזר) אף על שנקצב (שהוסת), עדיין חציו אינם כלים (החובות לעושי דברו), עלו עלו לסך גדול (חמשים אלף גרוש, לפי המכתב הקודם), ונשמע וימס לבבנו, ולא קמה עוד רוח באיש, מצערי בת ציון, צפרו יע"א בכסלו שנת קטנת"י מכל החסדים (התקס"ט)[235a].

הרב הכולל בעת ההיא היה ר' יצחק בן ר' חיים אבועלפיא, שעלה על כסא הרבנות בשנת תק"ד אחרי מות אביו, בבחרותו ראה בעיניו הצלחת העדה היהודית בטבריא והימים הטובים בימי השר דהיר, אך גם ראה בהפוך עליו הגלגל וסופו הנעצב, והמצב הנורא ליהודי טבריא ואיך הלך עמהם בקרי מושל המדינה החדש אחמד אלגזיר, ואיך מרר ימיו האחרונים, ר' יצחק נהג בהשכל ודעת צאן מרעיתו וידאג עליו וישמרו כבבת עינו, הוא הגיע עד קרוב לתשעים שנות חייו ונפטר בשנת תק"ע בערך, ואצלו היו הרבנים ר' יונה או יהושע ביגאיו ממשפחת חברונית, ר' יהודה נחמד שנסע לסארוקו בתור שליח כאשר ראינו, ושלא נודע טיבו ממקום אחר, ר' יוסף דוד אבועלפיא אחיו של הרב האזמרי ר' חיים דוד אבואלעפיא, ר' חיים נסים אבואלעפיא, ור' שמואל שושנה, וכן היו הרבנים האשכנזים שכבר בא זכרם.

ובחברון היתה עדה חשובה בפרק ההוא, ובראשה עמדו „מר קשישא כמה"ר אברהם קונקי וחתנו הרב המופלא בישראל מוה"ר ישראל זאבי ומר חתנו הרב המופלא עמוד הימיני פטיש החזק כמה"ר אברהם יצחקי" עוד טרם נסנה לרב הכולל בירושלם, בימים ההם היה מחלוקת בירושלם עם ירושת האלמנה דונה אשת יצחק סיקולי, שהעמידה לאפטרפוס על עזבונה את הרב שמואל בכ"ר מיוחס, וכולל העיר בא בטענה שהצואה נחתמה בפני שלשה עדים פשוטים, ולפי הסכמה קדומה בירושלם, כל צואה ושטר שלא נעשה לפני מנהיגי העיר והפרנס, בטל, וידרוש מן האגה של היניטשירים או שר הרגליים כמו שהיו קוראים בעת ההיא, והקאדי (שופט), לקחת בחזקת היד הששמאות גרוש שנמסרו לר' שמואל ולמסרם לכוללות העיר, אז הקריב ר' שמואל את משפטו לפני הרבנים, ובהיות שהיו נוגעים בדבר, מסרו המשפט לבית דין הגדול החברוני לעיין בו, ושם עשו פשרה ביניהם ויגזרו שהצואה עומדת בתקפה, ושהרב שמואל יחלק הכסף תכף ומיד בין היורשים הנקובים בשם, לפי הצואה, כוללות חברון קבל סך חמשים גרוש מן הירושה הזאת[236].

מצב העדה ההסרי היה רעוע ככל העדות בארץ ישראל בימים ההם, עד שהכרחו ללוות מעות מן המתמדנים ואילי הארץ בנשך ובמרבית, וברוב הימים החובות עלו למעלה ראש, באופן שהחלק היותר גדול מן הנדבות הבאות מחוצה לארץ לא היה די בהן לשלם הנשך וחלק קטן מן החובות, ובהיות שהפרגם היה ערב על החובות האלה, ראה שאין אמצעי אחר כי אם לקחת כל הכסף הבא מחוצה -

235a) המכתבים האלה נדפסו במזרח (מעיב עיי הרב טולידאנו מטאנג'ר הדפיסו
236) זרע אברהם, חי"מ ס' כ"ז

מחוצה לארץ לפרוע החובות ואין כו חלק ונחלה לתלמידי חכמים, ובכלל התנאים שהתנה הפרנס ר׳ יצחק עם התלמידי חכמים הוא, שכל כסף הבא מערי תורקיה, ממערב, ומזרח ודרום, סתם לתלמידי חכמים, מבלי שישאלו מן המדינות ההן לתת להם, אז הכסף הזה יחולק בין התלמידי חכמים, אכנם אם יתבאר שהכסף הזה נשלח להם על פי שאלתם, החלוק ההוא יהיה לקפת הקהל, וכי יבא איזה אורח לחברון לא יוכלו לשאול הת״ח לעצמם איזה סך כסף, כי אם אחרי שיתן האורח לקהל, ואם יהיה ברצונו לתת לחכמים, יתן אחרי כן[237]. על הרוב כולל העיר היה שולח שלוחים על פני חצות לאסוף נדבות לתועלת קפת הקהל, ועל הרוב היו השלוחים הולכים מצריםה, ומשם דרך הים עד איטליא צרפת הולנדה, ואשכנז, או לתוגרמה הארופית, וכן לסוריא וערב, השלוחים היו מקבלים כעד טרחם עשרים למאה מכל הבא מן המדינות הקרובות, ועד השליש מכל הבא מן המדינות הרחוקות[238].

וצרות העיר היו כל כך נודעות בכל ארצות הקדם, עד שרבים היו מסרבים להתישב שם, וכן קרה באיש אחד תושב מצרים שהשקה נפשו להעתיק מושבו בקרבת קברות אבות העולם, אך היה מתפחד מרוב המסים שידרשו ממנו, ויהי כעבור על פני מצרים שליח חברון וינלה אזנו האיש ההוא שבדעתו לעלות חברונה ולהתפשר עם כוללות העיר בסך מה שיתן בבת אחת, אם יאותו לתת בידו ראיה שיפטרו אותו מכל מסים וארנוניות לעולמים, ואם יאותו למכור לו בית בתוך חצר היהודים, ויהי כבואו ארצה ישראל ויעבר דרך עזה לירושלם מבלי לבוא בחברון, כי הדרך ההוא היה בחזקת סכנה, ויעמד שם כשנה אחת, ובהיותו שם נודע לו צרות חברון, והשערוריה השוררת בעיר כי הערביים נלחמים אלו עם אלו, מה שלא היה לעולמים, וישב בירושלם עד יראה איך יפול דבר[239], ובעל הזכרונות כתב שבימים ההם הדרכים בין חברון וירושלם היו כל כך מסוכנים, עד שהיה מנהג פשוט שכל יהודי הבא מחברון, היה עולה לקריאת ס״ת, ומברך הגומל על גאולתו ופדות נפשו, שלא נפל בידי שודדים ורוצחים[240].

ומצב כוללות העיר החמרי טרם הוטב למרות כל הנדבות הבאות אליהם, ובעל הזכרונות כתב שבפרק ההוא הסוכם היהודי באזמיר שהיתה לו החזקה ההיא מחמת ירושת אביו, נכר כדעתו לעלות ארצה ישראל, וטרם נסעו העביר מאמר המלך אשר היה כתוב על שמו, על שם בן אחיו, ויעתק מושבו לחברון הוא וכל אנשי ביתו, והנה ישיבת חברון קשה כיותר, יען נתברר שחייבים כוללות חברון סך עצום ורב, והוא לגוים אילי הארץ, מלבד הסך הגדול שחייבים לישראל, ומכל בצער זה האיש יסורין רבים אין די באר, עד שהוכרח להתחייב בעצמו על ערבון לגוים אכזרים בסך גדול, וכדי לפרוע סך החובות שנתחייב לגוים, יצוא יצא לקרית חצות לדפוק על פתחי המתנדבים בעם, ויצאו הגוים בעלי החובות עמו לגבות חובותיהם, ועם כל זה, לא נרפא הנגע, ועל כן אין צר לאיש הזה לחזור ולדור בעיה״ק חברון, מפני רשעת הגוים אוכלים את ישראל

237) גינת ורדים, ח״ב דף ג׳ ס׳ ד׳

238) שם, ס׳ ו׳

239) ארחות קדש, ח״ס ס׳ ס״ב

240) אמת ליעקב, דף כ״א ע״ב

ישראל בכל פת, והם לדמם יאדובו, תם דבזמן הסועם שדר שם כרותק ובצער, ואבד את כל ממונו שהיה לר׳[241]).

היהודים היו יושבים בחצר אחת מוקפת חוסה כמו ת.ניםר בארצות העמים, הנוסע הקראי בנימן כ״ר אליהו סק״ק נוזלוו ראש אורחה של חמשה אנשים, שהלכו להשתטח על קברות האבות בארץ ישראל בשנת תקס״ה, סיחס בתי היהודים האלה, שהיו מקדם לפי דבריו אחוזת הקראים, וכיסיו היו נודעים קברות הקראים בחברון, עוד מספר ברוב ענין שהיהודים מקבלים האורחים בבתיהם ולעשות להם סעודה, וקוראים לה סעודת אברהם אבינו, בחצר המסגד העומד על סערת המכפלה היו מרשים הערביים את היהודים להתפלל מבחוץ, אמנם לתוך המערה אינם יורדים לא גוים ולא יהודים כלל[242]), הנדוניא שהיו נותנים היותר אמידים בנכסים היה על הרוב שלש מאות גרוש, מחיר הבתים שהיו אחוזת היהודים בתוך החצר היה מאתים. גרוש ערך כל כך בזול שיתן בידנו השתלסות הידיעות מן המצב הרע והדלדול שהיה בכנסת ישראל בחברון בפרק ההוא[243]).

בין השלוחים הראשונים שיצאו מחברון נודע שם החכם ר׳ דוד מלמד יליד ירושלם, תלמידו וחתנו של ר׳ אברהם יצחקי, שיצא במסע קבצנות באטליא ויתעכב ימים רבים שם, בעיר ליוורנו היה אורחו של הרב יוסף אירגז ועמו השתעשע בדבר הוראה[244]), ובפישא היה אורחו של הרב הכולל ר׳ רפאל מילדולה, והרב הזה תמך אותו וימליץ בעדו לפני הנדיבים בעם, לתת לו מתנה הגונה, ור׳ דוד מלמד כתב לו בתשובתו: הנדנו היום שאין אנו כפויי טובה על כל החסדים שהפליא לעשות עמנו, בעל החסד ישלם לו כגמולו הטוב[245]), ור׳ רפאל מחלק לו כבוד בדבריו אלה: דוד לי החכם השלם הדיין המצוין והמופלא הרב הכולל שליחא דרחמנא, תורה ניתנה לו במתנה וכו׳, על דרכו זה ליווהו בן עירו החכם ר׳ ישראל הכהן, וכנראה הביאו ברכה אל עירם ויצלחו בשליחותם.

בעל הזכרונות מספר מעשה שהיה בין שלוחי חברון, שעשו פעם אחת שליח לנבות צדקה רק לעניי העיר ולחובות, והתנו עם השליח שלא ישאל לשם מצוה פרטית כמו לקופת עניים או להספקת התלמידי חכמים, וילך לאחלב, וקבץ נדבה הגונה לעזרת עניי וחובות העיר, אחרי כן בתוך דבור, ספר לאיזה אנשים ששאלו לו דרך כלל על מצב בני העדה, והוא הודיע להם „הפלגת הרעב ויוקר השער שהיה באותה השנה בחברון״ ונשמעו הדברים בין הנבירים ונתנו לו עוד שלושים אריות (גרוש׳) לתלמידי חכמים, וכשוב השליח ממסעו על פני חוצות, הכולל רצה לעכב הסך הזה לקופת הקהל לחשבון החובות, לפי מה שהתנו עמו שלא ידרוש לשם מצוה פרטית, והתלמידי חכמים: ערערו שבלתי דרישה, עשירי אחלב נתנו הסך הזה מרצונם הטוב לחכמי העיר (עזרת נשים, דף ס״ד ע״א).

ועדת

401) חקרי לב, ח״ב חים ס׳ ח׳

242) נגזי פטרסבורג, ח״א דף נ״ג

243) פרי הארץ, ח״ב ס׳ ה׳

244) דברי יוסף, ס׳ ל״א, ועוד ראה מים רבים יו״ד ס׳ ס״ב

245) שם, או״ח ס׳ מ״א

זעדת חברון האומללה שלחה שלוחיה עד המדינות היותר רחוקות, בשנת תקי"ד מנתה את החכם ר' רפאל חיים ן' ר' יצחק קארינגאל ללכת במסע שליחות למדינות שונות, הוא נתעכב כשתי שנים בקושטנדינא ותוגרמה הארופית, וכשתי שנים בקוראסאו באיי הודו המערבית וישוב חברונה, בשנת תקכ"ח נסע בשליחות פעם שניה והתעכב בלונדון שתי שנים וחצי, משם נסע אל המושבות האנגליות וישב שנה אחת בדז'אמאיקה, ושנה אחת בקאנאדה, בשנת תקל"ד נסע לסורינאם, ובשנת תקל"ה בא לבארבאדוס וימת שם ויקבר ככן שתים וארבעים שנה, בלונדון הוא היה מורה בבית המדרש לעדת הספרדים, ויקבל שכר מאה לירא שטרלינג לשנה, בקוראסאו היה מטיף בקהל, בשנת תקל"ג היה בדרך מסעו בניורק, פילאדילפיא, וניופורט ובכל מקום אשר דרכה כף רגלו הוא היה דורש בקהל ומבקש תמיכה בעד עניי חברון, בניופורט התודע אל החכם הנוצרי עזרא שטאיילש והתרועע עמו, והמלומד הזה נתמנה אחרי כן לראש יהל קוליג' בעיר ניוהייון, משם התוכח עם ר' רפאל קארינגאל בפירוש הכתובים אדות משיח, והיה להם מרוצת מכתבים בלשון עברית, והאגרות האלה עדין שמורות בכתב יד בבית עקד הלאומי שם, הנוצרי שטאיילש בזכרונותיו שנדפסו מדבר בשבח ידידו קארינגאל ואדות מלבושיו כאיש מארצות הקדם על מנהגיו ודבריו, ושתים מדרשותיו נדפסו בשנת תקל"ג בעיר ניופורט[246]), ר' רפאל קארינגאל היה השליח הראשון מארץ ישראל שהרך בארץ החדשה.

בין החברונים שנסעו למרחקים נודע גם ר' מרדכי בכמה"ר יצחק תמה, בבחרותו היה איזה זמן בירושלם, ושם שמע בליסודים בישיבת ר' אליעזר נחום מאנדרינופלא שהתישב בעיר הקדש לעת זקנתו, בשנת תקכ"ת הלך להולנדה ויגיע לאמשטרדם ,ובידו חבורי רבו שהיה מבקש להדפיסם, והנה בעיר ההיא היה כתב יד אחד בשפת ערבית, שאלות ותשובות להרמב"ם שהביא עמו מארצות המערב ר' יעקב ששפורטש בעתו, וכונתו היתה לתרגמו ללה"ק, ולא הספיקה לו השעה, הס' הזה היה גנוז וטמון בידי יורשי הרב ההוא, ונפש כל אוהבי הספרות כלתה לראות הספר היקר הזה מתורגם לעברית, ויהי בהגיע ר' מרדכי תמה אמשטרדמה, הרב הספרדי ר' שלמה שלם שהיה בתחילתו מסופיא ובלונראדו, בראותו כי האיש מרדכי יודע שפת ערב, מסר הס' הזה בידו לתרגמו, והגם שבפרק ההוא רבני הולנדה רבו לשבח ולפאר התרגום הזה, המבקרים האחרונים שהשוו המקור הערבי והתרגום התנהג בכבדות, הוכיחו שר' מרדכי עשה מלאכתו ברמיה, אשר לא ידע שפת ערב על בוריה, ויעמים על שבמו דבר שלא יכול לנשוא, הס' הזה נקרא „פאר הדור" ונדפס באמשטרדם בשנת תקכ"ה.

ברוח היהום הזה, בעת אשר התשך והערפל כסו פני כל ארצות הקדם הבהירים, בפרק אשר החכמות הרמות והמחקר נשכחו כבר בכנסת ישראל בתוגרמה, ורוב העם היה שקוע בבערות, ורוב החכמים לא היו כי אם מעסיקים בהלכה, על הרוב מורי הוראה ופוסקים שלא יצאו חוץ מארבע אמות של הלכה, נודע בעולם הישראלי

---

246) אוצר ישראל, בערכו ועוד ראה Jewicsh Ecyclopedia.

הישראלי בארצות המזרח כמו ככב מזהיר בעצם השמים בתוך ענני החשך, איש משכיל אשר מימי ילדותו מסר נפשו למחקר, איש אשר ידע להוקיר התועלת בידיעת דברי הימים, הנחוצים לא לבד למשכילים, אלא גם למורי ההוראות בעצמם כדי לדעת מי קדם לחברו, ומי היה בדור אחד עם רעהו כדי להכריע בין דעותיהם ולהוציא משפט יותר ברור. והאיש הזה שהקדיש כל נפשו וחייו לספרות, שנסע במדינות שונות וראה בעיניו ספרים עד אין חקר וכתבי יד רבים ככל אשר היה באפשרי לראות בפרק ההוא, אסף חומר רב לבבליוגרפיה. כתב על ספר דברי הימים לחכמי ישראל בסדר נכון וישר, בדק בעשר כדיקות כל אשר שמעו אזניו, ולפעמים הצליח להציל מקרים רבים מעמק השכיחה שבלעדו לא היו מגיעים עדינו. האיש המצוין ויקר רוח הזה היה ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי הנודע ביותר בשמו הקצר חיד״א, יוסף דוד אזולאי כי השם חיים נוסף לו אחרי כן בסבת איזה חולי, נולד בירושלם בשנת תפ״ז, לאביו ר׳ יצחק זרחיה אזולאי, ואמו שרה בת הרב ר׳ אברהם ב״ר יצחק חסיד ומקובל, (כי כן קרא את בתו בשם אמו) הוא היה הבן הבכור לאביו[247]), ובו התפאר, כנראה יותר ילדי אביו לא זכו להגדל, למצער לא נודע לנו אחים או אחיות בגדלותו. הוא נתחנך בישיבת „בית יעקב פיראהה״ ורבו היה ר׳ יונה נבון[248]), בישיבה המפוארה הזאת אשר היו בה ספרים חדשים וישנים הרווה הילד הזה השואף למדעים את צמאונו. הוא איזן וזכר כל מה שנחדש בישיבה ההיא, וכאשר גדל בשנים כתב ענינים רבים שעברו לפני מורהו בהיותו תלמיד קטן[249]), לפעמים היה הולך לשמוע בלימודים בישיבת ר׳ חיים ן׳ עטר ובשנת תק״ג הלך בלויתו וכן כתב בזכרונותיו: ואני זכיתי בילדותי לילך עם הרב הנזכר וכל בני ישיבתו לעשות זיארה (השתטח על הקברות) על מצבת הצדיקים שבעיה״ק ירושלם[250]), ושמש את הרב ר׳ יצחק הכהן (ראפופורט) מחבר ס׳ „בתי כהונה״[251]), עודנו כאבו בן ארבע עשרה שנה בא במרוצת מכתבים בעניני הוראה עם רבו ר׳ יונה נבון, אשר התפלא לראות דרכו בהוראה כאחד הבקיאים מליצתו הנשגבה, ועין שכלו בהלו נרו, וישיב אליו אמריו כדי להרגילו ולהחזיקו בדרכו זה[252]).

בבחרותו כתב קונטרס אחד ויקראהו „העלם דבר״[253]), יען כי רוב שנות המחברים והפוסקים היו מחסר ידיעת סדר הזמנים ותולדות גדולי דור ודור, ולכן שאלו שלא כדעת והקשו על רוב החכמים הנזכרים בתלמוד, וםסברת איזה אחרון על מי שקדמו, והקריבו לפעמים רחוקים בזמן ובמקום אשר לא קרב זה אל זה, בחלק אחד מספריו כתב: וכן תמצא כמה פעמים לכותבים כאלה דטעו בדמיונם שרוצים להבין דבר מתוך דבר, ועוד כי סומכים על כל מאי דשמעו, ואשר מצאו כתוב, כמו ס׳ „שלשלת הקבלה״ וס׳ „שפתי ישנים״ אשר טעו כמה וכמה פעמים, ומי יאבד הזמן לברר טעותם[254]), לאסון היהדות בארצות הקדם נסתם מעין כל מחקר בדיקה או השנה על מי שיחיה, כי לא היה כח בהם לבקר כל מה שנאמר בשמע

---

247) ברכי יוסף, אה״ע סי׳ כ״א

248) גט מקושר, הקדמת חיד״א

249) מערכת ספרים בערך „זרע יצחק״

250) שם, ערך „פרי תאר״

251) שם, ערך „בתי כהונה״

252) חיים שאל, ח״ב סי׳ ס״א - ס״ב

253) יוסף אומץ, סי׳ קי״ז

254) מערכת ספרים, ערך ס׳ „גניר״

נשמע או נכתב מהעדר החפץ והרצון ואולי האפשרות לזה, ויותר נקל היה להם לקבל דבר משם אומרו ולהסכים לכל מה שנאמה, הלא כה דברי הרב חיד"א: ודע כי בארעא דישראל לא נמצא איש מפקפק על שום דבר תורה, והכל מתאבלים על החרבן, ומתאמצים לומר כל לילה תיקון חצות שסידר רבנו הארי ז"ל, ויש חברות אנשי חיל שקמים ממטותיהם כל לילה בחצות למדרש קדוש, ואומרים תיקון חצות... ומרגלא בפומיהו דרבנן אשרי כל חוצי, כלומר שקמים בחצות לילה תיקון חצות, גם אין לומדים בעה"ק בדברי קבלה, כי אם השמנה פרקים שהועתקו מכתבי מוהרח"ו עצמו ובנו, ודרך „עץ חיים" ותו לא, כי אפילו בכתבי הארי' תוששים לספרים וסדורות אחרים[255]), כדבריו אלה החכם אזולאי מנצה טפח ומכסה טפחים דרכי בני-דורו-בזמנו ואופן הלימודים כמצות אנשים מלומדה.

עודנו כבן שש ועשרים שנה בשנת תקי"ג, ויבחרו אותו ראשי העדה בירושלם ללכת לנסע קבצנות במצרים ומדינות ארופא או פראנקיא כאשר היו קוראים בימים ההם, וכן רואים אנחנו אותו על מסעו במצרים, ושם הכיר את הרב הזקן ר' שלמה אלנזי בשנת תקי"ג[256]), ונתבסם מתורתו ימים אחדים, משם עבר באניה למדינת איטליא, ויגיע למודינא בשנת תקי"ד, ושם ראה בכתב יד פסקי ר' מנחם כ"ר שלמה לבית מאיר ימים אחדים[257]), מן העיר הזאת נסע לריגיו ושם עמד ימים רבים, ויבא בהתחברות עם הגביר המשכיל ר' בנימין פואה שהיה לו בית עקד ספרים יקרי ערך, ושם ראה גמרא מס' ברכות על קלף דפוס שונצינו משנת רמ"ד[258]), בראשית שנת תקט"ו היה בפירארה ושם ידע את הרב פנחס מניש שהיה עודנו בחיים ויראה לו חבורו „גבעת פנחס" עשרה חלקים משאלות ותשובות[259]), מאיטליא נסע לצרפת, התעכב איזה זמן בפארים, שם מצא את החכם ר' ישראל ברנרדו די ואלא בראנגואה ראש העדות הספרדיות בצרפת, וסופר ומתרגמן למלך באוצר ספרי המלכות, אשר הראה לו בית הנכאת הזה הבבליותקא הלאומית מלאה ספרי ישראל יקרי הערך, וכתבי היד אשר אין ערך למו, כמוצא שלל רב היה הנער החכם הצמא למדע והשכלה לפני המחזה הנפלא הזה, עיניו נפקחו לראות את אשר לא פלל, הוא הרוה את צמאונו בנבכי ים הספריה החשובה ההיא, ויעתיק ענינים רבים והשובים מתוך הספרים יקרי ערך וכתבי היד האלה, ופעמים אין מספר הוא נשא את זכר הבבליותקא הזאת בספריו[260]).

מצרפת נסע לבלניה ונתקבל בחפץ לב בעיר הבירה ברושליש (Bruxelles), משם נסע להולנדה היה ברוטרדם ועיר הבירה האיי (האגא) ובסוף באמשטרדם, את פרטי מסעו לא כתב על הסדר בפעם הזאת כי אם בפעם השנית דבר דרך אגב בכל מקום בואו, מהולנדה נסע לאשכנז ואוסטריא, אך הוא מתאונן מר שהעדות הכיטו אליו בחשד והרבנים בעצמם הראו לו פנים זעומות ולא ידעו להכיר ולהוקיר השליח הספרדי הזה, הלבוש בגדים

מזרים

255) שם, בערך „קצורי"
256) מערכת גדולים בערך שלמה אלנזי
257) שם, ערך מנחם כ"ר שלמה
258) מערכת ספרים, ערך „גמרא"
259) שם, ערך „גבעת פנחס"
260) מערכת גדולים, בערך ר' אליעזר ממיץ, מערכת ספרים ערך גט"ע בבא, הדשות, גנ"ך ועוד

סוחרים, שלא יכול לדבר ז׳ארגונית ושמבטאו משונה משלהם, בעוד שבארץ ישראל מתנהגים אינם (הספרדים) כן עם האשכנזים הזרים והבאים בתוכם, באופן שהתנהגות הקהלות באשכנז מררו את רוחו עד מאד ובעצבונו רשם בזכרונות מסעו בדרך הלצה: „וכדי בזיון ואין כסף בפרנקפורט על נבי מאין הכיר את ר׳ יהושע פליק בעל „פני יהושע" ושם נודע לו שרבו ר׳ יצחק הכהן היה ממשפחת ראפופורט מלובלין והרב הזה אמר אליו: דילכון אטרי? (כלומר אתם סוברים שהוא ספרדי מארצות הקדם?) דילנא הוא (שהוא מגזע אשכנזי[261]), משם עבר על פני העיר א׳שבאך ויבא עד הייצפלד, ושם הכיר את ר׳ אריה בנו של ר׳ ברוך הכהן צדק רפאפורט, והגיד לו כמה דברים משם אביו, מאשכנז ואוסטריא ירד לתורקיא ר׳ יוסף אזולאי ויגיע לקושטנדינא בשנת תקי״ז, ואז ראה ספרים הרבה וביניהם ס׳ „העטור" לר׳ יעקב אברהם נירון שנדפס בפרק ההוא[262]), מן העיר הזאת שב ירושלימה מקץ חמש שנים ויביא ברכה רבה לשולחיו, ולמרות היותו רך בשנים כאשר ישא בעצמו על כל שפתיו „בילדותי" או „בימי נעורי" השכלתו עמדה לו להצליח במסעו וישא חן בעיני כל רואיו, ובכל מקום אשר דרכה כף רגלו היו מכבדים הספרדי המופלא הזה, ויתנו לו נדבותיהם ביד רחבה, אמנם לא לבד באסיפת נדבות הסתפק הנער החכם הזה, בכל מקום אשר דרכה רגלו הוא חפש אחרי דברים עתיקים, אחרי הזכרונות היותר קדושים לעם ישראל בגולה, אחרי ספרים יקרי ערך וכתבי יד, ויאסוף כל החמר הנחוץ למלאכתו, למפעל הענק שחלם בעודו בירושלם, שהיה כלוא בתוך הספרים המצומצמים שהיה באפשרי למצוא, ובזה האופן המסע הזה הביא בכנפיו יותר תועלת לספרות ישראל בפרק ההוא ובעתיד, ממה שהביא סך כסף להקל המצב הנורא של בני ירושלם לפי שעה.

ר׳ יוסף דוד אזולאי ישב איזה שנים בירושלם על תורתו ועל עבודתו, בעת ההיא בא ירושלימה איש יהודי אסוד בנכסים מחוצה לארץ, ועל ידי השפעתו על שר העיר הושם לפקיד על הכוללות, אמנם רבני העיר לא שבעו רצון ממנו, עד אשר נתעצמה אש המחלוקת ביניהם ובין הפקיד, וכי לא עלה בידיהם להסירו ממשמרתו, מינו שלשה שלוחים ללכת לעיר הבירה, להתחנן לפני ראשי העדה התקיפים שם להסיר הפקיד הזה מעליהם, והשלוחים האלה היו ר׳ יוסף דוד אזולאי, ר׳ יצחק אבועלפיא, ור׳ יום טוב אלגזי, ובהגיעם להוף יפו לעלות באניה, עשה החכם אזולאי שאלת חלום הילך לקושטנדינא אם אין, וביודעו שהפקיד והתומכים אותו חזקים מהם, נתברר לו שלא יצליחו בשליחותם, ר׳ יום טוב אלגזי חשב גם הוא כמוהו, אמנם ר׳ יצחק אבועלפיא רוח אחרת היתה עמו, והיה מובטח שבה יעשה ובה ישפיע להסיר הפקיד ממנו, ועל פי עצתו הפליגו באניה על הים ויגיעו לקושטנדינא, ובהגיעם שמה ר׳ יצחק אבועלפיא, האיש אשר בטח ביותר בשליחותו, התיצב לפני התקיף היהודי אג׳ימאן

---

261) שם, בערך „מנחה בלולה" וערך „פני יהושע" אך האמת שהיה מגזע ספרדי, פורטוגזי מעיר O-Porto וראש המשפחה היה ר׳ שהתיישב באשכנז והיו מכנים אותו רופא מפורטו, רפאפורט, ובכן שבה תורה לבית אכסניא שלה.

262) שם, בערך שם טוב

אנ׳יסאן[263]), כדי שישפיע על שרי המלכות להסיר הפקיד ההוא, אמנם התקיף הזה עמד לימין הפקיד התקיף, וכי נוכח ר׳ יצחק אבועלפיא שתוחלתו נכזבה, חלה וימת מרוב רוגז ואנחה, או אם נחפוץ לדבר כלשון העם [והגדה, מסר דינו לשמים וימת מיתה פתאומית, וגם העשיר אנ׳יסאן מת תוך שלשים יום, גם צדקה והעושר לא יכלו להצילו ביום עברה[264]), והרב אזולאי כאשר לא נשאו לבו לשוב עוד אל העיר אשר יצא משם, הלך דרך אזמיר למצרים[265]), שם הכיר את הרב ברוך צני באלכסנדריא ונתבשם מתורתו כמה חדשים[266]), ושם השיא את בתו הבכירה, כמה ימים ישב במצרים לא נדע בבירור, לפי דברי השלוחים החברונים ר׳ אברהם רוב׳יו ור׳ יהושע באנ׳איו ישב שמה כחמש שנים; ואחרי כן התישב בחברון וינר שם ימים רבים.

בשנת תקל״ג נבחר מנהיגי העדה החברונית ללכת בשליחות מצוה בעד עניי עירם לפראנקיא ר׳ יוסף דוד אזולאי שהוסיפו לו השם חיים בסבת איזה חולי שנרפא ממנו, נסע דרך הים לאיטליא בחדש סיון התקל״ב[267]), אך בעת ההיא אניות המלחמה הרוסיות היו מושלות בים התיכון, על כן יעצוהו לנסוע לתנס ומשם לליוורנו שהיה דרך יותר בטוח ויגיע לתנס ביום כ״ז אלול ולפי דבריו היו בעיר כשלש מאות תלמידי חכמים אך כל עסקם בשס׳ ומהרש״א וקצת לשונות הרמב״ם, ואין להם בקיאות בפסקים כל כך, מספרים עליו כאשר בא לישיבה מצא שנתקשו בדבר אחד וברוב ענותנותו שמע הפלפול ויהי כמחריש, ובהמשך, הדברים שמע לאחד החברים שאמר לחברו השואל לאורח הזה, ויענהו חברו בערבית: הדא חטבא (זה עץ), אחרי זאת נתכבד בעיר להגיד חלוקא דרבנן באותו השבת והתחיל דבריו באותו הענין שנתקשו בו, וראשית דבריו היו במאמרם במסכת ברכות „אתם עשיתם לי חטבא אחת בעולם״, אף אני אעשה אתכם חטבא אחת ויתיר כל דבריהם ומה ששגו בפלפוליהם[268]), והעמידם על האמת במה שנתקשו בו, מן היום ההוא והלאה הוקירו אותו ובעל הבית עשה לו כבוד גדול והנשים היו מנשקות כנף מעילו כאיש קדוש, בין הרבנים ר׳ אברהם טייב ור׳ יוסף זרקא, ביום השבת כ״ב אדר הגיע לו מעטפה מארץ ישראל, ובמוצאי השבת פתח אותה בחדרו ויראה במכתב שאשתו נפטרה לעולמה ביום כ׳ סיון התקל״ג ימים אחרים אחרי שנסע, ויבכה עליה ויתאבל בהיותו לבדו בחדרו ולא הגיד אסונו לאדם, ביודעו שלפי מנהג המקום לא ירפו ממנו עד שישיאוהו אשה, כל החורף ההוא התעכב שם, כי לא מצא אניה בטוחה לעבור לאיטליא.

בחדש אייר תקל״ה הפליג באניה אנגלית לליוורנו, ויעכביהו בלאזאריטו בית

263) בכתב יד כתוב גיואנו שאין לו שחר ואין ספק שהוא טעות המעתיקים וצריך להקן אנ׳יסאן שהיה היוחר תקיף בקושטנדינא.

264) כתב יד ר׳ אליעזר כאצנילבוגן בבבליותקא באכספורד על פי מה שספרו לו השלוחים ר׳ אברהם רוב׳יו ור׳ יהושע באנ׳איו.

265) אזולאי, במערכת ספרים, בערך מרכבת המשנה

266) שם, מערכת גדולים, בערך ברוך צאני

267) לפי ס׳ מעגל טוב, הוצאת אמזלג (ליוורנו תרל״ט) ולא היה בידי לא הוצאותו, של הרב פרייבן ולא החלק השני שהוסיע בחדש בירושלם ע״י חברת מקיצי נרדמים.

268) הספור ההלציי הזה גורע בארץ ישראל והובא בתולדות חכמי ירושלם חלק ג׳ דף קי״ג

(בית מקלט לנוסעים כפחד החלאים הנקרא גם קאראנטינה), ושם כתב חבורו "שם הגדולים" מליוורנו נסע לפיסה וישב שם ימים רבים מפני שבמחוז רומאניא היו גזרות האפפיור החדש, והיהודים היו נבוכים ומבוהלים מאד, מן העיר הזאת נסע לפירינצי (פלורינציא) ושם היה ר׳ יעקב חי לוי מכירו מלפנים, ויבקר הספרים ויראה איזה מסכתות גמרא כתובות על קלף, בשנת ד׳ אלפים התקל״ז, וכתבי יד, ובשפות העמים בכל לשון שבעה חדרים מלאי ספרים, משם נסע לסיניגאליא וגארה בבית הרב משה פואה ויעבר לאנכונה והיה בסכנה גדולה ושם נתארח בבית הגביר פנחס בכ״ר אברהם הכהן, וגם פה נתעכב זמן רב ובחדש טבת תקל״ו הגיעו כתבים מירושלם "שנחלקו החכמים ומוה״ר יום טוב אלגזי והרי״י מיוחס ברחו לצפת, ונתפרסם לנכירים, ובאמת כל רמז ורמז מאלו הענינים מכלות עינים ומדיבות נפש ומתחלל שם שמים וחכמי ארץ ישראל, עד כי בעונות הרבים חרפת אדם לוקח איש אשר כשם שלית יכוונה, והכל מחסר ההנהגה, וכדי בזיון" אחרי כן היה בפאדוב׳ה ויצא משם ביום כ״ז אלול ויבא לפונ׳ינא ומשם בגונדולז (אנית שיט) נסע לויניציא[269]).

בין הדברים המפליאים שראה בויניציא היה בית הדפוס בראנאדין לספרים עברים המוסד היותר גדול בכל העולם בעת ההיא שהיה מחזיק העשיר נד שמואל פואה בשכר מאתים דוקאטי (זהובים) לשנה, ועוד שלש מאות דוקאטי בעד שכירות הבתים, וההוצאות עולות למזכיר נד פואה לשכירות הפועלים לבד כדי מאה וארבעים דוקאטי לשבוע. מויניציא נסע למודינא ויגיע שם ביום י״א אדר תקל״ז, בעיר הזאת ראה בקהל פסקי הרב המאירי ששה קובצים וס׳ הכוונות, גם ס׳ מופלא מקבלה מעשית מעזבון החכמים האשכנזים שהרביצו שם תורה, ובבליותקא הלאומית בשני חדרים מהודרים בעמודים מאבני שיש, בין יתר הדברים, ס׳ אור יקר לר׳ משה קורדווירו שנכתב בצפת בשנת שמ״ב לר׳ עמנואל מפאנו ששלח בעדם אלף סיקינים, מן העיר הזאת נסע לריג׳יו ושם ראה גמרא על קלף דפוס שונצינו משנת גמר״א (רמ״ד) כמו תשעים דפים, וטור קדמון משנת רל״ה, וחומש עם פרוש רש״י דפוס לישבון שנת ר״ן מן העיר הזאת נסע לצרפת.

ביום כ״ה תמוז תקל״ז הגיע לאוינייון, הרב הכולל היה ר׳ אליהו ובעל האכסניא שלו העשיר יצחק והיו מסרבים להת לו איזה סך כסף בהיות שהשליח החכם באנ׳איו בשעבר עליהם אחרי שלקח מה שהיה בקופה מזמן שלש עשרה שנה, עין לא תשבע לקח בתורת מוקדם סך גדול, ואחר זה היה מכביר על היהידים דבר שלא ישוער, ובכל זאת נתנו לו בכל האפשרי אחרי שהפציר בם, ביום י״ד שבט נסע בקארוסה (עגלת צב), ובלילה הגיע לטריאיסטה ושם מצא את הרב פירמיגיני, משם נסע בעגלה ויגיע לפאריס ביום כ״ב בסלו התקל״ח, כימי יכים אהרי כן כאשר נודע בואו פאריזה החכם הצרפתי פאבר מהמכללה למדעים (Academie de la science) בא לבקרו במלונו והיה מחקרו ושואל לו בעניני הקבלה המעשית, והרב אזולאי היה משיב לו הצי איטאליאנית והצי

269) מעגל טוב, הוצאת הרדיב

וחצי צרפתית, למחרת היום ההוא הרב אזולאי היה בביתו של האדון פאבר ויראה לו ס׳ צרפתי שהיו כתובים שמות המלאכים ושאלות חלום והשבעות „והסכיר פנים מאירות״. ראש חדש טבת הלך שנית אל האדון פאבר והלכו ביחד לספריה של המלכות במחלקת הכתבי יד ואף שלא היה יום נועד לראות הספרים פתחו לפניהם הספריה ויש בה כמה כתבי יד מכל חכמה, וראה ס׳ מקרא על קלף שנכתב באלף ס״א לחשבונם (ד׳ אלפים תשכ״א) ושם פירוש רד״ק על תהלים הרבה יותר על הנדפס, ובפסוק „נשקו בר״ כמו עמוד גדול מחצי גליון, וכמה ספרים מחכמת הטבע ופלוסופיא ותכונה ותשכורת וקבלה קדושה. וספרי ר׳ יוסף ן׳ כספי, וכן ר׳ יצחק ישראל שחבר „יסוד עולם״ להראש, וכמה ספרי סמ״ק וכיוצא מספרים שכבר נדפסו, וס׳ שבלי הלקט חלק א׳ וספר יראים דילי׳ ויש בו תס״ה מצות, ואומר שהתנא הלך כמנין המצות כסדר רב יהודה גאון, רק שכלל כמה פעמים שתי מצות באחת.

ליל ד׳ טבת בא המארקיס די טוסי, בכבוד גדול לביתו ועמו איטליאני אחד וישבו כשתי שעות והרב אזולאי היה משיב על כל שאלותיהם, ובסוף אמר לו שיברכהו ויברך אותו, וכאור הבקר שלח הארון פאבר עגלה לבוא אל ארמון המלכות בבירסאלייס (Versailles), וילכו תחלה אל בית קרובתו של המלומד הזה S. Rousseau ובאחת הלכו אל ארמון המלכות ונכנסו אל החדר של המועצה, אחר זמן מועט עברו שרים גדולים ובתוכם אחי המלך הקונדי (נראה) די פרוב׳אנסה והאח הקטן קונדי די ארטואה ועמדו אצל הרב אזולאי, כמעט עברו המשה רגעים ויעבר המלך לואים הששה עשר בתוך שרים גדולים והרב ברך ברכת המלך ותכף אחרי עבור המלך קרב שר אחד וישאל לאדון פאבר מאיזה מקום האמבאסאדור (ציר) הזה, ויהי כמשיב שאיננו אמבאסאדור כי אם הוא ממצרים ובא לראות משום קוריוזידאד (דבר נפלא), אחרי כן שבו לבית קרובתו של האדון פאבר ועשו לו כבוד גדול, ובעלת הבית נתנה לו פילג׳אן (כוס) וקערתו מפורצלאן בחותם המלך שקבלה מאחותה הגברת קונדי די ארטואה, וכריכה לשום בתוכה ניירים, בליל ה׳ טבת בא לביתה אחי המלך המארקיס די טוסי עם המארקיזה די קרואה ושם היה קרוא גם הרב אזולאי והגברת ישבה אצלו ותדרוש שיתפלל בעבורה, וכן עשה, ובבקר הלך עוד הפעם לבבליותקא של המלכות מחלקת הכתבי יד והעתיק איזה דברים.

מפאריס נסע להולנדה בעברו דרך ברוסילאס (Bruxelles), ושם מצא את הרב ר׳ איזק ואשתו שזכרו ממנו בהיותו שמה לפני עשרים ושתים שנה, ובראשית חדש שבט (סדר בא) הגיע לאמשטרדם וימצא שם את בן עירו ר׳ אברהם זאבי השליח שנועד לאשכנז, וילך לבקר את הרב של העדה הספרדית ר׳ שלמה שלם, וביום המחרת החחילו ראשי הקהל אחד לאחר לבקרו בבית המלון, וכן באו שלוחי האשכנזים בינתים הגיע פורים ובני העדה שלחו לו מבתקים וליל יום השבת שנפלה בשנה ההיא שושן פורים הזמינו לביתו ר׳ שאול רב האשכנזים[270]), לאסון הרב אזולאי ושולחיו קרה מקרה בלתי טהור בעת ההיא כי השטרים והריוחים בלונדראש (London) ירדו פלאים וכמעט כל הספרדים שהיו

270) מערכת ספרים ערך בנין אריאל

שהיו עשירים מופלגים אבדו רוב הונם ועשרם בענין רע, וביום י"ט אדר שהגיעה השמועה לאמשטרדם כל העיר נבוכה, ובסבה הזאת משלחתו בעיר הזאת שהצטיינה תמיד בנדבותיה לעמי ארץ ישראל לא הצליחה והתנהגה בכבדות, הרב אזולאי מתאונן שלחג הפסח לא נמצא בכל העיר איש אחד שיזמין אותו לביתו והיה סר וזעף בסלון, ויחשוב בלבו שאולי נטרו לו שנאה בלבם על אשר לא הסכים לבוא אליהם לעמוד בראש העדה לרב ולמורה צדק במות הרב הכולל ר' יצחק בן דנא די ברוטי כאשר הזמינו אותו, אמנם הסבה האמיתית היתה ירידת השטרים והריוחים, ביום ההוא נפלו פלאים עשירי הספרדים והעדה הנהדרה החשובה התמוטטה ממקומה עד ימינו אלה, ובכן ארכו הימים לשליח הזה באמשטרדם עד כ"ט אייר, ובעמל רב נתנו לו נדבתם המועט מן ההרכה על ידי אהרן קאפאדוש ומשה יצחק די מאמי.

ביום ראש חדש סיון היה בעיר האיא (האאג) עיר הבירה, שם מצא את ר' שלמה סרוק חזן וממלא מקום רב לספרדים ורב האשכנזים ר' שאול סגל ואשתו היתה בת ר' ליב מאמשטרדם, ופעם אחת כתבה איזה חרוזים, ובמלה אחת כתבה „חית" במקום „כף" וכאשר הודיעה שגיאתה השיבה: וקוי ה' יחליפו כ"ח, שם בקר לנכבד משה די פינטו, ולקצין המופלא ר' טוביה בעז זקן בן פ"נ שנה, וביום י"ד סיון אחר המנחה הלכו לבית הבארון סואסו והראה להם ספר תורה קטן מאד ומגלה כתובה יפה ארכה פחות מקשר גודל, אך כשובו הביתה נצטער שנודע לו מאמשטרדם שהרב שלם היה מדבר עליו תרעומות שלא שמע בקולו ועל כן לא הצליח, ושנית שהגיע מכתב מלונדריש שלא יוכלו לתת מאומה, כנראה מסבת ירידת הריוחים כמו באמשטרדם בעוד שקדם כ"ב שנה כשהיה על מסעו היה שם התענג על כל טוב[271], וזה מרר את רוחו, ובהיותו שם הסכים על ספר המבקש, ביום כ"א סיון נסע לרוטרדם ויתעכב שם כשתי שבועות ויעשו לו כבוד גדול שהוליכוהו לטיול ואספו בעבורו כשלשים זהובים, וביום ר' תמוז נסע בדיליז'אנסה (מרכבה ממהרת רתומה לסוסים) בשתי שעות קדם חצות וילכו כל הלילה וכל היום עד שש שעות אחר חצות ויגיעו לפאריס, שם התראה עם המלומד הארון פאבר וילכו אל בית קרובתו ועכבוהו כארבע שעות, ביום י"ד אב בא אל הדר מלונו הרופא ראמט ועמו הנסון מלומד ובידו רשימה כמו עשרים שאלות שהציעו לפניו ולא נמצא בהדר ההוא כי אם שלשתם ועל כל שאלה היה משיב להם, הרב אזולאי היה משיב להם חצי איטליאנית וחצי צרפתית באופן שהיו מבינים איש את רעהו על הצד היותר טוב.

מפאריז נסע לאיטליא וביום כ' אלול היה בעיר טורינו וילך לבקר את שר המלכות לענינים החצונים, ומסר לו מכתב המליצה של הנכרת אדי לנכרתה אחות מלך צרפת אשת יורש העצר הנסיך של פיימונטי, ובו ביום בא הציר הצרפתי לבקרו בלוית הפקידים אשר אתו, בהיות שקבל מכתב מליצה מאת הקונדי (גראף) מאליבויאה וכבוד גדול עשו לו, שם קבל שמנה סיקיני ששלחו לו מן העיר מונקאלוו, ביום כ"ה אלול הגיע לפיסא ואחרי שנתעכב שלשה ימים נסע לליוורנו ויגיע שם בכ"ח לחדש ויבאו לקראתו חתנו ובתו הצעירה ישב

271. מערכת גדולים ערך שמואל קמחי

ישב בביתם ויארכו לו הימים שם, ונראה הדבר שחתנו הפציר בו שישא אשה, וכן היה שברביעי בשבת ז' חשון תקל"ט נשא אשתו השניה הבתולה רחל בעיר פיסא בשנת החמשים ושתים לימי חייו ואחרי כן נסע לחברון, כמעט נח מן המסע הכבד כשנתים ימים, והעדה החברונית בקשה ממנו לצאת בשליחות מצוה לאיטליא בפעם השלישית, הרב אזולאי נוכח לדעת במשך מסעותיו במדינות שונות כמה קשה הדרך ומה רבו ההוצאות בשלוחיות האלה, ועוד מעט ובני הגולה ישכחו כלה את בני ארץ ישראל. אם יבואו אליהם לפעמים רחוקות, לכן חשב בצדק שיותר טוב ויותר מועיל יהיה אם ישב באחת מערי אירופא, לעסוק ממקום יותר קרוב על מפעל הצדקה, ולשלוח שנה בשנה לארץ ישראל כל הנדבות אשר יהיה באפשרי לצבור, ובכן התישב בעיר ליוורנו שהוא חוף הים ואניות נמצאות בתמידות לחופי ארץ ישראל, תורקיה האסיאתית, מצרים, ותנס, ויש לשער שהשפעת אשתו הבחורה לא יכלה להיות זרה בבחירת העיר הזאת בקרבת קרוביה, ובמקום יותר נאה ומתוקן מחברון.

בימי שבתו בליוורנו הרב אזולאי מספר שביום י"ב כסלו תקמ"ג קבל מכתב מבנו אברהם מעיר טאראבולוס (טריפולי דברבריא), ובאמצע חדש אלול הגיע לליוורנו מתנס שהיה שם בשליחות, ובנו הזה היה גם בשליחות באשכנז ויכתוב לו מכתב מפראגה (אזולאי, מערכת גדולים, יש"ר מקנדיא), בחג הפסח התקמ"ה היה חולה בקרירות, וביום כ"ג ניסן הכה לברך בפעם השנית בהיו ברכת החמה, בשנת תתקנ"ג ביום י"ד אב חלה חלי כבד בעוד ארבעים יום (עד כאן הגיעו זכרונותיו בספרו „מעגל טוב") ר' חיים יוסף דוד אזולאי נפטר לעולמו בליוורנו ביום שבת זכור י"א אדר התקס"ז, בן פ"ב שנה ויעשו לו כבוד גדול, ויספידוהו בליוורנו הרב מלאכי יעקב כהן והשליח ר' חיים אבועלפיא, גם בערים אחרות כאשר הגיעה שמועת פטירתו הרבו להספידו וביניהם ר' דוד ויצנהיים שהרבה בשבחיו על רוב חשקו בתורה ובמדעים, וימנה חמשה ועשרים מחבוריו שנודעו לו, ור' אברהם אשטרושא משלוניק שהספידו בתוך קהל ועדה בסדר נשוא שנת תקס"ז[272]), עוד הספידוהו בס' מערכי לב (חלק ב' ערך הספד דרוש פ"ב) ובספר מלל לאברהם (דרוש כ"נ).

נכדו ר' משה אזולאי כתב מזכרונותיו בנספחות לס' „מעגל טוב" קונטריס בשם „שמע יעקב" ששמע מפי הזקנים בירושלם, שהרב חיד"א בבחרותו היה עושה סיגופים כדי להשיג „השגה" ובא בחלום לאביו ר' זרחיה שבנו מסתכן בנפשו מרוב הסיגופים והענוים, ושלחו לחברון ויתישב שם, ועוד שבשנת תצ"ה היה רבו (של חיד"א), בתנס, הוא ר' יונה נבון ובתוך הדברים עם ר' יצחק לומברוזו היה מספר על תלמידו (חיד"א) שבכל היותו בן י"ד (צריך לומר ט"ז) שנה היתה לו בקיאות עצומה, עוד נשמע מימי חייו, שפעם אחת הובא לפניו אדם פשוט ויבקשוהו גדולי העיר לתת לו כתב מליצה לסובב בעירות בשליחות לעצמו, וכאשר לא יכול לסרב, על כן הוכרח לתת לו שלא בשוכתו ויכתב באיזה שבחים, וכדי שיבין הקורא הפקח רמז גורל מעלתו „שאילו היה בימי אלישע לא היה עומד השמן" ובאיזה מקומות לא היו מנסים אותו בעבור כבוד הרב אזולאי עד שבאחרונה

---

272) בני אברהם, ס' ס"ז

שבאחרונה הרגיש חכם אחד במליצה המורה הזאת, שהשליח הוא כלי רק שחסר לאלסנה בימי אלישע לבלתי יעמד השמן.

עוד מספר שבזמן שהיה זקנו הרב חיד״א בליוורנו, בא אליו שליח אשכנזי, אחרי כן הגיעו לאזניו שהאורח הזה אינו בעל תרבות ושהוא רודף זימה, על כן דחקו ויראה לו פנים זועמים, והשליח הזה כדי לקחת נקמתו ברב, כתב עליו דברי נאצה לרבני אשכנז וכי הרב חיד״א הוא אדוק וזואה קרים וכי כל ליכודיו בספר „חמדת ימים״ ספר שנבאש ריחו באשכנז, ואחד מן הרבנים באשכנז העיר אזנו על השמועה, ותשובת הרב אזולאי היתה קצרה שלא היו דברים מעולם, ולוא יהי כן, דעו שאם אני אהבתי חמדת הימים, השליח הנרגן הזה אוהב חמדת הלילות.

בתור סופר הרב חיד״א עשה פעולה רבה ועצומה, חבוריו במקצעות שונות יגיעו למספר שבעים ויותר, ומעלתם רבה, וערכם יקר מכסה צדדים, כי באו בם דברים עתיקים מגדולי הראשונים, אשר לא שופתם עין רואה עד הימים ההם, כמו מסכת גרים, כותים, ועבדים, מססכתות קטנות אשר חסרו בכל דפוסי התלמוד, סדר תנאים ואמוראים, ליקוטים מפירושי התורה לר׳ אליעזר מגרסיזא, ורבינו אפרים וזולתם, נמוקי החומש לרבינו ישעיה די טראני הראשון, העתקות מחדושי רבנו חננאל ב״ר שמואל, ופירושי קדמון אחד שמצא בגליון ירושלמי כתב יד ישן נושן, ענינים מבאורי ר׳ שלמה סריליו, הגהות ר׳ מנחם די לונזאנו שהעתיק מכתב ידו המקורי, והספרות היהודית חיבת לו תודה, על יגיעו ועל טרחו להוציא לאור תעלומות אשר לא נודעו לפניו, ולהעלותן מתהום הנשיה, ואולם הספר אשר עשה לו שם ותהלה בין החכמים מבני ברית ושאינם בני ברית, הוא חבורו „שם הגדולים״ שהוא אבן פנה ויסוד להולדות גדולי ישראל והספרות העבריה, הספר הנחמד הזה יעיד ויגיד טוב טעמו במחקר ההיסטורי ובספורי דברי הימים להכמי ישראל, ועל עוצם בקיאותו בתולדותיהם ומעשה ידיהם, הוא הולך ומעביר לפני הקורא בקיצור נמרץ ובסגנון קל השוה לכל נפש, שמות אלף ושלש מאות גדולים ומחברים, אשר אסף בחפניו מזמן הגאונים ועד ימיו, והלק אחד מהם אין לנו מקור אחר זולתו, ובלעדו לא נודעו שמותיהם וזכרונותיהם, ורשימות הספרים אשר רשם, עולה יותר משני אלפים ומאתים, והלק אחד מהם שראה בכתב יד לא נודעו עוד בעולם, הספרים שהשתמש בהם להוציא תולדות אנשי שם האלה, וקורות ספריהם רבים מאד ועצומים, ולמנותם לא יכילם ספר שלם, כי על פי הרוב הוציא דבריו מספרי המחברים בעצמם או על פי שמועה כפיהם, וכמעט בכל סיפור ישא שם המקור אשר ממנו חצב, ויש שהלך אחרי הוקרי הדורות שהיו לפניו, כמו ס׳ דורות עולם, הוא ס׳ הקבלה להראב״ד, צדה לדרך, ס׳ היוחסין, תשובות רש״ל, שבט יהודה, שלשלת הקבלה, צמח דוד, קורא הדורות, סדר הדורות, דברי יוסף לר׳ יוסף סמברי, דברי הימים למלכי צרפת ובית מלך אוטומאן, וכתב יד ישן שהוא הרב המאירי בהקדמת ספרו בית הבחירה.

על הרוב כל מה שכתב מפי הספרים אשר היו לפניו כרוקדק מאד, ובדוק בחקירה ההיסתורית, כי בעיון עצום ובשקידה רבה דרש כל הענינים, אמנם לא כן

בכל

בכל מה שנזדמן לפניו, כי כתב כפי סופרים וקורא הדורות אשר היה בעיניו למקור שאין לבקר אחריו, והעתיק לפעמים כל טעותיהם ושגיונותיהם, אף כי לפעמים השיג עליהם, וכפרט על ספר „שלשלת הקבלה" והנמשכים אחריו, אמנם לפלא יחשב שלמרות היותו יליד ארצות הקדם שנתפתחו לפניו כל תעלומותיהם, לא שם פניו אל דברי ר׳ שלמה עטיא, ולדברי ר׳ סעדיה לונגו (בספרו ס׳ הזמנים), גם נעלמו ממנו דברי ר׳ יוסף ן׳ צדיק, ודברי רב סעדיה אבן דאנון ואחרים, בפרט חשוב ונעלה ספרו הקטן מעגל טוב (בכתב יד) שכו מספר מסעותיו וכל אשר קרהו על דרכו, ויתאר הספרים שראה בבבליותקות, נדפס מתוך הכתב יד הקצר בליוורנו בשנת תרל״ט, והשלם ח״א ע״י ר׳ אהרן פרימאן כרלין (תרפ״א) וח״ב ירושלם תרצ״ה ע״י חברת „מקיצי נרדמים". הרב חיד״א הוליד שני בנים ר׳ ישעיה (וברכות היטים נוסף לו שם רפאל), שהיה איש חכם ונבון[273], ושם השני ר׳ אברהם[274], ושניהם היו כשליחות באשכנז, לפי עדות בן דורו ר׳ אליעזר מכצנילבוגן[275], ושתי בנות שהשיא האחת לר׳ אברהם בן הרב דוד פארדו[276] בירושלם, והשניה במצרים והתישבה אחרי כן בליוורנו.

להביא כל ספריו בכור המבחן, הוא דבר קשה מאד לגבול אשר הצבתי בחבורי, כי לא יכילם ספר שלם, אך נעביר שמותיהם ע״פ סדר האלפא ביתא, ומספרם יעלה יותר משבעים חבורים מכילים ענינים שונים, מלבד הס׳ „מעגל טוב" אשר דברנו, ל״ב כתבי יד ביד הרב חיים רוזנברג באנקונה ול״ט כתבי יד בבבליותקות הלאומיות בארופה.

א) אהבת דוד, דרושים ופירוש הגדה של פסח (ליוורנו תקנ״ט).

ב) אהל יוסף, (הזכירו ר׳ אליקים כרמולי בתולדות החיד״א שכתב, ולא נודע ממקום אחר).

ג) אחורי תרעא, נדפס בסוף ספרו „דברים אחדים" (ליוורנו תקס״ה) והוא חידושים על מס׳ הוריות.

ד) בית ועד, הגהות והשמטות לספרו „שם הגדולים" (ליוורנו תקנ״ו).

ה) בית מנוחה, ליכור ליארצייט (ליוורנו תקס״ב).

ו) ברית עולם, הגהות על ס׳ „חסידים" נדפס בסוף „לב דוד" (ליוורנו תקמ״ט).

ז) ברכי יוסף, דינים והגהות ב׳ חלקים (ליוורנו תקל״ד־תקל״ו), והשמטותיו בסוף קונטרים אחרון.

ח) בתי הנפש, על הגדה של פסח, נדפס בסוף „מראית עין" (ליוורנו תקס״ה).

ט) גאולת עולם, על הגדה של פסח, נדפס בסוף „כסא דוד" (ליוורנו תקנ״ד).

י) דברים אחדים, דרושים (ליוורנו תקס״ח), ובסופו „אחורי תרעא".

י״א) דבש לפי, כוונות על סדר א״ב (ליוורנו תקס״א).

י״ב) העלם דבר, מאמר על כל מה שנעלם מן התולדה לחכמי ישראל (כתב יד מזכירו בחיבוריו).

י״ג) ועד לחכמים, הוספות לספרו „שם הגדולים" והם החלקים האחרונים (ח״א ליוורנו תקל״ד — ח״ב ליוורנו תקנ״ח).

י״ד

273) יוסף אומץ, ס׳ ד׳.

274) חזה התנופה, דף ה׳ (בסוף חיים שאל)

275) כ״י באכספורד

276) יוסף אומץ, ס׳ כ׳

י״ד) זעיר שם, הגהות על מדרש רבא ושאר ענינים (ליוורנו תקס״א).
ט״ו) זרוע ימין, חידושים נדפס בסוף פני דוד (ליוורנו תקס״ב).
ט״ז) זרע אנשים, קבץ שאלות ותשובות ישנות ומרבני תוגרמה בכ״י, ועתה נדפס המורם ממנו ע״י חברת רוכב שפתי ישנים.
י״ז) חמת אנך, פירוש על התנ״ך בקיצור נמרץ (פיסה תקס״ד).
י״ח) חידושי סופרים, לקוטים שונים (ליוורנו תקנ״ה).
י״ט) חיים שאל, שאלות ותשובות ודינים ב׳ חלקים, (ליוורנו תקנ״ה).
כ) חסדי אבות, פירוש על „פרקי אבות״ נדפס בסוף „ועד לחכמים״ (ליוו׳ תקל״ד).
כ״א) טוב עין, חידושים וקצת שאלות ותשובות, נדפס עם ספרו ועד לחכמים ח״ב (ליוורנו תקנ״ו).
כ״ב) יוסף אומץ, שאלות ותשובות, (ליוורנו תקנ״ח).
כ״ג) יוסף בסדה, עניני ליסוד ותקונים (ליוורנו תקנ״ט).
כ״ד) יוסף לקח, לימודים לכל יום כעין חק לישראל (ליוורנו תקל״ד) ועתה נספח לס׳ חק לישראל.
כ״ה) יוסף תהלות, פירוש על תהלים (ליוורנו תקנ״ו).
כ״ו) יעיר אזן, כללי הש״ס ב׳ חלקים (ח״א ליוורנו תקנ״ב, ח״ב ליוורנו תקנ״ג).
כ״ז) ככר לאדן, הגהות על ס׳ קטנות ואבות דר״נ (ליוורנו תקס״א).
כ״ח) כסא דוד, דרושים (ליוורנו תקנ״ד).
כ״ט) כסא רחמים, על מס׳ כלה (ליוורנו תקס״נ).
ל) כף אחת, ליסודים כוונות ותפלות (ליוורנו תקס״ב).
ל״א) כרם חמד, לימודים ותפלות (ליוורנו תקנ״ז).
ל״ב) לב דוד, מוסר ודרכי תשובה (ליוורנו תקס״ט).
ל״ג) לדוד אמת, על דיני קריאת ספר תורה וכתיבתו (ליוורנו תקמ״ו).
ל״ד) מדבר קדמות, הקדמות רז״ל בערכין בסוף ספרו יעיר אזן (ליוורנו תקנ״ג).
ל״ה) מורה באצבע, דינים והנהגת האדם בכל יום (ליוורנו תקס״ב).
ל״ו) מחזיק ברכה, דינים והגהות על שלחן ערוך אה״ע ויו״ד (ליוורנו תקמ״ה).
ל״ז) מראות העין, על אגדות עין יעקב, (ליוורנו תקל״ה).
ל״ח) משגב לדך, השמטות לשם הגדולים (ליוורנו תקמ״ו).
ל״ט) נחל אשכל, פירוש על ה׳ מגילות, נדפס כיחד עם „תורה אור״ (ליוו׳ תק״ס).
מ) נחל קדומים, פירוש מהקדמונים על התורה נדפס ביחד עם „תורה אור״ (ליוורנו תק״ס).
מ״א) נחל שורק, פירוש על ההפטרות, נדפס ביחד עם „תורה אור״ (ליוו׳ תק״ס).
מ״ב) סבר יוסף, מוסר (ומזכירו בחבורו „ועד לחכמים״ ח״ב ד״א).
מ״ג) סבר פנים, הגהות ותקונים לחבוריו נדפס ביחד עם „פני דוד״ (ליוו׳ תקס״ב).
מ״ד) סנסן ליאיר, סדר ליסוד ותפלות, חברו לבקשת חברת „גמלות חסדים״ בליוורנו (ליוורנו תק״ן).
מ״ה) עבודת הקדש, כולל שני חלקים „מורה באצבע״ ו„צפורן שמיר״ כלוית איזה ספרים קטנים (ליוורנו תקמ״ב).
מ״ו) עין זוכר, כללי הש״ס והוא החלק הראשון מחבורו „יעיר אזן״ (ליוורנו תקנ״ג).

מ״ז

מ"ז) פאת הראש, הגהות לס' „ראש דוד" (ליוורנו תקכ"ה).
מ"ח) פה אחד, פירוש על הגדה של פסח, נדפס בסוף דבש לפי (ליוורנו תקס"ו).
מ"ט) פני דוד, דרושים ופשוטים על התורה (ליוורנו תקס"ב).
נ') פני הסה, פירוש על חמש מגילות, נדפס ביחד עם „תורה אור" (ליור תק"ס).
נ"א) פתח עינים, פירוש על „עין יעקב" (ליוורנו תק"ן).
נ"ב) צוארי שלל, פירוש על ההפטרות נדפס ביחד עם „פני דוד" (ליוורנו תקנ"ב).
נ"ג) צפורן שמיר, אודות מוסר ותיקונים והוא החלק השני מספרו עבודת הקדש (ליוורנו הקס"ב).
נ"ד) קלורית לעין, השמטות ותיקונים, נדפס ביחד עם ספרו „יעיר אוך" (ליוורנו תקנ"נ).
נ"ה) קשר גודל, הנהגות האדם בבקר ודינים (ליוורנו תקס"ב).
נ"ו) ראש דוד, דרשות על התורה (מאנטובה תקל"ז).
נ"ז) ראשי אבות, הוספות לספרו „שם הגדולים" (ליוורנו תקנ"ח).
נ"ח) רוח חיים, רמזים על קצת פרק שירה ופרק השלום נדפס ביחד עם „ככר לאדן" (ליוורנו תקס"א).
נ"ט) שומר ישראל, למודים ותפלות (ליוורנו תקנ"ז).
ס') שיורי ברכה, הגהות והשמטות לס' „ברכי יוסף" ו„מחזיק ברכה" (ליו' תקנ"ה).
ס"א) שכיות החמדה, סדר קריאה ותפלות על פי הסוד (ליוורנו תק"ע, נדפס אחרי מותו, והוא נוספות לס' ר' דוד פארדו).
ס"ב) שלחן במדבר, הגהות והשמטות אחרונות ל„שם הגדולים" (ליוורנו תקנ"ח).
ס"ג) שלמי שמחה, השמטות על ס' „עין יעקב" נדפס ביחד עם „שמחת הרגל" (ליוורנו תקמ"ב).
ס"ד) שם הגדולים, סדר יוחסין וקורות הרבנים ואנשי השם בסדר א"ב בארבעה חלקים (ליוורנו תקמ"ה).
ס"ה) שמחת הרגל, פרוש הגדה של פסח וענינים אחרים ב' חלקים, למודים לשבועות ומכות (ליוורנו תקמ"ב).
ס"ו) שמע יוסף, שיטות ושאלות ותשובות, (הזכירו ר' אליקים כרמולי בתולדות הידי"א ולא נודע כעת).
ס"ז) שערי יוסף, חידושים על מסכת הוריות (ליוורנו תקי"ז) והוא החבור הראשון שנדפס.
ס"ח) שפה אחת, הגדה של פסח בסוף חבורו „אהבת דוד" (ליוורנו תקנ"ט).
ס"ט) תורה אור, חומש עם תרגום אונקלוס ורש"י, ונוסף פירוש נחל קדומים, „פני הכה" נחל אשכל וכ"ו (ליוורנו תק"ס).
ע') תורה נביאים וכתובים, עם פירושו הכת אנך (פיזא הקס"ד).
ע"א) תורת השלמים, קצור מדיני המועדים נדפס ביחד עם חבורו „לדוד אמת" (ליוורנו תקנ"ו).

בין הרבנים בדור ההוא בחברון היה הרב הזקן ר' אליהו ב"ר שמואל מלובלין, שהיה איזה זמן באמשטרדם הוא חבר הרבה חיבורים ויעלה לעיה"ק

חברון

חברון, בהיותו מופלג בזקנה ובתורה ושם היתה מנוחתו[277]), ורק ס׳ אחד נדפס „יד אליהו" מאה שאלות ותשובות עם מפתחות (אמשטרדם הק״ע), ר׳ אברהם קאשטיל תלמידו של הרב הכולל ר׳ ישראל זאבי[278]), אשר כבר בא זכרו בחלק הרביעי, ר׳ משה ן׳ ר׳ אליהו מלובלין שישב כל ימיו בחברון מחבר ס׳ „פרחי שושנים" חידושי׳ גפ״ת, וקצת דרושים, ובסופו קונטרס „לחם מן השמים", על קצת פרשיות התורה, (קושטנדינא תצ״ט), ר׳ חיים הכהן שחבר ס׳ „מים חיים" על ענינים שונים, ונדפס בשנת תקט״ז, ר׳ יצחק זאבי בן הרב הכולל ר׳ ישראל, בשנת תק״ל היה שליח כוללות חברון במדינת אשכנז[279]), ואחרי שובו אל עירו ואל שער מקוסו יצא פעם שנית בשליחות בלוית בן עירו ר׳ רחמים חיים באנ׳איו, ובשנת תקל״ה היו בויניציא והסכימו על ס׳ „נהר שלום" לר׳ שבתי וינטורא מספאלאטו, ור׳ אברהם גדיליה שהיה מתחלתו מאזמי״ר, ובשנת תק״ת יצא בשליחות מצוה כחברון לערי תוגרמה האירופית, ויעבר על פני העיר בושנה־שאראי, ושם התודע אל הרב הכולל ר׳ דוד פארדו ויסבים על חבורו „מכתם לדוד" ספסקיו הובאו בספרי בני דורו (פרי הארץ, ח״א יו״ד ס׳ י״ז), גם היה שם ר׳ מרדכי רוב׳יו תלמיד הרב הכולל ר׳ יצחק הכהן[280]), ראש ישיבה בבית המדרש הנקרא „חסד לאברהם ואמת ליעקב" אשר מחזיקים אותו הגבירים השרים חכמים אברהם ויעקב פירירא מאמשטרדם, וראש ישיבת „כנסת ישראל"[281]), ושם הרביץ תורה ויעמיד תלמידים רבים, פעם יצא ממחיצתו על כי האיצו בו בני עירו לצאת במסע קבצנות לתועלת הכוללות, וילך לדמשק וארם צובא היא אחלב[282]), ומשם לאזמיר[283]), ויוזיל־היסאר בערך שנת תק״נ[284]), ובשובו לחברון נמנה לרב הכולל, וישקוד בלימודו על התורה ועל העבודה, בישיבתו היה מריץ תשובותיו לרבני ירושלם ר׳ יהודה נבון ור׳ יונה נבון[285]), בעת ההיא היו הרבנים ר׳ חיים יהודה גומיץ־פאטו נכדו של האומלל שמשון גומיץ־פאטו האנוס שבא מספרד להתיהד ונהרג בצאתו מיאנינה לארטה בשנת תע״ד, ר׳ אליהו ן׳ ארחא, ר׳ יצחק הכהן, ר׳ פנחס מרדכי באג׳איו, ר׳ חייא זאבי ור׳ אהרן אלפאנדארי כולם היו בשנת תק״ל[286]).

בשנת תקל״ה באו חילופים בין רבני העיר ר׳ אהרן אלפאנדארי, ר׳ חייא זאבי, ור׳ פנחס באג׳איו לא היו עוד בעיר, ובמקומם נראה רבנים חדשים ר׳ אברהם רוב׳יו בנו של ר׳ מרדכי רוב׳יו, ר׳ רפאל שבתי הכהן, ר׳ שמואל קאריגאל אחיו או בנו של השליח ר׳ רפאל קאריגאל, ור׳ אליהו מלמד, בעת ההיא היה מקרה מעציב ומדאיב נפש בחברון נוסף על צרותיהם שהתרגלו בהן ושהיה אצלם כדבר טבעי, ובמכתב חוזר שערכו לבני הגולה נאמר: „אחינו! שלחו וקראו למקוננות ותבאנה ותשאנה עלינו נהי הנה וקינים

277) מערכת גדולים, בערך אליהו מלובלין
278) שם, ערך ישראל זאבי
279) מעשה הארץ, דף כ״ז
280) שמן מר, אה״ע ס׳ ב׳
281) שם, הקדמה
282) שם, יו״ד ס׳ כ״ח
283) שם, שם
284) שם, אה״ע ס׳ כ׳
285) שם, חו״מ ס׳ ח׳ ועוד
286) ברכי יוסף, הסכמת רבני חברון

זקינים, כי הן בעון נגזרה על ק"ק עדתנו, גזרת שמד מעין דוגמת השמדות אשר היה (צ"ל היו) בימי קדם בזמן גרוש ספרד" אחרי כן חכמי העדה הולכים ומספרים המקרה הזה: כי בנו של השיך ושר הארץ נעלם ויבקשוהו ולא נמצא, אחר שני ימים מצאו גויתו טבועה באמה ששופכים המים המטונפים הסמוכה להומה מחוז היהודים, ותהום כל העיר, והמחמדים היו מאשימים היהודים כי ידם במעל הזה, והשיך ברוב קצפו תפס כל היהודים, כאנשים כנשים והילדים לנקום נקמתו, ואחרי עשרים וארבע שעות, לצעקת היהודים הלכו השופטים הערבים אצל השיך ויסבירו לו שלפי דתם אין ראוי להתאכזר על כל העם, ואחרי משא ומתן בענין, הסכים השיך שיבחר עשרה מבחורי ישראל ויטביעם באמת המים המלוכלכים ההוא במקום שנמצא גוית בנו.

והשיך ברגזו אשר חם לבו על בנו מהר לבחור עשרה בחורי חמד, ויתנם במשמר והיה מוכן לשפוך חמתו עליהם, והנה אמותיהם התנפלו לפניו ויבקשוהו כי תחלה וראש יהרוג אותן לבלתי תראנה ברעה אשר ימצא את בניהן, ובאותה השעה נועצו החכמים ואנשי העדה שהיו יוצאים ונכנסים אצל המחמדים ויודע להם שאשת השיך טובת לב ורחמניה, ושהיא לבדה תוכל להשפיע על בעלה שיקח כפר נפש הבחורים האלה, ויאות השיך לקבל חמשה אלפים גרוש כפר נפשם, וישלחו שלוחים בכל תפוצות הגולה לאסוף כספים, ולמטרת הזאת שלחו במדינת מארוקו את השליח ר' משה הכהן סקלי, והחותמים במכתב הזה בפרשת וירא התקל"ה (י"א־ט"ז חשון) ר' מרדכי רוב'יו, יהודה פאטו (חיים יהודה גומיץ־פאטו), אליהו כבמוהר"ר... מלמד (המעתיק לא יכול לקרוא השם כלו), יצחק הכהן, רפאל שבתי הכהן, אברהם רוב'יו, ושמואל קארינאל, כשבוע אחת קודם שכתבו המכתב הזה, כתבו מכתב אחר לכוללות העיר ארטיב בדרום מארוקו והוא ערוך אל „הגביר המרומם נשא ורם כהר"ר אהרן ן' יוסף ן' אלזרע, ואחריו יאיר נתיב הגביר המרומם משה אחיו, והר' אברהם אחיו, ואת שלאחריהם נברא דמאריה סייעיה, הגביר המרומם כה"ר שלמה ן' דוד ן' אלישע נר"ו", תכן המכתב הזה כמו המכתב האחר מלבד שהוא בקצור, ונראה הדבר שאחרי שבוע אחד מצאו לנכון להמשיך ביותר פרטים כדי לעורר יותר חמלת בני הגולה, המכתב הזה שהוא הראשון נחתם בסדר לך לך התקל"ה (בין ד' לט' חשון)[286a], זכר המצב הרע הזה בא ברמז אצל ר' יוסף חזן בדבריו אלה: אין צד לאיש הזה לחזור ולדור בהברון מפני רשעת הגוים, אוכלים את ישראל בכל פה, והם לדמם יארובו (הקרי לב, ח"ב ה"ם ס' ס'), ומלבד השליח ר' משה הכהן סקלי שיצא למארוקו, נראה את ר' יצחק זאבי

ור'

285a) המקרה הזה שהיה נודע במעט עד עתה נתגלה לנו על ידי החכם ר' יעקב משה טוליראנו בקטאלג'יר משני מכתבים שהעתיקו בעבורו, ונתפרסמו על ידי The Hebrew Union College vol. V. (ציבציאטי תרפ"ח) ולחכם הנ"ל חסד על שני המכתבים האלה כי יעקב בצלאל לויטרבאך שאולי מזויפים הם, ומלבד מה שחשיב על הערתו החכם טולידאנו, ראיה יותר בולטת שהמעתיק לא יכול להבין החתימות כראוי ובחתימת ר' אליהו מלמד לא הצליח לקרוא שם אביו, וזו שסביר התיבות הספרדים בארצות הקדם שהלכו בעקבות אדוני הארץ לכתוב שמותיהם באותיות מסובכות האחת עם רעותה כנראה בההיכמות הבאות בתמונות שבסוף הספר ידע כמה קשה ולפעמים כמעט בלי אפשרי לקרוא אותו.

ור׳ רחמים חיים באנ׳איו שיצאו בשליחות בעצם השנה ההיא לערי אטליא וארופא (נהר שלום, הסכמות), תוצאות השליחות האלה לא הניעו לידינו, אך בלי תפונה שהשלוחים הצליחו לאסוף די כסף לתת כפר עשרת הבחורים אשר נידונו למיתה.

בכל העת ההיא עמד ר׳ מרדכי רוב׳יו על כנו בתור רב הכולל, אמנם נפלא הדבר שבשנת תק״ל, כאשר הסכימו רבני חברון על ספרו של ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי „ברכי יוסף" נעדרה חתימתו ואין תפונה שלא היה בעיר בעת ההיא, ואולי היה חוץ למדינה באיזה שליחות מצוה, בשנת תקל״ה היה על כסא הרבנות כאשר ראינו והוא היה עד ראיה בצרה הוא וריעיו בעת העלילה עם בנו של השיך ויאריך ימים עד קרוב לשנת תקמ״ח, וישאיר אחריו ספר אחד משאלות ותשובות וקצת דרושים שנדפסו על ידי בנו ר׳ אברהם רוב׳יו בליוורנו בשנת תקנ״ה בשם „שמן מר" שהוא בראשי תיבות שאלות מן מרדכי רוביו.
אחרי מות ר׳ מרדכי רוב׳יו עלה על כסא הרבנות ר׳ נחמיה נדיליה בן ר׳ אברהם נדיליה (השני) יליד חברון והוא הסכים ביחד עם חבריו הרבנים ר׳ מיכאל הכהן, ר׳ רפאל שבתי הכהן, ר׳ חיים הלוי, ר׳ מיוחס אליעזר בכ״ר יוסף, ר׳ יעקב אלנזי (השני, בנו של ר׳ יום טוב אלגזי), ר׳ יששכר חסון ור׳ יעקב תורגימאן[287], כל אלו הרבנים בשנת תק״ן, כאשר באה חתימתם.

בפרק ההוא יצאו שלוחים מחברון על פני חוצות, ר׳ אברהם ן׳ ר׳ מרדכי רוב׳יו, ובידו כתב יד אביו „שמן מר" אשר נכספה וגם כלתה נפשו להדפיסו להקים שם לאביו, והוא „סובב נתיבות, סובב הולך גולל ודופק על פתחי נדיבי עם, ויעבר אברהם בארץ נושבת היא אזמיר, והעם היושבים בה שלומי אמונה" וימצא בו את מבוקשו כי הזילו כספם ויעניקוהו להועלת הכוללות כמו כן להוצאות הדפוס לס׳ אביו, בין הנדיבים הולך ומונה הגביר וחכם בית אכסניא שלו, חיים משה ארדיטי, ואשתו הנדיבה אסתר, שניהם מלאים כל טוב, יצחק רפאל, משה בכ״ר אפרים, חיים אפרים, יצחק בכ״ר אהרן, כלם ממשפחת ארדיטי, והנדיבים ברוך קאלאמיטי, ואליה שוחאמי; מאזמיר הפליג באניה ויסע לאיטליא, ויגיע לליוורנו, וגם שם קבלו פניו באהבה וידידות; ושם עלה בידו להדפיס חבורו של אביו אשר נשא בחיקו[288], וכשבו העירה עמד איזה שנים שם, ואחרי כן נשלח עוד הפעם בשליחות מצוה, בלוית רעהו ר׳ יהושע באנ׳איו למדינת אשכנז, ושם באו בברית ידידות עם הרב ר׳ אליעזר לבית באצנילבוגן[289], וכשובו ממסעו השני נמנה לרב הכולל ויעמד על כנו עד שנת תקס״ה.

בין הרבנים בחברון בתקופה הזאת היו עוד ר׳ עמרם דיוואן שיצא בשליחות לתועלת חברון למערב הפנימי, ושם נפטר לעולמו בחדש אב שנת התקמ״ב (תהלה לדוד, לר׳ דוד ן׳ חסון, דף ס״ז), ומבני משפחתו היה ר׳ יהודה דיוואן מחבר ס׳ „זבחי שלמים" כולל הלכות שחיטה ובדיקת הריאה, ובסוף ימיו התישב

287) שמן מר, הסכמת רבני חברון

288) שם, הקדמת בן המחבר

289) כתב יד באכספורד

התישב באהלב, כמו שכתב בהקדמת ספרו, ר׳ דוד ן׳ סרגי, יליד חברון יצא בשליחות מצוה לערי מערב הפנימי (תהלה לדוד הנ״ל דף ס׳).

בפרק ההוא היה ישוב חשוב מבני ישראל בעיר עכו, השיך דהיר שמשל גם בעיר הזאת תמך בידי היהודים כדי שיתישבו בעיר, ולמרות שהיו בתחלה כתי ספר, הם שלחו ידיהם במסחר ויצלחו בעסקיהם, וכן הדור ההוא כתב שעל הרוב היו מן המסתערבים, ויקר מקרה שיהודי אחד מעיר אחרת כנד באשתו הראשונה ויעזבה ענונה, ויבא לעכו ושם אמר שהיה פנוי, ויראה שם אשה בתולה משרתת בבית יהודי עשיר אחד, ונתן עינו בה וישאנה לאשה, והנה בפרק ההוא לא היה בעיר אדוני המשרתת הזאת, וכשובו העירה חקר אחרי האיש האורח, ויודע לו שהוא נשוא לאשה אחרת במקומו, וינרשנו מביתו, ואחרי איזה זמן תפס בו בהיותו בירושלם, ויכריחו בכח בית דין לתת גט פטורין למשרתתו[290].

בראש הפרק הזה ראינו שאחרי מות השיך דהיר, נמנה למושל על עכו וצדנן אחמד ג׳יזאר (גוזר או קצב) מבירות, וימשול שם כמעט כאיש חפשי משנת תקל״ו עד שנת תקנ״ט, בימים ההם היה איש חסיד ונביר מפורסם ותקיף בעיר הזאת, ושמו ר׳ חיים פרחי מגזע המשפחה המיוחסה פרחי בדמשק, ושמו הולך בכל הארץ, ולרגלי התחברות המסחר שהיה בינו ובין התקיפים היהודים בקושטנדינא, השיג כבוד והיה חשוב בעיני השרים היושבים ראשונה בחצר המלכות, ובו בטח לבם עד אשר חשבוהו כמעט כשר ומושל בכל המדינה, ורק בהשפעתו וברצונו הקימו המושל על העיר ועל פיו הורידו אותו, ויהי ביתו פתוח לרוחה לכל קשה יום בלי הבדל לאום ודת, והיהודים תושבי המדינה לא ידעו בעת ההיא נוגש ונוגש, כי הוא עמד בפרץ והגין עליהם, עד שכל היוצא מפיו על המושל ושרי הארץ היו שומעים לו, אמנם בעלות על כסא המושל האכזרי אחמד ג׳יזאר שבא מבירות ויקח הממשלה בחזקת היד, שם עינו באוצרות הנביר וישם עליו עלילות דברים, עד ששלח ידו בו וינקר עינו האחת ויחתוך ראש חוטמו[291], ולא יכל להתנגד לו כי מרד במלכות, ויאסוף אליו אנשים רקים ופוחזים ויהי עליהם לראש, בעת ההיא עלה בונאפארטי וחיל הצרפתים על מצרים וארץ ישראל, ואחרי שכבשו יפו עלו למלחמה על עכו ביום י״ג אדר תקנ״ט ויצורו עליה, ותהי עת צרה ליהודים מבית ומחוץ, וכי לא יכל בונאפארטי לכבוש החומה והעיר, כי גברה יד אחמד ג׳יזאר, עלה מן העיר, אך באחד באייר שב עוד הפעם לצור עליה, וגם בפעם השנית לא הצליח, ויעל משם וישוב לצרפת כמובא בראש הפרק, ובסוף השנה ההיא מת האכזרי אחמד ג׳יזאר פחה ויאנחו היהודים והושבי העיר השקטים, וימנו את הפחה שולימאן בהשפעת ובעצת הנביר חיים פרחי שהיה לו כאב.

בצידון היתה בעת ההיא עדה קטנה, ורוב העסק שעסקו היהודים היה להביא סחורות דרך הים באניות, ולשלוח הסחורות מתוך המדינה לחוץ, רבם הי סרסורים והיה להם התחברות עם הסוחרים הנוצרים, רוב הכסף שבא מחוצה לארץ לתמיכת כוללות צפת היה בא דרך שם[292]. בשנת תקס״א התישב שם הרב המובהק ר׳

290) אדמת קדש, ח״א אה״ע ס׳ מ״ח

291) מעשר הארץ, דף מ״ה

292) אדמת קדש, ח״א חו״מ ס׳ ס״א

ר׳ משה האגיז, אהרי היותו קרוב לארבעים שנה בהוצה לארץ, ואחרי עמדו איזה שנים שם, הלך צפתה ושם נפטר לעולמו, אחרי ר׳ משה האגיז היה הרב היושב ראש בעיר הקטנה הזאת „החכם המרומם ר׳ משה אזובי״ ויקר מקרה בשני יהודים שלקחו מאתים גרוש מנוצרי אחד בתור הלואה, ונפלה מחלוקת בינידם והרב הזה פנה בשאלתו לר׳ עזרא מלכי ברודוש[293].

עוד היתה עדה קטנה בפרק ההוא בשכם, ושם היה מעשה באיש אחד שקידש בת קטנה על ידי אביה, וכי לא ישרה בעיניו רצה לפוטרה בגט, ויעלו כלם ירושלימה כי לא היה להם רב קבוע בעיר, ויקרבו את משפטם לפני הבית דין הגדול שם[294]. על הרוב היהודים היו עוסקים בקנית צמר גפן שהיה צומח לסביבי בעיר הזאת, והיו שולחים אותו לארם צובא ודמשק לעשות בגדים ויריעות שהיו מוכרים בירושלם וביתר שוקי ארץ ישראל[295]), על הרוב היתה העדה בירושלם הואנה עליהם „ותהי שם עדת ה׳ מבני ישראל מתי מספר כמספר שמנת בני ישראל״ (שהגיע מספרם לשנים עשר איש), ובהיות שלא היתה ידם משגת לקבוע להם שוחט ומלמד לחנך ילדיהם, כי כלם כרובם היו ענים או מתפרנסים בדוחק גדול, שהיו רבני ירושלם נותנים להם מקופת הקהל, כדי שכר השוחט ומלמד, ובהמשך העתים כאשר נתדלדלו ההכנסות בירושלם, ולא היה עוד ביכלתם לתמוך בידי בני שכם מרוב הוצאותיה שרבו בעתות בצרה, על כן עשו תקנה „בכל תקף ויפוי כח״ אשר כל איש ואשה מבני חוץ לארץ הבאים להתישב בירושלם (שהיו באים דרך צידון או עכו) או הבאים להשתטח על קברותיה, עוברי אורח כשילכו לעיר שכם לבקר בקברות הצדיקים שבה, מחויבים לתת לטובת ישוב שכם ארבעה אריות (גרוש) ואלה שלא יעברו דרך שכם כי אם יעברו דרך אחרת בתור „אורחים״ לירושלם ולשאר ערי ארץ ישראל, עליהם לתת כשיגיעו לירושלם עד ששים התיכות (בצמצום גרוש והצי) לטובת הישוב בשכם, ואז נחשב להם כאילו השתחו על קברות הצדיקים בשכם[296]).

אצל העדה הקטנה היהודית בשכם, היה בעת ההיא קהל גדול מן השומרונים ואחד מבניהם אברהם בן יעקב הדפני משפחה חשובה שהקימה עסקנים וסופרים, כתב על ספר מגלה בשפת ערבית וקטע ממנה נמצא ביד הכהן הגדול עמרם בן הכהן הגדול יצחק, ונתפרסמה על ידי החכם הדורש וחוקר קדמוניות בשומרונים מר י׳ בן צבי (הוצאה מיוחדת מ„ציון״ ספר ו׳) המגלה מספרת חלק אחד ממלחמות השיך דהיר אלעמר ובפעם הראשונה שבא בכח גדול על שכם וכאשר נודע למגינים על העיר שהשיך דהיר הולך ומתקרב עשו בערמה ויבא אליו אחמד ביק להשלים אותו, וכאשר קרבו הילותיו מן העיר כסבורים שיעברו בתוכה ויגיעו פרשיהם עד „קצף״ (אלקלין) התנפלו עליהם הפלחים ואנשי שכם ויפרצו אל מערכותיהם, במלחמה הראשונה הזאת השומרונים נלחמו בחזקת היד נגד חילות האויב „ואנחנו מנצחים והזקים בכח רצוננו החזק והאיתן

293) עין משפט, יו״ד ס׳ ד׳

294) אדמת קדש, אה״ע ס׳ נ״ד

295) מים שאל, חיים קנ״ו

296) התקנה הזאת נמצאת בס׳ „אגרות ומכתבים״ כתב יד לר׳ חיים מרדכי מרגלית מרבני ירושלם בערך שנת התק״ה ונתפרסמה על ידי החכם יעקב משה טולידאנו בקבץ „מגילת ספר״.

והאיתן, ואשר נפל מהם אז לסעלה ממאה נפש מלבד הפצועים... וביום השני, הוא יום א' — היה קרב שנית — ובני חבורתנו לקחו את גמליהם להרוותם מים בעין־דפנה, אלא שהם (האויבים) השתלטו ומנעו אותם מהשקות את הגמלים... וביום השלישי נסוגו... וישארו בעסק כורין מיום שלישי עד יום השבת, ויסעו ויחנו בכפר רפידיה ($2^1/_2$ קילומטרים מערבית לשכם) בקרבת העיר והיה אצלנו (השומרונים) משפט יום הששי הנזכר חג הפסח, ועשינו את הקרבן בסתר בגן בית הכנסת בלי קריאת ההלל והגבורה (פסוקי דזמרה שהשומרונים רגילים לקרוא בקול רם), והיו האנשים באימה גדולה ודאגה אשר לא היתה כמוה.

וכאשר חלף יום השבת הנזכר הוא יום השני לחג, ויהי ביום הראשון ויתנפלו על העיר מצד אלפריז וסרביה (כנראה שכונות הסמוכות לעיר שהיו בעת ההיא)... אך האל יתעלה הושיע ועורר עליהם הנדודים... והיו רודפים אותם כרוב'ים עד שהפיצו אותם... ויפלו מהם באותו יום למעלה מאלף חללים, ומאנשינו (כמובן השומרונים) שני חללים בלבד, ונכנסו אנשינו העירה בשמחה ובששון וריוח והוד, ונהפכו להם הרעות לגבורה והוסיפו בחגיגות הפסח (המעשה הזה בשנת תקל"ב שאז נפל חג הפסח ביום ו' לחשבון השומרונים שמקדשים החדש על פי הראיה (או כמחמדים), ולאור הבקר שלח דהיר לבקש אחד מנושאי המצנפת (כלומר שיך), וישלחו אליו את השיך לטפי פקיר משרקה, והיה נאלץ השיך לנסוע, ויסע דהיר ביום השני ופניו מועדות לעכו במצב רע מאד ולאנשי צבאו הגיד כי זוהי מהמלחמות הקשות, והחזיק את מעמדו על ידי התנפלות בדרך דמשק ועל השיירות היוצאות משכם כמאה גמלים נושאים בגדים צמר גפן וזולתם, וירד למהנת ההג'ים (ההולכים למיכה), בעת ההיא עשמאן־פהה מושל דמשק נסנה מטעם השלטן למשנה למלך על מצרים ויקבל הפקודה לשים סדר בצפת, להרוג את דאהיר, לכבוש עכו ולהוציא את הממלוכי המורד עלי ביק אלפראנ'י ממצרים או להרגו, והמקרה אנה לידו שאחד משרי הממלוכי עלי־ביק, ושמו מחמד־ביק אבו־דהב מרד באדוניו ויכהו ויוציאהו ממצרים ואז כרת לארץ ישראל ויעלה על עזה, ואנשי יפו פחדו וייראו ממנו ויערכו בקשתם למצטפה ביק למהר ולבוא לעזרתם.

ויהי בהגיע אליו המכתב, מיד רכב ויצא משכם ויכנס לבדו ביפו, ואת אחיו שלח עם מספר רוכים לפניו ואתו הביקים (שרי העם), והמנהגים הפרשים, וחלק מנכבדי שכם והשיכים של הסביבה, וכותב ספר הזכרון הזה אברהם בן יעקב הדפני ואיזה שומרונים, ואחרי שנחו לילה ויום בכפר כיר, הגיעו לעת ערב למגדל יפו הקרוב למבצר אנטיפטרס (ראס־אלעין) וביום השני נודע שדהיר בא מעכו לקראת עלי־ביק אלפראנ'י ויאספו את כל מחניהם למערב הנכר גלגוליה (גלגל הקדמון), אך לא אזרו חיל להתקרב אל מצטפה־ביק החזק ועצום מהם, והשר הזה פשט בכל הכפרים ויאסוף כל כלי הזיין אשר בתוכם ויאספם אל כפר זויה (במרחק 8 קילומטי' מזרחה למגדל יפו), ובעל הזכרונות האלה אברהם הדפני נשאר בסלפית מפני כבוד השבת, וביום הראשון נכנסו כלם ליפו ותהי תשועה לעיר הזאת, ובגלל הדבר הזה אהיו מחמד־ביק קבל נציבות העיר יפו, את החאג'י אברהים אגא שמו לנציב ירושלם ויעשוהו פחה

ושר

ושר צבא, ואת השר מצטפה נתנו לו תואר הכבוד פחה, וישימו אותו למושל על שכם, ודהיר בקש להתנפל על יפו מצד הים ולא עלתה לו, כי אנשיו נפלו שבוים בידי אנשי יפו והמושל החדש אחמד־ביק[297].

אחרי איזה חדשים כאשר עניני הממשלה התורקית היו מסוכסכים, השיך דהיר מצא השעה המוכשרת ויכבוש כל הגליל, ויתנפל על שכם פעם שנית, ומצטפה פחה שלא יכול לקבל תמיכה מדמשק הפה לפניו ויברח לעיר רשיה שבלבנון וימצא מחסה בצל האמירים השהבים, ואחרי שעלה בידי השלטן עבד אל־חמיד הראשון להשמיד כלה את השיך דהיר מעכו בשנת תקל״ח, שב מצטפה־פחה טוקאן שכמה על פי אפירמאן ביהד עם שלטון מצרים בתאריך של אמצע ג׳ימאזי־אלדאויל 1188 להגירה (אב התקל״ח) הנשמר עד היום בידי צאצאיו, בכל זאת מהר ונפלא הדבר לראות שבאותה השעה שהשר השיך דהיר תמך בידי היהודים והיהודים תמכו אותו בכל מאמצי כחותיהם, השומרונים בני הר משה נלחמו נגדו בכל תוקף, ונוספו על אויביו עד שנהרג ואבד מן הארץ.

פרק ה׳

היהודים במדינת מצרים

תחת ממשלת העשמאנים מן השלטן מהמוד א׳ עד השלטן שלים ג׳ (תצ״א—תקס״ז — 1730—1807).

מצב מדינת מצרים — הג׳ליבים — הג׳ליבי יצחק מנשה — המרפאים אברהם יהודה — המשפט ס׳ הוק דישראל — ר׳ דוד לבית הלחמי — ר׳ יהושע צבאבו — ר׳ שלמה ארגזי — אלכסנדריא — ר׳ אליהו ישראל — רשיד —

מדינת מצרים עמדה בימי השלטן מחמוד הראשון, כמו בימים הקודמים כחלק מעצם הקיסרית העשמנית, המשנה למלך שרר שם מטעם השלטן, אמנם השפעת קושטנדינא על מהלך הפנימי בכל ערי המדינה הרחוקות היתה כמעט מוגבלה, המשנה משל שם כאיש חפשי ורק השגיח לשלוח לעיר הבירה המסים שהוטלו על עם הארץ, בשנת תצ״ג השלטן מחמוד שלה מצרימה את הפחה טופאל־עשמאן להוליך פקודתו למשנה למלך, וכאשר הפליג באניה נפל שדוד בידי שודד ים ספרדי שהוליך האניה וכל השלל לאי מלטה, ושם היה שר החוף איש צרפתי ממרשיליא ושמו ב׳ינסינט ארנונד (Vincent Arnond), הפחה עשמאן התנפל לרגליו ויחלה פניו לשלוח אותו לחפשי ושיהיה מובטח שלא יהיה כפוי טובה, והאיש הטוב הזה שלם כפרו ככל אשר השית עליו השבאי וישלחהו להפשי, וכאשר הגיע מצרימה טופאל־עשמאן שלה לו הון כסף הרבה יותר על הסך אשר פדה אותו, וארבעת שער יקרות, וכל הימים שעמד במדינה

---

297) עד כאן הוספ׳ זכרונות [illegible], נתפרסם על ידי [illegible] בן צבי בירושלים, הוצאה מיוחדת מציון ספר ה.

במדינה הזאת כתור משנה למלך, הוא שחד בערו עד עלותו למשרת הויזיר הגדול, שהביא אותו ואת כל בני משפחתו לעיר הבירה[1]).

בשנת תקי"ה נשלח מצרימה למושל מחמד־ריניב־פחה, הוא היה יליד ערי המדינה, בילדותו הובא לעיר הבירה ללמוד בבית הספר, ויהי לפלא בעיני מוריו בראותם תשוקתו העזה ללימודים, על כן כנו שמו ריניב (והעוסק ללימודים), כאשר גדל היה למזכיר לממשלה, בשנת תצ"ט נשלח לבלגרדו לערוך ברית השלום עם האוסטריא, כתואר מיקטובג'י (סופר ומזכיר), מן היום ההוא נודע שמו לתהלה כאיש מבין בהליכות המדיניות[2]), בשנת תקי"ה כבואו מצריםה נוכח לדעת שאין עוד הכח למושלי המדינה, לעמוד נגד הכח והעוז של הבינים (שרים) הממלוכים, אשר היתה ידם על העליונה, ובכל עת הראו אותות מרד שערוריה, אז ראה שלא נשאר לו אמצעי אחר לאחוז ברסני הממשלה, כי אם בחלקו מתנות כסף לבינים ולשחד בעדם, כדי שיהיו נאמנים לשלטן[3]); קרוב לעשרה שנים עמד הפחה ריניב במצרים, אחרי כן נשלח לאידין, ארם־צובא, ובסוף הורם למשרת ויזיר הגדול בשנת תקט"ז.

כמעט יצא ריניב פחה ממצרים, והנה נראו אותות השערוריה, הבינ הממלוכי עלי אשר דבריו היו נשמעים באזני רוב הממלוכים הרים ראש, וכל מזמותיו היו להפריד המדינה הזאת מגוף הקיסרית ולמלוך עליה, הוא החל להכין כל הנחוץ להשיג מאווי נפשו, ובחזקה גרש המשנה המלך שהיה באמת רק צל מושל בפרק ההוא בשנת תקי"ג, וימשול במדינה בכח הזרוע וכל מעשיו היו כממשלה שפח וכגלה טפחים, אחרי כן הוא מיאן לשלוח לעיר הבירה מס הארץ, ובשנת תקכ"ח הטביע מטבעות על שמו, לשוא קוחת הממשלה להשתמש נגדו עם הקאפוג'יס (שומרי הסף) שקנתה לבם בכסף מלא, להתקומם נגד אדוניהם ולהנקם בהדר משכבו, כי הוא תפש אותם, וידע להזהר על נפשו, והשר הזה ידע להשתמש בעת המוכשרת הזאת להוציא מגמתו מכח אל הפועל, בידעו שהממשלה חלשה ואין אונים, ושאויביה הצרו לה מכל עברים, הוא בא בהתחברות עם השיך דהיר מטבריא שעלה בידו למשול על כל מדינת סוריא ודמשק, ויבטיח החפש לדרוזים ולמוטעליים אשר בהרי הלבנון אם רק ידעו להתקומם נגד המלכות וכאשר הקים החומות הבצורות האלה בינו ובין עיר הבירה, השב בצדק שעוד מעט וישים כתר המלכות בראשו[4]).

בימים האחרונים לשלטן מוסטאפה, הממשלה התעוררה פתאום, ותודות לשרי החיל והשרים העומדים ראשונה במלכות, התוגרמים הכו את הרוסים על שפת נהר הדאנוב, ויכרתו ברית עם האוסטריים, וכאשר נחה שקטה הארץ מן האויבים מבחוץ, ותהי ראשית עבודתם ליסר קשה המתקוממים מבפנים, אז שלחו אנשי חיל לסוריא נגד השיך דהיר, ונגד הפחה ממצרים עלי־ביג, בשנת תקל"ד עלה עשמאן־פחה למדינה הזאת, וישלח את שר צבאו אבו־שיהול (Abu-Sehel) שהכה אותו עד הרמה, וימלט לעכו אצל איש בריתו השיך

1) Turquie דף 338 2) שם, דף 348

3) Jonquière Hist. Ottom. דף 369 על פי זכרונות הבארון של Tott

4) שם, דף 377 על פי מכתב הצרפתי ונגיד בסוריא ובמצרים, וזכרונות הבארון של Tott

השיך דהיר, שקבל כלי מלחמה וכל הנחוץ מצד אניות המלחמה הרוסיות שהיו בחופי ים התיכון, בין כה וכה עשמאן־פחה הכה לפני המורדים שכבשו יפו וכל המדינה בין סוריא ומצרים ועלי־ביג שב מצרימה, אמנם הנער מחמד־ביג, יתום שגדלו אותו כבן, התקוטם נגדו וימסרהו ביד אבו־שיהול, וישלח ראשו לעיר הבירה לאות נאמנות לשלטן[5]. השלטן מוסטאפה העמיד בעת ההיא את מחמד־ביג למשנה למלך על מצרים, אבל גם השר הזה אחז בירו דרכי הפחה שקדמהו, ולבו לא היה באמונה עם המלכות, וכל מגמותיו היו לפרוק עלו מעל צוארו[6].

בשנת התקנ"ח שר צבא החילות הצרפתיות בונאפארטי, יצא מחוף טולון בתשעה עשר לחדש מאיו עם הצי אדיר הצרפתי, ובחדש אב (יוליו) כבש אלכסנדריא ורשיד (רוזיתא), וכאשר נודע הדבר בקושטנדינא, התוגרמים שמו את הציר הצרפתי במאסר, והוזיר הגדול מוסטאפה־פחה שנקרא לשר המצביא ירד מצרימה, בחוף אבוקיר, בראש שמנה עשר אלף אנשי חיל, וכאשר נודע הדבר לבונאפארטי, הוא בא לנגדם עוד טרם עלה בידיהם להחזיק מעמדם[7], ואחרי כן בידעו נאמנה שהיה חילוק דעות בין הביגים הממלוכים, הוא התנפל עליהם ויכם אצל חרבות הפיראמידים ועיר אמבאבי, עיר הבירה אלקהירה וכל מצרים העליון נפלו בידו, אמנם פתאום הגיעה השמועה המבהילה שהצי אדיר הצרפתי שהיה בחוף אבוקיר נשבר בידי האנגלים ויפל לבו, בראותו שהוא כמו אסור במקום נצחונו, וכי האנגלים מושלים בים, אז יצא ממצרים ויסע נגד ארץ ישראל, אך גם פה לא הצליח במלחמו נגד עכו, ואחרי כן שב שנית מצרימה, ומשם נסע למדינת צרפת ויפקיד את שר צבאו כלבר (Kelber) לשר החילות במצרים, אמנם כמעט הרחיק בונאפארטי ללכת ושר הצבא הזה נפל שדוד ביד איש ערבי, שהרגו נפש בשנת הקס"א, והדש ימים אחרי כן יצאו הצרפתים כלה ממצרים, ואחרי כן נחתם ברית השלום בפאריז[8].

אז חשבה הממשלה לכלה את אשר החל בונאפארטי והצרפתים, להתנפל על הממלוכים וליסרם קשה, ואז שלח כורסיב־פחה איש אמיץ שהכה את הממלוכים ויעש סדרים חדשים במדינה, הוא אסף המסחר בעבדים מבני הג'ירקיסים והגורג'ים שהיו על הרוב אנשי החיל שהשתמשו בהם הביגים, אמנם הממלוכים הרימו עוד הפעם ראש ויערכו אתו מלחמה, ובראשם היו הביגים באררישי ומחמד מ„אולפי" ויכו את הפחה כורסיב בסביבות סארי ג'ישמי, הפחה חשב בצדק שמפלתו היתה לסבת שר חיל אחד ארנאוטי מחמד עלי, ועל כן בקש להרגו אמנם עוד טרם הפיק זממו, והארנאוטי נודע אליו הגזרה הרעה, וימהר וימלט אל גדוד הממלוכים, אשר השכירו אותו להיות עמהם נגד המשנה, וכן היה שהמשנה כורסיב נמלט לדאמיאת, ויצורו העיר במצור, וסוף סוף נמסר בידם בשנת תקס"ג, הארנאוטי מחמד־עלי בראותו האי אחרות ופירוד הדעות ששררו בקרב הביגים הממלוכים עלה בידו להטות לב רוב העם אליו במתק שפתיו, בעשותו להם הנהות, מנגד לזה הביא הממלוכי באררישי

בשעל

5) שם, דף 384
6) שם, דף 385
7) Turquie, דף 3u6
8) Jonquière, הנז' דף 393—394

משל באכזריות נוראה על העם עד אשר נלאו נשוא אותו, פתאום הכשנה לסלך כורסיב־פחה עלה כידו לצאת לחפשי מכית כלאו, והעם ואנשי החיל שמו אותו על ראשם, אמנם מחמד־עלי ויתר אוהביו שידם היתה על העליונה, תפסו אותו ועל כרחו שלא כטובתו, העלו אותו בתוך אניה שהפלינה בים, וישלחו אותו לעיר הבירה אז שלחה הממשלה משנה חדש מצריםה את הפחה כורשיד, ויהי כבואו אל המדינה הזאת ויגמור כדעתו להרחיק מעליו את מחמד־עלי, אך העם אשר חשב אותו כמושיעו ומוציאו לחירות, התנגדו בחזקת היד למשנה החדש ויסירו אותו מכנו, ויעמידו במקומו את מחמד־עלי, והממשלה היתה מחויבת להכיר את מה שכבר נעשה ולהכיר את מחמד־עלי למשנה למלך, בידעה נאמנה שאי אפשר לה להתנגד אל רצון העם[9], ובאמת המשנה החדש ידע לכלכל המדינה הזאת ברוב טעם ודעת ולהשקיט השערוריה והאי סדרים, וימשול כל ימיו על המדינה הזאת והוא יסד בית הממלכה לכדיבים לצאצאיו עד היום הזה.

מצב היהודים במצרים בפרק הזה, היה כגורל כל עם הארץ, עלול להילופים ותמורות לפי מהלך העניינים המדינים, הם היו בכל עת נאמנים לשלטן ולממשלה והחזיקו בידה בכל עז, והיה אם נברה יד המורדים והשערוריה הם היו נרדפים על צואריהם כמו שהיה בימי הבינ הממלוקי באררישי שהתנהג בקרי ואכזריות נוראה עם כל עם הארץ, ונקל להבין ורדיפותיו את היהודים לקחת הונם ורכושם, ואם יד הממשלה והמשנים גברה, והיתה להם הנחה ומרגוע, באופן שהיה להם אז בטחון בכל עסקיהם, וחייהם היו תמיד תלוים מנגד, כי לא ידעו מה יולד יום, היהודים היו על הרוב עוסקים במסחר ושולחים סחורותיהם דרך הים לתוגרמה הארופית ולמדינות אחרות, גם היו הולכים בשיירות לארץ ישראל ולסוריא ומוליכים סחורותיהם למכרן בשוקי ארצות המזרח, ובעל הזכרונות כתב שפעם יצאה השיירא ממצרים לירושלם ובתוכה היו היהודים הסוחרים אהרן טיפא, משה מוראטי, ובנו דוד מוראטי, יעקב ברוכים, ויוסף גידיליא, ויהי בדרך בצאתם מן המדינה הזאת, ובהיותם במדבר אל־עריש, יצאו אנשים שודדים ערביים יושבי אהלים, ובזזו את השיירא באופן שנשארו הנוסעים הרעים במדבר, וכל אחד לדרכו פנה, והנה שלשה היהודים הגיעו למחוז המצא אחרי שסבלו תלאות אין חקר, בעוד שהשנים יעקב ברוכים ויוסף גידיליא תעו במדבר בישימון דרך, וכאשר צמאה נפשם, ולא היה להם מים לשתות התעלפו, והנה עברו עליהם ערביים אחרים סוחרי חטים שהיו מוליכים הסחורות על הגמלים, ויפגשו אותם השודדים ששדדו את השיירא הראשונה, ויבוזו גם אותם ואז הלכו במדבר הנה והנה, והנה פגשו בדרך את שני היהודים המתעלפים, ויהרגו אותם ויחפשו בכנפיהם וימצאו איזה זהובים שהיו להם תפורים במכנסיהם[10].

היהודים היו על הרוב סוחרים בחוטי צמר גפן שהיו מביאים ממצרים לארץ ישראל ולתוגרמה הארופית, ולפעמים היו רואים ברכה רבה בעסק הזה[11], גם היו עוסקים בגבינות והקאשקאב׳אל (גבינה קשה), ובו בפרק שאלו את רבני ירושלם על הענין הזה: „שאלה ממצרים, מהיל אשר נגע יראת אלהים בלבם, יען כל לבם נוקפם על דבר הגבינה אשר הולכים היהודים מידי שנה בשנה לעשותה.

9) שם, דף 399—400

10) זרע אברהם, או״ח ס׳ ד׳

לעשותה כדת משה וישראל, וחקרו ודרשו כי אי אפשר להם לעמוד על החלב, מחמת שהמקומות רחוקים, ואהלי קדר מתפשטים על רחב המדבר מרוב המקנה והכבודה אשר להם, אלה מפה ואלה מפה, אשר אין עין האדם שולט לראות, כי רב המרחק ביניהם, אלא הגוים מביאים להם מה שחולבים, נמצא כי כמעט הכל נעשה מחלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו, ואף אם יהיה קצת חלב כרין, מרבים העם להביא, ומוכרחים במעשיהם לערב הכל יחד ביורות גדולות להחם הכל יחד לעשות הקאשקאבאל, כי הכל נעשה על גבי האש, ותשובת רבני ירושלם היתה שבמעשה הזה גם כן בצפת „כי גם הם בצער הזה, כי יגיעו בעשר אצבעותיהם לתקן המעות ולא יכלו מפני סבה הלזו, ומה יעשו גדולי הדור כי אין לאל ידם להעמיד משפט הדת כמצטרך, אמנם אחרי שהאריכו בתשובה, פסקו שעל פי היהוע, הערביים יודעים שהיהודים האומנים לוקחים החלב להקפותו ולעשותו גבינה, והם יראים לערוב בו דבר אחר, ואם גם יערבו הוא דבר בטל בשיעור גדול כזה הצריך לעשות הגבינה הקשה, בפרט במצרים ששולקים אותה, ועל כן מותר לאכול ממנו[11]), וכן הורה בדור שחלף ר׳ משה הלוי נזיר שהיה רב במצרים: כשאני לעצמי, אני מתיר גבינות הגויים בחלב שחולבים לעשות גבינה, אבל לא בחלב שחלבו לאכילה[13]). הסוחרים היהודים ישבו על הרוב צפופים בתוך בנין בחצר אחת הנקרא בשם „חאן די לה בוטיקיא" או מלון של החנויות, ומלבד תושבי מצרים, היו באים אליהם סוחרים מערים אחרות, ובשנת תק״ה היו שם יעקב חנן משלוניק, יוסף קונפינו, ויוסף חאג׳י מקנדיא[14]).

כמו המשנים הראשונים והפחות שבאו מצרימה, גם בפרק הזה המשנים היו מביאים עמהם שלחנים יהודים הנקראים בתואר הכבוד „ג׳יליבי", אפס שכמו שמצב המשנה למלך לא היה אותן ובטוח שיעמד ימים רבים על ממשלתו, כי פתאום שלטה יד המרד במדינה ויעבירוהו, כן גם מצב ה„ג׳יליבי" לא היה בטוח, וכן הדור ההוא כתב שהיה מקרה ביהודי אחד העומד בשער המשנה, והיה מביא סחורות ובגדים משלוניק לצרכי הממשלה שהוא היה המספיק, פתאום העבירו את המשנה מפקודתו, והג׳יליבי הסתלק גם הוא, על כן מהר לכתוב לשלוניק שלא ישלחו לו הבגדים כי אין לו עוד צרך בהם, אמנם עוד טרם בוא המכתב, ובעל הבגדים טען אותם על הספינה שהפליגה כבר בים, והיה מחויב לכתוב לאיש שהיה הג׳יליבי שבבוא הבגדים ישתדל למכור אותם על הצד היותר טוב, ויהי כבוא הסחורות מצרימה והשער ירד, מצד אחר ההוצאות והמכס רבו כמו כן הוצאות הבטחון מן הים כי בעת ההיא היתה מלחמה, באופן שהיה הפסד גדול שהגיע לבעל הבגדים, והיה דורש מאת היהודי שהיה הג׳יליבי, לשלם לו חלק אחד מן ההפסד שהגיע לו בסבתו[15]).

אחרי הג׳יליבי הזה שנעלם ממנו שמו, הורם לג׳יליבי ר׳ יצחק מנשה, ומבני בניו עומד עד היום הגביר הרם והנשא בארון מנשה במצרים, ובעל הזכרונות כתב עליו: „ראשון לכל דבר שבקדושה גדול ליהודים איש אחד

11) שם, ס׳ ד׳

12) שם, יו״ד ס׳ ב״ה

13) מטה יוסף, ח״ב ס׳ ט״ו

14) באהות המים, אה״ע ס׳ ב״ה

15) זרע אברהם, ס׳ כ״ד

אחד מן הרמתים, הן גביר דגמיר וסביר, אשר לו אור בארעא דמצרים, תורה וגדולה במקום אחד, רובץ בין המשפתים, הלא הוא הגביר החכם השלם כמהר"ר יצחק מנשה, אשר העדיף מטובו עלי, הביאני המלך חדריו, לטקצועות המשכן בירכתים, מה מני יהלוך להזכיר אפילו קצת שבחיו על כל טוב אשר גמלני, מאת ה' תהיה משכורתו שלמה, לב חסד"א ורב חנינ"א, שנים יאריך, ימים יאריך, מוסיפין מחו"ל אשר על שפת הים, בשבה המגיע לכתפים"[16]. בין התקיפים והנדיבים במצרים היה גם „הגביר המרומם יוסף הלוי סבנדרי, שהזיל מכספו לתמוך הספרות, ובשנת תקט"ו כעבור על פני העיר הזאת ר' שלמה מזרחי להדפיס כתבי יד אביו ר' ישראל מאיר מזרחי, הגביר יוסף הלוי, העניק לו מטובו והרבה "הכדיו עמו"[17]), והגביר הוקם על „אשר שם טוב קנה לעצמו, הלא הוא הגביר המרומם כמהר"ר שלמה אלמושנינו מארץ מצרים" והאשה העשירה והנדיבה אסתר אלמנת הגביר המרומם יוסף קוזין, אשר ביתה היתה פתוחה לכל קשה יום, והספיקה ביד נדיבה הוצאות הדפוס ס' „שלחן גבוה לר' יוסף מולכו[18]).

בעת ההיא הגיע מצריםה אומן אחד מקושטנדינא ושמו אברהם יתום, הוא היה פועל בבית הדפוס הגדול של ר' יונה בכמוהר"ר יעקב אשכנזי בקושטנדינא, ושם למד להקק אותיות וכל מלאכת הדפוס, וכאשר ההתנך יפה במלאכה הזאת, נסע בלוית אחיו הצעיר יעקב „אשר נשא לבם אותם על כנפי נשרים, ויעזבו אביהם ואמם וארץ מולדתם עיר ואם בישראל, צבי היא לכל הארצות קושטנדינא יע"א, לרדת ארצה מצריםה, מה טוב ומה נעים שבת אחים... מה נכבד היום בהגלות נגלות האנשים האלה, שלמים הם ופעולתם שלמה, כמחוקק במשענותם עושי כל מלאכה וחושבי מחשבות, ירדו מחוקקים וחכמי חרשים מחזיקים במלאכת הדפוס בעט ברזל ועופרת... כלם יודו ויברכו ויפארו מעם ה', המכתב חרות על הלוחות"[19]), לאשרם נמצא אז במצרים איש חכם ונדיב לב ושמו ר' אברהם צדיק שתמך ביד האומנים האלה להקים בית הדפוס על מכונו ולהדפיס הס' „חק לישראל", וכן הדור ההוא כתב עליו: „כישראל גדול שמו, בשמו ובמעשיו ובמקומו, זית רענן יפה פרי הוא... יראת ה' היא אוצרו אב המון גוים הוא, אחד היה אברהם, צדיק וישר הוא, לזכר עולם יהיה צדיק, במה יגיעות יגע אותו צדיק, לא לעזר ולא להועיל ולא לשום הנאה שבעולם, כי כל מעשיו קדשי שמים, נדר גדול נדר לאלהי ישראל" ובעל הזכרונות הולך ומונה בשבחיו של הנדיב ר' אברהם צדיק שנתן מכספו כל הוצאות הדפוס, בתנאי שכל הכסף הנצבר ממכבר הספרים, והיה קדש וקרן קיים ביד הבית דין של מצרים שישגיחו להפקיד הכסף במקום נאמן, ומן הפירות ינתנו חמש ידות לשלשה מפעלי צדקה חשובים, וכל אחד גדול מחברו, האחד לתמוך בידי היהודים הרבים שהיו יושבים ברוחב מדינת מצרים בערי הפרזות ובכפרים, שנים או שלשה במקום אחד, בלי כל התחברות עם העדות הגדולות, ונגדלים ללא תורה וללא מצוה, רק בשם ישראל נקראים, על כן הנכון להשכיר איש חכם ונבון, לסובב בכפרים ובעירות, אתר דיין

16) פרי הארץ, ח"ב, הקדמה
17) שם, שם
18) שלחן גבוה, אות הקדמה
19) חק לישראל (דפוס מצרים), הקדמת ר' יצחק ברוך

דיין „להורות להם הדרך ילכו בה, עבודת התפלה ודיניה, עבודת שבת ודיניה, לכן שתי הידות משבר הבא מהקרן הנזכר יהיה לספק מחית ומזון ליוצא ובא לכל עיר ועיר, בכל עבר ופנה, להדריכם בדרך ישרה, דרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון, למען עשה כיום הזה להחיות עם רב, עם אלהי אברהם יכירו וידעו תורת אלהים״ המפעל לצדקה השני היה לתועלת בקור חולים „ונדכאי רוח יושיע, העניים והאביונים האומללים היושבים על ערש דוי, כל אובל תתעב נפשם ויגיעו עד שערי מות, לכן פעולת צדיק לחיים, להקדיש החלק השני מהשבר הבא מהקרן הנזכר להחיות לב נדכאים״, והמפעל השלישי שהם שתי מדות הנשארות ינתן לצרך תלמידי חכמים לומדי תורה[20].

לפי המנהג בארצות הקדם מן היום אשר נגרשו היהודים מספרד, בכל יום אחר התפלה היו מתאספים החכמים והתלמידים בחבורה אחת לקרוא איזה שעות אם בגמרא ואם בתורה, לקיים מה שנאמר והגית בו יומם ולילה, אצל התלמידי חכמים היו באים גם הבעלי בתים לשמוע בלימודים, ואחרי כן היו הולכים לעסקיהם, אמנם ברוב הימים החלו להרגיש שהתורה נחלשה בישראל, ומן הנמנע היה ברוב המקומות שיתאספו הרבנים והתלמידים גם יחד לקרוא איזה מאמרים בכל יום, בעת ההיא היה במצרים חכם אחד אשר יראת האלהים נגעה בלבו, ר׳ יצחק ברוך שמו ובראותו שהעיונים בתורה מתמעטים מיום אל יום, השכיל לעשות מאסף קצר מאיזה פסוקים מן התורה מסדר השבוע, ואליהם סיפח התרגום אונקלוס לקיים שנים מקרא ואחד תרגום, איזה פסוקים מן הנביאים מהפטרת הסדר ההוא, איזה פסוקים מס׳ משלי שהוא כתובים, איזה הלק מפרק משנה מס׳ ברכות, וכן הגמרא, ואחרי כן איזה שורות מן הזהר השייכים לסדר ההוא, וכל החמר הזה הלקו לכל יום בשבוע, כחשבו בצדק שיהיה הנקל לא לבד לחכמים כי אם גם לאנשים היותר פשוטים לקרוא בכל יום הסדר הזה, ולצאת ידי חובתם בקראם כאחת מן התורה עד הקבלה, על כן קרא שם המאסף הזה „חק לישראל״ בחפצו לקבוע הלימוד הזה כמעט להוק בישראל, הספר הזה והסדור נתקבל בכל ארצות הקדם, והגולה ונדפס פעמים רבות, ועוד היום יקראו בו בכל תפוצות הגולה בעדות הספרדיות בכל יום אחר התפלה, וכן ברוב יותר קהלות הגולה וארץ ישראל.

הרב הכולל במצרים היה בפרק ההוא ר׳ יוסף הלוי, נזיר אשר הבאנו כבר זכרו בחלק הקודם, ובימיו היו בין הזקנים מן הדור הישן, ר׳ אברהם די מדינה שהיה יליד אנדרינופלא ותלמיד ר׳ שמואל פרימו[21], אחרי כן התישב במצרים, בבחרותו היה נושא ונותן בדבר הוראה עם הרב הכולל ר׳ מרדכי הלוי[22], וכל ימיו עסק בהוראה במצרים, אמנם לא להנם היה תלמידו של ר׳ שמואל פרימו, איש אשר היה בעתו עמוד הימיני של המשיח השקר שבתי צבי, וכמו רבו לבו חוה דברים שחוץ מן הטבע ונוראות ונפלאות ממנו, ור׳ חיים יוסף דוד אזולאי מספר ההגדה שהיו מספרים בימיו על הרב הזה, שהיה חכם בקי בחכמת הזאירג׳י על מתכונתה, והיא חכמה נפלאה[23], ובהיותו שקוע בה עשה השאלה מתי יבוא המשיח? והשיבו אותו: מי־שאל, ואל־צפן

20) שם, שם
21) בהונת עולם, ס׳ ח׳
22) דרכי נעם, חים ס׳ נין
23) אזולאי, מדבר קדמות מערכת ח׳

ואל־צפן, וסתרי, ועוד הפעם שב להעסיק השאלה הזאת, והשיבו לו שמיתתו והתשובה יבואו כאחת ועל כן חדל מהעסיק בשאלה כזאת[24]), והרב חיד״א בהיותו במצרים ראה תשובה ארוכה מכתב יד הרב הזה כתובה בסגנון צח בעברית״.

עוד היה שם הרב הזקן ר' דוד חיים לבית הלחמי מישיבתו של ר' אברהם הלוי, ובתשובה שערך לרב הזה, היה מצטער על איזה רבנים שהיו בערי המדינה שלא למדו כראוי, ורוצים לרדות בעם: אוי להם לבריות מעלבונה של תורה שלא דים שאינם בקיאים ללמוד, אלא שרוצים ללמד דעת את העם, ומתעטפים בטלית שאינה שלהם, והם לא ידעו ולא יבינו טח עיניהם מראות בחשכה יתהלכו... וכל העוסקים שלא לשמה, יהי רצון שיהיו עוסקים לשמה, ואל יבוא לידינו שום חטא ואשמה, ולא יצא מידינו דבר שאינו מתוקן[25]), ור' דוד גרשון הרב הכולל מב״שיד. כתשובת שאלה שערך אליו מרבה בשבחיו: המאור הגדול מעוז ומגדול, המאיר לארץ ולדרים, סיני ועוקר־הרים, נודע שמו בשערים, המצוין בהלכה הלא הוא החכם השלם הדיין המצוין ציץ ופרח בישראל בשובה ונחת חיים עד העולם[26]), עוד הובאו דבריו בספרי בני דורו, (גינת ורדים אר״ח ס' י״ב, משאת משה, ח״ב ס' נ״ד).

ובדור ההוא היה ר' יהושע שב'אבו דידיע ז״ן, הוא היה מגזע אשכנזים שהתישבו בפרק ההוא במצרים[27]), במספר רב, ויבא שם והוא עודנו צעיר לימים, ר' יוסף הלוי נזיר אספו אל ביתו, וכישיבתו לסד בבקיאות עצומה, ונתן לו את בתו לאשה, כי מנעוריו גידלו כאב[28]), ובעל הזכרונות כתב עליו: והיה עניו ובעל מעשים ומתנהג בחסידות, ובהיותו כבן חמש עשרה שנה כתב פסקים, והיה מרצה אותם לפני הרב אברהם הלוי, אחרי כן נמנה לסופר הקהל, עברו איזה שנים ומנו אותו לדיין ואז הניח משרת הספרנות לבל יחשד אותו שאולי יהיה נתע בדבר באיזה ענין הוראה, הוא היה בקי מאד בפוסקים, והרב ישראל זאבי מחברון, אשר הכירו פנים אל פנים היה מרבה בשבחיו, שעל הרוב בפסקיו היה מכון אל האמת והלכה כמותו, כל ימיו היה נושא ונותן בדבר הלכה עם חמיו ועם הרב הכולל ר' אברהם יצחקי בירושלם[29]). בשנת תע״ז יצא לעיר הבירה קושטנדינא להדפיס ספר השאלות ותשובות להמיו, „יום ליום לדפוק על פתחי נדיבים המתנדבים בעם, אשרי אנוש יעשה זאת ובן אדם יחזיק במצוה רבה כזאת, להיות מזרין מקדימים;... ולא יכול יוסף להתאפק, העשיר לו ירבה והדל לא ימעיט ממלא הפנים, להוציא לאור תעלומות הכמה וב״ד לאשרו נמצאה בעיר הבירה אשה עשירה, מרים אלמנת החכם אהרן אזוביב אשר הזילה כל גרוניתה להדפיס הס' הזה, והנה האיש שבא בדברים על אדות הס' החשוב הזה עם המדפיס ר' יונה בכמוהר״ר יעקב בהיותו במצרים, היה ר' משה הכהן והוא עורר בלבו החפץ להוציא מכח אל הפועל הענין הזה, ובכן יצאו מתחת מכבש הדפוס שני החלקים האלה בשנת תע״ז.

בהקדמתו

24) מערכת גדולים, (חיד״א) בערך אברהם מזידנה

25) גינת ורדים, חיא אהע״ז כלל ב' ס' י״ב

26) שם, כלל ג' ס' ד'

27) מטה יוסף, ח״א יו״ד ס' א'

28) שם, שער הספר

29) שם הגדולים, ערך ישועה ז״ן

בהקדמתו על הס׳ הזה אשר קרא בשם „מטה יוסף״, ר׳ ישועה שב׳אבו מכאה, שהיו אתו בכתובים עוד חבורים יקרי ערך, א) ספר „ברית אברהם״ לר׳ אברהם ן׳ חנניא, ב) ס׳ „מים חיים״ שו״ת לר׳ אברהם ן׳ חנניא ור׳ משה הלוי נזיר, ג) „ידי משה״ לר׳ משה הלוי, ד) קובץ „שלשת אלפים תשובות״ לר׳ דוד ן׳ זמרא, שלא ראו אור הדפוס״[30]), וכל החבורים האלה נאבדו כאורך הימים, ולא היה מי שיתמוך בידו להדפיס וחבל על דאבדין, בסוף ימיו ר׳ ישועה התישב בצפת ומן העיר הזאת היה עורך תשובותיו לר׳ אברהם יצחקי אשר אהבו אהבה עזה, ובתשובתו כתב אליו: הן היום נראתה הקסת מגלה עפה... מהמד לבאי, רחימא דנפשאי, החה״ש הדיין המצוין הרב כמוהרר ישועה זין, אשר אור תורתו זורחת בצפת תוב״[31]), ובשנת תקט״ו ערך שאלתו אל ר׳ משה מזרחי ירושלימה, על ענין ספר תורה שהיה בצפת, אמנם עוד טרם השיב הרב הירושלמי, והנה הגיעה השמוע המבהילה שר׳ ישועה נקטף לפתע פתאום, ובתשובתו לרבני צפת כתב: „האחד איננו עומד היום במחיצתנו, אלא במחיצת הצדיקים בגן אלהים תנצב״ה, הוא הרב המובהק כמוהר״ר יהושע דידיע זין[32]), בתור סופר מלבד פסקיו המובאים בספרי בני דורו ר׳ ישועה השאיר:

א) פרח שושן, סובב הולך על ס׳ „גינת ורדים״ בכללים, (קושטנדינא תצ״ב).
ב) שערי אורה, דרושים, ולא נדפסו.
ג) שערי תורה, הלק שני מדרושים ולא נדפסו.
ד) שערי ישועה, ספר גדול משאלות ותשובות, ולא נדפס.

ובפרק ההוא התישב במצרים ר׳ אברהם מונסון (השני בשם הזה), הוא היה יליד טיטואן במערב, ושם עסק במסחר, אך לא הצליח בעסקו, ובראותו כי הורע מצבו נסע מעירו לאלגזייר, ושם שלח ידו במסחר. בראשונה במעט שהחל לראות ברכה בעמלו, אבל באחרונה ההצלחה פנתה לו עורף ויפסיד כל מה שהיה בידו וגם נשארו עליו חובות שלא יכול לשלם, עד שנאלץ עוד הפעם לצאת מן העיר ההיא וללכת לוראן (Oran), אך פה לא עלה בידו להעמיד עסקו על בסיס קים, ובשנת הצ״ב בערך הוכרח לנסוע מצרימה, הפעם נוכח שכל נסיונותיו לעסוק במסחר לא יעלו לו, ובכן גמר בדעתו לעסוק בתורה, לאשרו מצא לו איש בעל הון שאסף אותו אל ביתו וכל מחסוריו עליו, ואז קבע ר׳ אברהם פה עתים לתורה עם תלמידים מבינים, לרגלי התמורה הזאת בחייו, פרץ אז ריב בינו ובין אשתו שנשארה עד היום ההוא בטיטואן, ולא חפצה לעקור דירתה משם ולבוא אחריו, על הענין הזה נשאלו כל גדולי הדור במערב ואלגזייר בפרק ההוא[33]), אחרית הסכסוך לא נדע, אך זאת ידענו שר׳ אברהם מונסון קבע ישיבתו במצרים ונחשב לאחד מגדולי חכמי העיר, והיה לו מרוצת מכתבים בענין הוראה עם ר׳ משה מזרחי בירושלם על שאלה שבאה מרשיד[34]), אשר כבדו וירבה להללו ויכנהו בשם: „החכם השלם הדיין המצוין עצום ורב.

בעת

30) מטה יוסף, ח״ב הקדמה
31) זרע אברהם, אה״ע ס׳ י״ב
32) אדמת קדש, ח״ב יו״ד ס׳ נ׳
33) שו״ת בית יהודה ח״מ ס׳ ר׳
34) אדמת קדש, ח״ב חו״מ ס׳ י״ט

כעת ההיא ר׳ אברהם הגיע כבר לכלל זקנה, ונסנה לדיין עם חבריו ר׳ יהושע שב׳אבו דידיע זין שהיה רב שני, ור׳ שלמה אלנזי, ובעל הזכרונות מכנה אותו „זקן ההוראה", אז באה השאלה לפני דייני העיר בענין עזבון הנכיר ונדיב ר׳ אברהם נתן מרשיד, שהיה מתחלתו מעיר קושטא׳ ועזב הון עצום ורב ליורשיו, וחלק אחד הקדיש לתועלת שלש הארצות כאשר היו קוראים ביסים ההם כוללות ירושלם, צפת וחברון, והיורשים בקושטנדינא חפצו לערער בדבר התצאה שעשה הנביר המנות כעין מלואים, הבית דין במצרים מצא שהצואה עומדת בתקפה על פי הדין התורה, והשאלה הזאת שלחוה לנא אמון היא אלכסנדריא לר׳ משה ישראל לעיין בה, ונם הוא הסכים עליה[35]), עוד היה משא ומתן בענין פסקים בינו ובין ר׳ משה ישראל עד שהודה לדבריו על אופן כתיבת השמות בגטין הנונעים לבני המערב, בהיות הרב הזה יליד המדינה ההיא ויותר בקי בשמות הערבים מהרב משה ישראל שהיה מרודום ומגזע ספרדים[36]), ר׳ אברהם סונסון כתב ספרים רבים אשר לא ראו אור הדפוס, חלק אחד היה בידי הבבליונרף חיד״א, וחלק אחד בידי ר׳ שלמה חזן מחבר ס׳ ה„מעלות לשלמה", ואלה הם:

א) אשל אברהם, שאלות ותשובות.

ב) גט כריתות, קיצור ס׳ „גט פשוט" בדיני הגט.

ג) מוצאי יום טוב, קיצור ומפתח לס׳ „תוספות יום טוב" על המשניות.

ד) עץ הדעת, על השלחן ערוך יורה דעה.

ה) שלחן שבת, קיצור הלכות שבת כולל נ״ט סימנים.

ו) תוצאות חיים, לישב קושיות „עץ היים" על התורה.

הרב הכולל בפרק ההוא במצרים היה ר׳ שלמה אלנזי נכדו של הרב הזקן ר׳ שלמה אלנזי הראשון (מחבר ס׳ „יבין שמועה" ואחרים), הוא נולד בירושלם בשנת ת״ל בערך, אביו מת בעודו ילד קטן, וזקנו גדלו בביתו ואז נשאה אמו את ר׳ יצחק אבועלפיא ותלד לו את ר׳ חיים אבועלפיא שנחשב אחיו מאמו לר׳ שלמה[37]), ושניהם היו עתידים להיות רבנים גדולים בדור ההוא, ר׳ שלמה היה תלמיד ר׳ חזקיה די סילוה בירושלם, שהיה בכל לימודיו מבקר אחרי דברי הראשונים והאחרונים, אשר על כן רבים לא שבעו רצון ממנו והתנגדו לדבריו בהסח הדעת, לפי דברי בעל הזכרונות בסוף ימיו היתה מחלוקת בין ישיבתו וישיבת ר׳ משה נאלאנטי, ופעם אחת הלך ר׳ משה נאלאנטי לישיבתו לבוש שלא בדרך המכובדים כדי להכעיסו, ואולי בכונה היתה ביאתו לשם, בתוך כך אירע דברים ביניהם, עד כי הצתה אש המחלוקת בין שניהם והרב נאלאנטי שלא ידע עוד שלט ברוחו החרים לכל הבאים לישיבה ההיא, ור׳ חזקיה די סילוה החרים לאלה אשר לא יבואו שם, ובתוך ימים מועטים מתו גם שניהם[38]) (תנ״ח).

במעט

35) משאת משה, ח״נ ח״מ ס׳ ל״נ.

36) שם, אה״ע ס׳ י״א, י״ב, י״נ

37) שם הגדולים בערך שלמה אלנזי

38) כ״י בהבבליותקא באכספורד מר׳ אליעזר לביה באצנולבונן על פי מה שסיפר השליח מצפה ר׳ אברהם אליעזר חלוי

כמעט יצא ספר „פרי חדש" לס׳ חזקיה בעולם היו רבים שלא שבעו רצון ממנו ועל פי התעודות של שני רבנים מתנגדיו שבאו ממצרים, התאספו איזה רבנים בעיר ההיא, והחריכו את ספריו, כספר גינת ורדים לר׳ אברהם הלוי מובא ענין החרם הזה: עובדא הוה בצורבא דהוה חריף טובא... וחבר ספר על טור יורה דעה וכיו ופריו חדש, ובבוא הספר למצרים, מצאו ששלח רסן לשונו לדבר תועה על גדולי ישראל וכ״ו ועל רבינו „בית יוסף" וכיו וכתב עליו שטנה כדבר איש על תלמיד קטן וכ״ו, נקבצו חכמי ישראל, וגם גרים הנמצאים מארץ אחרת, ועלתה הסכמתם לבלתי שלוח יד בהמחבר בעצמו לא בנדרא ולא בשמתא וכ״ו, וספריו הנמצאים פה במצרים שיקעו בבנין, וגזרו והחרימו שלא יקרא אדם בספר תלז״לא קריאת עראי ולא קריאת קבע וכ״ו, וכתבו ההסכמה הזאת עליהם[39].

לא עברו שנים רבות מן המחלוקת הזאת והגזרה שנגזרה על ספרי ר׳ חזקיה די סילוא בלי בחינה ודרישה כראוי, כי המחבר בעצמו היה בפרק ההוא במסע קבצנות רחוק מארצות המזרח ולא היה לו האפשריות להצטדק לפני מרשיעיו, והנה נמנה לרב הכולל על מצרים בשנת תע״ה ר׳ שלמה אלגזי והוא היה בעת ההיא כבן חמשה וארבעים שנה, ולמרות גזרת רבני מצרים, בהיותו תלמיד ר׳ חזקיה די סילוא לא לבד שלא חש לגזרה בלי יסוד לבלתי קרוא בספרי הרב ההוא, אלא שבל הוראותיו היו על דעת רבו הנזכר[40]. ר׳ שלמה אלגזי נצר מרבנים גדולים, היה אחד מן הרבנים היותר בקיאים בדורו, וכמו אחיו מאמו ר׳ חיים אבועלפיא היה נחשב בעיני כל הרבנים מורי ההוראה, ולפי דברי בעל הזכרונות „הני תרי אחי קדושי מלאכי אלהים עולים, בכל הארץ יצא קום, ודבריהם נשמעים ורבו עניניהם וכ״ד[41]), כחמשה ועשרים שנה ר׳ שלמה נהג נשיאותו בישיבתו הרמה בחברת הרבנים ר׳ בנימן מעלי הכהן ור׳ ישועה שבאבו דידיע זין, ואחרי מות הרבנים האלה נשאר לבדו, בעת ההיא חלה את חליו ויוסיפו על שמו את השם „נסים" ומן היום ההוא והלאה היה רב לבדו למעלה מעשרים שנה[42]).

בשנת ת״ק יצא מתחת מכבש הדפוס ס׳ „חק לישראל" במצרים, ור׳ שלמה שמח מאד לראות בית דפוס עומד בעיר אשר הקריב על התקדמותה כחצי חייו, ובהקדמתו שעשה לספר הזה הרבה להלל אותו בדבריו אלה: שמעו כי נגידים אדבר, אשרי הגבר המתגבר, ישא עול תורה שיש בה קום עשה, לשמור את דרך עץ החיים מתהלך בתומו צדיק וטוב לו... ואפרין נמטי ליה להחכם השלם והכולל כמה״ר יצחק ברוך לאל עליון, אפיק שפה ברורה מפי קדוש, דבר דבור על אופניו, מקרא, משנה, מאן בעי סם חיי, יום ליום יביע אומר, קביעה קמיה הדר תדיר ולא פסיק... וברכות לראש צדיק, צדקות אהב, אף הוא היה מתכוין לזכות את הרבים, הנגיד המרומם כמה״ר אברהם צדיק, צרור הכסף לקח בידו להקים עולה של תורה... משמיא מיהב יהבו ליה החיים והשלום ונח״לה לא יהיה לו רפא לו, רפואות תעלה בעידנא דעסיק בה, נאום החותם פה מצרים, כסדר ברוך אברהם לאל עליון שנת וצדיק באמונתו יחיה, הצעיר נסים שלמה אלגזי.

כנראה

39) גינת ורדים, חיא יור״ד כלל ג׳ סי׳ כ׳

40) שם הגדולים, בערך חזקיה די סילוא

41) שם, ערך שלמה אלגזי

42) שם, שם

בנוראה ר׳ שלמה כתב דבריו בהיותו על ערש דוי, ועוד טרם קם מחליו ולזה אולמו סוף דבריו בסיגנון הנהוג בפרק ההוא. בשנת תקי״ב היה במצרים בכסע קבצנות ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי ויעמד בביתו ימים אחדים[43]. בשנת תקי״ך ר׳ שלמה נפטר לעולמו זקן ושבע ימים, וכבוד גדול עשו בקבורתו שהלכו כל בני העיר עד שדה הקברות למרות רוחק הדרך, וגם האורחים שהיו שם מערים אחרות, והיה שם יהודי מכושנה שאראי ולפי עדותו כי שם נמצא ביום שנתבקש בישיבה של מעלה הרב ר׳ שלמה אלנאזי, והלך אחרי מיטתו לבית החיים[44]. ובן הדור ההוא הולך ומתה קצת שבחיו: וראיתי חבוריו כתב יד משאלות ותשובות, ולשונות הרמב״ם, והיה אפטרפום גדול לעניים, ואחר פטירתו לא השאיר אלא שיעור כתובה לרבנית... והכנסתו רובה כמעט היה מחלק לעניים ותלמידי חכמים, והסידותו ושקידתו בתורה היה להפליא, וכמעט שלא נסתכל בארבע אמותיו, ומת קרוב לתשעים שנה[45].

עוד היה שם ר׳ בנימן מעלי הכהן שהיה יליד ירושלם, הלך בשליחות לערי פרס, ובשובו משליחותו נסע מצריסה ונתעכב שם, והיה אחד הרבנים בעיר שנים רבות, והוא היה מבית דינו של ר׳ שלמה אלגזי ור׳ ישועה שבאבו דידיע זין, וחתימתו נודעת באיזה תשובות הרב הזה בספרו „שערי ישועה׳ ובעל הזכרונות כתב עליו: „ושמעתי שהיה מפולפל בעוסק העיון, וכמעט היו לו על פה דרושי הרב הארי, לעת זקנתו עלה ירושלימה, והיה רב הכולל כשתי שנים ושם היתה כבוד מנוחתו[46], ואחיו הצעיר ר׳ חיים מעלי הכהן היה אחד הרבנים שהרביצו תורה במצרים בפרק ההוא, ותשובתו הובאה בס׳ בן דורו ר׳ אליהו ישראל מאלכסנדריאה (קול אליהו[47]) עוד היה שם ר׳ חיים אברהם סוראנגה יליד ירושלם שהיה בשליחות מצות בערך שנת תקי״ב באיטליא וצרפת, ואחרי כן התישב במצרים והיה מבעלי ההוראה עד ימיו האחרונים[48].

העיר היותר חשובה במדינת מצרים רבת הסרכולת שאליה נהרו הסוחרים מכל הפנות היתה אלכסנדריא הנקראת בפי היהודים בשם נא אמון, מן החוף הזה היו שולחים סחורותיהם דרך הים לתוגרמה האירופית, לארץ ישראל וסוריא, וגם לעיר הקרובה רשיד (רוזיתא), ובין שני הערים האלה יש לשון ים צר הנקרא בפי תושבי המדינה בשם „בונאז׳ (תרגומו, פה) ועל הרוב הסלחים היו פושטים את בגדיהם ושטים על פני הים עד עברם המיצר הזה, ופעמים לא רחוקות היו עושים כמעשה הזה גם הנוסעים שפושטים את בגדיהם „להיות מזומנים לשוט בים אם יצטרכו לזה, בעברם דרך הבונאז, כי על הרוב בעברם שם. יש להם צער מגלי הים מסבת שהן שתי (צ״ל שני) ימים משונים זה מזה, ים המלוח עם הנהר במים מתוקים, והוא אחריות גדולה לעבור דרך שם״[49].

באלכסנדריא

---

43) שם, שם

44) מכתב יהודה, אהעי״ו ס׳ ב׳ דף קט״ו ע״א

45) שם הגדולים, ערך שלמה אלגזי

46) שם, ערך בנימן מעלי הכהן

47) קול אליהו, ס׳ ריד דף נ׳

48) שם, ס׳ ל״ד דף נ׳

49) דבר משה, חיא אה״ע ס׳ י״ג

באלכסנדריא בהיות בימי הקיץ חום גדול ושרב נורא, היהודים האמידים בנכסים היה להם מקום חוץ לעיר, כמו שתי שעות מהלך, יש מהם שיש להם גנות ופרדסים ושדות, ובתים בתוך השדה או הגן, ויש שאין להם אלא בית דירה להמלט שם בעת ששררה המגפה בעיר[50], ויקר מקרה ביהודי אחד שחלה במגפה בהיותו בגן הביתן ביום השבת, ויציעו השאלה לפני הרב הכולל, אם מותר להביאו בעצם יום השבת אל תוך העיר לדרוש ברופאים, כי בעמדו שם, בודאי שתדבק הרעה ביתר בני המשפחה הבריאים, ויש סכנה בדבר, והרב אליהו ישראל שנשאל על הדבר הזה השיב בעל פה לאסור ואחרי כן כתב עם הספר: ואני מדדתי מבית לבית ומצאתי שיש שבעים אמה על שבעים אמה, והואיל וכן, כל אחד ואחד יש לו אלפים אמה מפתח ביתו ואילך, ותו דמסוף מקום הזתים הידוע עד העיר איתא טפי מאלפים אמה, והרי יש שם מקום רחב שאין בו לא בית דירה ולא מקום זרע ותאנה וגפן, וכיון שאין שם שום בית מסוכה בשבעים אמה, פשיטא דמשם והלאה עד העיר אסור לילך... וכבר צוחתי ואין מי שמשגיח, ואני את נפשי הצלתי[51].

היהודים בהיותם זמן רב בין המחמדים תפשו ממנהגיהם, הנשים לא היו הולכות ברחובות העיר בפנים מגולים כאשר היה בימי קדם, הן התרגלו להתכסות בצעיף או פירינ'י כאשר נקרא בתורגמה, בתי היהודים היו דבוקים זה לזה על ידי החצרות ומסכי קרשים מבדילים גבול כל חצר ובית, ובמסך היה פתח לעבור מחצר האחד לחצר חברו וזה נקרא בתורגמית „קומשולוק" ובין היהודים בשם שכונה, ויקר מקרה בימים ההם ששתי נשים בלכתן לבקר ילד אחד שנולד, בחפזן לשוב לבתיהן החליפו הפירינ'יס, והאשה האחת בבואה לביתה, הרגישה וראתה שלקחה בשגגה הצעיף של חברתה, ותתן אותו ביד שפחתה ללכת אל בית חברתה להחליף אותו, השפחה כמעט יצאה משכונה לשכונה, והנה קפצו עליה איזה מלחים ויחפים מן הדוגיאות שהיו במקרה ברחוב היהודים והיו רוצים להתעולל בה ולאונסה, וחטפו הצעיף מידה, ובין כך ובין כך מתוך הצוחה נמלטה מידם, ותשוב ריקם אל גבירתה, אז התעוררה השאלה בין שתי הנשים אם חיבת האשה האחרת להשיב הצעיף אם אין, ותשובת החכמים היתה שחיבת להשיב הצעיף העומד בעין, והאשה האחרת חיבת לפרוע לחברתה שיווי הצעיף הנאבד[52].

היהודים היו חוכרים המכס בחוף אלכסנדריא והאלטז'ם (מכירת התבואות) הכל כאשר היה בימים הראשונים[53], גם היה להם מעלים שהוא ראש ובא כח כל העדה היהודית אצל הממשלה, ובפרק ההוא היה ר' אברהם פרחיה הכהן יליד שלוניק המעלים וגם שלח ידו במסחר, את בתו יחידתו הביא משלוניק והשיא אותה עם האיש „מאראנ'י" וזה מאראנ'י היה ידוע וניכר באותם המקומות שהיה עשיר מופלג[54], אך רע ונורא היה סופו של המעלים אברהם פרחיה הכהן, פעם אחת בלכתו בספינה מאלכסנדריא לרשיד, בבואו למיצר הים הנקרא בוגאז והים היה סוער עליהם, רב המלחים הטיל

50) קול אליהו, ס' י'
51) שם, שם
52) משאת משה, ח"מ ס' י'
53) מים שאל, ח"ס
54) דבר משה, ח"א אח"ע ס' י"ג

הטיל את עצמו אל הים, כדי לשוט ולעבור לספינה אחרת העומדת מעבר לכיצר, והמעלים אברהם ברצותו גם הוא לעבור אל הספינה השנית, בחפזו לרדת אל הים הכה על קדקדו בראש האניה שעמד עליה הנקרא אישקוטה, ויפל הימה ועלה וירד שתים שלש פעמים ולא נראה עוד.

לפי טבע הענין שהמסחר פרץ לרוב בחוף אלכסנדריא, היו שם צירים מכל הממשלות, והצירים האלה כהיות שלא היו בקיאים בשפת הארץ, היו משתמשים ביהודים שהכירו שפות זרות תם שפת המדינה הערבית, האנשים האלה היו נקראים תרג׳ומאן (מתרגם משפה לשפה), הציר או קונסולו הצרפתי באלכסנדריאה העמיד תרג׳ומאן יהודי אצלו מימי קדם, וכאשר מת היהודי ההוא, הוריש המשרה הזאת לבנו, והנה קם יהודי אחר בקי בשתי השפות הצרפתית והערבית, ויוציא מנכסיו סך כסף ויקח כתב הנקרא חאטי־שיריף (פקודה) מצד חצר המלכות בקושטנדינא להעמיד אותו לתרג׳ומאן בשער הציר הצרפתי, ויגרש את היהודי שהיה מקודם שם והאיש ההוא היה מתרעם באמרו הלא מקדמי ארץ הייתי אני התרג׳ומאן תם אבי גם כן, וכבר זכיתי אני בדבר הזה, והיהודי האחר היה משיב אליו דבר כי לתרג׳ומאן הקודם לא היה לו חאטי־שיריף ומעצמם נכנסו אביו והוא, אם כן אין לו תורת חזקה[55].

הרב הכולל היה בפרק ההוא ר׳ אליהו ישראל בן הרב משה ישראל הראשון מארי דאתרא ברודוס, הוא נולד בירושלם בערך שנת ת״ע עוד טרם הוקם אביו לרב הכולל ברודוס, בעיר מולדתו נתחנך על ברכי הרבנים היותר בקיאים ואחרי כן היה ראש הישיבה מהסגר חסד לאברהם ובנין שלמה[56], בהיותו כבן עשרים שנה כבר החל להורות בהוראה, ואז נשאל בדבר מסחר ובסוף תשובתו כתב, כנראה לעניות דעתי כתבתי להלכה ולא למעשה, רק אם יסכים עמי מר ניסי החכם השלם והכולל רב ועצום כמהר״ר מרדכי קרישפין נר״ו, ואם שגיתי אתי תלין משוגתי והוא רחום יכפר, באמת אמרו אין מעשה קטן כלום... עבד נרצע ליודעי דת ודין ושותה בצמא את׳ דבריהם וכ״ו[57], מן היום ההוא עסק בהוראה ודבריו היו נשמעים בעיני רבני העיר, כן נשאל בשנת תק״ז על ענין קדושין שקידש יהודי אחד את בת שכינתו במעות פורים[58], ויהי כי הקיפו ימי רעה את העדה בירושלם, שמו עיניהם בו וישלחוהו במסע קבצנות למדינת איטליא, צרפת, הולנדה, ואשכנז הנקראים בפי היהודים בשם הכללי פראנקיא, במסעו הזה נשאל על כל מדרך כף רגלו בעניני תורה, בכלל בהיותו בעיר בורדיאום[58a], באיש אחד שקידש את הזקוקה ליבם, בש׳ תקכ״ב רואים אנחנו אותו על מלאכתו ועל עבודתו בישיבתו בירושלם[59], וכן בשנה שאחריה, ואז היה לו מרוצת מכתבים עם אחיו ר׳ אברהם ישראל בהיותו ברודוס.

בשנה ההיא מת על פניו בנו בכורו יניק וחכים משה ישראל שקרא כשם אביו, ובהשובה שאלה כתב במר רוח: יען אנכי היום סר מטות שניטל מאור

עיני

55) קול אליהו, ס׳ י״ו
56) שם, הקדמת בן המחבר
57) שם, ס׳ ט׳ דף מ״ד
58) שם, דף מ״ש
58a) שם, ס׳ ט׳
59) שם, דף ע״ב

עיני באבדת הבן יקיר לי זצוק"ל[60]. ואחיו הצעיר הרבה להספיד אותו בדברים אלה: כי הוא הבכור, עודנו כאיבו ויפת משה בחיי האב, הלא הוא אחי עצמי ובשרי אב בחכמה ורך בשנים... סיני בקדש עצום ורב, כמוהר"ר משה ישראל זצוק"ל ריש מתא על ראשי עם קדש ק"ק רודוס וכו'[61]. נראה הדבר שלסבת מות בנו העתיק מושבו לרודוס, וישב שם עד אשר קמו עמדו יחידי סגולה ק"ק נא אמון (אלכסנדריא), ויאמרו לו לכה והיית לנו לעינים, ניצוהו ה' לנגיד על עמו, על ריב בני ישראל ועל נצותם, כארי יקום על הדין ועל האמת לשבר מתלעות עול ולהציל עשוק מיד עושקו, ללמד את בני יהודה קשת אמרי אמת, אף הוא בטל את המעוותים, והחזיק להם תשובה, בנחת ובשובה דן ידין עמו, מי הקשה אליו וישלם, הליכות עולם לו הכל משכימים לפתחו, יצאו נצבים לפתח אהלו ישאלון משפטים צדק... ויהי עושה משפט וצדקה לכל עמו[62]. תשובתו האחרונה כתב בשנת תקס"ה על ענין השוחט ובודק אשר חלה את חליו ולא יכול ללכת בעצמו, עד שבכל יום היו מוליכים אותו לסקולין והוא יושב על הכסא, ומחזירים אותו לביתו והוא על מטתו, ויהי היום קרא אחד מאוהביו ויאמר לו עד כאן הגיע זמני לאכול ממלאכתי הזאת, ואיני יכול לסבול כל זה הטורח, על כן בקשו לכם שוחט אחר שאין רצוני עוד במלאכה הזאת, ויהי כי הפציר בו רעהו וישבע שבשום אופן שבעולם לא ישחוט עוד[63]. כנראה בשנה ההיא או שלאחריה ר' אליהו נפטר לעולמו ויספידו אותו כל הקהל כי היה רצוי לכלם[64].

ר' אליהו במותו עזב אחריו בן אחד ושמו ר' ידידיה שלמה ישראל שהיה מרבני העיר, וידפיס חלק אחד מחבורי אביו, ובידו תמכו נכבדי העיר שמואל מונטיקיו וחתנו הגביר ישי הכהן, והנדיב ראובן חיים סירים, ובידו היו כתבי יד אחרים שלא העלה על מכבש הדפוס ואלה ספריו:

א) קול אליהו, שאלות ותשובות על ארבע חלקי השלחן ערוך (ליוורנו תקכ"ב)

ב) קול אליהו, חלק שני משאלות ותשובות ובסופו חידושים על הרמב"ם (מזכירו בנו בהקדמתו) ולא נדפס.

ג) כסא אליהו, חידושי דינים על מרן על כל חלקי הש"ע. מזכירו שם, ולא נדפס.

ד) אזור אליהו, על רבינו האיי גאון בס' מקח וממכר, מזכירו שם, ולא נדפס.

ה) אדרת אליהו, על הגאון הרא"ש הלכות, פסח, שופר, ראש השנה, יום הכפורים, וסכה, מזכירו שם, ולא נדפס.

ו) דבר אליהו, דרושים, ולא נדפס.

ומזקני הדור בעת ההיא, היה ר' יעקב פראני, יליד פראג שהתישב בארצות המזרח, והיה מדקדק גדול כיוצא מתוך תשובתו[65], והרביץ תורה והעמיד תלמידים רבים, שנהרו אליו למרות היותו מגזע אשכנזים, והיא היה גיסו של ר' שבתי נאואוי מעיר רשיד, תשובתו הובאה בס' „מטה יוסף" לר' יוסף הלוי[66], ובעל הזכרונות ר' חיים יוסף דוד אזולאי מעיר שחבר שני חלקים משאלות

60) שם, ס' מ"ג, דף פ"ט

61) שם, הקדמת בן המחבר

62) שם, שם

63) שם, ס' ל"ג, דף כ"ה

64) שם, הקדמת בן המחבר

65) גינת ורדים, ח"ב כלל ד' ס' י"ב, וחו"מ כלל ה' ס' ו'

66) מטה יוסף, ח"א ס' ד'

משאלות ותשובות ולא הגיעו לדפוס, והוא בעצמו ראה קצת מן הכתב יד הזה ויקח מהם חסר לחבוריו, עוד היה שם ר׳ ישועה לוביץ (Lopez) מישיבתו, והוא חתם עמו על שאלה שנשאל[67], והרב הזקן ר׳ יהודה חאביליו, וכן דודו ר׳ יוסף הלוי מכנה אותו „נזר החסידים״, ולעת זקנתו עלה חברונה ושם היה אחד מרבני העיר, ובעל הזכרונות כתב עליו: ושמענו כמה ענינים מפרישותו וקדושתו, וראיתי מכתב ידו הגהות על שלחן ערוך אורח חיים[68], והרב שמואל בן ר׳ לוי לאנייאדו נוע משפחה רמה מאחלב, והוא היה תלמידו של הרב יעקב פדאני, ובו בתשובת שאלה שערך אליו קורא אותו: „החכם השלם דיינא דנחית לעומקה דדינא, רבי ועצום בישראל, נאמן שמואל כמהר״ר שמואל לאנייאדו[69].

אחרי הדור ההוא קמו רבנים אחרים תחתיהם, בראש העדה עמד ר׳ משה ישראל בנו של ר׳ אברהם ישראל מרודוס השלישי הנודע בשם זה, ואותו מנו לרב הכולל, אב בית דין ומורה צדק באלכסנדריא במקום דודו ר׳ אליהו ישראל, קצת תשובותיו נדפסו בס׳ דודו „קול אליהו״, בשנת תקנ״א היה על מסעו בליוורנו, ושם עשה הסכמה על ס׳ דודו שנדפס בשנה ההיא שם, ר׳ משה הוליד בן אחד ויקרא שמו כשם אביו אברהם ישראל והוא היה רב הכולל ברודוס, עוד היה שם ר׳ יהונתן גאלאנטי יליד צפת, ובעל הזכרונות קורא אותו „החכם השלם הדיין המצוין הרב הכולל שפיר יותסין, ראש ומורה צדק בק״ק נ״א אמון[70], גם היה שם ר׳ אהרן אלחאדיף שהיה חכמה ועושר במקום אחד[71], ור׳ ברוך צאני, והוא היה עיור מלידה ומבטן שלא ראה מאורות מימיו, ובכל זאת למד תורה תמרא, והיה מעיין גדול ביושר, ועוסק העיון וחריף ובקי, והוא היה קורא כפה ותלמידיו כותבים לפניו, וידשמו איזה שאלות ותשובות, ובעל הזכרונות חיד״א זכה ונתבסם מתורתו כמה חדשים בהיותו באלכסנדריא[72].

וקרוב לאלכסנדריא היה הכף רשיד והוא הנקרא רוזיתא, שם היה מושב השר המעלה נדיב לב ר׳ אברהם בן נתן יליד קושטנדינא, אשר ביתו היתה פתוחה לרוחה לכל קשה יום, וידו פרוסה לתת הוצאות הדפוס לספרים רבים, כמו „נט פשוט״, „שירי כנסת הגדולה״ ועוד[73], קרוב לימים ההם חלה אחד העשירים אשר בעיר ושמו משה בן עטאר, וכאשר הרגיש בעצמו שכבר קרב קצו ועוד מעט ופקודת כל האדם יפקד עליו, קרא אצלו איזה נכבדי הקהל ויצו אותם לכתוב רצונו האחרון, הצואה הזאת תתן בידינו תמונה שלמה מחיי היהודים במצרים בפרק ההוא. הוא מינה לאפטרופסים את האנשים אשר בטח לבו ביותר בהם, הם הנגידים הרמים ונשאים שלמה נב׳ארו, וחברו אברהם סיראנו במצרים, לאסוף כל נכסיו שיש לו הן מעות בעין, הן מטלטלים ותכשיטים, כלי כסף וכלי זהב, וחפצים ומלבושים וכל מידי דמתקרא נכסי, ברשות מי שהם, הן ביד ישראל, הן ביד גוי, הן ביד מי שהם, הן יהיו בפקדון או במלוה או במשכון או בהשאלה, הכל כאשר לכל, הקדיש אותם הקדש נמור, באופן שיהיה הקרן קים לעד, ומפירותיו יהלקו באופן הזה: עשרה זהובים פונדוקלו (שוה כל אחד במשנה

67) שם, שם
68) מערכת הגדולים, בערכו
69) מטה יוסף, ח״ב ס׳ י״א
70) קול אליהו, הסכמות
71) משאת משה, ח״ב חים ס׳ י״ב
72) מערכת גדולים, בערכו
73) מלשונם של רבני קושטנדינא בהסכמתם על הס׳ הנזכרים

כשמנה פראנק) יתנו לאחיו יצחק ן' עטאר, עשרים זהובים פונדוקלו לחברת .גמילות חסדים אשר ברשיד ולאשתו יתנו כלי תשמישי הבית ומלבושים להשתמש בהם וללבוש כדי מה שיראה בעיני האפטרפוסים, ונוסף לזה יתנו לה מפירות נכסיו מאתים גרושים שהם שמנה אלפים מאיאדיש (לבנים שבמצרים), מידי שנה בשנה לצרך מחיתה כל ימי חייה, כל זמן שלא תתנשא או לא תתיבם, וכל המעות שיאספו האפטרפוסים יתנו אותם חצים לכוללות שלוניק, וחצים לכוללות אזמיר, שהם היותר בטוחים, בתנאי לתת הפירות בכל שנה ושנה לאפטרפוסים, ואם ימאנו הכוללות האלה לקבל הכסף לכיס הקהל, אזי יפקדו האפטרפוסים אותו בכל מקום שיחפצו, בלבד שיגיעו המאתים גרושים לאשתו, והנותר מן הפירות יתנו להספקת עשרה תלמידי חכמים שיקבעו ישיבה בצפת להגות יומם ולילה בתורת ה', והחכם שיהיה ראש הישיבה, יקבל לחלקו השליש, ושני השלישים יחלקו בין תשעה החכמים הנותרים[73a]).

הרב הכולל היה ר' דוד גרשון שכבר בא זכרו בחלק הקודם, והוא כבר זקן ובא בימים, ונפטר לעולמו בשנת תצ"ח[74]), וההגדה היתה מספרת עליו שראה בחלומו שהיו עונשים אותו, ושאל על מה ועל מה? והשיבו לו על כי אכל חלב (כסגול) ויוסיף לשאול איך אכל חלב? ויענו לו לפי שהיה מדליק עשב הטאבאקו משלהבת הנר של חלב, והיה נחשב לו כאילו אכל חלב, על כן נהג לעצמו לבלתי הדליק הפיפא של טאבאקו משלהבת נר חלב, ורבים בדור ההוא שהיו עושים כמוהו[75]), התחרטו מהדליק בנרות. מבית ישיבתו היה ר' שבתי נאוואוי יליד ארם־צובא שבא בבחרותו לרשיד, והוא היה בן ר' ישועה נאוואוי אשר אור תורתו זרח בארם־צובא, ברשיד תפס ישיבה ומכל עברים היו מריצים אליו שאלות, פעם הריץ אליו ר' אברהם פלאניאש מעיר מבצרים היא דרדניל בדבר איזה צמידים של אשה אחת שלקחם אביה בעבוטה, ובין כך ובין כך נפלה מחלוקת בין אביה ובעלה, ר' שבתי הורה נגד הוראת ר' אברהם פלאניאש, ואז שלחו השאלה לר' משה ישראל ברודוס, ובתשובתו הוא מכנה את ר' שבתי בדבריו אלה: „המאור הגדול תהלתו מלאה הארץ, דיינא הוא ותחיל לעוסקא דדינא, מלך במשפט יעמיד ארץ", ובכלל דבריו מדבר ואומר: „וכבר דמיתי היות ידי מסולקות מהדין הואיל ונפק מפומיה דמר הי"ו האמנם שלפי היותי מכיר בטבעו ויושרו, מדה טובה מרובה שבקרבו, שונא את הצבועים ולא ניחא ליה במודים דרבנן, (כלומר הרבנים שמודים לדבריו בלי בחינה) כי לא לפניו חנף יבא, דחקתי ונכנסתי לגלות דעתי הקצרה, מצורה לזה דמר ניהו הי"ו, אותו שלת שפיר נזרתו אהוה רעי, ור' משה ישראל השיב בהתנגדות לסברתו, אז הוסיף ר' שבתי להשיב שנית ור' משה ישראל הוסיף גם כן מצדו להשיב שנית לר' שבתי, ובנראה הפיס דעתו בתשובתו האחרונה, כי לא נראה המשך הענין עוד ביניהם[76]).

כסוף ימיו היתה מחלוקת בין איזה גבירי העיר לסבתו, כי לפי טבעו לא היה חולק כבוד לעשירים אם היה בהתנגדות לדין, ולא היה עובר על פשעים, על כן

73a) ארמת קדש, ח"ב חים ס' י"ט
74) סמא דחיי, יו"ד ס' ח'
75) לקט הקמח, א"ח דף נ"א
76) משאת משה, ח"א חים ס' כ' כ"א כ"ב וכ"ג

כן נאלץ לצאת את העיר ולנדוד במדינות שונות, פעם רואים אנחנו אותו בעיר סנטוב'ה, ושם השיב על דברי ר' דוד עזריאל פינצי[77], ובסוף התשובה חתם, פי המדבר והיד כותבת, זאת תורת העולה על רוחי ודעתי, קול ענות חלושה וכפי פרושות כי עת לחננה וכו', ופעם רואים אנחנו אותו בעיר פיסא ושם הכיר את החכם ר' רפאל סילדולדה, ובתשובת שאלה אל הרב הזה, הוא שופך את כל רוחו על מצבו הנורא: כי גר אנכי בארץ, בלא דבר ספר וסיפור מכל מקום הכל לפי המקום, והכל לפי הזמן, פעמים שבא בארוכה, ופעמים שבא בקצרה וכ"ד ותו לא מידי כהה, ונפשי נבהלה כי גרשוני מהסתפח בנחלתי כטלטולא דגברא, לא יאבה ה' סלוח להם, תבענה שפתי תפלה מאלהי הרוחות לכל בשר, וכוחן לבות ומגיד לאדם מה שיחו ינחני במעגלי יושר וכו'[78], ר' שבתי נאוואוי כמעט שב לעירו רשיד שנפטר לעולמו, ור' רפאל סילדולדה שהשיב על תשובתו האחרונה כתב בסוף התשובה, ובאמת כי קשה עלי פרידתו של הרב המשיב נשמתו עדן, כי לבי אומר לי שאם בהיותו בחיים, היו תשובותי אלה מניעות לידו יד רמה, היו דברי נכנסים באזניו להיותו מודה על האמת... ואם היה שומע לי, היה מסכים עמי בהלכתא, כי חסידותו היתה מפורסמת, והוא היה קנאי בן קנאי להרים מכשול מדרך רבים, זכותו יגן עלינו, ותהיה נשמתו צרורה בצרור החיים אכי"ר[79], פסקי ר' שבתי נאוואוי הובאו בספרי בני דורו „גינת ורדים" לר' אברהם הלוי „מים רבים" ו„משאת משה" לר' משה ישראל, ובעל הזכרונות חיד"א ראה תשובותיו בס' „שערי ישועה" לר' ישועה שב'אבו דידיע זין, וגם קבץ שאלות ותשובות מ' שלם לרב הזה, בכתב יד[80].

עוד היה ברשיד אחיו ר' יצחק נאוואוי שהיה איזה זמן קצר באלכסנדריא, ועוד הפעם שב רשידה ושם היה מגדולי הרבנים, בימים ההם היה מקרה שתושב אחד חיים הלוי נסע באניה לאלכסנדריא ובחזרתו לרשיד נפל לים ולא נראה עוד, אחרי עשרה ימים גלי הים השליכו גויתו אל ליבשה אצל הכפר בורלוש, וכאשר נודע הדבר שלחו מצד העדה החכם ר' יצחק וארבעה יהודים עמו לראות אם נכון הדבר לבדוק היטב הענין ולקברו, הערביים תושבי הכפר הציגו לפניהם הגויה ובעוד שהרב הזה החל לבדוק אותו, הערביים התרהקו והיו מדברים ביניהם ראו מה רב ההבדל בין ישראל ליתר העמים, כי הנה כמה גוים נטבעים או מתים ואין דורש אחריהם, ואיש יהודי שמת, ראו כמה ימים מחפשים אחריו, ולא עוד אלא שהחכם שלהם יצא בעצמו, וכמה בדיקות הוא עושה, אחרי ששלחנו לאמר כי נמצא האיש שאתם מבקשים[81], על הענין הזה נשאלו ר' נסים שלמה אלגזי מאלכסנדריא ור' משה ישראל מרודוס, עם הרב הזה בא פעמים רבות במרוצת מכתבים בדבר הוראה, אשר כבדו ויכנהו רחימא דנפשאי החכם השלם הדיין המצויין וכ"ו[82].

גם היה ברשיד מן הדור הישן ר' ישראל יהודה קריספין וזכרו הובא בס' „גינת ורדים" לר' אברהם הלוי[83], מרידות השרים המשלוכים בתמירות

77) שם, ח"ב חו"מ ס' מ"ז 78) מים רבים, או"ח ס' ל"ז 79) שם, ס' ל"ח

80) שם הגדולים, בערך שבתי נאוואוי 81) משאת משה, ח"ג אה"ע ס' ב'

82) שם, שם ס' נ"ג 83) גינת ורדים, ח"ב כלל ג' ס' י"ב

בתמידות, מלחמת הצרפתים והשר הסכביא כונאפארטי, ובאחרונה מלחמת האנגלים במדינה הזאת, הביאו שואה על התושבים השקטים והשאננים, העדות החשובות באלקהירה, אלכסנדריא, ורשיד אבדו הרבה מערכן, מצב היהודים שהיה איתן במדינה הזאת מן היום שכבשוה התוגרמים נשתנה לרעה, תלאות רבות באו עליהם שלא הסכינו בהן מיום היותם עד היום ההוא, ורוב העשר שצברו בעמל וטורח פרי כמה כאות שנים הלך לטמיון, באופן שנוכל להחליט שרע ומר היה גורל ישראל במצרים בימים האחרונים שמשלו בה התוגרמים בתוך המדינה תוגרמית מתבלת, בחלק הבא נראה איך מעמדם הוטב תחת ממשלת מחמד־עלי, ואיך הרימו ראש ויצלחו עוד הפעם תחת ממשלת הלדבים, במצרים עד שנשכחו האסונות שעברו עליהם בימי הסרד ומלחמת התרות.

בתי הדפוס בתוגרמה

משנת תצ״א עד תקס״ז (1731 — 1807)

בחלק הקודם כבר ראינו שהמדפיס המהולל שעסק במלאכה הזאת בקושטא׳ בפרק ההוא, היה ר׳ יונה בן ר׳ יעקב מזאלויץ הסמוך ללמברג, וחברו ר׳ נפתלי בכמוהר״ר עזריאל מוילנא (כנראה אחי ר׳ אליהו בכמוהר״ר עזריאל מוילנא, שהיה בפרק ההוא מדפיס בפרנקפורט על נבי המאין), הם יסדו בית דפוס בשנת תע״א, והס׳ הראשון שהדפיסו היה ס׳ „כנסת הגדולה״ לר׳ חיים בנבנשתי, חלק „יורה דעה״ (כתמונת גליון שלם) ועל שער הספר כתב ר׳ יונה:

אמר המחוקק ומדפיס, ברוך ה׳ אלהי ישראל אשר עזרני להדפיס חלק אחד מחלק „יורה דעה״ מספר „כנסת הגדולה״ מהרב הגדול כמוהר״ר חיים בנבנישתי ש״ם שם לי צורי וגואלי, אלי אלי תומך גורלי, כי ראיתי אחרי רואי ונתן אל לבי, להדפיס כל ספרי הרב הנזכר, חשבתי דרכי ודרך זה אלך, כי בו בחר ה׳ מודיע דרכיו, ולהבין ולהורות את מי „יורה דעה״ ולכל הקודם זכיתי להדפיס לערוך שלהן הקדש . . . כאשר יראה עין הקורא, ומחסרון כים לא היה באפשרי להדפיס יותר (כי הדפים מס׳ ע׳ עד סוף ס׳ קע״ד), ומטעם זה לא הקריב על מזבח הדפוס רק חמש מאות ספרים, וקדמתי לדרוך דרך להתרשישים הרבנים שהיו מסיעים בסיוע שיש בו ממש, והיו מזרזים בגופם ובממונם להוציא כלי למעשהו וכו׳.

אמנם למרות רצונו והפצו ר׳ יונה לא יכול להשלים את נדרו, ולא הצליח בראשונה במלאכתו, כי לא נראה אותו שעסק בחיבורים האלה עוד שנים רבות, כי יתר ספרי ר׳ חיים נדפסו באיטליא, ורק החלקים האחרונים בקושטא׳ מנגד לזה רואים אנחנו שבשנה ההיא העלה על מכבש בית דפוסו ספר „עדות ביהוסף״ לר׳ יוסף אלמושנינו, הרב הכולל מבלוגראדו, ועל שער הס׳ כתב ר׳ יונה:

התנצלות המחוקק, לעזרת ה׳ משתוקק — אהללה לאל אשר צירף מחשבותי לכעשה להיות מדפיס, אשר מנעורי היה זה במחשבתי, אבל לא הייתי רואה תמונת דפוס, עד שפעם הזדמן ה׳ לפני שהלכתי לדפוס שלהם, ומאז לא שקטתי ולא נחתי, ויגעתי ומצאתי את שאהבה נפשי, ומאז חקקתי אותיות אלו שנדפס הספר „אמרי שפר" (הס׳ הזה לא נודע עוד בעולם מציאותו בדפוס קושטנדינא, והנראה שההוצאה היתה קטנה וכל הכרכים המעטים נאבדו, ולפלא שלא הזכיר את הכנסת הגדולה) ובאמת אמרתי שיש בידי לעשות הרבה יותר טובות גדולות וקטנות, אבל כעת כלתה פרוטה מן הכיס, וידעתי כי זה הדרך, וזה (צ״ל וזאת) העיר שיסיעו אותי אלהים ובני אדם, אשובה אראה באחרית לעשות כהנה וכהנה, והמסיע לדבר זה, מחזיק התורה ולומדיה ושכרו גדול עד מאד, פה דברי המעתיר יונה בכמוהר״ר יעקב אשכנזי חושב מנעורי בקיק קושטנדינא יע״א.

הנסיונות הראשונות שעשו המדפיסים האלה לא עלו להם, למרות כל טרחם ולמרות יופי הדפוס לא ראו ברכה בעמלם, על כן רואים אנחנו את החבר האחד נפתלי בכמוהר״ר עזריאל, שהשתמט מן המלאכה הזאת, ויותר ר׳ יונה לבדו ובהיותו איש אמיץ לב, אומן בקי במלאכתו, ופועל שכל המכשולים שעמדו על דרכו לא עצרו אותו מלכת הלאה, וכן נראה שהצליח ברוב הימים, לא לבד להוציא חבורים רבים ושלמים מבית דפוסו, אלא שתקן הדפוס על האופן היותר יפה אפשרי, ואף שלא עלה על דפוסי איטליא שהיו בפרק ההוא, בכל האופנים איננו נעדר מהם, ויותר נהדר הוא מכל הדפוסים באשכנז, פולניא, ופראג בימים ההם, והיהדות התוגרמית חייבת תודה לאורת הזה אשר בא לשכון בתוכם, והקריב כל חייו להרים קרן ישראל במקצוע הזה.

ר׳ יונה בן יעקב הדפיס קרוב לארבעים שנה בלי הפסק, הוא עסק באמונה במלאכתו והקריב עליה כל מאמצי כחותיו, לפארה ולשכללה עד המדרגה היותר גבוהה האפשרית בימים ההם, והוא היה מחדש, ומתקן, ומחוקק בתמידות אותיות חדשות, כי לא היה מדפיס ספרים רבים באותיות ההן, ולכן רואים אנחנו שינוי רב ועצום בין רוב הספרים שיצאו מתחת בית דפוסו, עד שפעמים רבות אי אפשר להכיר שיצאו מבית הדפוס ההוא, בשנת תע״ד הדפיס באותיות גדולות ס׳ „גט פשוט", וכשנתים ימים אחרי כן הדפיס ס׳ „גנת ורדים" חלק שני באותיות קטנות עד מאד ולמרות יופיו ויופי הדפוס והנייר, הקריאה קשה עד מאד בהיות שתלאה עין הקורא בתמידות, על הרוב היה מדפיס שער יפה בראש כל ספר, ולפעמים היה משמיט השער (משאת משה חלק ג׳, ואחרים), השער היה על הרוב משני עמודים מכוסים בפרחים, ובין שני העמודים מכסה עגול מלמעלה, לפעמים היה מדפיס תותם הדפוס במקום השער, התותם הזה משונה הוא מדפוסים השונים עגול כמין ביצה מלאה פרחים (כס׳ כנסת הגדולה יו״ד), אילן ושני אריות משני הצדדים (ראשית חכמה, בשנת תצ״ז), המניהים בבית הדפוס הזה היו: ר׳ יעקב בכ״ר דוד ן׳ פורנה (התנצלותו בס׳ „עדות ביהוסף" שנת תע״א), ר׳ ישעיה אשכנזי (ס׳ „יצירה", שנת תע״ט), ור׳ שלמה שפמי (שרת יהיאל באסאן שנת תצ״ו, ושם התם: שבח לאל מנן הכל — שאול פריום, מהר יגלה, והוא

היה המגיה רוב הספרים וכן חתם בס׳ „כהנת עולם״ ח״ב בשנת ת״ק). ר׳ יעקב כולי („גט פשוט״ שנת תע״ד ועוד), הפועלים בבית הדפוס הזה היו אברהם בכ״ר יהודה ליב, שהדפים רוב הספרים משנת תע״א עד אחרי תק״ג, יצחק בכ״ר אברהם אלפנדארי משנת תע״א עד תפ״ח, ר׳ ישועה זין, פוליכרון בכ״ר יצחק קאלסאן, יהודה אשכנזי, יהודה יוסף הלוי, משה בכ״ר יצחק כלב, יהודה סגיע, מרדכי ב׳ דוד, יוסף ב׳ יעקב מזרחי, חיים אשכנזי, נסים בכ״ר חיים אשכנזי, ויצחק ואלירו, הס׳ „ראשית חכמה״ שהדפים ר׳ יונה בשנת תצ״ו, נדפס על ידי פועלים חדשים שלא נודעו שמותיהם פעם אחרת, יעקב בכ״ר שבתי עניו, משה יעקב כהן, ויחיאל פישל (אשכנזי) בכ״ר פנחס הלוי, בס׳ „איר נתיב״ (שנדפס בפעם השנית בשנת תע״ח) כתב המגיה: שהתיבות היו מיושנות ואין רשומן ניכר, ועוד שאותיות החקיקה לא מחודשות, עד שהשתדלו המחוקקים ושמו אותותם אותות כאשר עין הקורא יראה בהקדמה זו.

בשנת תק״א היתה שרפה גדולה בקושטנדינא בחדש אייר, ובית הדפוס לר׳ יונה עלה כלו על המוקד, וכל עמלו של שלשים שנה הלך לטמיון, בשנה אחת אחרי כן, האומן הנפלא הזה אזר עוד הפעם שארית כחותיו וייסד בפעם השנית בית דפוסו על מכונו, וידפים ס׳ „בן גוריון״ בלאדינו ובסוף הספר הוסיף כרונולוניא של מלכי העשמאנים עד ימיו, המתרגם היה הכלשן ר׳ אברהם בן ר׳ יצחק אסא ובסופו כתב הדברים האלה: „הודעה נחוצה מצד המדפים״: ידיע ויהיה למורי שבאשר יצאתי עירום מן השרפה, לא מצאתי אמצעי לכונן עוד הפעם בית הדפוס, ולבלתי היות למשא על אחרים, בהיות שגם בני יצאו עירומים מן השרפה, והנה אף שאיזה גבירים נדיבי עם ועושי חסד המכוני ביד נדיבה, מה׳ תהיה משכורתם כפולה ומכופלת, והקרן קימת לעולם הבא, ובכן יסדתי בית דפום חדש קטן הכמות, אמנם בחפצי להרחיב חוג עבודתי, חשבתי מה שיש לעשות, והנה עלה בדעתי לתרגם הספר ההיסתורי הזה ללאדינו, שמצאתו מתחת מכבש הדפוס ינעם לקוראים, והנם שראיתי אנשים רבים שבקשו לתת די כסף לתרגם הס׳ הזה של „בן גוריון״ ולא ידעתי אם עלה בידיהם... אמנם לא היה לי אמצעי להדפיסו כי לא נשאר בידי כל כסף, ובהיותי נבוך במחשבותי אמרתי אל לבי לולא המצוא ימצא איזה סך של איזה הקדש, שילוו לי להדפיסו, אז אתן אני חלק בהכנסות להקדש, ואולי מזלו יגרם שאצלח בעבודתי, הזאת על כן דברתי אל האיש העושה חסד לאלפים, הרב הכולל „חסד לאברהם״ (הוא ר׳ אברהם רוזאנים), והוא הפקיד בידי סך הקדש שהיה בידו, וזאת הסבה לצאת הס׳ הזה לאור עולם, לכן אני מפיל תחינתי לפני מורי לקנות הס׳ הזה בכסף מלא, לעשות עמדי חסד ואמת ועם ההקדש וסה׳ תהיה משכורתם, בית הדפום השני הזה עמד על מכונו בעוד שמנה שנים עד יום מותו של המדפים הזה.

ר׳ יונה אשכנזי במשך ימי חייו, עשה נסיונות ליסד בית דפוסו גם במקומות אחרים, בשנת תצ״א נסע לאמשטרדם וייסד שם בית דפום קטן ושם הדפים ס׳ „אסיפת גאונים״ או „שיטה מקובצת״ לר׳ בצלאל אשכנזי על בבא מציעא, בעוד שהדפים בשנה ההיא בקושטנדינא ס׳ „מעין גנים״ לר׳ ראובן

בן חנניא, בשנת תע״ה נסע למצרים לייסד בית דפוס ולא עלה בידו, הנה כי הנסיונות האלה לא הצליחו, אמנם יותר מאושר היה באזמיר, שם העמיד על תלו, בית דפוס ענפי בשנת תצ״ג בחברה עם ר׳ דוד חזן, והוליך עמו שלשה מן הפועלים היותר בקיאים אברהם יהודה ליב, פוליכרון ב׳ יצחק, וכלב יהודה מניע (זרע אברהם) והדפוס הזה עמד על מכונו עד שנת תקי״ט, בפרק הזה מדפיסים אחרים עשו נסיונות להדפיס ולא הצליחו, והם יעקב בן חיים שהדפיס על ידי האומן הרופא ר׳ חיים טויל ס׳ ״יאיר נתיב״ לר׳ אברהם הלוי בשנת תע״ה, והמדפיסים רפאל טרויש, יהושע מזרחי, ויוסף אלקלעי שהדפיסו על ידי האומן אברהם דוד נחמן ס׳ ״חידושי נמי״ן״ לר׳ נסים בן ראובן, בשנת תע״א ולא יספו עוד, בשנת תק״ב יסד בית דפוס חדש בקושטנדינא בנימן בכ״ר משה רושו שהביא אותיות מן המחוקקים מעיר שלוניק וגם הביא משם פועלים דוד נחמן, ליאון קלעי, ליאון קלעי (פועל אחד בשם הזה), יהודה אנג׳יל ופנחס קלעי, כלב מניע, רפאל מניע ומרדכי פניאל וידפיס ס׳ ״אדמת קדש״ (לר׳ משה מזרחי) וידפיס עד שנת תקי״א (ס׳ ״חידושי מסכת קידושין״).

כמעט שקעה שמשו של ר׳ יונה אשכנזי והנה החלו בניו ראובן אשכנזי ונסים אשכנזי להדפיס גם הם, האומנים האלה שהתרגלו בבית אביהם, הצטיינו כמוהו במלאכתם שעשו על הצד היותר טוב אפשרי, ונראה הדבר שהמדפיס ראובן אשכנזי היה אומן נפלא בציור, ועל כן חקק ציורים וידפיסם בספריו, בשנת תק״נ יצא לאור ס׳ ״זכרון ירושלם״ בבית אביו ר׳ יונה, מכיל ציורים נפלאים מקברות הצדיקים בארץ ישראל, מלאכת החרש חכם ראובן, וכן בשנת תקי״ד הדפיס ס׳ ״תיקון סופרים, וברף הראשון ציור גדול נפלא מבית המקדש שלא נראה כמוהו בארצות הקדם, הפועלים בבית הדפוס הזה היו, נסים חיים אשכנזי, משה מרדכי אשכנזי, פסח בכ״ר גבריאל הלוי ור׳ אברהם יתום המדפיסים האלה עסקו במלאכתם עד שנת תקכ״ח, בשנה ההיא מת האח הקטן נסים אשכנזי, ואז השתתף עם בנו שמואל וידפיסו בעוד שנה אחת [1], אמנם בשנת תק״ל מת גם האח הבכור, ראובן אשכנזי ואזי המדפיס החדש שמואל לקח אצלו את שארו בן דודו ויתחילו להדפיס ״בדפוס השותפים הבחור נחמד וחשוב כהר׳ שמואל אשכנזי יצ״ו בן החכם המעולה כהר׳ נסים אשכנזי ז״ל, והבחור נחמד והשוב כהר מנחם אשכנזי הי״ו בן החכם המעולה ראובן אשכנזי ז״ל״ הספר הראשון שהדפיסו באותיות שירשו מאביהם היה ״עין משפט״ לר׳ עזרא מלכי, והפועלים היו נסים חיים אשכנזי ומשה בכ״ר מרדכי אשכנזי, המדפיסים האלה הדפיסו שלא על הסדר עד שנת תקל״ז, ואז חדלו לסבה שלא נתבררה, הנה כי כן יוצא לנו שהמוסד הזה שיסד ר׳ יונה אורח שבא בחסר כל לארצות הקדם בשנת תע״א, עמד על מכונו בעוד ששים ושש שנה שמלאו חובותם באמונה האב המיסד, בניו ובני בניו, לתפארת ר׳ יונה יש להזכיר שהוא הקק למדפיס התורקי הראשון ״אברהים״ אותיות תורקיות ערביות.

אחרי

1) גט מקושר, לר׳ משה בולה

אחרי הפסק חמשה שנים יסד חיים אליה פארדו בית דפוס חדש בקושטנדינא, באותיות חדשות שחקק או חקקו בעבורו, וידפיס חלק אחד מן המשניות מסכת ברכות, אמנם לא עשה מלאכתו כראוי עד שלא נודע ס׳ נדפס מכוער כמוהו, האותיות מטושטשות ולא נמצאה אף שורה אחת בקו ישר ולא דף אחד על הסדר[2]), שלא נודע ספר אחד מן הדפוס ההוא, ואין תפונה שהמדפיס בעצמו נוכח שלא יצליח במלאכתו הזאת, ולא הוסיף להדפיס עוד, עברו עשרים שנה מן העת שהופיע הספר הזה (תקמ״ב) בפרק ההוא לא נמצא בית דפוס עברי בעיר הבירה קושטנדינא עיר ואם בישראל, מקום שנדפס לפנים באותיות יפות ומפליאות עין התוקר בדברי הימים, וההתפתחות במלאכת חרושת המעשה, ובשנת התקס״ב כאשר הרבו לנדב ראשי אלפי ישראל בעיר הבירה, ובאנדרינופלא להדפיס ספרו של החכם המשכיל ר׳ אהרן די טולידו הנקרא „דברי חפץ, הכרחו לשלוח הכתב יד הזה לשלוניק על ידי החכם ר׳ יוסף מולכו איש שלוניק שהתישב בקושטנדינא שהוכרח לשוב לעיר מולדתו כדי להדפיסו.

בעצם השנה ההיא (תקס״א) בנו של המדפיס חיים אליה פארדו שלא הצליח במלאכה הזאת בשנת תקמ״ב כאשר ראינו, עשה הנסיון להעמיד מחדש בית הדפוס באותיות שירש מאביו ונקרא על שמו „רפאל חיים אליה פארדו״ הדפיס ס׳ הפרדס על רש״י וזה עלה לו כיניעה רבה עד שלא הוסיף עוד לעסוק במלאכה הזאת, כה רבה הנטושה והעזובה בקרב ישראל בארצות הקדם, שלא נמצא איש אחד עושה במלאכה הזאת בפרק הירידה ההיא, וכה ירדה והושפלה כנסת ישראל בעיר הבירה שכל אחד פנה לבצעו ולעסקו הפרטי, ולא עלה על לב איש לדאוג בעד הציבור והכלל, אז נמצא איש אחד שידע להשתמש בשעה המוכשרת הזאת, אמנם האיש הזה לא היה מגזע ישראל, אלא מעם הארמנים ושמו עראפ אונלו בוגוז, והוא היה אומן נפלא ומחוקק, הוא יסד בית דפוס בקושטנדינא, ואחרי כן במגרש אורטה־קיואי ושם הדפיס ספרים בעברית, באותיות יפות שכבר נשכחו זכרן בקרב ישראל בעיר הבירה, והאומן הזה הנכרי לעם ישראל ידע לבחור הספרים שהדפיס הרבה יותר על המדפיסים היהודים שקדמוהו בדור הקודם, על כן רואים אנחנו אותו מדפיס לבדו ס׳ „מרפא לנפש״ (תקס״ג), ובלוית בניו קבץ ספרים לקראים: א) „זכר רב״ לכ״ר בנימן מוספיא ב) „הקדמה״ לר׳ יצחק הכהן (תקס״ד), וס׳ „שמואל ישראל״ לכ״ר יצחק ג׳יליבי הרופא. (דפוס שני), וכן כל ספרי התנ״ך בתרגום ספרדי על ידי ר׳ אברהם אסא.

בשלוניק, משגיחי ופרנסי ה„תלמוד תורה הגדול״ בחפצם להמציא מקור הכנסה לתועלת התלמוד תורה ובראותם כי לא נמצא בימים ההם בית דפוס הגון בעירם, חשבו בצדק שאם יכונן מוסד כזה בשלוניק עיר ואם בישראל, יצלח ויתן פריו, ויועיל גם כן להוציא לאור ספרים הנחוצים לכלל ישראל, על כן הביאו אותיות מקושטנדינא, ויסדו שם בית דפוס יפה ונהדר בשעה ההיא בעצמה שנוסד בקושטנדינא בית הדפוס על ידי ר׳ יונה בן יעקב אשכנזי ור׳ נפתלי בכמוהר״ר עזריאל מוילנה, אמנם לא ידעו לבחור אותיות יפות והספרים להכין

2) ראיתי הס׳ הזה בק״ק קונשטנדיל משנה תקס״ב בהיותי שם בשנת תרי״א

להכין לדפוס כאשר היה לקוות מבית דפוס העומד תחת השגחת ועד פרטי למפעל הזה, רוב הספרים שהוציאו לאור היו של עיוני הלכה, דרשות, ולפעמים יקרים שאלות ותשובות. בשנת תע״ב הופיע הס׳ הראשון מבית הדפוס הזה והוא ס׳ ה„שאלות ותשובות״ לר׳ ברוך אנג׳יל וחליפות נראה בס׳ הזה, איזה דפים נייר עב, באיזה דפים נייר דק עד מאד. שם החבור בשער „שאלות״ נדפס בשגיאה „שלאות״, המדפיסים או מסדרי האותיות היו דוד בכמוהר״ר אליה בר דוד, שמואל פאלקון, סעדי שמואל אנג׳יל, ויהושע דוד צורי, המגיה היה ר׳ יונה בכמוהר״ר מיכאל הכהן, וכעוד שמנה שנים הודפס במוסד הזה שלא־על הסדר, אחרי כן העמידו מדפיסים יותר בקיאים במלאכה הזאת, את האומנים אברהם בכמוהר״ר דוד נחמן, שהיה גם כן מחוקק האותיות, והר׳ יום טוב בכ״ר משה קאנפילייאש „בדפוס התלמוד תורה, במצות פרנסי ומנהיגי הזמן״ והמגיה היה ר׳ חנניא בכ״ר יעקב שאול, אמנם גם המדפיסים האלה לא עשו תקונים נראים לעין, כאשר חכו הפרנסים, והספרים שהוציאו לאור אינם נבדלים במאומה מן הקודמים, הס׳ הראשון שיצא לאור הוא „בית שלמה״ לר׳ שלמה חאסון, שנדפס בשנת ת״פ, „משכנות יעקב״ לר׳ יעקב בן נעים (תפ״א), „נאמן שמואל״ לר׳ יצחק שמואל (תפ״ג), ועוד חמשה או ששה ספרים, בשנת תצ״ו העמידו על בית הדפוס „משפטים ישרים״ ו„טירת כסף״ (תצ״ו), „יוסף עליכם״ (תצ״ז) „זהרי חמה״ (תצ״ח) „מחזור מנהג אראגון ו„לחם הפנים״ (תצ״ט), ולא יסף עוד.

אחרי שביתת שלשה שנים בא שלוניקה אומן אשכנזי נפלא מאמשטרדם חניך בתי הדפוס לספרדים שם, אשר ירע לעשות במלאכה הזאת, על הצד היותר טוב, ושמו בצלאל הלוי, ואותו העמידו על בית הדפוס ההוא, היהדות בתוגרמית חייבת תודה לאורח הזה שגלה חרפה מעל כנסת ישראל בארצות הקדם במקצוע הזה. כחברו ר׳ יונה בן יעקב בעיר הבירה, לאורחים האלה שבאו ממרחקים ניתן להקים דגל התורה בספרים שהוציאו לאור שנים רבות רצופות, ואמנם אם הדפוס של ר׳ יונה ובניו עולה על הדפוס של ר׳ בצלאל ביופיו וכהדרו, אך הדפוס של ר׳ בצלאל עמד על בסיס יותר קים וחזק, כי דפוסו של ר׳ יונה נמשך קרוב לששים שנה על ידי בניו ונכדיו, ודפוסו של ר׳ בצלאל שנוסד בשנת תק״ב, עמד על מכונו למרות חילוף העתים עד ימינו אלה ועד מלחמת העמים (תרע״ו), והוא הדפוס היותר קדמון לא לבד בין היהודים, כי גם בין העמים, ובפרק הזה של מאה ושבעים שנה, ר׳ בצלאל ויוצאי חלציו הוציאו לאור מאות ספרים בלי הפסק, וביגיעת כשר להביא תיקונים וסדר חדש בתמידות.

הספר הראשון שיצא לאור הוא ס׳ „דבר משה״ (שאלות ותשובות לר׳ משה אמארילייו חלק א׳), ועל השער רשום „בבית אלהינו תלמוד תורה הגדול, בדפוס המחוקק בצלאל הלוי אשכנזי (שנת בש״ר), הפועלים היו אברהם בן ר׳ בנבנשתי רובי, ויוסף ן׳ יעקב קאנפילייאש, כנראה קרובו של האומן יום טוב בכ״ר משה קאנפילייאש, המגיה היה ר׳ אברהם נחמן, ובאמת הדפוס הזה עולה על כל הספרים שיצאו לאור בדור הקודם בשלוניק ביופיו ובמבחר הנייר יותר חלק ולבן וכן בעצם הדיו עד שנרגש שינוי לטובה לעין הרואה, החלק

השני

השני יצא לאור בשנת תק״ג, ועוד שלשה ספרים יצאו לאור בבית הדפוס הזה „דברי שלמה" לר׳ שלמה ארדיטי (תק״ב), „סגן שאול" לר׳ חנניה שאול, „בתי כהונה" לר׳ יצחק הכהן רפופורט ח״א (תק״ד), בשנת תק״ו באה תמורה בדפוס השלוניקי, פרנסי התלמוד תורה הגדול שלא יכלו עוד לנשוא עול המלאכה הזאת התלוי על צוארם, ושכנראה לא הביאו כל תועלת לקופת בית הספר, נוכחו לדעת שיותר טוב להם להפטר מן העבודה הכבדה הזאת, ועל כן עשו חוזה עם המדפיס ר׳ בצלאל הלוי, וימסרו בידו בית הדפוס, ומן היום ההוא והלאה רואים אנחנו אותו מדפיס לחשבונו, הס׳ הראשון שיצא לאור הוא „סם חיי" לר׳ חיים בכמה״ר בנימן עשהאל „בדפוס המחוקק והמדפיס בצלאל הלוי אשכנזי ואז העמיד פועלים יותר בקיאים, אברהם בן החכם השלם נעים זמירות ישראל משה רוזאניס, ויחיאל הסכונה מיכל בן כמה״ר יעקב כהן צדק אשכנזי (תק״ח), מלבד הס׳ הזה האומן בצלאל הדפיס קרוב לעשרים ספרים אחרים עד שנת תקי״ב שמת בה, ספרו האחרון הוא „פרי האדמה" (לר׳ מיוחס ב׳ שמואל ח״א), בפרק הזה שמשו אצלו בתור פועלים מלבד אלה שכבר בא זכרם, שמואל צבי הירש אשכנזי וישראל מורדוך, המגיה היה החכם יצחק המכונה בכור הירירה („בתי כהונה" חלק א׳).

באותה השעה שהאומן בצלאל הלוי יגע וטרח לתקן בית דפוסו על הצד היותר טוב, הועמד בית דפוס חדש בשלוניק שלא נפל במאומה מן העומד משכבר הימים, האיש רפאל יהודה קלעי שלא נודע שמו ממקור אחר, ושהיה לו איזה סך כסף במזומנים, לקח בחברתו את הנער מרדכי נחמן ממשפחתו של אברהם בכמוהר״ר דוד נחמן, האומן הראשון ששרת בדפוס „התלמוד תורה" בשנת תע״ב, ונראה הדבר שהנער הזה למד אצל קרוביו לחקק האותיות, מלאכה שהחזיק בה עד ימיו האחרונים, בשנת תק״ט הוציאו לאור באותיות יפות החלק השני „מאכלת קדש" (לר׳ משה מזרחי), הפועלים היו: פנחס יוחנן קלעי, ויהודה אנג׳יל המגיה היה ר׳ שמואל סוראננה, האומן מרדכי נחמן היה בעת ההיא בראשית עלומיו כי כן רואים אנחנו אותו אחרי ששה שנים כשהדפיסו ס׳ „פרי הארץ" חלק שני, חתם את שמו: הבחור המחוקק מרדכי נחמן וידוע שבארצות הקדם המנהג לקרוא בחור לכל נער שלא נשא עדין אשה, ארבעה וחמשים שנה הדפיס בלי הפסק על הסדר האומן הנפלא הזה בחברת חברו רפאל יהודה קלעי, ויעשה מלאכתו באמונה על הצד היותר טוב, ככל אשר היה באפשרי בעת ההיא, האמת ניתנה להאמר שבתי הדפוס בשלוניק מן הדור ההוא לא הגיעו לאלה שעמדו כמאה וחמשים שנה קודם לכן שם, לא ביופי המלאכה ולא בתוכן החבורים שהעלו לדפוס, אמנם אין להכחיש שהאומנים האלה עשו כל אשר היה ביכלתם לעשות. נראה הדבר שבבית הדפוס הזה הדפיסו גם באותיות תוגרמיות[3], בספרים האחרונים שיצאו לאור שם חתם בדפוס הישיש המחוקק מרדכי נחמן (שו״ת הרשב״א ח״ד תקס״ג, שו״ת מהר״ם מינץ משנת תקס״ב), וכנראה בשנה ההיא נפטר לעולמו האיש חזקן הזה שיגע וטרח בעוד ארבע וחמשים שנה באמונה, האיש שהקדיש כל ימי שנותיו למלאכה הככדה הזאת. בהמשך

3) בס׳ „בני יצחק" אשר בידי, בדף נ״ד ע״ב, נראה עקבות אותיות דפוס תוגרמיות שנדבקו אל הס׳ הזה בהיות הדיו לח

בהמשך השנים הרבים האלה שהופיעו ספרים רבים ועצומים כמוסד הזה, לפי טבע הענין באו חילופים ושנוים שונים, אם באותיות שנתחדשו פעמים אין חקר, ואם בפועלים, ומלבד אלה שהזכרנו שמשו עוד, יעקב משה הלוי (שלחן גבוה, תקט"ו), דוד בכ"ר וידאל נחמן (כני יצחק, תקי"ז), דוד בן התה"ש נעים זמירות ישראל שלמה ישראל לינ"ה, ויעקב בן אברהם יקותיאל (שלחן גבוה, יו"ד תק"כ), ברוך שותו, שמואל המכונה בכור פרדה בצלאל הלוי, ושלמה הלוי (שו"ת רשב"א ח"ד, תקס"ג); ובין המגיהים נודעו לנו ר' שמואל מרדכי, ור' יוסף ן' יעש, ובסוף ר' יעקב חי ן' חמון והאומן הנפלא הזה אשר לא נסוג לפני כל עמל ותודה, לא הסתפק בהדפיסו ספרים בבית דפוסו לבד, הוא התחבר לפעמים לאיזה מחניכיו אשר ראה בעין בחינתו שיעלה בידם להדפיס לבדם, וייסד ענפים לבית דפוסו המרכזי, בשנת תקמ"ד יצא מתחת מכבש הדפוס ספר „שלחן גבוה" חלק ג' יו"ד בבית הדפוס לר' מרדכי נחמן וחיים ליאון קלעי, ובשנת תקמ"ח הופיעו שני חלקי ס' השאלות ותשובות „בעי חיי" לר' חיים בנבנשתי בדפוס מרדכי נחמן ודוד ישראלינ"ה (שבוש השם ישראלינ"ה) ובבית הדפוס הזה בתור פועלים הביא אומנים מבית דפוסו המרכזי כמו פנחס קלעי וברוך שותו ובעוד איזה חדשים שלמה שאלתיאל ואליהו ן' שנג'י.

ככר ראינו שבשנת תקי"ב המדפיס בצלאל הלוי נפטר לעולמו בעודו באבו, אז מינו אפטרפוסים על יתומיו, והפועלים אשר עבדו באמונה בבית הדפוס ההוא, התמידו להדפיס על הסדר, והספרים הרבים אשר הופיעו נושאים חותם „בדפוס יתמי המנוח בצלאל הלוי אשכנזי, הס' הראשון שיצא לאור הוא „פני יצחק" לר' יצחק ן' פראנגסים (תקי"ג) על ידי הפועלים אברהם בן רובי, רפאל פראנקו ויוסף ן' היקר יעקב קאנפילייאש. עוד היו שם האומנים הישנים אברהם ן' התה"ש משה רוזאנים, אנג'יל הלוי ורפאל רוזאנים (אהל יוסף" תקט"ז). בשנת תקי"ח נדפס ס' „בית הראה" לר' שמואל פלורינטין, ועל השער רשום „בדפוס האחים יתמי הרב בצלאל הלוי נ"ע, המגיה היה ר' יצחק בכמוה"ר אברהם שריאנו, והפועלים אברהם משה רוזאנים, ושמואל אשכנזי, ולפלא יחשב יופי הדפוס, למרות שהשתמשו באותיות האלה כמה שנים בתמידות, היתומים האלה שהדפיסו על הסדר בעוד שלושים שנה ויותר, היו יהודה ושמואל בני בצלאל הלוי, ושניהם נקטפו באביב שנותיהם ובשנת תקנ"ו מכרו בית הדפוס לר' שבתי נחמה, ושני בניו ר' חיים נחמה ור' חיים אברהם, או שהשתתפו עם היתומים ואצלם עמד „הבחור המחוקק מעדי ן' יהודה הלוי נין ונכד למדפים בצלאל", המגיה היה חיים אברהם ן' הנכיר שבתי נחמה, ובהקדמתו כתב: ולעת כזאת מן שמיא מיהב יהבי, רוח ממרומים, מניהו הוי לאדפוסי הדרא, האי ספרא נהרא, משנה תורת הבית, אשר בנה המלך שלמה (הרשב"א), והיה טעמו מתחיל במצות לחנוכת המזבח חדש, דהנה הוא האי דפסא בבית האומן בצלאל בחכמתו, וצאצאיו כמותו, בן הבן מוציא כלי למעשהו, והיה עליהו, אותיות פורחות פרחי שושנים הגדולים עם הקטנים, בריך רחמנא, יומא כי האידנא, שהחיינו וקימנו, ועד כה עזרנו, להוציא כלי למעשהו, ומעשה ידינו כוננהו וכ"ו.

הס'

הס' הראשון הזה הוא „תורת הבית" שאלות ותשובות לר' שלמה ן' אדרת, והוא הדפוס הרביעי מעת צאתו לאור, על שער הספר כתוב: נדפס בבית החכם נביר ומרומם על כל ברכה ותהלה כמוהר"ר שבתי נחמה נר"ו, יאיר לעד אמן, במצות הכנים בניו אלה שני בני מיצהר, האחד המיוחד החכם השלם הדין המצוין כמוהר"ר חיים נחמה בכ"ר שבתי נר"ו, והשני לו החכם המעולה והנה שולם כמוהר"ר חיים אברהם בכ"ר שבתי, ה' עליהם יחיו כן יהי רצון אמן, וחברם חלקת מחוקק היקר נר"ח כהר"ר סעדי בכ"ר יהודה אשכנזי הי"ו, בדפוס המנוח בצלאל הלוי אשכנזי נ"ע (שנת תקכ"ז), והפועלים בבית הדפוס הזה היו: יעקב יקותיאל, בנימן צהל, יוסף עזרתי ויהודה סותו.

כשנתים ימים אחרי כן באה תמורה בבית הדפוס הזה, האב והבן הגדול, ר' שבתי נחמה וחיים נחמה סלקו ידיהם מן הדפוס הזה, ונשאר קנין חיים אברהם וחברו סעדי הלוי כרשום בשער ס' שו"ת רשד"ם, שנדפס בשנת תקכ"ח־תקכ"ט „בבית החכם וכ"ו שבתי נחמה, בדפוס בנו הקטן החכם הרומם והנה שולים כמה"ר חיים אברהם בכ"ר שבתי נר"ו, וחברו חלקת מחוקק היקר תבון ומעולה כה"ר סעדי בכ"ר יהודה הלוי" הפועלים היו מלבד הנזכרים למעלה אליהו הסכונה בכור ן' שנני, אברהם ג'אחון, ברוך טורים, ברוך עזרתי, מיכאל ערוך, והבחור הרך בשנים בצלאל יהודה הלוי אחי המחוקק סעדי הלוי. עשרה שנים הדפיס המחוקק סעדי הלוי בחברת חיים אברהם בכ"ר שבתי נחמה, ובשנת תקס"ו התפרד מעליו ודפיס לחשבונו, הס' הראשון שיצא לאור מדפוסו הפרטי הוא ס' שאלות ותשובות „חקרי לב" לר' חיים יוסף חזן, חלק יורה דעת וחשן משפט (ח"א), ועל השער כתוב: „בדפוס המחוקק והמדפיס הלא הוא הנבון ומעולה כה"ר סעדי הלוי אשכנזי יצ"ו נין ונכד להרב בצלאל הלוי אשכנזי נ"ע המגיה היה הרב הזקן יעקב חי ן' חסון, והפועלים היו אברהם ג'אחון, בן אחי אביו סעדי הלוי, אחיו הצעיר בצלאל בכ"ר יהודה הליי ושלמה עמאר, עשרה שנים עבד סעדי יהודה הלוי לחשבונו עד יום מותו בשנת תקע"ה ואז ירש אחיו הצעיר בצלאל יהודה הלוי בית דפוסו, בחלק הבא נראה איך המשיכה המשפחה הזאת פעולתה.

באזמיר כבר ראינו בחלק הקודם, שהיו המדפיסים ממשפחת גבאי המיוחסים ל„כף נחת" על שם החבור שחבר אבי אביהם ר' יצחק גבאי („פירוש על המשניות", ויניציא שס"ט), בנו ר' ידידיה יסד בית דפוסו שם, ונכדו הדפיס גם הוא, בשנת תצ"ג עבר דרך העיר הזאת המדפיס ר' יונה בן יעקב מקושטנדינא, ויתחבר אל ר' דוד חזן איש ירושלם וייסדו בעיר הזאת בית דפוס שעמד ימים רבים עד שנת תקי"ט לחשבון החברים האלה, ומן היום ההוא והלאה לחשבון ר' דוד חזן לבדו, הפועלים בבית הדפוס הזה, היו בתחלה פועלים בקיאים מקושטנדינא, אברהם בכ"ר יהודה ליב. פוליכרון בכ"ר יצחק, וכלב בכמוה"ר יהודה סג"ע („זרע אברהם" (בשנת תצ"ג), ואליהם נספחו פועלים חדשים עד שהתרגלו במלאכה הזאת, אברהם ב' יוסף מנשה, משה ניפרוט, שלמה עמאר, (שהלך אחרי כן שלוניקה, (בבית סעדי הלוי

הלוי, ראובן בכ״ר מרדכי, ונוספרכט אשכנזי, (,כנסת הגדולה׳ משנת תצ״ד), ויעקב טיבואה; יהודה חזן ויחיאל פישל אשכנזי (שהדפיסו שם ,כנסת הגדולה׳ חלק אה״ע), ומשה קאבילו ויצחק כהן אשכנזי (בשנת תק״ט), וכמו בעיר הבירה גם פה רואים אנחנו ארמני אחד חרש חכם ומחוקק שעסק במלאכה הזאת, ושמו אוסטה (ענינו חרש־חכם) ,מארנוס׳, הס׳ הראשון שהוציא לאור באותיות חדשות ויפות היה ,אור לישרים׳ המסדרים והפועלים היו אברהם משה, אברהם בכ״ר יעקב, משה הכהן, ויהודה רוסו, ובאותו הפרק היו שם בנו של ר׳ דוד חזן המדפיס ר׳ יהודה דוד חזן, שהתחיל להדפיס בשנת תק״ט (לשון ערומים), והדפיס על הסדר כעשרה שנים, והמדפיס יעקב בכ״ר שמואל ב׳אלאנסי, שהדפיס ,זהר שמואל׳ בשנת תקט״ו, ובשנת תקס״ז היה המדפיס יחיאל יעקב ן׳ ישראל, חיים יעקב אליהו (שו״ת מהר״י מברונא).

כבר ראינו בפרק הקודם שבשנת ת״ק נעשה הנסיון ליסד בית דפוס במצרים המדפיס ומחוקק היה אברהם בן משה יתום שבא בלוית אחיו יעקב מצריסה, ולפי דבריו הוא היה חניך בבית הדפוס של ר׳ יונה אשכנזי, בעיר הזאת למרות שהרבו לתמוך אותו, לא הצליח בעסקו, והאמת ניתנה להאמר כי הדפוס רע עד מאד, והקריאה קשה אף שהאותיות גדולות ובנקודות, הס׳ האחד שהצליח להדפיס הוא ,חוק לישראל׳ בשני חלקים בשנת ת״ק, הפועלים היו שלמה שחאתה, שמואל גאזל, אהרן ן׳ יצחק נחמיאש, ישראל ן׳ יעקב קמחי, וגרשון בן שלמה, אחרי כן העתיק דפוסו לקושטנדינא, בבית המדפיסים ראובן ונסים בר ר׳ יונה אשכנזי ושם הדפיס באותיותיו ההלק ב׳ מס׳ ,משיבת נפש׳ בלאדינו בשנת באשר ה׳ אתו (תק״ד), ובהקדמתו אמר המדפיס ואף שטרחת הזמן לא ירפוני עד בלעי רוקי ולבי בל עמי, איידי דשפנ״א מארעאי והזרקתי מכלי אל כלי, בטלטולא דגברא קשה אתבריה רוחי בגו נדנה (רשימת ס׳ לאדינו בביה״ם הלאומי בירושלם עמ׳ ל״ל״א).

לוח הספרים שנדפסו בתוגרמה משנת תצ״א עד תקס״ז.

א) בקושטנדינא בעברית:

תצ״א	1	משנה למלך, לר׳ יהודה רוזאנים
	2	נחלה ליהושע, לר׳ יהושע שונצינו
	3	עזרת נשים, לר׳ משה ן׳ חביב
	4	שערי הקדושה, לר׳ חיים ויטל (מוהרח״ו)
תצ״ב	5	זרע אברהם (ח״א), לר׳ אברהם יצחקי
	6	לשון זהב, תרגום שני על אסתר בלשון הקדש, ע״י ר׳ דוד בן אליה
	7	תורה, מגילות, והפטרות
	8	פרח שושן, לר׳ ישועה שב׳אבי דידיע זין
תצ״ג	9	קול יהושע, לר׳ יהושע בן ראובן
	10	סדר תפלות הקראים, (נמצא כעת רק ארבעה דפים)
תצ״ד	11	תנ״א דבי אליהו
	12	שער ההכנה, לר׳ נפתלי כהן צדק

	13 זקן אהרן, לר' אליהו הלוי
	14 משאת משה (ח"א), לר' משה ישראל
תצ"ה	15 משאת משה (ח"ב), לר' משה ישראל
	16 תקדת ימים, (בערך השנה)
תצ"ו	17 זהר, (שלשה חלקים)
	18 ראשית חכמה, לר' אליה וידאש
	19 נפש דוד, לר' שלמה מודינא
	20 רב יוסף, ר' יוסף קצבי
	21 מדרש תלפיות, לר' אליהו הכהן
	22 מעשה רב, לר' משה בנימן (סכנדאר)
תצ"ז	23 נחמד למראה, קיצור חמדת ימים
	24 שאלות ותשובות, לר' יחיאל באסאן
תצ"ח —	25 מחנה אפרים, לר' אפרים נבון
	26 בני דוד, לר' דוד פאלקון
	27 שיטה מקובצת, (על מס' כתובות) לר' בצלאל אשכנזי
תצ"ט	28 שני מאורות הגדולים, לר' יהושע חנדאלי ור' אליהו קובו
	29 שמות דרבנן, לר' שלמה בן יהודה הכהן (מירושלם)
	30 פרחי שושנים, לר' משה ב"ר אליהו (מחברון)
	31 ס' יצירה
ת"ק	32 כהונת עולם (ח"א), לר' משה הכהן וחמיו ר' שמואל פרימו
	33 ס' התמונה, נדפס בסוף זהר חדש
	34 תקוני הזהר, לר' יעקב וילנה (דפוס שני)
תק"ב	35 בית אברהם, לר' אברהם ן' ראובן
	36 אדמת קדש (ח"א), לר' משה מזרחי
תק"ג	37 זכרון ירושלם, (עם ציורים של קברות הצדיקים וערי א"י)
תק"ה	38 ארעא דרבנן, לר' יעקב אלגזי
	39 שמע ישראל, לר' יעקב אלגזי
	40 חידושי שני מאורות, (עם דף ציורי מולדות)
תק"ז	41 דינא דחיי, לר' חיים בנבנשתי
תק"ח —	42 נחפה בכסף, לר' יונה נבון
	43 חזון נחום, לר' אליעזר נחום (מאנדרינופלא)
תק"י —	44 ראשון לציון, לר' חיים ן' עטר
	45 משאת משה (ח"ג), לר' משה ישראל
תקי"א —	46 קרית מלך רב, לר' יהודה נבון
	47 שארית יעקב, לר' יעקב אלגזי
	48 חידושי מס' קדושין
תקי"ב	49 חיי עולם, לר' משה בולה
	50 חידושים, לר' משה בולה
תקי"ג	51 דגול מרבבה, לר' רפאל טריביש

תקי״ד 52 אור יקרות, לר׳ מאיר מזרחי
53 הנהות, לר׳ חיים מודעי
54 תקון סופרים, לר׳ אברהם יעקב גירון
תקט״ו 55 מגלת ספר, לר׳ בנימן קאדיס
תקי״ז 56 מקיץ בן חי, לר׳ אברהם קאניטי
תקי״ח 57 מים חיים, לר׳ חיים כהן (מחברון)
תק״ך 58 דברי אמת, לר׳ יצחק בכ״ר דוד
תק״ך 59 שמן למאור, לר׳ עזרא מלכי
60 תולעת יעקב, לר׳ יעקב אלגזי
תקכ״ג 61 שאלות ותשובות, לר׳ אברהם אליתרי (הנקרא לב שמח)
תקכ״ד 62 אמת ליעקב, לר׳ יעקב אלגזי
תקכ״ה 63 קרית מלך רב, לר׳ יהודה כהן
תקכ״ז 64 נטע מקושה, לר׳ רפאל משה בולה
תקכ״ח 65 מחזור עם פירוש האר״י
תקכ״ט 66 שם יוסף, לר׳ יוסף אליקים (מסופיא)
תק״ל 67 עין משפט, לר׳ עזרא מלכי
68 שמן הטוב, לר׳ יוסף הרופא
תקל״ג 69 בני אברהם, לר׳ אברהם מיוחס
70 חשק שלמה, לר׳ שלמה בכמוהר״ר מרדכי
תקל״ה 71 המעלות לשלמה, לר׳ רפאל שלמה לאנייאדו
תקל״ז 72 בית דינו של שלמה, לר׳ רפאל שלמה לאנייאדו
תקמ״ב 73 מס׳ ברכות, (משניות)
תקמ״ב 74 פרדס על רש״י
תקמ״ג 75 מרפא לנפש, לר׳ יעקב פארדו
תקמ״ד 76 זכר רב, לר׳ בנימן מוספיא
תקמ״ז 77 לדוד אמת, לר׳ חיים יוסף דוד אזולאי
תקמ״ז 78 שמואל ישראל, לר׳ יצחק ג׳יליבי ור׳ שלמה אלגזי

ב) בקושטנדינא בלאדינו (יהודית ספרדית)

תכ״ה 1 סיפור מלכי העותמאנג׳יק, לר׳ אברהם אסא
תפ״ט 2 אותיות דר׳ עקיבא, תרגום ר׳ אברהם אסא
ת״ץ 3 מעם לועז, בראשית, לר׳ יעקב כולי
תצ״ב 4 קומפלאס די יוסף הצדיק, (בחרוזים) לר׳ אברהם די טולידו
תצ״ג 5 צרכי ציבור, לר׳ אברהם אסא
6 מעם לועז, שמות, (עד אמצע תרומה) לר׳ יעקב כולי
תצ״ט 7 תורה (באותיות מרובע מנוקדות) תרגום ר׳ אברהם אסא[3a]
תק״ג 8 נביאים אחרונים, (באותיות רש״י) תרגום ר׳ אברהם אסא

נביאים

3a) ר׳ ישראל בר׳ חיים בהקדמתו לתורה בלאדינו (ויינה הקע״ב) כתב, שלא מצאו חן האותיות המנוקדות בעיני העם, על כן באו יתר החלקים באותיות רש״י

9 נביאים אחרונים, תרגום ר׳ אברהם אסא
10 בן גוריון (יוסיפון) תרגום ר׳ אברהם אסא ור׳ יונה בן יעקב
11 עמוד די רשי, (הקדמה בלאדינו) בהשתדלות ר׳ יעקב קסתו
12 משיבת נפש, חלק א׳ לר׳ שבתי בן יעקב ויטאש
תקי״ד 13 משיבת נפש, חלק ב׳, לר׳ שבתי בן יעקב ויטאש
14 כתובים, תרגום ר׳ אברהם אסא
תקי״ה 15 חמש מגילות, תרגום ר׳ אברהם אסא
תקי״ז 16 מעם לועז, שמות, (מאמצע תרומה עד סופו) לר׳ יצחק מגריסו
תקי״ח 17 מעשיות דיל מבניות די יעקב אבינו, (לא נודע המחבר)
18 מעם לועז, בראשית, הוצאה שניה
תקי״ט 19 שלחן המלך, (שלחן ערוך א״ח) תרגום ר׳ אברהם אסא
תק״י 20 לוח ארץ, (מעשיות וחבורים קטנים) תרגום ר׳ יצחק ואליירו
תקי״ג 21 מעם לועז, בראשית ושמות (הוצאה שלישית) לר׳ יעקב כולי
תקט״ז 22 תוכחת מגולה, לר׳ חיים יום טוב מאנולה
קומפלאש לסעודת פורים, לחכם הרופא יעקב עוזיאל
תקכ״ב 23 מנורת המאור, (לר׳ יצחק אבוהב) תרגום ר׳ אברהם אסא
תקכ״ג 24 מעם לועז, שמות (עד פרשת תרומה) לר׳ יעקב כולי
25 פטירת משה רבנו עליו השלום, לא נודע המחבר
תקכ״ה 26 מעשה רב, (ארבע ספורי מעשיות) לר׳ אברהם אסא
תקכ״ז 27 שבחי האר״י ז״ל ומעשה נסים, המוציא לאור חיים אליה פארדו
28 שבט מוסר, לר׳ אליהו הכהן, תרגום ר׳ אברהם אסא
29 מעשה תורה, (תרגום ארחות חיים, לר׳ אליעזר הגדול)
תקכ״ז 30 ס׳ סיפור מלכי עותמנלים (הוצאה שניה כמו הנ״ל)
תקכ״ט 31 פרקי אבות, התרגום באותיות מרובע בנקודות
תקל״ד 32 השוק אמונה (לקראי יצחק ב׳ אברהם) תרגום ר׳ יצחק עמרם
תקל״ז 33 משלים די שלמה המלך, לא נודע מחברו,
המוציא לאור יהושע ברוך וחיים פארדו.

ג) בשלוניק:

תצ״ג 1 תורת חסד, לר׳ חסדאי פרחיה הכהן
תצ״ה 2 באר יצחק, לר׳ יצחק ן׳ שנגי
תצ״ו 3 משפטים ישרים, לר׳ שלמה חסון ור׳ שמואל נאון
4 טירת כסף, לר׳ אברהם נאמיניו
תצ״ז 5 יוסף עליכם, לר׳ יוסף יצחק מונטיקיו
תצ״ח 6 זהרי חמה, (זהר על חמש מגילות)
תצ״ט 7 מחזור אראגון
8 הגדה של פסח
9 לחם הפנים, לר׳ יוסף דוד
תק״ב 10 רבר משה (ח״א), לר׳ משה אמארילייו

דברי

11 דברי שלמה, לר' שלמה ארדיטי
תק"נ 12 דבר משה (ח"ב), לר' משה אמארילייו
תק"ה 13 מנן שאול, לר' חנניה שאול
14 בתי כהונה (ח"ב), לר' יצחק הכהן
תק"ו 15 סם חיי, לר' חיים בנימן עשהאל
16 שביעות חסדה, לר' דוד פארדו
תק"ז 17 דברי שלום, לר' שלמה ארדיטי
18 מאור בית עין, לר' מאיר חלפתא בקיאם
19 בית דוד, לר' יוסף דוד
20 רוח דוד ונשמת דוד, לר' דוד ב"ר משה די מדינה
תק"ח 21 נוה צדק, לר' משה נבאי
22 זכרון דברים, לר' אהרן פרחיה הכהן
23 יוסף עליו, לר' יוסף יצחק סונטיקיו
24 מטה אשר, לר' אשר ן' עמנואל שלם
25 מנן אבות, לר' מאיר חלפתא בקיאש
26 דוד במצודה, לר' דוד חזן
תק"ט 27 מלכי בקדש, לר' עזרא מלכי
28 אדמת קדש (ח"ב), לר' משה מזרחי
תק"י 29 דברי שמואל, לר' שמואל ן' יצחק
30 מגלת ספר, לר' בנימן קאזים
31 שלחן גבוה (א"ח), לר' יוסף מולכו
32 דבר משה (חלק ג'), לר' משה אמארילייו
33 אגן הסהר, לר' דוד חזן
תקי"א 34 יד משה, לר' משה אמארילייו
תקי"ב 35 הלכה למשה, לר' משה אמארילייו
36 מאורי אור, לר' מאיר חלפתא בקיאש
37 מנחת בכורים, לר' מיוחס ב' שמואל
38 קרוא מקרא, לר' מאיר חלפתא בקיאש
39 פרי האדמה (ח"א), לר' מיוחס ב' שמואל
40 שארית יעקב, לר' יעקב מאטאלון (דפוס שני)
41 תולדות יעקב, לר' יעקב מאטאלון (דפוס שני)
תקי"ג 42 פני יצחק, לר' יצחק פראנסים
תקי"ד 43 מגן גבורים, לר' דניאל אסטרוסא
44 ידיד ה', לר' ידידיה בכר אהרן אשכנזי
תקט"ז 45 צרור הכסף, לר' חיים אברהם נאטיניו
46 יסוד עולם, לר' משה אלנבה
47 מגן דוד, לר' דניאל אסטרוסא ובנו דוד
48 קריאת שבע, לר' כנבנשתי נאטיניו
49 ארוחת תמיד, לר' שמואל יצחק מדיליאנו

מרכבת

	50	מרכבת המשנה (ח"ב), לר' שלמה העלמא
	51	דברי שמואל, לר' שמואל יצחק מודיליאנו
תקי"ז	52	מעשה נסים, לר' נסים סיוליו
	53	בני יצחק, לר' יצחק חנין
	54	פרי האדמה (ח"ב), לר' מיוחס ב' שמואל
תקי"ח	55	פרשת הכסף, ר' שמואל סוראננה
	56	בגדי כהונה, ר' אהרן פרחיה הכהן
	57	חידושי הריטב"א, (על גטין)
תקי"ט	58	בית הראה, לר' שמואל פלורינטין
תק"ך	59	בית המלך, לר' יוסף ן' חסון
	60	זכות משה, לר' משה בולה
	61	שערי רצון, לר' חיים הכהן ור' שלמה עבאדי
תקכ"א	62	סיפור החיים, לר' חיים וידאל ב"ר שבתי אנג'יל
תקכ"ב	63	בן פורת יוסף, לר' יוסף קובו
תקכ"ג	64	כתנת יוסף, לר' יוסף יצחק מונטיקיו
תקכ"ד	65	דברי הברית, לר' יוסף אלפראנג'י
תקכ"ה	66	בארות המים, לר' יצחק ן' שנג'י
	67	למנצח לדוד, לר' דוד פארדו
תקכ"ו	68	גדול יהודה, לר' יהודה אשכנזי
	69	תולדות אהרן חדש, לר' יוסף ן' יהודה אלפאנדארי
תקכ"ז	70	מאיר לארץ, לר' מאיר הלפתא בקיאש
תקכ"ה	71	שער המים, לר' מרדכי יוסף ב"ר מיוחס
תקכ"ט	72	מלך שלם, לר' שמואל שלם
תק"ל-ל"ב	73	שער המלך, לר' יצחק בכ"ר משה נוניים בילמונטי
תקל"ב	74	עץ היים, לר' יעקב וארשאנו
	75	מכתם לדוד, לר' דוד פארדו
	76	רוח אליהו, לר' אליהו האכן
תקל"ב	77	מלאכת שלמה, לר' שלמה קמחי
	78	יעקב תבל, לר' יעקב וארשאנו
תקל"ג	79	פרי עץ הדר, לר' יעקב וארשאנו
תקל"ד	80	קרבן אליצור, לר' מנצור מרווק
תקל"ה	81	לחם שלמה, לר' שלמה רפאל בולה
	82	שערי יהודה, לר' יהודה אלנזי
תקל"ו	83	ארחות צדיקים, לר' חיים פירנאנדים דיאש
	84	מנחת שמואל, לר' שמואל דוד פלורינטין
	85	עולת שמואל, לר' שמואל דוד פלורינטין
תקל"ז	86	הון רב, לר' רפאל אליעזר נחמיאס
	87	תפלה לדוד, לר' דוד עטאר
תקל"ח	83	מכת דוה, לר' דוד שירירו

תקל״ט	89	קהלת יעקב, לר׳ יעקב בן יצחק אלבעלי
	90	חמדת ימים
	91	מחזור עם חמדת ימים
	92	שמן זית זך, לר׳ שלמה מולכו (האחרון)
	93	שמן משחת קדש, לר׳ שלמה מולכו (האחרון)
תקמ״א	94	מחזור לימים נוראים
	95	אגורה באהלך, לר׳ יצחק אליקים נאטיניו
תקמ״ב	96	בית ישחק, לר׳ יצחק אליקים נאטיניו
	97	מרכבת המשנה (ח״ג), לר׳ שלמה העלמא
תקמ״ד	98	גבעות עולם, לר׳ יוסף קובו
	99	שדה הארץ (חלק א׳) לר׳ אברהם מיוחס
תקמ״ה	100	משיה ה׳, לר׳ יוסף יצחק מנטיקיו
	101	טל אורות, לר׳ יוסף ן׳ גייה
	102	מטה יוסף, לר׳ יוסף יקואל מסופיא
	103	צמח דוד (ח״א), לר׳ יוסף דוד
תקמ״ו	104	פדה צור, לר׳ מנצור מרזוק
	105	יצחק ירנן, לר׳ יצחק אליקים נאטיניו
	106	שאלות ותשובות, לר׳ יוסף ן׳ מינאס
תקמ״ז	107	צור תעודה, לר׳ מנצור מרזוק
	108	שביתת יום טוב, לר׳ יום טוב אלגקיה
תקמ״ח	109	הקרי לב (ח״א), לר׳ חיים יוסף חזן
	110	קול שמואל, לר׳ שמואל ב״ר מרדכי קונפורטי
	111	בעי חיי, (שני חלקים), לר׳ חיים בנבנשתי
תקמ״ט	112	ברכות מים, לר׳ משה מרדכי מיוחס
תק״ן	113	אשדות הפסגה, לר׳ יוסף נהמולי
	114	שלמי ציבור ושלמי תודה, לר׳ יעקב אלגאזי והוספות לר׳ אברהם חזן
	115	אמת ליעקב, לר׳ יעקב ישראל אלגזי
תקנ״א	116	ארחת יושר, לר׳ יצחק מולכו
	117	שיטה על מס׳ ביצה, לר׳ בצלאל אשכנזי
	118	ס׳ הלקוטות, (להרמב״ן)
	119	ארחות צדיקים
תקנ״ג	120	מחנה יהודה, ר׳ יהודה ן׳ יוסף אשכנזי
	121	רוח יעקב, לר׳ יעקב אשכנזי
	122	דקדוקי הכרים, לר׳ חיים אברהם מיראנדה
תקנ״ד	123	באר מים חיים, לר׳ חיים נסים רפאל מוציירי
תקנ״ה	124	מחזה אברהם, לר׳ אברהם יהודה בוטון
	125	שדה הארץ (ח״ב), לר׳ אברהם מיוחס
	126	לחם שלמה, לר׳ שלמה בולה
תקנ״ו	127	בני אהרן, לר׳ אהרן שלמה אבאריליו

128 דינא פשרא, לר' אליהו הכהן
129 מטה אפרים, לר' אפרים ארדיטי
130 שבילי הלקט, לר' צדקיהו ב"ר אברהם הרופא
תקנ"ז 131 אור צדיקים, לר' יוסף קארו, ור' משה ן' חביב
132 אפי זוטרי, לר' יעקב דוד פארדו
133 בן פורת יוסף, לר' יוסף קובו (השני)
134 שעשוע תלמידים, לר' שמואל יצחקי
135 תורת משה, לר' משה חיים שבתי
136 תורת הבית, לר' שלמה בן אדרת
137 פאת נגב, לר' נסים נבאי
138 דבר נגב, לר' נסים נבאי
תקנ"ח 139 משפט כתוב, לר' אברהם פינסו
140 יד רמה, לר' מאיר טודרוס הלוי
141 שאלות ותשובות, לר' ישראל סברונא
142 מים שאל, לר' משה מרדכי בן מיוחס
תקנ"ט 143 ספרי דבי רב, לר' דוד פארדו
144 אות אמת, לר' יהודה מנוח
145 כוכבא דשביט, לר' אליהו וינטורא
146 שאלות ותשובות, לר' יעקב שלם
תק"ס 147 מערכי לב, לר' רפאל יוסף חזן
תקס"א 148 אהלי יצחק, לר' יצחק הכהן
149 חקרי לב, (יו"ד) לר' חיים יוסף חזן
150 שמחת עולם, לר' חיים שבתי לאגו
תקס"ב 151 נהרות דמשק, לר' שלמה המכונה ג'יליבי קאמונדו
152 ברך משה, לר' משה בן אדרת
153 דברי חפץ, לר' אהרן די טולידו
תקס"ג 154 קונטרס השמות, לר' חיים אברהם מיראנדה
155 כתנת יוסף, לר' יצחק יוסף מונטיקיו
156 שאלות ותשובות, לר' דוד הכהן (מקורפו)
157 שאלות ותשובות, לר' שלמה ן' אדרת
תקס"ד 158 יד נאמן, לר' חיים שמואל מיראנדה
159 חיי אברהם, לר' אברהם קובו
תקס"ה 160 מים חיים, (מהדורא בתרא), לר' אליהו מזרחי
161 שער יהודה, לר' יהודה אלמי
162 שאלות ותשובות מהרי"י מינץ, (ויש אומרים שנדפס ש' תקס"ב)
163 בית המלך ובית המדרש, לר' יוסף חסון
164 חלקו של ידיד, לר' ידידיה שמואל טאריקה
165 תולעת שני, לר' אברהם פינסו
166 פני מבין (ח"א), לר' בכור יצחק נבארו

שבחת

167 שמחת יהודה, לר׳ חיים יהודה בכ״ר אליעזר

תקס״ו 168 נשמת חיים, לר׳ חיים דוד אבועלפיא

169 פי שנים, לר׳ חיים סוראננה ור׳ בנימן ב״ר יונה נבון

170 אמת ושלום, לר׳ שלום שרעבי מזרחי

171 בתי כנסיות, לר׳ אברהם ן׳ עזרא (מאזמיר)

172 לב שלמה, לר׳ שלמה כניסן הלוי

173 מאמר המלך, לר׳ רפאל אברהם מצליח

174 בית ידיד, לר׳ ידידיה שמואל טאריקה

תקס״ז 175 ישיר משה, לר׳ משה פאלקון

176 שערי חיים, לר׳ נסים חיים רפאל די סגורא

177 שרשי הים, לר׳ יצחק מאיו

ד) בשלוניק בלאדינו (יהודית ספרדית):

שכ״ד 1 הנהגת החיים, או רינ׳ימינטו די לה וידה, לר׳ משה אלמושנינו

שכ״ח 2 שלחן הפנים או מיזה די איל אלמה (שלחן ערוך), לר׳ מאיר

שכ״ט 3 נביאים אחרונים, עם תרגום לאדינו לר׳ יוסף יעבץ

? 4 חובת הלבבות או אובליגו די לוש קוראשונים, לר׳ צדיק בן יוסף פירמון

תקנ״ו 5 שיר השירים, עם לאדינו נדפס על ידי רפאל ן׳ מולידו

תקנ״ט 6 מעם לועז, שמות, לר׳ יעקב כולי (חלק ראשון)

תק״ם 7 קונפלאש די מו בשבט, (חסר מקום ושנת דפוס, והנראה שלוניק בערך תק״ם רשימת ספרי הבבליותקא הלאומיה ירושלם מספר 380)

תקס״ב 8 מעם לועז, ויקרא לר׳ יעקב כולי

תקס״ג 9 מעם לועז, שמות לר׳ יעקב כולי (פעם שנית בשלוניק)

תקס״ג 10 מעם לועז, במדבר לר׳ יעקב כולי

11 לוח שנתי נמצא בידי משנ׳ תק״ס, ואין תמונה שנדפס גם בשנים אחרות

ה) באזמיר:

תצ״א 1 יוסף לקח, שלשה חלקים (נדפסו בין שנות ת״צ־תצ״ב) לר׳ חיים אבועלפיא

2 מעיל צדקה, לר׳ אליהו הכהן

3 כנסת הגדולה, (אה״ע) לר׳ חיים בנבנשתי

4 סדר להפסקה גדולה

תצ״ג 5 זרע אברהם (ח״א), לר׳ אברהם יצחקי

תצ״ג 6 עין יהוסף, לר׳ יוסף ב״ר אליהו חזן

תצ״ד 7 שבות יעקב, לר׳ חיים אבועלפיא

תצ״ה 8 יד אהרן, לר׳ אהרן אלפנדארי

9 מדרש תלפיות, לר׳ אליהו הכהן

תצ״ו 10 עבודת ישראל, לר׳ ישראל קמחי

חמדת

11 חמדת ימים (ח"א), (מחדש ניסן עד א' תשרי) בערך תצ"ו
12 חמדת ימים (ח"ב), (לשבת ר"ח וחנוכה) בערך תצ"ו
תצ"ט 13 יפה קול, לר' שמואל יפה אשכנזי
תק"ז 14 דינא דחיי, לר' חיים בנבנשתי
תקט"ו 15 זקן שמואל, לר' שמואל דניאל
16 נולל אור, לר' מאיר חלפתא בקיאש
17 לשון לימודים, לר' ברזילי יעבץ
תקי"ז 18 יקר תפארת, (להרדב"ז)
תקי"ח 19 אורים גדולים ואור לישרים, (נדפס בין שנות תקי"ח־תקכ"ג)
לר' אברהם ישראל זאכי
תקי"ט 20 קול יעקב, לר' יעקב שאול
21 מדרש אליהו, לר' אליהו הכהן
תקך 22 מרכבת המשנה (שארית פלטת השרפה) לר' אהרן אלפאנדארי
תקכ"ב 23 תועפות ראם, לר' אליקים נאטיניו
24 שבט מוסר, לר' אליהו הכהן
תקכ"ג 25 אור לישרים
תקכ"ז 26 נאות יעקב, לר' יעקב אלגזי
27 סידור תפלה מנהג ספרד
תקל"ו 28 גופי הלכות, לר' שמואל אלגזי
תקנ"ה 29 אבקת רוכל, לר' יוסף קארו
תקס"ז 30 אורים גדולים, (שו"ת) לר' אליהו ישראל (מנא אמון)
תק"פ 31 שאלות ותשובות, מהרי"י סברונא

ז) במצרים:

ת"ק 1 חק לישראל, לר' יצחק ברוך.

קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם

חלק חמשי

ציונים

ציון א׳

הג׳ודיזמו (שפה יהודית־ספרדית המדוברת)
והלאדינו (שפה יהודית־ספרדית הספרותית)
כמאה השמנה עשר למספר הנהוג אצל יהודי ארצות הקדם.

א) הג׳ודיזמו:

בחלק הראשון לחבורינו (ציון עשירי עמוד 268 והבאים אחריו), דברנו באריכות על השפה הספרדית־קשטיליאנית שהביאו נרושי ספרד לארצות הקדם, השפה הזאת בסרוצת העתים היתה שפת כל יהודי תורגמה הארופית, חלק גדול מתוגרמה האסיאתית וצפון אפריקא, וארבע מאות שנה אחרי הפסק קשר התחברות בין ספרד ויהודי ארצות הקדם, השפה הספרדית שגורה בפיהם כמו שהיתה לפנים, בלי שנוי, בלי חלוף במבטאו הקדמון בחצי האי הפירני, שנשאר בכחו ובתקפו עד ימינו אלה, כספר היותר אחרון שיצא לאור על ידי הסופר הספרדי דון ראמון מינדים פידאל על זכרונות היהודים הספרדים[1]). הסופר המוסמך הזה מתאמץ להראות בראיות שאין לפקפק בהן, שהיהודים בארצות הקדם, היו מאות בשנים בהתחברות עם ארץ ספרד אם מעט ואם הרבה, ועל כן נראה בשפתם עקבות תקונים שהיו וקמו אחרי הגרוש של שנת רנ״ב ושאי אפשר לבאר באופן אחר.

הספרדי המשכיל וסופר, קריסטובל די ויליאלון (Cristubal de Vilealon) שנפל שבי בידי התורגים, הובא לקושטנדינא בשנת ש״ב, כאותו הפרק שבאה הנברת חנה נשיא או דוניא ביאטריצה די מנדיס, והוא מספר ברוב ענין שהיו יהודים רבים הבאים מספרד לתורגמה בעת ההיא, וביניהם הכיר את השר דון יוסף נשיא ויבא עמו בהתחברות[2]). ספרדי אחר דון דומינינו די

1) Roman Mendez Pidal בספרו Catal. del Roman. Judeo-Esp. מדריד 1907 עמ׳ 10—15

2) Cristobal de Villalon בספרו Viage a Turquia הוציא לאור M. Serrano y Sama בחבורו Autobiografias y Memorias חלק א׳ עמוד 130 (מאדריד 1905)

די טוראל, רב חובל מאסטוריאה שנפל שבי בידי התוגרמים גם, הוא הובא לאחלב בשנת שצ"ד, ויצא לחפשי על ידי השתדלות יהודי ספודי מאראגו יוצא ספרד שהתיהד בעיר ההיא, וכה דבריו: הוא היה משכיל, נתון בכל נפשו לאנושיות, אהב ההיסתוריא והשירים, שהיו אצלו ספרים רבים ממשחקי התול של הסופר לופי די וינה (Lope de Vega) ודברי הימים, וכשפגש אותו דברנו ביחד על הספרות הזאת... הוא היה כל כך בקי בשפה הקשטיליאנית, שהיה ביכלתו ללמד ענינים רבים ומליצות פרטיות לרבים בספרד, בפיו היו שגורים פסוקים רבים ומליצות של משוררי ספרד כמו מונגורה, וילייאמידיאנה ואחרים... הוא חי במדריד בבית הנזירים של סאן־סיבסתיאן, והיה מכיר אנשים רבים שהכיר שם, והוא הגיד לו, יש פה בעיר הזאת (אחלב), יותר משמנה מאות בתי יהודים... יש להם רחוב מיוחד... והשפה הכללית והביתית אצלם היא הספרדית, השגורה בפיהם מן העת שנגרשו מספרד וכ"ו[3].

דון ראמון מינדים פידאל, מרבה להראות שעד היום שגורים בפי יהודי ארצות הקדם, שירים רבים מאוהרים הרבה ליציאתם בגרוש של שנת רנ"ב. La muerte del duque de Gandïa (מות הדוכוס של גנדיא), מקרה שהיה בשנת 1497; והשיר הזה נדפס בפעם הראשונה בשנת 1550, בקבץ הזה באו עוד שלשה שירים השגורים אצל היהודים Juicio de Paris (משפט פאריסים) David llorando a Absalon (תאראקין ולוקריציאה) Teraquino y Lucrecia Las cabezas de los siete infantes de Lara (דוד בוכה אבשלום) וכן השיר (הראשים של שבעת בני מלכים של לארה) שהופיע בשנת 1614, וכן El molinero y el Cura (בעל הריחים והכומר) Los Cautivos (השבוים) ואחרים שנכתבו במאה השבעה עשר.

אמנם אין לכחד שבאיזה צדדים אפשר להרגיש שינוי קל בין השפה הקשטיליאנית והג'ודיזמו, הסופר הגדול במקצוע הזה ד"ר משה קאייזירלינג ע"ה מבורה־פישתה משער של רגלי המורה הכתב הלאטיני בכתב העברי, יהודי תוגרמה הסבו איזה שינוי בשפה הספרדית, מה שאינו כן אצל הספרדים באיטליא והולנדה שהתמידו לכתוב הספרדית באותיות לאטיניות[4]), אך אין לכחד שלא לבד בשפת הספרותית כי גם בשפת המדוברת בא איזה שינוי קל במבטא איזה אותיות (אמנם לא מלות שלמות), בהשתמשות של מלות זרות, כמו עבריות, תוגרמיות, יוניות, איטליקות ועוד, במקום איזה מלות ספרדיות, ועל הרוב נרגש איזה שינוי בתוארי המאמרים והמליצה, ובעוד שבפי הספרדים השפה המדוברת לקחה יותר קלות, בהסירה מעליה המלבושים והמלות הכבדות, אצל יהודי ארצות הקדם היא נשארה כה שהיתה לפני ארבע מאות שנה, ועוד נשתנה מראיתה ורגלי השפעת השפות הזרות בפרט בסיגנון ובמליצה, כי היהודים התרגלו לתרגם ספרי הקדש לספרדית ובפחדם שלא לשנות המובן אף שינוי קל, הם תרגמו מלה במלה, ובזה השחיתו או שינו אופן וסדר הדבור והמליצה הספרדית, במקורות המעטים שהגיעו

3) שם, שם, עמוד 505—506

4) ד"ר משה קאייזרליג בחבורו Biblioteca Espanola-Judia Portugeza (שטרסבורג 1890) פתיחה עמוד XIX.

שהגיעו עדינו, נראה שבתחילת בוא הספרדים לתוגרמה הם דברו הספרדית על הצד היותר טוב, ודור אחר דור נראה השנוי הקל ההוא, הנה למשל נציגה פה איזה מקורות מפרקים שונים, ותקופות שונות:

„זהו תורף לשונות הבאים בהסכמה: איל אניו די הרצ"ז, הנעלה דון יוסף לוי הי"ו, קומינסו די האזיר לאגאריש אינלה טיירה, אי טראייר לה אובה, אי אנשי האזיר איל וינו, פור לו קואל שי אישקוזה טודה שושפיג'ה.[4] ואח"ז מונ'וש יחידי סגולה התנדבו די טאנביין איל אניו שיגיינדו פאזיר לאגאריש אי פאזיר איל מודו דיג'ו, וע"י נדבת הקהל הסכימו קי איל דישטי מודו פיזיירי וינו לו אבראן פור כשר, אי די אוטרו מודו שיראן נוזרין עליו איסור"[5]), (רודוש יום ד' כ"ב חשון הרצ"ט). „...פור אינקואנטו נוש האליאמוש אקי אין בוקורישטי לוש פירמאדוש אבאשו, אי וינו הר' אברהם ב"ר אליעזר יצ"ו אי דייו עדות קימו די אונה „יאנ'טורבה' בתורקית (ילקוט או שק שמשימים על הצד) קי שי רובו די לה בוטיגה די הר' יצחק רופוש אי די הר' חביב אסאטו, קי איל בהור כהר' יודה רופוש יצ"ו טיניאה איניליא קומו ד' אלפים אשפרוש, אי די לה קומפאניאה די הר' יצחק רופוש או הר' חביב אסאטו מיל אי ת"ר אשפרוש, קי לי אטורנו איל מונ'אג'ו יהודה ב"ר גרשון קי לה אויאה רובאדו איל, אי מאנייאנה די אלחד וינו הנעלה, הר' דוד בן אושה יצ"ו, אי פואי אה ר' אברהם ב"ר אליעזר דיג'ו, ואמוש אאישוש מוסוש אי ליש דיגאמוש קי אבאשטי קי שי דישין קי נו שי שינה אלנון דאניו דילייו, קי נו שי טורנאשי טורקו או פיזיישי אלנון מאל דישי, אי פואירון לוש שינייוריש דיג'וש אינלה בוטיגה די הר' חביב דיג'ו, אי פאלייארון אאי אה ר' יעקב ב"ר חביב יצ"ו, אי דישירון: סיראד די שאקאר אאישטי מונ'אג'ו אנטיש קי אקונטישקה אלנון מאל, אי ליש רישפונדיו הר' יעקב ב"ר חביב דיג'ו, פור אמור דיל דייו קי פואישין אה ר' יהודה רופוש יצ"ו, אי אה ר' יוסף רופוש, אי ליש דישישין קי דישין אי קי אבאשטה יא, אי ר' יהודה רופוש דיג'ו, לו איספושו אה ר' אברהם ב"ר אליעזר דיג'ו, פארה אישטו וניטיש אקי, פארה פאזיר שימאטה אי שי פואירון אי סיראבון לה פואירטה"[6]), (בוקארישט בערך שנת ש"ם).

מן המקורות האלה יוצא ברור שבמאה הראשונה לגרוש היהודים, היו מדברים צחות ספרדית, מדקדקים במליצה ואופן הכתב הנכון, ובאמצע המאה השניה כבר החלו לשנות הכתב והסגנון כנראה מן המקומות האלה: „...איל קאב'אליו שיין דונדי איזה שיימפרי שוב'רי איל, איל קי שאליין קון איל די באייאנדיר קואנדו פואי קי נו טורנו מאש, שי פאליו פור אישוש קאנפוש די אישאש אלדיאש סביבות באייאנדור, אי לו טרושירון אה באייאנדור אונוש תוגרים, דיזיינדו לו פאלייארון פור לוש קאמפוש, אי פור פריוה אירה שו קאואליין אין לה מיהכמי אי לו טומארון שוש יורשים"[7]) (טיריא ג' שבט שפ"ה).

במקור הזה שלא הבאנו בשלמותו, כבר רואים אנחנו שבני הדור ההוא לא

דקדקו

5) שו"ת ר' שמואל די מדינה (רשד"ם) חלק יו"ד סי' כ"ג.
6) שם, חלק חשן המשפט סי' ה'.
7) שו"ת ר' יוסף בטראני [illegible] חלק ב' סי' [illegible]

דקדקו יפה בדברם. פעם היו מבטאים קאבאליו (Caballo — סוס), ופעם קואאליו (בב' רפויה V, כמו שמבטאים עתה Cavallo), וכן פעם קאנפוש (Canpos — שדה), ופעם קאמפוש, בכלל נראה שינוי נרגש במאמר וסדר הדבור, שהוא מתרחק מן הדבור והסגנון הקשטיליאני, ומתקרב ביותר אל השפה היהודית־ספרדית הנכחית. „מי דישו און ערל שין דימאנדארלי, קי איש קי נוב'אש אמיראר אטו אינ'נ קי לו סאטארון אין טאל לוגאר? אי לו וידי קואנדו לו איסטאב'אן דישנודאנדו, לו דישי דישנודאדו — לי דישי: דיאדונדי כונוסיאש טו אמי אינ'ו? מי דישו: ייו גו לו כונושקו כי טיניאה אונה שיניאל אין לה פרינטי? אי קואנדו לו דישנודארון לו דישארון קון לה קאמיזה רוטה דישפיקאשאדה אינריב'ה, אי איל קירינ'י טיניאה מנ'אש אישפאדראש אין לה מאנו, אמה איל טיניאה לה קאוישה קורטאדה אי נו טיניאה אוטרו קאב'ו יאראלי"[8] (שלתיק, שבט ש' הת"פ). במקור הזה המפיץ אור על שנוי הדבור הספרדי, רואים אנחנו תמורה נמרצה בין הסגנון הקשטיליאני, וכמעט סגנונו הוא בלי שום שנוי ממה שנהוג בימינו אלה ומלבד הלשון תתראנה לעינינו שתי מלות זרות הנהוגות עד היום במקום הספרדיות, אמה (ma, איטליאנית, במקום Pero) יארלי (הפצע בתורקית, במקום ferido ספרדית). הנה כי כן יוצא לנו שלמרות שמירת מבטא המלות הספרדיות בין יהודי ארצות הקדם, הם התרחקו כמעט מבלי להרגיש בסגנון ואופן הדבור מן הקשטיליאנים, ולמרות שהיום היהודים יבינו כל מה שידברו הספרדים, והספרדים בעצמם יבינו כל דבורי היהודים, נראה איזה היפוך מורגש באופן הדבור, בסדור המלות, הלשון, והמליצה עד שקשה מעט ומוזר על כל מי שאינו רגיל ומחונך בם.

ב) הספרות של הלאדינו בראשיתה

היהודים בארצות הקדם יקראו השפה הספרדית הספרותית „לאדינו" וברור הדבר שבאשר פסקה שפת עבר מהיות שפה מדוברת בין היהודים המשועבדים לקיסרית רומי, הם תרגמו כתבי הקדש בשפה ההמונית המוכנה להם „הלאטינית" ואחר שנמשכה השפה הספרדית מן הלאטינית בחצי האי הפיראני ונהיתה לשפת העם, היהודים אשר היו רגילים לכנות התרגום מעברית ללעז „לאטינו" קראו גם כן התרגום לספרדית „לאטינו" שנשתבש בפי העם במרוצת העתים ללאדינו.

הלאדינו נכתב בכל עת ונדפס באותיות עבריות במקום הלאטיניות חוץ מאיטליא והולנדה, ובהיות שהשפה העברית לא תכיל כל אותיות האלפא־ביתא הקשטיליאנית, הספרדים היו שמים סימנים על איזה אותיות לתת להן שמוש אחר, האותיות הרפויות v, dh, f, היהודים יסמנו ב' ד' פ', האותיות tch, dje, השתמשו כמו הערביים, בתת סימן על האות ג, כזה ג', ובעוד שהערביים והתוגרמים יסמנו נקודה אחת לאות dje והפרסים והתורקים שלשה נקודות לאות tch, היהודים ישתמשו כאחת לשתי האותיות בתו אחד על ג'; אות j (בצרפתית) בהעדר האות הזאת, גם בערבית וגם בתוגרמית, היהודים הכרחו להשתמש גם כן באות ג' בשלשה המאות אחרי גרוש ספרד, אך בארך הימים התוגרמים שגם להם היה

8) דבר משה, חלק א' אה"ע ס' ד'

היה הדבר קשה להעתיק לשפתם המלות הזרות הכתובות באות j, השכילו ויקחו האות הזאת מן הפרסית שהוא „ז״ בסימן של שלשה נקודות עליו, והיהודים עשו כמעשה התוגרמים וישתמשו באות ה„ז״ עם נקודה עליה "ז׳„ ולכן נראה בספרים וכתובים הקדמונים מ ו ג׳ י ר, א י נ׳ ו (hijo ,mujer), ועתה מ ו ז׳ י ר, א י ז׳ ו, (אשה, בן); במקום אותיות התנועה a ישתמשו כמו הערבים באות „א״ אם היא בראש או באמצע המלה, ובאות „ה״ בסוף המלה, וכן ישתמשו באות „י״ במקום e ואות „i״ וכן באות „ו״ במקום „o״ ואות „u״, ובאופן הזה נקל לשגות בקריאה אם e או i ואם o או u, וזאת הסבה לאיזה שבושי המבטא באיזה מקומות, עד שיש איזה הבדל נרגש בין יהודי ק ו ש ט נ ד י נ א ויהודי ב ו ל ג ר י א וזולתם.

בעוד שהספרדים ב ד ר ו ם צ ר פ ת, ה ו ל נ ד ה, א י ט ל י א ו ה מ ב ו ר ג, שהיו בין העמים ה ל א ט י נ י ם, היו מוכרחים לדעת הכתב ה ל א ט י נ י ולהתרגל בו, יהודי ארצות הקדם לא היה להם האפשריות או שלא מצאו לנחוץ ללמד לבניהם הכתב ההוא, נוסף לזה בידעם שנאת המחמדגים לנוצרים, היו נאלצים להתרחק מכל התחברות עם הקתולים, ולמרות שדברו הספרדית מרצונם או שלא ברצונם, הם שכחו הכתב ה ס פ ר ד י־ל א ט י נ י, ובמקומו התרגלו לכתוב ה ל א ד י נ ו באותיות ע ב ר י ו ת.

הספרדים בדרכם על אדמת תוגרמה לפי טבע הענין, היו מתרגמים בספרדית כתבי הקדש לילדיהם ב ע ל פ ה, וכן היו רגילים לתרגם ה ה ג ד ה ש ל פ ס ח בספרדית לנשיהם ואנשי הבית, ובצום ת ש ע ה ב א ב היו מרבים להספיד, על כן תרגמו ההפטרה „א ס ו ף א ס י פ ם״ (ירמיה ח׳ י״ג — ט׳ כ״ג) בארך על פי האגדה, המדרש, והקבלה; בתחילה לא עלה על לבם לכתוב התרגומים האלה או להדפיס אותם, אמנם אחרי איזה זמן בהרגישם שלא יעלה בידי כל „חכם״ או מלמד תינוקות לתרגם באופן אחד כראוי, החלו לכתוב התרגום ב ל א ד י נ ו, ובהבבליותקא הלאומית ב פ א ר י ז, נמצא כתב יד ישן מתורגמה ב ל א ד י נ ו מכל תפלות השנה, ונראה הדבר שכתבו כל התרגומים ב ל א ד י נ ו של ספרי הקדש, וההגדה של פסח, כמו כן הפטרת תשעה באב, ועוד היום התרגומים האלה נדפסים מתוך הסדורים הישנים, שהם בעצמם נדפסו מתוך הכתבי יד, באופן שרב ההבדל בין התרגומים ההם והשפה ההמונית בימינו אלה, ופעמים רבות יקרה לחכם או לבעל הבית שיהיה מחויב לתרגם בעל פה מן הלאדינו הנדפס בשפה יותר מובנת לשומעים בקולו, ובכל זאת הספרדים ידקדקו כחוט השערה עם התרגום הישן לבלתי שנות אחריו ולבלתי יגרע בו אף במקצתו.

(ההגדה בלאדינו)

סירב׳ים איראמוס אה פרעה אין
אייפטו, אי נוס סאקו ה׳ גואיסטרו
דייו די אאי... אי סי נון סאקאב׳ה,
... אי דישו אה אברהם סאב׳יר סאב׳ראס
קי פילינגרינו סירה טו סימין אין טירה קי
נו אה איליוס, אי סירב׳יר לוס אן, אי

(ספרדית המונית)

איסקלאב׳וס איראמוס אה פרעה אין
מצרים, אי מוס קיטו ה׳ מואיסטרו
דייו די אאי... אי סי נון קיטאב׳ה,
אי דישו אה אברהם סאב׳יר סאב׳ראס
קי מוסאפיר סירה טו סימין אין טיירה
קי נון איס סוייה, אי לוס אראן סירב׳יר
אפרייר

אפרייר לוס אן... קי פרעה נו סיטיניסיו סאלב׳ו סוב׳רי לוס סאנ׳וס... אי דיסינדייו את אייפטו וכ״ו (מחזור לשלש רגלים דפוס ויינה תרי״ג דף קמ״ח והבאים אחריו)

אי לוס אפרייראן... קי פרעה נון אסיטינסיו אוטרו קי סוב׳רי לוס אומברים ... אי אבאשו אה מצרים וכ״ו

(הפטרת לתשעה באב לאדינו)

טאז׳אר לוס טאז׳ארי דישו ה׳, נו קומו לאס אוב׳אס די לה ב׳יד... ני קומו לוס פיגוס די לה איגירה...
קיין מי דייסי מוראסי אין איל דיזיירטו אונדי פוזאן לה נוג׳י לוס קאמינאנטיס
(סדר ד׳ תעניות, ויינה תקפ״ב דף צ״ט)

(ספרדית הסוניה)

קורטאר לוס קורטארי, אנסי דינ׳ו די ה׳ נון קומו לה אוב׳ה די לה פארה... נון קומו לוס איגוס דיל ארב׳ול די איגוס
קין מי דיירה קי מוראדה אין איל סדבר אונדי אפוזאן לה נוג׳י לוס קי קאמינאן.

בשני התרגומים האלה, רבו המלות הישנות שאינן נהוגות עוד ואינן מובנות, ובכל זאת ישתמשו בהן כדי שלא לבטל את הנהוג משכבר הימים, כמו פורוס (Foros חורין), סינסינייה (Senceña, מצה), סיירבוס (Cierbos עבדים), קומו אינקואינטרה (Como encuentra, כנגר), פליגיסמו (תם), סאקאר מאנג׳ארים (Sacar manjares, ענינו צאת או סוף המאכל, אפיקומן) סאקו (Saco, הוציא), אפרינדימיינטו (Aprendimiento, תלמוד), פואיסטוס (puestos מונחים), דיסיינדיירון (decindieron, ירדו), מאג׳וס (Machos, זכרים), איסטאנסיאר (estansiar השתקע), פאסטו (pasto, מרעה), אי סירפיירון, (y cierpieron, וישרצו), טימורידאד (temoridad מורא), טינדידה (tiendida נטויה), טאמאראלים די אומו, (תמרות עשן), פולור (furor, חרון), מיסאז׳ירוס (mesajeros, מלאכים) וכ״ו, וכן בהפטרת תשעה באב שהתרגום איננו מלה במלה מן העברית אלא כעין ביאור רחב, ולמרות חלוף הלשון, ומלות רבות שנשכחו והיו לישנות ברוב הימים, ישתמשו בתרגום הישן והמלות שאינן עוד בנהוג ואינן מובנות, כמו דיספולייאדה (despollada שהוציאו מכנה) פוזו (poso — שם), איסקורפיאוגיס (escorpitlones, צפעונים), סינאדור, (cegador, קוצר), ב׳יראנו (verano, קיץ), קומו ארמה לה ב׳אליסטרה איל בואין ארקירו (הקשת שידריך הרובה קשת), אסיירפה (יגיע למטרה), מיסטורירו (רחיל, מיינטין, וישקרו), ביקוטאדוס (פקודים), טראב׳אז׳אב׳אן (trabajaban, עבדו), אורדינאר אואינאס (סדר יללות), קרימים (חטאות גדולות), קאלאברינאס כנראה שבוש (cadabros, פגרים), מוסאס (בתולות), איסטיירקול (אשפה), גאביליא (עמיר) וכ״ו, ויותר יגדל מספר המלות הלאדינו־קאשטיליאנות בסדורי אמשטרדם.

לפי טבע הדבר, הספרדים הראשונים שבאו לתורקיה והיו יודעים הכתב הספרדי־לאטיני, היו משתמשים בתרגומי ספרי הקדש בכתב לאטיני, כמו בתרגום של פיראדה משנת ש״ן, ואחרים שבהם שכתבו הספרדית הדפיסו ספריהם באיטליא, כי בתורקיא טרם הוקם דפוס באותיות לאטיניות. ואלה החבורים הנודעים לנו:

אמאטוס

I) אמאטוס לוסיטאנו, חבורו Curationum medecinalium centuriae septem החלק השביעי נכתב בשלוניק בשנת שי״ט (1559), ונדפס בויניציאה בשנת שכ״ו (1566), והוא החלק האחרון מספרו הגדול על חכמת הרפואה.

II) אהרן עפיא, משלוניק, חכם ופלוסוף אשר כתב בספרדית Opiñones sacadas de los mas autanticos y antigos philosophos que sobre la alma escribieron y sus definiciones («דעות מוצאות מן הפלוסופים היותר אמיתים והיותר קדמונים אשר כתבו על הנשמה והוראותיה») נדפס בויניציא בבית המדפים גדליא יחיא, בשנת שכ״ח (1568).

III) פלאב׳יו יעקב די איב׳ורה, כתב בשפת לאטינית חרוזיו בשלוניק ונמצאו בכתב יד בהבבליותקא הלאומית בלשבונה.

IV) ר׳ משה אלמושנינו, משלוניק כתב חבורו בספרדית בכתב לאדינו בכתב יד, והועתק לספרדית באותיות לאטיניות, על ידי יעקב קאנסינו עבד הוד מלכותו הקתולית, והתורגמן שלו לשפות הזרות, בעיר וארן (Oran) „Extremos y grandezas de Constantinopla“ (הקצוות וגדולת קושטנדינא) „בתנאי פריוויליגיום במאדריד, בדפוס של פראנסיסקו מארטינים, שנת 1638“ (שצ״ח, קצ״א עמודים) בשער כתב המעתיק, „על ידי ר׳ משה אלמושנינו העברי, מתורגם על ידי יעקב קאנסינו״ ובהקדמה כתב: בראותי הענינים המשובחים אשר יכיל הספר הקטן הזה, העתקתי אותו מן הכתב העברי אשר נכתב בו ללשון הקסטיליאני.

אמנם כל הספרים האלה, ואולי אחרים שכתבו בני הדור ההוא יוצאי ספרד באותיות וכתב ספרדי־לאטיני, היו כספר החתום לבניהם הנולדים על ארמת ארצות הקדם; על כן הוכרחו להדפים מן העת ההיא והלאה, באותיות עבריות כמו שהשתמשו בשפה הביתית ובמסחר, בכל זאת נראה הדבר שבמעט רוב העם הבין עברית והשתמש בספרים הכתובים בשפה הזאת וכתבי הקדש, ואם נשוה מספר הספרים שהופיעו בדפוסים בשפת עבר בקושטנדינא ושלוניק, נראה שרק לעתים רחוקות נדפסו ספרים בלאדינו, הספר הראשון שיצא לאור הוא:

א) „הנהגת החיים“ או „רינ׳ימיינטו די לה וידה“, „נדפס בעיון רב בבית צעיר המחוקקים יוסף בן לא״א החכם השלם מוהר״ר יצחק בן הרב החסיד מוהר״ר יוסף יעבץ הדורש זלה״ה, והיתה התחלתו בחדש אלול השכ״ד (בספטמבר 1564) ליצירה“ (138 עמודים כפולים, בתמונת רבוע) ובסוף הס׳ הזה נספח חבור אחר „איל טראטאדו די לוש שואיניוש (מסכת החלומות) (22 עמודים, מדף 139 עד 162) ובסוף הס׳ הזה איזה דפים מכיל פתרון המלות הקשות הספרדיות בתרגום עברי, הדפוס באותיות רש״י דקות ויפות, בדפים הראשונים לא השגיח המדפים והשתמש באותיות עבריות גם במלות הרפויות: „לייאב׳י״ (llave) במקום „לייאב׳י״ „רינימיינטו״ (Rejimiento) במקום „רינ׳ימיינטו״ „אוניבירסאל״ (Universal) במקום „אוניב׳ירסאל״ „הינר״ (hijo) במקום „היג׳ו״; אחרי כן כשהרגיש כדבר שתקשה מאד הקריאה הנכונה, החל להשתמש בתוים נוטים על האותיות, לסמן שהן רפויות: קונפ̄ורמי, פ̄יליס̄ידאד, ג׳ורנאדה, חינ׳ו וכ״ו (דף י״ב) כנראה בתוים כאלה היתה

עבודה

עבודה קשה לסדור האותיות, או כי לא ישרו בעיני המדפים, ולכן החל מן הדף י״נ עד סוף הספר לסמן בתוים מונחים על האותיות, פ׳אסיל, פ׳ואירה, מונ׳ו וכ״ו כאשר היו נוהגים בספרד ופורטוגל בכתב ובדפוס בספרים העברים.

בראש הס׳ כתב הקדמה לבן אחותו, אשר לבקשתו נעתר לחבר הס׳ הזה „ואף שיותר נקל היה לי לכתוב לך בשפתנו הקדושה, והרבה במליצותיה, בהיות שהיא יותר שגורה אצלי, אך אינני מתרשל מן העבודה לכתוב ברומנית („אין רומאנסר" שענינו ספרדית שנמשכה מן הרומית), כאשר אתה מבקש לעשות, ועוד כי בעונותינו כל דבורנו בלשון זר לנו, ועוד שתרויח בדרך זה להבין ענינים רבים, אשר אם תבין אותם על הצד היותר טוב, יועילו לך בהתוכחך עם איזה אנשים חכמים, שאינם בקיאים בשפתנו הקדושה". סגנון הספר הזה בכללו יפה עד מאד, עשיר במליציותיו עד להפליא, לשונו קשטיליאני בלי ערוב מלה אחת זרה, והסופר הספרדי סאנג׳יס (Sanchez) כתב על הספר הזה: „החבור הזה יש לחשוב אותו בין היותר יקרים בשפה הקשטילאנית" לדוגמא נציגה פה איזה שורות מן הספר היקר הזה:

„שיגונדו — שון לוש ביינים קורפוראליש האלייאדוש איניל אומברי פרופיאמינטי אין קואנטו אנימאל, אי שון לוש דיל קואירפו, קומו לה הירמוזורה, לה פואירסה, אי לאש קואש אניגאש אאיליאש, קומו ויר אי אואיר אי אוטרוש שימינ׳אנטיס". „טריסירו — מודו, שי ריפארטי אין דוש אישפישיאש, אי טודאש דוש קומוניקאן אין שיר ביניש אישטרינשיקוש, די לה פרימירה שון לוש ביניש, קי לייאמאמוש די לה פורטונה, אי ויינין לוש מאש פור פארטי די לה קושטילאסיאון או אקאזו קומו ריקיזה אי הינ׳וש איטס׳" פרק ראשון, (דף ט״ו).

הספר החשוב הזה הועתק גם באותיות לטיניות לתועלת המרנים שבאו להולנדה, והקריאה העברית היתה עדין זרה או קשה אצלם Regimiento de la vida. Libro de-mucha erudicion y doctrina... Compoesto por R. Mosseh Almosnino. Siendo esta la primera ves que ha salido a luz en caracteres españoles, por industria de Samuel Mendez de Sola, Joseph Siprut Gabbay y Jeudah Piza (Amsterdam 5489) (רשימת ספרי לאדינו בבית הספרים הלאומי בירושלם, מספר 198).

כמעט עברו שבע ושבעים שנה מן העת שבאו הגרושים הראשונים מספרד וכבר החלו להרגיש הצרך לספרי הקדש בתרגום ספרדי, המדפיס יוסף יעבץ מלא החסרון הזה, ובכן יצא מבית דפוסו הס׳ השני בלאדינו.

ב) „חלק השלישי מארבע ועשרים"[8a] (נשלם ד׳ תשרי שכ״ט — 26 ספטמבר 1568) ובשער כתוב בספרדית:

„קון לאדינו אי אגורה נוש הא פארישידו קומאנשאר די לוש נביאים אחרונים, אי אקאבאדוש קי שיראן איל דייו ב״ה, שי הארה דיל רישטו דיל ארבע ועשרים אי די אקי אדילאנטי קון אישטו, אי קון לה „מיזה דיל אלמה

8a) בהקדמת ר׳ ישראל ב׳ חיים על התורה שתרגם בספרדיה (ויינה תקע״ב) כתב „שמצא בהקדמת שנרפס התנ״ך בתרגום לאדינו יווני בקושטא׳ בשנת ש״ז, ותכמי פיוארה העתיקו אותו באותיות לטיניות (דף ד׳), אך כעת לא נמצא ספר כזה.

אלמה" טודוש פודראן ליאיר אונו קאדה דיאה, אי אוטרו סאדה נוג'י, אי נו שי פודיה נאדיאי אישקוזאר, קון דיזיר סי נו שאבי טילדאר קומו האי די טילדאר? קי קון אישטוש ליברוש אין לאדינו טודוש שאבראן, אי אל אורדין די נואישטרוש אנטינגוש איש טילדאר פסוק די דיאה, אי דינים די נוג'י" (בלאדינו, ועתה מצאנו לנכון להתחיל בנביאים אחרונים, וכשיגמרו בעזרת האל, נתחיל ונשלים יתר הארבע ועשרים, ומאלה עד הסוף, ומכאן ולהבא ב(ספר) הזה (ובספר) „שלחן הפנים" יוכלו לקרוא האחד בכל יום והאחר בכל לילה, ולא יוכלו להשיב בתואנה לאמר מי שאינו יודע לקרוא איך יוכל לקרוא? אלא שבספרים האלה כלם ידעו, כי כן פקודת רבותנו עלינו לקרוא פסוק ביום (מקרא) ודינים בלילה הספר הזה נדפס באותיות מרובע ובנקודות, ונראה שהתרגום הספרדי הוא כמעט כתרגום של פיראר ה, והמדפיס ר' יוסף יעבץ החליף האותיות הלאטיניות בעבריות ורק לפעמים שינה איזה שינוי קל, לפי שנוי הלשון בימיו:

(תרגום שלוניקי)

„פרופידישמו די ישעיהו היג'ו די
אמוץ קי פרופיטיזי שוברי יהודה
אי ירושלם אין דיאש די עזיהו
יותם אחז יחזקיהו רייש
די יהודה" . . .
גואיי, ג'ינטי פיקאדירה, פואיב'לו פיזאדו
די דיליטו, שימין אינמאלישידוריש,
היג'וש דאנייאדוריש, דישארון אה
אדוני אינשאנייארון אה
שאנטו די ישראל, טורנארון שי
אטראש.

(תרגום פיוארה)

Propbecia de Yesahiahu hijo de
Amoz, que prophetizo sobre Jehuda
Y Jerusalaim en dias de Hizziahu
Yotham, Ahaz, Yehiskiahu Reyes
de Yehuda . . .
O gente peccadora, pueblo pesado
de delicto, simiente de malinos
hijos dannadores dexaron a
Adonai, hisieron ensannar á
Santo de Jsraẹl, bolvieron se
atras.

התרגום הזה והספרים האחרים המעטים שהופיעו בפרק ההוא בתורגמה, יראו לעינינו שעוד טרם מלאת המאה הראשונה לצאת היהודים מספרד, כבר החלו לבוא שבושים רבים בספרדית הכתובה והמדוברת ונתלו איזה מלות במלות אחרות, כמו: „טילדאר" (למוד, נגזר מן השרש העברי „למד") במקום leer; פרופידישמו במקום "„prophecia; „שימין" (זרע), במקום "„simienta; „טורנארון" במקום "„bolvieron וכו'. הדפסת החלק השלישי מהארבע ועשרים בשלוניק נמשך יותר מדאי, קרוב לשנתים ימים על פי סבות שנעלמו מאתנו ואולי בסבת ההוצאות הרבות, בין כה וכה הופיע בדפוס ההוא תרגום ה„שלחן ערוך" בקיצור כנזכר בשער „הארבע ועשרים" והוא הנקרא:

ג) „ליברו ליאמאדו אין לשון הקדש „שלחן הפנים" אי אין לאדינו „מיזה די איל אלמה" פורקי איש קומפואישטו די טודוש לוש דינים נישישאריוש פארה איל אומברי, טרזלאדאדו דיל ליברו קי אורדינו ר' יוסף קארו" (ספר הנקרא בעברית „שלחן הפנים" ובלאדינו „שלחן הנפש" בהיות שיכיל כל הדינים הנחוצים לאדם תרגם מן הספר שחבר ר' יוסף קארו) (נשלם ע"י ר' מאיר ונדפס בשלוניק בבית ר' יוסף יעבץ באותיות מרובע בנקודות — שלוניק שנ"ח). חס'

הס׳ הזה יכיל הדינים השייכים לכל הבעלי בתים, כמו חלק אורח חיים בשלמותו, איזה דינים מחלק יורה דעה (מס׳ ט״ו, כ״ט, נ״ח, ס״ה עד ע״ו, פ״ד עד פ״ז, צ׳ וכן דולג), אבן העזר (ס׳ א׳ עד ס״א, שלא על הסדר ומס׳ ס״ו דולג לס׳ קי״ט ומזה עד ס׳ קע״ח), חשן המשפט (רק איזה פרקים) לדוגמא נציג פה ראש פרק מן החבור היקר הזה:

(יורה דעת ס׳ של״ת סעיף א׳)

איש מצוה די ויזיטאר אינפירמוש, אי איל אורדין איש קי לוש פאריינטיש אי לוש חברים אינטרין לואיגו, אי לוש לישאנוש דישפואיש די טריש דיאש. אי שי אפיזגו שובֿרי איל לה אינפירמידאד, אונוש אי אוטרוש אינטראן לואיגו, אפילו איל גראנדי אירה אביזיטאר אאיל פיקֿיניו, אי אפילו קואנטאש ויזיש אין און דיאה, אי טודו איל קי איניאדי איש אלאבֿאדו, אי קון קונדישיון קי נון די טראבֿאגו אל דולייגטי:... נו ויזיטאראן אל דולייגטי אין לאש טריש אוראש פרימיראש דיל דיאה, פורקי טודו דולייגטי שי אליבֿיאנה שובֿרי איל שו אינפירמידאד פור לה מאניאנה, אי נו קֿירארה די האזיר אוראסיון פור איל, אי נו אין לאש טריש אוראש פושטריראש דיל דיאה, פורקי אישטונשיש שי אפיגנה שובֿרי איל שו אינפירבידאד, אי שי דישפיאואיארה די האזיר הפלה פור איל:

לברות התאמצות המתרגם, או יותר טוב מסדר ס׳ „שלחן הפנים״ ר׳ מאיר איש אשר לא ידענו טיבו ממקום אחד, ואת שם משפחתו לא העלה על ספרו, לשמור חקי השפה הספרדית על טהרת הלשון ואופן הכתיבה הנכונה, פה ושם נראה איזה שבושים קלים, הוא כותב „אוראש״ במקום הוראש (Horas) = שעות, „פושטריראש״ במקום פרושטיראש (prosteras) = אחרונות, ישתמש במלות עבריות במקום הספרדיות „חברים״ „תפלה״ אף שישתמש במקום ההוא גם במלה הספרדית „אוראסיון״ (orasion), אבנם אין לכחד שהוא שמר ביותר את חקי הלשון מרעהו המתרגם כתבי הקדש הגם שיש לשער שתרגומו היה קשה ההבנה להמון העם גם בדורו, ולא בחר בסגנון יותר פשוט ויותר קל להמון העם כרעהו המתרגם כתבי הקדש.

כעשרים שנה אחרי כן, ר׳ צדיק בן ר׳ יוסף פירמון, מאריה דאתרא בעיר פאטראץ במדינת מוריאה אשר רוב התושבים היו מבני רומאניה ולא ידעו הספרדית, עלה בדעתו לתרגם מן העברית ללשון לאדינו ס׳ „חובת הלבבות״ „ליאמאדו אין לאדינו אובליגאשיון די לוש קוראשוניש״ „פורקי אישטה לינגואה איש לה מאש אושאדה אינטרי גושוטרוש״ בסגנון קל וערב, הספר הזה והקודמים לו יעידו אות התחלת הירידה בין יהודי ארצות הקדם, כרבע מאה שנה לפני הזמן הזה, ר׳ משה אלמושנינו כתב להפצרת בן אחותו בספרדית ספר „הנהגת החיים״ וזה היה למרות רצונו „כי שפת עבר היתה יותר שגורה אצלו

ובין

וכין העם" — כן היו דבריו בהקדמתו — ובסוף הספר היה נאלץ לתת רשימה שלמה מכל המלות הספרדיות קשות ההבנה, ולתרגמן לעברית למען יקל על הקורא להבין אותן, וכחמשה ועשרים שנה אחרי כן, ר' צדיק פירמון הוכרח לתרגם ספר „חובת הלבבות" לספרדית „כהיות שהיא יותר מוכנת אצלינו" ושהשעה צריכה לכך, זה שינוי העתים לרעה, וזאת אות הנסיגה לאחור!

ד) חובת הלבבות או אובליגו די לוש קוראשוניש, נדפס בדפוס ר' יוסף יעבץ בשלוניק באותיות מרובע בנקודות, (הנקודות היו לשמירת המבטא) הכל כשאר הספרים האחרים שקדמוהו ובלי הזכרת שנת הדפוס (בערך ש' ש"נ"ג) המתרגם ר' צדיק פירמון שמר חקי הלשון יותר מחבריו שקדמוהו בתרגומים כאלה, ואינו נבדל במאומה מס' „הנהגת החיים" בסגנונו הצח, אמנם הוא מנוקד לפי המבטא הקשטיליני מה שלא עשה כן ר' משה אלמושנינו, לדוגמא נביאה פה ראשי הפרק ח' (דף קי"ג).

פורקי איל ש"ית דייו לה פואירסה אל אומברי שינון לה ניסיסידאד קי טיינֿי, פארה שו ליי אי פארה שו מונדו, אי שי אישפיינדי שו פואירשה אין קוזאש דישאזיאדאש קי פואידי פאסאר שין איליאש, דישפואיש לי מאנקארה פארה לה אובֿה די לה ניסיסידאד די לה ליי. אי נו טי דיקולגיש אין דיזיר קישה נו איש אנשי לה וידאה, אי דינאש שי אוויישי אלקאנזאדו אמאגשה קאנטידאד די האזיינדה אי די שינשיֿא, או שי טוויישי דישקאנשו, פאנאריאה טודו לוקי שו אוליגאדו די שירויסיו אל ש"ית, קי אישטאש שון פאלאבראש די ויינטו, יידה מאגו קון שי דיקולגה איניליאש, אי קאאירה קון שי אסופרי אאיליאש. אי אישטה לה מאיור אינוראנסה די לוש דאיניוש, די לאש פרינדאש קי האוליסוש אינגשו קאזו אין פארטידה קוארטה, נו אדראטי נו לו טוכיש פור אישקוזה אי פור ראזון, קי טו אינישטו איריש קוסו קואל קייר פיקאדור:

הגם שאין לכחד שר' צדיק פירמון, עשה פעולה רבת הערך בתתו ספר המוסר הזה בידי כל אדם, בכל זאת תרגומו הוא יותר ספריתי מהמוני, ומוטל הדבר בספק גדול אם כל בני דורו יכלו להבין אותו על בוריו, לעֻמת זה נראה גם בו איזה עקבות השבוש של השפה הספרדית שהחל כבר בדורו, אורה במקום „הורה" (hora), „אוליגאדו" תחת אובליגאדו (obligado), ועוד אחרים אבנם הנסיונות הבודדות האלה להפיץ הספרות הלאדינית בתורגמה לא הצליחו יהי כי הדורות ההם לא הוצרכו כל כך לחבורים ותרגומים כאלה, כהיות לשפה העברית עדין בהלבים בין חלק המון העם, והון המתרגם ר' צדיק פירמון לא קם, יהי כי הספרים הרבים שהופיעו בשפה הזאת בערי איטליא ושהיו יותר בזול הובאו לתורגמה, והם היו נדפסים וכתובים לפי הלשון המובן בין הספרדים בתורגמה ובאותיות עבריות, איך שיהיה, דבר ברור הוא לעין המבקר הספרות הספרדית

בתורגמה

בתוגרמה, כי לא נדפס ולא נכתב יותר מארבעה החבורים האלה בדור ההוא, ויותר ממאה וחמשים שנה נפתם הזון הלאדינו בארצות הקדם, ובין כך ובין כך השפה המדוברת בין העם קבלה יותר קלות, ונשתכשה במקצתה במבטאים ומליצות לפי רוחם של בני ארצות הקדם, עד שסגנון הספרים האלה שהיו במרוצת הזמן ליקרי ערך, ולא היו נמצאים עוד בידי כל אדם, במעט שלא היה מובן לרוב העם.

הפטרת תשעה באב (מתוך סדור דפוס אמשטרדם שנת תק״ם)

דיחו ירמיה אל פרופיטה אה ישראל, פור קואנטו פאשארון סוברי לה ליי איסקריטה אי לה ליי מינטאל, טאנ׳אר לוס טאנ׳ארי דיזי י״י, נו קומו לאש אוואש די לה ויד קי לאש קוג׳ין פוקאש אפוקאס. ני קומו לוס אינוס די לה אינירה קי סי אקוג׳ין אונו אה אונו. שינו טודוס ג׳ונטוש פרוטא אי אוג׳ה. שירה אראשטאדה אי ריאולייאדה, אי פירדידה, פורקי לה ליי שאנטה קי ליש די אין מונטי די סיני פאשארון שוברי אילייה...

דיזי לה דיוינידאד. אפאדינ׳אדו שו די אינביאר שוברי וושאוטרוש. פואיבלוש מאטאדוריש קרואיליש קומו לוש קוליברוש אי אישקורפיאוניש, קי נו איי אאילייוש אינקאנטאמיינטו אי מורדירוןשאן אי מאטארושאן דיג׳ו די י״י וכ״ו.

(התרגום הזה הוא קאשטיליאני במלוא מובן המלה, ואין תפונה שהוא היה הנהוג בספרד).

הפטרת של שביעי של פסח לאדינו

(לא נדפסה מעולם, ובקהלות רבות היו אומרים אותה, ונמצאת העתקה בידי שהעתיקה אדוני אבי ר׳ אברהם רוזאניס ז״ל מן הכתב יד הישן שהיה ברוסצ׳וק, והיא כעין הפטרת תשעה באב, והיו אומרים איזה פסוק אחד מתוך הנביא בעברית והתרגום בלאדינו לפי ההגדה).

איק און איל דייה גראנדי אי מוג׳ו טיימפו פארה פוגירסי איל סול, איק סנחריב ריי די אשור: טומו אי איזו טריס ריאליס, אי גיאו קון איל קוארינטה מיל קארישאס די אורו קי איזוס די רייס אינקורונאדוס די קורונאס סי אסינטאן אין אייאס, אי גיאו קון איל דוס סיינטוס אי סיסינטה מיל ב׳ארונים ארונג׳אנטים סאאיטאס, ב׳ארונים קי קוריאן דילאנטרי די איל, סיין מיל, לונגורה די סו ריאל קואטרו סיינטאס לוגאס... ריאל פרימירו די סנחריב קואנדו פאסארון פור איל ירדן, ביב׳יירונסי לאס אגואס קי אין איל ירדן, ריאל סיגונדו קואנדו פאסארון פור איל ירדן אלסארון קארקאנייאליס די סוס קאב׳איוס אי ביב׳יירון אגואס. ריאל טריסירו קואנדו פאסארון פור איל ירדן קאב׳ארון פוזוס אי ביב׳יירון אגואס... ב׳ינו אין נוב סיב׳דאד די לוס כהנים, איסקואינטרה סיב׳דאד די ירושלם, ריספונדיו אי דישו אה סו פ׳ונסאדו, סי דיסיירטו איסטה איה סיב׳דאד די ירושלם קי פור אייה איזי איסטרימיסיר טודו מי פ׳ונסאדו, אי פור אייה איזי איסטרימיסיר טודאס לאס סיב׳דאדיס, איק אייה נ׳יקה אי פ׳לאקה מאס קי טודאס לאס סיב׳דאדיס די לוס פואיב׳לוס קי סונ׳יפ׳טי... ריספונדיו אי דישו אה סו פ׳ונסאדו דורמאמוס אסטה לה מאניאנה, אי סירה פור לה מאניאנה אי אינ׳ארה קאדה אונו פיידרה די סו אנייו דיריינטו די ירושלם אי מוריראן טודוס אייוס,

אין

אין אקייה נוג׳י איק איל סיניור י״י צבאות מאנדו סו אנג׳יל די לוס סיילוס אי מאטו טודו ריאל די אשור, אי נו פ׳ואי ריסאניסידו די איל ריי די אשור סאלב׳ו דייס פארה קי ריקונטאראן סו גראנדיזה די איל סינייור די איל מונדו.

(בהפטרה הזאת שהיא קדומה עד מאד, כנראה מבנה מלות קאשטיליאנות שאינן עוד נהוגות ומובנות להמון העם, נשמר הסגנון הספרדי הנקי מתערובה זרה, אך אופן הכתב נשתנה בכל הדורות ובהמשך העתים לפי מה שהרגילו. הנה כי כן רואים אנחנו שהשתמשו באות „ס״ לאות S הספרדית ולא „ש׳ (שין שמאלית) במקום פואיבלוס, ב׳ינו (בבית רפויה) במקום וינו (כאשר היו כותבים מקדם).

ג) התפתחות הלאדינו בין יהודי ארצות הקדם.

בין הרבה מאות הספרים העברים שהופיעו בארצות הקדם, מן היום אשר באו גרושי ספרד לתוגרמה בשנת רנ״ב עד סוף המאה החמשית לאלף הששי, ארבעה או חמשה הספרים בלאדינו שהכאנו זכרם נשארו כמו בודדים קרוב למאתים וחמשים שנה, הנסיונות להתפתחות הספרות הספרדית בין הספרדים במזרח, לא עלו יפה, או כי השעה לא נצרכה לכך, אמנם בערך שנת תפ״ח-ת״ץ רואים אנחנו איזה רבנים וסופרים מתאמצים לברוא תקופה חדשה של ספרות לועזית שהתפתחה ופרחה עד ימינו אלה.

ר׳ יעקב כולי איש ירושלם וצפת שהתישב בקושטנדינא שעמד בראש בוראי התקופה הזאת, ומחבר הספר היותר ענק בספרות הלועזית בכל תפוצות הגולה הנקרא „מעם לועז" בהקדמתו בספרדית מעביר לעין הקורא קורות הספרות העברית אצל היהודים בגולה בקצור נמרץ ובין יתר דבריו כתב[1]: ....אחר איזה זמן הופיע אור גדול הוא ר׳ יוסף קארו ז״ל, שחבר הספר שקרא אותו „שלחן ערוך" ויכלול בו כל הדינים ומצות התורה... והוא ספר חשוב מועיל ונהוג לכל אדם, בהיות שהוא כשמו שלחן ערוך על הצד היותר טוב למצוא בו כל המבוקש... כללו של דבר שבכל פרק הדורות שחלפו, חכמי התורה כראותם חלשות התורה, כל אחד ואחד בקש האמצעים האפשריים להחזיק בעבד הדת, לבלתי תשכח תורה מישראל, באופן (שבדורות שעברו) אף שכל העם לא היו כל כך חכמים לעיין בגמרא, בכל זאת ידעו למצער לקרוא פרשה עם פירוש רש״י, עין יעקב, מדרש, ושלחן ערוך, ובזה היו שומרי דת״.

„ועתה בעונותינו גברה יד הבערות, וההשך שולט בעולמנו, עד שמעטים הם היודעים לקרוא את פסוק אחד כראוי, והרעב גבר בארץ, באופן כזה שכל ההכנות שעשו החכמים שקדמונו והשלחנים שערכו, אין ביכלתם לעמוד לנגד הרעב, בהיות שהמון העם אינם מבינים לשון הקדש, ואף אלה שיודעים לקרוא איזה מלות, אינם מבינים היוצא מפיהם, ויום יום מתמעטת הקריאה בספרים, והתורה נשכחת ועמה גם חוקי היהדות, וביום השבת כאשר יקרא החזן הפרשה מעל ספר התורה

1) „מעם לועז" חלק בראשית, הקדמה בספרדית, עמוד ז׳, לפי טבע הענין והמקום הצר אשר לי בעיון הזה, הנני נאלץ להסתפק במועט ולהביא פה רק ראשי דברים, המעיין והקורא החפץ לדעת בדיוק חשיבותו של החבור „מעם לועז" שאין כדוגמתו בספרות הלועזית, יפנה אל החבור החשוב של ידידי החכם משה דוד גאון בירושלם המוקדש לחקירת הס׳ הזה הנקרא „משכיות לבבי" ויוות את צמאונו.

התורה, רוב האנשים אינם יודעים ענין הפרשה ופה הפסוק לומר: אוי לאותה בושה! אוי לאותה כלימה!... וכנוגע לדיני היהדות אין מי שיודע לקרוא דין אחד ב„שלחן ערוך", בהיות שאינם מבינים לשון הקדש... וכאשר ישוב האדם מחנותו ועסקו, אינו מוצא ספר אחד לקרוא בו, שאם יקח בידו ספר מדרש, או עין יעקב, או שלחן ערוך, ויתר ספרים אף שהם הנדה, בכל זאת יקרים הם ועמוקים (עד שלא יבין תוכנם), ובהיות שאין מי שיבין אותם, (בעל הספר) ינום ויישן, ובלילות החרף כאשר יקום מבעוד יום, אין לו במה לעסוק עד שיאיר היום, ובכן הוא יאבד זמנו בדברי הבל ורות".

„הנה בימים שחלפו נמצא חכם אחד שתרגם ה„שלחן ערוך" בלאדינו, וידפיס אותו באותיות מרובע ובנקודות, למען יבינו אותו כל הקוראים בו, וכן עשו בספר הנקרא „חובת הלבבות" אך גם בזה לא הועילו הרבה, לסיבות שונות, יהי שהמתרגם סדרו לפי רוחו, בסגנון ודבורים ספרדים שהם יקרים ופתומים לאנשי המדינות האלה תורקיא (הארופית) ואנאטוליא וערביסתאן, ובפן רוב האנשים שרוים במצב כזה שאינם קוראים מאומה, ובפרט הספר שחבר ר' משה אלמושנינו ז"ל, הנקרא „ריג'ימיינטו די לה וידה" (הנהגת החיים), שהוא ספר חשוב עד מאד, אמנם דבוריו סתומים, וגם הסגנון של המחברים ההם משונה הוא, ואף שנודע עהם כתבו לפי תקי הלשון והנכון, אבל אנשי המדינות האלה אינם מבינים אותם, ולא יוכלו להשתמש בהם, ועוד שצריך עיון רב לדעת מה שרצה המחבר לכתוב, בהיות שקצר ותחזיק ענין רב הכמות בדבורים מועטים, והכל ללא הועיל להמון העם שאין ביכלתו לאבד כל היום כדי להבין המלות שלא הורגל בהן, וכמה שנוגע לסגנון וסידור הדבורים, בהיות שהם (באו) בדרך קצרה נהוץ עיון גדול וחוץ מן האפשרי (להבין אותם), ועוד שהחבורים האלה הם קטני הכמות, ואין לקרוא בהם כי אם זמן מועט, ואחרי כלות הקריאה הזאת אין (להם) במה לעסוק עוד".

„ובחשבי כל מה שכתבתי, וביודעי שסוף כל אדם להסתלק מן העולם הזה, ועליו התובה להכין צידה לדרך... על כן, ולפי כל הסבות שהזכרתי, חשקה נפשי למצוא אמצעי טוב ומועיל להמון העם, והוא לבאר הארבע ועשרים (התנ"ך) בלאדינו, כל פרק ופרק לבדו, מקובץ מן הגמרא, מדרשים, ושאר ספרי רבותינו, חדושים, ודינים בעצמם שכתבו רבינו משה (מימון), ורבינו יוסף קארו ז"ל, שאינם דברים של חסידות, אלא שהם הדברים שחייב האדם לקיים אותם, והספר הזה יתחלק לשבעה חלקים, א) ספר בראשית, ב) שמות ויקרא, ג) במדבר ודברים, ד) נביאים ראשונים, ה) נביאים אחרונים, ו) תרי עשר וחמש מגילות, ז) כתובים במילואם, וזאת לדעת שכל המוסר ודרך ארץ הנמצא בספר הזה, וההנהגה להמון העם שהבאתי בו, במה שנוגע ליהדות, לא יצאו הדברים ממני, לפי רוחי ונטיתי, כי איני ראוי ליסר ולסדר למי שיהיה... אלא שהספר הזה, הוא תרגום מן הגמרא, מדרשים, רבינו משה, השלחן ערוך, ועוד ספרים אחרים, והם הנקראים המורים והביסרים, פעולתי היתה רק לתרגם מן העברית ללאדינו, למען יבינו כל העם, וידעו ההנהגה היהודית ויבינו למה הם חיים, ולכן יטצאו בגליון בצד הכתוב,

המקור אשר ממנו הצבו הדברים, כי כן הזהירונו חכמינו, לומר כל דבר בשם אומרו, ולבלתי התעטף בטלית שאינו שלו״[2].

בהקדמתו, ר׳ יעקב כולי מוסיף לבאר שנמצא לאשרו „הגביר המרומם הישיש ונשוא פנים רודף צדקה וחסד כמה״ר יהודה מזרחי״ שקבל על עצמו להדפיס החבור הזה, לזכות את הרבים ויספיק ביד נדיבה ההוצאות כהקדם, וידפיס אלף אכסמפלרים על פי התנאים האלה: שכל הכסף אשר יגיע ממכירות הספרים, יגבה בתחילה הנדיב כל ההוצאות שהזיל בעד הנייר והדפוס, ומן הנותר יתנו למחבר הספר שכר טרחו, לפי השיעור שיקבלו השלוחים מארץ הקדושה בשכר טרחם ומסעם. והנותר מן הכסף הזה, יהיה הקדש גמור ויחלק לששה חלקים, לירושלם, חברון, צפת, הסגר (ישיבת) קושטנדינא, ושני החלקים להברות קדושות וביקור חולים אשר בשלשה ערי הקדש.

א) מעם לועז

ו) החלק הראשון „בראשית״ קרוב לשנה אחת עסק המחבר ר׳ יעקב כולי בסדורו, ואחרי שהשלימו ומסרו לדפוס כתב הקדמתו הארוכה בעברית (בחדש **אני לדודי ודודי לי** בשנת וזאת **התעודה**) ובעצם השנה והיא (ת״ץ) הופיע בבית ר׳ יונה בכ״ר יעקב ע״י הפועלים אברהם יהודה ליב, אברהם יהודה אלפאגדארי, הפועל העוסק במלאכת הקדש אהרן בכ״ר יצחק נ״י ונסים בכ״ר היים נ״י ובחתימת הספר: תם ונשלם בחדש אלול שנת ל״ב שהו״ר בר״א ל״י לפ״ג (= ת״ץ), (ועל פי כ׳ „משכיות לבב״ לידידי החכם המשכיל מר משה דוד גאון צד י״ג סימן א׳) וקשה לבאר כי בחדש אחד יודפס ספר שלם כזה, כי ההקדמה נדפסה על הסדר כאשר יעידו מספרי הדפים שמתחילים מן ההקדמה ונמשכים בעצם הספר, הכל היה באלול שנת הת״ץ, והנה אני ראיתי בספר מעם לועז „בראשית״ בהיותי בעיר מולדתי רוסג׳וק בשנת התרע״א קנין דודי עזרא ג׳יפרוט נ״ע באופן משונה, ואולי היא הוצאה שניה, אז שקשה להבין שקפצו כל כך הקונים עודם בגליונים, איך שיהיה ברור הוא מה שראה בעיניו מר גאון, וכן ברור הוא מה שראיתי בעצמי בעיני, ובכן יוצא שזאת היא ההוצאה השניה שלא נודעה עד עתה לבבליוגרפים, וכל מה שאני מביא הוא על פי הדפוס בספר ההוא:

ההקדמה כמו ההוצאה הראשונה בחדש **אני לדודי ודודי לי** (= אלול) בשנת וזאת **התעודה** (= ת״ץ) על ידי הסגיה העוסק במלאכת הקודש החכם יצחק בן ר׳ אברהם עוזיאל, ותכל המלאכה ביום ט״ו תמוז תצ״א, הדפוס הוא בתמונת גליון קטן שלם, באותיות רש״י יפות תצ״נ עמודים, הספר „בראשית״ יכיל פרקים שונים לכל פרשה, ביאור כל פסוק על פי הפשט וההגדה, ומתוך הביאור יהיב אמריו במשלים, מעשיות, ומקרים מדברי הימים, מוסר, ודינים רבים, השייכים לאותו הענין או שאינם שייכים לו, סגנון לשונו הוא המוני בכלוא מובן

המלה

2) שם, שם, עמוד ב׳, התרגום והקדמה ר׳ יעקב כולי בספרדית שאני נותן פה נכתב לפני שנים רבות, אחר זמן הופיע כ׳ משכיות לבב שתרגם ידידי ר׳ משה דוד גאון שהכיר יותר חוקי העברית, בעוד שאני שמרתי יותר חוקי הספרדית, ותרגמתי במעט מלה במלה ובעיקר אין הבדל ביניהם.

הסלה, ואין לו חשיבות ספרותי קאשטיליאני כמו הספרים הלאדינים שקדמוהו, מנגד לזה חבורו הוא כדבר בעתו, המובן לכל אדם ולמרות ההוצאות הרבות והעצומות, בני דורו קנו הספר היקר הזה עד שהיה נמצא כמעט בידי כל אדם, וכאופן הזה נוכל להבין איך זכה למהדורות רבות עד ימינו אלה, הרבה יותר מספרים אחרים.

ר׳ יעקב כולי ישתמש בפעם הראשונה באות „ס" במקום „S" אך ישתמש באותה השעה באות „ש" שמאלית כבימי קדם, וכן היה כותב: „לי דיסאנדו רבי חנינא דיזיינדו פורקי ייא אטיסאשטיס טודאס לאס אלאב׳אשיינים די טו קריאדור, קי שיירטו איל דיזיר מונג׳ום טיטולוס אמושטרה קי ייא סאב׳ימוס מוזוטרוס דיזירלוס טודוס"[3]), וכן השתמש בפעם הראשונה באות "ד׳" בסימן „J" (צרפתית) במקום "ג׳" כאשר היה נהוג עד ימיו[3a]), הוא כתב המלות הספרדיות באות אלף בסוף המלה במקום „ה" „סיפא קי דיזי"[4]), „קונפינסאר" במקום „אימפיסאר" (= התחיל), האב׳יס (עופות), במקום אב׳ים (aves) ב׳ידרוראס קי סון די קומיר אי טיינין בואין גואיזמו (= ריח) . . . איל קי קאמינו פור לה פלאשה אי סינטיו בואין גולור (= ריח)[5]), הנה כי כן ישתמש בשתי המלות גואיזמו (guesmo) וגולור (golor) באחת. פעמים אחרית השתמש במלות שאין להן שחר „סיקריטאריו" (secretario), שענינו מזכיר במקום „סיקריטו" (secreto) סוד כמוס וגנוז[6]), „גואיסטרו פאדרי" (אביכם Vuestro padre) במקום „ב׳ואיסטרו פאדרי"[7]) ועוד, בסוף החלק הזה ההם בחדושים פשוטים בעברית:

נשלם ספר בראשית, בסיפור דברי האבות תהלות לאל רוכב ערבות,
וברוך הגומל לחייבים טובות:
ה׳ חפץ למען צדקו, ינדיל תורה ויאדיר, צנה וסוחרה אמתו,
הוא יאזרנו חיל לפרש כל ספרי תורתו,
נגילה ונשמחה בישועתו:

החלק הזה נדפס בפעם השלישית בשנת תק״ח, לפי דברי המדפיס: בהיות הס׳ הזה חשוב ונחוץ מאד, הדפסנוהו פעם שנית (צ״ל שלישית), כדי שיהיה מצוי לקונה וכ״ו בלאדינו: „ד׳יזי איל אישטאמפאדור אין עיר דיטו ליב׳רו אישטיר מאדו אי מוי מיניישטירוזו לו אישטאמפימוש שיגונדה ויז (צ״ל III), פארה קי לו טופין אה קומפראר" קושטנדינא, ברפוס האחים כה״ר ראובן והר׳ נסים אשכנזי בני המחוקק כמוה״ר יונה בכמוהר״ר יעקב זלה״ה שנת בשר״ו (= תק״ח), רע״ד דפים, הפועלים היו: אברהם יהודה ליב, נסים בכ״ר חיים אשכנזי, מרדכי בכ״ר אברהם אשכנזי, ויוסף בן אברהם אכינו. עוד נדפס פעם רביעית ליוורנו (תקפ״ב), חמשית, קושטנדינא (תקפ״נ, ושם נזכר שלישית). ששית, אזמיר (תרכ״ד) ושביעית, שלוניק (תרנ״ז).
החלק

3) שם, שם, עמוד 232 פרשת וירא
3a) שם, עמוד 235
4) שם, הודרות פרק ד׳, עמוד 307
5) שם, שם, עמוד 311
6) שם, וישלח פרק ט׳ עמוד 369
7) וירא, פרק א׳ עמוד 237

II) החלק השני „שמות״ „איס דיקלאראדו אין לאדינו דאנדו אה אינטינדיר איל רינ׳ו די לה וידא קי דיב׳י רינ׳ירסי לה פירסונה סיגון קוסאנדו לה ליי סאנטה, אי טאמביין אה סאב׳יר די טודו לוקי פאסו איניל מונדו, אי סיאה איסקריטו קון אב׳לאש קלאראס קי טודוש פואידין אינטינדירלאס, אי איש ליב׳רו מוי מינישטירוזו, אי איסטי איש איל חלק שני קי איש איל דיקלארו די ספר שמות, אי קין קירי סאב׳יר איל רינ׳ו דיל ליב׳רו, קי מודו איס, אי לוס פרוב׳ינ׳וס קי סי ריסיב׳ין די איל, קי מילדי לה הקדמה דיל פרימיר ליב׳רו אי סי אינפ׳ורמארה די טודו פור אינטירו״, אך המחבר לא כלה החלק הזה כי המות קדמהו, ולפי דברי המדפיס, דרכו היה להגיה כל גליון הנדפס פעמים ושלש, ואחרי כן מדפיסו, וכשהגיע לסוף פרשת משפטים פרק ל״כ תמתחיל „ואל משה אמר״ לא עלה בידו להניהו שנית, שנתבקש בישיבה של מעלה (כנראה מיתה פתאומית), יום א׳ תשעה עשר לחדש אב שנת התצ״ב, החלק האי שלם הזה נדפס בתמיכת הנדיב יהודה מזרחי בקושטנדינא בדפוס ר׳ יונה בן יעקב בשנת בצא״ת ישראל (= תצ״ג) ש״ל דפים על ידי המסדר במלאכת הקדש אברהם יהודה ליב.

בשלשה שנים אחרי כן החכם יצחק בן משה מאנדיסו כתב יתר החלק שמות מתרומה עד סוף פקודי לפי צביונו של ר׳ יעקב כולי „איס דיקלאראדו אין לאדינו... איל אינג׳יניאדור די דיטו ליב׳רו... כמה״ר יצחק מגריסו״ לפי דברי המדפיסים בסבת התבערה שהיתה בקושטנדינא, חלק גדול מן הגליונים שכבר נדפסו היו למאכלת האש והוכרחו להדפיסם מחדש, וזאת סיבת האיחור הגדול הזה, התחלת הדפוס היתה בשנת ונתת עליו הו״ד מלכו״ת לפ״ג (תק״ז), ותשלם המלאכה בחדש טבת נגיל״ה ונשמח״ה (תק״ז), ק״ך עמודים, שני הדפים הראשונים יכילו הקדמת המחבר והסכמת רבני קושטנדינא, ר׳ אברהם בכמוהר״ר יוסף רוזאניש, ר׳ שבתי הלוי, ור׳ יצחק רוזאניש, שני החלקים האלה (שמות־משפטים ותרומה־פקודי) נדפסו שנית בקושטנדינא בשנת ונבנת״ה (תקי״ג), שלישית (שמות־משפטים) קושטנדינא (תקכ״ג), רביעית (שמות־יתרו) שלוניק (תקנ״ט), והחלק השני (תרומה־תצוה) שלוניק (תקס״ג) חמשית (שני החלקים שמות־משפטים, תרומה־פקודי), ליוורנו (תקפ״ג), ששית (שני החלקים) שלוניק (תרי״ג), שביעית, (שמות־יתרו) אזמיר (תרכ״ד) (משפטים עד חצי תרומה) אזמיר (תרכ״ה), (מחצי תרומה־פקודי) אזמיר (תרכ״ו) לפי דברי ידידי המשכיל מר׳ משה דוד גאון, אשר מספרו החשוב „משכיות לבב״, אני מתקן ומוסיף מה שכתבתי שנים רבות מקדם לכן, הדפוס הזה והנייר היפה עולה על כל הדפוסים מן הספר הזה, שמינית (שמות־בשלח) ירושלם (תרמ״ד־תרמ״ו), (יתרו־פקודי), ירושלם (תרמ״ז).

III) החלק השלישי ויקרא „איס דיקלאראדו אין לאדינו, דאנדו אה אינטינדיר איל רינ׳ו די לה וידה קי דיב׳י רינ׳ירסי לה פריסונה סיגון קומאנדה לה ליי סאנטה, טאמביין אה סאב׳יר די טודו לוקי פאסו איניל מונדו, אי איסקריטו קון אב׳לאס קלאראש פארה קי טודוש לו פואידאן אינטינדיר אי קין קירי סאב׳יר איל רינ׳ו דיל ליב׳רו קי מודו איש, אי לוש פרוב׳ינ׳וס קי סי ריסיב׳ין די איל קי מילדי לה הקדמה דיל פרימיר ליב׳רו, אי סי אינפ׳ורמארה די טודו פור אינטירו. איל אינג׳ינייאדור די דיטו ליב׳רו איש החכם השלם כמה״ר יצחק בכ״ר

משה מאגריסו, נדפס פה קושטנדינא, אשר תחת ממשלת ארתנו המלך שולטן מחמוד יר"ה, שנת היום הזה יום **בשורה** לפ"ק (תקי"נ) בדפוס האחים כה"ר ראובן וה"ר נסים אשכנזי בני המחוקק כמהר"ר יונה בכמוהר"ר יעקב, לפני המפתחות ציין תם ונשלם בחודש השלשי ביום טוב כפול שנת **ונבנתה** עיר על תל (תקי"נ) ליצירה, ובסוף: על ידי המסדר העוסק במלאכת הקדש אברהם בכמוה"ר יהודה ליב, ועל ידי נסים בכ"ר חיים אשכנזי, ועל ידי משה בכ"ר יעקב בן אברהם אבינו, קצ"ב דפים.

ס' ויקרא הזה נדפס שנית בקושטנדינא תקב"ז תחת הסות ממשלת אדוננו המלך מוסטאפה יר"ה בשנת קומה ונעלה **בית אל** לפ"ק תקב"ז בבית הדפוס על ידי הפועלים הקודמים. ההוצאה הזאת לא ראיתיה והעתקתיה מס' „משכיות לבב" עמוד ל"נ ס' א', אפס שנפל טעות בבית הדפוס במקום לשים התו לחשבון השנה באות ע' שמו אותו באות נ', וזה הוליך שולל את ידידי המשכיל מר משה דוד גאון לחשוב שנת הדפוס תל"ז במקום תקכ"ז, וכבר הרגיש בדבר ההוא כבלתי אפשרי, כאשר העיר בדף ההוא הערה ב' היות שהשלטן מוסטאפה מלך בין שנות תקי"ד־תקל"ד (1757—1774); שלישית נדפס בשלוניק בשנת תקס"ב בדפוס הישיש מרדכי נחמן וחברו ר' דוד ישראליג'ה, על ידי הפועלים פנחס קלעי, שמואל הרלי, ברוך סותי, ושמואל שאלתיאל, כולל ק"ץ דפים גדולים; רביעית נדפס בליוורנו (תקפ"ב); חמשית נדפס באזמיר (תרכ"ו); ששית נדפס בשלוניק (תרכ"ז).

IV) החלק הרביעי במדבר „איס דיקלארו אין לאדינו... איל אינג'יניאדור די דיטו ליב'רו איס החכם... יצחק מאגריסו, נדפס פה קושטנדינא אשר תחת ממשלת אדוננו המלך שולטן מוסטאפה יר"ה שנת ציון במשפט תפדה **ושביה בצדקה** לפ"ק (תקכ"ד) בדפוס האחים כה"ר ראובן וה"ר נסים אשכנזי בני המחוקק כמוהר"ר יונה זלה"ה, על ידי המסדר העוסק במלאכת הקדש נסים בכ"ר חיים אשכנזי, ועל ידי הפועל העוסק במלאכת הקדש משה בכ"ר מרדכי אשכנזי כולל קס"ח דפים" ההוצאה הזאת לא ראיתיה בשלמתה, והנני מביא אותה על פי ספר משכיות לבב (דף ל"ו־ל"ז) ובספריה של העדה בסופיא נמצא הס' הזה קס"ה דפים אך השער והתיבות הספר חסרים, ההוצאה הזאת היא יקרה עד מאד.

אך נודעה הוצאה שניה שנדפסה בעצם השנה ההיא אך אינה דומה לראשונה לא בסדורה ולא בצורת האותיות, ודעתי נוטה שעל פי איזה סבה שאי אפשר לברר נפלו הפרשיות בין המחבר ותומכיו הנדיבים דוד ויעקב, ברוך ואליהו זונאנה, שמואל ואברהם הלוי, משה ב' יצחק אנג'יל, יעקב ויהודה בונפיל, רפאל הלוי, שלמה ג'יברי, ואחיו של המחבר החכם רפאל מאגריסו — שהספיקו ביד נדיבה ההוצאות, ובין בעלי הדפוס, עד שהכריחו להדפיס הספר ההוא על חשבונם ובשמם שנית על פי החיוב שהיה להם, ובהיות שלא היו מדפיסים אחרים בקושטנדינא שלחוהו להדפיסו בשלוניק כאשר העיר ידידי מר גאון (משכיות לבב עמוד ל"ז הערה א'), וזה פתרון החידה הזאת היותר מתקבל על הלב; הדפוס השני הזה נמצא בספריה הלאומית בירושלם

בירושלם, וכן ראיתיהו ברוסנ׳וק, ורשום: „ספר מעם לועז חלק רביעי שהוא ספר במדבר, איס דיקלארו אין לאדינו... איל אינג׳יניייאדור די דיטו ליב׳רו איס החכם... יצחק מגריסו הי״ו, קושטנדינא (שלוניק) בדפוס האחים כה״ר ראובן והה״ר נסים אשכנזי בני המחוקק כמה״ר יונה זלה״ה (יותר נראה בדפוס הישיש מרדכי נחמן וחברו ר׳ דוד ישראליג׳ה) שנת ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה (תקכ״ד) ומ״ד דפים, על ידי המסדר... פנחס קלעי ה״י, ועל ידי המסדר... ברוך סותו ה״י, ועל ידי המסדר אברהם פסח ה״י, ועל ידי הפועל... שלמה שאלתיאל... על ידי העוסק במלאכת הקדש... רפאל ן׳ עוזיליו הי״ו, ועל ידי שמואל הררי, ה״י (רשימת ספרי לאדינו... בבית הספרים הלאומי... בירושלם מספר 62), ולפי זכרוני הס׳ שראיתי קדם שנים ברוסנ׳וק הוא זה ותמיד הייתי נבוך איך אפשר שהדפיס בקושטנדינא והפועלים בשלוניק, וכן האותיות משלוניק, שלישית נדפס בשלוניק בשנת תקס״נ תחת ממשלת אדוננו המלך שלטן סלים יר״ה, הובא לבית הדפוס על ידי הצעיר וזעיר כה״ר מאיר בן להרב כמוהר״ר חיים אברהם מיראנדה וצוקי״ל, בדפוס הח׳ הישיש ונכבד כה״ר מרדכי נחמן, וחברו הר׳ המ׳ דוד ישראליג׳ה, קס״ה דפים; רביעית נדפס בליוורנו (תקכ״ג) ליוקר מציאותו, והמדפים יהודה קורייאט תשב שהוא הדפוס השלישי: חמשית נדפס באזמיר (תרפ״ז; ששית, נדפס בשלוניק (על ידי המדפים רפאל ן׳ ויניסטי, משכיות לבב, דה ל״ט).

V) החלק החמשי דברים (בשני חלקים) „ספר מעם לועז, חלק ראשון של ספר דברים, איס דיקלאראדו אין לאדינו, דאנדו אה אינטינדיר איל רינ׳ו די לה וידה קי דיב׳י רינ׳ירסי לה פריסונה סיגון קומאנדה לה ליי סאנטה, אי טאמביין סאב׳יר איל דיקלארו די קאדה פרשה אי פרשה, אי קי טודו לוקי פאסו אין איל מונדו, אי סיאה איסקריטו קון אב׳לאס קלאראס, קי טודוס פואידאן אינטינדירלאס, אי קין קיג׳ירי סאב׳יר מאס איל רינ׳ו די איל ליב׳רו די קי מודו איס, אי לוס פרוב׳ינ׳וס קי סי ריסיב׳ין די איל, קי מילדי לה הקדמה די איל פרימיר ליב׳רו, אי סי אינפ ורמארה די טודו פוד אינטירו, אי איל אינג׳יניייאדור די דיטו ליב׳רו איס החכם המרומם כה״ר יצחק בכ״ר שמריא ארגואיטי נר״ו, והקדמה בעברית הארוכה המחבר יעביר לפני הקורא קורות הס׳ מעם לועז שהתחיל ר׳ יעקב כולי „אשר פעל ספר בראשית וספר שמות לא נשלם״ „ואהריו לו קם כלי מלא רוח הכמה, יושב בשבת תחכמוני... ר׳ יצחק מאגריסו... אך הוא היה מתכוין לגמרה... ופירש עד סוף ספר במדבר ונתבקש בישיבה של מעלה״ בתוך דבריו ר׳ יצחק ארגואיטי, מזכיר לטובה שני חכמי העיר ר׳ יצחק פרץ, ור׳ יעקב אלנזי שהשאילו לו כל הספרים הנחוצים למלאכתו, ומפיל תחינתו לפני בני העדה „ובתחנונים ידבר רש, לקוח את ספר התורה הזה, בזו יבוזו לו כסף ושוה כסף, היה לי למשיב נפש די מחסורי אשר יחסר לי״ ומחסר האמצעים להוצאות הדפוס, חלק אותו לשני חלקים וידפיס החלק הראשון מפרשת דברים עד סוף פרשת עקב, „ואפריון נמטיה להחכם... משה סיד אשר הזיל מכיסו להביאו לבית הדפוס... בקושטנדינא בדפוס הארוס החכם הנעלה כה״ר שמואל

בכ״ר נסים אשכנזי יצ״ו, ותהי השלמתו בחדש חשון שנת טוב וישר לפ״ק (תקל״ג) ר״לא דפים, בחבור הזה רואים אנחנו בפעם הראשונה שמשתמשים המחברים באות ס׳ במקום S, אך עוד משתמשים באות ג׳ במקום J ובאות ו׳ או ב׳ פעם באחת ופעם באחרת במקום V; החלק השני ראה־וזאת הברכה (על השער כלאדינו כנסח החלק א׳ מאת יצחק בכ״ר שמריא ארגואיטי, נדפס בקושטנדינא יע״א, אשר תחת ממשלת אדוננו המלך שלטן חאמיד יר״ה שנת **וזרחה לכם יראי** שמי לפ״ק (תקל״ז) בדפוס החכם המ׳ כה״ר שמואל בכ״ר נסים אשכנזי, מציאותו של הס׳ הזה היחידי בעולם נודע על ידי מר משה דוד גאון שמצא השער בצרוף ט״ו דפים בשנת תר״ץ כרשות חברת „תקון חצות״ שעל יד בית החולים הכללי „משגב לדך״ כירושלם, ועתה נמצא רק השער ברשות בית הספר הלאומי כי הדפים נאבדו, והספרות הלאדינית חייבת תודה למר גאון על המציאה החשובה הזאת, החלק הראשון נדפס שנית בשלוניק בדפוס של הישיש מרדכי נחמן וחברו כה״ר דוד ישראליג׳ה (תקנ״ח); שלישית „נדפס לשעבר בקושטנדינא יע״א, והן עתה ליוקר מציאותו הובא לדפוס בהשתדלות הרב יהודה כ״ר אברהם קוריאט ליוורנו (תקפ״ג); רביעית (רק דברים־ואתחנן) בהשתדלות נתן צבי ויוחנן קלעי, בדפוס יתמי המנוח בצלאל הלוי (שלוניק תקפ״ט, קמ״ד דפים), (רשימת ספרי לאדינו בספריה הלאומית בירושלם, מספר 70); חמשית נדפס באזמיר רפ״ט דפים (תרכ״ח); ששית נדפס בשלוניק בדפוס נז״י סעדי הלוי אשכנזי (תרס״ג) יתר חלקי הס׳ „מעם לועז״ יבואו במקום הראוי להם כחלק הבא.

ב) אותיות רבי עקיבא

בעוד שר׳ יעקב כ׳ולי עסק בחבורו הענק „מעם לועז״ בשנת תפ״ט (כי לפי דבריו כתב ספרו בעוד שנה אחת), סופר אחר ר׳ אברהם אסא תרגם ספר אותיות ר׳ עקיבא בלאדינו וידפיסו בדפוס ר׳ יונה ן׳ יעקב אשכנזי, ועל השער: „ספר אותיות ר׳ עקיבא ע״ה בלשון לע״ז, איס אב׳יזארמוס קי אנטים קי קריארה איל שי״ת אה סו מונדו ויניירון לאס וינטי אי דוס ליטראס די לה ליי, דיזיינדולי קאדה אונה די איללאס קי קון איללייא קריארה אה איל מונדו, אסטה קי וינו לה בי״ת אי לה ריסיב׳ייו איל שי״ת אי קריאו קון איללייא אה סו מונדו, אי מונג׳וס חדושים אי קאשטיגיריוס טופאריש די איר מילדאנדו אין איסטי ליב׳רו״ (להודיענו קודם שברא האל ית׳ עולמו, באו לפניו כ״ב אותיות התורה וכל אחת אמרה שיברא בה העולם, עד שבאת לפניו אות ב״ית וקבלה האל ית׳ ויברא בה עולמו, והרבה חידושים ודברי מוסר תמצאו כאשר תקראו הס׳ הזה) בקושטנדינה שנת תפ״ט, וכסוף הס׳ באו חרוזים מר׳ יצחק הלוי וחתימת המסדר ועוסק במלאכת הקדש דל ושואל, הצעיר הר׳ יצחק בן אברהם עוזיאל (פ״ח עמודים).

ג) קומפלאס די יוסף

חבור מליצי ומקורי בלאדינו שחבר ר׳ אברהם די טולידו „קומפלאס די יוסף הצדיק״ והם חרוזים על חיי יוסף הצדיק על פי הפשט וההגדה (נדפס בקושטנדינא שנת תצ״ב).

ד).

ד) ספר שלחן המלך

והוא שלחן ערוך בתרגום לאדינו כמעשה החבור „שלחן הפנים״ על ידי ר׳ אברהם אסא, ונבדל מזה שהוא ערוך בלשון יותר המוני, ועל השער כתוב: „ספר שלחן המלך. איס חבור דיל שלחן ערוך קופיאדו, אין לאדינו קלארו קון סו הנהה פ׳ואי טריזלאדאדו, פורקי קאדה וארון סיאה אקאוידאדו, יצחק בן אליהו נומבראדו, הא דיטו ליב׳רו איסטאאספאדו״ (ס׳ שלחן המלך, והוא חבור מועתק מן השלחן ערוך, בלאדינו צח עם הנהות תרגם כדי שיהיה כל איש זריז, יצחק בן אליהו הדפיס הספר הזה) קושטנדינא תק״ע (באותיות רש״י שכ״ד דפים).

ה) משיבת נפש (אזהרות לר׳ שלמה בן גבירול)

„ספר משיבת נפש, איש דיקלארו די לאש אזהרות, אי אויזה איל דיקלארו די טודאש לאש מצות אין לאדינו, אינ׳ז קומו איל מולדי די איל מעם לועז, קי טודו פאטרון די אלמה קי קירי שאב׳יר איל דיקלארו די לאש מצות, פואידי אינטינדיר אי סאב׳יר פור דיטו ליב׳רו, דיקלארו די קאדה מצוה אי מצוה, אי איש אקונ׳ידו די לוש שיניוריש חכמים ע״ה, קומו לו ויראן קאדה קוזה פור שו לוגאר אשינייאלאדו די קי שיניור איש״ הובא לבית הדפוס על ידי האחים... כה״ר שמואל והנכון כה״ר יום טוב בכה״ר נסים פאלאג׳י יצ״ו, קושטנדינא בדפוס האחים ראובן ונסים בני יונה אשכנזי, שנת זאת חק״ת התורה לפ״ג (תק״ג) חלק ראשון המחבר שבתי יעקב ויטאש, נ״ד דפים, דף א׳ ע״ב הקדמת המחבר, דף ב׳ ע״א שיר מתחיל „שבחות ותהלות לנורא עלילות ועושה גדולות, אלהי ישראל וכ״ו סימן שבתי ויטאש, ואחרי כן ההקדמה בלאדינו, ר׳ שבתי משתמש בלבד באות ש (שין שמאלית) במקום S אך לאות V פעם ב׳ רפויה ופעם ו; החלק השני נדפס בבית הדפוס של אברהם בן משה יתום, שהעתיק אותו ממצרים בשנת באשר ה׳ אתו (תק״ד) ע״ו דפים.

ו) בן גוריון (יוסיפון)

המחבר הידוע ר׳ אברהם אסא תרגם ספר „בן גוריון״ בפקודת המדפיס ר׳ יונה אשכנזי ובניו בלאדינו בלשון צח והמוני, ובחתימת הס׳ הודיע המדפיס מה המריצו למלאכה הזאת, ותמצית דבריו, שאחרי השרפה הגדולה כל הדפוס עלה על המוקד, והוא יצא נקי מכל נכסיו, ואף שאיזה נדיבים עזרוהו לפי שעה, חשב לחבר איזה חבור ולהדפיסו כדי להרויח חלק אחד ממה שהפסיד, והנה עלה בדעתו להדפיס הספר הזה, ובזה יועיל לעצמו ולאחרים שיהיה ביד כל אדם באפשרי לדעת קורות עם ישראל אחרי חתימת כתבי הקדש, והנה אנה לידו שהרב הכולל ר׳ אברהם רוזאניס היו בידו איזה מעות של הקדש, ויפקידם בידו להספיק הוצאות הדפוס ולהשיב הכסף אחרי כן, בתתו איזה חלק בריוח להקדש, בשער הספר כתב המחבר:

ספר בן גוריון אי רישטו די איסטוריאס וורדאדיראס... דישפואיש די טיטוס קי איש דישפואיש דיל בן גוריון אי קי איכפישה די טיטוס אנטיש קי וינגה לה

איסטוריא נ׳ושטה אי טאמביין... איסטוריא די לוש ישמעאלים אי רייס עוטמאן קי איראן מלכי חסד. אישטאמפאדו אין קושטנדינא אין לה אישטאמפאריא די ר׳ יונה קי היזו דישפואיש דיל פ׳ואינו קי שי לי קימו לה אישטאמפאריא אין מיז די אייר די 5500, אישטאמפאדו אישטו ליב׳רו אניו די 5503 (ספר בן גוריון ויתר ההיסטוריות אמיתיות... אחרי טישטש שהוא אחרי בן גוריון, ומתחיל מטישטש קודם שתתחיל ההיסטוריה הנכונה וגם ההיסטוריה של הישמעאלים ומלכי עשמאן שהיו מלכי חסד — נדפס בקושטנדינא בדפוס ר׳ יונה אשר עשה אחרי השרפה אשר נשרף בית דפוסו בחדש אייר ת״ק, נדפס הספר הזה בשנת תק״ג) ובדף קס״ה הדפים המתרגם אברהם אסא שיר המתחיל: איס מיניסטיר אי בואין אקומיטיר, אלאואר אאיל דייו שאנטו (בלאדינו), הוא כתר בסגנון קל וצח, לפי המדובר בימיו בין המון העם, אך לא התרחק הרבה מן הקשטיליאנית: כאשר עשו הסופרים בלאדינו בדור ההוא, אמנם יותר מזה יש לו להכיר טובת שבחר ענין כזה בדור כהה ההוא ויִמסור בידי העם ספר חשוב כדי להאיר עיניהם במקרים שנעלמו מאתם, ובטח נדע שר׳ יונה הועיל בספר הזה שפרסמו כמו שהועיל ר׳ יעקב כולי בספרו הענק „מעם לועז״, נוסף לזה, המחבר הביא בסוף החבור באיזה דפים קורות מלכי העשמאנים, למען ידעו בני ישראל קורות העם אשר ישבו בתוכו, ואף השכיל להביא בתוך קורות התוגרמים גם איזה ענינים יקרים הנוגעים ליהודים בהתקשרות עם קורות התוגרמים, לפי הזכרונות שעלה בידו לאסוף מכל מה שקדמוהו, ולפעמים נתן בידינו ענינים חשובים שהעלה מעמק השכחה שבלעדו לא היינו יודעים ומכירים אותם. הספר הזה נדפס באותיות מרובע יפות והדשות מכיל קנ״ח דפים כפולים רבע הגליון, ונדפס פעם שנית בשלוניק בשנת תרכ״ג (קצ״ו דפים). ופה איזה שורות לדוגמא:

> אי אניו די 338 מוריו שולטן מחמד אין אנאטולי, אי ויניירון לוש ג׳ינישארוש אה קושנדינא אי לה איזיירון ייאנסה אי מאטארון אה מחמד פאשה, אי אשינטושי אין שילייא די איל רייני שולטאן באיאזיט, אי אשטה קי וינו שולטאן באיאזיט די טריפיזאן איר׳ה אין אישקי שאראי קורקוט שו אינ׳ו, אי פור אקידאר שאניא די איל פואינב׳לו לו אשינטארון אין שילייא די איל רינו, אי דישפואיש ויניירון שולטאן באיאזיט אין אישקדאר לו דיטוב׳יירון אי ויניירון פור דימאנדארלי אה קורקוט שי קיריאה דארלי איל רייגו אה שו פאדרי, אי רישפונדיו קי וינגה אי לי אינטריגארי איל רייגאדו קון תנאי קי אורה די שו מואירטי סי טורני איל ריינו אמי, אי וינו שולטן באיאזיט אי לי אינטריגו קורקוט שו אינ׳ו איל ריינו אינשו מאנו אי שו איהמאנו נו לו פירשיגיו אי שי פ׳וליו אה רומא: (בן גוריון דף קנ״ז ע״א).

ז) עמוד רש״י

עמוד די רש״י, אינ׳ו פארה לוש תלמידים: פור פרוב׳ינ׳ו די לאס חברות די תלמוד תורה, פור אינקואנטו ליב׳רוש די רש״י ב׳אלין קארוש אי נו לוש מירקאן, סי איזו אה עמוד די קאדה פרשה קי איש לוקי אנזאק אה מילדאר קאדה שימאנה לוש מלמדים אה לוש תלמידים, אי פארה קואל קיר נ׳ודיו קי לו

טומי

טוסי פארה סו איג׳ו, אי קי נו לייב׳י אאיל מילדאר איל ליב׳רו אינטירו אי לו רונפה קומו אוואנסה די לאש קרייאטוראש, נו איזו אישטאמפאר... כמה״ר יעקב קמחי יצ״ו, פארה שיר מזכה את הרבים, קושטנדינא בדפוס האחים כה״ר ראובן וכה״ר נסים... בני... כמה״ר יונה אשכנזי נר״ו שנת זאת חקת התורה לפ״ג (תק״ג) כ״ח דפים, על ידי הפועל העוסק במלאכת הקדש משה בן אברהם אבינו עליו השלום. בשער הס׳ הזה רואים אנחנו שהיו משתמשים על הרוב באות ש (שין שמאלית) במקום S ולפעמים רתוקות באות „ס״; ליב׳רו (libro) כמו בקאשטיליאנית במקום ליב׳רו; ג׳ (רפויה) במקום J הספר הזה נדפס שנית בויניציא בשנת תקל״ח, ובפיסא שלישית (תקנ״ה).

ה) מעשיות דיל שיניור די יעקב אבינו

בשנת תק״ה יצא מתחת מכבש דפוס ר׳ יונה בן יעקב אשכנזי הס׳ „מעשיות דיל שיניור די יעקב אבינו״ בלי שם המחבר, לפי ההקדמה הארוכה יותר מראי בראש הספר, המחבר בחר סגנון הספרדי היותר צח ולפי חקי הלשון; החבור נכתב בחרוזים בספרדית ותוכנם על חיי יוסף בן יעקב, נחלק לשלשה ראשים: א) יוסף וינדידו פור שוש אירמאנוש (יוסף נמכר על ידי אחיו), ב) לוש אמוריש די יוסף אי די שינוב׳יאנה מוג׳יר די פוטיפר (אהבת יוסף וסינוב׳יאנה אשת פוטיפר), ג) יוסף שי דה אה קונושיר אה שוש אירמאנוס (יוסף התנכר לאחיו).

ט) לוה ארץ

הספר „לוה ארץ״ שהופיע בקושטנדינא בשנת תק״י על ידי ר׳ יצחק ואלירו, הוא מאסף חבורים קטנים מתורגם מן העברית או מקוריים בספרדית, כמו: טוכיה, יהודית, משפט שלמה וכ״ו (לא הגיע לידי בשלמותו) אחרי הדור הזה הספרים הספרדים הולכים ומתמעטים בעוד איזה שנים, ואלה הנודעים:

י) תוכחת מגולה

ליב׳ריקו די תוכחת מגולה... „היים יום טוב אים מי נומברי, אי מאגולה מי אלקונייה״ מליצה בלשון לאדינו, כולל שירים אלו, תוכחת מגולה (לשון נופל על הלשון, לשם משפחתו מאגולה), קצות הארץ, לחן „לאש קייטאנאש שיאן אינג׳ידו (שיר ספרדי שלא נודע כעת), מראות אלהים, תיקון סעודה פורים, קופלאש לההכם המרומם הרופא המובהק כה״ר יעקב עוזיאל, קושטא׳ תקט״ז ט״ז עמודים.

י״א) פטירת משה

פטירת משה רבנו עליו השלום, דאנדו אה אינטינדיר לה מעלה די משה רבינו אין לאדינו, קושטנדינא, תקכ״ג.

י״ב) ספר מעשה תורה

ספר מעשה תורה, דאנדו אה אינטינדיר לוש רינ׳וס קי דיוי רינ׳ירשי איל אומברי אין איסטי עולם, מאמב׳ין ספר ארחות חיים דיל ר׳ אליעזר הגדול, קושטנדינא תקכ״ז.
(י״ג

י"ג) סדר פרקי אבות

סדר פרקי אבות, שנוהגים לקרות בשבתות שבין פסח לשבועות, עם לעז כל פסוק ופסוק, באר הטב למען ירוץ הקורא בו, נדפס פה קושטנדינה אשר תחת ממשלת אדונינו המלך שולטן מוסטאפה יר"ה, שנת גג"ילה ונש"מחה ב"ך לפ"ק (תקכ"ט) ברפוס הר' ראובן אשכנזי יצ"ו ככמוה"ר יונה זלה"ה, ושותפו הבחור שמואל בכ"ר נסים אשכנזי ז"ל... התרגום הזה אינו בשום אופן מבני הדור ההוא, כי אם למצער דור אחד או שני דורות קדם הפרק ההוא, וכנראה היה התרגום בכ"י לעינים למדפיסים, כי הלשון והמלות כתובים וערוכים לפי הנהוג בימי קדם בראשית בוא הספרדים, הלאדינו והעברי מנוקדים ובאותיות מרובע, לדוגמא נביא פה איזה שורות:

איל אירה דיזיין סגינואן קארני מגינואה נחאנו, סגינואן אזיינדה סגינואה אנסייא, סגינואן סגירים סגינואה אינזיוס, סגינואן סיירבאס סגינואה פלאי־נריאה, סגינואן סיירבוס סגינואה רובו, סגינואן ליי סגינואה וידאס, סגינואן ישיבה סגינואה סינסייא, סגינואן קונסינו סגינואה אינטינדינסייא, סגינואן צדקה סגינואה פאס, קוספרו פאסה בואינה קוספרו פארה סי מיזמו וכו'

(אבות פרק ב')

י"ד) שבט מוסר

ספר שבט מוסר לר' אליהו הכהן ותרגומו בלאדינו על ידי ר' אברהם אסא, בהשתדלות משה סיד, ועל השער כתוב: אגורה סי איסטאמפה אין לאדינו, פארה דארלו קון פירמאס אה אונה פארה איל פליגו, פארה קואלקיר אומברי קי לי סיאה קולאי, סי אה מירקארלו, סי אה מילדארלו, אי סיר מזכה את הרבים, אי קון איסטו אלארגאראן וידאס, בעזרת האל, ובא לציון גואל, נדפס בקושטנדינא אשר תחת ממשלת אדונינו המלך שולטן מוסטאפה יר"ה. שנת קוה קויתי ה' (תקכ"ז) ש"ב דפים, הס' נדפס באותיות רש"י, ובלשון המוני פשוט המובן לכל העם, והוא הספר הראשון שנכתב בעד העם מבלי להשגיח על המליצה הקאשטיליאנית, הוא עממי במלוא מובן המלה, בסוף הספר (דף רצ"ז) המתרגם ר' אברהם בכ"ר יצחק אסא במליצה בלאדינו מדבר בשבח הספר והתרגום ומבטיח לתרגם ספרים אחרים בעד העם, אך כנראה שלא הספיקה לו השעה ונפטר לעולמו לאסון הספרות הלאדינית, וזאת ההקדמת בלאדינו:

מויי סיירטו אי מויי דיריג'ו, סי טאמביין איס גראן פרוב'יג'ו, אלאב'אר אאיל קריאדור, איל איס איל ריג'ידור, די איל מונדו. אי נון איי אוטרו סינונדו, קריאו אין סיש דיאס, איל מונדו קון סוס זיאס, אי מוס דיין ליי סאנטה, קונפלידה סין פ'אלטה, פריסייאדה מאס קי אורו אי פלאטה, אי נוס אב'יזו, אי נוס אנביזו שישינטוס אי טריזי קומאנדוס, אי נוס אקאב'ידו ביין גוארדארלוס, קי פור לה ליי איל מונדו סי סוסטייני, אי טודו פור סו ג'וסטו ביין טייני, מוס דוטרינה מונדאדיס, אי נוס אלישה מאלדאדיס, אירידאמוס איל מונדו וינידירו, קון סוס ויסיינוס פור אינטירו

אינטירו, לאס מצות אפ׳ידסאגדו, אי גואדראר סו קומאנדו, איס ראזון פוניר סינטידו, אי פור איל׳יאס סיר אקורידו, טראב׳אג׳אר אין לה ליי נוג׳י אי דיאה. קון פרונטיזה סין פורפ׳יאה, אי נון איג׳אר זמן אין ב׳אנידאד, ני רינ׳וס די מאלדאד, אי רינמיר אלה אלמה, די נהנם אי סו פ׳לאמה, אי טודו וארון ניסייו, פור נוסטו די און פונטו פיידרי סו פרישיפיין, אגורה בעונות סי טופו, קי איל מונדו סונג׳ו דיסקריפו, אי איל דעת אים קון פוקידאד, אי דיסקאלייו טודה קוזה אין קאנ־טידאד, אי קון בואינה וילונטאד אי קירינסייא אי אמיסטאד, ה״ר משה סיד י״ץ קיג׳ו, פור בואין דינ׳ו, איסטאספאר אין לאדינו, דיטו שבט מוסר פור דוטרינו, קי אים ליב׳רו די בואינוס קאסטיגירייוס, אי אינביזה פור אלישארסי די ריב׳יליוס, אי סוס פאלאב׳ראס פריסייאדאס, אי מונג׳ו איסטימאדאס, קי אים פירטיניסיינטי, פור דוטרינאר אלה ג׳ינטי, אי לו וינדי אונה פארה און פלינו, קי לו קומפרי קאדה אסינו, אי אישטו אים לוקי קידה. אי איל מילדאר נון סי וידה, קי קאדה אונו מילדי ליב׳ייאנאמינטי, סיינדו אין לאדינו סירה קונטינטי, אי מי דימאנדו די מי, אי לואינו לה פינדולה טומי, אי מי דיטירמיני, אי לו לאדיני, אי קומפרה דיטו ליב׳רו סאב׳רוזו, אי מילדאריש אין איל קון ריפוזו, קי מצוה גראנדי איל מילדאדו, קי איל גלות סירה אקורטאדו, אי איל שי״ת מוס אינב׳יארה איל גואל, פור רינמיר אה טודו ישראל, אכי״ר, דינ׳ו די וארון מינור, מאנקו די אינגי, אברהם אסא יצ״ו.

כתרגום הזה ר׳ אברהם אסא שינה הרבה לשונו וסגנונו מתרגמיו הראשונים, מלבד שלשונו פשוט ועממי הוא כתב בהיכח הדעת „מוס אינביארה״ במקום „נוס״ אף שפעמים רבות השתמש במלת „נוס״ וכן באות „א״ בסוף המלה במקום „ה״ קירינסייא תחת קירינסייה, וכן לאות V כותב פעם כ׳ ופעם ג׳, נפלא לראות שלא בלבד בעברית אלא שגם בלאדינו, הספרים הולכים ומתמעטים ומשנת הקב״ז עד שנת תקל״ו הופיעו רק ארבעה ספרים בלאדינו בקושטנדינ׳א, בינתים פסקו בתי הדפוס לגמרי בעוד עשרים שנה (תקס״ב־תקס״ב), בעת ההיא הופיעו בשלוניק ששה או שבעה ספרים בלאדינו אם נמנה גם את לוח השנתי בתוכם.

ציון ב׳

הרבנות הראשית באנדרינופלא

א) הזכיות והחובות:

בשנת קכ״א (1361), השלטן מוראד הראשון כבש העיר הגדולה אנדרינופלא הנקראת בפי התוגרמים אדרנ׳, ובפי היהודים אינדירני, ושם היתה עדה יהודית קטנה מימי מלכות היונים, כחמשה ושלשים שנה אחרי כן נקבלו בפעם הראשונה בתוגרמה היהודים הגרושים מצרפת ואשכנז, בימי השלטן מוראד השני, וייסדו עדות הרשות בעיר הבירה, וכאשר פרצו לרוב בקשו הרשיון מהמלכות לבחור להם רב ראשי לעדת אנדרינופלא, ומצודתו תהיה פרושה על יתר ערי המדינה, הרב הראשון

הראשון. שנבחר לראש הרבנים היה ר' יצחק צרפתי יליד אשכנז, והמשרה הזאת היתה למורשה לצאצאיו אחריו [1].

ביום כ"א סיון רי"ג (29 מאי 1453) השלטן מחמד השני כבש קושטנדינא, ויעתיק שם כסא המלוכה, ואז מנה לרב ראשי על כל קהילות היהודים בכל הקיסריה את ר' משה קאפסאלי וענין הרבנות הכללית בקושטנדינא לא עמד ימים רבים לרגלי פירוד הדעות בין העדות השונות [2], אמנם הרבנות באנדרינופלא עמדה בתקפה, בתחילה בתור כא כח של הרב הכולל הראשי לעיר אנדרינופלא וערי הסביבות. ואחרי שבטלה הרבנות בקושטנדינא, עמדה ברשות עצמה על העיר הזאת וערי הסביבות ובעל הזכרונות כתב:

„העיר והמדינה (אנדרינופלא) שמיום הוסדה, (צ"ל מיום הוסד הממשלה התוגרמית בה), האירו המאורות לממשלת עליה ואגפיה, לפרוש לחמה של תורה, העם היושב עליה להם ידרושו ותורה יבקשו מפיהם, והחזיקו ברבנותם להאיר לארץ ולדרים עליה, דור אחר דור, אל חמשה קהילות המדינה, והכפרים הסמוכים בחרסות שהטילו מאז מופתי הדור, שלא יוכל שום אדם להשיג את גבולם, להיות שורר ומורה כלעדם וזרעם אחריהם, והכפר אשר ירצה להיות להם חפץ תורה במקומותם, במושבותם, משכירים להם בתורת שכירות מורה צדק, לריב את ריבם ולדון את דינם ברצון הבעלי דינים, ואם ירצו ליקריב את דינם לפני רב המדינה, הרשות בידם, ולא יוכל המורה צדק ההוא לבוא אותם שיעמדו לפניו" [3]. (אחרי גרוש ספרד משנת רנ"ב לפורטוגל משנת רנ"ז, מספר הקהלות שהיו חמש, נתוספו לשלש עשרה.

כנראה שרות הרבנים האדריאנופוליטים בעסקי הקהלות המשועבדות להם, היתה בתחלה מוגבלת, ובעל הזכרונות כתב בהתאוננו מה, כי בימים האחרונים הרבנים האלה חפצו לפעמים להתערב בעניני הקהלות הפניסים חוץ מחזקתם:

„הרב מר קשישא, דהכי סבר ליה מר, דאית בחילוה למנות ולסלק למורה צדק אשר הוא נרשם במקומות המסתופפים בצלו, בנין דאיהו רב ושליט... דפוק חזיה מאי עמא דבר, בכל אתמותא אליו אשר רבני אדריאנו יע"א מוחזקים בהו, ונוטלים מהם פרס קצוב לשנה, בעבור ששולחים להם הפרי עץ הדר ומיניו, וכי אתרעיה שלא נמצא במושבותם תלמיד חכם הראוי להורות, ונטין וחליצות נמפלין אליהם, האמנם אם בני העיר שכרו להם איזה תלמיד חכם לאלוף עירם, מקימים אותו לראש עליהם, ועל פיו יהיה כל ריב וכל נגע, והבחירה ההיא היא ביד אנשי הקהלה, ומעולם לא נטפלו בזה הרבנים שבמתא אדריאנו יע"א, אלא דבחזקתיה קיימי לענין הפרס, או לעניני גטין במקומות שלא הורגלו או לא נתנו גטין בתוכם, או אם המורה ההוא אינו פקוע ומומחה בטיב גטין דאין לו עסק בהם, הנה בזה לבד שררתא דידהו" [4].

לפי

1) דברי ימי ישראל בתוגרמה, ח"א עמוד ע"ו
2) ישרים חים ס' שס"ד
3) קבץ מאמר מרדכי, חלק גספר לקדש, דף קפ"ב ע"ב
4) מים החיים, חלק מי מריבה, דף ס' ע"א

לפי המקורות האלה מתבאר שזכיות הרבנים הראשונים מאנדרינופלא היו: א) לקבל פרס קבוע מכל עדה המשועבדה להם מבלי שישיג איש גבולם, ב) הזכיות האלה היו להם מורשה לבניהם אחריהם, ומנגד לזה הם היו מחויבים, ג) להספיק הלולב והמינים לכל העדות, ד) לדון את כל הקהלות שלא היו להם רבנים ומורי הוראה, ה) לעסוק בגיטין וחליצות במקומות שלא הורגלו בהם. אמנם בארך הימים, הרבנים החזיקו לעצמם זכיות יותר גדולות, ולא רצו לוותר עליהן, עד שפעמים רבות היו הסבה להרבנות מתלקות בתוך העדות בערי המדינה, ובתקף היד השיגו שטרי שעבוד מן העדות כזה:

„בסימן טוב, ובשעת ברכה והצלחה ואהבה ואחוה ושלום עד העולם, מודעת זאת כי זה עידן ועידנים מזמן אבותינו ע"ה, שאנחנו יחידי עירנו (פיליפופולי) יע"א, משועבדים וקשורים לעטרת ראשינו מורנו ורבנו, הרב הכולל כמהר"ר מרדכי בכמה"ר מנחם זלה"ה, היושב על כסא ההוראה בעיר תהלה אדריאנופולי יע"א, על הן הן, ועל לאו לאו, והן עתה מכח הקטטות והמריבות אשר עברו בינינו, היה חששא שאפשר שאיזה ממנו ימרה את פי מורנו הרב נר"ו הנז' ועל כן באנו כולנו יחד במעמד אחד, ועשינו שלום בינינו, שגדול כח השלום ונתועדנו ונתקשרנו מחדש, לחדש המלוכה מורנו הרב נר"ו הנזכר, וקבלנו אותו עלינו לראש ולמאריה דאתרא, עלינו ועל בנינו כאשר נבאר בסיעתא דשמיא, הנה כי כן מודים אנחנו הבאים על החתום מטה, זקני וטובי העיר, ומנהיגי ויחידי הק"ק יע"א, מדעתינו ומטוב רצוננו בלי שום זכר ואונס כלל, אלא בלב שלם ובנפש חפצה, ודעת שלם ומיושב, כמודים בבית דין, איך הוא דבר אמת ויציב, שחדשנו המלוכה מעטרת ראשינו מורנו הרב נר"ו הנזכר, וקבלנו אותו למאריה דאתרא ולראש ולקצין לנו ולבנינו, לכל אשר יאמר אלינו בין רב למעט, על הן הן, ועל לאו לאו, בין דין לדין, בין למשפט, בין במילי דעלמא, ובין במילי דשמיא, ואפילו שיאמר אלינו על האיסור מותר ח"ו, מודים אנחנו, וקבלנו אותו לשמוע בקולו לכל אשר יאמר אותנו, ועל פיו אנחנו נוסעים, ועל פיו אנחנו חונים, לכל זמן אשר יחפוץ מורנו הרב הנזכר לשים אלינו פרנסים ונבאים לאיזה ממנו שיהיה, כדי שיפקחו וישגיחו בצורכי העיר וכיוצא, כאשר כנהגינו בכל עיר ועיר, ומעתה נתחייבנו בקנין ושבועה מ"ך כמדל"ב לשמוע בקולו, ולא להמרות את פי מורנו הרב נר"ו ת"ו, ועל הכל הנזכר לעיל נתחייבנו אנחנו החתומי מטה, ונעשינו ערבים זה לזה, וזה לזה על כל אשר יאמר אלינו מורינו הרב הנזכר לעיל, הכל נעשה ונגמר בקנ"ש מ"ך בסדל"ב, ובשבועה המורת דאוריתא שאין לה התרה עולמית, שנטלנו כל אחד ואחד ממנו איש מרעהו, על דעת המב"ה ועל דעת הנשבעים באמת, ועל דעת מורנו הרב נר"ו, שלא לנטות מדרכו הטוב ימין ושמאל, ושלא להמרות בו ח"ו, על הן הן, ועל לאו לאו, והתימת ידינו תהא מעידה עלינו כמאה עדים כשרים, והכל דלא כאסמכתא ודלא זכ"ה, ושל"א וכ"ו, בבטול וכ"ו, ובפסול וכ"ו, ולהיות האמת נאדרת ביד מורנו הרב נר"ו, באנו על ההתום מטה, פה עירנו פיליבי (פיליפופולי) יע"א, ביום שבעה באדר בסדר ואתה תצוה את בני ישראל משנתנו זאת התקס"ד,

ואתן

ואתן שנת בשלום וכמישור״ר הלך אתי ורבים השיב מעון, לפ״ק, ושריר וכו״ר וקיים וישר (ותתוסיף עליו צ״ט תתימות)[5].

השטר של ההשתעבדות הזה, יתן בידינו תמונה שלמה של התחיבות העדות הקטנות למול הרבנות הכוללית באנדרינופלא, אשר משלה עליהן בכל תקפה וידה החזקה, ופעמים רבות הכבידה עולה על צואריהן בהתערכה בעניניהם הפנימים וכסדרי הקהלות, למרות חפץ ורצון יחידי הערים, ואחדים שברבנים האלה הכבידו אכפם על העדות המשועבדות באופן נורא, ולא היה להן מושיע, והרבנים משלו כחפצם לא לבד על הקהלות, כי אם גם על הפרטים, כן נראה לדוגמא בפקודה הזאת:

דא תהא לסיקם ביד הר׳ מאיר בכ״ר אשר תושב פליכ׳נה, היות אמת שלשעבר קבלתי עדות אחד שתוקת המאנדרה (מקום לעבודת גבנות וחריצות) שבכפר בריש שבגבול ניקופול, היא של הר׳ מאיר שקנאה מהר׳ מאיר בארוקאש, והנה עתה קבלתי עוד עדות עד אחד שהעיד כן, ומעתה החזקה הנזכרת היא של הר׳ מאיר הנזכר, מבלי שום פקפוק, וגזורני בכח חרם חמור עם כל אלות הברית, ששום בר ישראל לא יורשה ליכנס במאנדרה הנז׳ לאסיג גבולו, בשום צד ואופן שבעולם, לא לעסוק בה לעצמו, ולא להשתתף עם גוי, ולא להזכיר עצמו לגוי לעסוק בה, ולא בשום צד אחר שבעולם, והאיש אשר יעשה בזדון נגד דברינו אלה, מלבד שעובר על החרם, ורבצה בו כל האלה, גם אנחנו נחלץ חושים לרדפו עד חרמה, וגבינתו אסורה כגבינת גוים, ושומע לנו ישכון בטח, ולראית האמת, חתמנו מטה בשליש ג׳ לחשון הת״ץ ושבע, ושריר וקים, הצעיר אברהם נירון[6].

הפקודה או גזרה הזאת, תראה לנו בברור עד כמה היו מושלים הרבנים על העם, בכח התורה ובכח הניתן להם מצד הממשלה, עד שלא יכלו בשום אופן להתנגד להם ולפקודותיהם.

ב) הרבנים לבית צרפתי

כבר ראינו שבשנת תקנ״ו (1396) בערך, הוקם ר׳ יצחק צרפתי לרב הראשי באנדרינופלא בימי השלטן מוראד השני, ובשנת תפ״ז (1427) בערך, הוא ערך כתב חוזר אל כל קהלות הקדש „הנמצאים באשכנז השוכנים בערי שואבן, רינוס, שטיירמרק, מרין, והונגריא״, לצאת מארצות העמים, ולבוא להתישב בתוגרמה, „על אלה אחי ורבותי אלופי ומיודעי, אשכנזים וצרפתים, בכל מקום שהם, הנה אני עבדכם ואחיכם הקטן יצחק צרפתי, ואף כי משפחתי הצעירה היא מצרפת, באשכנז נולדתי, ויצקתי מים על ידי רבותי רבני אשכנז נ״ע, ושתיתי מי בארם... והמערכת חייבה אותי וגליתי מארץ מולדתי, ובאתי פה בארץ תוגרמה, ארץ לא תחסר כל טוב, אלהים חשבה לטובה, כי למחיה שלחני לי ולכם, אם תאבו ושמעתם וכ״ו״[7]), והנה אף שלא נודע בברור מי היו יוצאי ירך הרב יצחק צרפתי, דבר ברור הוא שיוצאי חלציו היו בתמידות הרבנים

5) קבץ מאמר מירכ, חלק נטפר לקדש, דף קס״ב ע״ב

6) כתב יד בידי, עם אישור רבני קושטנדינא, וביניהם ר׳ אברהם בהמוה״ר יוסף רוזאניס

7) מכתב חוזר בשלמותו, הובא בחלק הראשון לחבור הזה דף י״ט - כ׳ (הוצאה ראשונה) ודף כ״ו - כ״ז (הוצאה שניה).

הרבנים הראשים בתוגרמה הארופית, או רומיליאה, ובכללה הבולגריא, סרביא, ולאכיה ואחרות, מן הרבנים בני המשפחה הזאת נודעו לנו:

א) ר' אברהם צרפתי, בערך שנת רפ"ה, שנתחנך בשלוניק, ויוריש את כסא הרבנות לבנו.

ב) ר' יצחק צרפתי (השני), בערך שנת ש', מחבר ס' „מאסף לכל המחנות" על הלכות שחיטה, ובסופו הביא איזה קורות זמנים (חברו בשנת שכ"ג, אוצרות חיים לר' חיים מיכל, כתב יד מספר 398).

ג) ר' יהודה ב"ר יעקב צרפתי, בערך שנת של"ה (רשד"ם, אה"ע ס' י"ח, ח"ם ס' ע"ג, ועוד).

ד) ר' חיים צרפתי, בערך שנת ש"ן.

ה) ר' יוסף צרפתי בן ר' חיים צרפתי, „חכם גדול ובעל ישיבה" הצטיין בדרשותיו לפי רוח בני דורו וידפיסם בקבץ הנקרא „יד יוסף" (ויניציא שע"ז) ועוד חבר ספרים שלא נדפסו: א) ראש יוסף, דרושים כוללים בעניני הדת, ב) בן יוסף, פירוש פשט על התורה, ג) מטה יוסף, שלשים דרושים פרטיים למועדים ומנים והספדים. ד) רגל אלהים, באורים לסוגיות המורות כנפ"ת שחדש אותו בהיותו בארץ ישראל, כי לעת זקנתו עלה ירושלימה, ושם נפטר אחרי שנת ת' (קורא הדורות דף נ"ב ע"ב); ונזכר ב„לב שלמה" ס' נ"ו.

ו) ר' יצחק צרפתי (השלישי), ן' ר' יוסף שנתחנך בשלוניק ואח"כ עמד לרב באנדרינופלא בערך שנת ת"ס (פרח מטה אהרן חלק א' ס' קכ"ד), ויוריש את כסא הרבנות לאחיו, ויעלה ירושלימה, ושם נפטר בראשית שנת תפ"ב[8]).

ז) ר' אברהם צרפתי (השני), נולד בערך שנת ת"ך ובשנת תמ"כ בערך, ירש כסא הרבנות מאחיו ר' יצחק, בשנת תס"ג חתם בזכרון עדות הבא כפיליפופולי[8a]), ר' אברהם לא הוליד בנים, כי אם שתי בנות, שהשיא לר' אברהם דאנון ור' אברהם גירון, ועמו כלתה משרת הרבנות הנתנה למשפחתו, ויוריש אותה להתנו השני ר' אברהם גירון, ר' אברהם צרפתי השאיר אחריו קבץ דרשותיו שהיו בכתב יד[9]), באוצר הספרים לבית „גירון" ונשרפו בשנת הרס"ת. לפי הכתב יד הזה, הרב היה חתן תורה עם שני התגיו בשמחת התורה תס"ז בק"ק פוליא ועשו אותו יום שמחה ומשתה ברוב הדר, ולכבוד החג ההוא נשא דרוש אחד ר' אברהם גירון שהובא בקובץ ההוא[10]). הרב הזה האחרון לבית צרפתי נפטר לעולמו ביום י"ז שבט תפ"ב (11 פיברואר 1722), לפי נוסח מצבתו הנודעת עד היום באנדרינופלא:

מצד האחד:

ביום נגנז	להות ארון	קדושים ודתו	בברדי
נפל בלילה	ראש וציץ	נזר ועטרות	ופארי
גלה כבוד	תורה וגם	שודד ישודתו	בארדי
נטש בעט	הצאן בלי	רועה יסודתו	בהררי

8) והספידו ר' יוסף הנ"ל ביום ש"ק כ' שבט תפ"ב, בשלוניק בק"ק תלמוד תורה הגדול (יקרא דשכבי דרוש ק').

8a) זרע אברהם, ח"ב ס' ב'. 9) דברי מנחם, דף ט"ה

10) עתון יוסף דעת, אדרינופלא תרס"ח, צד פ"ז-פ"ח

ומעבר השני:

עוברים בדרך זה, וגם שבים בלאטי במהרי
גם שב וגם ישיש, וכל איש תם בבחורי כנערי
עינם יזלו מים והוא נירה כנחלי כנהרי
חשך מאור עינם, ולא ראו בזהרי בנהרי

ועל מצח המצבה:

זה
בנין אב אחד
המיוחד, הרב דומה
למלאך, מר קשישא
קדישא, אבן הראשה, הח'
השלם, הדיין המצוין, הרב
המובהק, החסיד העניו כמה"ר
אברהם צרפתי זלה"ה, נתבקש
בישיבה של מעלה ביום טו"ב
לחדש שבט משנת ולמות לא נתנני לפ"ק.

נ) הרבנים לבית גירון

משפחת גירון נחשבה בין היותר מיוחסות בין הספרדים בארצות המזרח מקדם ועד היום הזה, הוא היתה יוצאת העיר הקאטאלונית גירונה (Girona) או גירונדה, אבי המשפחה היה העשיר וחכם ר' מרדכי גירון הי בערך שנת ת' באנדרינופלא[1]) ויוצאי חלציו היו רבנים מובהקים וסוחרים חשובים.

א) ר' אברהם גירון הזקן, ובעת חליו ספחו לו את השם רפאל יעקב, נולד בערך ש' ת"ל לאביו ר' מרדכי, ואמו היתה יוצאת חלצי משפחת אלאמאן ונהנתה בזכיות הניתנים למשפחה הזאת מאת המלכות על פי הפירמאן הפרטי למשפחה ההיא, ועד היום שבטלה ממשלת השלטנים העיטמאנים משפחת גירון בתגרמה נהנתה מן הזכיות ההם, הוא נשא לאשה את הבת הצעירה של הרב הכולל ר' אברהם צרפתי, ובשנת תס"ז היה חתן תורה עם חמיו וגיסו ר' אברהם דאנון בק"ק פוליא וידרוש לכבוד החג ההוא; בשנת תפ"ב כמות חמיו, ירש כסא הרבנות, אמנם איזה קהלות באנדרינופלא כמו כן איזה עדות מערי הסביבות המשועבדות לרבנות הכללית האדריאנופוליטית נקרעו מעליו, וימנו את ר' יצחק אשכנזי עליהם לרב, ומן העת ההיא הרבנות נקרעה לשני קרעים, למשפחת גירון ולמשפחת בכמוהר"ר, שהם יוצאי חלצי ר' יצחק אשכנזי. ר' רפאל יעקב אברהם גירון, העשיר הספרות בספרים רבים שהיו בבית עקד הספרים לבני משפחתו בבי' ונשרפו בשרפה הגדולה של שנת הרס"ת, והאחד שבהם

---

1) דבר משה, ח"ב חשן משפט, ס' צ"ח, ובס' פסקים בכ"י בישיבת פיליפופולי, ראיתי חתימתו מש' ת"ם.

שבהם נדפס בקושטנדינא בשנת תקט״ז בשם „עיטור סופרים״ על העיטור ונקרא גם כן תקון סופרים ומקרא סופרים, נחלק לב׳ חלקים סימן השנה וית״ן ל״ך ונפטר לעולמו בשנת התקי״א ביום כ״א סיון (15 יוניו 1751) לפי נוסח מצבתו:

מצד האחד

שפכו כמו נחל דמעות לב, קטון וגדול גם אנשים ונשים,
קרעו לבבכם, לא לבושכם, תהיו תמורות החדשים רשים:
כי הזמן בוגד הסכנו, שם כל חכמים גם הרשים, רשים,
הפיל בשלהבת בכו ארזי — אל ועם עצי ברושים רושים
השיב את רפאל לאחור כאן לרפוא נאון יעקב אנושים נושים.

מצד השני

גדול כאברהם יצורהו חרמו ונפלו תוך יקושים קושים,
מופלא בסנהדרים גדול הדור על כל גאונים גם ישישים ששים
על כן כמו מרר ספידו: גם שימו פניכם נא כבושים, בושים,
נצחו אראלים את מצוקים, יצאו צירים לו נאמר אל המנוחה ואל הנחלה
עם אבות העולם ישני חברון, ובא והתפלל על כל עדת בני ישראל.

(מצד פני המצבה:)

למען
ישוב ה׳ מחרון אפו, הוא
הרב המופלא, וכבוד ה׳
מלא, הסידא קדושא כמוהר״ר
רפאל יעקב אברהם גירון, זלה״ה
סליק בא יום ב׳ א״ך גדול היה
לח׳ סיון שנת אשר״י תכות״יה
לפ״ק.

ר׳ אברהם הוליד שלשה בנים ושתי בנות, האחד ר׳ אליקים ירש כסא הרבנות, השני ר׳ מרדכי בשם אביו, השלישי ישעיה־יהודה, בנותיו השיא לר׳ שמואל דאנון, ור׳ שמואל אבינדור, ר׳ מרדכי נפטר באבו, (בעזבו בן אחד ושמו יקיר שעלה ירושליםה), וזה כתוב על מצבת קבורתו.

מצד האחד:

מה תשתוחחי נפשי, ומה תהמי, כי המות יפריד מבל ההי,
ידעת שבתי וקומי על גן המלך הרר ביה, הוד אבי חי,
עוד לטובה, ולקץ שנים יתחברו הנפש עם הבשר ההי,

(מצד השני)

מצבת קבורת, זרע רב חפץ חסד, המאושר כמוהר״ר מרדכי גירון
תנצב״ה בריה ושר זר ישראל בוצינא קדישא, מורינו ורבינו
הרב המופלא שבסנהדרין, כמוהר״ר רפאל יעקב אברהם

(על מצח המצבה)

גירון
זצוק"ל נפטר
בק"ש יום ב' כ"ה לחדש
אדר, ונקבר יום ג' כ"ו אדר
שנת צדי"ק וישי"ר הרא לפ"ק.

ואחיו השני ר' ישעיה־יהודה נפטר בשנת התקל"א (1771) וזאת כתובת מצבתו:

(מצד האחד)

ספדו לבן מלך	הומלך בכל פלך,	נודע למשגב רב
הולך בתום דרך	יחוס בלי ערך,	גזע וזרע רב
נשש מעון זך בר,	שכן בתוך מדבר,	ימים וערב רב

(מצד השני)

נפשו בטוב תלין,	יוחלץ בטללין,	עונג וערב רב
מצבת קבורת	החכם המעולה	נק' בק"ש כמוהר"ר
ישעיה יאודה גירון	ן' הרב המופלא	מורינו ורבינו כמו'

(על מצח המצבה)

הי"ר
רפאל יעקב
אברהם גירון
זצוק"ל, נפטר ביום ה'
כ"ח לחדש אב בשנת אשרי
תמימי דרך לפ"ק.

ב) ר' ירוחם אליקים גירון, הבן הבכור לר' אברהם הזקן, נולד בערך שנת ת"ף, ובחדש סיון תקי"א ירש כסא הרבנות מאביו, כנראה הוא לא הפיק רצון כל העם, ועל כן נאלץ לדרוש עזרת רבני תקיפי קושטנדינא, הלא המה הרב הכולל ר' משה יצחקי, ר' אברהם מיוחס, ור' אליעזר הכהן ויגזרו בכל אלות התורה להעמיד מינוי הרב אלקים על מכונו[12]), ובהיותו חלש המזג השתמט מן הרבנות ויסע לקושטנדינא בעזבו את בנו בכורו ר' יקיר אסטרוק גירון למלא מקומו, בפרק היותו בקושטנדינא הלך ירושלימה, וישוב לעיר הבירה ושם נפטר לעולמו בשנת תק"ס.

ג) ר' יקיר אסטרוק גירון בנו, הנודע יותר בשם פריסיאדו, נולד בערך שנת ת"ק, ובחיי אביו נהג הרבנות בתור ממלא מקומו ונא כחו, ובש' תק"ס במות אביו, נמנה במקומו, אמנם כנראה היו חלוקי דעות בין העם על הבחירה הזאת ועל כן נאלץ לבקש תמיכת רבני עיר הבירה, ובעל הזכרונות כתב: יען מינוהו לראש ולקצין על כל בני הכרכים הכפרים ועירות הסמוכות למהא אידירני מושב

12) חקרי לב, ח"מ ח"א

מושב יקרו, בכל המקומות שהחזיק הר׳ הגדול מר זקנו כמוהר״ר אברהם נירון ז״ל ואחריו החזיק בנו הרב כמוהר״ר אליקים ז״ל... ואחרי פטירת הרב מר אביו, החזיק על מינוי הבן יקיר... וגזרו הרב המופלא כמוה״ר יצחק הסון, והרב כמוה״ר אליה פאלומבו, והרב כמוה״ר יוסף מיוחס ז״ל בכל אלות הברית על הכלל ועל והפרט, שלא לפרוק עלו מעל צוארם, ושלא להסיג את גבולו, וכמו כן גדולי הדור רבני ונאוני עיר הקדש ירושלם תוב״ב תמכו בידם, וכאו על החתום שמונה נסיכי אדם, ועל ראשיהם מלמעלה סופת הדור הרב הגדול כמוה״ר יום טוב אלנאזי נר״ו, וגזר בכל תקף בבת זביות עוזנו על כל הנזכר, והזרה ונשנית הסכמת רבני קושטא׳ ורבני עיר הקדש ירושלם לקיים כל דבר[13]). בשנת תקס״ט היה מעשה על ידי ריב ומצה שהיה בעיר רוסג׳וק שנחדש בה הישוב הישראלי, ובשנת תקס״א מינתה עליה לרב הראשי את ר׳ מנחם בכמוהר״ר מרדכי, ובשנה הנזכרת העבירו את הרב ההוא, שהיה הסבה לפירוד דעות בעיר, וימנו את הר׳ ר׳ יקיר אסתרוק במקומו, ועל הדבר הזה נתרעם ר׳ מנהם בכמוהר״ר מרדכי, איך העבירוהו אחר שקיבלוהו לרב, והחזיר כמה שנים לפני בתי הדין היותר חשובים בתורתה, ובסוף עמדו דבריו לפני הרב הכולל בקושטא׳ ר׳ אברהם ענ״בי, וכתב שהדין עם בית בכמוהר״ר, ומן היום ההוא יצאה העיר הזאת מרשותו של ר׳ יקיר נירון, ושבה ונתנה לר׳ מנחם בכמוה״ר מרדכי[14]), הרב הזה לעת זקנתו עלה ירושליםה בשנת תקע״ב ושם נפטר בשנת הקע״ז מקץ ארבע שנים לשבתו בארץ הקדושה ועל מצבתו חקקו: והאבן הזאת אשר שמתי מצבה, על קברי אשר כריתי לי, המנוח רודף צדקה וחסד, כמוה״ר יקיר אשטרוק גירון, דבר וסנהיג... נפטר יום כ״ו אייר משנת התקע״ז.

ד) ר׳ יעקב אברהם גירון (השני הנודע בשם הזה), בן ר׳ יקיר, הנודע ביותר בשם קונורטי (מנחם), נולד בערך שנת תקכ״ה ומימי נעוריו התרגל בהוראה, בשנת תקס״ו גמנה בין ארבעה הרבנים היותר חשובים שבעיר, אשר מינו שני הרבנים הראשונים ללמוד כל הפסקים שנכתבו בבקצוע המים כדי שיכריעו את הכף לפי דעתם[15]) ועל פיהם יקום דבר, בשנת תקע״ב נמנה לרב הכולל במקום אביו לפי עדותו: אמר יעקב מכאן והילך אני כותב הגיטין שנתנו בבית דין אחר שעלה לשבון כבוד בארץ ישראל תוכב״א, עטרת ראשי אבא מארי הרב יקיר נר״ו, באלול התקע״ב[16]), ר׳ יעקב אברהם עמד ארבע עשרה שנה על כנו עד יום מותו בשנת תקפ״ו, הוא השאיר אחריו ס׳ שאלות ותשובות הנודע בשם „אביר יעקב" (נדפס שלוניק תקצ״ח) מצבת קבורתו נודעת עד היום באנדרינופלא וזאת כתובתה:

ליום.

---

13) שם, שם

14) שם, שם, ותשובתו באה בס׳ „מריא דביא" על פסק לענין ענונה מפליונה ז׳ הכוו תקין

15) מריא דביא

16) כתב יד ישן על הגיטין היה בבית עקד הספרים לבית נירון דף ע״ח ע״ב, ושגגה יצאה מלפני מר רובלין בכתבו „שכסעט ברור שר׳ יקיר אסטרוק נירון הוא אחד עם ר׳ יקיר מרדכי גירון, (תולדות חכמי ירושלם, חלק ג׳ דף 192 הערה 2) ושניהם רחוקים זה מזה כרחוק מזרח ממערב.

(מצר האחד)

ליום אופל וחשיכה, לאור עולם הלא אורה, ליום
וליל ההוא אורה, איש שופט איה שוקל הצי
עולם, במשפטיו ליעקב אשר הורה, ופיו
שנה הלכות לו יסוד עולם, אשר נקדש ידיר

(מצר השני)

בטן ועת הורה, והתענג בכתת שי בכל עולם
ונגד זיו יקריה ישכון אורה, היא מצבת
קבורת הרב המובהק כמוהר״ר יעקב אברהם
גירון זלה״ה, נפטר ביום כ״ד טבת משנת התקפ״ו.

(ועל מצח המצבה)

ושנתו
ערבה, יהיה
צדיק לזכר עולם
אתן שנת לעיני, ברכות
בחשבון שנות עולם
ישפ״ט בצד״ק לפ״ג.

ה) ר׳ אליקים גירון (השני בשם הזה), הנודע ביותר בשם „בכור״ כי הוא היה הבן הבכור לאביו ר׳ יעקב אברהם, ירש כסא הרבנות אחרי מות אביו, וינהג נשיאותו עד יום מותו בשנת תקצ״ה.

ו) ר׳ יקיר גירון (השני בשם הזה), המכונה „בכור״ אמנם נודע ביותר בשם „ח״ר פריסיאדונ׳ר״ נולד בשנת התקס״ג ובעודו באביב שנותיו, ירש כסא הרבנות במקום אביו הנפטר בשנת תקצ״ה, וככל זאת היה חכם גדול ומנהיג נעלה, בשנת תר״ו היתה שרפה גדולה בעיר אנדרינופלא ועל בן הורע מצב העדה, הרב הזה נסע לעיר הבירה לאסוף נדבות, ולהשיג הרשיון לבנות כל בתי הכנסיות שעלו על המוקד, השלטן עבד־אל־מג׳יד הראה לו חבה יתרה, ויתן לו הרשות על פי פירמאן פרטי, ובסוף השנה ההיא השלטן הלך לאנדרינופלא וכבדהו באות הכבוד של מג׳ידיאי, בשנת תרס״נ נתעלה הרב לקאיימאקאם (ממלא מקום) של הרב הכולל לכל יהודי תוגרמה בקושטנדינא, ובבואו שמה עשה תיקונים בסדרי העדה שאשרה הממשלה (5 מאי 1865), השלטן עבד־אל־עזיז נתן לרב בתור מתנה והכרה לטובה, סך ע״ה אלפים גרוש (16000 פראנק), ויקצב לו פרס שנתי של חמשת אלפים גרוש, כל ימי חייו; ביום 7 אוקטובר 1869 כאשר ביקרה הקיסרית אינ׳יניאה אשת הקיסר נפוליון השלישי עיר הבירה קושטנדינא, הרב יקיר התיצב לפניה ויברכה בשפת ספרדית עם מולדתה, הקיסרית הואילה להאריך בדבורה בשפה הזאת, בשנת תרכ״ה כאשר ביקר הקיסר האוסטריי פראנץ יוסף עיר הבירה, הרב יקיר התכבד להמנות בין רואי פניו ויערך אליו תפלה בשפת עבר שתרגמו לקיסר בצרפתית, ויואל הקיסר להשתעשע עמו בעוד איזה רגעים

דתעים; בשנת תרכ״ז בחדש ניסן הנסיך הסרבי מיכאל השלישי לבית אוברינוביג׳, היה על מסעו בקושטנדינא, הרב יקיר השתמש בשעה המוכשרת הזאת לבקרו, ולבקש מלפניו להטיב כצב היהודים בסרביה, והנסיך הבטיח למלא בקשתו, יתר עניני הרב הזה יבואו על מקומם בגוף החלק הששי. בשנת תרל״ב הרב יקיר הגיש כתב בקשה לממשלה לפטרו ממשמרתו, ולהרשות לו לנסוע לארץ ישראל לנוח מעבודתו הכבדה בימיו האחרונים, ויסע בחדש אלול הרל״ב, ולא ארכו לו הימים שם, כי נפטר בכ״ד שבט תרל״ד.

ז) ר׳ אברהם יעקב גירון (השלישי בשם הזה), ירש כסא הרבנות במקום אביו ר׳ יקיר בשנת תרל״ב, באנדרינופלא והערים המשועבדות לבית גירון משכבר הימים, ובחדש אייר תרל״ד נסע ירושלימה, להשתטח על קבר אביו הנפ״לע[17]. וינהג עדתו כנחת עד יום מותו בניסן שנת תרל״ט, הרב הזה ראה בעיניו איך נקרעו מעליו רוב הקהלות המשועבדות לביתו, לתלי המלחמה של הרוסים בארצות הבלקאן, והתיסדות בולגריא אשר שם נחשבו רוב העדות, ומן היום ההוא כל העדות האלה משועבדות לרבנות הכללית בסופיא.

ח) ר׳ מרדכי גירון בן ר׳ יקיר, ואחי ר׳ אברהם, נמנה לרב במקום אחיו, אמנם הרבנות הזאת היתה כבר חלשה ופרטית לאיזה בתי כנסיות באנדרינופלא לבדה, ולא יכלה לעמוד ימים רבים כי ההכנסות נתמעטו וההוצאות רבו בכל יום, ובכל זאת ר׳ מרדכי החזיק מעמד, וינהג נשיאותו עד יום מותו בשנת תרמ״ט.

ט) ר׳ שמואל גירון בן ר׳ מרדכי, היה האחרון בין הרבנים למשפחת גירון, כי בימיו ראו ונוכחו בני העדה באנדרינופלא שאי אפשר להם להחזיק בשני רבנים, וכדי שלא לתת היתרון לאחת משתי המשפחות שהספיקו רבנם דור אחר דור, בחרו בר׳ אברהם צמח, ובכן בא הקץ לרבנות למשפחת גירון אחרי מאה ושבעים שנה.

א) הקהלות השייכות לבית גירון באנדרינופלא:

ק״ק קאטאלאן, פוליא, מאיור (אולי מאיורקה), בודון, טולידו, רומאניא, נירוש.

ב) ערי המדינה השייכות לבית גירון:

קירקליסיא, בורנאז (לולי בורגאז), ג׳ורלו, רודוסטו, זאגרה־עתיק, קאזאנליק, באזארג׳יק (טאטאר), סאמאקוב, סופיאה, יאמבול, סליב׳נה, זאגרה־ייני, קארלוב׳ה, בירקוב׳יצה, דובניצה, ניש, מוסטאפה־פאשה, קיוסטינדיל, ב׳ראנ׳ה, ב׳ידין, סיליסטרה, לום, פרוב׳אדי, שומלה, ראזגראד, ב׳ארנה, אג׳י אוגלו באזארג׳יק.

ג) הקהלות השייכות לבית בכמוהר״ר באנדרינופלא:

ק״ק איטלייא, אראגון, פורטוגזים, איב׳ורה, ציציליא, אשכנז.

ד) ערי המדינה השייכות לבית בכמוהר״ר:

קארנאבאט, איימוס, אחיולו־בורגאזי, פיליבי, סטאניסאקה, רוסג׳וק

---

17) בהיותי על מסעי באה״ק בשנת תרל״ד, נסעתי עם הרב הזה באניה מחיפא עד יפו, וחגגנו חג השבועות ביחד יום שני דגליות שאספנו כנין מכל האורחים ואז הייתי אני המחבר בן שתים עשרה שנה.

רוסג׳וק, שישטוב׳, קומורג׳ינה, דימוטיקה, חאסקיואי, איפסולה, ניקופול, פליב׳נה.

סוף הרבנות הראשית לבית בכמוהר״ר ולבית נירון.

נחנו חכמי העיר הזאת אדריאנופולי יע״א הבאים על החתום, נתועדנו ונוסדנו יחד כלנו לדרוש בשלום העיר יב״ץ, ובהסכמה עלינו על אדות הסכמות וחרמות ראשונים ז״ל, וקמאי דקדמאי, לסן היום הוסד העיר הזאת ועד עתה, שהסכמתי והחרמי מקדם קדמתא, בענין רבהן עירינו יע״א אשר שמשו בשלש עשרה ק״ק יצ״ו, שני נולת הכותרת רבני משפחת הנירונים ז״ל מעבר מזה על שבעה הק״ק, ומעבר מזה המנוחים רבני הגאונים לבכמהר״ש ז״ל לשש הק״ק הנז׳ כנודע, והנה הקשר אמיץ בין הצדדים, וקשר של קימא, לבל יקרב איש מרבנות מקצה מזה, בהכל נחלת חבירו, הכל בקשרי מהמנתא דחרמות והסכמות קמאי וקראי מהכא עירינו יע״א, ומקריות חצות, כמו ירושלם עיה״ק וקושטא רבא, ושלוניקי יע״א, כל דבריהם דרבנן, על הכתב ועל המכתבים העומדים בעין, והבלתי נמצאים בעין, על כלם עמדנו משום ישובה של עיר ומצבה, ומצב אהבת השלום, ראינו כי טוב וכשר ונכון הדבר להתיר בהסכמה כל הקשרים והחרמין והנדוים מזה ומזה ולבטלם ע״פ שורת הדין הנמור ולהתירם, וכן עשינו בפועל ממש, בחבר עיר בעצם היום הזה, ובהתרהה גמורה כלנו בעצת העיר כלה, ובעצת מעלת הרב המובהק כמוה״ר רפאל נר״ו בכמוהר״ר משה נר״ו, ובעצת מעלת החכם השלם כמוה״ר שמואל נירון נר״ו, כי אליו נגעת ירושת הרבנן למשפחת בית הנירונים ז״ל, מדין תורה מאחת כי היורש האמור ח״ר סימן טוב נירון נר״ו, לא מלא מקום אבותיו ז״ל, והנה גם עליו דידיה כמ״ר שמואל נר״ו, להביאם במסורת ברית השלום והאגודה, אחת בין שני הצדדים באהבה ואחוה, הנה מדין שניהם עצמם, הורשינו מהם גם כן לבטל ההסכמות וחרמות ההם, וכאשר הורשינו כן היה, שהתרנו אותם התרה גמורה ושלמה... אין כאן נדרים, אין כאן חרמות, אין כאן הסכמות, אין כאן שבועות, מעתה ועד עולם, וליבטלי וליהו כעפרא דארעא, בכל מקום שהם, אלה שאינם בנמצא, וגם הנמצאים קדמנא, לא יועילו ולא יצליחו לכלום, ועל הדין ועל האמת, באנו על ההתום בי״ג לחדש כסלו משנת הת״ר ותמשים ואחת ליצירה באנדרינופלא יע״א, וסממנא לטב ששון ושמחה ימצא בה לפ״נ וקים.

הצעיר נסים ב׳ ישראל ס״ט, הצעיר יוסף דאנון ס״ט, הצעיר נסים ב׳ אהרן[18].

ד) הרבנות לבית בכמוהר״ר

אחרי מות ר׳ אברהם צרפתי ביום י״ז שבט תפ״ג (24 יאנואר 1723), נתלקה הרבנות הראשית באנדרינופלא לשני חלקים, ובאותה השעה שמנו איזה קהלות את ר׳ אברהם נירון לרב עליהם, קהלות אחרות בחרו להם לרב את

18) העתקתיהו מן השטר המקורי פה סופיא שהיה בידי מוכר ספרים מווינה שקנאו באנדרינופלא

את האשכנזי ר׳ מנחם בכ״ר יצחק, אבי המשפחה בכמוהר״ר בראשי תיבות „בן כבוד מורנו הרב רבינו" (פלוני), לפי האגדה שהבאנו כבר בחלק הרביעי, הוא נולד באשכנז, ולפי אחרים בטמשואר בשנת תכ״ו (1666), ובהיותו כבן שתי שנים נסע אביו עם כל בני משפחתו דרך אנדרינופלא לעלות לארץ ישראל, ובדי עברם על פני העיר הזאת, חלה הילד הזה בחלי הסנפה השחורה, ועל כן הכרחו להתעכב שם איזה זמן, בפרק ההוא נמצא שם המשיח המדומה שבתי צבי אחרי שהמיר דתו, ועודנו פוסח על שתי הסעיפים, ומתראה פעם כיהודי ופעם כמחמדי, ורוב העם לא פסק מהאמין בו ובנפלאותיו, ואיזה נשים זקנות יעצו לקרוא המשיח המדומה כדי שיראה את הילד וירפאהו, וכבואו אל החדר שהיה שוכב הילד החולה סמך ידיו עליו וילחש לחשו, ואחרי כן הוציא מצלחתו שני ממתקים מצופים נפת על שני שקרים ויתן לילד, ויבטיח לנשים העומדות שם שהילד יקום מחליו, ומחלציו יצאו רבנים גדולים, על כן נשאר לזכרון כפי בני המשפחה הזאת על המשיח המדומה שבתי צבי: גם קוב לא תקובנו, גם ברוך לא תברכנו. האגדה הזאת מתישבת על פי מקרה שיסודו בהיסתוריא, כנראה ר׳ יצחק אשכנזי נסע לארצות הקדם לרגלי הבשורות של התגלות המשיח, וכעברו על פני העיר אנדרינופלא, מצא שם את המשיח שהובא להתיצב לפני השלטן מחמד הרביעי, ושם המיר דתו בדת האיסלאם, ובכל זאת הנוטים אחריו לא הרפו מאמונתם הטפלה, וימים רבים החזיקו בטעותם, עד שנוכחו סוף סוף להכיר עד כמה היו קלי הדעת בהאמינם בו, ובין כך ובין כך ר׳ יצחק אשכנזי התעכב ימים רבים בעיר הזאת בין יתר האורחים עד שהשתקע שם.

א) ר׳ מנחם בכ״ר יצחקי לרגלי מקרים שאי אפשר לברר בהעדר מקורות מימי פירוד הרבנות באנדרינופלא, הורם ר׳ מנחם בכ״ר יצחק לרב ראשי על שבע הקהלות וערי הסביבות, בשנת תפ״ב בהיותו כבן ארבע וחמשים שנה, מימי נעוריו עסק בהוראה ובשנת תס״נ היה כבר רב שני באנדרינופלא ויחתום ביחד עם ר׳ אברהם צרפתי על מעשה בית דין בפיליפופולי על פטירת ר׳ צבי אשכנזי מעיר ניקולשבורג בדרך מסעו לארץ ישראל[18a]), בשנת תפ״ה פסק עם חבירו ר׳ אברהם נירון על שאלה שהוצגה לפניהם מסופיא על הרינת יהודי מקארלוב׳ה, ואחרי שנהג נשיאותו בעוד שתים עשרה שנה, נפטר לעולמו ביום הרביעי לשבוע ארבעה ימים לחדש טבת שנת תצ״ד (21 דקמבר 1734) לפי נוסח מצבתו שחקק בנו, ר׳ מנחם השאיר אחריו הבורים ואלה כתבי היד הנודעים לנו שמותיהם: א) על הרמב״ם, ב) על ארבעה טורים, ג) על העיטור, לדאבון הספרות, היו הכתבים האלה למאכולת האש, כמו שרשום בהקדמת הספר „מנחת זכרון" לנכדו ר׳ מנחם בכמוהר״ש וחלק קטן שנשאר לפלטה נדפס בס׳ „מכתב שלמה" (שלוניק תרט״ו, ס׳ פ״ט־ק״ד) עוד נשאר ממנו פזמון שנוהגים לזמר אותו בתורקיה ומדינות הבאלקן: מראשית בזאת אות הברית וכ״ו, לברכת מילה, וזה הקוק על מצבת קבורתו:

18a) זרע אברהם, חים ס׳ ג׳

(מצד האחד)

מזה אפיקי רום ומלבי ערב   כלא היה ולא נברא לעולמים,
מאז אשר טרפו זאבי ערב   בנפשות מת, ואם כל הוא כמו רמים,
חשך מאור שמשו, וקרא ערב   ובא שמשו, בעוד יומם בלב ימים.
אנוש עלי שברי, ואת הערב   באש תוקד, ועשה אח בלב ימים.

(ומצד השני)

אל תתמהו על נהרות מים עמוקים,   מרוצתם כקול המון ונוזלי שחק,
כי מדמעי הם, אשר יזלו שחקים,   ונוזליהם אבנים יערוך בשחק,
אמת אשר לא מת, אבל הוא חי בשחקים,   להתעדן בשלחן יערוך בשחק,
דעו מר לי מאד,   וחידתי לאות,
איך אקראה אבי בחדש בחדשו,   או בעשור אבכה לחקרו ודרשו.

(ועל מצח המצבה)

יגונות
אב, וצרות אב שקולים
בקורותם, כאחד הם משולים,
פה נגנז החכם השלם הדיין המצויין
הרב המובהק האלהי כמה״ר מנחם בכ״ר
יצחק ז״לה״ה, ביום ד׳ ד׳ לחדש טבת ש׳
לרב תרבה נ׳ ח׳ ל׳ ת׳ ו׳
תנצב״ה.

ב) ר׳ מרדכי בכמוהר״ר מנחם, ירש כסא הרבנות מאביו בשנת תצ״ד, אמנם מימי נעוריו אביו הדריכו והנהיגו לעסוק בהוראה[19]), בשנת תפ״ח כבר נמנה בין דייני העיר ועסק בטיב גיטין בישיבת אביו, וזקן הדור ההוא כתב עליו: „אשרי מי שיאחז בה, (בתורה) לא זו מחבבת, בעידנא דעסק בה, נמר לה לשמה, כל העולם דידיה קא סמיך בצל החכמה, אשרי מי שעמלו, יומו ולילו, מושך אצלו, משיכא דאוריתא, הוא זיוה הוא הדרה, כי זה כל האדם לעמל יולד, עמלו של תורה״[20]). ר׳ מרדכי חבר חבורים רבים שנשרפו בשרפה באנדרינופלא, ורק חלק אחד נשאר לפלטה, והיה גנוז בתכביליותקא לבני משפחתו, ובשנת תר״ל הדפיסו בן נכדו ר׳ משה בכמוהר״ר יוסף רפאל בקבין הנקרא על שמו „מאמר מרדכי״ (שלוניק תר״ל), והוא חידושים על „המרדכי״ ורשימה אי שלמה מן הגיטין שנתנו בישיבתו באנדרינופלא. ולו היה אח שעסק כל ימיו בהוראה, ושמו „שמואל״, ר׳ מרדכי הוליד שני בנים מנחם שעסק בהוראה ויוריש כסא הרבנות ושלמה הנודע גם כן בשם נסים שהיה מרבני העיר, ונפטר לעולמו ביום נ׳ אב תק״ח (30 אוגוסט 1748) וזה נוסח כתובת מצבתו שכתב בנו:

---

19) מאמר מרדכי דף ס״ב
20) שם דף פ״א

(מצד האחד)

אשום ואשאף בר עדה הקדיח בשרי אף, לצרת אב, כסר אצריח
על מי בחדש אב, דמע אציע, הלשםו אב, עלי אף, סק דשים אריע
נפש אדוני עף, באין מפניע אבן לו אב לנפשו הב. והוא הנית
חסון כארזי עב וציר משית אשר על עב ובקע עב פני רקיע.

(מצד השני)

אל תתמהו איכה אדם באדון עברו לו לפ ניו הורי דורים ועם שופטנו
איכה כדוד לא מחל בעין יפה מימי חייו, גם לו והתויתיו
אם כן לכל צדיק אדם לאין גם עולם ולא צדיק תמים בדורותיו
אם אטעם עוד בטעם שיר וערכה כל שמחה אם אבא באהל ביתי ואדוני בקרב

(על מצח המצבה)

הארץ,
בעמק הבכא, אמת
כי סרי דחי׳ בעדן גן
אלהים וירא מנוחת ולי
אני עבדך, יגון יומי ואנחה
ועוד לו אך המלוכה — פה נגנז
הרב המובהק הדיין המצויין כמ״ה
מרדכי ב׳כ׳ס׳ו׳ה׳ר׳ר מנחם ז׳ל׳ה׳ה׳ ביום
א׳ נ׳ אב שנת איך נפלת משמים
הילל בן שח״ר תנצב״ה ומ״ק.

ר׳ מרדכי כתב חבורים רבים „מאמר מרדכי ופירוש על המרדכי״ נדפס שלוניק בשנת תר״ל והשאיר כתב יד ששה על התלמוד, אחדים מפסקיו נדפסו בספר „מכתב שלמה״ מסימן ק״ד עד סימן קט״ו ובספר הזה נדפסו גם הליקוטים שלו מסימן ל׳ עד מ״ג, ויוליד שני בנים ר׳ מנחם ור׳ שלמה.

ג) ר׳ מנחם בכמוהר״ר מרדכי (השני) נולד בערך שנת ת״פ, ובשנת תק״ח ירש כסא הרבנות מאביו, אמנם מימי נעוריו אביו הרגילו להורות הוראה, ובשנת תק״י כבר הוצגה לפניו שאלה מקושטנדינא, וכאשר לא רצה לסמוך על דעתו, בקש את הרב תשלוניקי ר׳ משה אמארילין להסכים על דבריו, והרב הזה חתם תשובתו: „ראיתי את השאלה ואת אשר נגזר עליה, מאת החכם השלם הפוסק במהר״ר מנחם בנו של הרב מרדכי הצדיק נב״ו, ואנכי לא ידעתי למה זה שאל לשמי אחר היות הרב מר אביו מאריה דאתרא[21]), בימיו מת הרב הכולל שכנגדו ר׳ רפאל יעקב אברהם גירון בשנת תקי״א, שהיה מושל על שבעה וחצי קהלות שבאנדריאנופלא, ואז היו חלוקי דעות בעיר, באופן שהתפשרו באופן הזה, הארבעה הקהלות וחצי שהיו משועבדות לבית בכמוהר״ר נשארו בנאמנות אתו, הארבעה מוני עליהן הרב את האב בית דין ר׳ אליהו פרין והשלשה וחצי מינו

21) [illegible]

מינו עליהן לרב את ר׳ ירוחם אליקים נירון בן ר׳ אברהם נירון, ובעת ההיא היו גם כן הלוקות לענין הססים והנאבילה[22]), ותגדל הסשטמה בין יחידי בית בכמוהר״ר ובית גירון, ובפרק ההוא נפלה מחלוקת בין היחידים לענין הדג הנקרא ג׳יתה (אסטוריין), כאשר בא הענין בארך בגוף הספר שעד היום נאמני בית נירון נוהגים בו איסור, ויתר יהודי תוגרמה ובולגריה אוכלים אותו, על פי הוראת בית בכמוהר״ר, ר׳ מנחם בהיותו ידוע חולי הוריש את כסא הרבנות לבנו ר׳ מרדכי בכמוהר״ר מנחם בעודו בחיים בשנת תקי״ל, ונפטר לעולמו ביום ב׳ י״ז שבט תקמ״א (12 פיברואר 1781) וזה נוסח כתובת מצבתו:

(מצד האחד)

נהי מר ויללה   אעורר כי נפלה   עטרת ראש נולה   נשיא אל שר ואור
במשפט כשלמה,   מנחם את עמו   וצדק בניאומו   ועם יום סר ואור
פאר הדור אזל   ועולם דל וזל   וחשך כל מזל   שמי רום צר ואור

(מצד השני)

כחרבן ההראל   ויבכה ישראל   במר לשרפת אל   דמעות אזל אזר
לבנים נאנחים   ומדרש טרוחים   לנפשו מכשיחים   כטל חיים ואור
וזרעו ישב על   מעונו ממעל   וכסאו יוקם על   יהי הולך ואור.

(ועל מצח המצבה)

הוא
הלך למנוחות,
ועזב אותנו לאנחות,
וערבה כל שמחתו והיה
כלא, מאנה הנחם, ואין לי
מנחם, תקום תרחם, כל תוכי
לו, הי״ה הרב המובהק המקובל
האלהי כמוהר״ר מנחם בכמוה״רר
מרדכי זלה״ה, ותהי פטירתו
בי״ז לשבט סדר ונפל ממנו
רב, שנת צדקת ה׳ עשה
ומשפטיו עם י׳ש׳ר׳א׳ל׳.

ד) ר׳ מרדכי בכמוהר״ר (השני) ירש כסא הרבנות מאביו בעודו בחיים, והוא נודע כשם הליווי ג׳יליכי בין בני עירו. הוא היה בקי בהוראה וחכם לב יותר מן הרבנים שקדמוהו, גם שלח ידו בססחר עם שותפיו שהיו לו והחזיק במסחר המו״ך הנקרא מאסטיכה (mastique) שהשיג הזכות בימי אביו, והחזיק בו יותר מארבעים שנה, ועל המסחר הזה היה לו דין ומשפט עם השרים ג׳יליכי סימן טוב שאקי ור׳ שלמה־נ׳יליבי קאמונדו מקושטנדינא בשנת תקפ״ז[23]). בימיו היתה מחלוקת בעיר פיליפופולי שהיתה משועבדה למשמעתו משכבר

22) דברי מנחם, דף ט׳

23) חקרי לב, חים ח״א ס׳ קי״ג

משכבר הימים, ואיזה יחידי הקהל בקשו לפרוק עולם מעל צואריהם, ואחרי ששכה המנוחה בעיר ההיא, דרש מיחידי העדה לתת בידו תעודה מהשתעבדות לו ולזרעו אחריו, כאשר הובא בציון הזה בזכיות הרבנות באנדרינופלא, ושם התבדר הענין ״והן עתה מחמת קטטות והמריבות אשר עברו בינינו, היה חששא שאפשר שאיזה ממנו ימרה את פי מורנו הרב נר״ו, ועל כן באנו כולנו יחד במעמד אחד ועשינו שלום בינינו וכ״ו וקבלנו אותו עלינו לראש ולמאריה דאתרא עלינו׳ פה עירנו פיליבי (פיליפופולי) יע״א כיום שבעה באדר... משנתנו זאת התקס״ד וכ״ו, וחתומים עליו תשע ותשעים חתימות[24]).

ולר׳ מרדכי היה אח ושמו ר׳ שמואל בכמוהר״ר מנחם שהיה ממורי ההוראה ודייני העיר, והוא חבר חבור הנשאר בכתב יד, והיה נמצא בבבליותקא לבית בכמוהר״ר עד השרפה של שנת הרס״ת, שעלה על המוקד עם יתר הספרים[25]). ר׳ מרדכי הוליד שני בנים שהיו זה אחר זה רבנים ראשים, והוא השתמט בעודנו בחיים מן הרבנות הכלליה, בשנת תקס״א מינה את בנו בכורו ר׳ מנחם בכמוהר״ר מרדכי במקומו, וביום שבעה באדר א׳ שנת תקפ״א (11 פיברואר 1821) נפטר לעולמו לפי כתב מצבתו:

(מצד האחד)

מאד אזעק ותחת שיר ספור אשיר
ומר לי מר כלענה וגם מי רוש,
ואש נשקה ברוב חלל והוא הסיר,
כיום נחסר ונפל שר פאר וראש
אשר שפט במשפט דל כמו עשיר
מחיר צדק וכל בדק בסוף וכראש,

(מצד השני)

בגן עדנך נוה צדק ושם עציר
והתענג בדשן כל בשמים ראש,
אעורר מר בקול בכי גדול למרי מר,
עלה לשמים מאיר עינים ראש מר,
פאר הדור וציץ נזר צרור המור,
גדול מרבנן שמו הרב המובהק כמוהר״ר

(ועל מצח המצבה)

מרדכי
בכמוהר״ר
מנחם זלה״ה נ׳
כיום ששי שבעה
באדר ראשון שנת
פתח שערי ירושלם
לפ״ק ת׳נ׳צ׳ב׳ה׳ ומ״ך
שנת התקפ״א.

24) מאמר מירכי, חלק נמפל לקדיש

25) רבי מנחם, דף ל׳ ע״ב

ה) ר' מנחם בכמוהר"ר מרדכי (השלישי), עלה על כסא הרבנות בחיי אביו בערך שנת תק"ס, ובימיו היה הסקרה בעיר רוסג'וק שמינוהו עליהם לרב, ואחרי כן הסירוהו, ובעל הזכרונות כתב: „ושוב נתהוה שנתישבו יהודים בעיר חדשה אורונ'וק שמה, שנתלקטו שם מתושבי אינדירני (אנדרינופלא), ומווידין ומבלוגראדו, ומניש, ורובם הם אנשים אשר היו מסתופפים תחת כבודו של הרב הכולל כמהר"ר יקיר (אסטרוק גירון) נר"ו, וכולל העיר קבלו עליהם לראש ולמורה צדק בשטר חתום בשנת התקס"א להרב הכולל כמוהר"ם (מנחם) בכ"ר מרדכי נר"ו, ושוב בשנת התקס"ט על ידי ריב ומצה פרקו עולו מעל צוארם, וקבלו עליהם לראש ולמורה צדק לרב אהאי הרב הכולל כמוהר"ר יקיר נר"ו, בשטר חתום ובשבועה ובכל תוקף, באמרם דכל הרפקתי דעתו עלייהו אינן אלא על שעברו דברי חכמים ולטענת הרבני גאוני ירושלם ורבני קושטא' שיהיו תחת ממשלתו, ועל הדבר הזה נתרעם כמהר"ם בכ"ר מרדכי נר"ו, איך העבירוהו אחר שקבלוהו אותו לרב, והחזיר במה שנים, ועמהו דבריו לפני מי שגדול הרב המופלא כמהר"ר אברהם ענבי נר"ו, בית דין רבא קושטא' יע"א ראש הממשלה, ושרטט וכתב שהדין עם הרב במהר"ם (מנחם) נר"ו, ושכנגדו הרב כמוה"ר יקיר נר"ו חולק עליו שהדין עמו[26]. לפי מקורות אחרים בשנת התקס"ח־תקס"ט היתה מחלוקת בעיר, והעם נפרד לשתי כתות, הרב הכולל ברוסג'וק ר' אברהם גראסיאני עשה כל מה שבכחו להשלים בני העיר, אמנם הרב הראשי באנדרינופלא ר' מנחם בכמוהר"ר מרדכי נתן ידו לכת המתנגדת, וגם אביו הרב הזקן ר' מרדכי בכמוהר"ר מנחם תמך את ידו, מנגד לזה עמד ר' אברהם ן' ארוליא מפיליפופולי ופסקי שני הרבנים האלה הוגשו לפני הבית דין בשלוניק אשר עלה סוף סוף בידם להשכית הריב ומדון ברוסג'וק (מים חיים חלק מי מריבה) ר' מנחם בכמוהר"ר מרדכי (השלישי), נפטר בלי זרע בהצי שנותיו בשנת תק"ע, והשאיר כתבי יד שלא נדפסו.

ו) ר' יוסף רפאל בכמוהר"ר מרדכי, הבן השני לר' מרדכי בכמוהר"ר מנחם, עלה על כסא הרבנות בחיי אביו ונתכה אחרי מות אחיו הגדול ר' מנחם בשנת תק"ע, לפי טפס ההשתעבדות מכל הקהלות אשר תחת משמעתו, ובעל הזכרונות נתן לדוגמא הטפס מעיר פיליפופולי:

„מודעת זאת כי אנחנו החתומי מטה יחידי סגולה ק"ק פיליבי (פיליפופולי) יע"א, מסתופפים בצל החכמה, הוא הראש מר הקדש עטרת ראשינו מורנו הרב המובהק מאיר כברק כמהר"ר מרדכי נר"ו בכמוהר"ר מנחם זלה"ה, והן היום ברעות נפשנו נועדנו נוסדנו יחד הבאים על החתום מטה, ברשות והסכמת מרנא ורבנא נר"ו הנזכר, נתקשרנו בקשר אמיץ וחזק, בכח שבועה חמורה על דעת המקום ברוך הוא, ועל דעת הנשבעים באמת, ועל דעת מורנו הרב מרן מלכא נר"ו הנזכר, וקבלנו עלינו גם כן לבנו החכם השלם סיני בקדש רב עצום כמהר"ר יוסף רפאל נר"ו, לו ולזרעו ולכל הבאים אחריו הממלאים את מקומו לראש ולקצין, לריב את דיננו, ולדון את דיננו, בין בדיני ממונות, ובין בדיני איסור והתר, וקידושין וגטין וחליצות, ובין בכל ענייני ופרטי הנהגת קהלתנו יע"א

[illegible]

יע״א, וממוני הפרנסים ומנהיגי הק״ק יע״א וביוצא, ועוד נתחייבנו אנחנו החתומי מטה בח״נ ובא״ה ובכח שבועה המורה בנזכר, לסור אל משמעת מעלת המלאך רפאל נר״ו, רב יוסף סיני הנזכר, בכל אשר יאמר אלינו על הן הן, ועל לאו לאו, אפילו שיאמר על ימין שהוא שמאל שהוא ימין, ובלעדיו לא ירים איש את ידו, ולראית האמת באנו על החתום מטה, ותהיה תתיסת ידנו מעלה עלינו בכל ענייני ופרטי שטרא דנא כשני עדים כשרים בלי שנהיה ראשים לומר התמנו ולא נשבענו, וההווה בשליש התיבון לחדש ניסן משנת התק״ע פה פיליבי יע״א ושריר ובריר וקיים״ [26a].

ב ר א ת (כתב דת) של ה ש ל ט ן עבדול־מג׳יד לקיים מינויו של ה׳ י ו ס ף ר פ א ל בכמוהר״ר מ ר ד כ י לרב הראשי שנת תקצ״ט [27].

אחרי שנכתרתי בכתר הנהדר של ע ש ט א ן, ובראותי בין מנהגי הממשלה הקיסרית, המנהג שעל פיו כל ה ב ר א ת י ם (כתבי דת), והחקים נחוצים להחדש; החכם מ ו ע ט ן [28], הפאר של נשיאי העם היהודי סופיה טב, שהוא הכם (רב) היהודים בקושטנדינא והסביבות, בקש על ידי „ט א ק ר י ר״ (מכתב בקשה), לחדש ה ב ר א ת (כתב דת) הקיסרי, הנמצא ביד החכם ר פ א ל הנבהר הנהדר של עם ישראל שהוא הכם א נ ד ר י נ ו פ ל א והסביבות, המשועבד להכמליק (רבנות) של ק ו ש ט נ ד י נ א, וכאשר דרשנו בספרי הזכרונות, נתברר ונהתם שהחכם־ב ש י ר י ק (רבנות הראשית) של א נ ד ר י נ ו פ ל א, ד י מ ו ט י ק א, ק י ט ו ר נ י ג ה, פ י ל י פ ו פ ו ל י, ק א ר נ א ב א ט, י א מ ב ו ל י, ה ו ס ג י ו ק, פ ל י ב נ ה, והמקומות השייכים להם, נתנו להכם ר פ א ל הנזכר על פי ב ר א ת קיסרי בשכר מתנה של שנים עשר אלף לבנים (אקג׳י), הכף הזה, הנחוץ להשיג יושר המתנה, נפרע בעקר אל האוצר הקיסרי כנראה מן הפירמאן (כתב דת) הקיסרי שלי, הנני מחדש והנני נותן לו הבראת הזה והנני מצוה ש ר פ א ל הנזכר ינהג כמו בימים שעברו החכם־באשילק (רבנות הראשית) של המקומות האלה, ו ה ח כ מ י ם (הרבנים) של עם היהודים, ראשי העדות, והאחרים גדולים וקטנים, מכל המקומות השייכים להכמליק (רבנות) שלו, יכירו וידעו את הנזכר (רפאל) להכם (רב) ואת פיו ישאלו בכל הענינים הנוגעים להכמליק (רבנות), ולא ימרו את דבריו אם יהיו נכונים, ואליו ישתעבדו וישמעו בכל מה שנוגע לדתם.

ובהיות שאין כל התנגדות לדתם לקרוא ב(ספר) תורה בבית החכם הנזכר ובבתים אחרים הננו מצוים שכל „ואביט״ (פקיד המלכות) לא יפריעם בידי להציקם או לקחת מאתם שוחד, ולא קנס, שהוא בהתנגדות אל ה״שריאט״ (חקי דת האיסלאם), והחקים העומדים בתקפם, לא יתערב בעבודתם ולא יאמר אליהם: הנכם עושים עבודתכם בבתיכם, הנכם קוראים בספר התורה, הנכם תולים פרוכות ומנורות, וכאלה, ובתי הכנסיות ובתי הספר השייכים מזמן קדמון לעם הזה (היהודי) לא יחוללו בתואנה של „בוירולדו״ (הזכות והיושר לבנות בנין בעד הקהל) ובקורת, וכל איש לא יתערב בבנינים ותיקונים אשר יהיו בבנינים האלה, ולא יפריעו אותם,

ואיש

26a) מאמר מרדכי, [illegible]

27) [illegible]

28) [illegible]

ואיש לא ישים יד בחפצים של בתי הספר ובתי הכנסיות בעד חובות זרים, ולא ישתמשו בחקי ה„שיריאט" (ס' החקים האיסלאמי) לקחת בחזקת היד החפצים האלה, ואם על פי איזה שגיאה החפצים האלה נחלקו, חייבים להשיב אותם בכח ה„שיריאט". במה שנוגע לנישואים ולגרושים בין היהודים, וכן במה שנוגע להפרשים בין שני יהודים, החכם הנזכר ובאי כחו הנבחרים מצד היהודים, הם לבדם יתערבו בעניניהם, אם החולקים יתרצו להתדיין לפי דתם, כי יקרה לעשות שלום או חקירה ודרישה ישביעו לפי חקי דתם, ואם יהיה מן הצרך, להרחיק או לדחק האנשים הנאשמים לפי דתם.

לפי הנהוג מימי קדם, לא יתערב איש בעניניהם ולא ישים ידו בכתביהם הרשמיים, ולא ימצא שהושמו מכשולים (לאנשים שרוצים לדחוק איזה נאשם), החכמים העומדים תחת רשותו (של החכם רפאל), לא יוכלו לקדש (איש ואשה) שלא לפי דתם, קודם שיהיה להם הרשות מאת החכם הנזכר או באי כחו, אם יחפוץ יהודי אחד לקחת אשה, לגרש אשתו, או לקחת אשה על אשתו, או ללכת למקום אחר לקחת אשה, לא יוכל לעשות זאת בלתי רשות החכם הנזכר, האנשים התקיפים שהשפעתם גדולה לא יוכלו להטיל איסתם על החכמים ולחייכם באמור להם בהתנגדות לדתם קדשו אשה זו עם היהודי הזה, הנאייבים (שוטרים) הזאביטים (פקידי הממשלה) ואנשים אחרים רשמיים לא יוכלו לחייב החכמים ולאמור להם: קברוהו מהר.

במה שנוגע למאכלות ומשקים כשרים או טרפה (אסורים) מן העם הזה, אין איש (פרטי) שיוכל לגזור דבר פלוני כשר או דבר פלוני טרפה, (בלעדי החכמים).

כשיקרה שהחכם הנזכר יבוא לעיר עזלי סטאמבול באיזה דבר עסק, אין איש שיוכל להתערב במיגוין שיעשה מן החכם או מבאי כחו, והחיוב מוטל להפקיד שומרים על ידי בא כחו ולאנשים שישלח החכם הנזכר לנבות מסי הממשלה, ובהיות שהאנשים האלה החפצים לעבור בכל המקומות בלי מפגיע, יצטרכו להחליף בגדיהם, וכדי לשמור נפשותיהם כפחד השודדים ואורבי דרך הם צריכים להתזיין, על כן הזאביטים (פקידים) של המדינה לא יוכלו להתערב בעסק הזה, ולא לדרוש מאתם קנס מתנות או „מואיד" (מס של תוספת) שהוא בהתנגדות ל„שיריאת" (חקי דת האיסלאם).

אם יקרה שהחכם הנזכר, בא כחו או אנשיו יהיה להם איזה דין הנוגע ל„שיריאת" לא ישמע המשפט הזה בשום מקום חוץ מאיסטאמבול העיר העליזה שלי, אם יהיה משפט לאיזה חכם להאסר ברשות ה„שיריאת" הוא יאסר על ידי החכם (רפאל) הנזכר, לא יוכלו לחייב איזה יהודי שיהיה להמיר דתו בדת האיסלאם, אם לא מרצונו הטוב, לא יוכלו להשפיע או לדבק על לב היהודים לבלתי שלם מסי הממשלה, מעות הצדקה, המס הנודע בשם גאבילה, והכנסות החכם־באשיליק (רבנות הראשית), והמסים שחייבים לשלם לפי העריכה לבתי הכנסיות.

כל החפצים, הנכסים, הסוס, והפרה של החכמים שימותו ויורש אין להם, וכל אשר להם יוקחו לאוצר הממשלה על ידי החכם הנזכר, או על ידי באי כחו שימנה בעד הענין הזה, ושום „קאסאם" (פקיד משלמני דתיי, הממונה לחלק

הירושות

הירושות) או „מוטיוילי״ (משגיח) של בית־אל־מאל (אוצר הרשמיי של השיך אול איסלאם, שהוא ראש הדת האשלמית), לא יוכל להתערב בענין, באמרו הנכסים האלה כתובים הם בפנקסים „עמי״ (כללים) או „חאסי״ (פרטיים). לא יוכלו לשים יד על הנכסים, חפצים, ואשר דברים של האנשים שימותו ויש להם יורשים.

הצואות של החכמים שימותו ושאר לפי דתם יעזבו עזבונות לבתי הכנסיות, לעניים, להכם־באשיליק (רבנות הראשית) עומדות בחזקתן, ותוכלנה להשמע בבית ה„שיריאת״ לפי דתם, ולפי מנהגיהם, על ידי בני עמם ועל ידי עדים. ושום איש לא יתערב (בעניניהם) אם איש מהעם הזה יפעול בהתנגדות לדתו, או אם יוסר לפי דתם.

אנשי הצבא לא יוכלו להתערב ולקחת הסוס והפרדים אשר ירכוב עליהם החכם (רפאל) ואנשיו, לא יוכלו להצר לחכם הנזכר ולראשי העדות בהביא לבתיהם ל„קונאק״ (מקום לשבת לאנשי הצבא או לפקידי החיל), וכל איש ובשום אופן לא יוכל לחתערב בעניני כתי הכנסיות, ובקברות הקדושים אשר הולכים עליהם להשתטח, השייכים לחכם־באשיליק (רבנות הראשית) הזה, ולא יוכל לצוות קברו באופן הזה מתיכם, התפללו באופן הזה, כי על פי התנאים של הבראת (כתב דת) הזה, החכמליק הזה הוא אדון ופטרון של הפירמאן (פקודה) הזה, ושום איש באיזה אופן שיהיה, ובאיזה סבה שיהיה, לא יוכל להתנגד לצורתו ולתוכנו, ידעו (כל האנשים) הדבר הזה הטב ויסמכו על הפקודה הנהדרה הזאת, נכתב בסוף חדש זילהג׳י משנת אלף ומאתים וחמשים ושש (להיג׳ירה, תמוז הת״ר)

(עבדול־מג׳יד)

ר׳ רפאל יוסף כתב ספרים רבים, אך כתביו לא ראו אור הדפוס ונשרפו בשרפה הגדולה באנדרינופלא (באחד באלול שנת הרס״ת), אמנם פסקים אחדים נדפסו בס׳ חיים ושלום (לר׳ חיים ן׳ ארוליא) ובספר נשפל לקדש שהוא חלק אחד מספר מאמר מרדכי ע״י בנו משה, הוא נודע ביותר בין בני עירו בשם ח״ר רפאלאג׳י, בשנת תר״ו הסתלק מן הרבנות, וימנה את בנו ר׳ משה במקומו, ושלש שנים אחרי כן נפטר לעולמו בשנת תר״ט.

ז) ר׳ משה רחמים בכמוהר״ר רפאל, עלה על כסא הרבנות בשנת תר״ו, הוא הצטיין בידיעותיו יותר מאבותיו, וינהג ברוחו הכביר את בני עדתו, בעירו ובערי הסביבות שעמדו תחת משמעתו, בימיו נסו בני פיליפופולי לפרוק עלו מעל צוארם לרגלי המחלוקת בין הרב הראשי הזה, ור׳ אברהם ן׳ ארוליא רב הכולל בעיר, בתואנה שהיה נתין אוסטריי, וסוף סוף עלה בידי ר׳ משה לסלקו מן הרבנות, אז הקריב ר׳ אברהם את משפטו לפני כסא הרבנים באנדרינופלא וקושטנדינא העיר רבתי, ואש המחלוקת התלקחה בין שני הרבנים האלה, שכתבו זה לזה דברים קשים ומרים, ור׳ משה הראה כתבי אבותיו שהעדות משועבדות לו ולמשפחתו, ושהצדק אתו להקים ולהסיר הרבנים בערי המדינה לפי רצונו ולפי מה שהשעה דורשת. לפלא יחשב שלא השתמש ר׳ משה במחלוקת הזאת, בכתבי הדת הרשמיים שנתנו לו ולמשפחתו מצד המלכות, והסתפק רק בכתבי השעבוד של העדות העשוים כנהוג בישראל[29]). בשנת תרי״א ר׳ משה

29) מאמר מרדכי הלק נשפל לקדש, והפרטים יבואו בחלק הששי אם יגזור ה׳ בחיים

נסע בכל הערים המשועבדות למשפחתו, והוא היה הראשון בין הרבנים שיצא חוץ לעירו לבקר ולדרוש את שלום צאן מרעיתו, כתור סופר ר׳ משה הצטיין בחבורי „מאמר מרדכי" שאסף חלקים שונים מכתבי יד אביו ואבות אבותיו מכל הבא לידו, ובסופו שאלות ותשובות שקרא בשם „נטפל לקדש" וידפיסו בשלוניק בשנת תרל״ד, ונפטר בשנת תרל״ה זקן ושבע ימים ויורש הרבנות לבנו רפאל.

ה) ר׳ רפאל בבמוהר״ר משה, הנצר האחרון לרבנים לבית בבמוהר״ר, לא היה מחונן בהוראה, וידיעותיו היו מצומצמות, וכל זה הועיל לחזק ידי אלה שהתנגדו לירושת הרבנות מאב לבן, הלשות הרבנות לבית בבמוהר״ר הלכה הלוך וגדל בימיו, נוסף לזה שעל ידי מלחמת הרוסים משנת תרל״ז־תרל״ח הסבה יצירת נסיכות בולגריא, ומדינת רומיליא המזרחית ולפי טבע הדבר, העדות שהיו במדינות ההן נתקו ההתחברותן עם תוגרמה, והרבנות הראשית באנדרינופלא. הרב הזה נפטר בשנת תרנ״ט ובימיו בטלה הרבנות הראשית לבית בבמוהר״ר לגמרי, אחרי עמדה בתקפה מאה ושמנה וששים שנה, ובמקומו נמנה ר׳ אברהם צמח לרב הכולל על כל העיר, בית עקד הספרים שהיה לרבנים האלה נשרף בשרפה הגדולה באנדרינופלא בשנת הרס״ת בחדש אלול.

ציון ג׳

הפירמאן (כתב יד) הניתן ליהודי יעקב מבצרה

בימי השלטן עבדול־חאמיד הראשון

המקור העברי המפיץ אור על המקרה הזה הוא תרגום הפירמאן מתוגרמית לעברית שהובא בשלמותו בס׳ השאלות ותשובות „שמחת יום טוב" לר׳ יום טוב ישראל אלגזי (ירושלם תר״ג).

א) השר הגדול המפואר סליס איפינדי פקיד ומורשה בעיר קושטא׳ יע״א מצד השר הגדול ומאד נעלה סולימאן פאשה המושל בבבל יע״א לעת הזאת, בא לפני גדולי מלכותי ישתחו אפים ארצה, לפני הדום רגלי, ויגד ויאמר שבזמן שהיה סולימאן פאשה הנזכר מושל בעיר בצרה יע״א והיתה העיר במצור ובמצוק מפני חיל מלך פרס, שם נמצא ושם היה עם השר הנזכר איש יהודי ושמו יעקב, ויודע הוא מגדולי הסוחרים אשר בעיר בצרה יע״א הנזכרת, והוא המוביל הנ״א אשר בידו בתבינו זה המפואר והנשא, ויעקב הנזכר בזמן המצור והמצוק הנזכר, פעל ועשה ועבד בכל כחו עבודה ראויה ומקובלת לפני גדולת מלכותנו העליונה בכמה מיני עירות, והם כי הזמין והמציא כל מיני הוצאות, וכל מיני בגדים, וכל בלי מלחמה, ועשה כל זה בשלמות, בתמימות, בלב שלם, ובנפש חפצה, ולסבת כל זה שיגע בעשר אצבעותיו ועבד עבודה תמה בכל כחו, וכדי שהיה האיש הזה יעקב הנזכר גדיל ומעולה ומצוין מכל חבריו, חילה פני גדולת מלכותנו ורחמנות שלנו סליב איפינדי הנזכר, שיצא דבר מלכות מלפנינו לפטור האיש יעקב הנזכר מכרגא, המלבא ומהעוורין ומכל מיני משא מלך ושרים וכל מין עלילת (הינו מה שאינו קבוע) בין בדרך הלואה בין בדרך אחרת, זהו (זאת היא) בקשתו של סליב איפינדי הנזכר. וחן

והן עתה ראה ראינו בספר הזכרונות אשר למלכי העוצמאנלי יר״ה איך כתוב: „שבשנת מאה ותשעים (צ״ל אלף ומאה ותשעים) למלכותינו בחדש מנחם[1]) יצא דבר מלכות מלפנינו, וברוב רחמנו נכתב ונחתם בראת דהיינו הגזרה וכתב יד לפטור ונתנה ביד דימיטרי הערל הידוע בין התתרסים, יען וביען איך תמיד היה נמצא בשירות ועבודת המשניים והשרים של מלכותינו, והוציא רוב ימיו בעבודתם ובכל צרכיהם, ומלבד כל זה בזמן שהיה משרת אצל המשנה דרוביש מחמד פאשה[2]), השתדל לעשות והוציא מתחת ידו עריסה טובה עד מאד אשר כמוה לא נהיתה, ושלחה מנחה לבן המלך דרוביש מחמד פאשה הנזכר, ובסיבת שירות והעבודה הזאת הדין נותן מכל הצדדין שהאיש הזה צריך לעשות לו רחמנות וטובה כפולה ומכופלת, וזה חיוב לכבוד ולגדולת מלכותינו הרמה, לשלם גמול לכל מי שעשה עבודה תמה, וראוי בזאת, וכדי שיהיה האיש הזה גדול ומציין בין חבריו ראוי שינתן לו רשות בלבישת מנעלים וסנדלים ירוקים, שיהיה פטור בכח גזרת המלכות מכל כרגא דמלכא, ומכל מיני משא מלך ושרים, והכתב הפיטור הזה לא ינתן לשום נברא שבעולם, זולתי אם הוא ראוי כאיש הנזכר ישוב גמולו בראשו" ואחרי שראינו כל זה בספר הזכרונות בא לפנינו השר הגדול סופר המלך סייד (סעיד) האני בוסטאפה שומר הפנקסים. וחילה פנינו שיצא דבר מלכות מלפנינו לכתוב ולהתום בראה (בראת) דהיינו כתב יד גזרה לפטור, ולתת ביד היהודי יעקב הנזכר בדרך שעשינו לדימיטרי הערל הנזכר, בסיבת שירותו הטובה הנזכרת לעיל.

ובכן בשנה הזאת שהיא שנת אלף וקצ״ג, ביום הזה שהוא ששה לחדש זיל חינ״ה, יצא דבר מלכות מלפנינו ועשינו טובה וחן וחסד ליעקב הנזכר, וכתבנו ונתנו לו בעבורו פתקא זו הרמה והנשאה שיהיה דומה להוסים לו המשרתים את המלך בכל לב, ויהיה פטור ועטור מכרנא דמלכא ומהעוואריץ, דהיינו אוסנא ומכל משא מלך ושרים וממס של העבדים ושפחות, וממס היין, ומהוצאות אנשי הצבא המלחמה, ומכל שאר מסים נהוגים ובלתי נהוגים, וילבש לבושים ומנעלים ירוקים, ושום אדם לא ימנע את יעקב הנזכר בענין המאכלים והמשקים, והמלבושים, אלא יאכל וישתה בכל אות נפשו לית דימחה בידיה, ולית רשות לשום אדם להכניס בכח כם על הכרמים והפרדסים ושדות שלו, ולא יוכלו גם כן לתבוע ממנו מס שעשמי איל קאצבה, ולא יעשו לו שום היזק ועלילה בכל זה, ולא יכניסו לביתו ולא לארותו סוסים שום אחד מאנשי המלחמה או מאנשי השרים בהשופטים כדי שלא יהיה לו צער וכל זה גם לבניו ולמשרתיו, ואם רוצה להפליג בדרך בין בים בין ביבשה, חייבים

1) היא שנת הקצ״ו

2) הוא הנודע בספר אחת המכונה רוביש (תוספת, או רובש המפתח) ובן [illegible] ולא הנסיך שנים [שפכר בשם שלים השלישי] בן השולטן מוסטאפא השלישי, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 348 [illegible] (1775).

חייבים להזמין לו ולבשרתיו אשר עמו צידה לדרך די סיפוקו באופן היותר מועיל, ולא יוכל שום אדם לשים עליו עלילות דברים בעניני המלבושים והכסות ולבישת כלי זיין, ולא בשום ענין אחר, ואין רשות לשום אחד משרי המדינות והשופטים והמנהיגים לעשות אנגריא בבהמות שלהם, ולא ליכנס לביתם בלא רשותם בחזקה, וגם אם יהיה לשום אדם דין ודברים עמו באיזה ענין נוגע לדין, אם לא יהיה ביד התובע שטר חוב כתוב וחתום מיד השופט לא יוכלו שום אדם להזמין אותו לדין באיזה מקום שיהיה, בפני אחד שר ושופט שיהיה לדון אותו כאשר הוא שם על ידי עדים, אלא כי יהיה להם דבר כזה, לא יוכלו לדון אותו אלא בפני המשנה הגדול של המלך יר"ה בעיר קושטא׳ יע"א, ויהיה פטור ועטיר ומשוחרר כנזכר לעיל, ולא יוכל שום נברא שבעולם לצערו, ולא יוכל שום אדם לבקש שום תחבולה לבטל שום דבר גדול או קטן מכל הדברים הנזכרים לעיל, ולמנוע ממנו שום דבר מהחירות שנתתי לו, וגם שלא יורשה שום אדם לדבר סרה על תוקף גזרתי הרמה והנשאה שנכתבה בעיר קושטנדינא יע"א יום י"ט לחדש זיל שנת אלף וקצ"ג (להיג'ירה) (עד כאן טופס גזרת פיטור המלך יר"ה מועתקת ללשוננו הקדושה)[3].

אל הפירמאן הזה צריכים אנחנו להביא ענין מלחמת פרס מתוך הכתבים הלועזים כדי לברר סיבת הפיטור הזה שנאחר קרוב לשבע וחמשים שנה, אחרי המלחמה ההיא, עוד משנת תצ"א מיד אחרי מלוך השלטן מחמד הראשון נמנו ארבע שרי חיל (שר־עשכר) לערוך המלחמה עם פרס, אחמד פחה משנת בגדד והמדינה, אריף אחמד־פחה המשנה הישן ממדינת הקאראמניא, איברהים פחה מושל גינג׳י, ורוסטים־פחה, בעת ההיא התוגרמים כבשו עיר כרמאנשאת ומדינות אחרות והשאך־תחמסף אשר היה בראש ארבעים אלף אנשי צבא הכה עד חרמה, וינס לנפשו, התוגרמים רדפו אחרי הפרסים, רוסטים פחה כבש עיר אורמיאי ועלי פחה כבש העיר הגדולה תבריץ, השאך תחמסף שנמלט לעיר הבירה תהרן שלח צירים אל אחמד פחה בגדדה לדרוש לשלום ובעשירי לחדש יאנואר 1732 (שבט תכ"ב) נכרת ברית השלום אשר על פיהו חלק אחד מן המדינות שכבשו התוגרמים השיבו לפרס, וחלק אחר וכבללו הדאניסתאן, איריואן, טיפלים נשארו בידם.

בימים ההם היה בפרס איש גבור חיל ואמיץ לב ושמו נאדיר, שנקרא אחרי כן נאדיר־כולי־ביק־איפטאר, הוא היה מן הקרובים למלכות התוככים בידי השאך־תחמסף בעת המהומות אמנם לבו חזה גדולות ונצורות ממנו כאשר עלתה ארוכה לממשלת פרס אחרי ברית השלום עם תוגרמה, הוא מצא תואנה להתנגד למלך על דבר ברית השלום הזה שעל פיהו חלק אחד מן המדינה נשארה בידי התוגרמים, ותהיא ראשית פעולתו לערוך מחאה אל מושלי ושרי המדינות, ואחרי כן אסף אנשי חיל ויעל על תהרן ויסיר את השאך תחמסף מעל כסא מלכותו וימליך את בנו הילד עבאס השלשי ובקטנותו הקים את עצמו לפקיד המלכות, הוא בטל ברית השלום שנכרת עם תוגרמה, ובהיות שהתוגרמים לא היו

נכונים

3) י"ט לחדש תמוז תקים, שנפל בשנת ההיא בחדש זיל-חיג׳ה כרשום בראש הפירמאן כי שני חדשים למהמדנים בשם זיל, זיל-קאדי וזיל-חיג׳ה, ובהיות שכתב הבקשה נערך בחדש זיל-חיג׳ה, ממילא מובן שגם הפירמאן נכתב בחדש ההוא.

נכונים למלחמה, ולא היה להם אנשי חיל רבים במדינה ההיא, עלה בידו לגרש התוגרמים מרוב הערים, ויעל על בגדד וחילות רבות עמו, כבש עיר אירביל ויכה את התוגרמים אצל אדאנה כמרחק שמנה עשרה קילומטרים מבגדד, ואחרי איזה נצחונות שלח שלוחיו לדרוש השלום עם תוגרמה, אמנם מועצת הדיואן שהיה בקושטנדינא החליט שלא לכרות השלום, ויעבידו את הוויזיר הגדול טופאל־עשמאן־פחה לשר הצבא בראש שמונים אלף אנשי חיל לעלות על פרס למלחמת בעת ההיא השאך־נאדיר (כי כן נקרא בפרק ההוא) עלה בידו לגרש כל התוגרמים עד בגדד והוא בעצמו עבר הנהר חדקל ויצר על בגדד ובצרה וערים בצורות אחרות שהיו על דרכו ותהי עת צרה לתושבי המקומות האלה.

ונאדיר שצר על בגדד ויחשוב שעוד מעט והעיר תנתן בידו בחפצו להתל עם שר העיר אחמד פחה שלח אליו ענלה מלאה אבטחים, אחמד פחה שלח אליו בתמורתו לחם לבן מקמח לבן ויפה עד מאד, ובזה רמז לו שכבר נמצא אתו די חטים טובים ויפים ומזונות למכביר, וכי לא בחזקה תנתן העיר בידו, ובכל זאת שלח אליו שלוחים לבקש מאתו להרפה מעל העיר כדי להרשות המשא ומתן בדבר מסירת העיר, ובין כך ובין כך ככר הניעה השמועה ששר הצבא עושמאן פחה קרב בראש צבאותיו ושכבר עלה בידו לאסוף אצלו עוד עשרים אלף אנשי חיל קורדים מתושבי ההרים לעזרת בגדד, נאדיר כתב אליו מכתב התול שימהר לבוא בהיות כי הוא חפץ להכותו טרם לכתו לקושטנדינא, ותקותו חזקה שלא לבד שיכה את חיילותיו אלא שיקח גם אותו כאסיר מלחמה, אל מכתב ההתול הזה, עשמאן פחה השיב שבהיותו נכה רגלים (טופאל בתוגרמית) כמובן לא יוכל למהר ללכת ברגליו כמו נאדיר ראש לשודדי דרך הרגיל להיות מהיר בהליכותיו, אמנם עוד מעט ויפגש אותו ויעשה לו כאחרית הגבור נמרוד כשעתו (נמרוד מלשון מרד, שהוא היה הראשון בין המורדים לפי האגדה הערבית), נאדיר עזב שנים עשר אלף אנשי חיל במצור על בגדד וילך ויפגש את חיל התוגרמים עם חיילותיו הנשארים, בששי לחדש אב תצ״ג (19 יוליו 1733) שתי המערכות נפגשו אצל הכפר דולג יוליק אשר על יד הנהר חדקל והנצחון היה מצד התוגרמים, נאדיר נפצע במלחמה ואנשי צבאותיו הוליכו אותו עמהם, וככן תושבי בגדד ויתר הערים הקרובות יצאו לחירות מן המיצר שעמדו בעוד המלחמה, שר הצבא עשמאן פחה הכה פעמים את הפרסים אמנם בפעם השלישית הכה וימת על שדה המלחמה. ונאדיר בשובו לעיר הבירה כמעט נרפא מפצעיו, הוסיף עוד הפעם ללכת למלחמה נגד התוגרמים, ובהיות שבעת ההיא רוסיא החלה ללחום עם תוגרמה נאלצה לכרות השלום עם פרס ולהשיב לה כל המדינות לפי ברית השלום שנכרתה עם פרס בימי השלטן מוראד הרביעי בשנת שצ״ט[4].

כמעט כלתה המלחמה עם פרס ותוגרמה היתה בפרק ההוא במלחמה עם רוסיא, רוב מדינותיה היותר חשובות נקרעו מעליה, ומכפנים השרים הרימו ראש וכמעט כל משנה ושר המדינה חפץ לעמוד בפני עצמו ולא שמע לפקודות הבאות מעיר הבירה, בין המורדים שהרימו ראש היה גם אחמד פחה משנה של בגדד[5], והשלטן

4) Turquie, דף 338—340

5) שם, דף 357 והבאים

והשלטן מוסטאפה השלישי, ואחיו השלטן עבדול חמיד הראשון שירש כסא המלוכה לא יכלו ליסרו בפעם אחת עד שעלה סוף סוף בידי השלטן הזה להסירו ויפקד במקומו את השר שוליםאן פחה שהיה טקודם שר העיר בצרה למשנה על בגדד וכל המדינה.

ובכן אין להתפלא אם דבר הפירמאן ליהודי יעקב שתמך בכספו ובכל הונו את המושל שולימאן פחה ואנשי הצבא התורגמים כאשר צרו אנשי הצבא של השאך נאדיר על בצרה, לא קם ולא נהיה כי אם כשבע וחמשים שנה אחרי כן, מפני בלבול המדינה, אמנם יש להכיר טובה לשולימאן פחה שלא שכח המפעל הטוב וישב גמולו בראשו לנדיב הזה כאשר היתה השעה מוכשרת לתגמול. שם הנדיב יעקב בעל הפירמאן לא נדע, כי לא נתכרר במקור אחר, ובהיות שהתורגמים לא יכתבו שם כנוי המשפחה, כי אם שם העצם הפרטי והלאום, יעקב היהודי ודימיטרי הנוצרי (הערל) ודומיהם.

בקשר עם המקרה הזה המיוסד לפי ההסתוריה, השתלשלות הענינים המדיניים והמלחמות פרס עם תוגרמה בשנת תצ"ג, נמצאה מגלה בידי משפחת אלישר בירושלים, שהובאה בשלמותה בספר ירושלם להחכם לונץ (תרע"א, כרך ט' חוברת ג' ד') ותמציתת בס' תולדות חכמי ירושלם (חלק ג' דף ס"ו-ס"ז) בחרוזים „אף על פי שאין רוח השיר נודף ממנה" השיר הראשון, נתקן על פי סדר א"ב משולש. ובראש השיר חתום „יעקב" בראש השיר השני חתום „וילנה" ואחר כך תשר"ק, ובשיר השלישי מסומן „אני יעקב בן חיים יוסף אלישר צעיר חוק, קהל בצרה חוקו, ותכן המגלה שבשנת חמשת אלפים וחמש מאות ושלשים וארבע במשול השר שולימאן הישמעאלי בעיר בצרה, באה העיר במצור על ידי שר פרסי אחד שכבש העיר ויצר מאד ליהודים, בעת ההיא היה כותב המגלה ר' יעקב בן חיים יוסף אלישר בשליחות מצות כפרס והגיע לבצרה בימי המצור, ויארכו לו שם הימים, וכהיותו בעיר הזאת הגיעה לו השמועה שאשתו שהיתה בירושלם נפטרה לעולמה, ובהיות שלפי המנהג בארצות המזרח אין ראוי לתלמיד חכם שישאר בלי אשה, נשא אשה חדשה בבצרה ושם נולד לו בנו ר' אליעזר ירוחם אלישר, ר' יעקב מספר ברוב ענין שהשר הפרסי הפקיד את אחיו למושל על בצרה והוא הכביר עלו על תושבי העיר, עד שנלאו נשוא וישימו סם רעל במשקהו וימת ביום י"ג אדר, והשר הפרסי ברח מן העיר ביום שמנה ועשרים אדר, ועד היום היה הונגים יום ב' ניסן בבצרה כיום פורים שבנראה הוא היום שיצאו חילות הפרסים מן העיר, והנה נמצא התנגדות בשנה שהיה המקרה בין הפירמאן ודברי הימים מצד אחד, והמגלה מצד שני שקשה ליישב, אם לא שנשער שהמגלה נכתבה איזה שנים אחרי המקרה ולא דקדקו הרבה במספר השנים, או שזמנה מאוחר כמו עצם הפירמאן הנתן ליעקב מבצרה.

ציון ד׳

בית הכנסת בוידין

כבר ראינו בחלקים הקודמים שבעיר וידין היהודים הראשונים היו מבני התושבים הבולגרים, אחריהם באו נדודי הונגריא ויסדו עדה אשכנזית ובשנת רנ״ב והבאים אחריה באו הספרדים, ובכן היו בעיר שלשה בתי כנסיות, רומניא אשכנז וספרד הכל כביתר ערי ארצות הקדם, עד היום אשר כבש הנסיך הרומני מיכאל העיר הזאת ואז הברחו התושבים לנדוד לערים אחרות, וכשובם לוידין שארית פלטת התושבים הקדמונים לא עלה בידם או יותר טוב לא מצאו לנחוץ ליסד קהלות שונות ויבנו בית הכנסת כללי בערך שנת שנ״ו (1596) לרגלי מקרה מוזר נמצאה בחנות יהודי אחד עושה ממתקים (חאלב״ח) אבן אחת של שיש שהשתמש בה כחמשים שנה וכאשר הפכו אותה נראה הכתובת שנשאה עליה ומתוכנו נדע שבית הכנסת שנוסד בשנת שנ״ו נהרס או נשרף בשנת תקי״ז ונבנה על ידי הנגיד יעקב גאטיניו, ובשנת תקנ״ט נבנה עוד הפעם בהשתדלות הגבאי רפאל אברהם אשכנזי וזה הכתב שעל האבן הזאת שהעתקתי בהיותי בוידין בחדש אלול תרע״ת:

חסד לשבתו לחזו׳ (ת) בנוע׳ (ס)	מחנה אלקים, זה מחמד עינים
הוקם על יד רם ושר יעקב	גאטיניו נבע״נ [1]) בעדי נחלים
ש׳ (נת) שר״ו לפ״ק והן עתה כבוד	ה׳ זרח על איש הבינים
דון רפאל אברהם אשכנזי	ג׳ [2]) ק״ק נר״ו באור שבעתים
אשר הש׳ [3]) לבנות בית פרין	ולחזק את בית אורים
בחדש מת״ת [4]) ש׳ (נת) ויקרא	ש׳ס׳ ה׳מ׳ק׳ו׳ם׳ ת׳ה׳ו׳א׳ מחנים

והאבן הזאת מונחת לעת עתה בעזרת בית הכנסת וכבר העירותי אזני הגבירים לשים אותה בתוך כתל העזרה לבלתי תאבד בארך הימים ולמען תהיה לזכרון לימים הבאים.

ציון ה׳

לתולדות התקיפים ממשפחת „אג׳ימאן״

לפרות המקרים המעטים המצומצמים אשר הגיעו לידינו אדות המשפחה התקיפה הזאת בקושטנדינא יוצא ברור שהצטיינה בעשרה, ורוב בניה היו להם משרות נכבדות בחצר המלכות והם תמכו בידי המחברים היהודים והרבו להטיב עם אחיהם בכל אשר היו דבריהם נשמעים באזני השרים ויכלו להשפיע עליהם.

המקורות העברים המספרים בכבוד המשפחה הזאת שהיתה יוצאת העיר האנדאלוסית „ג׳ימאן״ ובספרדית Ximena הנודעת היום Ximena-la-frontiera אצל

---

1) ראשי תיבות [illegible]
2) ר״ת גבאי קהל קדוש
3) ר״ת [illegible]
4) ר״ת [illegible]

(אצל קדש היא Cadix) הם הנסצאים בהקדמות שעשה ר׳ עזרא מלכי לחבוריו עין משפט ושמן למאור הוא מדבר על הרוב על ראש המשפחה.

א) אם אמרתי אספרה ברוב רחמיו וחסדיו אין די באר במגלת ספר אני אברך ולי נאה לברך, כי ירבה כבוד ביתו פתוח לרוחה שבע רצון ומלא ברכת ה׳ (דבריו מוסבים על ר׳ אליה אנ׳יסאן) ובמקור הזה ר׳ עזרא מבאר שלר׳ אליה היה אח ושמו ישעיה שהוליד שני בנים ברוך ויעקב אנ׳יסאן.

ב) במקור השני ר׳ עזרא מלכי מדבר ברוב ענין על המשפחה הזאת (הקדמת שמן למאור) „רודף צדקה וחסד מקים דגל התורה, אוהב התורה ולומדיה, רחים ומוקיר רבנן כמוה״ר אליה אנ׳יסאן יצ״ו כי תקף כבוא, פה קושטא׳ יע״א קבל אותי בסבר פנים יפות ויביאני אל ביתו לא חסרתי דבר כמלך במסיבו בכבוד נהדר כל הנותן בעין יפה הוא נותן... יצילהו האל לעדי עד ולנצח נצחים מכף אויב ומתנקם... והיה הוא וכל בני בתו נקי לעולם מכל פחד ומכל רעדה ומכל מות ומכל נזק וצער, תרב גדולתו ורוב עשרו והצלחתו כבודו והדרו... לרבות חיי אריכי וזקנה ושיבה בשלות רבה בהשקט גילה אחר גילה, גם לרבות בנו הגדול ברוך מבנים הנגיד המרומם כמוה״ר ברוך אנ׳יסאן הי״ו בכלל הברכה גם טובה גם שיבה כאב את בן בכל מיני דמוטב, ורוב בנים חיים וקיימים לעולם ברוב עושר וכבוד... שם אחיו האחים הנעימים, אחים ולא יתפרדו אלה המה הנגיד חכם ומעולה כמה״ר אברהם אנ׳יסאן הי״ו ודוד הוא הקטן הבחור וחשוב דוד אנ׳יסאן הי״ו יחדיו יהיו תמים דשנים ורעננים בארך ימים ושנות חיים בכספא ודהבא ובגדולות נתנה מעלה על גבי מעלה. זכרה אלהים לטובה הנגיד המרומם על כל מעלה רמה ותהלה רודף צדקה וחסד כה״ר ישעיה אנ׳יסאן זלה״ה אשר פעל ועשה עמי את כל הטובה באהבה וחבה... נפשו תהיה צרורה בצרור החיים והיתה מנוחתו כבוד... והיה הנשאר לפלטה הכנים בנו הראשון שבראשון הגדול שבאחים ממלא מקום אבותיו הלא הוא הארוס הנגיד חכם ומעולה, ככתם אופיר לא יסולה כמה״ר ברוך אנ׳יסאן ואחיו הקטן נטע נאמן וכ״ו (הוא יעקב).

ג) אל שני אלה המקורות שנכתבו על ידי עד ראיה, נדע עוד מקור שלישי שנכתב על ידי ר׳ אליעזר קאצינילבונן באשכנז ממה ששמע מפי השלוחים מארץ ישראל ר׳ אברהם רוב״יו ור׳ יהושע באנ״יו מחברון דרך אגב על זקן משפחת אנ׳יסאן, בערך שנת תקכ״ד הגיע ירושלימה איש יהודי מבגדד שהית לפי הנראה בהתחברות מסחר עם הנגיד אנ׳יסאן והאיש הזה עשיר שענה עזות התנשא על ראשי העדה מעצמו ורבני העיר לא יכלו להתאים עמו עד אשר התעצם אש המחלוקת ביניהם וכאשר בקשו לפרוק עלם מעל צואריהם, יד העדה היתה עמו להחזיק אותו על מצבו, ראו זאת רבני העיר ונועצו לשלוח לעיר הבירה קושטא׳ שלשה שלוחים באי כח העדה לחלות פני ראשי העדה התקיפים לעמוד במינם ולדחוק את התקיף הזה, ויבהרו את ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי (הידי״א) את ר׳ יום טוב אלגאזי ור׳ יצחק אלבועלפיא, כמעט יצאו את העיר ירושלם ויגיעו ליפו, שני הרבנים אזולאי ואלגאזי נוכחו לדעת שידם על התחתונה, וכמעט שהפצו לשוב העירה, אמנם הרב אבועלפיא החזיק לבם שיצלחו בשליחותם, ויפליגו באניה עד קושטנדינא, בעיר הבירה התיצבו לפני הנגיד אנ׳יסאן ויציעו לו מבוקשם, אך הנגיד

הזה,

הזה שכבר ידע כל פרשת הענין ומטרת בואם וככר היתה לו נטיה מצד התקיף דחה אותם בדברים, והרב יצחק אבועלפיא האיש שבטח ביותר בשליחותו מסר דינו לשמים וימת מדאגה וגם העשיר אג׳יסאן מת תוך שלשים יום .גם צדקה גם עושר לא יכלו להצילו ביום עברה׳ (כ״י בהבבלותקא באכספרד).

שם ראש המשפחה לבית אג׳יסאן הזה שהיה שר האוצרות בימי השלטן מחמוד הראשון ועשמאן השלישי ומוסטאפה השלישי וביסיו נפטר לעולמו לפתע פתאום או אולי נהרג, לא נדע, כי העליסוהו בעלי הזכרונות ומקומו ירשו בני אחיו, אולי היה ר׳ ישעיה אג׳יסאן הראשון אשר יכנה אותו בעל הזכרונות ר׳ עזרא מלכי בין המתים, בכל האופנים המשרה הזאת היתה מסוכנת בעת ההיא כי רבים שאפו לה, ולזה רמז ר׳ עזרא מלכי בדבריו: יצילהו האל מכף אויב ומתנקם, והיה הוא וכל בני ביתו נקי לעולם מכל פחד ומכל רעדה, מכלל שכל זה היה חסר בתקופת האי בטחון ההוא.

אל המקורות העברים האלה, יש לספח המקורות הלועזים על פי הסופרים התוגרמים, השלטן שלים השלישי הרים את ראש המשפחה לבית אג׳יסאן הנקרא מאיר — איש שלא ידענו את שמו מן המקורות העברים — וינשאהו ויתן לו תואר הכבוד אוג׳אק באזירגייאני או אוג׳אק סאראפי שענינו שלחני של השער, שהוא כמעט שר האוצרות, והשפעתו היתה כל כך גדולה במערכות הממשלה, עד שיכול לחלק מינוים ומשרות לכל החפץ בו לפי רצונו, והסופרים התוגרמים יספרו שפעם אחת נאות לבקשת איש רגלי אחד וימנהו לסאקה־באשי (שר הממונה על שואבי המים), אמנם האיש הזה שהיה בלי כל תרבות התקצף על דבר מה עם מטיבהו וילך לביתו, ויקרא אותו לחדר פרטי בתואנה שדבר סתר לו אליו, ובהיותם לבדם התנפל עליו ויחנקהו, והמשרה הזאת נתנה על שכם שני בני אחיו ישעיה, שהם ברוך ויעקב אג׳יסאן, אמנם גם עליהם נגזר משפט מות ושניהם הומתו, ברוך בימי השלטן שלים השלישי, ויעקב בימי השלטן מוסטאפה הרביעי בתוך ההפכה בשנת תקס״ז על ידי קאבאקג׳י אוגלו, ובמקומו הורם ר׳ ישעיה אג׳יסאן (השלשי בשם הזה).

בחלק העשי האחרון לחבור הזה, נראה שגם עליו יצא הקצף וגם הוא הומת בימי השלטן מחמוד השני, הן אלה קצות המשרה המסוכנת הזאת בפרק הירידה לממשלת עשטאן, ואין להתפלא שהיהודים נערו את חצנם ממשרות כאלה ולאט לאט הסתלקו לגמרי ממשרות הממשלה.

ציון ו׳

קדמוניות העדה בבירקוביצה

בחלק הרביעי דף 243, ראינו שבשנת ת״ן לרגלי מתלמת האוסטריים בוידין נפזרה העדה וחלק גדול מתושבי העיר נדדו לבירקוביצה אשר שם היתה כבר עדה קטנה, לפני איזה ימים נגלו שרידי קדמוניות היהודים בעיר הזאת תודות למשכיל נסים יחזקאל איריזה הסגיה הספר הזה, וכדי שלא יעדר מקומם בחיבור הזה, הנני מספח אותם בחלק הזה:

א) ספר תורה, וביד העמיד שהוא מעצם כתוב: „הקדיש החכם הנעלה כה״ר יוסף אדינ׳יש נר״ו׳ לפי תשערתי הספר תורה הזה הובא מנודרי וידין שברחו שם לרגלי מלחמת האוסטריים בוידין בשנת ת״ן, כי השם „אדינ׳יש״ מוזר ולא נמצא בין יהודי המזרח, לא בימי קדם ולא עתה, וכידוע וידין היתה עיר מקלט לכל הנודדים בימים הקדמונים, ביזאנתים, אונגארים, ולאכים ואשכנזים, ובלי תפונה השם הזה היה לאיזה יליד המדינות האלה, ואולי נשתבש במקצתו עד שאי אפשר למצוא פתרונו.

ב) יד של כסף לספר תורה, עם הכתובת הזאת: יד לק״ק בירקוב׳יצה שהקד״י (שהקדישו) מ׳ רבקה וכתה אסתר בת יצחק ברוך ש׳ ק׳צ׳ר׳ו׳ (שצ״ו).

ג) לוח של כסף לתלות בכתר, עם הכתובת הזאת: הקדיש הר׳ יעקב בכר מט׳ פאזארג׳יק, בירקוביצה ש׳ ה׳ח׳ו׳פ׳ש׳ (שצ״ט).

ד) כתר תורה של כסף, עם הכתובת הזאת: הכתר תורה עשה הגבאי הגביר המפוהר (המפואר) כהר׳ יצחק ב׳ אברהם ה׳מ׳פ׳י׳ של שמן לאור לק״ק בירקוביצה י׳ע׳ה׳ (יע״א).

ה) לוח כסף לתלות בכתר, עם הכתובת הזאת: מקשה של שמן למאור של ק״ק בירקוביצה יע״א על יד הגבאי ש׳ משה ב׳ ישראל חזקיה ש׳ ת׳ק׳נ׳ג׳.

ו) יד כסף לספר תורה, עם הכתובת הזאת: מסוגה הזמן כה״ר שבתי אלאנ׳ים הי״ ק״ק בירקוביצה שנת ה׳ת׳ר׳.

ציון ז׳

השך (נשיא) דהיר אבן עומר ונם טבריא

על השיך דהיר אבן עומר שנהג נשיאותו בגליל בין שנות תצ״ח עד תקל״ח נמצאים מקורות לועזים ועברים המפיצים אור בהיר על תהלוכות הנשיא הזה שהרעיש הגליל וארץ ישראל בעוד ארבעים שנה, המקור העברי כתב ר׳ יעקב בירב התנו של ר׳ חיים אבואלעפיא גבור הספור הזה ונדפס בשם זמרת הארץ (ליוורנו תק״ה) וזה תוכנו:

„ויהי בימי שולטן מהמוד (א׳) המולך בכל תפוצות ערי תורקיה בשנת הת״ק ליצירה, העיר ה׳ את רוח הקדש של מורנו הרב המופלא מופת הדור והדרו במוהר״ר חיים אבואלעפיא ז״ל, לעלות ולראות את עיה״ק טבריא תובב״א, לבנות את חרבותיה ולחזק את יסודותיה כאשר בראשונה אשר זה לה שבעים שנה היתה חרבה ושוממה, מבלי בניה היא יושבת מאין בה בית הכנסת ולא בית המדרש ואין דרים בתוכה יהודים כלל, אשר לא נשמע קדיש מיום שנחרבה, ויהי הרב הנזכר בכל דרכיו משכיל, וילך אל עיר טבריא בחדש סיון שנה הנזכר, ותכף בכניסתו לארץ ויתן ה׳ את חנו בעיני שרי העיר וכפרט השר הגדול המושל בארץ ושמו שיך דהיר אל עמאר, והשיך ההוא שמעו הולך בכל ארץ ישראל מסיבה שבזמנו כל הדרכים שהיו מסוכנים מאז ומקדם שלא היה אפשר ללכת בהם כי אם על ידי חברת חמשים פרשים מזוינים מפחד האורבים והלסטים, ובזמן השיך ההוא

נחה

נחה ושקטה הארץ, וכל שרי העיירות המליכוהו עליהם ויקראו שמו שי יך אל מ"א שי יך (רוצה לומר שר השרים), ועתה באותם הדרכים הולכים ובאים וכספם בידם ואין מכלים דבר, ועל זה כלם משתחוים לו, כי המיל אימה יתרה על אורבי הדרך, והשמיד עם רב מבני קדר יושבי אוהלים שהנה הנם לסטים ושודדי דרך, וגם השיך הנזכר ותרן כממונו היה וביתו פתוח לרוחה ופתו מצויה לעוברים ושבים לכל אומה ולשון, ובהיות הרב באזמיר שני (צ"ל שתי) שנים קודם בואו אל הארץ, נודע אל השיך שהיה ברצונו לבוא אל ארצו ושלח להרב כתב על גבי כתב אחד ושתים, אחד ושלש, לאמר: קום עלה רש את הארץ טבריא שהיה ארץ אבותיך וכך הוא האמת שהרב המוסמך כמוהר"ר יעקב אבואלעפיא זלה"ה זקנו של הרב זלה"ה היה מארי האתרא בטבריא קודם שנחרב, ובבוא הרב זלה"ה לטבריא, עשה לו השיך כבוד גדול והלבישו לבוש יקר הערך כלבוש מלכות, וכל אשר שאל ממנו לא חסר דבר, ובמשך שתי שנים בנה בתים וחצרות ליהודים, ובנה בית הכנסת נאה ומפואר מאין כמוהו בכל ארץ ישראל, ובנה בית המרחץ נאה וחנות (וחניות) ליום השוק ובית הבד לשמן שומשמין והתחיל לעשות מסילות בארץ, וגם צוה לנטוע שדות וכרמים, ובכל יום ויום אהבת השרים עם הרב הלוך וגדול, וכל אנשי טבריא דשנים ורעננים שמחות (שמחים) אלי גיל כי הארץ שקטה מפחד רעה ואין מחריד".

„ויהי בשנת התק"ב אחר שני (שתי) שנים ומחצה לישובה, בהיותו (בהיותה) בשלוה כבימי שלמה ביום כ"ב לחדש אב פתע פתאום בא אל הרב ז"ל כתב מדמשק מהגבירים הח' השלם חיים פרחי נר"ו והחכם המעולה כה"ר יוסף לוצאטו נר"ו אשר המה שלחני המשנה למלך הנקרא סולימאן פאשה המושל בדמשק ובכל אנפיה, וזה נוסח הכתב: יודע לאדוני איך יצא דבר המלך נחוץ ונשמע פתגם המלך בדמשק שיקום המשנה הנ"ל סוליטאן פאשה ויעלה על טבריא בכח גדול וביד חזקה להפיל את חומותיה עד לארץ ויקח את ראש שיך דהיר המושל בארץ, והמושל הנז' תכף בבוא דבר המלך הכריז בכל אנפיו שיביאו חיל גדול כדי להלחם על טבריא, וגם הכין כלי מלחמה מינים ממינים שונים סוללות ואבני בלסתראות שאם ישלהם מםרחק ששה מילין אחד (אחת) כהנה מכית לעשרים נפשות כשהם בחבורה אחת, וגם לנטוש ולנתוץ להאביד ולהרוס חומה ובנינים, אשר על כן העם הנשאר בטבריא דמו בראשו ועל כן ימהר יחישה אדוננו הרב על כל קהל עדתו לצאת מן המקום ההוא ולהמלט על נפשם ולהציל את ממונם ואת כל כלי ביתם, לא תשאר פרסה, הכל ישלחו לעכו יע"א, והם יעלו לצפת ת"ו אשר שם ישלח המשנה קצת מאנשיו לשמור היהודים לבלתי יקרב איש זר אליהם מרוב החיל שלא יזיקום, עד כאן נוסח הכתב ששלח להרב מדמשק בערב שבת בין השמשות".

„ובעת ההיא רעדה אחזתם לעם בני ישראל ויאמרו מה זאת עשה אלהים לנו, ותכף קם הרב הי"ו והלך אצל המושל בארץ והגד הגיד לו את הדבר אשר נגזר עליו ועל הארץ, כי כל אנשי העדה עדיין לא היו יודעים מאומה, ויהי כמשיב כי גם הוא שמע שמץ מנהו, אמנם לא ניתן להאמין מכמה סיבות; האחד, שאם אמת הדבר הזה שיצאה גזרת המלך להשמיד טבריא, היו שולחים רץ מיוחד מקושטא יע"א להרב מאת היהודים שבחצר בית המלך להודיע שיצא הוא וכל אשר לו משם

וישלחו

וימלטו את נפשם בטרם יבואו ימי הרעה. השני—שאם גזרת המלך על טבריא ועל המושל בה, לא היה נגזר שתחרב על יד המשנה שבדמשק, לפי שטבריא אינה מתחומו, אלא על יד המשנה שבצידון שטבריא תחת רשותו וממשלתו, ומס המלך שבטבריא וסביבותיה נותנים לו, והשלישי כי על מה ועל מה יהיה נוזר המלך עלי כי מה פשעי ומה חטאתי, אחר שאיני מורד במלכות משא ומס המלך אני פורע להמשנה המושל בגבולי מדי שנה בשנה כקצוב מימי קדם ביתר שאת ומכל הטענות הללו הבטיח להרב שלא ירא ולא יחת כי הכל שקר וכזב, אלא שהמשנה הנזכר יש לו איבה ושנאה עם השיך זה משנים קדמוניות, שנאת מחמת קנאה, ומשמיע בקול פחדים באזניו שמא יכנע לבבו וישלח אליו ממון רב לבלתי יבוא לצור על טבריא, והדבר מרמה וערמה כי כן ציוה לשלחניו היהודים לכתוב להרב וכזה יכרת מן המקום ההוא, וכראות השיך שהרב הלך הוא וכל אשר לו, אז יחלש כחו ויאמר אמת הדבר לפי שהיהודים אינם מכזבים ומתהלים עם הרב. ויהי כשמוע הרב נרין את דברי השיך האלה הלך לביתו שמח כי הטענות היו מספיקות, ותיכף ציוה לכתוב שתי שורות להגבירים הנ״ל כי כל מה שכתבו הוא תחבולות המשנה ולא ניתן להאמין, ונתן הכתב ביד הרץ כי כן ציוה משולחיו לבל ישוב בלי תשובה״.

„אחר חמשה ימים בא כתב להרב שנית לאמור: קבלנו כתבו וראינו את הכתוב אבל ידע נאמנה שהדברים הם אמת ויציב, וחלינו את פני המשנה בדמע עין שיתן רשות להבריח למעלת כ״ת משם, וציוה לנו כה תאמרו להרב משמי שכל ספריו ומטלטליו יוציא עמו וילך לצפת, כי כוונתי להחריב את טבריא עד היסוד בה, ובעת ההיא שלח הרב את הכתב אל השיך, אמר לו אל תתיאש מן הפורעניות שהרי שנו כדבר וניכרים דברי אמת, ויען השיך ויאמר אדרבא הכתב השני הזה מורה ערמתו ותחבולותיו להפחיד אותי, שהרי הנה הכתבים שבאו אלי מהמשנה שבצידון המולך בארצינו ונוסח הכתב אל תירא ואל תחת מן הקול הנשמע, שאין יכולת בידו אפילו לעבור דרך ארצי, וגם אני שלחתי (פקודה) אליו אל תקרב הלום ולא תעבור בארצי פן בחרב אצא לקראתך, יען נמשך נזק למס המלך שכל המס הניתן מכל העירות הללו אשר תחת ידי, אין אני יודע אלא משיך דהיר שהוא הערב בעד כלם, והוא הנותן, ואני מודיע הדבר למלך, כה דברי הכתב של המשנה של צידון להשיך, והראה הכתב להרב ומן היום ההוא והלאה לא נתן לבו עוד אל דברי הגבירים שולחני המשנה, גם כל הכפרים אשר סביבות טבריא היו שואלים את פי השיך לאמור; כך וכך שמענו שיצאה גזרת מלך, אם כנים הדברים נצא מן הכפרים אנחנו וטפנו ובעירנו וכל אשר לנו ונקומה ונעלה אליך לטבריא, הן להציל אותנו ואת ממוננו בעיר בצורה מוקפת חומה, והן להיות לך לעזרה להלחם עם הבא לצור עליה, ויהי כמשיב להם: אל יצא איש ממקומו כי הכל שקר, ויהי בחמשה כאלול באו אנשים והודיעו לשיך איך אתמול יצא המשנה מדמשק עם חיל גדול לבוא להלחם על טבריא, ואז ראו אנשי העיר את השיך שהיה עורך כלי מלחמה תוך מגדל קטן אשר לו מחוץ לעיר בריחוק מיל, שמחדש בנה אותו מחמת שפעמים אחדים היו צרים באותו מקום מחמת שהוא קרוב לעיר יותר מכל הרוחות האחרות, שזה המשנה עצמו בא על טבריא שתי פעמים אחרים, (צל אחרות) בראשתה ישב חמשה

חמשה עשר ימים, ובא אליו מאמר המלך שעשהו "מסזול" דהינו שהעבירהו מגדולתו והלך לו בפחי נפש, ובפעם השנית שאז היה משנה של צידון שנתנו לו באותה שנה גבול צידון ישב חמשה שנים ואחר כך נתפשרו עמו והלך לו.

ואז כראות היהודים אותו עורך כלי מלחמתו יצא לכם נחרדו באמרם: אכן נודע הדבר היות אמת ביאת המשנה לצור על טבריא, וילכו אצל הרב זלה"ה ויאמרו לו מה נעשה נקומה ונעלה לצפת או נרדה לעכו שהרי אמת הדבר, והרב נשתמם על הדבר ויען ויאמר להם, מה אעשה אנה אלך ואעזוב את עיר הקדש ואת בית הכנסת המפואר אחר כמה יגיעות שיגעתי וטרחות שטרחתי בגופי ובממוני עד אשר הביאני עד הלום לראות טבריא בישובה ואנה נלך ונעזוב את בתינו ואת כל אשר לנו אחר שלא נשאר זמן להוליכם, שהרי מיום צאת המשנה מדמשק ודאי נתקלקלו הדרכים והרי הם בחזקת סכנה, זאת ועוד שאם נלך מן העיר ההוא בבושה גדול והרפה גדולה אל השיך נגרם איבה ושנאה לדורות עולם, ועוד שלא יניחוני לצאת ומה בצע לגרום קנאה והתרות, זאת ועוד שאם יניחוני ונלכה מקנאת הגוים הדרים בארץ אתנו יחרבו את בתינו ואת כל אשר לנו באמרם אל השיך מה תועלת בהביאך את היהודים בארצך אחר שלעת כזאת יוצאים מן המקום שהוא בזיון והרפה לך, ועוד שלא די שאינם מלומדי מלחמה לשים את נפשם בכפם כמונו, אלא שבברחם מן הארץ ימס לבב יושבי הארץ כלבבם, זאת ועוד אמר להם הרב אנה אלך כי אני זקנתי ושבתי לא אוכל עוד לצאת ולבוא כי כשבאתי זה שלש שנים מעכו לטבריא הייתי מוטל על ערש דוי שנה תמימה מטורח הדרך, עם שאותו הדרך היה לאט לאט שעשיתי כמה מסעות עד בואי פה העירה והיה בששון ובשמחה, ואף על פי כן נחלתי וכל שכן עתה בדרך בריחה ובינון ואנחה, ואם אלך לצפת כאשר אמרו לי הגבירים שולחני המשנה שהוא דרך יותר קרוב, לכי אומר לי שאפשר ח"ו שיתעולל עלי כמה עלילות ובפרט על בנין בית הכנסת ויאסרני בנחושתים וישאל ממני ממון רב, הלא טוב לנו לבטוח בה' אלהי ישראל אשר בחר בארץ הזאת, וה' אשר עזרני ונתן לי כח לבנות טבריא בימים מועטים שודאי מאת ה' היתה זאת, שאם ה' לא יבנה בית שוא עמלו בוניו בו, הוא יצילנו, מן הבאים לצור עליה, ובה' אשר חפץ בטוב ארץ ישראל אנו בטוחים וזכות כל הצדיקים התנאים והאמוראים הקבורים בארץ הזאת יגן עלינו ועל כל הארץ, וגמר בלבו שלא לצאת.

וליום המחרת ציוה להיחידים ואנשי מעשה שילכו למערת ר' חייא ובניו יהודה וחזקיה שהם דוגמת אברהם יצחק ויעקב כמו שגילה אליהו לרבי, ושם רב המנונא סבא הנזכר בזוהר ואמר האריי זלה"ה שהוא נשמת משה רבנו עליו השלום, ושם רב חייא ריש גלותא שהוא שרש דוד ע"ה, והלכו והתפללו בדמעות שליש ובקול שופר לה' אלהינו שירחם על הארץ ועל הדרים עליה, ובכל זה עדיין השיך לא היה גומר בדעתו שביאת המשנה הוא להלחם עמו, דהיה מסופק שאפשר שיעבור לבד דרך שלש שעות רחוק מהעיר כמנהגו בכל שנה לגבות המס מכל אנפיו, ועריכת כלי מלחמתו במגדל היה על הספק, ועל כן היה מסופק, עד שממבחר אנשיו שלח חמשים פרשים דורכי קשת שילכו לסבב את הכפרים לבל יזיקו להם אנשי המשנה בעברם דרך שם:

ויהי למחרתו חדל עובר ושב והדרכים נסגרו מפחד המשנה כי כבר נתקרב, סגרו פתח החומה ושלח אנשים להיות על משמרתם מוכנים עם כלי קרב אם יבא המשנה, ויהי למחרתו ערב שבת נראה חיל המשנה מהלך יום אחד על ההרים שנגד טבריא לצפונה, ראו את אהליהם הרבה אין מספר, ואז השיך נתחרט על שהאמין לדברי המשנה של צידון, לפי שראה את החיל הגדול הבא שלא כמנהגו בכל שנה ושנה, ויתעצב על שלא הניח לבני הכפרים לבוא עם כל בהמתם ועם כל חילם, הן בשביל שעתה אנשי המשנה יהיו שוללים אותם ויקחו את כל דגנם תירושם ויצהרם לזון ולכלכל את רוב ההמון אשר אתם, והן גם שהיו לו מעיר לעזור שימצאו אנשים הרבה לפנים מן החומה, וכל מה שנמצא אתו תוך העיר הוא שש מאות שולפי חרב ודורכי קשת מלומדי מלחמה וארבע מאות אחרים אמצעיים שאינם כל כך מלומדי מלחמה, ואלף אנשים האלה חלקם לארבעה חלקים, מהם חלק אחד על המגדל, וחלק אחד בתוך העיר סביב החומה, ושני חלקים לשני צדדי הים לבל יבואו דרך הים, עם שהיה הדבר קשה לבוא, כי לפחות בזמן ההוא שהיה סוף הקיץ שאז מי הים מועטים אף על פי כן יגיעו עד החזה, ואף על פי כן לא נמנע מלשים שומרים, וכו ביום בא שר אחד מהמשנה של צידון אל השיך ואמר אליו שהוא שלח אל המשנה אשר בדמשק שלא יבוא לתחום טבריא, ועתה אם באולי עומד במרדו ויבוא לצור על העיר, צא אתה וכל אנשיך והתרגוהו ככה אמר המשנה שהוא יענה אל המלכות שבדין הרגת אותו, ואותו השר נשאר בטבריא כי נתירא לצאת פן יפגעהו אנשי המשנה ויהרגוהו.

„ואז שלח השיך אנשים דרך ים בספינות קטנות אשר לו לאחיו הנקרא סעיד שיושב בעיר מבצר דר—חאנה, באמור אליו כה דבר אלי המשנה אשר בצידון, ועל כן אתה משם שלח ותביא אליך חיל גדול מבני קדר וכל אנשי המלחמה אשר לכל השרים אשר תחת ידי ויהיו שם עמך מוכנים כשאצטרך להם בבוא השר הצורר, אם אדאג שאיני יכול אליו אזי אשלח ולקחתיך משם ותבואו פעם פתאום לארוב אל מערכות המשנה ותהרגו אותו ואת כל חייליו, וכן עשה אחיו כי הביא חיל גדול והיו עמו בדר־חאנה ובזה היה השיך מחזיק את לב אנשי העיר לאמר אל תיראו מחיל המשנה, כי חיל גדול מוכן עמי אצל אחי ופתע פתאום יבואו ויהרגום".

„ויהי כמהרת יום שבת קדש תשעה להדש אלול השמש יצא על הארץ וסולימאן פאשה בא על הרי טבריא בחיל גדול וביד חזקה, ויהי הוא מתקרב אל המגדל העומד בהר וישליכו אליהם טירו (Tiro עניננו כדור) אחד מן המגדל והרג ארבע עשרה אנשים, והזרו התיל לאחור כמו ארבע מילין מן המגדל וישם הקער את אהליהם והכינו את המערכה, ואז כל אנשי טבריא שמחו באמרם: סימנא מלתא היא שבתחילת ביאתם הרגנו מהם וחזרו לאחוריהם ותחילת נפילה ניסא, ובערב כבא השמש התחיל להשליך על העיר הסוללת והטירוס קוננברש (Cunbara — כדורי אבק סופץ) לנתוץ ולנתוש להאביד ולהרוס כיום ובלילה, ונפלאות ה' רבו מלספור כי לא הרס אפילו בית אחת (צ"ל אחד) ולא המית שום אדם עם שאחת מהנה יש בה כח להפיל כמה בתים, והקונברש הנזכרים משקלם הוא מחמשה עשר אוקאש עד ששה ושלושים, והשליך כמו מאתים קונברש ונבוי האל רבו שבארבעים

נכבשה:

נכבשה עיר גדולה, וכאן היו רובם ככלם הולכים לים והבאות אל העיר היו עוברות על גבי גגות הבתים עד שהיו עושים רושם באדמה שעל הבתים ויצאו מחוץ לבתים ונפלו אל תוך הרחוב שהיא אדמת עפר והיו נטמנים בקרב הארץ, והיו באים הילדים והופרים ומוציאים אותם והיו מוליכים אל השיך והיה נותן להם מעות, ומקצתם היו מתבקעים באויר קודם רדתם למטה והיתה נופלת חתיכות חתיכות ולא הזיקו לשום אדם, וגם כל אנשי העיר בין היהודים ובין הגוים היו הולכים ברחובות קריה והקונברש עוברות ביניהם ולא היתה נוגעות בהם, וכן מקנה הבקר והסוסים שהיו רועים תוך הרחוב, גם רוב הגגות של טבריא מניחים בהם עצים ליבש לרוב ולא נגע ניצוץ מהקונברש וטירוס בעצים, וגם כל בתי הגוים ורוב בתי ישראל עושים על גגיהן סכות של קנים ועצים ליכות החמה ואחת מהם לא נשרפה, וכמה קונברש באו למבוי היהודים ובפרט לבית הרב זלה"ה והיו נופלות לאמצע החצר, ונס גדול היה שבכל שעה בני אדם עוברים ושבים שם, ושבח לאל יתברך שלא הפילו שום בית ולא המיתו אפילו עוף, וכמה טירוס וקונברש שבאו למבוי היהודים הנה הנם בבית הרב למשמרת להראות לעם ישראל ועולי רגלים שידעו חסדי ה'".

„והנה אחר כלותו מלזרוק הקונברש עד אשר לא נשאר מהנה, קבץ השיך את כל שריו ויועציו ואמר להם כדברים האלה: כל העם אשר בשער יודעים שזה ארבע עשרה יום שהמשנה היה לוחם עמי ועם העיר ולא הועיל לו כלום שלא הרס בית אחת בעירי ולא המית מאנשי ודי לי המעלה הזאת שמן השמים סייעונו, אם כן איפה במקום הגדולה חשובה היא הענוה ונראה בעיני להשפיל את עצמי ולשלוח דורון אל המשנה הצורר, שאם יש לא (צ"ל לו) דעת יאמר כמה גדלה ענותנותו של זה השיך, שאם שלא נפקד ממנו איש ולא נפל שום כותל רעוע מעירו ואף על פי כן הוא נכנע לפני, אז בודאי ישלים עמי על ידי שאתן לו מעט שוחד וילך לו אל ארצו בשלום עמי, ועוד שאם אני משפיל עצמי לפניו אני מכבד למלכות, שסוף סוף הוא משנה למלך ובפרט שהוא אמיר חאג' שכך הוא המנהג שהמשנה של דמשק ממנים אותו שיוליך את הישמעאלים פעם בשנה להאג' (השתחוות על קבר הנביא) וזה המשנה זה לו שבע פעמים שהלך בשליחות זו, אם כן חשיבות הוא לי שאשפיל עצמי לפניו, כה דבר אל שריו וחכמיו וייטבו דבריו בעיני כלם ויאמרו אליו: כמה דבריך טובים ונכוחים מתוקים מדבש ונופת צופים, ותכף שלח השיך את אשת אביו הזקנה שהיתה בעלת דבור לדבר עם המשנה שכך דרכם של הערביים כששואלים שאלה ובקשה מאדם גדול שולחים על ידי אשה ותבכה, ותלך הזקנה אל המשנה ושני נעריה לפניה ובידם כום אחד שוה אלף אריות לתתו מנחה להמשנה מאת הזקנה בעבור ראות פניו, וכל בני טבריא שמחים באמרם עתה ודאי ישלים עם השיך ויתפשרו ביניהם ויהיו נושאים עיניהם לקראת החיל לראות הישא פניה ויקבל מנחתה והנה היא יורדת מן ההר והסוס אין עמה, אמרו בודאי נתקבל מנחתה ויתפשרו בדבר, ועדיין לא הגיעה לחצי ההר והמשנה שלח חצים ואבני בליסתראות ויתעצבו האנשים ויאמרו ודאי שלא יש שלום".

„ויהי כבאה והלכה אל בית השיך עצובה ועצובת רוח ואמרה לו, המשנה מעוקל באורחותיו את מנחתי לקח ממני וריקם השיבני באמור אלי שאינו יכול לזוז ממקומו אם לא בקחתו את ראשך וגם שיפיל החומה עד לארץ, וכה אמר אם אנשי העיר

העיר רוצים להמלט על נפשם ימסרו את השיך בידי ולפחות יפילו המגדל ואז אלך לדרכי כי יש בידי גזרת המלך, ודבר המלך אין להשיב, ואם ימאנו לעשות כאשר דברתי, בחמה שפוכה אכנס תוך העיר ואהרוג מעולל ועד יונק עד איש שיבה לפי חרב, עד כה דברי המשנה לזקנה״. „וכשמוע אנשי טבריא את דברי הזקנה ויצר להם מאד ויחתו מגבורתם וכפרט עם בני ישראל, ויען השיך ויאמר להם: אל תיראו ואל תערצו כי עם נבר תתברר ועם עקש תתפל, כל זה שעשיתי הוא לכבוד המלכות שלא יאמרו לא רצה להשפיל את עצמו לפני משנה המלך, אמנם עתה הבא להרנך השכם להרגו, הנה כל החיל אשר הם בדר־חאנה אצל אחי אשלח אחריהם ויבואו אלינו ואל ירך לבבכם כי עיניכם הרואות את נפלאות ה׳ עד עתה לא המיתו ולא הפילו הקונבראש, ובזה חזק את לבם״.

„ומיד שלח השיך אגרת לאחיו סעיד על יד הרצים דרך ים וכה דבר אליו: ידוע תדע שכה וכה עבר הענין שלא רצה המשנה להשלים עמי שכוונתו נראה להרוג אותי, והמשנה אשר בצידון שלח אלי לאמור קום עליו והרוג אותו ועלי להחזיר תשובה אל המלך שבדין הרגת אותו, עתה שלח מטם על ידי הסוחרים פראנסיזים אשר שם, שאם דבריו אמת ופיו ולבו שוים בדבר הזה, כה יעשה שיקום הוא עם קצת מאנשיו ויעלה צפתה או לעכו שמקומות אלו קרובות לטבריא, שיודע לעיני העמים שהמשנה של צידון קם על המשנה של דמשק להלחם עמו על שהחריב הכפרים אשר סביבות טבריא ועל אשר רוצה להחריב טבריא שכל זה הוא תהומו, ואז בראותכם שכבר קם ועלה לצפת, אז תבואו כל החיל פתע פתאום ותהרגו אותו ואת כל חילו, שאז יאמרו העולם המשנה קם עליו והרגו, אבל אם לא ירצה לעשות ככה, תדעו נאמנה שפיו ולבו אינם שוים ומי יודע שאפשר שהוא והצורר בעצה אחת, כה דבר השיך אל אחיו סעיד, וכאשר תשב כן היה שידעו בבירור שהמשנה הצורר שלח אל המשנה אשר בצידון לאמר: אל ירע לבבך בבואי לצור על טבריא שאם הוא על המס שלא יאבד, כל כך ממון שעולה המס מכל המקומות הללו עלי לשלם, כך ידעו הדבר בסתר וכל זה לא היה יודע כי אם השיך ואחיו סעיד לבד, אמנם כל אנשי טבריא לא היו יודעים מאומה״.

„ויהי כבוא הרץ מדיר־חאנה והחיל לא באו, נצטערו אנשי טבריא שעל החיל היו בטוחים וכפרט שהגד הוגד לשיך מאיש אחד שבא ממערכת המשנה בסתר איך שלח המשנה לחיפה להביא משם כלי משחית שני טירוס (תותחים) גדולים אשר שם, שהקונברש לא הצליח בהם ולא נשאר לו מהם, חשב שעתה על ידי הטירוס יעשה פעולה, הן להרוס הן להמית, וכשמוע היהודים הבשורה הרעה הזאת הוסיפו דאגה על דאגתם״. „ובכל זאת, בזמן שהיו משליכים הקונברש והטירוס אשר אחר כן, לא נמנעו ישראל מללכת אל בית הכנסת ערב ובקר וצהרים, ובכל שבת היה הרב דורש להם כמנהגו והיה מבטיח להם: שלום לכם אל תיראו תדעו באמת ובתמים שאין המשנה לוחם עם אנשי טבריא כי אם בשכינה שהים של טבריא רומז אל השכינה, ובים הזה הוא בארה של מרים שנם, הוא רומז אל השכינה, וכיון שכן ה׳ ילחם לכם, והרי עיניכם הרואות את כל מעשה ה׳ כי נורא הוא, כי רוב הקונברש הלכו אל הים והבאות אל העיר לא היזיקונו, חזקו ואמצו וה׳ אתנו, אל תיראום, ובשביל ישראל ניצולים גם הגוים לפי שהגוים היו יומם

ולילה

ולילה על ההומות לחורב ביום ולקרת בלילה על משמרתם לראות אם יתקרב איש מאנשי המשנה לחומה וינפוהו וימות, וכל הלילה תמיד לא יחשו לצעוק בקול גדול כמנהג שומרי החומות משקיעת השמש עד זרחתה כדי שלא יפלו חבלי שינה על עיניהם, ועדת ישראל היו בביתם אוכלים ושותים על שלחנם וישנים על מטתם, וכל מיני אכילה היה לרוב אף שהוא ביוקר מעט כי הזמן גרם שלא היה פנאי קודם ביאת המשנה להביא מן הכפרים מסיבת שהשיך לא חשב היות ביאת המשנה אמת כמו שכתבתי״.

„אחר זאת באו הטירוס הגדולים מחיפה, ואף שהיו לו ארבעה טירוס אחרים שהביאו אותם מדמשק עירו, אמנם היו קטנים שהפילוטה (כדור) שלהם היתה משקלה מאה דרהם, אבל אלו הפילוטה שלהם היתה משקלה שני אלפים דרהם, והתחיל לזרוק על העיר ועל החומה כמו אלף וחמש מאות, ובמשפט הקונברש כך היה משפט הטירוס שלא הפילו שום בנין ולא המיתו שום אדם, ברוך שעשה נסים! ואחר זאת רצה השיך לשלוח למשנה אשת אביו שנית, באמור בפעם הראשונה עדיין לא הפיג לבו שהיה בוטח להרוג ולאבד בהטלת הטירוס, אמנם עתה שגם זה לא הועיל אפשר שישלים עמי הלכה אל המשנה וביד נעריה סוס שוה חמש מאות אריות, וגם בפעם הזאת הדורון לקח והשיבה ריקם״.

„ובו ביום על ידי שהותר ללכת מן המערכה אל העיר מחמת מתוכי השלום, בא כתב מאת הגביר הרב יוסף לושאטו מן המערכה אל הרב זלה״ה לאמר היהודים יזהרו וישמרו את עצמן מאד מאד, שיעמדו כלם במקום אחד בהחבא וישלח אדוני את שני בניו אל המערכה כי נתן לי רשות המשנה על זה, ויהי יותר טוב שלא יהיו שם ויפחדו, ולא רצה הרב לשלוח לו את בניו והשיב לו על היהודים כי ששמר אותם עד עתה מן הקונבראש ומן הטירוס אף שלא נשמרו שכלם הלכו ברחובות קריה גם עתה ישמרם ויצילם״. „ובעת ההיא התחילו העם להתאונן עם השיך ואמרו לו: איה אנשיך והיליך העומדים בדיר־האנה? כי אחר שהשפלת את עצמך זה פעמים מה לך עוד להמתין, אם לא להביא היליך להרגו, כי הרי כונתו רצויה להרגך, ויען השיך ויאמר להם, לא מחשבתי מחשבותכם, כי אני חושב העתיד לבוא, הנה באמת שאם אני הכינותי את היילי הוא להביאם על אחד משני דרכים, האחד הוא שאם היה בא המשנה של צידון לעזרני מיד כעלותו לצפת או לעכו הייתי מביאם להרגו, ואם היה נהרג היו אומרים העולם המשנה קם עליו והרגו, והשני הוא שאפילו לא יבוא המשנה לעזרני, אם רואה אני שאיני יכול להציל את עצמי ואת עירי על ידי שהיה ממית את אנשי העיר בזריקת הטירוס ונשאר אני במתי מעט, או שהיה מתחיל להחריב החומה באופן שהיינו יראים שמא יפיל החומה, אז תיכף הייתי מביאם, אמנם עתה לא חסר ממני מאומה, כבהי אז כן כחי עתה, הנה אנשי לפני בריאים ושובים והחומות חזקים ומן השמים מסייעים אותנו כי הקונבראש והטירוס לא הזיקונו, אם כן מה לי ולצרה הזאת להביא את היילי שיהרגו את המשנה ויתבטל החאג׳ (העליה) שהרי נתקרב זמנו לילך ויאמרו העולם למלך: הראית איש כזה שהרג משנה למלך וביטל החאג׳, האיש הזה בן מות הוא, ומי לא ירא מחמת המלך ולפני זעמו מי יעמד, אך דעו כי כל מגמותי אינם אלא להציל את עירי ואת אנשי, ואתם עמדו על משמרתכם ופקחו עיניכם והיה כל הקרב לחומה

לחומה והסיתם אותו, אבל איני חפץ שתלכו למחנהם להרוג אותם שאיני חפץ בהריגת המשנה שתהיה על ידי אלא ה׳ ימיתהו, וכל העם תמהו מראות חכמתו שראה את הנולד״.

„וכראות המשנה שהטירוס והקונבראש שהם כלי המלחמה היותר חזקים לא עשו כלום. אז אמר בלבו אין לי לעשות אלא לסגור כל דרכיו שלא יםצא שום מקום לשלוח רצים לא בים ולא ביבשה שבהמשך הזמן הזה אם יחסרו להם המזונות או הפולבירה (אבק שרפ) שבלעדה לא יוכלו להלהם, אז בני העיר ימסרו אותו ואת העיר בידי שלא למות ברעב או בחרב, ואז שלח לאנשי עכו לאמר להם: הזהרו שלא תתנו שום מחיה ושום כלי מלחמה לטבריא כי הנותן ידקר בחרב, ועם כל זה שם המשנה מאנשיו בפתח עכו ובפרשת דרכים לראות היוליכו שום דבר לטבריא, ומלבד זה שלח והביא שתי ספינות קטנות מצידון והטילן אל הים ובתוכם אנשי מלחמה לראות אם יעברו ספינות השיך לילך אל מקום מבוקשם לערוך אתם מלחמה, ולא הדבר הראשון ולא תשני עלו לו, כי אנשי עכו כלם חפצם בהשיך היו שולחים משם כל דבר המצטרך לו בהחבא ובאישון לילה וביוצא, וגם הספינות לא עשו מאומה שהמשנה חשב שהספינות של השיך היו קטנות כיותר, אבל של השיך היו מחזיקות מאה אנשים כשתיהן ושל המשנה לא היו מחזקות אפילו שלושים, ובזה לא היו עושות מאומה, כי ארדבה. בראותם את הספינות השיך מלאות היו מתיראים ובורחים, ואף שמן מערכת המשנה היו זורקים טירוס לספינות השיך לא היו מכונים להם ולפעמים היו עוברים על גבן והולכים למרחוק, וגם גדול היה״.

„ואחר זאת שלחו שרי המשנה אל השיך לאמור לו: ראה ראינו כי מן השמים סייעוך וכםבורים אנחנו שהמשנה הפך את לבו ונחם על הרעה, ואינו דרך ארץ שישפיל עצמו אליך, אשר על כן תשוב בפעם שלישית תשלה את אשת אביך ולא ישוב אותה ריקם, כי היא תבוא ותדבר עם המשנה ואנחנו נבוא אחרית ומלאנו את דבריה, וגם בפעם הזאת רצה השיך לעשות כרצון השרים ושלח אותה עם סוס אחד שוה מאת אריות וגם השרים דברו אל המשנה וסייעו אותה, אבנם שאלות המשנה היו קשים לשמוע וכה אמר: אם תרצו שאשלים עוד צריך שני דברים, האחד שיפל המגדל עד לארץ, והשנית שמוכרח אני לעבור תוך טבריא עם חילותי ליכנס בפתח אחד ולצאת בחבירו, שכך נשבעתי קודם בואי, ותשובתו של השיך היה: לא אוכל לקיים אחת מהנה, יען איני מאמין בו ואיני פתי להפיל את המגדל שחביב עלי כתורן לספינה, ואחר כך שרוצה לעבור עם כל חיילותיו בעירי, האמסיר את עירי ואת עצמי בידו? האמנם אם לקיים שבועתו, הוא נקל לקיים שתיהן על ידי שאפיל מהמגדל איזה אבנים ונקרא הריסה, וגם שיעבור הוא בארצי עם עשרה אנשים לבד, ולא הודה גם בזה ויחזק לבו״.

„ובפעם הזאת השלישית מאת ה׳ היתה זאת שנתן בלב שרי המחנה לגלגל להווך השלום, אף שלא נעשה, לגרום תועלת גדול לעמו ישראל שלא יחסרו ממצות ארבעה מינים, כי כל המצות לא חסרו, הן תקיעת שופר והן לסכך הסוכה, הכל נמצא ונעשה כהלכתו ומועדי ה׳ עשו בשמחה ואף שמחת בית השואבה עשו בלילי חול המועד בשמחה ובשירים בתוף וכינור, אשר הגוים היו נלחמים וקול הרופקים ואבני בלסתראות היה עולה עד לשמים, וישראל בבית הכנסת באורים כבדו ה׳ ובקול

ובקול זמרה ולא הכרו כי אם ארבעה מינים, כי אף שהלולב היה נמצא בעיר שיש בה דקלים, אמנם שלשה מינים האחרים היו חסרים כי היתה טבריא סוגרת ומסוגרת מיום חמשה באלול והיו ישראל מצטערים מאד על המצוה הזאת, ובכל יום משבעה ימי הסוכות היו בטוחים ואומרים מחר יעשה אלהים לנו וכן היו אומרים יום יום, ויום הושענה רבא היה להם דאגה גדולה כי אמרו עתה עבר זמנו, וכן ביום נעשה נס שנלגלו שרי המשנה לתווך השלום, ובא יהודי אחד ממערכת המשנה יחד עם שרי המשנה ובראותו שעת רצון שבאותה שעה אין פחד שימיתוהו אנשי המלחמה שלח אותו הנכיר הר׳ יוסף לושאטו ונתן בידו אתרוג והדס וערבה, ואז עקרו לולב מהדקל וברכו כל העם על נטילת לולב ושהחיינו ושמחו שמחה גדולה שמרוב השמחה הורידו עיניהם דמעה מהתלהבות המצוה אשריהם ישראל, אחר זאת שלח המשנה לדמשק לקצץ עצי ארזים ארוכים לעשות מהם סולמות והביאו כמו חמשים מהם והיה מראה אותם מהמערכה כדי שיראו אותם אנשי החומה ויכנעו".

"ויהי ביום שבת קדש בשבת בראשית אחר תפלת שחרית, ראו מהחומה חיל גדול רוכבי סוסים שבאים מן המערכה לדרומה של טבריא, והמערכה היתה לצפונה ולא נזהרו נשמה באנשי טבריא על ראותם רוב החיל וכונת המשנה היתה לארוב על המגדל שהיה לצפון העיר וציוה לחילו שילכו קצתם לדרום למען יראו אנשי העיר ויבינו כי המשנה רוצה להלחם דרך אותו צד ואז הוליכו את הסולמות ויעלו, ואנשי המשנה לא אבו להוליך הסולמות עד שדבר על לבם והודיעם שעשה בערמה, שזה הצד של הצפון הוא ריקן שכל אנשי העיר פנו פניהם לדרום להלחם עם החיל שעבר לפניהם וגם על ידי שוחד והבטחות עד שפתה לקצת אנשיו שהיו עניים ורקים ופוחזים להוליך הסולמות, ועוד אמר למוליכי הסולמות בריחוק שני מילין או מיל אחד מכם אני מעמיד חיל גדול שתיכף בראותם שאתם הגעתם הסולמות בכותל המגדל, המה ירוצו אצלכם ויעלו אל המגדל וכן עשו והביאו הסולמות, וה׳ הפר עצתו וקלקל את מחשבתו ואף שרוב בני המגדל הזרו אל הדרום לראות מה יעשה אותו החיל, מכל מקום לא הניחו המקום פנוי מכל וכל כי נשארו מעט מזער, וכאשר ראו מביאי הסולמות שהלכו לצד דרום ושלחו אחד מהם אל העיר שיבואו משם לעזור כי כבר נודע הערמה והתחבולה של המשנה, והלכו תיכף מן העיר במרוצה רבה ואנשי המגדל המתינו עד שנתקרבו אל המגדל, ובהתקרבם השליכו עליהם אבני בלסתראות והמיתו מהם ששים אנשים וגם מאה אנשים יצאו מהמגדל והלכו אצל המוכתים והפשיטום וגם הרגו מהנשארים כמו ארבעים איש אחרים והנשארים הזרו לאחוריהם בשבר יד או בשבר רגל, וחזרו אל המגדל והעלו את הסולמות אשר השליכו ההללים וכל אותו החיל שהיו מוכנים לעלות אל המגדל הזרו לאחוריהם בפחי נפש, ואותו היום שמחו אנשי טבריא שמחה גדולה שמקודם נתבקע הארץ לקולם מקול נהי וצעקה של אנשים והטף בראותם פתע פתאום קול שאון מן המגדל וקול הפולבולה לאין קץ, וגם אותו החיל שהלכו בבקר לצד דרומה של עיר היו חוזרים אל המערכה כאלים וכנבאים כי בשמעם קול תרועת מלחמה חשבו שכבר הניחו הסולמות והיו הולכים גם הם שמה כאשר צוה המשנה, ועל זאת היתה צעקת הנשים והטף שעדיין לא היו יודעים שאנשי המגדל נצחו, וכאשר ידעו בסוף וראו את הסולמות שהביאום תוך העיר, אז היתה ליהודים אורה

אורה ושמחה כי השבו אותו היום כמעט קיצו שהיה נכנס המשנה לעשות חרב נוקמת כאשר עם לבבו, ועוד נס גדול שחתת אלהים היתה על אותו החיל שעמדו בריחוק מיל ממוליכי הסולמות כי אם כאותה שעה שהיו נלחמים אנשי המגדל עם מביאי הסולמות היה בא כל אותו החיל, לא היו מספיקים אנשי המגדל להמית את כל הבאים, עוד נס אחר שבשעה שיצאו המאה אנשים להפשיט החללים, אז זרקו מן המערכה טירוס כנגדם ולא יצאו הטירוס חוץ לארבע אמות, ויהי לנס״.

אחרי כן בראות המשנה שלא היה מציאות לאנשיו להתקרב שלח והביא מעכו טירו (Tiro, תותח), אחד גדול שמשקל (Pilota, כדור) שלו ארבע אלפים דרהם (פי״ג 3/100 קילונרם) לראות היוכל להפיל את המגדל על ידי השלכת הטירו הזה הרבה פעמים עליו, והשיך מיום שנודע לו ששלח להביא תכף צוה לאומנים המוכנים לו מקדם ובנה כותל אחד ורחבו ארבע אמות סמוך ממש לכותל המגדל מבפנים, כי אמר אם יפיל הכותל החיצונית והיה הכותל הפנימי החדש במקומו, ולא ידע המשנה והשליך אל כותל המגדל ההוא יותר מחמש מאות טירוס, ולא הפיל מהכותל כי אם שורת אבנים החיצונות, שגם אם לא היה הכותל הפנימי לא היה מזיק לה, וכשראה המשנה שבזריקת כל כך טירוס לא הרס הכותל כי אם מעט מזער ומה בצע אם ישליך עוד כהנה וכהנה לא יועיל מאומה, הטירוס שנשארו לו, השליכם על העיר להמית בני אדם ולהפיל הבתים וגם באלו לא עשה מאומה, ואף על פי שלא הצליח בשום צד ויחזק לבו וציוה להפור מתחת לארץ מחילות עפר הנקרא לאגוס (Lagos) מריחוק שני מילין מחומת העיר למצוא יסודות של החומה ויתן תחתיהם פולב׳ורה להפיל קצת מן החומה, וכהפיל אותה אזי דרך שם יכנסו חייליו להשמיד להרוג ולאבד, והתחילו להפור, וכראות אנשי טבריא כך נמס לבם בקרבם ואמרו זאת הפעם אין מידו מציל, ויען השיך ויאמר להם: חזקו ואמצו כי בעזרת האל אני אפיר עצתו ואת מחשבתו, ותכף ציוה לפועליו ויחפרו סמוך לחומת העיר מבפנים כנגד אותו מקום שהיו חופרים אנשי המשנה ודרך אותה החפירה יצאו מחוץ לחומה מתחת לארץ, ושם בהרחק ארבע אמות מן החומה מבחוץ חפרו סביבות החומה מן הקצה אל הקצה, ושם מאנשיו שומרים באותה החפירה לילה ויום שכבא חופרי המשנה מוכרחים לעבור דרך אותה חפירה ושם ימיתום לפי שהם באים אחד אחד מחמת היות המקום צר, ובזה לא נעשה רצון המשנה, ומכל זה לא ידע המשנה מאומה כי חשב אין חכמה בערבי אחד לעשות כזה, והיו חופרים הולכים וביני ביני היו משליכים טירוס בלילות על ידי שהביאו כמו שני מאות שקים מדמשק וימלאום עפר ויעמידום בפניהם לקבל מעליהם מה שמשליכים מעל החומה, הם העמידו מהשקים זה על גב זה עד גובה המגדל בריחוק מיל, ומשם היו משליכים לאנשי המגדל להמיתם, ויהי לנס שלא הרגו איש, ואדרבה נהרגו כמה מהם, ואנשי המשנה מהם היו מתים מן החורב ביום ומן הקרה בלילה ובפרט מן השמים שהמטיר ה׳ שלשה ימים לילה ויום עד שנתיאשו כל חיל המשנה כי ראו כי לא עשו מאומה בעשות כל אלה ואשר ה׳ היה עושה נסים לטבריא ולכל היושבים בה עד שבמה מהם ברחו.

אבל המשנה עם כל זה לבו היה חזק, ואז שריו הורו לשלוח אל השיך לומר

נסה

נסה נא אך הפעם ולא נכזב כי עתה ודאי נחלש כחו של המשנה, ואף על פי כן אין לו להשפיל עצמו לפניך אם ימות, ובפרט שנתקרב הזמן ללכת אל החאג׳, אם כן שלח אחיך שיך יוסף שדבריו מקובלים ורצוים ומכובדים ואז יפת לכו כאמרו: עתה יראו כל אנשי וכל חיילי איך שלח אלי את אחיו והוא נכנע לפני, ואז ודאי ישלים עמך, ויען להם השיך: אין לי להאמין עוד בהם ואיני שולח אפילו עבד או שפחה, הן מהמת שמא הואלתי כהשפילי את עצמי עתה זה שלש פעמים ועל ארבעה לא אשיבנו, ועוד שמתירא אני אם אשלח אחי שמא ימיתהו או יעכבהו עמו או יוליכנו עמו בשלשלאות של ברזל, ואז מוכרח אני כשביל אהכת אחי לעשות כל מה שיבקש ממני, ואז שלחו אליו בשבועה חמורה באמונה שלהם שאם ישלח את אחיו כאשר יבוא כן ישוב אל מקומו בשלום, וכן עשו ששלחו שר אחד גדול מגדולי שרי המשנה בערבו כי כן שאל מאתם אם יתנו ערכו עד שיבא אחיו, ושלח לאחיו שיך יוסף וכיד נעריו עשרה גמלים להמשנה מנחת ראיון, וישב השר בבית השיך עד שוב אחיו לעיר״.

.ויהי בבואו אמר שהמשנה רוצה שיפיל קצת מהמגדל ושיתן כל המס אשר היה חייב מכל הכפרים אשר סביביו להמשנה של דמשק, לפי שהיה טענה של השיך לפטור עצמו מן המס ההוא מחמת שנחרבו כל הכפרים ההם, ובני קדר שבאו עם המשנה לקחו את כל מקניהם ואת כל אשר להם, אם כן מאין יתנו להם המס, ועל זה אמר המשנה שהפשרה היא שיתן את כל המס ההוא שהיה כמו מאה כיסים ולא הודה לו השיך על זאת, ואז בא שר אחד מקושטא׳ מאת המלך לאמור אליו שכבר קרב הזמן של החאג׳, ושיקום וילך לדרכו שלא יתאחר יותר, והמשנה חילה את פני השר שיתעכב ימים מועטים, והטעם שעדיין היה בוטח כלאגום, וקרא לפניו להממונה על החפירה ואמר לו: תאמר לי האמת עד כמה ימים תשלים מלאכת החפירה עד שתמצא יסוד התומה? ואמר לו עד חמשה עשר יום אחרים, ואמר לו המשנה פקח עיניך והשתדל במלאכה כי בבוא יום החמשה עשר ולא יהיה מוכן אטול את ראשך, וילך הממונה ודחק החופרים ולחין אותם שיחפרו ארבע אמות יותר ביום, יותר על מה שהיו חופרים דבר יום ביומו, ויהי אחר חמשה ימים לעבודה הקשה, נכנס הממונה ההוא כתוך הלאגום וימד בחבלים לראות כמה אמות חפרו ולא ראה שום שבח ויתרון באותה מלאכה, ולא הלכו דרך ישרה, והחופרים אמרו עשינו כאשר צויתנו ואותו דרך שהראות לנו חפרנו, ויחרד האיש וילפת וישתומם על הדבר ויתעצב מאד וילך אל המשנה אבל וחפוי ראש, ויאמר לו הנני לפניך עשה בי כאשר אתה חפץ, מה אדבר ומה אצטדק שאהר שמלאכת עשרה ימים עשיתי בחמשה ימים ולא עלתה לי, מתירא אני שמא החכם של היהודים שבתוך העיר עשה איזה כישוף או על ידי איזה שמות קשר הדרך לבל המצא הדרך ישר, ויאמר לו המשנה אם כן מה נעשה, ויאמר לו שמע לעצתי שאם החכם קשר הדרך על שמנו שאנחנו חופרים, אמנם שלח והבא יהודים ויחפרו לפי שלא על שם היהודים קשר, ויהיה בסתר ובסוד גדול שלא ידעו בני העיר שהיהודים הם חופרים ויקשור הדרך גם בהם״.

.ואז תכף שלח והביא מצפת עשרה יהודים בעל כרחם שלא בטובתם ונתנם שם בתוך הלאגום שיחפרו, ואז באחד מהם שנמצא אתו מעות בחשבו שנקראו לאגריא

לאנגריא שלא לתת שכירות פועלים ויצר לו מבלי היות מקום להוציא הכל פיו ולחם צר ומים לחץ, אז אמר להממונה שעליהם, אתן את שכרי דבר יום ביומו והוצאתני מן הלאנוס הזה, אז אמר לו אם תתן שכר כל הפועלים לא אוציא אותך שהכרח הוא שהיהודים יחפרו, ולא ידעו סוד הדבר עד צאתם משם שגילו להם, ויהי ביום העשירי לפעולת היהודים וגם הם לא עשו מאומה כי היו הולכים דרך עקלתון שלא היו הולכים כנגד החומה אלא לדרומה ולא למזרחה ששם החומה וה' אלהינו היה מטעה אותם, וכו ביום קרא המשנה לממונה על החופרים שהיום נשלם החמשה עשר ימים והכהו מכות גדולות שכמעט היה רוצה לתלותו על העץ על אשר לא הוציא הפעולה כאשר הבטיח לו שעד חמשה עשר ימים יהיה גומר אותו, ואותו היום היה יו' אחד לכסלו והיה יום אחד ושמונים לביאתו גימטריא א"פ, שנסתלק הרון אף מטבריא, שבו ביום כלו כלי זיין וכל מיני מלחמה ונחה ושקטה הארץ".

"ויהי ביום ראש חדש השני של כסלו יום שנים ושמונים לביאתו ואותו היום היה יום חגם שעושים אחר ראמאדאן, אמר השיך בלבו: אשובה אשלח למשנה איזה דבר לשם שמחת החג ולא לשם בקשת ושאלה, אלא כדרך העולם וכן עשה שעל ידי אחד מעבדיו ולא משריו שלח אליו ארבעה גמלים, וכה אמר להמשנה בכתב: מנחה היא שלוחה לאדוני לשמחת החג שיהיה לו השנה בסימן טוב, ואף על פי שכנגד ערכך פחותה היא אך הוא כנגד ערכי, עד כאן דבריו, ויהי העבד ההוא עולה אל ההר וארבעה הגמלים עמו ושלח השר הגדול של המשנה והביאו אותו אליו ולקח הכתב מידו ובקראו הכתב אמר לא ראיתי חכם ונבון כמו זה השיך, ויקם וילך אל המשנה ויאמר אליו ראה מה סבלן ועניו הוא זה, שאחר שלא נשאר לך מה לעשות שלא היה לך שום הצלחה בשום דבר, גם הוא לא נפקד ממנו איש ולא נפל שום בית מעירו אלא אדרבה הוא הרג מאנשיך הרבה ועם כל זה שלח אליך מנחה, כי לא תעלה על דעתך שהוא אינו יודע מעשה הלאנום שאינו שוה לו מחמת שהוא רואה אותם חופרים ועל כן מתיירא, אינו כן לפי שלא נעלם ממנו שום דבר שנעשה במערכה שלנו כי באישון לילה ואפילה הולכים ומגידים לו כל הנעשה וכל העתיד להעשות לפי שיש לו הצלחה בכל דרכיו וכלם אוהבים אותו, ועוד אף על פי שיחשוב שמעשה הלאנום הולך דרך ישר הוי יודע שלא תעשה מאומה על ידי שגם הוא עשה חפירה עמוקה סביב החומה ואדרבה הוא מקוה מתי יבוא ונהרגם".

"אז שלחו אל השיך שרים רבים ונכבדים מן הראשונים לתווך השלום שיפיל מן המגדל שתי שורות אבנים ויתן לו את המס, ויען השיך שנית ויאמר אני איני נותן לו שום מס מחמת שהחריב את הכפרים, האמנם אתן לו מנחה כמו שלשים גמלים, וגם מן המגדל איני נותץ כי אם אחר שילך מהלך שלשה ימים אם ירצה, ואם לא ירצה ישב בה עד מלאת שנה תמימה ואיני מתירא, ואז המשנה על ידי שלא הועיל לו שום דבר ולא הצליח וגם שהיה צרך לילך אל התאני, ובפרט שהיה יושב אצלו השר שבא מאת המלך מקושטא שהיה הוחקו שיקום וילך, ועל זה נתרצה כמו שדבר השיך, ושאל ממנו שיתן לו את בנו בערבון בעד הריסת כמה אבנים מהמגדל, וגם השיך שאל ממנו ערב לשר אחד גדול שבדמשק שיהיה בבית

השיך

השיך עד שוב בנו וכן עשו שהשיך נתן את בנו הקטן למשנה לערבון והשר הגדול של דמשק בא אל בית השיך ונגמר השלום ביום ח׳ בשבת שהוא יום שלשה ושמונים לביאתו, ותכף ציוה המשנה שיצאו אנשיו מן הלאנוס ובכללם יצאו גם היהודים החופרים וכאו ונכנסו לטבריא, ושאלו את פי היהודים על בני צפת שזה שלשה חדשים לא ידעו מטוב שום מקום, ואז אמרו אותם היהודים שבעונות הרבים זה שלש הדשים אשר יש דבר גדול בצפת ומתו כמה מישראל, ואז ידעו אנשי טבריא שמאת ה היתה זאת שתהיה טבריא סוגרת ומסוגרת לבל יבואו וילכו מצפת לטבריא והיה חס ושלום סכנה שמא ידבק בהם הדבר, גם ידעו והכירו שמאת ה׳ היה לחזק את לב המשנה להראות לכל העמים נפלאותיו שזה השלום שנעשה לסוף שלשה חדשים היה אפשר להעשות ביום ארבע עשר לביאתו שאז נכנע השיך ושלח לו את אשת אביו, אמנם אם מאז היה נעשה היו אומרים אם היה מביא הטירוס הגדולים או הסולמות או הספינות או הלאנוס כאשר היה בלב של המשנה היה מחריב אותה, אמנם ה׳ חזק את לבם כאשר היה מחזק את לב פרעה שידעו כל העמים שאין אומה ולשון שולטת בטבריא ארץ הקדושה טיבורה של ארץ ישראל, וגם מאת ה׳ היתה שהשיך לא האמין לביאת המשנה מתחילת דבר כדי שישאר במתי מעט ובמזונות מצומצמים, וכדי שישלה ממבחר אנשיו חוצה ולא יועילו בעת צרתו, שאם היה יודע כל זה מקודם והיה מביא חיל גדול תוך טבריא והיו ממיתים את המשנה, אז מברחים אותו ולא היה שבח, לפי שדרך הרבים מנצחים המועטים, אמנם הנס היה שעם היותם מועטים והדרכים סגורים ועם המשנה חיל גדול, ועם שעשה כלי מלחמה וכל מיני תחבולה וערמה, ואף על פי כן לא עלתה בידו, זה מורה שמאת ה׳ היתה זאת היא נפלאת בעיני העולם.

וגם ידעו בבירור שאותו היום ששלח המשנה בשביל בני הרב הי״ו על ידי הר׳ יוסף לושאטו היה בלבו שאם ישלחם יתגולל עליהם ויקח ממנו שבעה כיסים ואם לאו ישחטם, וזה גם כן היה טעמו מקודם, ביאתו לשלוח אליו על ידי שלהניו שילך לצפת לעשות בו כל מה שיוכל לעשות ליקח ממנו ממון רב, וה׳ נתן בלב הרב שלא לצאת מהעיר ושלא לשלוח את בניו כי בטח בה׳ באמרו: אני טהרתי בעשרה אצבעותי לבנותה וה׳ אשר חפץ כישובה לא יחריב אותה, וזכות ההבטחה עלתה לו כי גדולה ההבטחה וזכות הצדיקים שוכני עפר ובפרט ר׳ הייא וסיעת מרהמוהי אשר הקדימו תפלה לצרה במערתו הגין עליהם, ובכל זאת עדין לא היו מאמינים אנשי טבריא עד שילך המשנה ולא זזו השומרים ממקומם בין מהמגדל ובין מהחומה עם כל כלי מלחמתם, כי יראו אולי עשה בערמה לכנם תוך העיר, ויהי ביום שבת קדש יום חמשה ושמונים לביאתו ארבע להדש כסלו באשמורת הבקר קם המשנה עם כל חייליו וילך לו אל ארצו לא נשאר אחד, ואז הלכו עם בני ישראל לבית הכנסת בששון ובשמחה, וקם הרב ז״ל לדרש להם כמנהגו בכל שבת, ודרש להם בשבת הנס, ואחר הדרוש קודם הקדיש ובירך הגומל בלשון רבים וציוה להם שיענו אמן לצאת ידי חובתם, ואחר כך גמרו את ההלל וקראו הלל הגדול עם נשמת כל הי עד סוף ישתבח, ושרו בקול זמרה ונעים כבחנים ובמועדים ועשו אותו יום משתה ושמחה, וקבלו כל אנשי טבריא עליהם ועל זרעם בהסכמת הרב נר״ו להיות עושים ביום ארבעה בחדש כסלו בכל שנה ושנה יום משתה

ושמחה

ושמחה כיום פורים על הנסים ועל הנפלאות אשר עשה האל יתברך אתם, והוציאם ממות לחיים ביום רביעי להדש כסלו שנת חמשת אלפים חמש מאות ושלשה ליצירה, ברוך שעשה נסים, הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו, ברוך ה' לעולם אמן ואמן".

נס השני

„ויהי כאשר נסע המשנה וילך לו אל ארצו ובן השיך עמו, והוא חשב ששבח הוא לו בהוליכו אותו, אמנם כל בני עירו יצאו לקראתו באמרם נלכה לראות את בן האריה, כי ודאי אדם כזה שקם עליו משנה כזה עם כל החיל ההוא בכמה כלי מלחמה והיותו לוחם שלשה חדשים והעלה חרס כידו, ודאי שהוא אריה ונעשה המשנה ללעג וקלס בעיני העמים והשרים, וחרפה היה לשכניו עד שנתיעץ עם יועציו וחכמיו מה לעשות כי לא היה נחשב לבני עירו למאומה, ויעצוהו שבבואו מן החאג' יחזור וילחם על טבריא, באופן שנתלבש בקנאה ואמר זאת הפעם לא אשוב עד אפיל טבריא עד לארץ אם אפזר כל ממוני, ואחר שהלך המשנה קבץ השיך את כל שריו ויועציו ותתועדו יחדיו, ויאמר השיך אליהם: עד מתי יהיה זה לנו למוקש הלא טוב לנו להודיע הדבר אל המלך שידע שזה האויב יש לו איבה ושנאה עמי, ואני איני מורד במלכות ח"ו כאשר הכל יודעים האמת, והלכו לעכו אצל הקונסול פראנשיז ושאל ממנו שיעשה לו את הדבר הזה שהוא והקונסול של צידון יודיעו הדבר אל האינבאשדור (Enbasador — ציר) לקושטא' וכן עשו ששלחו כתבים אל האינבאשדור שהם מעידים על השיך הזה היותו תם וישר, ומכירים אותו מחמת שכל משאם ומתנם עמו, שכל דבר הנשלח לפראנקייאה מכל המקומות הללו חטים ושמן וצמר גפן וכיוצא, הכל הוא על ידי השיך ההוא ויודעים אותו היותו נאמן ומכל שכן שאינו מורד במלכות, וכל אשר כתב המשנה של דמשק הכל שקר וכזב, אלא שיש לו שנאה מחמת קנאה, כדברים האלה שלחו הקונסולים אל האינבאשדור כדי שיודיע הדבר למלך ויוציא כתב נחתם בטבעת המלך על השיך הנזכר לעיל שהעידו עליו היותו נאמן ואינו מורד במלכות, ובזה לא יהיה פתחון פה לשום משנה מהמשנים הבאים לצידון או לדמשק להתגולל עליו, ושאל מהרב זלה"ה שגם הוא יודיע הדבר הזה אל פקידי עיר הקדש טבריא תוכב"א שבקושטא' אשר עשה השיך על ידי הקונסול שגם המה ילכו בפתח האינבאשדור לראות ההיטב הודיעו לו הדבר לו, תם המה יהיו מעיר לעזר, ואם באולי הקונסולים לא הודיעו כמצטרך שהמה יודיעו הדבר להגיד במה שהוא אמת, ואם הדבר הזה יוכלו עשוהו בלי עזר האינבאשדור יעשו, ועלי לשלם במיטבא כל מה שיוציאו להוציא כתב המלך כנזכר לעיל, ותכף כתב הרב הדברים הנזכרים אל פקידיו הגבירים הרמים אשר בקושטא' והיה השיך מובטח בדבר הזה".

„ובחדש תמוז בשנים עשר בו בא רץ מיוחד מדמשק אשר שולח מהגבירים הרמים שולחני המשנה הנזכר לעיל ובידו כתבים הרבה ובכללם כתב אחד מקושטא' ששולח לדמשק מהגבירים הרמים פקידי עיר הקדש טבריא ת"ו, וזה נוסח הכתב: יודע למעלתם שחוזרין ושולחין מהכא להתם כלי משחית וסוללות והמה למלחמה כאשר

כאשר בראשונה ביתר שאת, ועגמה נפשנו על אחינו אנשי גאולתנו פן יבולע להם בתוך ההפכה, ועם כי אין ספק שכבר קדמה ידיעה לסעלתם מכל זה וכבר עשו כל שמוטל עליהם לעשות בהצלת נפשות, עם כל זה תסירא סכנתא, באנו בשורותינו כמזהירים לנזכר, וכיום שיקבלו זאת יזהרו בתכלית הזהירות ויודיעו לסורינו הרב המופלא באר מים חיים ז״ל יזהר יחישה ויצא מתוך העיר הוא וכל אשר לו, ונפשות בני עמנו לסקום במוח, וישבו שם ימים אחדים עד יעבר זעם ואחר כך יחזרו לאיתנם הראשון כאשר היתה באסנה, ואת זו יודיעו אליו כי קבלנו כתבי דברות קדשו על אדות השיך, וכל אותם המקוסות שהיה סקוה וסיחל מהם שיהיו משתדלים להושיע נפשו כלם אחזו פלך השתיקה, ולא דברו כפרט הלז כלל מרוב היראה והסכנה שיש בדבר, אשר על כן ידע וישכיל שאין תקוה ולא תוחלת ויזהר בהצלת נפשות באלו אמרו מקדימים, עד כאן נוסח הכתב״.

„וכשמוע הדברים האלה כל בני טבריא נבהלו משמוע ורעדה אחזתם, ומורינו הרב זלה״ה לבו כלב האריה ואמר כל מי שיחפוץ לצאת מן המקום יצא, וכל מי שלא יחפוץ לצאת ישב פה עמנו וה׳ אתנו אל תיראום, ורוב אנשי טבריא ברחו והלכו להם ולא נשאר כי מעט מזער לכבוד הרב זלה״ה, והיה דורש להם: אל תיראו ואל תחתו! וכל כך היה מובטח הבטחה גדולה שאף כל העם הנשאר בה הכינו לחם ומזון לפחות לששה חדשים והוא לא רצה להכין מזון כלל באמרו: שלום לנו! ובחדש אב יצא המשנה האויב מדמשק והיה מחזיר על כל הכפרים שסביבות טבריא ולקח עמו כל השרים שלא ישאר שום עזר למושל טבריא, והלך עם כל חיילותיו לעכו ולקח משם את כל כלי מלחמה שבאו מהמלך, שלא רצה להקימם משם עד שילך הוא בעצמו עם כל חיילותיו שמא יהיו אורבי דרך מאת השיך ויקחם, וגם הביא עצי ארזים לעשות ספינות ולהטילם לים שלא ישאר שום מקום להשיך לשלוח שלוחים להביא מזונות או כלי מלחמה וביוצא, ויקם המשנה האויב מעכו הוא וכל חילותיו בכח גדול וביד חזקה וכל כלי המלחמה מינים ממינים שונים עד שהגיע לכפר לוביי שהוא קרוב לטבריא מהלך שתי שעות, וערב שבת שלשה בחדש אלול באה השמועה שהמשנה כבר נתקרב ללוביי וכל העם נתאבל מאד״.

„ובליל שבת היה קורא בן הרב זלה״ה ההפטרה על השלחן, וההפטרה של אותה השבת היתה: אנכי אנכי הוא מנחמכם מי את ותיראי מאנוש ימות וג״ו אז אמר הרב לאנשי ביתו אל תיראו ואל תחתו, סימן זה יהיה מסור בידכם כי הקב״ה מבשרנו אל תירא מאנוש ימות, ולמחרתו דרש בבית הכנסת כמנהגו בכל שבת, וכל הדרוש שלו היה בפסוק של אותה פרשה: כי ה׳ אלוהיכם הוא ההולך עמכם להושיע אתכם וכ״ו וקרא להם את הקריאה: אל תיראו מאנוש ימות, אף שהשמועה באה שכבר הגיע לכפר לוביי לא יבא אל העיר הזאת ולא ישפוך עליה סוללה, והבטיח אותם הבטחה גדולה, וליום המחרת ביום א׳ בשבת חמשה באלול בא מבשר והגיד שבו ביום נחלת המשנה בחולי מעים חולי כבד מאד עד שנאבדו חושיו: ולא היו מאמינים אנשי טבריא שאמרו שמא הוא ערמה ותחבולה כדי שיתיאשו ממנו ולבא פתע פתאום, וביום ד׳ בבקר באו מבשרים הרבה כי מת המשנה ביום ב׳. וביום ה׳ כבר נסע השר הגדול של המשנה עם כל כלי המלחמה להוליכם לעכו ואת פגר המשנה כבר הוליכו אותו לדמשק, ואז שמחו העם שמחה גדולה

גדולה ותעבור הרנה ביום ההוא, וביום שבת קדש דרש הרב ז"ל בשבח הנס ביתר שאת על הנס הזה ויקרא את ההלל כבראשונה, וקבלו עליהם ועל זרעם לעשות משתה ושמחה ביום הששי לחדש אלול, כי בו ביום נפגר המשנה ומת, כן יאבדו כל אויבך ה', כן תראנו התשועה הגדולה בביאת משיחנו במהרה בימינו אמן וכן יהי רצון"[1]), המקור הלועזי היותר חשוב על חיי השיך דהיר אבן עומר הוא הצרפתי קונסטאנטין וולניי (Constantin Volney) שהיה שנים רבות בארץ ישראל סוריא ומצרים וכתב על ספר זכרונותיו בארבעה חלקים Voyage en Egypte et en Syrie פארים 1787, והקדיש הפרק הראשון מן החלק השני לתקופה הזה, רוב הענינים כבר הבאנו בגוף הספר הזה פרק ד' ואין לכפולם פה.

ציון ח'

„משכיל שיר על חמי טבריא"

לר' משה חיים לוצאטו בטבריא

(נעתק מן המקור בכ"י על ידי ר' אליהו כאשנה כאזמיר בשנת תקע"א, ומתוך הכ"י ההוא נעתק ונדפס בעתון המגיד ביק שנה עשירית).

— א —

מראש הררי קדם גבעות עולם
מימי עמודי שמים מצוקי שחקים
שלג ברד וקפאון, ראשם תפו
כפתים על גביהם, קרח הנורא.

— ב —

חרחק גם גשר, מזבולו חציו רב
ירק דשא אין, תם כל עשב
חיים שם תמותה, כלתי נדדו
פוצה פה ומצפצף, שם ידום לנצח

— ג —

לולות רשם לא תרגיע, ציים ואיים
זמר קפוד וקאת, שם ומאז שבת
ואורח ברגליו לא יבוא, למחסה עתיק
לנוח מעמל הדרך, ארץ עיפתה

— ד —

צונה ואלפים למרבץ, לא ינהלו,
שריקות העדרים אין, קולם לא שמעו
ציה שאיה ודומיה, שליש שם תמלוכנה
יושבות על מלאות, ממלכת עולם

— ה —

---

1) המגלה הזאת או הסיפור הזה נכתב בחייו של הרב חיים אבואלעפיא בשפת ספרדית כנראה שפעמים רבות מזכיר אותו כבחייו בחיים, ואחרי כן הועתק מן הספרדית אל העברית מלה במלה, על ידי החתן של הרב הזה ר' יעקב בירב, עד כי סגנון הלשון כהנהג בבבריות כי אינו שוה בין שתי השפות, והמתרגם לא שמר את חקי הלשון, ופעמים רבות הראה חולשתו הרבה בשפת עבר, כי לא הבדיל בין זכר לנקבה, ושנה כיוב הספור, ובתחלתו השגתי להקן השגיאות היותר גסות, ואחרי כן חדלתי בראותי שלפעמים הפרוץ רב יותר מהעומד, התרגום היה אחרי מות הרב, כי יזכיר אותו פעמים אין חקר בברכת המתים ונדפס בשם זמרת הארץ בליוורנו בשנת תקי"ח, ושנית שם, ושלישית בצפת בשנת תרל"ו, ובראשו שיר שחבר דוד בר אהרן בשבח בנין טבריא ושני שירים בספרדית (רק בדפוס הראשון), אמנם נראה הדבר שלא נהגו לקרוא המגלה ביום הנס, ומלבד החלק הנדפס, אין זכר לאיזה כתב יד בטבריא, מלבד שעד היום אני זוכרים על פיהם בשני חוגים האורח בטבריא.

— ה —

טללי אורות קפאו נזר ראשן
שרביטן אבני ברד, במראה הקשת,
לרגז בני מרי, דורכי היכלן
והדום רגליהם יצהיר כשבו ואחלמה

— ו —

טירות תלפיות האלה, ישבו בתיהן לעולם
גם הן זעפה נשאו, מי יכיל זעמו,
רוחו נוססה בהן, הפכן באפו,
ככלי־יוצר נפצם, מנערתו התפוצצו

— ז —

מכין נקיק הסלעים, אשיות ארמנותן
גאות עשן תעלה, אש ונפרית יחדיו
ינדילו ירחיבו מדורתם, זרמי מים יגרשו
מצולה נוראה נגלתה, אבני בהו

— ח —

מקרבן יגיח מעין, כסיר נפוח
מאורות שבעתים יצהיר, לעין השמש
רגבי נחל לו — מתקו כר נרחב
לשבות ולנוח מעמלו, עמל הדרך

— ט —

מימיו נוזלים לאט, מי אפסים,
שכח כל עמלו, עבר עליו
פה ינוח לנצח, עלי כר נרחב
במרום ישכון לעד, מי יורידהו ארץ

— י —

קול שאון מים כבירים, נוזלים מן לבנון
נהרות איתן בחברתן, עמהם יתאחדו
מראש הרים ידחו, יחגרו ממסגרותיהם
יפרצו פרצות בחצות, יעברו על גדותם

— יא —

בעברתם עפר יתמוגגו ירומו גליהם
גל־אל, גל קורא דכים ישאו
איש את אחיו יחבקון, מעצור אין
עין לא תשורם, עקבותם לא נודעו

— יב —

קול המונם נדהא, אזן לא תכילהו
על כנפי רוח זלעפות ידודון ידודון
מהרים אל מצולה ישלכו, כבף הקלע
נשכחו מבני אנוש, במצולות נחבאו

— יג —

אכן גם במצוקי הארץ, יד אל תשיגם
גם שם לא ישבותו, הוא פקד עליהם
לשנות טעמם וריחם, עוד יתגלגלו,
בריאה חדשה יבראון, אש תבעה מימיהן

— יד —

במעינות בדיל ועופרת, ישבנו ויעמדו
ברפסת גפרית ונתר, סיד יהם קרבם
שרש ישרפו בשבתם, מדור ודור
זה אלפים ילפתו ארחות, חרבות עולם

— טו —

באו אל ארץ נושבה, מתק להם אור שמש
ממגורתם מרצפת הארץ לקחו עמהם
גפרית ומלח ובורית ברזל וסיד
אל דעות מהכם רקחם למרקחת

— טז —

להסיר כאב מלב ומעור הנגע
כאב ומדוה מבטן, מכליות ומבר
מצוקה מקוצר רוח, צרעת [illegible]
יד אל עשתה זאת, יד [illegible]

— יז —

בריא אולם ישוב, רחץ בשרו בהם
יביאו במים בקרבו, בשמן בעצמותיו
נופש ימצא מר נפש, לב נעמן מר
ירונן בכנור מיין, תהלת לאל חי

— יח —

מעיני הישועה האלה, [illegible]
והיו אות נאמן לבני [illegible]
מאמי עם אלהי אברהם, [illegible]
[illegible] ומאום מאכום, בעפר הארץ

— יט —

שמו מועקה במתניהם, עולם הכבידו
נטשום מעל נחלתם, הרחיקום מגבולם
להשבית מאנוש זכרם, מאנוש נעו
לכן ירונו כצור, יעמדו בלב ימים

— כ —

גם אלה מעיני הישועה ממשבותם נדדו
ברצפ׳ תחתי׳ הרבו נדוד בתוך אבן וברזל
והנה בגבור׳ שחקו מים, גפרית ועופרת
גם חלפו מעסם ׳וריחם, להפיק תרופה

— כא —

כן ישפות ישועה לעם לא אלמן
נדודים רבים שבעו, בגוים התבוללו
באו בנבכי הים, במצולות נשיה
שם נהפך מראיהם, צנפו צנפת

— כב —

שם משרפות סיד, שם צורפו
הוסרו סיגים מכסף, כלו זרע אמת,
מטע להתפ׳ גפן אדר׳, אלה׳ ואנ׳ משפ׳
בצלו יחמדו שבת, פניו כלבנון

— כג —

מסוכתו שנית לו יוסר, יעמד לנצח
צמרת הודו לא תשבר, הורכ׳ על גפן שדה
יעמוד לא ינע, פריו לא ימיט
לאכלה אף לשבעה, עלהו לתרופה

— כד —

להיות צרי לטבע, כאבל אם מתאבלת
לעמים רועים נאמנים, במרעה דשן
זאת נחלת בני יעקב, שארית ישורון
עד שוב עטרת עמו לציון גואל.

ציון ט׳

הסכמה על המה־רין בקושטנדינא משנת התפ״ו

(מועתק מםחברת „עלים״ לר׳ דוד פרנקל; חוברת ד׳ ניסן תרצ״ה)

קימו וקבלו היהודים עליהם ועל זרעם אלה הדברים, ראשון לכל דבר, איש איש מבני ישראל מתושבי העיר הזאת המארם את בתו, העשיר עד חמשה לבנים של עריכה, ולא עד בכלל, לא ירבה לתת לחתנו בתורת מדודים הנקרא קונטאנטי, כי אם סך אלף גרוש, ואין עוד, וזאת שנית מנהגם של ישראל שנהגו לתת מתנות ומשלוח מנות, איש כברכתו, מן יומא רנן ולעלם, לא יוסיף לתת יותר ממאתים גרוש שהוא העשיר, והנדוניא לא יכול לתת יותר מעשרה מלבושים, ושלשה בוטונאדוראם (מין חזיה על הלבוש או בחלוקה בכפתורים) של זהב (מרוקם בחוטי זהב) ואזור של זהב (מרוקם בחוטי זהב) מ׳אדריש, והכתובה אינם יכולים לכתוב (עם התוספות) יותר מששת אלפים חמש מאות גרוש׳.

והנערכים הפורעים חמשה לבנים של עריכה, וכן מחמשה למטה, אינם יכולים לתת לחתנו בתורת מדודים, כי אם סך שבע מאות גרוש׳, ומתנה עשרים למאת מהמדודים, כללו של דבר בין הנותן אלף גרוש׳ של מדודים בין הנותן שבע מאות גרוש׳. אינם יכולים לתת מתנות ומשלות מנות, כי אם עשרים למאה, וכן הנותן מאה גרוש׳ של מדודים, גם כן אינו יכול לתת מתנות כי אם עשרים למאה, והנותן שבע מאות גרוש׳ אינו יכול לתת

לחת יותר משמנה מלבושים, וכונטאדוראס שנים, ואזור של זהב אחד, והכתובה אינו יכול לכתוב יותר מחמשה אלפים גרוש׳ והוכרר שאין ליתן לשלוח לכלה ברילייש (חוטים מרקיעי זהב ששסים בראש) וסיני מתיקה בלא דורונות כי אם שני (שתי) פעמים, אחת ביום השידוכין, ואחת פורים ראשון, והכלה לא תשלח לחתן שירויו (נר של שעוה) ופוטי׳ (אולי מין מתיקה) כלל, אמנם העשרים למאה של המתנות תוכל לשלוח לחתן שני (שתי) פעמים, הא׳ ביום הסבלונות, והא׳ תוך זמן האירוסין, והחתן אם ירצה לשלוח לכלה תכשיטין של זהב לא יוכל לשלוח כי אם אוקה אחת של סיני מתיקה לבד, ולא ירשה שום קרוב מצד הכלה לשלוח שום מתנה (מ) זמן הארוסין עד יום החופה, ובפירוש איתסר כי האיש אשר ארש אשה קודם ההסכמה תתן להחתן מדודים יותר מהסך הנזכר אין בו עון אשר (חטא), ואינו בכלל הסכמה רק בענין הכתובה והמלבושים הנזכר.

את כל זה קבלנו עלינו מיום הזה ואילך, ככל ההסכמות הנעשות מימות (יהושע) בן נון ע״ה, ושום בר ישראל לא יוכל לעבור על ההסכמה הזאת, והאיש אשר יעבור על א׳ מכל הנז״ל, מלבד דעבריינא יתקרי, גם ענוש יענש חמש מאות גרוש׳ בתורת קנס לנ׳ הקדשות שהם לתלמודי תורה ולגמילות חסדים וליתומות, ושומע לנו ישכון בטח, והיה זה כיום ה׳ שלשה לחדש כסלו בשנת ה׳ תפ״ו ליצירה בקושטנדינא ושריר וברור ואמת ונכון וקים, (כנ״י ואמן ואמן).

* * *

אנחנו הבאים על החתום, ראה ראינו את כל אשר עשו זקני וטיבי ומנהיגי ונכירי עירנו רוב כנין ורוב בנין החתומים מאחורי הדף, והנה טוב מאד, אף ידינו תכון עמהם, ובכן נוזרים אנחנו בכח התורה שמהיום הזה ואילך לא יוכל שום בר ישראל מיחידי עירנו ליפול דבר מכל הכתוב בהסכמה הנזכרת לעיל, והאיש אשר יעשה בזדון לעבור על אחת מכל האסור מלבד דעבריין יתקרי, וענוש יענש כאשר הושת עליו, וכפרט על דברים אלו האמורים שהן קצבת המדודים והנדוניות ומתנות ערך למאה, וסכי הכתובה, כל המוסיף על זה, בכדי שאין הדעת מועה, מלבד מה שהושת עליו הרי הוא בכלל ארור, ולמרקיה הויא דהנך דלית ליה רעותא, והבדילו ה׳ לרעה, ושום בר ישראל לא ישתתף עמו לא באכלו ולא בגילו, והרי הוא מובדל ומופרש מעדת ישראל, ותנאי היו דברינו שאם באולי המצא ימצא איזה יחיד שהוא מוכרח במעשיו לתת לבתו יותר מהאסור בהסכמה הנזכרת לסיבות ידועות, מחויב לבוא לפני בית דין הגדול שבעיר להודיע [להם] הסיבות, ואז יהיה רשאי לעשות כפי מה שיאמרו הבית דין, וחייבין דייני ומורשי הזמן שבכל שנה ושנה לעמוד ולפקח על עניני הסכמה הזאת, ששום בר ישראל לא יעבור על אחת מכל האסור, וקולר זה תלוי בצוארם, שכל בר ישראל שיעבור על אחת מכל האסור אהר שיתרו בו ולא יאבה לשמוע, מלבד שהוא בכלל ארור כאמור, גם הם מחויבים לרדפו ולענשו עד חרמה, ושומע לנו ישכון בטח.

עוד הסכמנו וגזרנו בכח התורה, שכל איש אשר יש לו בת לסבל (ענינו לשדך), לא יוכל לסבל אותה כי אם לפני חכם אחד מן החכמים המיוחדים שבעדה, וכל איש אשר יעבור על זה, ענוש יענשו אותו ואת עדיו, דייני הזמן לפי ראות עיניהם

עיניהם, וכל העם ישמעו ויראו, ואיש על מקומו יבא בשלום, ועליו תבא ברכת טוב, והיה זה ביום א׳ לטבת ה׳ תפ״ו בקוש(טנדינא) ושריר וקיים[1].

יוסף בכמה״ר ישעיה מיטראני ז״ל	יצחק רפאל ן׳ יקר
חיים בכמוה״ר חנניא רוזאנים	אפרים נבון
שמואל הלוי	יונה ן׳ ריי
חיים קמחי	חיים אלנזי
יהודה רוזאנים.	

ציון י׳

על המלבושים היקרים בירושלם

הרב ד״ר ר׳ מרכוס בקושטנדינא פרסם ב„המבשר״ (שנה שניה משנת תרע״א גליון י״ח) מתוך מאסף כתבי יד מהממונים על החלוקה בקושטנדינא, מתוך המכתבים האלה מתברר שעיר הבירה היה המרכז הראשי לחלוקה בירושלם, וכאשר הוסיפו בני הגולה לשלוח את תרומת ידיהם לעיר הקדש כן הוסיפו חלק אחד מהמקבלים היותר מאושרים, ונראה הדבר שהשלוחים שיצאו על פני הצות לדפוק על פתחי נדיבים היו הראשונים להתלבש כבגדים יקרים ולהתקשט בקשוטים מרהיבים עין כאשר ראינו בגוף הספר, שכאשר הלך ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי לפאריש ובקר הארמון של המלך לואיש, סבר המלך שהוא איזה ציר משולח מאיזה ממשלת המזרח, ומה שהיה בתחלה דבר נחוץ וראוי, היה בפרוצת העתים התגל פשוט לכל האנשים והנשים בירושלם „פרצו גדרן של ראשונים האנשים והנשים הפריזו על המדה, בלבשם בגדי החמודות ברחובות קריה ותושבי הארץ שרקו ויחרקו שן, יאמרו בגוים הנה עם בני ישראל יחד עשירים הם, לכו ונחשבה עלילות ונעליל עליהם ונבלעם כשאול חיים״ (מכתב מעשרה כטבת תק״א) אך ההזכרה הזאת לא עשתה פעולה, ובמכתב שערכו נזכרי ופקידי עיר הקדש שבקושטנדינא לר׳ מאיר בנבנשת ביום ב׳ שבט תק״ב מודיעים לו כי „גבירי קושטא(נדינא) לא אבו להושיט יד עזרת לתת כיד השליהא דרחמנא שום פרושת קטנה, על כי קדמה להם ידיעת מעדיי מלבושי האנשים ונשים, וכ׳ זוהי סבת בגרם המעלות עלילות ברשע, כי על כי הגוים רואים לבני ישראל לבושי מכלול, דומים לבני מלכים, נאחזים בסבך להתעולל עליהם ועל זה העבירו קול במהנה לבל תרד אניה בשנה הזאת ליפו״ ובמכתב אחר דרשו פקידי קושטנדינא מרבני ירושלם לשים קץ למותרות האלה שיגזרו חרם על המלבושים ולשלוח העתק ההסכמה מיד לקושטנדינא „בעוף הפורח״ ובהיות שלא קבלו שום תשובה על שאלותיהם התאסף הבית דין בקושטנדינא ביום עשרים לחדש אדר א׳ שנת תק״ה ויחרימו בעצמם את התכשיטים והלבושים בירושלם וזה נוסח הגזרה וההסכמה.

אנחנו

---

1) האשור מצר הרבנים נחאחר כמו הרש ימים, ואין חפונת שהיו הולכים בהסכמה ממקום למקום כדי שיחתמו אותה, רוב הרבנים האלה בא זכרם בחלק ד׳ דף 209, ר׳ יהודה רוזאנים שחתם האחרון היה מוטל על ערש דוי שלא קם ממנה ואין חפונה שחתם על מיטתו (ראה חלק ד׳ דף 207).

אנחנו בית דין היושבים על המשפט פה קושטנדינא הבאים על החתום, כצפייתנו צפינו רעות רבות וצרות השתרגו על ירושלם עיר הקדש בזה הזמן כמשא מלך ושרים, ועול ההוצאה מתמדת ועולה לסעלה עקרבים, כמעט הוכפלה ארבע ידות, באופן שכל ההכנסות כעבורה של עיר לא יספיקו לשליש דמי ההוצאה. ויד השרים פקידי עיר הקדש, גם היא נאותה ותשב אחור מכלי השג סך גדול המצטרך בכל שנה, לשלוח לתשלום דמי ההוצאה, וכצוק העתים ירד עניות לעולם, צנורי ההשפעה נתקלקלו ושערי הכנסה מכל המקומות נועלים תנן, ויגדל הכאב מי מנגע לרבוי ההוצאות, ושמועות בהלות לרבוי תובות נתהוו מחדש בעיר הקדש בקרב ימים רבית אוכלת בהם, נוי מכרא כי הנבירים הפקידים לרוע הנהגת בני ירושלם תש כחם ורוצים להסתלק, ומידע ידיע שאם ח״ו יעליסו עין, בימים מועטים יחזור הדבר לסורו והאדמה תשאה שממה, ופשתה המספחת מחמת קלקול רוע הנהגת הזמן, כי זאת ירוש(לים) מקדם עניים לא הורגל(ו) עיני הגוים יושבי הארץ לראות כלי זהב וכסף ובגדי רקמה, ובעונותינו בזמנינו פרצו גדר ההנהגה, זכרים בפני עצמם לובשים מחלצות ומוכבים במצוה להטיל קנאה, ונקבות בני עצמן הפריזו על המדה, להתקשט בתכשיטי זהב ואבן יקרה אשר לא היה לעולמים בירוש(לים), ותלכנה נטויות גרון, את תפארת התכשיטין ומלבושין, היא שעמדה עלינו לכלותינו מהגוים מחזקים את ישראל בחזקת עשירים, ומעלילים עליהם לאכול את בשרם.

אי לזאת, למגדר מלתא ולהציל את ירוש(לים) מן ההפכה, גוזרים אנחנו בכח התורה ובכל אלות הברית בענין התכשיטין ומלבושין לזמן עשר שנים, אולי יחנן ה׳, וכי יתקנו הנהגתם יקל עול ההוצאה והארמה לא תשם, אפילו בחוצה לארץ בעיר המלוכה, כשיראו לבני עמנו לבושי מכלול, מחמת קנאה יעלילו עליהם, קל והומר בירוש(לם), שאילי הארץ לובשים בלים ומטולאים, וכי יראו לישראל לובשים בגדי חמודות הורקים את שניהם ומעלילים, ודין גרמא לרבוי ההוצאות, ותקף גזרתנו מהיום והלאה לא ילבש גבר ואשה בעיר הקדש שום מלבוש שיש בתוכו גוון ויירדי (verde, כירק עשב, שהיה פרטי לסהמדים), לא בבית ולא בחוץ, ואפילו כלה בחופתה לא תלבש מלבושה ויירדי כביתה, דחמירא סכנתא, וכל מלבוש שיהיה בתוכו טווי וארוג כסף וזהב כמו היטאי טילי (hitai-teli) (חוט מרקיעי מתכת יקר) ודיב״ה ואיבוק״לים ג׳יבוקלים, (מיני שזור ממתכות) וכיוצא, לא תלבש אשה מבנות ישראל, ואפילו כלה בחופתה לא תלבש בשום צד שבעולם, וכמו כן התוקאדו״ס (tucado, מגבעות שקושרים סביב הראש כסודרים) כל שיש בתוכם סירמ״ה (sirma חוט מתכת משזר) קלאבידון (clabidon חוט צמר גפן מכוסה בזהב או כסף מוזהב) וטיל (חוט מתכת יקר) וכיוצא. לא מכסף וזהב ופרלאס (perlas פנינים) ואבן יקרה לא בתוך בתיהן וכל שכן מבחוץ, ואפילו כלה בחופתה היותר עשירה לא תתקשט בשום תכשיט אחר. ומי שיש לו מקדמת דנא מכלל תכשיטין שנאסרו בגזרה זו ימכרם ולא יראו החוצה, ופרטי התכשיטין שהותרו לנשים דוקא בתוך בתיהן, ובצאת מבתיהן לחוץ אפילו קושא״ק (coschak מלה תורקית חגורה) של כסף לא יחגרו (תתגורנה) וכל שכן כלי זהב.

והנשים והאנשים לא ילבשו סאמאו״ר (samur מלה תורקית, אדרת שער),

פאנ'ה (שער הכרך) וס"ו סאמררי, (su-samuru, שער חלק), קאקו"ם, וארס"אק (שער חשוב דק וגדול varshac) וכונאז (bogaz שער הפה) ואפילו בתוך בתיהן וכל שכן מבחוץ, הזכרים לא יחגרו קימיר בינטי (kemer-binti ילקוט שמאזרים כמו אזור), בקונטרס. אפילו בזינג'אף (מין אדרת שער לקיץ כמו שער החתול bozindjab) לא ילבשו ברחובות ירוש(לם), ובכלל גזרתנו זאת על פקידי עיר הקדש כבא לידם מכלל העזבונות, תכשיטין ומלבושין שנאסרו, לשלחם לקושטא (נדינא), לא ימכרו בתוך העיר, פן יהיה לפוקה ולמכשול ליושב (י) ירוש(לם), צנועים יהיו בבית ובשדה במלבושיהם, כמו שנהגו אבותינו, יכירו וידעו כל הגוים כי עניים אנחנו ואל יתגרו בנו. על כן זה גזרנו לתקפא איסר, וגזרנו למנרר מלתא, להציל את ירוש(לם) מאיבוד הזמן, וחובה מוטלת על רבני עיר הקדש אשר בית ישראל נכון עליהם, כהגיע לידם פתקא הבית דין זו, יתועדו בבית הכנסת, וברוב עם הדרת מלך מלכו של עולם, יקראו את הקריאה ויקיימוה ויאסרוה, ותכף ומיד חל חובת ביעור על כל יחידי העיר לבער כל תכשיטין ומלבושין האסורין, באופן שבעוד שלשת ימים בל יראה ובל ימצא שום מלבוש ותכשיט מהנזכרים, מזכר עד נקבה, ותמהר ותבאה לידינו מקוימת לצרף עמנו לכל רבני העיר, ולהדפיסה ולפזרה בכל הגלילות ויקבעה בבתי הכנסיות אשר לבני ישראל, ולאלומי מלתא וכתב לחזק"יהו, חתמנו בקושטא (נדינא) כ' אדר א' הת"ק ושמנה וקיים. מאיר יצחקי, יצחק בכ"ר דוד, אברהם ב' יהודה מיוחס, אהרן צונצין, אליעזר ב' משה הכהן, חיים ן' שאנג'י, אהרן רוזאניש, שבתי הלוי, שלמה קמחי, יצחק שני, שלמה אלפאנדארי.

הערות והוספות לחלק הרביעי:

בעת ״כתבתי החלק ד' היה שעת תירום במדינות הבלקנים, אחרי כן מלחמת העמים באירופא, ומקום שבתי היה ימים ושנים בודד מיתר מדינות העולם, על כן לא הגיע לי״ ספר חשוב שהופיע בעת ההיא על התנועה השבתאית, ורק אחרי שנדפס החלק ההוא נשלח לי על ידי הד"ר ר' אהרן פראייסאן מפראנקפורט ע"נ מאיין, וצר לי מאד שלא יכולתי, להשתמש בו בשעתו שם הספר הוא:

„עניני שבתי צבי״ (הוצאת מקיצי נרדמים ע"י ר' אהרן פריימאן, ברלין תרע"ג) כולל: א) ספר מריבת קדש נגד הנוכל אברהם מיכאל קרדושו ע"י ר' אליה הכהן (קטעים ממנו הבאתי בחלק ד' דף 458־9), ב) זכרון לבני ישראל לר' ברוך בר גרשון מאריצו בשלמותו (הזכרתיהו בחלק ד' דף 404), ג) ליקוטים מכ"י ר' שלמה זילמאן חיים האלברשטם (הזכרתים שם דף 405), ד) סוד אדנות אדוננו מפי מהר"ן (כתב יד סימן 5504 אשר בבית המדרש לרבנים בנוויורק), ה) שתי אגרות כ"י מספר 153, שם, ו) מגלות עפות על דבר שבתי צבי וסיעתו (מאוצר הספרים של ר' דוד מונטיציניש באמשטרדם), ובסוף הספר הזה העתק מצבות בבית הקברות באזמיר.

עוד נדפס „בתרביץ (שנת ד׳ ספר ג׳–ד׳) משמשו של שבתי צבי, מאת ז׳ רובשוב׳, השמש הזה ששמש את שבתי צבי משך עשרת שנה ואיזה חדשים, שמו היה ר׳ יחיאל (כנראה ר׳ יחיאל בר צבי סק״ק קוולא גליל וולין).

חשיבות יתרה נודעת למשכיל ידידי אברהם גאלאנטי שהיה מקודם פרופיסור במכללה בקושטנדינא בפרסומיו אלה: Un poéme armenien sur Sabetay Sevi (1934) כולל כתב יד מסופר ארמני אלמוני שחי בקושטנדינא ביסיו של שבתי צבי ותורגם מן הארמינית לטורקית, ומטורקית לצרפתית Nouvaux documents sur Sabetay Sevi (1935) דפים 125. מן המקורות האלה יש להוסיף על החלק ד׳ הדברים היותר נחוצים:

ר׳ אברהם יכיני (דף י״א), היה בן ר׳ פתחיה היכיני נולד בצום גדליהו ת״א (עניני ש״צ דף י״ג), תשובה לשאלת רבני ויניציא (דף 69), המכתב שהובא בזכרון לבני ישראל (עניני ש״צ דף 51–52) שונה הוא מעט, ומלבד התימת ר׳ אברהם היכיני בא גם חתימת ר׳ כלב בכמוהר״ר שמואל, עוד באו התימות שנים עשר רבנים מזוייפות (שם דף נ״ד), בין החתימות האלה, ר׳ יום טוב בן יקר, ר׳ משה בן ויניסטי, ר׳ יצחק אלנקוה, ר׳ אברהם יכיני, ר׳ כלב בכמוה״ר שלמה (צ״ל שמואל), דוד ענף (צ״ל ענבי) וכ״ו, אחר כך בא האישור מצד ארבעים ואחד ראשי העיר, (שנת תכ״ו, סדר קדושים) „כל המהרר אחרי מעשי ב״ד והסכמת רבותינו שבגולה החתומים מעלה, כאלו מהרהר אחרי אלוה מעוזו, וכשם שהסכימו ב״ד של מטה, כך הסכימו הב״ד של מעלה... ואנחנו המוכתרים באמונת האל יתברך וחרדים אל דברו, נחלץ חושים להוכם ולאבדם לאלו הרשעים הדוברים על צדיק יסוד עולם עתק, ולא די לשונם הרע, אהבו כל דברי בלע, עוד ידם נטויה לכתוב עמל, ומי שלח ידו במשיח ה׳ ונקה״.

רוב החתימות מלבד שהן מזוייפות הן משובשות, שהמציאו למחבר ברוך גרשון מאריצו שהיה באיטאליה, שמות ראשי עיר הבירה ואולי הכתב היה בלתי מובן: יעקב די ליאן (ליאון), אליעזר גרונגי (גירון), רוסאניס (במקום רוזאניס), אברהם קאוויצון (גאביזון), מנחם ברודן (ברודו), יוסף גוליוסיר (ולייסיד), אברהם קנרבון (חרבון), משה אלאטון (אלאטין), יחיאל אלגואריס (אלנואריש), ישראל יעץ פילוסמנו (אולי ישראל בן צבי פילוסוף).

„הכתב הזה בהלק ד׳ (דף 73) הובא בספר עניני ש״צ (הלק זכרון לבני ישראל דף 66), ושם באו הדברים שאחרי מות אשתו האשכנזית שהמירה דתה עמו, שלה לקחת לאשה את בת הח׳ הש׳ ר׳ אהרן מנייאדיס (כנראה צ״ל מאנ׳אר) כסופיאה, אך היא מחה כמו כן אחיה שהיה מוכן ללוותה. העיר האלבאנית ששם שלחו את ש״צ והמקום שמת בו, הובא במקור הזה דולציניאו (Dulcigno), הוף בים האדריאטי, בהתנגדות ליתר המקורות ביראט היא ארנאוט בילינדאד.

בספר „עניני שבתי צבי״ בסוף החבור, באו העתק מקברות ומצבות רבני אזמיר, לפי הכתב יד אשר בספריה לחברת כל ישראל חברים בפאריז, ואלה הנוגעים להלק הרביעי: שנת ת״ג, הח׳ הש׳ יעקב בן נעים (ה׳ כסלו); ר

נסים אטאטו (כ׳ סיון); — שנת ת״ה, החסיד מצליח רודיטי (חסר התאריך) — שנת ת״ח, ר׳ עזריה יהושע (י״ד חשון) — שנת תי״ד, הח׳ הש׳ יוסף אמאטו (כ׳ אב) — שנת תי״ט, הח׳ הש׳ שלמה אברהם כהן (כ״ז אלול) — שנת תכ״א, ר׳ דוד הבילייו (ט׳ אב) — שנת תכ״ב, ר׳ אברהם ארדיטי; ר׳ יוסף איסקאפה (כ״ו טבת) — שנת, תכ״ג, דורש טוב הישיש מרדכי צוריאנו (כ״ז אייר); הח׳ הש׳ משה עובדיה (ט׳ כסלו) — שנת תכ״ז, הח׳ הש׳ גרשון במהר״ר אברהם טוטאל (ט״ו תמוז) — שנת תכ״ז, הרב הכולל אהרן לפפא (כ״ז אייר) — שנת ת״ל, ר׳ משה זין (ג׳ תמוז); ר׳ אהרן בן ששון (ז׳ חשון) — שנת תל״א, הח׳ הש׳ חיים אלנוי (כ״כ חשון); הח׳ הש׳ וידאל טאבוך (ר״ח תמוז) — שנת תל״ג, ר׳ חיים בן בשת (י״ט אלול) — שנת תל״ד, ר׳ ישי אלמולי (ה׳ חשון) — שנת תל״ח, ר׳ בנימן מלמד (כ״ט כסלו), ר׳ משה בן שושן (ט״ב תמוז) — שנת תמ״א, ר׳ משה ציון (כ״ה אב), ר׳ יצחק דאלבה (י׳ אדר) — שנת תמ״ב, ר׳ יצחק סילוירה (י״א חשון) — שנת תמ״ג, ר׳ יצחק קאלוסיטי (כ״ח אב).

שנת תמ״ד, ר׳ ידידיה אבואלעפיא (כ״ט אלול) — שנת תמ״ה, ר׳ מנחם ששון (י״א אדר) — שנת תמ״ח, ר׳ שלמה בן עזרא (כ״ז אדר א׳), ר׳ אהרן בן חיים (י״ב תמוז) — שנת תמ״ט, ר׳ מאיר דאנון (ט״ז טבת) — שנת תנ״א, ר׳ חיים לפפא (י״א סיון) — שנת תנ״ז, ר׳ שלמה הלוי (י״א אלול) — שנת ת״ס, ר׳ אברהם אלגאזי (כ״ג טבת) — שנת תס״ה, ר׳ אברהם דיקוריאל (ט״ז אב); שנת תס״ז, ר׳ חיים עשאל שליח ירושלם (ז׳ שבט); שנת ת״ע, ר׳ שמואל שלם (חסר התאריך) — שנת תע״ג, ר׳ חיים יהודה אלגאזי (כ״ב אדר) — שנת תע״ד, ר׳ יעקב בן נעים (כ״א אדר), ר׳ יצחק דאלבה (ד׳ תמוז); שנת תע״ה, ר׳ ברוך יעבץ (חסר התאריך) — שנת תע״ז, ר׳ כלב קאלפו (ד׳ אלול); ר׳ שלום שלמה אלגאזי (טוב שבט); ר׳ מאיר דאנון (ד׳ אדר א׳) — שנת ת״פ, ר׳ ישראל בן בשת (י״ה טבת) — שנת תפ״א, ר׳ בנימן הלוי (י׳ תמוז) — שנת תפ״ו, ר׳ חיים אלפאסי (י״ד אב); רודף צדקה וחסד ר׳ מנחם פירפינייאן (ט״ו אב) — שנת תפ״ח, ר׳ אליה די קורדובה (ה׳ אייר), ר׳ אברהם בכר בצלאל מערי פרס (ר״ח סיון) — שנת תפ״ט, ר׳ אליהו הכהן (ה׳ אדר ב׳).

מספר עניני שבתי צבי (חלק לקוטים, דף 86 שורה 17): דעו לכם בית ישראל כי בליל שביעי של פסח הזמין הקב״ה לאדונינו המלך המשיח הגדול והטהור והקדוש שבתי צבי יאיר אורו, עם שנים עשר אלף מלאכים והלבישו הכתר וקרא לאבות העולם שיבאו לסעודה וכ״ו, המקרה הזה יש לו בלי הפוגה שייכות עם הכתב יד „התגלות״ שראיתי בשלוניק בשנת תרע״ה בארכיון של הדונמים כאשר הובא בחלק ד׳ דף 475.

בספר הנ״ל, חלק מגלות עפות דף 116 נמצא שיר לצון על נתן העזתי ושבתי צבי הנמצא באוצר הספרים Livr. Mont. באמשטרדם בשפה ספרדית וזה תוכנו:

א׳ נת״ן ושב״י אחים בפרמה
אונו רוח שקר איל אוטרו שין חכמה,
שלוחים מאנדארון פור איל גלות
פארה קי לוש ג׳ודיאוש טומאשין מלקות,

תהנונים טאמבין תפילה
דיזינדו שיר סימן די לה גאולה
קון קי דור הולך ודור בא
אונו אירה לוקו אוטרו שין חכמה:
ב' לוש נפלאות פור טודו איל עולם בולארון
אי בעונות טאן פרישטו שי אקאבארון
יעבור הנה איננו
אוי נא לנו, קי מוריו נואשטרו מלכנו (קון קי דור)
ג' נתן ליש דיזיא אחר שנה וימים
שיראן פובליקאדוש לוש שאנטוש שלוחים
עבר זמנו בטל קרבנו
אין קול ואין עונה ואין משיחו (קון כי דור)
ד' אנגוש דיזיאן הכל הבלים
אי אוטרוש אמאואן אלוש עוללים
אונוש דיזיאן הוא ולא אחר
איל קי נו לא קרייירי שיהה און ממזר (קון קי דור)
ה' קואנדו אה ישראל לייגו לה שמועה
מוג'וש אפילו קידארון קון לה תשובה
נפלה עטרת ראשינו
אוי נא לנו כי שי היזו שאראזינגו (קון קי דור)
ו' מאש נתן קושטאנטי סיימפרי ליס דיזיאה
קי אירה סיקריטו קי אנשי קוסטינייאה
אי קי לה מוקה אירה סוד נפלא,
קי פרישטו סאלדריאן קון יד חזקה (קון קי דור)
ז' פארה ריגמיר לוש ג'ודיאוש די איל גלות
אי פארה שיר סינו אוד שיי ישראל די איל מלכות
גראנדי איספיראנסה קידו אין ישראל
חננו, חננו חננו אל (קון קי דור).

מתוך הבית 5: „אוי נא לנו כי שי היזו שאראזינגו" מן השיר הזה, מתבאר ענין השם שאזאניקו, שאזאניקוס, שקוראים את הדונמים שהוא באמת השם שאראזאניקו שהיו מכנים את שבתי צבי אחרי שהמיר דתו לדת מחמד, על שם עם המחמדי שאראזינגו.

בחלק ד' בציון ו' דף 497 המשרות הנכבדות ליהודי מצרים הובא בטעות הנגידות להרמב"ם שנת 1239, וצריך להגיה משנת 1117 עד 1204.

הערות ותיקונים על חלק החמישי:

בפרק הראשון בקורות קושטנדינא יש להוסיף הרב הכולל ר' נסים נבאי במגרש נאלאטה נולד בערך שנת ת"פ, הוא היה תלמידו של ר' אברהם מיוחס (פאת נגב, הקדמה). פעולתו מתהלת בשנת תק"י (שם ה"ם ס' ו) ותקי"א (שם, ה"ם י"א), בשנת תקכ"ט היה ממונה על איסור והיתר ביחד עם הדין בן רבו ר'

ר׳ יהודה מיוחס (י״ד ס׳ נ׳), הוא היה במרוצת מכתבים עם ר׳ שלמה בכמוהר״ר מרדכי מאנדרינופלא, שחלק לו כבוד גדול בדבריו (י״ד ס׳ ה׳), ר׳ אליה פאלומבו שהיה הרב הכולל על כל עיר הבירה (שם ס׳ י״ד), ארם צובא עם הרבנים ר׳ יום טוב קצין וחבריו (א״ה ס׳ א׳) ר׳ יצחק נאחמיאש ריש מתא בברוסה (ח״מ ס׳ ל׳), ור׳ בנבינישטי בכמוה״ר אברהם נאטיגייו (ח״מ ס׳ ל״ב); הרב הכולל באנקונה ר׳ חיים רוזנבירג מצא בין כ״י של הרב חיד״א הכתב שערך אליו ר׳ נסים נבאי בשנת תקס״ז, ומשם נראה שארכו לו הימים עד אחרי השנה ההיא, בתור סופר השאיר אחריו ס׳ שו״ת „פאת נגב״ שנדפס אחרי מותו בשלוניק בשנת תקנ״ז ובסוף איזה דרשות בשם „דרך נגב״.

לתולדות משפחת רוזאנים (חלק ה׳ דף כ״ג) יש להוסיף על פי ס׳ „פאת נגב״ (יו״ד ס׳ כ״ב) שר׳ אהרן רוזאנים היה לו גם בת אחת שהשיא לחכם אלפנדארי ותולד לו בן אחד ושמו ר׳ אהרן אלפנדארי, והנה ר׳ אהרן רוזאנים קדם נסיעתו לארץ ישראל הקדיש שלש מאות גרוש לישיבת (הסגר) של כאלאט, ומאה גרוש לקופת היתומות, ומאה גרוש לביקור חולים אשר שם, בתנאי שיגבו אותם אחרי פטירתו ופטירת אשתו, וכן הקדיש ארבע מאות וחמשים גרוש לתלמידי חכמים שבירושלם. כנודע ר׳ אהרן רוזאנים נפטר לעולמו בשנת תק״ך ואשתו רחל נפטרה לעולמה אחרי איזה שנים, כנראה ר׳ אהרן רוזאנים (השני) נכדם נפטר לעולמו קדם זקנתו רחל, באופן שנשאר בחיים ר׳ אהרן אלפנדארי היורש היחידי, ויערר שעליו לרשת בתחלה כתובת זקנתו, ור׳ נסים נבאי בקושטנדינא שנשאל על הענין הזה הורה שההקדשים זוכים בתחלה.

מתוך עניני שבתי צבי, חלק זכרון לבני ישראל, באו התתימות המזויפות מראשי העדה בקושטנדינא. וביניהם שמות גדולי משפחת רוזאנים שלא נודעו לנו ממקור אחר והם: משה רוזאנים, ודוד רוזאנים (השני בשם הזה).

מתוך מחברת עלים לר׳ דוד פרנקל שמצא בכ״י (חוברת ד׳ ניסן תרצ״ה) הובאו שמות הרבנים למשפחת רוזאנים שלא נודעו לנו ממקור אחר והם: ר׳ חנניה רוזאנים, ובנו החותם בהסכמה הזאת משנת תפ״ו ר׳ חיים בכמוהר״ר חנניה רוזאנים.

מתוך מכתבו של הרב הכולל מוולו ר׳ משה שמעון פסח: בבית הכנסת בעיר אינריפון (כעת כלקים) בכותלי הבנין שנבנו משרידי המצבות העתיקות שהיו בעיר, נמצא הכתב של ר׳ שבתי רוזאנים משנת תקל״ג, ואין תפונה שהוא בנו או אחיו של ר׳ אברהם רוזאנים שהתישב באזמיר.

עוד היו בקושטנדינא (בין שנות ת״ק־תק״ן): ר׳ יעקב בכמוה״ר יצחק (זכור לאברהם אבינדור, אה״ע א׳) חיים יעקב המון, רפאל אברהם אשכנזי, יהודה בכמוה״ר נתן ירוחם, חיים יוסף מצליה, יעקב ישראל אשכנזי, אליעזר יצחקי, ושלמה בנבנשת (שם) שלא נודעו שמותיהם ממקור אחר; ור׳ אברהם אלמילדה (שם, ס׳ ג׳), ובנו של המחבר „זכור לאברהם״ ר׳ יוסף המכונה בכור אבינדור, הרבנים בארם צובא (חליב) היו ר׳ יהודה בן יום טוב קצין שלא נודע טיבו ממקור אחר, ר׳ יצחק ברכה ור׳ שלמה בכמהר״ר שמואל לאניאדו (שם אה״ע ס׳ א׳).

לתולדות משפחת יהודה

הערות והוספות למובא כדף 209—208:

[אמר המחבר: את הפסקה העוסקת במשפחת יהודה, שלחתי לאחד מבני המשפחה הזאת למען יעיין בה, ותקן מה שהיה צריך לתקן. לצערי הגיעו תקוניו אחרי שכבר נדפס הגליון, ולכן אני שב להדפיס אותה לפי התקונים וההוספות ששלח לי מפני חשיבותם וחדושם].

חשיבות משפחת יהודה נודעה כפרט בארץ ישראל על ידי נדבת ר׳ יחזקאל יהודה מכלכותא, ששלח סך גדול לבנין בית הכנסת היותר גדולה של עדת חסידים האשכנזים בירושלם, כנזכר באבן שיש שהעמידו בבית כנסתם „תפארת ישראל" העומדת עד היום הזה. גם בנין בית הכנסת הגדולה הראשית של האשכנזים הפרושים אשר בחצר חורבת ר׳ „יהודה החסיד" שנפסק באמצע מחוסר כספים, נגמר הודות לנדבתו של הר׳ יחזקאל ראובן מבגדאד, בהשתדלותו של ר׳ יחזקאל יהודה הנ״ז, ויותר מחצי גוף הבנין נבנה מכסף הנדבה הנ״ז, כאמור באבן גדולה שעל משקוף בית הכנסת.

מן הראוי להעיר בכאן שר׳ יחזקאל הנ״ז היה ראש וראשון לסדר את הבאים מבבל לכלכותא ולהעמיד את הקהלה על בסיס קיים, הוא בנה שם את בית הכנסת הגדולה, ברחוב שנשא את שמו זמן רב, ובניו החזיקו אחריו, וידאגו יחד עם יתר נכבדי הקהלה לקיומה. הודות לפעולתו של ר׳ יחזקאל ובניו נעשתה כלכותא למרכז היהדות בהודו, והרבה ת״ח באו מבבל אשר הרביצו תורתם בבתי העשירים ובתי תלמוד־תורה. אפשר לאמר שבדור ההוא היתה היהדות בכלכותא ובבומביי היסוד לתרבות ישראל בהודו, כמו בדורות היותר נאורים בבבל ובספרד, כי שתי המשפחות יהודה וששון שהיו קשורות בקשרי משפחה עוד קודם בואם להודו, עבדו שכם אחד לחזק היהדות המסורתית של בבל והרמתה בארץ החדשה אשר בחרו למגוריהם. ובני „בית ששון" עשו בבומביי מה שעשו בני „בית יהודה" בכלכותא (בשם זה היו נודעות שתי המשפחות האלה בבבל ובהודו) והודות להם נעשתה הודו גם לאוצר הכספי והמסחרי אשר ממנו ניזונה הקהלה בבגדאד שירדה הרבה מגדולתה בזמן ההוא, עקב הרדיפות והמצוקות, וגם ארץ ישראל לקחה חלק בראש בנדבותיהם של שתי המשפחות הללו.

בשנת תרט״ו בא ירושלימה ר׳ שלמה בנו של ר׳ יחזקאל יהודה עם בני ביתו ויתישב בה. את הונו העצום עזב בידי אחיו ס״ט ששון יחזקאל יהודה בכלכותא, וספרותיו שהיה מקבל הרבה צדקות, ויתמוך בידי ת״ח ובמוסדות העדה בלי הבדל בין ספרדים לאשכנזים. תכף אחרי בואו לקח תחת השגחתו את ישיבות „כנסת יחזקאל" „וחסד אל" שנוסדה שנים אחדות לפני בואו מנדבתו של ר׳ יחזקאל הנ״ז על ידי קרובו הרה״ג ר׳ עבדאללה בן הרה״ג ר׳ משה חיים מבגדאד, שניהם מגדולי אותו הדור שהרביצו תורה בבגדאד ויעמידו דור שלם של רבנים ות״ח גדולים בבבל. בישיבה זו למדו ת״ח מהיותר מצוינים שבירושלם „מערב שבת לערב שבת" ור׳ שלמה הספיק להם כל צרכיהם מכספו ומנדבות אחיו ס״ט ששון ויתר קרוביו בהודו ובגדאד, והוא גם הוא ישב על התורה ועל העבודה וגמילות חסדים. אבל בהיותו איש פעלים ורב המעשה נתן אל לבו לעסק גם בבנין ירושלם וא״י.

הוא היה הראשון לקנות שטח גדול של אדמה בקלניה היא „מוצא" כשלשה מילים מירושלם, ובנו הגדול ר׳ שאול החל לעבוד את האדמה, ויטע זיתים ונפנים וגנות, והיה שוהה בכפר ובא העירה רק לשבתות וימים טובים. זה היה היסוד החלקאי הראשון בירושלם שנעשה על ידי יהודים, וכודאי היה מתפתח, אלמלא נקטף ר׳ שאול באביב ימיו בעקב דלקת שתקפה אותו בשובו ברגל כדרכו בערב שבת אחת בקור וגשם סוחף. בכל זאת נשארה האדמה בידי המשפחה, ור׳ בנימין בנו של ר׳ שלמה וגם גיסו ר׳ יהושע ילין (אביו של הסופר והעסקן ר׳ דוד ילין) טפל בה. זה היה הנסיון היותר חשוב להתפתחות הישוב ב„מוצא".

גם ביה״כ של חסידי חב״ד (— חכמה, בינה דעת) ברחוב חב״ד בירושלם הנקרא „בית מנחם" נבנה מנדבת ר׳ דוד ששון אביה של משפחת הששונים בהודו, על פי השתדלותו של ר׳ שלמה שהיה גיסו של ר׳ דוד הנ״ז.

אחד ממדותיו היותר מפוארות ויפות היתה לישר את המעקולים בין ספרדים ואשכנזים אשר עמדו אז בעצם תקפם בירושלם, ולהמתיק את הסרירות אשר הוסבה על ידי המחלוקות וההתנגדות בין שתי העדות הגדולות, ואת השיג במדה מרובה בהשתדלותו לטובת אשכנזים וספרדים בלי הבדל. ועוד עשה צעד גדול אשר בימים ההם היה למורת רוח להרבה ספרדים ואשכנזים גם יחד, כי החליט להתחתן עם האשכנזים, ויתן את בתו לר׳ יהושע ילין בנו של ר׳ דוד ילין, אחד מתשובי העיר לומזה בפולוניה שעלה אז להשתקע בארץ, ולשנים מבניו לקח מבנות האשכנזים מעולי רוסיה וגרמניה. אבל דרכו הטובה לא מצאה לה הרבה חובבים, ואשכנזים כספרדים חשבו זיווגים כאלה מאותם שהקבה״ו מתקשה בהם ביותר.

אחרי פטירתו של ר׳ שלמה בשנת תרל״ב, עמד ר׳ בנימין הנ״ז בראש הישיבה „חסד אל", וידאג לכל מחסוריה ויכלכל אותה מהונו ומנדבות קרוביו, והרבה ת״ח מצאו הספקתם ממנה, והיא קימת עדין, והיא אחת מבתי כנסיות המעטים שמתפללים בה תפלת שחרית של ותיקין עם הנץ החמה. ר׳ בנימין היה ת״ח אוהב תורה ותומך בלומדיה, ובהיותו עסקן חרוץ עם יד פתוחה ודעת רחבה, הצליח להביא סכומים גדולים מהודו לירושלם, ובעזרתו נבנו בתי כנסיות ומוסדות של חסד מנדבות קרוביו ממשפחות יהודה ודוד ששון. הוא היה אחד המעטים אשר עסק „בתורה ודרך ארץ" גם יחד, כי סוחר גדול היה האיש והוא פתח שווקים בא״י ובסוריה למסחר צבע האינדיגו ויתר סחורות שהביא בדרך ישרה מהודו וסין, ושנים רבות היה הוא היחיד שהספיק לא״י סחורות הללו. וביושרו ואמתתו והסתפקו בריוח מעט, קנה לו שם טוב בין לקוחותיו שהיו רובם ככלם ערבים, וכבודו גדל ביניהם עד שהיו באים אליו בעלי דין מגויי הארץ ועל פיו היו משלימים ומשתוים בעניניהם. ובקרב עמו נודע בשם ר׳ בנימין „הצדיק" כי חסיד וצדיק היה בכל דרכיו ומדקדק במצוה קלה כבחמורה, ומעשי צדקותיו נודעו לכל באי ירושלם. (נלב״ע בתמוז התרע״ב).

דרך אגב נזכיר שר׳ בנימין הוא אביהם של החכמים ר׳ יצחק יחזקאל יהודה, שחבר מאמרים וספרים חשובים על הערבים וספרותם, והפרופ׳ אברהם שלום יהודה. (עיין אבן ספיר לר׳ יעקב ספיר ח״ב דף צ״ט ודף ק״ו בפרק

המדבר על כלכותא. בזכרון לתובבים הראשונים ח"ב דף י"ד ט"ו, וחלק ד' דף ס"ב, ס"ד. זכרון ירושלם דף ג' ודף ו'. וביהודי המזרח לר' משה דוד גאון דף קכ"ג—קכ"ה ודף קמ"ג—קמ"ד).

לחתימת החלק החמשי

אמר הצעיר שלמה בכמוה"ר אברהם רוזאניס הסהבר, אודה לאלהי בעוד רוחי בקרבי, שהגיעני להשלים החלק החמשי מחבורי הנדול „קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם" והיתה התחלתו ביום ד' ניסן שנת התרע"א בעיר מולדתי רוסג'וק, והגהתו פה עיר סופיאה בשנת תרצ"ה־תרצ"ו אחרי הדפסת הס' הרביעי תודה לאוהבי מרחוק ומקרוב שנכנסו בעובי הקורה, והמציאו לי האמצעים להוצאות הדפוס כי רבו, וביגיעה רבה עלה בידי להשלים התקונים וההוספות הרבות, לפי רגל המלאכה אשר לפני כדי שיהיה הספר שלם במלוא מובן המלה.

עודני עוסק בהדפסת ח"ח החמשי לא חשכתי לתקן מחדש החלק השני שהוא פרק הזהב לקורות יהודי המזרח, אשר האירו בתקופה ההיא כל תפוצות הגולה, בספרות הרחבה והמלאה מכל המקצועות, כר' יוסף קארו, ר' לוי ן' חביב, ר' משה מיטראני, ר' שמואל די מידינה ועוד, והיו ביניהם רופאים מומחים כאמאטוס לוזיטאנו וחבריו, שהיו לאור עמים, משכילים רבים ומטיפים בלשנים, כמו ר' משה אלמושנינו ור' שלמה לבית הלוי ודומיהם, שדרשו מעל הבימה רק דברים המתקבלים אל הלב, שהיו בעת ההיא ויכולים להיות גם בימינו אלה לסמל החן והיופי אשר לא תשבע אזן השומע ועין הקורא, היו אנשים שהשיגו משרות רמות ונשגבות אשר דבריהם היו נשמעים לא לבד בכנסת ישראל בכל תפוצות הגולה, כי אם גם במערכות מלכי ואדירי אירופה, כמו דון יוסף נשיא דוכוס אנאקשיאה, ודון שלמה בן יעיש דוכוס אי־מיטילין.

בכל זה העסקתי עלי המשא הכבד לשית על החלק השני הזה הוספות חשובות מתוך ספרים וכתבי־יד יקרי ערך, שהגיעו לידי מן העת שהופיע החלק ההוא עד היום הזה, מה שהיה מן הנמנע אצלי בעת שכתבתי החלק ההוא ברוסג'וק, מקום שלא נמצאו ספרים כל כך, באופן שהספר השני המוכן עתה להדפס הוא במעט כפלים מההוצאה הראשונה עד שיש להחשבו לספר חדש ממש, בפרט באו חדושים ממקורות תורקים ואחרים על דון יוסף נשיא והחדשים שלא נודעו עד עתה על ר' יוסף קארו, וטרם כלות דברי, הנני מציע הענין לפני הקוראים הנכבדים, אשר הראו לי ולחבורי פנים שוחקות, שיואילו להחתם במוקדם על החלק השני שאשתדל להדפיסו תכף ומיד, בפרט שההוצאה תהיה קטנה, ובמספר אכסמפלרים מצומצמים, ובכל הקודם זוכה, אחרי להביא הענין לידי גמר טוב בעזרת האל ואחר כך אשתדל לערוך החלק האחרון מחבורי, כדי שתהיה מלאכתי שלמה, יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי.

חבורי שיש להשיגם על ידי:

א) דברי ימי ישראל בתוגרמה, חלק א׳ הוצאה שניה (הוצאת דביר תל אביב תר״ץ).

ב) החלק השני מוכן להדפיס תכף אחרי כלות החלק הנכחי, בהוספות ותקונים חשובים יותר ממה שנדפס בפעם הראשונה, באופן שיש לחשבו כספר חדש, בו באו הוספות שלא נודעו עד עתה להתפתחות היהדות בארצות המזרח, בפרט על דון יוסף נשיא עפ״י מקורות תורכיות, וכן על ר׳ יוסף קארו ז״ל, יודפס במספר אכסמפלארים מועטים, ומתקבלת חתימה מעתה וכל הקודם זכה, עביו יהיה כמו חמש מאות דפים ויותר, וכן תמונות רבות, מחירו 7 דולרים או 100 פראנק.

ג) החלק השלישי כלה מן השוק, ויודפס בקרוב במספר מצומצם, בתקונים והוספות רבות עד שיש לחשבו לספר חדש ממש, מתקבלים מעתה חותמים למפרע וכל הקודם זכה.

ד) קורות היהודים בתורקיה חלק רביעי מחירו 7 דולר או 100 פראנק.

ה) קורות היהודים בתורקיה חלק חמשי נגמר מחירו 7 דולר או 100 פראנק.

ו) קורות היהודים בתורקיה חלק ששי לא נגמר עדין ויודפס אחר כלותו.

ז) שפה אחת ודברים אחדים או פילולוגיה עברית (סופיא תרפ״ח־תרפ״ט) נשארו רק אכסמפלרים מעטים וכל הקודם זכה, מחירו שהוזל 150 פראנק.

ח) ספר היובל לחג השבעים. (עברית, בולגרית, צרפתית וכ״ו), מחירו 40 פראנק.

ט) לה איסטוריה די לה קומונידאד ישראליתה די רוסצ׳וק (ספרדית) מחירו 20 פראנק.

י) מפתחות הפילולוגיא, בכתב יד.

המחבר

SALOMON A. ROSANES
Z. Johanna 17
SOFIA

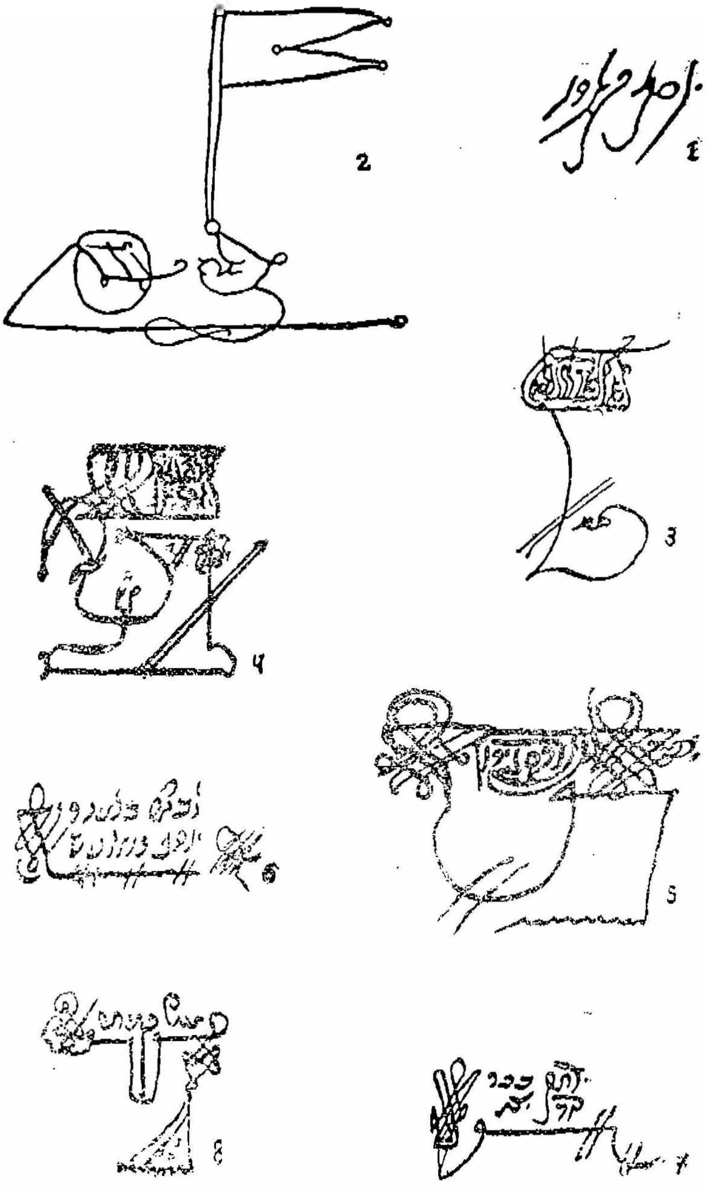

1) ר' יוסף קארו, חלק א' וחלק ב'
2) ר' שלמה מולכו, חלק ב'
3) ר' חיים יוסף דוד אזולאי היה דף 309 וכו'
4) ר' דוד יעקב ן' פארדו " " 117 וכו'
5) ר' אברהם גירון היה דף 394
6) ר' אברהם יוסף רוזאנים " " 18
7) ר' יצחק בכ"ר דוד " " 13
8) ר' חיים קמחי " " 6.

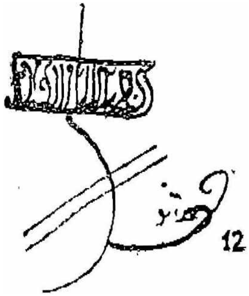

9) ר' שלמה בכמהר"ר מרדכי חיה דף 403
10) ר' יהודה בכמהר"ר מנוח סיד " " 168
11) ר' ראובן ן' יעקב " " 107 וכו'
12) ר' שמואל קונפורטי " " 164

13) ר' חיים חנוך פיסאנו חיה דף
14) ר' חיים יוסף הכהן ן' ארדוט " " 148
15) חיים נסים רפאל מוצירי " " 193
16) חיים כורצי " " 197

ר' שלמה שלם (רב הכולל בסופיא, בלגרד, ואמשטרדם) דף 41-43

ר' משה בכמוהר"ר רפאל דפ 409

46 דף מפנקס הקהל בשאראי משנת תצ"ב והחתימת ר' שם טוב צבי [illegible]

פרוכת מק"ם נדול ירושלם, כעת במוזיאום היהודי במוניך רם 278

כעיר שעל טבריא תעבת את יקר הערה [illegible]

השרידים [illegible]

[illegible] אורוניק [illegible]

מראש [illegible] רעקיבא וכר אלף [illegible]

[illegible] אשכנזים [illegible] וואלין [illegible] רוסיא [illegible] טבריא [illegible]

[illegible] ישראל קרא

[illegible]

[illegible] הספרדים [illegible] אשכנזים [illegible] וואלין [illegible]

רוסיא [illegible]

[illegible] טבריא [illegible]

[illegible]

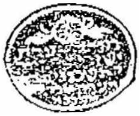

מכתב בקשה מכוללות האשכנזים בטבריא לעדת הספרדים לבוא לעזרתם רה 304

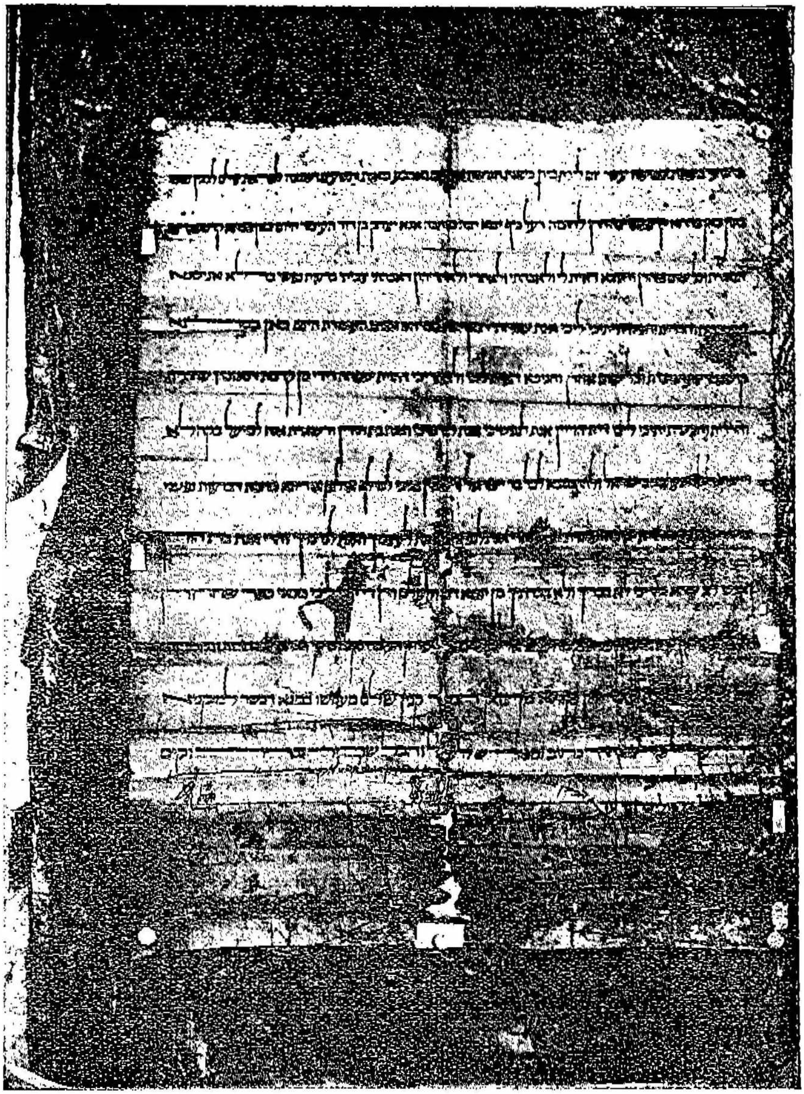

גט שחרור שפחה (קושטנדינא, ט"ו סיון ה' תצ"ה)

יחזקאל גבאי עורך איל ישראלית (העתון השני שהופיע בקושטנדינא)

יעקב פרנק (מייסד כת הפרנקים), תפ"ו־תקס"ב, דף 88—82

חוה פרנק (נולדה בניקופול תשרי תקט"ז, ומתה באופנבאך י"ד אלול תקע"ו) דף 84—88